אַדְמַת קֹדֶשׁ

היא

ארץ ישראל

לגבולותיה

הם תחומי א"י שבכתובים

כמחלקותיה לשבטי ישורון בעלותם ממצרים, וכפי־שנתחלקה
למדרגות קדושתה כשעלו מבבל.

גם יַמֶּיהָ, נהרותיה, נחליה, הריה ובקעותיה המצוינים בתנ"כ.

יחד

עם הערים והמקומות הנזכרים בתלמוד במד"ר ובספרי יוסיפוס.

גם שבעה רְשָׁמִים "KARTEN" נלוו להם

להראות הדרך במרחבי ארצנו

כל זה מבואר בעזרת החונן לאדם דעת

ממני הצעיר

יצחק ב"ר אליהו פסח גולדהאר

מתושבי גליל העליון

וכעת מושבי בירושלם עה"ק ת"ו

יצא לאור בהוצאות חברת "יידיש ליטעראַרישע געזעלשאַפט"
אשר מֶרְכָּזָהּ בפראנקפורט על נהר מיין.
נדפס

בעיה"ק **ירושלם** תובב"א

שנת תרע"ג לפ"ק

בדפוס לעווי ושותפיו הי"ו

АДМАТЪ КОДЕШЪ

т. е. Географія древней Палестины.

חוות דעת של חכמי התורה הגאונים הגדולים מרנן ורבנן די בארעא דישראל.

לשמחת לבבי ראיתי ספרו דבי רב הוא ניהו כבוד ידי"נ הרב החו"ב, חכימא דיהודאי, איש מצוין גדול בישראל בתורה וביראת ד' כש"ת יצחק גולדהאר מבני מערבא, אשר יגע שנים רבות וחיבר הספר הק' הזה, מראה באצבע את כל המקומות אשר נזכרו בתנ"כ ובגמ' הבבלי וירושלמי ותוספתא ומדרש רבה היכן המה כל אחד על מקומו, ונתאמת דברי חז"ל בדבריהם הק' וגילה מצפונות הרבה ממקומות אשר היו נעלמים עד היום איפה מקומם. וע"י ספרו הק' יכול כל אחד לעבור בכל ארץ ישראל ועבר הירדן לארכה ולרחבה, וידע בכ"מ שעומדות רגליו באיזה מקום הוא עומד, וכבושם הזה לא הי' עדיין במחנה העברים מיום שגלו ישראל מארצם. ואשרי ליראי ד' שבאשכנז שהחזיקו אותו שנים רבות למען שיתעסק בזה ויחבר הספר הזה, כי מסוגל הוא יותר מהכל, יען כי יש לו כל הידיעות הנחוצות לחבר ספר כזה שקרא לו בשם אדמת קודש. ומובטחני שמפני קדושת ארצנו הק' יקנו כל ישראל הספר הזה, וד' יקרב קץ משיחנו ויבואו ב"י הק' על אדמת הק' ברנה, ולגדור בעד הדפוס מובן מאיליו שלא יתערב זר חלילה להשיג גבולו.

הכו"ח היום כ' מנ"א תרע"א לפ"ק פה עה"ק צפת תובב"א.

נאם **יעקב דוד רידב"ז**

תעודות גאוני ארץ ישראל

עמ״י עש״ו.

המְחקרים ע״ד תולדות עם ישראל וע״ד הגיאוגראפיא של ארץ ישראל גורל אחד להם: אין לך עם שנכתבו אודותיו כל כך ספרי תולדה כמו על עם ישראל, ובכ״ז רחוק למצוא את האמת בתוכם, כי נטו מני ארח ויטו הַצִּדה, עזבו את המקור האמתי, מקור מים חיים, עדות חכז״ל הנאמנה, וילכו לבקש להם בארות נשברים, מקורי אכזב, אשר גרמו רק לבלבל את עניני תולדות עם הקֹדש, לסבכם עד מאד ולהליטם בערפל, לא יחזו אור. ואין לך ארץ שנכתבו אודותה כל כך ספרים כמו על ארץ ישראל, ולמרות זה אין בהם נכונה, כי מעטים המה המחברים במקצוע זה אשר בנו יסודותיהם ע״פ דברי חכז״ל, וגם אלה יען כי לא בקרו את אה״ק ולא מדדו את תכניתה, כבדה עליהם העבודה למצוא את הגיאוגראפיא הנכונה של ארץ אבותינו, אך מפי הכתב ע״פ מאמרי חכז״ל המפוזרים בכל רחבי שני התלמודים, התוספתות והמדרשים וכו׳ ולא הגיעו עד תכליתה. ורבים המה מכותבי הספרים בענין זה שאב״ב וב״ב, אשר אמנם נסעו בארץ הקֹדש וירבו לחקור בה לארכה ולרחבה, אולם אחרי כי לא לדרך אמונה בחרו, לא שָׂמו פניהם אל דברי חכז״ל — אשר מלבד רוח קדשם ודבר ה׳ אמת אשר בפיהם, הלא היו מארי דארעא דישראל שחיו בה ופעלו בה, ושלשלת מסורת קדמונים מדור דור מורשה למו מימי קדם, — כי אם בָּנו את יסוד דבריהם על השערות פורחות באויר אשר בדו מלבם. והיסודות הרעועים ההמה אין להם על מה שיסמוכו, כֻּלם ישא רוח בקורת נאמנה, וכל ההולך בעקבותיהם לבקש את ערי ארץ ישראל יתע כמו במדבר ובישימון אין דרך.

ומה גדול הכאב לראות, כי מלבד שהמחקרים ההמה כָּסוּ בצעיף חשך ענן וערפל, הנה מחשבה קדומה נִכֶּרֶת ובולטת מתוכם, והתשוקה וההתאמצות להכחיש דברי חכמינו ז״ל גרמה להם להכחיש את האמת ההיסתורית, ואת המציאות של מקומות רבות בארץ הקדש.

וברוך ה׳ אשר לא השבית גואל לתולדות עמו, ויקם לנו בזמננו את כבוד הרב הגאון כמוהרי״א הלוי שליט״א שקדש שם ישראל ברבים בספרו הנפלא „דורות הראשונים״, אשר נִלְחֹם נִלְחַם בם, אף רָב את ריב האמת והחזיר את העטרה לראש חכז״ל.

ואף גאולה נִתְּנָה לארץ קדשנו ע״י האי גברא רבא ויקירא, טובינא דחכימי, הרב הגדול בתוי״ר טהורה, צנא מלא ספרא, החכם השלם כמו״ה יצחק גולדהאר הי״ו, איש בעל רוח כביר ומרץ עז, כי עָבַד עבודת בשר

תעודות גאוני ארץ ישראל

ורוח במחקרי ארץ אבותינו משך עשרים שנים רצופות, וע״פ חקירה מקומית על כל שעל ושעל באדמת הקדש בתשומת לב וכבד ראש, ובמדה נכונה עמד וימודד ארץ, ואור לנתיבותיו דברי רבותינו הק׳, ובידיעתו הַרַבָּה בשמות הערים והכפרים, העמקים וההרים, הַיַּמִּים והנהרות בלשון יושבי הארץ, הביא לנו פרי עבודתו, מנחה טהורה בכלי טהור, גיאוגראפיא שלמה ונכונה ע״ד ארץ קדשנו, והכל כתב בחרט אנוש ובשפה ברורה עלי ספר ואשר פיו יקבנו בשם „אדמת קודש״, ומפות מפורטות ומפורשות ילווּ אליו, באופן כי נעשה הלמוד הזה ע״י ספרו דָבר השוה לכל נפש, וכל אשר תדרוכנה רגליו על אדמת הקדש והביט אל ספר „אדמת קדש״ וראה אור בהיר, כי נכח האמת דרכו.

בשימת לב אל הספר הנכבד הזה אשר הופיע עתה על שדה חכמת ישראל מצד החמר הרב, שהי׳ דרוש לעבודתו בקיאות רבה בספרות התלמודית במקומות מפוזרים, מצד צורתו הַשְּׁלֵמָה, המתאמת אל המציאות ואל דברי חכז״ל הנאמנים, מצד תכליתו הנעלה, לדעת אל נכון מחקרי ארץ אבותינו הקדושה, עלינו להחזיק טובה לפועלו הרב החכם המחבר שיחי׳, ולכל אלה אשר תמכו בימינו להוציאו לאור עולם. ברכת שוחרי תושי׳ חובבי ארץ הקדש על טהרת הקדש עליהם תבוא.

ותקותנו תעודדנו כי יוסיף ה׳ במהרה שנית ידו להראותנו את ערי יהודא וישראל בבנינם, יכונן את בית מקדשנו ותפארתנו בראש ההרים וישראל יושע בה׳ תשועת עולמים בב״א, כעתירת אסיר התקוה המצפה לגאולה קרובה.

הבעה״ח בחדש מרחשון — שנת ארץ **רחבת ידים** — לפ״ק

בירושלם עה״ק תובב״א.

יצחק ירוחם

בהגאון החסיד מו״ה **משה יהושע יהודא ליב** זצ״ל **דיסקין**

תעודות גאוני ארץ ישראל

יום א׳ דר״ח אלול שנת תרע״ג.

ישאו הררי קודש, הגבעות, העמקים והגיאיות, הערים והכפרים, הנחלים והנהרים, שלום וברכת השנים לכבוד חביבי הרב הגדול לתורה ולתעודה, ליש ולביא במחקרי ארץ הצבי, מו״ה **יצחק גולדהאר** שליט״א, מחבר ספר היקר "אדמת קודש".

יום שמחה הוא לי היום הזה, אשר בו בשרני כת״ר שספרו הנכבד יצא לאיר בקרוב בשכלולו, כלול בהודו והדרו; ישר כחו וחילו על השמועה הנעימה, אשר הרנינה את לבבי, והנני מצפה ליום אשר אזכה לקבל את הספר גדל הערך הזה מעשי ידי אמן רב פעלים מר ידידי שליט״א. עוד מרחפת היא נגד עיני התמונה המבהיקה המעודדת לב ונפש כל איש ישראל, הקשור בקשרי ידידות נצחת וחבת קודש לארץ חמדת עולמי עולמים, אשר חזיתי והתענגתי בהיות למראה עיני ספרו הגדול בעודו בכתב יד, ואחרי כן הקונטרסים האחדים אשר הואיל להציגם לפני מהנדפס זה איזה ירחים.

בכל לבי ונפשי הנני מברך ברוך יוצר המאורות, אל ד׳ ויאר לנו. ובאותו הפרק ששבי ציון, פזורי ציון נדחה, ההולכים ומתקבצים לנוה רבצם, לגאון יעקב מחמד נפשו, ונשמות ארץ הקודש הולכות ונבנות לאטן על ידי בנים מלאי נדודים השבים אל חדר הורתם, בו בזמן ש צ ל י ל י התחלת קול מבשר על הררי יהודה הולך ונשמע לבשר בנין וקיבוץ נדחים, וקמעא קמעא מתנוצצים קוי אור להחיות חרבות אדמת הקודש, הנה קם לנו גואל גם לחכמת חקרי אדמת קדש, וכבוד מר שיחי׳ גברא דמרא סייעה הנה בא מלא רוח ד׳ ספריה עליה וכל כלי אמנות בידו, בתורה וחכמה, בעבודה נמרצה במחקר מתון וסבלנות מרובה להחל לגלות מעלינו חרפת עמים רבים ששרידיהם עסוקים זה כמה במחקרי ארץ חמדה, ואנו עם הארץ, עם שבשבילו נבראת הארץ, עם ד׳ הקשור לידידות הדר הכרמל והשרון בכל רוחו נשמתו וכל קרביו, רק מעט גלינו עד כה בעבודה רבת ערך ונאדרת בקודש זאת. עד שקם הדרת כבוד חביבי, קם משובב נתיבות, שואב מים טהורים מבאר ישראל, חקרי אדמת ישראל ממקור ישראל, מספרי הקודש, התנ״כ ודברי חז״ל בתלמוד הבבלי והירושלמי והמדרשים, בצירוף חקרי רוחו ו מ ר א ו ת עיניו החודרות, ורכוש גדול של חכמה ומדע אשר סגל לו ברב כשרון, ואת הכל לקח להיות לו לכלי מעשה לעבודת עבודה ועבודת מתנה זאת להמציא לנו ספרו הענקי הזה רב הכמות והאיכות, אשר יהי׳

תעודות גאוני ארץ ישראל

לאור מאיר ולבאר מפכה מים קרים נוזלים, לכל אשר תנדב אותם רוחם בישראל ובאדם לשוטט בחקר ארץ הקדש. מה גדלו מעשיך גבור החיל, ברוך ד' אשר חזק ואמץ ידיו ואשר היתה ידו עליו לטובה להחל ולגמור את המלאכה הגדולה הזאת, מלאכת חושב מחשבות ודורש וחוקר ברוח אמת ואמונה, בלב נכון ובחפץ טהור למען עמנו ולמען ערי אלהינו וארץ קדשו. תוקפים עלי המון רגשותי מחדות לבב מעבודתו הקדושה אשר תפליאני, ובכל לבבי אברכהו יהי ד' עמו ויעל במעלות הקדש, אורה ושמחה, שיבה טובה ואורך ימים והוד והדר יעטרוהו, ויוסיף תת לנו פרי קדש הלולים ממגד תבואת רוחו הנעלה, לכבוד ולתפארת לבית ישראל ולארץ, אשר ד' דורש אותה תמיד, ועיניו ועינינו מהרה תחזינה העיר הקדש והמחוזות הולכות ונבנות פרזות, והדר אפריון האלמים והמזוזות, מחזות מול מחזות, ומלך ביפיו מלא חוסן ועזיזות, מבשר שלום ומשמיע, כנס בראש הרים ובקול שופר מריע, שובי בתולת יהודה, שובי אל עריך, חונני עפרך ורצי אבניך, עוד אבנך ונבנית ותשובי לקדמותיך, דרשי וחקרי הדר ארצך וכל פנותיך, באהבת עולמים וחמדת קדש, בצפיית ישועה וגאולה קרובה, כתקות אחד אסירי תקות ישועת חומות וחיל, חותם בברכה והחזקת טיבותא מלי חופני להדרת כת"ר על עבודתו הקדושה המסולאה בפז אשר כירח יכון עולם לשם ולתהלה ולתפארת בעזה"י.

הק' **אברהם יצחק הכהן קוק**

עבד לעם קדוש על אדמת הקודש בעיה"ק יפו והמושבות ת"ו.

תעודות גאוני ארץ ישראל

בעה"י.

חזיתי איש מהיר במלאכתו מלאכת הקודש הוא כבוד הרב מו"ה יצחק נ"י ב"ר אלי' פסח גולדהאר ז"ל מתושבי גליל העליון אשר זה כמה שנים שנתן לבו ודעתו להבין ולהשכיל לבאר ולפרש באר היטב גבולי ארץ הקדושה, וטרח ויגע בהילוך ממקום למקום לחקור ולדרוש ולעמוד על בירורן של דברים, כאשר יעידו יודעיו ומכיריו מאז, וערך בזה לפנינו חיבור ערוך יפה ונעים למחלקותיו, אשר יכנהו „אדמת קודש", וראיתי כמה גליונות בדפוס הדורים ומפוארים, ובקש ממני, כאלו הייתי ראוי לזה, לחוות דעתי על חבורו הנ"ל על אודות טיבו ומהותו, אמרתי עם לבי אם כי לפי האמת אין צורך בזה, כי כל חובבי התורה והקודש יגילו וישמחו לקראת חיבורו, כי הוא צורך לכמה מקצועות בתוה"ק, ולא נצרכה כ"א להודיע כי עיקר מגמתו בחיבורו היתה ביראת ד' לעמוד על דברי התוה"ק ועל דברי חז"ל, וחלילה לנטות מדבריהם כ"א ללבן ולברר ולהוציא לאורה קבלתם הנאמנה. ואם כי לא זכיתי עוד לעבור על חיבורו הנ"ל ע"פ כולו, החלק יעיד על הכל, וחזקה על חבר שאינו מוציא מתח"י דבר שאינו מתוקן כהלכה. ויהי נועם ד' עליו לכונן מעשה ידיו לטובה לראות פרי בעמלו שיקבלו ספרו היקר בסבר פנים יפות, ויזכה עד זקנה ושיבה לנוב בטוב ולהשתדל להרחיב עיונו ולהוציא לאור תעלומה כאשר עם לבבו, ונזכה ונראה כולנו יחד בהרחבת הישוב בקודש בקיבוץ נדחי ישראל בב"א. כעתירת לב ונפש הבעה"ח למען חבת הקודש המחכה לישועה קרובה.

הכ' **יוסף חיים זאננענפעלד**

VORREDE.

Das vorliegende Werk אדמת קודש verfolgt den Zweck, einen Zweig der talmudischen Wissenschaft zu behandeln, durch eine Zusammenstellung und Bearbeitung der in den Talmuden und der ihnen verwandten Literatur zerstreuten geographischen Bemerkungen die Geographie des alten Palästina auf eine sichere Basis zu stellen.

Der Verfasser hat auf seinen Reisen in Palästina an der Hand des Talmuds eine Reihe von wichtigen Resultaten gefunden, die den englischen und deutschen Forschern entgangen sind, und die zur Feststellung vieler biblischer und talmudischer Namen und Begriffe unentbehrlich sind.

So zeigt er uns קפלוריא am Meere, die Nordwestecke des heiligen Landes, und führt uns von dort (auf dem Wege nach חתלון) ostwärts auf dem langgestreckten Rücken des טור אמנון bis zum nördlichen הר ההר, von da weiter östlich nach זפרון, כיריא דבית סבל, אבלס דקלקאי, צדד, גבתא דחַטְמוֹנָא bis חצר עינן und zeigt uns die Stadt בֵּרוֹתָה (Bretan) und die Stadt סִבְרַיִם (Su-Barada). Von חצר עינן südwärts führt er uns auf der Ostgrenze nach חצר התיכון (im תרג׳י : בריכת עוגבאי), in der Mitte der graden Linie von חצר עינן nach שְׁפָם. Von שפם nach רבלה hinabsteigend, das östlich von Ein (עַיִן) liegt, zeigt er uns, dass die englischen Forscher auf ihren Karten fälschlich „Wadi Tein“ eingezeichnet haben, in Wahrheit es sich aber hier um Wadit-Ein (Tal von עַיִן) handelt, und die Numeri 34 genannte Örtlichkeit gemeint ist. Der Verfasser hat an Ort und Stelle diese Frage untersucht und auch Ribla, östlich des Tales von Ein, festgestellt. Da עין hier nicht „Quelle“ bedeutet, sondern Ortsname ist,

lautet die arabische Bezeichnung nicht Wadi el Ein, sondern im vulg. constr. Wadit Ein.

Ebenso hat der Verfasser auf der Südgrenze, von der Südecke des Salzsees westwärts bis zum נחל מצרים eine Grenzlinie festgestellt, die mit den drei Grenzlinien der Bibel (Num. 34, Jos. 15, wo חצרון erwähnt wird, und Ezech. 47 von תמר bis מי מריבת קדש an den נחל מצרים) übereinstimmt.

Unter den Bergen im Westjardenland lernen wir ausser dem הר ההר im ט״ר אמנון noch folgende kennen: הר בעל חרמון, הר המלך unweit des Dorfes Malik, den הר העמלקי im Gebirge אפרים (und neben ihm die Stadt פרעתון, wo der Richter עבדון בן הלל begraben ist), den Berg רמתים צופים, wo das Grab Samuels liegt, (daneben נוית ברמה und die Grube von שכו), den Berg צמרים aus dem Kriege Rechabeams mit Jerobeam, den Berg תרגום gegenüber dem östlichen Berg יבן und dazwischen die Salzmoräste von לשע (noch heute קלרה).

Unter den Bergen im Ostjardenland erfahren wir, dass die Chauranitis der Griechen und Römer, das Drusengebirge der Araber, identisch mit dem הר הגלעד למכיר ist; dort liegen קנת, סלכה und Jiphtachs מצפה. In der Nordostecke dieses גלעד (und nicht in dem von גד) erreichte Laban Jacob und schloss mit ihm den Bund, dort finden wir גלעד Adschelad, יגר שהדותא Schegara Uschduch und מצפה el-Muschenef. Unweit יגר שהדותא liegt die Stadt תשבה, die Heimat des Propheten Elija, der selbst von sich sagt (Ber. rabba 71), er stamme von Rachel; da er ein Gileadite ist*) so stammt er von מכיר בן מנשה, dem Mosche den nördlichen גלעד gab.

Von besonderer Bedeutung ist der Nachweis des Berges Nebo. Diesen fand der Verfasser auf Grund des Abstandes von vier Mil zwischen dem Nebo und der Grenze von גד, wo das Tal mit dem Grab des grössten Propheten sich befindete. Demnach liegt

---

*) Betreffs פינחס הוא אליהו und der an ihr gerichtete frage ולאו כהן הוא מר, siehe Responsen Radbas 2203.

VORREDE

der Nebo $12\,{}^1/_2$ km nördlich von dem bisher auf den Karten eingezeichneten Nebo. Auf dem Gipfel des Nebo liegt die Ruine der zu Ruben gehörigen Stadt נבו.

Unter den Meeren und den Seen an den Grenzen Palästinas lernen wir kennen; ימא דחילה, ימא דשליית, ימא דאפמיא; auch erfahren wir, dass der ursprüngliche biblische Name des ימא דסמכי (fälschlich מי מרום genannt) הגלילה war. Das im Kriege Josuas genannte מי מרום ist vielmehr der Grenzfluss der ersten Eroberung, der in der Mischna mit קרמיון bezeichnete Kasimije, an dessen Ufer חצור, die Stadt Jabins liegt. Auf ihn bezieht sich die Mischna: מכזיב ועד הנהר. Unter den als Grenzflüsse genannten Wasserläufen weist der Verfasser den ירמוך als den von den Arabern mit Murchanije bezeichneten Fluss nach, an der Nordgrenze des von Mosche eingenommenen Landes. Bis jetzt galt als ירמוך der von כפתור ופרח bezeichnete Nebenfluss des Jarden, der, von Mzerib kommend, bei Melhamije mündet. In diesem erkennt der Verfasser vielmehr den talmudischen גדר, noch heute Nahr Ghrer. Die heissen Quellen am גדר sind die früheren מי גדר oder חמת גדר (חמתה דגדר). Über den heissen Quellen liegt die grosse Ruine Emches, das alte המחו (מכשירין פ"ג). Von המחו bis zum Jarden erstreckt sich die Tiefebene ערבות המחו, in der Mischna חולת המחו (ערכין פ"ג).—Auch hier hat man auf Grund des כפתור ופרח und des תבואות הארץ irrtümlich angenommen, dass Emches identisch mit גדר (dem römisch. Gadara) sei, der Verfasser beweist aber aus Josephus, dass das römische Gadara identisch mit dem eine ganze Tagereise nördlich von Emches gelegenen Dschochadar ist. — Von weiteren Mineralquellen lernen wir die talmudischen מי דיומסת kennen, deren Wasser salzig ist (Raschi), ferner נהר קורדימא, der 37 km südlich von דיומסת in den Jarden fällt.

Durch den Nachweis, dass הר אמנה verschieden von טור אמנון ist, verstehen wir die Mischna Schebiit 6 und Challa 4 מן הנהר ואמנה ולפנים.

Wir sehen, dass נהר קיפרוס und נחל כרית westliche Nebenflüsse des

VORREDE

Jarden, עמק עכור und עמק ברכה in der Nähe des toten Meeres, הגי צפתה למרשה, נחל הבשור am mittelländischen Meere.

Wir lernen die Städte an den Grenzen der Stammesgebiete kennen und eine Reihe von Schlachtorten: Jabins חצור, שַׁעֲרַיִם, אפס דמים, עזקה, שׂוֹכֹה, עֵמֶק הָאֵלָה, אבן העזר, אפק, השן, המצפה, צור עורב, גת פלשתים, מערוער ועד מנית ועד אבל כרמים, אבל (מישור) מחולה; טַבַּת, יקב זאב, Ferner יודפת, גמלא und גדרה des Josephus und die talmudischen Ortsnamen.

So wird das Buch für alle Palästinafreunde eine Fundgrube neuer, wichtiger Ergebnisse bedeuten und der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft (Sitz in Frankfurt a/M), die dasselbe drucken liess, zur Ehre gereichen.

Hamburg 5673.

Rabb. Dr. Selig Bamberger

לזכר עולם יהיה צדיק

הוא הרה״ג וצדיק מוהר״ר שמואל הילמן ד״ר קוטטיק זלה״ה שהי׳ רב אב״ד בעיר הומבורג ועשה משפט וצדקה והנהיג את עדתו בדרך הקדש שהראו לנו חז״ל, ובשנת התרס״ה בהודע לו ע״ד חבור ספר „אדמת קדש״ ממקור חפרוהו שרי קדש חכמי הגמרא זי״ע, נתמלא רגש שמחה ותיכף כתב לרעיו (יבדלו לחיים) חברי יידיש ליטעראַרישע געזעלשאַפט אשר בפפד״מ ויעץ להם לתמוך ביד המחבר ולהוציא לאור את הספר הזה.

הרב ר׳ שמואל הילמן זצ״ל הי׳ שָׂש ועושה צדק עם כל המשולחים לאסוף נדבות עבור הישיבות די בארעא דישראל ודי בארץ רוסיא; כן הי׳ דרכו בקדש להגות בתוה״ק ולהיות ירא ה׳ מנעוריו והתקין את עצמו בפרוזדור עד שנתבקש לישיבה של מעלה אור ליום י״ז טבת שנת התרע״ג. תנצב״ה.

לזכרון נשמות אבותי היקרים נ״ע.

אבי מורי הצדיק ר׳ אליהו פסח ז״ל שנפטר בשנת התרע״ג כ״ט אדר ראשון, ומנוחתו כבוד באה״ק במושבה ראש פנה ת״ו. ואמי מורתי הצדיקת מרת קיילה אסתר ז״ל שנפטרה ח׳ סיון התרנ״ז ומנוחתה כבוד בעיר סלוצק. תנצב״ה.

בשביל להכיר שמות עבריים שנשתנו ע״י הערביים נחוץ
לדעת כללי חלוף האותיות בלשונות משפחות בני שם.

א) אות ק שבעברית תתחלף לאות ע או לאות א כמו מקרא קדש תרגם אונקלוס מערע קדיש. ארעא—ארקא. קום בעברי—אום בערבי. קדרה בעברי—אִדְרה בערבי.

ב) אותיות ל—ר מתחלפות זו בזו: כמו אלמנותיו תמורת ארמנותיו. מזרות—מזלות. שרשרת—שלשלת (ובערבי זְנְזִיר). גל—יגר. קבוטל—קבוטר. מרצע בעברי—מְצַאלִי בערבי.

ג) אותיות ל—נ מתחלפות זו בזו: כמו בא אחר וליבא וכו׳ אית דתני וניבא (כ״ק ס׳ ע״א). אנטולינוס שאל לרבי (ירושלמי כלאים פ״ב ה״ד) תמורת אנטונינוס שאל לרבי. לעיר שונם הערביים קורין סולם, ולהפך לעיר יזרעאל הם קורין זִֽרְאאִין.

ד) שנוי מקום האותיות: כמו כבש—כשב. שמלה—שלמה. נחש בעברי—חנש בערבי.

ה) ויש שמות עבריים שנשתנו ע״י הערביים בשתים: בהתחלפות האותיות, וגם בשנוי מקומן, כמו שיבואר בספר.

פרק ראשון

גבולי א״י המערבית.

בהנחל עליון גוים ולעם ועם נתן ארץ אחוזתו, זכר את אברהם אוהבו ויבחר בתפארת הארצות, לתתה נחלה לבני יעקב בחירו (א). וסביבותיה הציב גבולותיה: הירדן וים המלח מקדם, מדבר פארן מנגב, ים הגדול ממערב, והר ההר שבלבנון מצפון, המה גבולים טבעים, צר ואויב לא ישחיתם ושמותיהם נשארו לעד לעולם בתורת ישראל החיה לנצח.

זאת המדינה בין גבולותיה אלה, היא ארץ כנען או ארץ שבעת העמים שעליה היתה עיקר ההבטחה לאברהם וזרעו לא היו בני חורין להבטל מכיבושה. אבל רשות נתונה להם להרחיב את כיבושם ואת מושבם גם הלאה מהגבול הרשום בפ׳ אלה מסעי, לכן כאשר כבשו ארץ סיחון ועוג כבוש גמור בירושה וישיבה וַתֵּחָשֵׁב הארץ אשר ממזרח לירדן כחלק מהארץ המערבית, ושתיהן נתקדשו ע״י ירושה וישיבה. הארץ המזרחית ע״י כיבוש משה והמערבית ע״י תלמידו. אפס יהושע לא כבש כל א״י המערבית לפי הגבול הנרשם בתורה, חמישית מן הארץ נשארה ביד הגוים.

לדעת תחומי א״י הכתובים בתורה ובספר יחזקאל כבר יגעו תרי הארץ היהודים, האנגלים והגרמנים ולא הגיעו לידיעה אמתית, וביותר נעלם מהם הגבול הצפוני שמצאו רק נקודה אחת בקצה אחד של הגבול ההוא (ב). לא כן הגבול הדרומי אשר שתי קצותיו ידועות כי נמשך מהקצה הדרומי של ים המלח עד נחל מצרים (שהערביים קורין לו ואדי אֶל עַרִישׁ) לא כבד הדבר למצוא המקומות אשר על הגבול הזה.

גבול נגב. יהושע שכתב ספרו שינה שמות אחדים בגבול הדרומי, גם הוסיף מקומות שהתורה לא הזכירם, והנביא יחזקאל קצר, גם הזכיר מֵי מְרִיבַת קָדֵשׁ שלא נכתב בתורה במהלך הגבול ההוא. וטוב ומועיל לפרש ולהראות כי גבול הדרומי הכתוב בתורה הוא הגבול

הערה (א) כדברים האלה מצינו בספר הערוך בערך גנת שהביא ממדרש ילמדנו (אשר כעת איננו במציאות) וז״ל: כאהלים נטע ה׳ כגנות, כיון שיצא נח מן התבה העמיד השי״ת ממנו שבעים אומות וחלק להם את הארצות ונתן גנתים לגנתים ומצרים למצרים ומחלק והולך ובחר לו השי״ת ארץ ישראל והושיב בה י״ב שבטים.

הערה (ב) כי התָרים תיהודים וחכמי האומות יודעים רק חצר עינן אשר במקצוע מזרחית צפונית, אבל הנקודה אשר על שפת ים הגדול במקצוע מערבית צפונית של א״י (אשר משם הגבול יפנה מזרחה להיות גבול צפוני) הנקודה הזאת העקרית נעלמה מהם, לכן לא מצאו את הר ההר הצפוני ואינם יודעים איה צְדָד וְזִפְרוֹן, ומכש״כ שאינם יודעים המקומות אָבְלַס דִקְלָקַאֵי כִּיבְיָא דבית סַכָּל וגבתא דחטמונא שהזכיר המתרגם יב״ע.

הנזכר ביהושע ובספר יחזקאל; ובשביל זה נחוץ לתאר בדברים קצרים את שטח מדבר פארן עם קָדֵשׁ בַּרְנֵעַ שבתוכו וגם מדבר צִן עד מֵי מְרִיבַת קָדֵשׁ שבו.

קדש ברנע שהוא רקם גיאה: מנגב למעלה עקרבים (הר קורנוב) ומערבה להר שעיר (ולהערבה שבצדו) משתרע שטח גבוה ועליו תלולים רבים, מישור הררי אשר גבולו מצפון הוא נחל "וַאדִי מַארָה" וגבולו מדרום הוא נחל "וַאדִי דשֶׁירַאפֶּי". אורך המישור הגבוה הזה (מצפון לדרום) בערך 63 קילומיטר ורחבו—בקצהו הצפוני בערך 60 קילומיטר, ובקצהו הדרומי בערך 30 קילומיטר. מצדו הקדמוני היינו משפועו הפונה למזרח יורדים נחלים רבים קדמה מזרחה ונופלים אל הערבה. ומצדו המערבי של השטח ההוא הולכים נחלים רבים מערבה ונופלים להנחל וַאדִי שֶׁירַאפֶּי המתאחד עם נחל מצרים אצל קַלְעַת נַאחל.

בימי אברהם אבינו, להמישור הזה קראו אֵיל פארן (א); ועד היום הזה במקצוע צפונית מערבית שלו, נקרא בערבי בשם אֶל בִּירָן EL BIREN (ב).

בתוך המישור הזה בחלקו הצפוני מתנשא הר אחד שהערביים קורין לו הר הַאיִי (Dschebel Hayi) ובתרגום אונקלוס יקרא גיאה, וכן בתוספתא שביעית פ"ד, ובספרי סוף פ' עקב, ובתלמוד ירושלמי שביעית פ"ו.

עוד הר אחד גבוה יש בתוך המישור הזה בחלקו הדרומי. להר זה הערביים קורין הר מַעְרַא Dschebel el Machra זה רקם, (רקם גיאה שבמשנה) (ג).

המרחק מהר רקם (מַעְרַא) שבחלק הדרומי מֵאֵיל־פארן, עד הר גיאה (Hayi) שבחלקו הצפוני בערך 31 קילומיטר. ובתָוֶךְ יש מעין מים שהערביים קורין לו עין קוֹדֶם שמקומו שלשה עשר קילומיטר צפונה להר בַּרְעָא, אשר בימי קדם נקרא בַּרְנֵעַ, זה קדש ברנע אשר בתוך מדבר פארן, כדכתיב ויבאו אל משה ואל אהרן אל מדבר פארן קָדֵשָׁה. והמשנה ואונקלוס לקדש ברנע קראו רקם גיאה, בשביל שמקומו בין הר רקם (מַעְרַא) ובין הר גיאה, (Hayi) שנתבארו בזה.

הדברים האלה מתאימים מקום מלחמת כדרלעומר וחילו עם החורי שהִכּוּ בהררם שעיר ונגפו והִכּוּ גם בערבה שהיא מערבה להר שעיר עד אֵיל פארן אשר על המדבר. כי מי שהולך מן הר שעיר עד מישור פארן, צריך לעבור רוחב הערבה ורוחב שפועו המזרחי של מישור פארן. מן הר שעיר עד המישור הגבוה "איל־פארן" לא יותר מעשרים וארבעה קילומיטר (ד).

הערה (א) עיין פירש"י בראשית י"ד ו'.

הערה (ב) כי הערביים מבטאים אות פ' דגושה כמו ב' בִּירָן בערבי הוא פארן בעברי.

הערה (ג) אות ק' הערביים מבטאים כמו ע' (וכן בלשון ארמי; כמו מקראי קדש—מְקָרָא קדש). והערביים שינו מקום האותיות: אות מ' שמו בראש השם ואות ר' באחרונה.

הערה (ד) עיין ברושם דכל ארץ ישראל בנגב.

עתה נדבר על דבר מדבר צן על ידי אדום, ועל דבר מי מריבת קדש שבתוכו.

למערב מהקצה הדרומי של ים המלח במרחק 23 קילומיטר מתנשא הר מעלה עקרבים שהערביים קורין לו קורנוב, ולראשו הצופה פני המזרח קורין נַקֶב־סוּף, כלומר אבן (שן-סלע) אשר שמו סוף (א). אורך ההר מעלה עקרבים מצפון לדרום 16 קילומיטר וקצהו הדרומי מגיע להנחל ואדי אֶל פִיקְרֶי (el fikre), כי הנחל הזה נקרא בשם ההר אֶל פִיקְרֶי אשר על שפתו הדרומי זה טורא דפרזלא הנזכר בתרגום ירושלמי (להערביים נתחלף פרזלא לאֶל־פיקְרֶי). השטח המשתרע מנגב טורא דפרזלא בין איל פארן ובין הר שעיר הוא מדבר צִן על ידי אדום, והנחל שהערביים קורין לו ואדי צִיע (W. Sik) מזכיר לנו השם צִן העתיק, שם במדבר צִן יִמָצא קָדֵש (רקם). כעת לְקָדש זו קורין אוּם קוֹר (ב) וסמוך לה המקום עין הַאמַר שהוא רקם, בקדש זו מתה מרים הנביאה ותקבר שם, בגיא היורד בצד צפון של קדש, להגיא הזה הערביים קורין וַאדי רַמַן על שם מרים (ג).

שם במדבר צִן צפונה לקדש ולקבר של מרים במרחק 22 קילומיטר ומנגב למעלה עקרבים במרחק 23 קילומיטר יֵרָאֶה המקום מי מריבה, אשר בשביל קרבתו לקדש (של מרים) יקרא בשם מי מריבת קדש, והערביים קורין לו עֵין מְרֶדָה Ein Mrede.

על פי הדברים האלה נקל לתאר מהלך הגבול הדרומי בעברו על כל המקומות הרשומים בתורה ובנביאים: ראשיתו אחוז במקצוע מזרחית דרומית של ים המלח ונמשך

הערה (א) וזה הסלע סוף נראה היטב מהערבה אשר בין תפל ובין פארן. ויובנו דברי הכתוב: בערבה מול סוף בין תפל ובין פארן.

הערה (ב) אות ד׳ המירו באות ז׳ ואות ש׳ המירו באות ר׳ כי שתיהן מאותיות **זסשרץ**. קָדֵש שבמדבר צן סמוכה להערבה שבארץ אדום והיא מכוונת למזרחה של קדש ברנע במרחק 26 קילומיטר. ואתיא כדברי הרמבי״ן ז״ל שכתב בפרשה חקת: קדש שבמדבר צן לחוד וקדש ברנע לחוד. ואני אומר אשר מלבד קדש ברנע ומלבד קדש שבמדבר צן יש עיר קדש רקם השלישית הקרובה לְבֶרֶד (היא שור, היא חגרא, היא חלוצה).

להאר המקומות רקם והגר או רקם וחלוצה נדבר אודות נחל אחר אשר מוצאו וראשיתו מרגלי הר מעלה עקרבים Kurnub ממערבו. ובתחילת ירידתו מההר יקרא בשם ואדי-מונדשאר (W. Mundschar) ובעברו מערבה מרחק 12 קילומיטר מגיע לחורבת רֶקֶמִי (היא רקם אשר על שפתו הדרומית). ומשם והלאה במרוצת דרכו מרחק 10 קילומיטר יקרא בשם ואדי רֶקֶמִי והנחל הזה מתגלגל והולך צפונה וימה עד שמגיע לעיר חלוצה אשר גם היום תקרא בשם זה Challussa. מן רקם עד חגר-חלוצה יש מרחק 25 קילומיטר ובאמצע המרחק בדיוק — הבאר לחי ראי אשר כעת יקרא אזלודש Asludsch. ובשם זה קרא לו המתרגם הירושלמי יב״ע שתרגם דאתגלי עלה חי וקים. כי בתיבת דאתגלי ישנן כל האותיות מהשם אזלודש (כי הברת ד׳ כמו ז׳ וחברת ג׳ בערבי ד״ש (Dsch). ונחזיק טובה לחז״ל המתרגמים שמדבריהם למדנו לדעת המקומות קָדֵש וּבֶרֶד וגם באר לחי ראי אשר בתוך.

הערה (ג) אות מ׳ הראשונה שמו באמצע התיבה ואות מ׳ שבסוף המירו באות ן׳. צריך להזכיר אשר לנחל וגיא הערביים קורין ואדי.

לדרומית מערבית עד תָּמָר זה המקום שהערביים קורין לו עֵין־ארוס (א). ובלכתו מ־שם הלאה לדרומית מערבית (להיות מנגב למעלה עקרבים) הגבול עובר צִנָּה הוא נחל ואדי צִיעְ (W. Sik) וטורא דפ־זלא שאצלו. ומן צִן נמשך הנגבה 12 קילומיטר אל מי מריבת קָדֵש שהערביים קורין לו עֵין מֻרָּה הסמוך להערבה. ומשם הגבול יסוב מערבה ועוזב את המקום הנמוך של מי מריבה ועולה על המישור הגבוה הוא איל פארן ועובר מרחק 62 קילומיטר עד מנגב לקדש ברנע (רקם גיאה) שהערביים קורין לו עֵין־עוֹדֶס. וכיון שהכתוב בפרשה אלה מסעי לא הודיע לנו לאיזו נקודה שמנגב לקדש ברנע הגיע הקו הזה, הנה מצאנוה באפ־רתה בספרו של יהושע בן נון שכתב ועלה מנגב לקדש ברנע ועבר חצרון וכתרגומו ועבר לחצרון; זאת חֲרָבוֹת עיר של ערביים שקורין לה לוּצאן Lussan (ב) ומקומה בצדו המזרחי של הר בַּרְעַא (הוא בַּרְנֵעַ) ומנגב לקדש במרחק 18 קילומיט־.

מחצרון (שמנגב לקדש ברנע) הגבול פנה צפונה (ג) ועלה אַדָּרָה שהערביים קורין לו עין־אוּדֵירָאת. זה חֲצַר אַדָּר שבתורה ומקומו צפונה לקדש ברנע במרחק 9 1/2 קילומיטר. ומשם הגבול עבר לעצמון (היא קֶסֶם בזמן התלמוד) (ד) שהערביים קורין לה אַאוּדשֶׁי Audsche אשר אצל הנחל ואדי חַאנַיאִן ומשם הגבול נמשך 8 קילומיטר בנחל האניאין היורד לצפונית מערבית ומתאחד עם נחל ואדי אוֹבְּיַיאַד. וממקום התאחדותם נסב הגבול ופנה מערבה בתוך ואדי אוֹבְּיַיאַד המתגלגל והולך 46 קילומיטר ונופל לנחל

הערה (א) את המקום תָּמָר הנזכר בספר יחזקאל לא נוכל לבקש במחוז אחר זולת צד דרום של ים המלח אשר כעת לא נמצא שם מקום שיקרא תמר, לכן אחר עיון רב אמרתי שהמקום שהערביים קורין לו עֵין־ארוס (אשר בצד דרום של ים המלח) הוא תמר העתיק; ולא על הכותב אודות המקומות העתיקות שבא"י מוטל לרעת סבות והשתלשלות הַשָּׁנוּת המבטא מן תמר לעין ארוס, יכול להיות כי היונים בימי ממשלתם לעיר תמר קראו תַּמָרוֹס (כתכונת לשון יָוָנִי) והערביים קבלו מהם את השם תַּמָרוֹס שנתחלף להם לעֵין אָרוֹס.

לכאורה דברים כאלה נראים כהשערה בעלמא. אולם כאשר גם אצל יריחו עיר התמרים לפנים, אנו רואים כעת מקום חרב בשם עֵין־אַרוֹס (והוא למזרחה של יריחו במרחק 6 קילומיטר ובלי ספק בימי קדם בעת שיריחו היתה בשלותה הי' המקום עֵין־אַרוֹס קרוב מאד ליריחו). בשביל זה דְבָרַי על אודות עֵין־אָרוֹס השני (אשר בצד נגב של ים המלח שהוא המקום תמר שבספר יחזקאל), כבר יצאו מגדר השערה. ומה שתרגם יב"ע מתמר—מיריחו, אינו מובן לי.

הערה (ב) אות ר' הערביים המירו באות ל' ואות ה' באות א' וגם שינו סדר האותיות. ועל אודות המקום לוצאן שהוא חצרון, יש הוכחה מהשם של הנחל ואדי דשֵׁ־רוּר הסמוך לקדש ברנע וגם להמקום לוצאן, ולא מהשם ואדי חארֵין שהוא רחוק מקדש ברנע הנגבה 40 קילומיטר.

הערה (ג) הַתָּרִים מחכמי העמים איך צריכין להתפלא על רבינו רש"י ז"ל שהי' לפני שמונה מאות שנה וכל ימיו ישב בארץ צרפת ומעולם לא עבר במדבר תלאובות מדבר קדש וכתב דברים ברורים, שהרצועה שבלטה לצד צפון היתה מקדש ברנע עד עצמון, והיום דבריו נראים לכל שהם אמתים ומסכימים עם המציאות. ברם אנו בני ישראל מכבר ידעינן כי כל דברי רש"י ברוה"ק נאמרו.

הערה (ד) כשם שבעברי המקום הזה יקרא עצמון על שם העצים הקטנים שגדלו בסביבותיו כן בלשון ארמי קראו לו קֶסֶם, כי קֶסֶם בלשון ארמי מורה על עץ קטן, כמו טול קיסם, ובליר קיסמין.

מצרים הוא שִׁיחוֹר מצרים שהערביים קורין לו עַרִיש מַסַר (א) ובתוך נחל מצרים הגבול הולך מרחק 20 קילומיטר צפונה ויורד לים הגדול.

גבול ים וגבול צפון

אשר ממקום שפך נחל מצרים לים הגדול לאורך חוף הים הפונה לצור ולצידון מתוח קו הגבול המערבי של א״י, זה ידוע לכל איש מבין במקרא אף שלא תר את הארץ ולא ראה אותה, אבל איה זאת הנקודה על שפת הים אשר ממנה והלאה צפונה יֵהָשֵׁב הוץ לארץ, איה הנקודה בקרן מערבית צפונית (של א״י) אשר בה חדל הים הגדול להיות גבול מערבי, וממנה יפנה (ב) הגבול הצפוני של א״י העובר דרך הר הָהָר צדדה ופרונה עד חצר עינן.

תרי הארץ עד כה לא מצאו פתרונים להשאלה הזאת (ג) לכן נחויק טובה לחכמינו הקדושים בעלי המשנה שהרשו וזרעו וקצרו וְדָשׁוּ וטחנו וְלָשׁוּ ואפו כדי שיהיה לנו מה לאכול.

הערה (א) עריש בערבי זה שיחור בלשון עברי בחלוף אות ח׳ לאות ע׳ ובשנוי מקום האותיות, עַרִיש־מַסַר זה שיחור מצרים. ורבינו סעדי׳ גאון הוא הראשון שאמר בתרגומו שנחל מצרים הוא ואדי אֶל־עַרִיש מַסַר. קבלתו אמתית ודברי התלמוד מסייעין לו מהא שאמרו בירושלמי שביעית פ״ו מפני מה לא גזרו (טומאה) על אותו הרוח שבגרדיקו (היינו על מחוז של גרר) ר׳ סימון בשם ר׳ יהושע בן לוי מפני שהוא נווה רע (ובלאו הכי לא ילכו הכהנים לשם) עד היכן ר׳ חנין בשם ר׳ שמואל בר רב יצחק עד נחל מצרים. ואם איתא שנחל מצרים הוא נילוס, תיתכן שעל חצי ארץ מצרים לא חלה גזירת הטומאה, והרדב״ז ז״ל בתשובה סימן שני אלפים ר״י כתב: והרב המזרחי חשש כי נחל מצרים הוא הנילוס ואין לתפוס עליו לפי שהוא ז״ל צייר מה שלא ראה וכ׳ ולכן אין לתלות טעות כזה ברש״י ז״ל וכ׳ ולמפורסמות אין צריך ראיי עכ״ה.

גם הרב בעל כפתור ופרח כתב שנחל מצרים הוא עַרִיש מַסַר. אולם מה שהוסיף וכתב שהנחל הזה נקרא בערבי ואדי אל עריש כלומר נחל סוכות יען כמנו והלאה אין עָרִים בנויות רק ערביים יושבים בסכות, דבריו אלה אינם נכונים אבל העיקר והנכון כמו שכתבתי כי עַרִיש בערבי הוא שיחור בעברי כידוע לכל מבין לשונות עברי וערבי, וזה נחל מצרים שהוא נגבה לנחל גרר 57 קילומיטר.

הערה (ב) ממערב למזרח.

הערה (ג) להרב בעל כפתור ופרח נראה לפרש שהנקודה הזאת מקומה על שפת ים הגדול צפונה מלודקיא כחצי יום כי שם בין ההרים יש הר קטן קורין לו עֶל הורי־אדה ואומר הרב ז״ל כי זה ההר הוא ההר המבוקש, ואודות קפלוריא אמר הרב ז״ל שיש לו השערה לומר שזאת העיר קַבַּתְיָא הסמוכה להר ההוא. רק שדברי רש״י ז״ל סותרים השערתו זאת, והחכם ר׳ יוסף שווארץ ז״ל בספרו תבואות הארץ סמך על השערה אחרת ואמר שלרדום עיר טְרַאבְּלוּס על שפת ים הגדול ראש אחד מהָרֵי הלבנון נכנס בים וקוראין אותו בל״ע רַאס עֶל שַׁאַקָא ובזמן היונים נקרא Theoprospun. ובראש הר זה יש הר גבוה שקוראין בלשון ערבי גבל נוּרִיָא ושם כפר עד היום נקרא בל״ע קאלפאריע ולפי דעתו זה קפלוריא הנזכר במסכת גיטין, והוא אומר

מדברי ר׳ יהודה בר אלעאי אנו למדים אשר על שפת הים הגדול בקרן מערבית צפונית של א״י יש מקום אחד ששמו קפלוריא. ואם המקום הזה יהי׳ לנו ידוע ברור ונכון כאור היום אז נוכל לדעת את הגבול הצפוני האמתי ואת כל המקומות הנזכרים בגבול ההוא. לשון הים הרוחץ רגלי עיר בֵּירות מצפון, מהמקום, הנקרא ראש בֵּירות עד שפך מי נהר בֵּירות לתוך הים יקָרא גם בדור הזה לשון ים גיאורגיאוס והשם גיאורגיאוס במבטא היונים היא יוריא. ושפת הים המשתרע לאורך עיר בֵּירות, מן ראש בֵּירות אשר בקצה צפונית מערבית של העיר עד שפך נהר בֵּירות בקצה צפונית מזרחית של העיר כל הקו הזה הנמשך ממערב למזרח ופניו צפונה הי׳ נקרא, בזמן חכמי המשנה, בשם קפלוריא (א)

שאפשר אשר שם בגמרא צ״ל קפלדיא באות ד׳ ולא באות ר׳. עוד הוא אומר אשר למזרח תחר הזה עיר גדולה הנקרא בל״ע אמיון ע״ש אמנה וההר הנזכר נכנס בים יותר מכל המקומות שחם על שפת הים וזה הר ההר הצפוני—עכ״ר. ומי לא יראה שבעל תבואות הארץ לא הביא בזה מאומה, כי מה ענין ראס אל שאקא אשר צרו הצפוני נקרא נוריא עם השם ה״ר הָהָר. ומעיר אמיון שהיא 10 קילומיטר למזרח נוריא אין שום הוכחה כי ערים רבות בלבנון בשמות ממין הזה. קרוב לבעל בבי יש עיר יאמון וקרוב לטראבלוס על שפת הים יש עיר עלמון, ואצל באמרון וקרוב לים יש עיר קלמין. קו הגבול הצפוני שמראה בעל תבה״א אינו הולך על צדד האמתי ולא על זפרון ולא דרך המקומות הנזכרים בתרגום יב״ע. הקו הנמשך מן צדד של בעל תבה״א עד חצר עינן אינו הולך מן המערב אל המזרח (כמו שצריך להיות מהלך הגבול הצפוני) רק מן הצפון לדרום ולא עוד אלא גם למערבית דרומית, א״כ יהי׳ זה חלק מגבול המזרחי והתורה אמרה לחסף אשר רק מחצר עינן יפנה הגבול לצד ימין להיות גבול מזרח. וכל איש שקרא בס׳ אלה מסעי יודע ומבין שכל הגבול הצפוני, מן ים הגדול עד חצר עינן הולך ממערב למזרח, יכול להיות שנוטה מעט מהמזרח המצומצם, אך לא מצפון לדרום. ובשביל שכתב בספרו שיש שם (אצל ראס שאקא) כפר הנקרא קאלפאדריא בשביל זה כמה יגיעות יגעתי בקשתיהו ולא מצאתיהו, וראיתי רק כפר הַאלַאדְרִיָּע במחוז אמיון ורחוק הרבה מן הים. גם לו הי׳ שם כפר קאלפאדריא האם בשביל זה יש רשות לשנות השם קפלוריא (כפי הגרסא בכל הגמרות מהדפוסים הראשונים וגם מדפוס סלאווימא) ולכתוב בגמרא קפלדיא (חסר אות ו׳) למען כאשר יעמדו בבתי הדפוס מגיהים מלומדים בקיאים בספר תבואות הארץ או מקודם יעשו הגרסא קפלריא חסר ו׳ ואח״כ הם או הבאים אחריהם ידפיסו קפלדיא. ולפלא בעיני למה כתב והודיע לנו אשר ראס שאקא הי׳ בזמן היונים נקרא Theoprospun וכי מזה יש הוכחה שהוא ה״ר הָהָר הלא כל הר וגבעה שהעמידו עליהם היונים את עצביהם קראו אותם בשמות אליליהם, ומה לנו מזה אם הי׳ שמו כך או כך.

הערה (א) לפי דעתי לא למותר יהי׳ לתאר מהלך קו שפת הים הנמשך לאורך כל הצד הצפוני של בֵּירות. העיר הבנויה על שפועו התחתון של טור אמנין ונכנסת לתוך הים כבראת קרן ארוך וגבוה. מהמקום ראש בירות אשר בקצה מערבית צפונית של העיר (מהנקודה שהיא למערבו של המגדל המאיר 300 מיטר) כשם יפנה שפת הים מן המערב אל המזרח. וקו היבשה הנוגע במי הים יעבור בראשונה (אם נחשוב מן המערב אל המזרח) דרך ראש בירות ומשם לראש מִינַת עַל הוֹסֶין ומשם להראש הנקרא נָיֶרְבּ אַבּוּ סַאלִיח (אשר בית הקַאראנטין בנוי עליו) ומשם למקום שפך נהר בֵּירות הַיָפֶה. הנה שלשה הראשים הגדולים (עם הראשים הקטנים שביניהם) עומדים בשורה (המשתרעת ממערב למזרח) ופניהם צפונה וכל השורה

כי השם קַף Kap בלשון רומי מורה על קרן סלע גבוה הנכנס לים. ופירושו של השם קפלוריא הוא הַקַף־לוריא היינו הראש או קרן הסלע הנקרא ע״ש ירא: וקרוב להיות שהוא

הזאת (ארכה 5 קילומיטר) עם הראשים הנכנסים בים הוא קפלוריא שהזכיר ר׳ יהודה בר אלעאי. ובזה מיושבת קושית התוספות (גיטין דף ח׳ ד״ה מטורי אמנון) על מה שפירש בקינטרס שטור אמנון הוא הר בצפון א״י אצל הים. וקשה לר״י דא״כ אמאי נקט ר״י קפלוריא הו׳ לו למימר רואין כאלו חוט מתוח מטור אמנון עד אוקיינוס, אבל באמת אילו נקט ר״י רואין כאלו חוט מתוח מטור אמנון לא הי׳ שמעינן מינה כלום, כי לא היינו יודעים לאיזה צד נראה החוט המתוח, אם למערב בדיוק או מעט למערבית צפונית או יותר למערבית צפונית. אם מעט למערבית דרומית או יותר למערבית דרומית. וזה לימוד שאינו צריך לראי׳ כי עפ״י נקודה אחת לא יודע מהלך הקו הישר, מגמת מהלכו יֻדַע רק עפ״י שתי נקודות (לא פחות). ור׳ יהודה שאמר שרוחב ים הגדול שהוא כנגד א״י (בין נחל מצרים ובין קפלוריא עד אוקיינוס) ג״כ א״י, הראה לנו כי הקו הצפוני משפת ים הגדול עד ים אוקיינוס ראשיתו בשיפולי טורי אמנון במקום שפך נהר בֵּירוּת והולך מערבה בצד עיר קפלוריא (היא בֵּירוּת) לאורך שפת הים ועובר דרך שלש נקודות נצבות בקו ישר אחד היינו דרך ראש גֶ׳רבּ אַבּו־סאליח (הוא ראש הקאראנטין) ודרך ראש מִינַת אֶל הוּסֶן ודרך ראש בירות (במקומות שהיבשה שלהם נוגעת במים). ומשם הלאה מערבה בקו הישר הזה עד ים אוקיינוס. ועפ״י זה מגמת מהלך הקו הצפוני ידוע. כי אם נמתח חוט דרך שלשה הראשים הנזכרים נראה בחוש כי שלשה הראשים האלה (באורך 5 קילומיטר בערך 5 ווירסט) נצבים בקו אחד ישר אשר מגמת מהלכו למערב המצומצם עד ים אוקיינוס. ועל דבר מהלך החוט הדרומי היוצא ממקום שפך נחל מצרים לאן מגמת פניו. אם הולך למערב בדיוק או פונה לאיזה צד, לא רמז לנו ר׳ יהודה, ע״כ עלינו לחשוב ולהבין פשר דבר אשר גם ממקום שפך נחל מצרים רואין כאלו הוט מתוח משם למערב בדיוק ובצמצום עד ים אוקיינוס. נשים לנגד עינינו שני חוטים כאלה המתוחים אחד לעומת השני בקורות ברזל אשר במסלה קיטורית ורחוקים חד מן חד $2\ ^2/_3$ מעלות—287 קילומיטר, הנסין שביניהם נחשבים כא״י לדברי ר׳ יהודה. וכאשר נתבונן על רושם כללי של ים הגדול מקצהו המזרחי עד הקצה המערבי אשר אצל ים אוקיינוס, נדע כל המקומות שהחוטים הנזכרים עוברים בהם. ונראה שהחוט הצפוני המתוח מקפלוריא (היא בֵּירוּת) למערב הולך מנגב לאי קפריסין ערך 71 קילומיטר ומנגב לאי כריתים (קאנדיא) ולאי מַאלְטָא. יותר משבעים ואחד קילומיטר. ותולך החוט הזה הלאה בלב ים הגדול עד שמגיע לעיר Gabes על שפת הים בקרן מזרחית דרומית של מדינת טוניס. וקולט (מן החוט ולפנים) את האיים הקטנים אשר אצל צור וצידון ואיי טליסון ואיי קִילָאִים הסמוכים לחוף קיסרין וגם את אי Dscherba הסמוך לאדמת טונים ולאדמת טריפולי. ומן העיר Gabes יתו׳ מהלך החוט הלאה למערב דרך אדמת מדינות טונים אלגיר ומרוקו עד שמגיע לים אוקיינוס האטלאנטי בקצה מדינת מרוקו, 30 קילומיטר מנגב לעיר Rabat. והקו הדרומי היוצא ממקום שפך נחל מצרים עובר כמעט כל דרכו ביבשה דרך מדינות מצרים טריפולי אלגיר ומרוקו עד שמגיע לים אוקיינוס בקצה מדינת מורוקו, 60 קילומיטר מנגב לעיר מוגאדור. ואין בתוך שני הקוים של ר׳ יהודה איים אחרים מלבד האי הגדול Dscherba והאיים הקטנים שבחפי צור וצידון וגם איי טליסון (טולאט) הסמוכים לשפת הים מערבה לזכרון יעקב. וחבל היבשה היינו חלק קטן מארץ מצרים והמחוזים הגדולים מארצות טונים אלגיר ומורוקו הַנִּמְצָאִים בין החוטים האלה הם חו״ל גמור גם אליבא דר׳ יהודה כי הם אינם יכולים להקרא הנסין שבים. ואע״ג דקי״ל שאי הלכה כר״י מ״מ חביבים עלינו דבריו הקדושים שנאמרו בקיצור וכדי חטה להרחיבם ולבארם.

ע״ש גירגיאס שר צבא אנטיוכס וקרובו שעשה מלחמה עם יהודה המכבי (א) ובאורך הזמן הרב נשאר השם יוריא רק על לשון הים אשר בצד בירות מצפון. ומעתה ידיע להוי לכל, אשר הים הגדול מגביל את הארץ מצד מערב ממקום שפך נחל מצרים (ואדי עריש) עד ראש בירות ומשם יפנה קדמה מזרחה ונמשך לאורך צד הצפוני של העיר בירות עד מקום שפך מי נהר בירות אל הים. והנותר משפת הים, ממקום שפך נהר בירות והלאה צפונה, חוץ לארץ, ולסוריא יחשב.

טור אמנון או טורי אמנון (אמנוס)

נהר בירות השוטף מהרי הלבנון אשר במזרח בירות מחובר משני נהרות, שם הנהר הדרומי האמאנא הוא היוצא ממעינות עיר האמאנא, ושם הנהר הצפוני סולימא אשר מוצאו מראש הר סנין. אלה שני הנהרות נפגשים 10 קילומיטר מקדם לעיר בירות והיו לנהר אחד הנופל לים הגדול מקצה מזרחית צפונית של עיר בירות בראש החוט של קפלוריא. שלשלת ההרים שבין שני הנהרות האלו האמאנא וסולימא, היתה נקראת בזמן המשנה טור אמנון או טורי אמנון בל״ר ע״ש עיר אמנון, אשר היום נקראת ראס על מיטין (ב), ואין זה הר אמנה הנזכר בשה״ש ובמשנה שביעית פ״ו ובמשנה חלה פ״ד, כמו

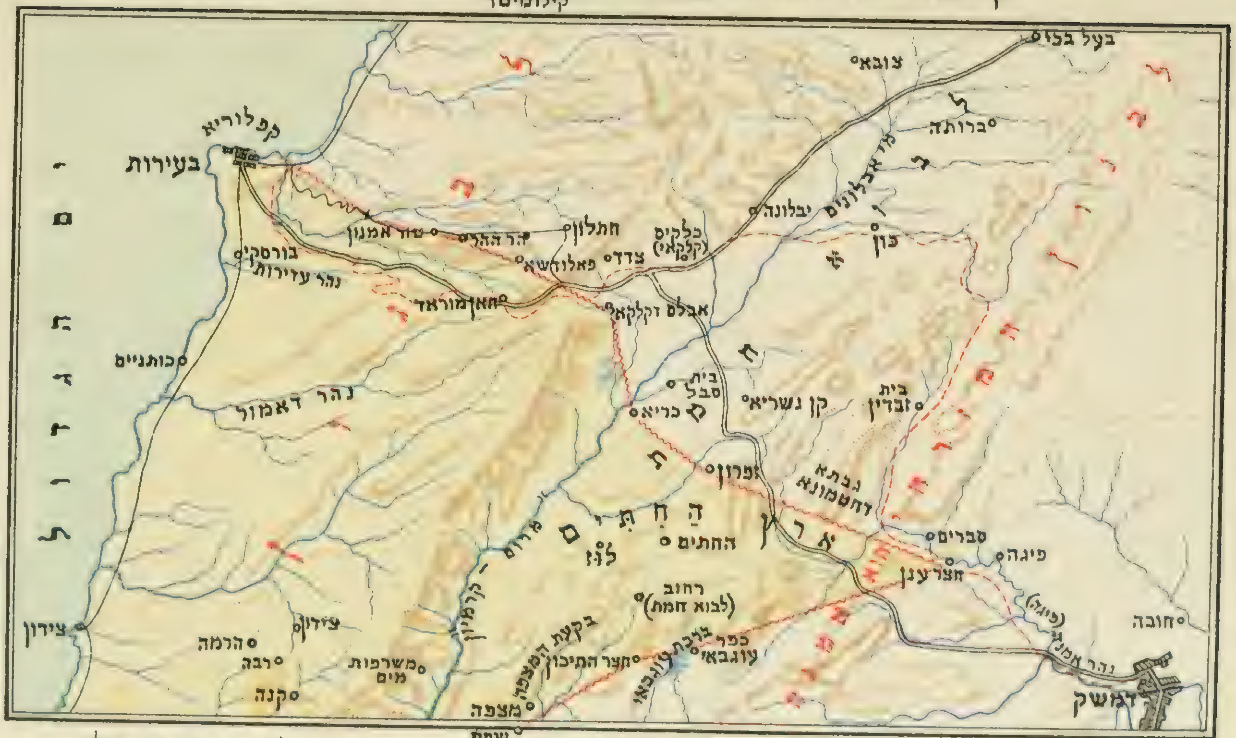
ודברי ר׳ יהודה מבטלים מה שכתבו מחברים אחדים בזמננו באמרם שכל הרחב של הים הגדול, היינו כל שפתו המזרחי ממקום שפך מי נחל מצרים צפונה עד לנכח אנטוכיא והלאה עד סקאנדרוני הי׳ גבול מערב של א״י הרשום בתורה בפ׳ אלה מסעי; והאחרון שבהם הלך אחר דמיונו עוד הלאה ומשך את גבול המערבי של א״י גם באמצע היבשה לצפון צפונה מסקאנדרוני ועבר הרחב של ארמיניא עד ההר טוורוס מגוס שהמחבר ראהו בחלום והשב שמקומו על שפת הים השחור. המחברים החדשים ההם בודאי לא ידעו דברי ר׳ יהודה שאמר „כל שכנגד ארץ ישראל הרי הוא כא״י״. נשמעינה מן הדא שיש חלק מהים הגדול שאינו כנגד א״י, ואיזהו — מקפלוריא ולצפון, היינו מקפלוריא עד סקאנדרוני, כלומר חצי הרחב של ים הגדול מקפלוריא — בירות עד סקאנדרוני לא הי׳ גבול מערבי של א״י, בדם גבול מערבי של מדינות ארם צובה וחמת, היינו גבול ים של סוריא שהיא לחוץ לגבול התורה.

הערה (א) הנצרים היושבים בעיר בירות והלבנון, המלומדים שבהם ככל ההמון כולם טועים, בחשבם כי חוף בירות נקרא חוף גיאורגיאוס ע״ש גיאורגיאוס הקדוש אצלם; דבריהם לא יתכנו, מפני שהעיר קפלוריא הזכירה ר׳ יהודה בימי אדריאנוס היינו ערך שנת 130 למספרם. וגיאורגיאוס קדושם (לפי קבלתם) הומת בתחלת ממשלת קונסטאנטינוס בשנת 312, (Meyers Konversations Lexikon : Georgius). ואם נאמר שקבלת הנצרים אודות שנת מות גיאורגיאוס מוטעת ואפשר שמת בסוף המאה הראשונה למספרם, אעפ״כ לא יתכן אשר חוף בירות יקרא על שמו כי טרם קבל קונסטאנטינוס את דתו היו הנצרים שנואים ונבזים בעיני הרומים ולא יתכן שמלכות רומי קראה לחוף בירות בשם זה שמרד נגד דתיה והומת במצות המלך או הנציב, לענין התגלות מקום קפלוריא, אחת היא לנו אם נקרא ע״ש יוריא זה או יוריא אחר, רק זה יותר קרוב (ואין אני אחראי לזה) שנקרא ע״ש גורגיאס הנלחם ביהודה המכבי.

הערה (ב) השם מיטין היא שאריה מהשם אמנון. ואחר עיון רב בחרתי יותר לומר אשר

רושם המראה גבול צפון של א"י: מן הים הגדול עד חצר ענן

קו המדה 1:600.000 0 5 10 20 30 קילומיטר

חבר מאת יצחק גולדהאר. בשנת התרס"ז: המצייר: אברהם גאנון: ליטאג. אייזיק צבי שילד

שיתבאר במקומו. הקצה המערבי משלשלת זאת נכנס לים כקרן בשם ראש-בירות היא קפלוריא, והקצה המזרחי שלה הוא ההר הגדול הנקרא הר עֲנֶסֶי Knese (א) הוא ההר אשר עיר האמאנא יושבת לרגלי שפועו המערבי, וצדו המזרחי זקוף כבותל גבוה בערך אלף מטר ונישקף על פני הבקעה הרחבה והמבורכת הנקראת בתוה"ק בשם לבוא חמת אשר בבקעת הלבנון. באמצע שלשלת טורי אמנון רחוק מקצה המערבי שאצל הים כמו מהקצה המזרחי, על גב גבוה ארוך וצר (ב) מתנשא הר אחד הנקרא בתורה בשם הֹר הָהָר ובארמית הוֹר טוּרָא כמו שתרגם אונקלוס (ג) והערבים שנו מקום שתי המלות הארמיות ויתנו מלת טוּרָא קודם מלת הוֹר וקוראין להכפר שעליו בשם דֵיר אֶל הַאַרְף בסמן הידיעה כמו בעברית הֹר הָהָר.

מהלך גבול הצפוני

גבול הצפוני הרשום בספר יחזקאל אינו נוטה מהגבול הכתוב בתורה בפ' אלה מסעי (ד) ואע"פ שיחזקאל ג"כ מקום אחד בין ים הגדול ובין צדד כי לא הזכיר מקום

הגב הארוך של ה"ר הָהָר יקרא בשם טור אמנון לא ע"ש העיר האמאנא היושבת סמוך לחגב החוא רק כשם העיר ראס אל מֵיסֵין היושבת על הגב הארוך ההוא ונשענת לעיר הר הָהָר אשר בעת תקרא דֵיר אֶל הַאַרף.

הערה (א) ההר הגדול הזה אשר ממנו יוצא הגב הארוך והצר עם הערים דֵיר אֶל הַאַרף ומֵיסֵין יקרא עתה בשם עֲנֶסֶי Knese מן השם מָנוּס או אַמנוּס. מאן דתני אמנון לא משתבש ומאן דתני אַמנוּס או מָנוּס לא משתבש.

הערה (ב) הרצועה הרמה והנשאה היוצאת מהר עֲנֶסֶי Knese (מנוס) מֻכְנֶרֶת משני צדֶיהָ בין שני נחלים. נחל אַרְסִין מצפון ונחל או נהר האמאנא מדרום. אורך הרצועה ההיא ערך 6 קילומיטר ורוחב הגב שלה קילומיטר אחד, ויהי' מראה הגב כמו גדר (ועליו הר ההר ואמנון) הנמשך ממערב למזרח ומוכשר להיות מחיצה וגבול. ולזה אמרו בתוספתא כל ששופע ויורד מטור (או מטורי) אמנון ולפנים הייגו הנגבה לצד נחל האמאנא א"י. ומטור אמנון ולחוץ הייגו מראש הגב הארוך צפונה לצד נחל ארסין חו"ל. מאן דתני טור אמנון בלשון יחיד) לא משתבש ומאן דתני טורי אמנון בל"ר לא משתבש, כי אעפ"י שגב אחד הוא אבל עליו ראשים או הרים יותר מאחד.

הערה (ג) מדברי אונקלוס שתרגם רק המלה השנית של השם, והמלה הראשונה הוֹר השאיר כמו בעברית הבנתי שזה שם פרטי; אח"כ מצאתי אשר גם הרב בעל נתינה לגר ז"ל הבין זאת מדברי אונקלוס, אך הרב ז"ל שלא ראה ההר הטוב בלבנון לא ידע על איזה מקום ירמזון דברי אונקלוס.

הערה (ד) וחזינן לגאון רמ"ל מלבים ז"ל שכתב בפירושו לספר יהושע שגבול א"י הנזכר בספר יחזקאל הוא גבול שיהי' לעתיד לבוא ולא זה הגבול הנזכר בתורה בפרשה אלה מסעי אולם במחכ"ת שגה בזה. וגם מצינו דברי חז"ל במדרש רבה פ' ויצא שאמרו שהרי יחזקאל לא פירש אלא מן המזרח למערב ולא מן הדרום לצפון, אבל הנביא ישעי' אמר כי ימין ושמאל תפרוצי. וכוונת חז"ל מובנה כי יחזקאל נִבָּא על זמן העתיד שתהי' חלוקת הארץ לשבטים מן המזרח למערב באופן אחר ממה שהי' בימי יהושע, אבל גבול הצפוני לא שנה יחזקאל ולא הרחיב הגבול הלאה צפונה יותר מהגבול הכתוב בפ' אלה מסעי.

הר ההר אבל באמרו מן הים הגדול הדרך חתלון לבוא צדדה הראה לנו כמה וכמה מקומות בין ים הגדול והר ההר ומשם עד צדד. כי דרוש לנו לבאר דברי התורה לדעת אם הגבול מהים הגדול עד צדד הולך בקו ישר, או יסלף ארחות דרכו למען קסוה על שפוצי סלעים מצוקים שאין רגל יכולה לעבור בהם, ורק אחר שבא יחזקאל ופירש, ובפרט אחר שהזכיר ר' יהודה בר אלעאי את מקום קפלוריא, הרי אנו במאה העשרים ושלש אחר הנביאים האחרונים ובנינו ובני בנינו לעולם ועד, נדע אשר מראש בירות היא קפלוריא חדל חוט שפת הים להיות גבול מערבי ופונה (למזרח) להיות גבול צפוני ונמשך עוד מעט לאורך שפת הים בצד צפון של עיר בירות (6 קילומטר ערך 6 ווירסט) עד מקום שפך מי נהר בירות הימה. שמה יעזב הגבול את שפת הים ועולה טורי אמנון בדרך עיר חתלון (היא עיר Seluan), ההולכת בראשונה למקום בירדש־האמיר ומשם בעקלקלות תעלה הדרך לעיר בית מרי ומצפון לבית מרי הולך הגבול בדרך העוברת נהר סולימא אצל כפר Kotarda, ומנהר סולימא והלאה למזרח 8 קילומטר להר ההר (הר טורא) הנקראת היום דיר אל הארף, עיר קטנה היושבת באמצע ההר ובמקום היותר גבוה בהר הארוך והצר ההוא, וזה באמת הר על גב הר, ומשם הלאה בדרך הזאת 5 קילומטר למזרח, הגבול מגיע לפרשת דרכים המסתעפות לארבע רוחות השמים, מפרשת דרכים הזאת דרך אחת הולכת למזרחית צפונית ערך 4 קילומטר עד חתלון (סילואן) (א).

הערה (א) כפי הנראה היתה התלון עיר רבתי עם בימי יחזקאל, ואפשר בשביל שהיא במרום הרים ואוירה זך קר ומבריא, אותה אוה למושב לו השר של מלך בבל, הפחה אשר השליטו על הלבנון, לכן כל הדרך מעיר בירות (דרך עיר אמנון והר ההר) עד העיר חתלון, היתה נקראת בשם דרך חתלון. עוד דרכים אחרות הולכות מעיר בירות (קפלוריא) לצדד ולעמק המבורך הנקרא לבוא חמת, אבל רצה הקב"ה שהדרך חתלון יהי' גבול. צריך להעיר אשר במסע של אברהם אבינו במהלכו מן חרן עד מקום שכם לא נזכר בתורתנו הכתובה אף מקום אחד שלן שם או שעבר בו, רק בדברי תלמידי הנביאים נזכר: כיון שהגיע אברהם אבינו לסולמא דצור וראה שחורשים בזמן הראוי להרישה וזורעים בעת הראויה לזריעה דמר הוא את הארץ. אמר לו הקב"ה לזרעך אתן הארץ הזאת. הדברים הקצרים האלה אינם די לאנשים כבוני להורות את כל הדרך שהלך א"א מחרן עד מקום שכם, רק מעלים על לבי להשוב (ואין אני אחראי שדברי חז"ל מתאימים בזה עם מחשבתי) אשר א"א בצאתו מחרן ובעברו את הנהר שם פניו הנגבה והולך לאורך הבקעה חולת-סוריא היינו בראשונה לאורך חלק הצפוני ממנה הנקרא בזמן המשנה חולת אנטיוכיא ומשם הלאה הנגבה לאורך הבקעה הדרומית הנקראת לבוא חמת דרך בעל בכי (.Balbek) עד הצר ענן. ומחצר ענן שם פניו ימה דרך זפרון ודרך צדד ועלה בדרך התלון ובא לחר ההר אשר על טור אמנון עד שהגיע לקפלוריא היא בירות ומשם הלך הנגבה לאורך שפת הים דרך צידון וצור, ובעת הרביעה הראשונה הגיע לסולמא דצור שהיא ג' מילין צפונה מכזיב וד' פרסאות צפונה מעכו, וכאשר נטה אהלו על המישור הנחמד אצל השדות הפוריות אשר בין סולמא דצור ובין כזיב ועכו התבונן בדרכי עבודת האדמה וחמד את הארץ הזאת. ומעיר עכו עזב דרך שפת הים והלך דרך עמק יזרעאל ודרך עיר עין גנים עד מקום שכם. והדרך שסבב אברהם את הארץ משתי

ואם כל הדרך מן בירות למזרח עד הר ההר והלאה הותה נקראת בשם הדך חֶתְלוֹן. אולם הגבול לא יגיע לעיר חתלון. כי מעיר החתלון למזרח בקו ישר עד צדד לא תלך רגל אדם ולא רגל בהמה, כי בלתי אפשר לדלג מראש הר עֶנָּסִי מכותל גבוה אלף מֶטֶר. והרוצה ללכת מן חתלון צדדה מוכרח לסבב את הר עֶנָּסִי ולבוא בראשונה לפרשת דרכים אשר במזרח הר ההר אשר משם ילך הגבול בדרך השנית ההולכת לרוח מזרחית דרומית (מרחק 7 קילומטר) ועוברת בצד מזרח של כפר פַאלוּזִישַׁא ובצד מזרח של עיר הַאַמְאנַא (א) עד שמגיע לתחנות חַאן מוּרַאד (ב) על מסלת הברזל הדמשקית. ומשם הלאה למזרחית דרומית 4 1/4 קילומטר עד אַבְּלָס דְקִלְקָאֵי הנקראת היום עַבְּ־עֶלְיַאס (.AB ELIAS) (ג) אשר בקצה בקעת הלבנון, והתָרים האנגלים שכתבו במפות שלהם (KAB ELIAS) ע"י אות .K טעו מפני ששמעו מאנשי המקום המבטאים שם העיר ע"י אות גרונית ע. חשבו התרים שהיא אות .K.—

ומן אַבְּלָס דְקִלְקָאֵי הגבול פונה צפונה (ד) על (מרחק 4 קילומטר) עד צדד

רוחיתית, מחצר ענן עד קפלוריא (בירות) ומשם לאורך שפת הים, את הדרכים האלו שם לו הקב"ה למצרים וגבולים להחזיק ולקנות את ארץ חמדתו אשר לפנים ובין הגבולים האלה. או אח"כ כאשר שב ממצרים לארץ כנען ונטה אהלו במקום הראשון בין בית אל ובין העי ושם נראה אליו השי"ת ואמר לו קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה, את מצות השם קיים בזריזות, והלך לארכה צפונה עד לבוא חמת, עד הדרך מן חצר ענן לצדד ומשם שב, ובשובו הלך לרחבת מן צדד בדרך התלון עד שפת הים של עיר בירות ומשם הנגבה עד חברון.

הערה (א) עיר האמאנא מצוינת ברוב חרושת המעשה למטות משי. מימיה טובים מאד ונובעים מחמשת מעינות ומהם ראשית נהר האמאנא. אוירה נעים ומבריא בימי הקיץ, כי כל המקומות שבלבנון אף בבקעות אוירם טוב ומבריא. מחלות מתדבקות אין בהם, גם הפיבער (קדחת) לא מצא לו מקום בלבנון ומכש"כ בעיר האמאנא שהיא בטַּבְלָה הר עֶנָּסִי, במקום גבוה 1500 מֶטֶר. ורק כפר חתלון יותר גבוה ממנה.

הערה (ב) המקום הזה גבוה מאד. במסלת הברזל הדמשקית העוברת לרוחב הלבנון המערבי אין עוד מקום כמוהו בגובה (1500 מיטר).

הערה (ג) לדבר אודות המחוז אשר בתקופות יון ורומא נקרא בשם מדינת קַלְקִיס ואשר הגבול של א"י עובר בה, פניתי מקום להלן בפרק שאדבר אודות שכני א"י. פה אעיר אשר בתרגום יונתן השם אַבְּלָס נכתב כהוגן וכן צריכה להיות, כי גם היום נקראת העיר הזאת אַבְּלָס Ab Elias לא כן המעתיק האחר של התרגום הירושלמי טעה ושבש את השם הזה, בכתבו אוולס־דקילקאי, ועל חשיבוש הזה יסד בעל תבואות הארץ את טעותו וכתב בזה"ל: אבלם או אוולת פירושו כמו התחלה ובוונתו (של התרגום) קיסרין שהוא בדרך לראש מחוז קלקאי וכ'.. ואין להאריך בדבריו אלה. ושני חוקרים בדור הזה בקשו לאַתֵּר המקום הזה עם המקום אולם רבתי הנזכר בתחום שהחזיקו עולי בבל, מפני שהחוקרים החם לא הכירו אשר מאן דגריס אוולס—אוּלָּת היא לו.

הערה (ד) כדי לְסַבּוֹב את הר עֶנָּסִי. ובדור הזה עשו הצרפתים מסלת אבנים בשנת התרכ"א, ובשנת התרנ"ד גם מסלת—ברזל ההולכת מן בירות מנגב לחר החר וסמוך לו, ועוברת חַאן-מוראד

הנקראת היום שְׁדִישָׁע (הסמוכה לעיר שְׁטוּרָא) לרגלי הר עֶנָיִסֶי Knese ובצד בקעת הלבנון שהיא לבוא חמת. זאת העיר צדד העתיקה עתה כפר קטן ונעים.

נראין הדברים אשר בזמן חבור התרגום ירושלמי (א) בעת שהרומים משלו ביהודה ובסוריא באין מפריע ועמי סוריא ישבו שלוים ושקטים אז פרחה גם מדינת בַּלְקִים או ,קַלְקִים ותהי עיר אַבְּלַס של ,קַלְקִים לעיר רבתי עם ורחבת ידים. והקצה הצפוני של אַבְּלַס הגיע לעיר צְדָד (זְשְׁדִישָׁי) ותהיינה לעיר אחת בשם אַבְּלַס ואח"כ נתרחקו אשה מאחותה כהיום הזה, רק אצל חכמינו הקדושים היתה צרורה התעודה וחתומה התורה המסורה מפה לפה מרב לתלמיד, וקבלתם האמתית השאירו לנו בספריהם למען יֵדַע לדור אחרון אשר העיר צְדָד הנזכרת בתורה, בזמן חבור התלמוד היתה חלק מן העיר הגדולה שהיתה נקראת בימיהם אַבְּלַס־דְקִילְקָאֵי.—

ומן צדד הגבול הולך הלאה למזרחית דרומית לרוחב המישור המבורך הנקרא לבוא חמת המשתרע בין הלבנון המערבי (עם טורי אמנון שבתוכו) ובין שלשלת הלבנון המזרחי הנקרא בכתובים ובמשנה בשם אמנה, ועובר דרך כפר כִּיְרָיָא דבית סַבָּל הנקרא היום כִּיָּארָא הסמוך לכפר סִתְבָּל (ב). ומשם הלאה 12 קילומיטר מן צדד העתיקה ושמונה קילומיטר מן אבלס, עד שמגיע לעיר זִפְרוֹן אשר בזמן חבור תרגום הירושלמי היתה נקראת בשם זְפֵירִין Saferin וגם היום הערביים קורין לה Saferi (ג) כמו בזמן המתרגם הירושלמי רק

וסובבת את הר עֶנָיִסֶי עד צדד והלאה, רק שתי הדרכים החדשות בַּרְדָּן מחאן־מוראד פונות צפונה לצדד ולא יורדות לעבור דרך אַבְּלַס. אולם הדרך העתיקה בירדתה מַחַאן מוראד ללכת צדדה עָבְרָה דרך אַבְּלַס. והמתבונן היטב בדברי הנביא יראה שלא אמר מן הים הגדול בדרך עד התלון אבל הדברים הברורים מן הים הגדול הדרך חתלון לבוא צדדה מורים שהגבול הצפוני משפת ים הגדול פונה למזרח העולם והולך לאורך הדרך הנקראת דרך חתלון אבל לא כל הדרך עד חתלון רק לבוא צדדה היינו במזרחו של הר ההר הגבול הדל ללכת בדרך התלון ונוטה למזרחיה דרומית בדרך ההולכת לצדד. וכשם שהמלות לבוא חמת הוראתן הדרך ההולכת לחמת, כן לבוא צדדה הדרך ההולכת לצדד.

הערה [א] תרגום יונתן על התורה והתרגום הירושלמי אחד הוא רק משני מעתיקים. ומַכַּת שבושים נגעה בתרגום יונתן יותר מבתרגום ירושלמי ואע"פ שהמעתיקים השחיתו את התרגום הזה בכל זאת השאירו לנו דברים יקרים, הרבה אבנים טובות המאירות היום בחשכת העבר.

הערה: (ב) כפר כִּיָּארָא el Chiyara הסמוך לכפר סִתְבָּל הוי' נקרא בזמן חבור התלמוד בשם כִּירָיָא של בית סבל, ומעתיק טועה הגיה בתרגום וכתב בית סכל באות כ', והמעתיק התוא סבל הבנתו בחשבו שזה המקום בית סבל הנזכר בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל. ובשגגתו זאת משך אחריו את בעל תבה"א ועוד אחרים מחוקרי הארץ שחשבו כן. אבל באמת העיר בית סבל הנזכרת בתחום עולי בבל מקומה בעבר הירדן המזרחי בארץ הבשן למנַשי כמו שיתבאר בעזהש"י.

(ג) העיר הזאת נזכרה רק פעם אחת בתנ"ך בגבול א"י (במדבר ל"ד), ובדברי חז"ל ג"כ רק במקום אחד, בספרי פ' נשא אמרו כך היו' ר' עקיבא שונה עד שלא בא לזפרונה אבל משבא מזפרון וכו'. ובעל תבה"א שגה מאד באמרו כי המקום זפרון הוא לצפונית מזרחית מדמשק (כי על מפה אחת ראה שם הר בשם זפירא) ואין להאריך בחשערותיו כי מעתה יראה ויבין כל חוקר

בחסרון הנון בסוף שהוא לתפארת הקריאה. זפרון יושבת בין גבעות שהם סעיפי שלשלת הלבנון המזרחי היינו לרגלי אמנה (א) וממנה הגבול עובר ברוחב שלשלת אמנה דרך הר

הארץ שֶׁהָעיר זפרון מקומה מערבית צפונית לדמשק, ורחוקה מדמשק כמו מן הים הגדול. מר שולבוים באוצר השמות מאוצר המלים שלו כתב: זפרון עיר בארם ולד"ק היא סברים. ומר שטיינבערג בספר המלים החדש שלו כתב: זפרון עיר צפונית בגבול כנען ועד היום שמה זאפראנה מקדם לנהר אַרְנָת בארץ ארם, ולפי דעתי לו שני המחברים האלה כתבו בקיצור: זפרון היא עיר על הגבול הצפוני של א"י ולא יותר, אזי היו דבריהם יותר טובים ויותר נכוחים.

והחכם ד"ר גְּרֶץ כתב כי עיר זפרון הנזכרת בתורה בגבול צפוני של א"י היא העיר Sephyrium אשר באזיא הקטנה, עיין בדבריו. נקל להבין אשר הד"ר גְּרֶץ ראה בתרגום יב"ע שתרגם זִפְרוֹן בשם זֶפְרִין, וראה ג"כ דברי הספרי פ' נשא, ומשם ידע אשר ר' עקיבא איזה זמן הי' בזפרון, ובלי ספק הי' לו להד"ר גרץ מפות מחלקי התבל שהביט בהם לפרקים, ומצא כי באזיא הקטנה (אשר בדברי הז"ל תקרא אסיא א: עסיא) יש עיר בשם Sephyrium ועלה על דעתו וימהר להחליט שהעיר זפרון הנזכרת בפרשת אלה מסעי ובספרי, שר' עקיבא איזה זמן שהה בה, זאת זֶיפירִיאוּם העיר באזיא הקטנה, ועוד כתב שבא ר' עקיבא אל העיר ההיא כדי ללכת משם לקסריא שבקַפּוֹטקיא (שהיא ג"כ באזיא הקטנה) בשביל לעורר את ישראל למרוד ברומיים. דברי הד"ר גְרֶץ מתמיהים. האם בשביל שהוא לא ידע מקום העיר זפרון שבתחום א"י, הי' מוכרח להראות עיר בשם כזה בכל מקום שהוא אפילו בחוץ לארץ, במרחק רב מארץ ישראל? לו הייתי מחבר ספר קורות העתים לישראל, הייתי עוד יותר מתפלא על החכם הנ"ל, מאיזה מקור שאב אשר ר"ע הי' מסית ומעורר את ישראל למרוד ברומא. אילו הייתי כותב דה"י לעמנו הייתי אומר כי אעפ"י שמצינו בדברי חז"ל: ר"ע כד חמי לבר כוזיבה אמר הדין מלכא משיחא (כי דרש את הפסוק עוד אחת מעט היא וכו'), בכל זאת ר"ע לא נטה ולא סר משיטת רבותיו ר"י בן זכאי ור"י בן חנניא לשאת ולסבול עד שהאומה הרשעה באפס יד תשבר. ור"ע ותלמידיו לא לקחו חלק במלחמת בר כוזיבה. והראי' לזה שר"ע נתפס שנים אחדות אחר חורבן ביתר, לא עבור שלְחָמָם נגד הרומיים, רק בשביל שהרביץ תורה בישראל, והרבה הנאים נהרגו אז עבור תורתנו הקדושה. לכל יהודי שאינו מן ההין קטלא קניא באגמא של השערות, מודעת מטרת מסעותיו של ר"ע לחו"ל. עם הנשיא וגדולי הדור הלך לרומי אל המלך והשרים לבקש מהם עבור היהודים, לבבל, לאסיא, לאנטוכיא (היא חולת סוריא הצפונית) ולזפרון שבמדינת קלקים (היא חולת סוריא הדרומית) הלך לעבר שנים, להורות ולחזק מצב הדתי הוא מצב המוסרי של עם ישראל, ומאותבי תורה לקח נדבותיהם עבור לומדי תורה בישיבות של א"י.

ובמדינת כלקים במחוז בית זבדין ובשאר ערי המדינה ובזפרון ישבו יהודים עם רבותיהם מורי הוראות, כמו שאמרו בירושלמי תענית פ"ב ה"ב ובירושלמי מגילה פ"א ה"ד בשבעה עשר בו (בחדש אדר) קמון עממיא על פליטת ספריא במדינת כולקים ובית זבדין והוה פרקין. זפרון שהיא על גבול ארץ ישראל, קרובה לעיר בית זבדין Sibdani (ביניהן 16 קילומטר), מהלך שלש שעות מערבית דרומית לבית זבדין. ור' עקיבא בהורותו לרבני ישראל במדינת כלקים הואיל לשבת בעיר זפרון בשביל שהיא בארץ ישראל, גם יכול להיות שבעת ההיא היתה עיר של חכמים ושל סופרים.

הערה (א) להלן בגבול כבוש יהושע שמתי לי מקום להוכיח שהלבנון המזרחי הי' נקרא אֲמָנָה. ואני טרם אגיע לכבוש יהושע אשנה ואשלש דברי אשר טור אמנון (הוא אמנוס או מנוס)

או גב אשר על פני האַן-מוֹטוֹלוֹן Chan Motolon הוא גַּבְּתָא הַטְמוֹנָה, עד שמגיע לעיר חצר עינן הנקראת היום דֵּר־עַנַן (א) היושבת בצדו או בשפועו המזרחי של אמנה; בחצר עינן כלה קו הגבול הצפוני הכתוב בתורה וגם בספר יחזקאל. והנה בחלק האחרון של קו הגבול הצפוני — מן צדד דרך זפרון עד חצר עינן, במקום שדברי התורה מפורשים וגלוים, את החלק הזה לא הזכיר הנביא, כי בֵאר רק את החלק הראשון מן קו הגבול, החלק שהתורה דברה בו בקצרה — מן הים הגדול עד צדד, והרחיב הנביא את דבריו הבהירים ואמר מן הים הגדול הגבול הולך לאורך דרך חֶתְלֹן שהולכים בה צדדה, ולא לבד לצדד הולכים בדרך הזאת, אבל גם לעיר חמת ולעיר ברותה (ב) אשר כעת תקרא בֵּרֵיתַּן היושבת בבקעת הלבנון בין צדד ובין בעל בכי (Baalbek) 30 קילומיטר צפונה לצדד (ג), ובזו הדרך הולכים גם כן לסבְרַיִם היא העיר אשר כעת קוראין לה סוּ־בַּארַאדַא שמקומה שני קילומיטר צפונה לחצר־עינן, ושתיהן יושבות על שפת נהר פיגה שהערביים קוראין לו נהר בַּארַאדַא. הנביא קרא לה סִבְרַיִם, בתמונת מספר זוגי לפי שהיא מחברת משתי ערים סמוכות ונשענות זו לזו, היינו עיר סוּ־בַּארַאדַא ועיר בֶּרְבֶּלֶיָא (Berbeleye) שהיא רחוקה מהלך 10 מינוט למזרחית דרומית מן סוּ־בַּארַאדַא. ובימי הנביא יחזקאל העיר סִבְרַיִם היתה על הגבול בין ממלכת דמשק ובין מדינת חמת (ד). ובזו הדרך הלכו (מן הים הגדול מקפלוריא) ג"כ לְחָצֵר הַתִּיכוֹן, עיר על קו הגבול המזרחי בין חצר עינן ובין שְׁפָם. —

בכלותי לתאר מהלך קו הגבול הצפוני בעברו ברוחב הבקעה הנקראת לבוא חמת, הי' נחוץ לנגוע בהשאלה איה התחלת לבוא חמת ולהראות ראשיתו מצד הים, אחרי שדברי אחד מהז"ל מוכיחים על סברתי שלא כל בקעת הלבנון נקראת בשם לבוא חמת. אבל עתה בקצה הגבול המזרחי אני עומד וכבד ממני הדבר לנטות הַצִּדָּה, ואדבר אודות ראשית לבוא חמת כשאגיע לבעל גד ולהר בעל חרמון אשר בבקעת הלבנון, פה קבעתי מקום להזכיר

לחור, זה חלק מחלבנון המערבי בין קפלוריא (בירות) ובין צדד (שְׁרִיפֵי של שטורא), ואמנה לחוד — הוא הלבנון המזרחי.

הערה (א) חָצֵר יקרא בשפת ערבי בשם דֵּיר וכן בלשון ארמי: חֲצַר המשכן ת"א דרת משכנא, והתרגום ירושלמי לחצר עינן קרא דירת עיינותא כמו שנקרא כעת דֵּיר עַנַן.

הערה (ב) לפי דעתי ההא אשר בסוף התיבה הזאת אינה במקום למד בתחלתה אף שתנגינה מלעיל), כי גם היום נקראת כן בֵּרֵיתַּן (Bereitan). ותיהם שאליו שבתיבת צדדה נמשך גם על חמת ברותה סברים, כלומר לחמת לברותה לסברים ולחצר התיכון.

הערה (ג) היינו על הדרך העתיקה של לבוא חמת היא הדרך ההולכת מן רחוב צפונה: לזפרון, לעיר Andjar היא קן נשריא ולברותה ולעיר בעל בכי והלאה צפונה עד חמת.

הערה (ד) מדברי הנביא אנו למידים שכל חלק הר אמנה אשר מסברים ולצפון בימיו הי' לארץ חמת, ומסברים ולדרום כל חבל חצר עינן וגבתא דהטמונה (חאן-מוטולון) לממלכת דמשק, אולם קו הגבול ההוא בדרתו מן סברים ומהר אמנה מערבה לאן פנה ואיה דרכו ברוחב בקעת הלבנון, זה לא נוכל לדעת ולא נחוץ לנו.

אשר רחוב לבוא חמת (לא זאת בית רחוב שאצל לַיִשדָן) היום כפר מיושב הנקרא הורבת רוחא (Chirbet Rucha) וקרוב מאד אל הגבול הצפוני הנרשם בתורה, רחוב יושבת 12 קילומיטר (מהלך $2\frac{1}{4}$ שעה) מערבית דרומית מנפיון, והמרגלים שהלכו עד המקום הזה וישובו לפי שבך אמר להם משה שאין להם לתור לצפון ממקום הזה, אעפ"י שאמירה זו אינה מפורשת בתורה, ומי שיתמה למה ישהו כ"כ בדרך וישובו מקץ ארבעים יום, הלא אחד עשר יום מקדש ברנע דרך הר צין מירא דפרולא (אֶל פִּיעֶרִי) צפונה עד רחוב לבוא חמת (א) ובשובם ג"כ אחד עשר יום ושליש שבתות שלא הלכו, א"כ הי' להם לשוב מקץ חמשה ועשרים יום. על השאלה הזאת יש תשובה בדברי חז"ל, בספרי פ' דברים אמרו ויגלו את הארץ מלמד שהלכו בה בדרך האימנים שתי וערב, הרי מפורש שהמרגלים לא הלכו רק לאורך הארץ מדרום אל צפון, אבל במקומות אחדים הלכו לרחבה למזרח ולמערב כדי לראות טוב הארץ בהרבה מקומות, וכן פירש רש"י בפ' שלח.

הערה (א) מן קדש ברנע (Ein Kudes) צפונה עד אֶל בירין (El Biren) מהלך $\frac{1}{2}$ יום. מן אֶל בירין בדרך ההולכת למזרחית צפונית בדרך תעוברת עיר עֲבְדֶה (Abde) ואת הגיא ואדי מארא עד פרשת דרכים אשר בצלע הדרומי של הר צן מהלך $1\frac{1}{2}$ יום. מן פרשת דרכים ההיא בדרך ההולכת צפונה עד ערער (Arara) — $\frac{3}{4}$ יום. מן ערער לחברון — 1 יום. מחברון לירושלים מהלך 1 יום. מירושלים לצפת שבגליל העליון מהלך $3\frac{1}{2}$ יום. מצפת לבעל גד (Merdj Ayun) מהלך 1 יום. מן בעל גד עד רחוב (חורבת רוחא) — $1\frac{1}{2}$ יום. הרי ברור שמהלך כל האורך של א"י לא יהי' יותר מאחד עשר יום. ועל מה שנאמר וישובו מקץ ארבעים יום, כתב רש"י ז"ל והלא א"י ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה וכו' אלא שגלוי לפני הקב"ה שיגזור עליהם יום לשנה קצר לפניהם הדרך. בדברי רש"י שאמר קצר לפניהם הדרך ולא אמר קפץ להם הארץ אני מדייק שכונתו שהקב"ה לא רצה שהמרגלים יגיעו עד סוף ארבע מאות פרסה בקצה הצפוני, לפי שגלוי לפניו שיגזור עליהם יום לשנה לכן אמר להם ע"י משה שילכו ויתורו רק עד רחוב לבוא חמת עד המקום שחייבם הש"י לכבוש ולא יותר, וזה כונת קצר לפניהם הדרך. — רבים אומרים שנעלמה מהם כונת הז"ל באמרם א"י ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה, הלא אמרו מטורי אמנון ולהוץ חוץ לארץ ונשמע מזה שכל חבל הארץ אשר מן הקו קפלוריא — חצר עינן ולצפון עד ארמיניען חו"ל יחשב, וגם אצל הז"ל נקרא בשם סוריא. גם מן הים הגדול עד נהר פרת לא רחוק כ"כ, ואיה איפה המרובע של א"י ת' פרסה על ת' פרסה. ואני אפרש מיליהון דרבנן מדברי הספרי פ' עקב על מה שכתוב כל מקום אשר תדרוך כף רגלכם בו לכם יהיה, אמרו חז"ל ואם ללמוד על תחומי א"י הרי כבר נאמר מהמדבר והלבנון הזה ועד הנהר הגדול נהר פרת אלא מלמד כל מקום שתכבשו (ודוקא בירושה וישיבה) חוץ מהמקומות האלה הוא שלכם. ובדברי הספרי יכולים אנחנו לשגות לחשוב שכל המקומות שיכבשו עולי מצרים בכל התבל ואפילו בארץ סינים או בארץ טראנסוואל ג"כ כארץ ישראל יחשבו לענין חיוב המצות התלויות בארץ, לפיכך הזכירו חז"ל שארץ ישראל יחד עם חו"ל הראוי להיות א"י — ת' פרסה. ומדבריהם אנו למדים שכל חו"ל אשר בשטח של המרובע הזה (ולא יותר) ראוי להיות א"י ע"י כבוש בירושה וישיבה כמו כבוש עבר הירדן ע"י משה רבנו.

גבול קדים.

א. מחצר עינן שְׁפָמָה.

מן הכתובים שבפ׳ אלה מסעי נלמוד שהחלק הראשון מגבול קדים הוא הקו ההולך מחצר עינן שפמה, ואחר שבא יב״ע תלמידו של הלל הזקן ותרגם שֵׁם חצר התיכון (שזכר יחזקאל הנביא) בשם ברכת עוגבאי, נוכל לדעת עוד מקום אחד על הקו הישר ההולך מחצר עינן לִשְׁפָם. המתרגם הירושלמי קרא לעיר שְׁפָם בשם אַפָּמְיָס כמו שקראו אותה בימי הסורים והרומיים שדרשו את השם הזה מהיונים שהסבו שם שפם לאַפָּמְיָס לפי טעם ונעימות לשון יון, ובזמן הזה העיר שפם נקראת אצל הערבים בשם נֶבִי סֶפָּא, היא העיר היושבת ממערב לבקעת עַיִן (ולא מקדם לָעַיִן) על שפת הבקעה מלמעלה בגובה 1153 מֶיטר. השם סֶפָּא הוא שְׁפָם בחסרון המם שנשמט ברבות השנים והושם במלת נָבִי שלפניו בחלוף אות מ׳ באות ב׳. אם נביט על קו ישר באלו הוא מתוח מחצר עינן עד שפם נראה שהקו הזה הולך מחצר עַינן לדרומית מערבית ועובר באמצע בְּרֵכַת עוֹגְבָאִי, הוא המישור שאצל כפר עוג (א), המישור אשר אחת לשליש או לארבע שנים יֵהָפֵךְ לאגם מים, ומשם הולך ועובר דרך הכפר דֵיר אֶל אַחְמַאר הוא חצר התיכון הנשען לברכת עוֹגְבָאִי (ב). מן חצר עינן עד חצר התיכון 18 קילומיטר (ערך $17\ ^1/_2$ וֶירסט), ומן חצר התיכון עד שפם 10 קילומיטר, והנביא קרא אותו חצר התיכון בשביל שהוא על קו הגבול ההולך מחצר עינן לשפם (נֶבִי סֶפָּא) וגם על הגבול שבין ממלכת דמשק ובין מדינת חַוְרָן (ג).

אודות בְּרֵכַת עוֹגְבָאִי ראוי לדבר מעט, כי הזון נשגב ונאדר יתראה בו. המישור

הערה (א) מחברי מפות שבאירופא טעו בקראם אותו כפר קוק כי לא דקדקו היטב במבטא הערבים שקוראים לו כפר עוג.

הערה (ב) בזמן הזה מן ברכת עוגבאי עד כפר דֶיר אֶל אחמאר $2\ ^1/_2$ קילומיטר נראין הדברים שבזמן יב״ע הי׳ כפר גדול רחב ידים (כמו שהי׳ בזמן יב״ע מתרגם התורה תקורא אותו דרתא רבתא) וקצהו המזרחי הגיע עד ברכת עוגבאי, ורצה יב״ע שלא ישכח מקום חצר התיכון וקרא אותו בשם ברכת עוגבאי הנשענת לו.

הערה (ג) בימי אחז מלך יהודה נשברה ממלכת דמשק האדירה ותיתה ממלכה קטנה ובימי הנביא יחזקאל כמעט כל הר חרמון והמחוז שאצלו היו למדינה וממשלה מיוחדת בשם חַוְרָן שנוסדה על מקום מדינת בית־מעכה העתיקה. למדינה ההיא קראו חַוְרָן על שם עיר הבירה בֵּיְרָן ותיום תקרא כפר האוואר (Hawar) הנשען לעיר ביטימא (היא בירת בית מעכה) על הדרך ההולכת לרגלי הר חרמון מפמיים (דרך קאטאנא) לדמשק. בזמן הזה בין ביטימא ובין כפר האוואר מרחק קילומיטר אחד ונהר אַרְנֵי מפריד ביניהן, אבל בימי קדם היו שתיהן עיר אחת בירת ממלכה. מדברי הנביא שאמר חצר התיכון אשר על גבול חורן נוכל להבין שבימיו הגבול בין מדינת דמשק ובין מדינת חורן עבר מחצר התיכון (דיר אל אחמאר) למזרח ועבר החלק הצפוני מהר חרמון דרך המקומות ראשֶׁיָא (הצפונית) אַאִיהָא (Aiha) בורקוש עד קאללאט דְשֶׁינְדיל. אבל לאן פנה הגבול (שבין המדינות הנזכרות) מן קאללאט דשינדיל למזרח ומן חצר התיכון למערב

הזה אשר שטחו ערך 600 העקטאר (הֶיסִיאַטִין) וגבהו 1070 מטר מוקף ברוכסי גבעות מכל עבריו ואחת לשלש או לארבע שנים בחודש אדר בשכבר נתמלאו ההרים והגבעות מי גשמים אז באמצע כמעט במרכזו של המישור תפתח הארץ את פיה (א) ועמוד מים יעלה בכח גדול ויהי׳ למבול ישוטף על פני כל המישור שיהפך ליאור גדול. גֹבה העמוד וקוטרו (Durchmesser) אינו שוה בכל שנות עֲלִיָתוֹ, יש ישנה שגבהו מגיע לשלשה מטר וקוטרו 75 סענטים, ויש שגבהו שני מטר וקוטרו 50 סענטים. העמוד ההוא יתראה בכל ימי הזרם הנפלא עד אשר מי היאור יגברו ויגיעו עד ראש העמוד ויכסו אותו. על פני היאור שוחים ורועים אַוָזים מדברים רבים. בחודש אייר המים הולכים הלוך וחסור עד יבשת המים מעל הארץ׃ וזה בחודש אב, אז תחת להט השמש הבוער היאור יֵהָפֵךְ לבִצה השורצת רבבות מליונים רמשים שחייהם קצרים ובמותם יבאיש היאור, וקטב מרירי (במראה טיפוס וקדחת ירוקה) שולט בכפרים הסמוכים לברכת עוגבאי ויותר מכולם בכפר עין. הנָם יאמר נפישי הצלתי והגלכד בעצלותו יִסָּפֶה. (ב).

ב. וירד הגבול משפם הרבלה מקדם לעין.

הואיל הכתוב להטיל הא הידיעה בתחילת תיבת רבלה ולהוסיף שתי תיבות (מקדם לעין) אחר הרבלה, ללמדנו כי עיר רבלה שעל גבול א״י היא זאת היושבת מקדם לעין

לא נוכל לדעת. נראין הדברים אשר ממשלת חורן בשעתה התפשטה על ארץ הבשן למנשי ועל חבל ארגוב (טרכונא) וגם על הגלעד למכיר אשר כעת יקרא הר הדרוזים, ובשביל זה היונים שגברו בארץ כמאתים שנה אחר נבוכדנצר, להר הגלעד של מכיר קראו בשם הר חורן, וכן קראו הרומים שבאו אחריהם, והשם הר חורן ירושת היונים והרומים המעה את התרים חכמי אנגליא מבלי לדעת שזה הגליעד למכיר וגם לא שאלו את עצמם איפה הוא הר הגלעד חלקו של מכיר. ועתה היפלא בעינינו אשר גַלְעֵד, יגר שהדותא, המצפה וגם עיר מולדת של אליהו הנביא נעלמו מהתרים האנגלים שהיו במקומות האלו, מדדו אותם וקבעום במפות המדויקות שלהם, ולא הכירו אותם. ובימינו אלה, הר הגלעד למכיר בן מנשה יקרא הר הדרוזים, כי כל יושבין משבט הדרוזים, ולארץ המישור היא ארץ הבשן של מנשה המון הערביים קוראין בשם חַרָן, ובכתבי הממשלה בשפת טורקית תקרא בשם העתיק—חַוְרָן.—

הערה (א) פי הארץ במקום הזה נִכָּר תמיד ואצל הערביים יקָרא בשם תַנור.

בחודש מרחשון שנת התרנ״ז בלכתי מכפר עוג לעיר ראשַייא דרך המישור ברכת עוגבאי באמצע המישור במסלה שהלכתי בה, עמד הערבי שלוה אותי והראני חור באדמה ואמר לי זה התנור, וראיתי מערה קטנה אשר רק שועל אחד יכול לְהֵחָבֵא בתוכה.

הערה (ב) בשנת התר״ע אנשי הכפרים הסמוכים לברכת עוֹגְבַאי באו בדברים עם מהנדס (Ingenieuer) שימדור ויקח מהם בחכירה חפירת תעלה למשוך את המים מברכת עוגבאי לנחל הנמוך ממנה. ובמכונת Niwellir מדד המהנדס והגביל נקודות הַגֹבה בשטח אשר ממערב לברכת עוגבאי בשביל להמשיך מימיה מערבה עד הגיא צַיִן (שֵם מקום), ובתעלה אשר בגיא הזה המים ישוטפו הנגבה בין שפם אשר ממערב ובין הרבלה אשר מקדם לעין עד הגיעם לנחלא דאבצל (הוא נהר הַצְּבָנִי) היורד אל הגלילה הקדמונה הוא ימא הסמכי. אולם על המחיר שקצב המהנדס לא הסכימו יושבי הכפרים ההם, והדבר נשאר כקדם.

(ולא זאת שבארץ חמת). בשביל זה בתחלה ראוי לבאר לדעת איזה העַין הזה הנזכר בגבול קדים. רש"י ז"ל שדקדק הרבה בדברי חכמינו הקדמונים ידע שהשם עַין בגבול מזרח אינו מורה על עין מים, לכן בפירושו על התורה בפ' אלה מסעי כתב עַין שם מקום כי ראה דברי אונקלוס אשר בגבול א"י (במדבר ל"ד) תיבת לָעַין תרגם בלא שנוי ולא לעינא כמו שתרגם על הָעַין לְוָת עֵינָא (בראשית כ"ד).

בפאת מזרח של א"י בשם עַין תקרא בקעה אחת אשר ראשיתה אצל כפר עַין עַרַב שהוא בצפונית מזרחית (3 קילומיטר) מן רחוב לבוא חמת (היינו מן חורבת רוחא) **(א)** ותגע בפאת מערב של רחוב וכפר דִינִיס (Dinis) ומתרחבת ונמשכת הלאה (לדרומית מערבית). הצור התיכון ועיר ראשייא יושבות מקדם להבקעה, וכפר מִישְׁקָה **(ב)** ועיר שפם (נבי סַפָא) על שפת הבקעה מלמעלה בצד מערב, ונמשכת הלאה לדרומית מערבית, ובעבריה אַלְפַיִם מֵטֶר מכפר ממציא דאבהתא (הוא מִימִיס Mimis) **(ג)** הנגבה, שם ממעין גדול יוצא נהר חַאצְבַּאנִי הנזכר בספרי בשם נחלא דאבצל **(ד)** השוטף בתוך הבקעה הנגבה עד שיתאחד עם הירדן בטרם שיגיע לימא דסמכי. זאת בקעת עַין **(ה)**, אשר התרים האנגלים על מפת ארץ ישראל שחברו, רשמו את שמה בטעות כי בשמעם מפי הערבים יושבי המקום בקראם להבקעה הזאת בשם ואדיט—עַין (ובשפת ערבית אות ט' תבוא בסוף השם הנסמך להורות על הסמיכות) שגו התרים וטעו במבטא שפת ערבית וחשבו כי אנשי המקום קוראים להבקעה הזאת בשם ואדִי טֵיִים, כן רשמו חכמי בריטאניא על מפת א"י שחברו המה וכן העתיקו מחברי מפות בארצות אשכנז- וצרפת, וכאשר עזרני

הערה (א) כמדומני אשר לַעַין עֲרַב היום הי' קוראין לפנים עין-רחוב, והעיר רחוב (היום חורבת רוחא) התפשטה אז עד המקום עין-רחוב.

הערה (ב) במלחמות יהושע בן נון הבקעה הזאת נקראת בקעת המצפה שהיא מזרחה למשרפות מים (Meschghara) וכל הריצועה ההררית אשר בבקעת הלבנון בין בקעת המצפה (בקעת עין) ובין הנהר ליטאני (שהוא מי מרום או קרמיון), מן בעל גד (Merdj Ajun) צפונה עד כפר מִישְׁקָה והלאה עד אצל רחוב לבוא חמת נקראת בספר יהושע בן נון בשם הר בעל חרמון וגם ארץ המצפה, וקרוב להאמין אשר כפר מִישְׁקָה שגבהו יותר מן 1200 מֶטֶר נקרא לפנים בשם מצפה.

הערה (ג) זה כפר מִימִיס הקרוב לכפר אבהתא (Ain-ata), 6 קילומיטר ממנו, ועוד יותר קרוב הכפר מימים לכפר גתא (Zett). מאן דתני ממציא דאבהתא לא משתבש, ומאן דתני ממציא דגתא לא משתבש כמבואר להלן.

הערה (ד) אודות נחלא דאבצל (הנקרא היום נהר חַאצְבַּאנִי) ואודות ממציא (דאבהתא או דגתא) שהוא כפר מימים אדבר להלן כשאגיע לתחום א"י שהחזיקו עולי בבל. גם ירובר שם לאיזו מטרה הרחיקו עו"ב את כבושם עד עיר ממציא.

הערה (ה) בעל תבואות הארץ שהחליט אשר מקום שפם הנזכר בתורה זאת עיר פמייס שהירדן יוצא משם ורבלה היא חורבת דיפני (Difne) אשר למערב פמייס, שגה מאד שלא סמך על דברי רש"י ז"ל שכתב עַין שֵׁם מקום והוכרח לחפש איזה עַין מַיִם אשר עיר רבלה תהיי מקדם להמעין ההוא ובחר בעין אֶל מלחיא, כרם הבחירה לא עלתה יפה כי מן עין אֶל מלחיא לרבלה של בעל תבואות הארץ מהלך חמש שעות לצפון בדיוק ולא קדמה מזרחה והכתוב מוכיח אשר מן עַין לרבלה הולכים קדמה מזרחה ולא לצפון.

הש"י לגלות את המקום הנקרא עַין (בקעת עין) אדבר אודות קו הגבול היורד מעיר שְׁפָם (נֶבִּי סֶפָּא) היושבת ממערב לְעַין אל עיר רִבְלָה אשר מקדם לעין. גם על-דבר הרבלה נחזיק טובה להמתרגם יב"ע שהגיד לנו אשר בימי העיר הזאת היתה נקראת בשם דַפְנֵי. המקום הזה ושמו נשארו עד היום הזה. מקדם לבקעת עין, נגבה לעיר שפם (ומעט למזרח) בשפועו של הר חרמון בגובה ערך 800 מיטר יש כפר קטן הנקרא היום בשם זְפִינֵי (א) היא העיר רבלה מקדם לעין אשר היונים קראו לה דַפְנֵי והערבים שכבשו את הארץ לפני אלף ושליש מאות שנה קראו לה זְפִנֵי בחלוף אות ד' על אות ז' הרגיל מאד בלשונות בני שם (ב). על קו הגבול ההולך מרחק 3 2.3 קילומיטר מן שפם (נֶבִּי סֶפָּא) עד רבלה (דַפְנֵי, זְפִנֵי) נופל לישון וירד הגבול הכתוב בתורה, כי בהיות גבה של עיר שפם 1153 מיטר ועיר רבלה בגבה ערך 800 מיטר, בהשתנות הגבה על 350 מיטר על קו קצר בזה מהלך 3/4 שעה, ירידה גדולה היא.

ג. וירד הגבול ומחה על כתף ים כנרת קדמה.

מרבלה (היא זְפִנֵי) הגבול יורד הנגבה דרך כפר ממציא (מימס), עד המעין אשר נחלא דאבצל (נהר חַאצְבַּאנִי) יוצא, ומשם מתגלגל והולך בנחלא דאבצל הנגבה עד המקום אשר נחלא דאבצל מתאחד עם הנהר היורד מדן ועם הנהר עיקרו של הירדן היוצא ממערת פמיים והיו לנהר גדול, ומשם הנהר הגדול הזה הוא הגבול, והולך הנגבה לימא דסמכי (היא האגם אשר בימי הנביאים ה' נקרא בשם גְלִילָה (ג) והערבים שנו את שמו בקראם לו אֶל-חוּלִי), ומימא דסמכי הולך הלאה הנגבה ומחה על כתף (ד) ים כנרת קדמה, ובגיחו מִים כנרת (אצל בית-ירח) או הנהר הגדול הזה יקרא בשם ירדן ומתגלגל ונופל לימא דסדום הוא ים המלח, והים הזה בכל ארכו משתרע על גבול קדים של א"י בין ארץ יהודה בין ארץ מואב גָלָה, ששהרה בסיחון ושלא טהרה. –

הערה (א) בעיר רבלה (שבימי היונים נקראה דַפְנֵי והיום נקראת זְפִנֵי) יש מעין טוב שמימיו קרים וצלולים, שם המעין אֶל עַבַּאס פושור ומוצאו מסלע לבן אשר בקצה המערבי של הכפר זְפִינֵי ומתגלגל בשפוע ההר מערבה עד שמגיע לבקעת עין. בזמן הזה הכפר זפִינֵי עם השדות שלו הם אחוזת ערבי אחד משבט הדרוזים.

הערה (ב) בשפת ערבית לגשך ומרבית יקרא פַאיַאר באות ד' וגם פַאיַאז באות ז', כן השנוי בין לשונות עברי, ארמי וערבי מן זבח—רבת מן כזב—כדב ומן זכר—דכר.

הערה (ג) כמו שיתבאר להלן במקום שידבר אודות הַיַמִּים והנהרות שמקיפים את א"י.

הערה (ד) התיבה כָּתֵף אונקלוס תרגם כֵּיף שפירושו חוף מפני שנקודתה עים פָּעֵל ולא כָּתֵף ע"ם פָּעַל שתרגומו כתפא, אולם למה דקדק הכתוב לכתוב על כֶּתֶף ולא נאמר על שפת ים כנרת, זה יִוָּדַע להמתבונן על שפך הירדן לים כנרת אצל העיר הנזכרת בגמרא בשם ציידן (ובספריהם תקרא בשם בית-צײדא ובעת קורין לה חורבת אבו-צֶינא Abuzena), במקום הזה יתראה הירדן בכניסתו לים כנרת לא בשפתו המזרחית ולא באמצע שפתו הצפונית, רק בקרן צפונית מזרחית של ים כנרת, ומקצוע זה של ים כנרת ממקום שפך מי הירדן ולמזרח יתראה בתבנית שֶׁכֶם וכָתֵף.

כאשר נביט על קו הגבול היורד מעיר יבלה שהיא בגבה ערך 800 מיטר עד בואו לנוכח כפר נַאָאמִי (21 קילומיטר נגבה לריבלה) אשר שם יתאחד עם הירדן בגבה 43 מיטר, אז נראה כי בהישפל כו קצר כזה על ערך 750 מיטר ירידה גדולה היא, לכן אמר הכתוב וירד הגבול וכו'. — וכל מי שיתבונן על חלק זה מקו הגבול (היינו מריבלה עד נכח כפר נאאמי) יראה וישפוט כי עיר פמיים (שהיא קסריון) היא וכרמיה ושדותיה מסביב והנהרות המשקים אותם נמצאים בארץ הבשן ולא בארץ שבע אומות. פמיים יושבת 3 ½ קילומיטר למזרח מנחלא דאבצל (הַאִצְבַּאנִי) היינו למזרח מתחום א"י שבכתובים, וכן אמר אונקלוס בתרגומו על מה שכתוב דן גור אריה יזנק מן הבשן: אריעה שתיא מן נחליא (הנהר היוצא ממערת פמיים והנהר היורד מדן) דנגדן מן מתנן, וכן פירש"י ז"ל שהי' הירדן יוצא מחלקו ממערת פמיים וזינוקו וקילוחו מן הבשן (א).

הערה (א) מכאן תשובה וסתירה לדברי בעל תבואות הארץ והסומכים עליו שאמרו כי העיר שְׁפָם אשר על גבול קדים של א"י זאת עיר פמיים (קיסריון), כי מלבד שדבריהם השערות בעלמא מיוסדות רק על השתוות צלצול השמות, ומלבד אשר השם פמיים נשתנה מן פניים שנתנו להם היְוָנִים ולא מהשם שְׁפָם (כמו שיבואר להלן), עוד בראים בעל הבה"א וסייעתו שהם חולקים על דברי אונקלוס ורש"י.

גְבוּלֵי הארץ אשר בעבר הירדן מזרחה.

הגבול לפאת נגב — כל אורך נחל ארנון השוטף ממזרח למערב ונופל לים המלח, ומשם יִמָּשֵׁךְ הגבול המערבי, ההולך לאורך החוף המזרחי של ים המלח צפונה עד המקום שהירדן נופל בו, ועולה הגבול לאורך הירדן עד ים כנרת, עד המקום שהירדן יוצא ממנה, ומשם הגבול הולך דרך חוף כפר צמח ופנה לצפון לאורך החוף המזרחי של ים כנרת דרך השולמי נמורי **(א)** רגב (ב) וכורסי (ראה רושם של ים כנרת). ומכורסי הולך עוד $9\frac{1}{2}$ קילומיטר צפונה לאורך החוף המזרחי עד עיר ציידן היושבת במקום שהירדן (כמרוצתו מצפון מִיַּמָּא דסמכי) יכנס לים כנרת (ג), ומציידן יעלה הגבול הלאה צפונה דרך הירדן הצעיר (שארכו 17 קילומיטר) עד היאור אשר בימי הנביאים נקרא הגלילה (הוא ימא דסמכי שבתלמוד והערביים קורין לו אל חולי או אל הולי). לאורך החוף המזרחי של הַגְּלִילָה תמשך ארץ עוג מלך הבשן עד מקום שהירדן הצעיר בבואו מצפון יכנס לתוך היאור הזה, ומשם עולה צפונה לאורך הירדן הצעיר עד נכח כפר נַאאַמֶּי אשר בחולתא, במקום שמתאחדים שלשה נהרות (הנהר היוצא ממערת פמיים והנהר היורד מדן וגם הנהר חאצבאני הוא נחלא דאבצל), ועולה הגבול צפונה לאורך זרם נחלא דאבצל עד המעין אשר נחלא דאבצל יוצא ממנו, ומשם צפונה דרך עיר ממציא דאבהתא, היא ממציא דגתא (מימים) עד עיר רבלה (אשר כעת תִּקְרָא זְפַנִי).

עד פה יבוא הגבול המערבי של הארץ שכבש משה רבנו.—

הערה (א) מקומות הנזכרים במסכת בכורות נ״ה. ובתוספתא בכורות פ״ז הגרסא השולמי מנרי, ולקמן יבואר מאי איכא בין שתי הגרסאות.

הערה (ב) לא זו העיר רגב שעליה אמרו במסכת מנחות שניה לה רגב בעבר הירדן, כי רגב הנזכרת במסכת מנחות היא העיר הנקראת היום רַאדְשִׁיב (Radjib) היושבת על נחל (וואדי רַאדְשִׁיב) היורד מהרי מכוור (Dj. Murad). אלכסנדר ינאי קודם מותו נלחם על העיר הזאת, שם תקפה עליו מחלתו והעלוהו על הר מכוור (דבסים אוירו—ולא להועיל לו), אבל רגב זו שאנו עומדים עליה בפרק זה היא היושבת על חוף המזרחי של ים כנרת ונזכרת בתוספתא שביעית פ״ד ובירושלמי דמאי פ״ב בין העיירות האסורות בתחום סוסיתא: רגב והצפיה וכו׳, רגב זאת נקראת היום עֵין גֶיב ולמזרח ממנה (מהלך פחות משעה אחת) נמצאת סוסיתא (Susie), ולצד מזרחית צפונית ממנה (מהלך שעה אחת) יושבת העיר הצפיה, כמו שיבואר במקומו.

הערה (ג) בשם ציידן קראו לה היהודים בזמן חכמי המשנה והתלמוד, והגוים הסורים שהיו בימים ההם קראו לה בית ציידא, ובזמן הזה אצל הערביים תקרא אַבּוּ צִינִי, וכעת היא חרבה ושוממה, הורבת ציידן מצויינת גם היום בציד דגים רבים.

וזה יהיה לה (א) גבול צפון,

מן הרבלה אשר מקדם לעין יסוב הגבול ויעלה על ראש אמנה הוא חרמון ופגע בסהרתא דיתיר אשר היום יקראו לו הערבים בשם עַסַאר אַנְתַאר, הוא הראש היותר גבוה מכל המקומות שבהר חרמון, גבהו 2800 מיטר (ב); את המקום הזה כבש משה רבנו בעלותו בסערת מלחמה על הר חרמון מצד מזרח, ואחר שנים אחדות, תלמידו יהושע בן נון וצבאות ישראל בהצותם את מלכי הצפון ואת החוי תחת הר חרמון בארץ המצפה (ג) עוד הפעם עלו עליו מצד מערב.

ובשביל אשר סהרתא דיתיר (עַסַאר אַנְתַאר) הנהו בקצה גבול כבוש עולי מצרים שהחזיקו בו עד גלות הארץ לכן החזיקו בו גם עולי בבל, כמו שיתבאר להלן בפרק שמיני בתחום א״י שהחזיקו עולי בבל.

מן סהרתא דיתיר הגבול הצפוני יורד דרך שפועו המזרחי של הר חרמון ופגע בנהר ירמוך הנקרא היום נהר מוּרְבַאנְיָא (ד) ההולך קדמה מזרחה (בגבול נגב בית מעכה) עד המקום אשר הנהר יסלף דרכו צפונה, מן המקום הזה יעזוב הגבול את נהר ירמוך ואת מדינת בית מעכה והולך הלאה מזרחה (בגבול הגשורי) ועובר צפונה לעיר חָדְשִׁי, שהיא יָרֵה סִינִים (Aera-Sunamen) (ה) במרחק 13 $^1/_2$ קילומיטר מעיר חָדְשִׁי, ומהנקודה הזאת הגבול הצפוני נמשך הלאה מזרחה ופגע בקצה הצפוני של חבל ארגב (טַרְכוֹנָא), ומשם נמשך הלאה מזרחה דרך כר נרחב אשר כעת קורין לו אַרְד אֶל פֶּדַאיֶן Ard el Fedajen עד הכפר שהערבים קורין לו אֶל אַטִיבֶּי El Atebe; עד פה יבוא הגבול הצפוני.

הערה (א) להארץ שכבש משה רבנו בעבר הירדן מזרחה.

הערה (ב) ויתר הדברים שיש לי לדבר אודות סהרתא דיתיר אביאם כשאגיע לתחום שהחזיקו עו״ב, כי רק בתחום ההוא נזכר שֵׁם סהרתא דיתיר בספרותנו העתיקה, וכל הסופרים שהיו באומות העולם עד היום הזה לא הזכירו סהרתא דיתיר.

הערה (ג) כבר אמרתי לעיל (בהערה) אשר הרצועה ההררית הנקראת היום Djebel Dahr הנמשכת מן בעל גד Merdi-Ajun צפונה עד לנכח רחוב לבוא חמת היתה נקראת בשם ארץ המצפה (וגם בעל חרמון).

הערה (ד) ולהלן בפרק שידובר אודות הנהרות והנחלים שבא״י יבואר אשר הנהר הזה בהיותו על גבול א״י ובשם מוּרְבַאנְיָא Mughanie יקרא—הוא הנהר ירמוך הנזכר במשנה ובגמרא, והרב בעל כפו״פ ז״ל בשגגה קרא שם ירמוך לנחל אחר השוטף בתוך ובאמצע א״י.

הערה (ה) כמו שאמרו חז״ל בב״ר פ׳ ויגש. ועד העיר הזאת הגיע יואב בלכתו למנות את ישראל (ומשם לצפון לא הלך) ומעיר חָדְשִׁי (יָרֵה סִינִים) פנה מערבה לדן (פמיים) וְלַיְשָׁן (סיק־אֶל חאן אשר בנחלא דאבצל) וכו׳.

העיר חָדְשִׁי אשר כעת קורין לה Sunamen יושבת אצל הדרך הגדולה ההולכת מדמשק תֵּימָנָה עד מֶשָׁא (מֶיְזַב) גם מסה״ב ההולכת מדמשק למֶיזַב עוברת בתוכה, ומשנת התרס״ה היא מחוברת במסלת ברזל עם העיר היפה אשר על שפת הים הגדול,—

גבול קדים של הארץ שבעבר הירדן מזרחה. מן המקום אשר כעת יקרא אֶל אַטִיבִּי קֶן הגבול פינה הנגבה להיות גבול קדים, ונמשך לאורך הצד המזרחי של הר הגלעד למכיר רצופה פני הישימון של מדבר בני קדם (א), ועובר לרגלי ההרים: המצפה el Muschenef, גַלְעֵד Adjelad, ועיר שהדותא Schegara-Uschduch (העומדים יחד זה אצל זה), ונמשך הלאה הנגבה לרגלי שפועו המזרחי של הגלעד למכיר, כעת הר הדרוזים, עד שמגיע לעיר יַבְּקָא שהערבים קורין לה הִיבִּקֶי (ב) (Bibike) היושבת על שפת נחלא הורד הצפוני אשר כעת קורין לו וַאדִי רְדִיל ועובר בצד עיר מַלַחֲזֶרֶד (כעת זֶרֶד) אשר על שפת הנחל ההוא (ג).

ומצלע העיר הזאת שהיא בקרן מזרחית דרומית של הגלעד למכיר יסוב הגבול מערבה (ומעט לדרום) מרחק 11 קילומטר עד עיר חשבון שאצל סלכה, היא חשבון שבארץ עוג מלך הבשן, לחשבון זאת הערבים קורין תַל אֶל־חַבְּם (ד) ויושבת במרחק 4 קילומטר מזרחית דרומית לסלכה. ומחשבון זאת הגבול הולך הנגבה מרחק $5\frac{1}{2}$ קילומטר עד עיר מישקא על שפת נחל ואדי אֶל ביטם. כעת העיר הזאת חֲרֵבָה וקורין לה חירבת מֶשְׁקוּק (Meschkuk) (ה) והיא מנגב לסלכה במרחק 7 קילומטר והיא היתה העיר היותר דרומית שבהר הגלעד למכיר (כעת הר הדרוזים). ומעיר משקא הנגבה מתפשט המדבר גם מצד דרום של הר הגלעד למכיר.

הערה (א) כי מרגלי הר הגלעד של מכיר ולמזרח עד נהר פרת משתרע מדבר ישימון. והגלעד הזה הנקרא היום הר הדרוזים נצב על הגבול בין הישוב והישימון.

הערה (ב) וצריך לזכ״ר שלא לאחד את העיר יבקא זאת עם נחל יבק הנזכר בתורה ומתרגמינן נחלא יובקא, וכבר טעו בזה המחברים שקדמוני כמו שיבואר להלן.

הערה (ג) מלבד שם רדיל הנבר שנשתנה מן השם זרד השאיר לנו הזמן על שפת הנחל הזה גם עיר בשם זרד והנחל נקרא על שם העיר, היא העיר מלח זרד היושבת על שפת נחל רדיל. וברבות הימים המבטא נתחלפה, והשם זרד נשתנה לזרה. וצריך לזכור שלא לאחד נחלא דזרד אשר בגלעד של מכיר (קרוב לעיר סלכה) עם נחל זרד שהוא הגבול בין הר שעיר ובין ארץ מואב. כי בין שני הנחלים האלה יש מרחק רב—מהלך חמשה ימים; נחלא דזרד הצפוני נזכר בספרי, בתוספתא ובירושלמי בתחום א״י שהחזיקו עולי בבל ויבואר להלן באריכות.

הערה (ד) ולהלן בתחום שהחזיקו עו״ב יבואר איך נתחלפו אותיות השם חשבון, וְיָצָא השם אֶל חַבְּם.

הערה (ה) שתי הערים חשבון ומשקא הסמוכות לסלכה אינן נזכרות בתנ״כ רק בדרז״ל בתוספתא שביעית פ״ד ובספרי סוף פ׳ עקב בתחום א״י שהחזיקו עו״ב. ומי שיהיה בענין זה לא יטעה לחשב, כי תנא דתוספתא וספרי מדבר אודות חשבון עיר סיחון הרחוקה מן סלכה הנגבה מהלך שלשה ימים. וכל חוקר ומחבר אודות א״י האומר שעיר חשבון הנזכרת בתוספתא ובספרי (בין הערים שהחזיקו בהן עולי בבל) היא חשבון עיר סיחון מלך האמורי—אינו אלא טועה, כי נעלם ממנו אחד מתעקרים הגדולים בידיעת המקומות שהחזיקו בהן עו״ב, וזה הוא: כי עו״ב החזיקו בכל ארצות עמון ומואב שטהרו בסיחון ולא הניחו שם אף צעד אחד שלא קדשו, ורק בארץ האמורי היינו: בארץ סיחון שירש מאבותיו וכן בארץ עוג, באלו הארצות שבתחילה כיבושן

מהעיר הזאת גבול הכיבוש שבעב״ה המזרחי יפנה דרך נחל וַאדִי אָל בּוּטְם, והולך הגבול בתוך נחל בוּטם המתגלגל מערבה ומערבית דרומית עד המקום שנחל בוּטם נופל אל נחל יבק. ומשם 6 קילומטר בתוך נחל יבק (בצד צפון של שְׁאֵרִית בני עמון) עד המקום שיפול בו הנחל עֵין־נֶבִּי הבא ממזרח עיר יעזר אשר כעת תִּקְרָא דְּשֶׁיְרָאס (א) ומשם קו הגבול יסוב דרגבה מקדם ליגבהה (Djubeiha) וממערב לרבת בני עמון (Amman) עד עיר בית גרם אשר כעת תקרא Beit Zera (ב), והקו הזה הוא גבול מערב לשארית בני עמון שלא טהרה בסיחון. — מן בית גרם הגבול יסוב קדמה מזרחה עד המבצר אשר כעת יקרא חאן־זֵייט (Chan Zeit) אשר אצל הדרך הגדולה ההולכת מדמשק למֵיכִּי (ג) ומן חאן זייט הגבול המזרחי נמשך הנגבה מרחק 34 קילומטר הנגבה, עד שמגיע למבצר האן־צְבִּיב Chan Zebib. זאת עיר מקלט בצר במדבר (ד) לראובני בעבר הירדן מזרחה המכוונת נכח חברון שבא״י המערבית. ומעיר המקלט בֶּצֶר במדבר גבול הכיבוש הולך עוד 5 קילומטר הנגבה לאורך הדרך הגדולה, עד שמגיע להמבצר הנקרא קַלְעַאת בַּאלְהוּא (Kalaat Balhua) אשר ממנו יוצא נחל ארנון שהוא גבול נגב של המדינה שכבש משה רבנו, והנחל הזה מתגלגל והולך ממזרח למערב ונופל לימא דסדום.

עיזאי הש״י חולין לישראל, כדברי ר׳ תנחומא (בירושלמי שביעית פ״ו), שם קדשו רק ערים אחדות יודיות כמו שיבואר להלן בענין קדושת המקומות שבעבה״י. והנחל הנקרא היום ואדי אָל בּוּטְם אינו נזכר גם בדברי רז״ל, בשביל זה אין מגיד ואין משמיע באיזה שֵׁם נקרא הנחל הזה בימי קדומים ובזמן חכמי המשנה.

הערה (א) חלק מן נחל יבק מן המבצר הנקרא היום קַאסְאר הַאמְרָא אשר בקרן מזרחית צפונית, מעקלתון של נחל יבק עד מקום שיפול בו נחל עֵין נֶבִּי, החלק הזה היה הגבול הצפוני של שארית בני עמון (שלא טהרה בסיחון). ולהלן בפרק ג׳ בדברי אודות הרי מכוור אוכיח בעז״ה שהעיר אשר הערבים קוראין לה דְּשֶׁיְרָאס והרומים בזמנם קראו לה Garasa, היא עיר יעזר הבצורה.

הערה (ב) זאת בית גרם שבערביא שעליה אמר ר״ל (עירובין י״ט) אם פתח ג״ע בערביא בבית גרם מקומו כי הוא מקום דשן ושמן כמו בית שאן בבית השרי. בית גרם יושבה למזרחה של אלעלא ברחוק 1 3/4 קילומטר.

הערה (ג) והקו ההולך מן בית גרם עד המבצר חאן־זייט הוא גבול הדרומי לשארית בני עמון, והגבול המזרחי של ארץ בני עמון נמשך לאורך הדרך הגדולה שבין מבצר חאן זייט שבדרום ובין מבצר קַאסְאר הַאמְרָא (על שפת נחל יַבֹּק) שבצפון.

הערה (ד) ראוי להעיר שהדרך הגדולה (Pilger Strasse) ההולכת מדמשק הנגבה (העוברת 18 קילומטר מחשבון בצד מזרח) ולמוצא של נחל ארנון והלאה הנגבה: לתֵימָן (Teima) ולמֵיכָּה (Mekke) הדרך הזאת כל שכנגד ארצות ראובן וגד אעפ״י שהיא קרובה לתישוב אבל משתרעת מחוץ להישוב במדבר, במקומות שאין זרע ואין עץ פרי רק בימי החרף בררה הגשמים יהי׳ שמה מרעה טוב לעדרים. וגם חאן צביב היא בצר היושבה על הדרך הזאת נמצאת במדבר ערך 17 קילומטר, מהלך 3 1/4 שעה מזרחה מגבול הישוב. והשערת החוקרים החדשים שהמקום (כִּישֶׁירִיא) Kusser el Bescherie היא עיר בצר לראובני אינה נכונה כי המקום כִּישֶׁירִיא שהוא 2 1/4 קילומטר צפונה מערער שעל שפת נחל ארנון נמצא באמצע ארץ הישוב הייגו הוא רחוק

עד פה יבוא גבול קדים של א״י המזרחית, הנמשך מהמקום אשר כעת יקרא אל אַטָּבֵּי אשר במקצוע מזרחית צפונית עד ראש נחל ארנון אשר במקצוע מזרחית דרומית; אורך הגבול הזה 290 קילומיטר, זה גבול קדים של כיבוש משה רבנו, וחלק מגבול זה קדשו גם עולי בבל (א). הוא גבול הישוב של עבר הירדן (לצד מזרח), ברם המדבר שלו משתרע עוד הלאה קדמה עד נהר פרת, וגם המדבר הזה לא״י יֵחָשֵׁב, כמאמר השי״ת בהבטחתו הקיימת לנצח. והבטחה זו לא תשכח מבית ישראל, כדאמר רב לחייא בריה בנה לי בית בא״י א״ל להיכן א״ל לעברת נהרא בנֵה (ב״ר פט״ז).

ככלותי לתאר קו הגבול המזרחי של ארץ הגלעד לקחתי מועד להעיר כי המבצרים אשר במזרח הישוב של ארצות ראובן וגד העומדים סמוך ואצל הדרך הגדולה ההולכת (מדמשק) למדבר ערב ולתימן, המה המבצרים קַלְעַאַט אֶל מֶזְוֵרַאק (שבמזרח הָרֵי מכוור). נגבה ממנו 40 קילומיטר, מבצר קַאסַאר הַאמְרַא על נחל יבוק (במקום שהנחל יהדל מהלכו מהדרום לצפון ויסוב מערבה). נגבה ממנו 5 1/2 קילומיטר, מבצר קַאלְעַאַט זֶירְקַא (צדו המערבי של המבצר הזה נישען לנחל יבק וצדו המזרחי להדרך הגדולה). נגבה ממנו 22 1/2 קילומיטר, מבצר אַחְלַא (Kasr el Achla). נגבה ממנו 5 1/2 קילומיטר, מבצר האן זייט. נגבה ממנו 19 קילומיטר, מבצר בֶּילְקַא (Kalaat Belka). נגבה ממנו 15 קילומיטר בצר במדבר (Chan Zebib). נגבה ממנו 5 קילומיטר, מבצר בַּלְהוּהַא (Kallat Balhuba) אשר בראש נחל ארנון, כל הערים הבצורות הללו (Kallayat בערבי) היושבות אצל הדרך הגדולה והקרובות מאד לארצות הישוב, הן הנה הנקראות בדברי חז״ל בשם כוחלית שבמדבר (השם כוחלית הוא בלשון רבים ונקודתו צריכה להיות כּוּחְלַיִת ואות ה׳ תבוא תמורת א׳ כי נגזר מהשם הערבי Kallayat בלשון רבים) שעליהן עלה יוחנן כה״ג (הוא ינאי הראשון) וכְבָשָׁן (ב) והשם כוחלית הוא שם עצם כללי בל״ה. ושגה בעל תבואות הארץ להחליט

מים המלח אשר למערבו כמו מן המדבר ערב הוא מדבר בני קדם, והכתוב מפֹרָש מלמדנו שעיר בצר היתה במדבר ולא בישוב. ויוסף בן מתתיהו בהזכירו את ערי המקלט שהבדיל משה בעבר הירדן מזרחה אומר שעיר המקלט בצר היא על גבול ארץ ערב. וכאשר נתבונן בגבולי נחלה ראובן נראה שארץ ערב היא במזרחה של נחלת ראובן, וגבולה המדבר ארץ לא זרועה. אולם דברי הכתוב מפורשים ובהירים יותר מדברי יוסיפוס, כי לא אמר הכתוב בצר על גבול המדבר, ברם נאמר בצר במדבר בפנים המדבר, היינו מהלך שלש שעות מהישוב למזרח אל תוך המדבר, שמע מינה בֵּישְׁרָיָא לאו בצר. ואך למותר להרבות אמרים לסתור דברי בעל תבואות הארץ המראה את בצר עיר המקלט על הר אחד מנגב לארנון לא בארץ הראובני רק בארץ מואב שלא טהרה בסיחון וישראל לא כבשוה, ועד ימי דוד גם לְחֶם לא נלחם שם.—

הערה (א) כמו שיתבאר להלן בתחום א״י שהחזיקו עולי בבל.

הערה (ב) ולא רק המבצרים אשר מחוץ להישוב כבש ינאי, אלא גם המבצרים שבתחום הישוב לכד כמו המבצר סַאמֵינַא אשר במזרח חשבון וגם את מֵדבה הבצורה כבש הורקנוס ינאי, אחרי אשר צר ונלחם עליה ששה חדשים (קדמוניות היהודים ספר ג׳ פ׳ ט׳). מדבה יושבת 10, קילומיטר היינו מהלך שתי שעות למערב מהמדבר.

שהשם בוחלית היא שם עצם פרטי למדינה אחת שבמדבר, ואת טעותו הוריש למחברים אחרים שקבלו את השערתו כדבר שאין צריך לראי', ושגגתם זאת ילדה להם שגגה חדשה עוד יותר גסה, באמרם שבוחלית זאת היא מדינת כלקיס (או קלקיס) אשר בבקעת הלבנון (א). ובעל התבואות עשה משנה מִשֻׁלֶּשֶׁת באמרו שמדינת כלקיס היא אצל אנטוכיא, ובנעימות צלצל השמות בוחלית כלקיס שבחו אשר בימי יוחנן כה"ג (הוא הורקנוס ינאי) ובימי כל מלכי החשמונאים, בכל בקעת הלבנון (ובמדינת כלקיס שֶׁבָּהּ) חָזַק בּוּק הקולטור היוני בכל ענפיו: במסחר, בחרשת מעשה, בספרות, בבתי ספר ובתי משחק (תיאטרון), ובפרט בסביבות עיר הבירה אנטוכיא (לפי טעותו של בעל התבואות), אשר לפי תכונת אדמתה אוירה וטיבה דמתה הארץ לגן אלהים — תמן והלא, תמן ישובע, היתכן אשר ארצות חיים כאלה יקראו בשם מדבר.

הערה (א) הפרופיסור דרנבורג מפאריז בספרו משא א"י ח"א פרק ט"ו אומר: אגריפוס השני נשא מאת קלודיוס (קיסר רומי) את בוחלית אשר השאיר אחריו דודו (הורדוס בן אריסטובלוס) וכו', להפרופיסור דרנבורג נראין דברי בעל התבואות כהלכה פסוקה שאין עליה ספק ועירעור אשר בוחלית שבמדבר שהלך שמה ינאי למלחמה היא מדינת כלקיס הברוכה אשר בראשונה נתן אותה קלודיוס להורדוס השני (אחיו והתנו של אגריפוס הראשון) ואחרי מות הורדוס השני נתנה לאגריפוס השני.—

פרק שני.

הרי א"י שבעבר הירדן המערבי.

כאשר נתבונן על רושם דכל א"י נראה אשר באמצע הארץ תמשך מהצפון אל הדרום בקעה ארוכה אשר ראשיתה אחוזה בצדד ופרוק, ובקעת הלבנון יקרא לה. ומדן והלאה תקרא בשם עמק הירדן המושך והולך עד קצה הדרומי של ים המלח. מעבר מזה ומעבר מזה, ממזרח וממערב להבקעה הזאת מתנשאים רוכסי הרים אשר ביניהם נחלים יהלכון ומגמת הנחלים מערבה או מזרחה (א). וכמו שהבקעה בכל אשר תתקרב יותר הנגבה יותר תשפל, כן ההרים אשר משני עבריה ירומו מאד בצפון הארץ, ובכל אשר יותר יתקרבו אל הדרום יותר יושפלו.—

החלק הצפוני של ההרים המערביים יקרא בשם הלבנון המובלע בתחום א"י. הוא חלק מהלבנון הכללי. ורמות ארבע פנות להבל הלבנון שבא"י, הנהר מרום או קרמיון (הנקרא היום קאסמיא) מגביל אותו ממזרח ומדרום והים הגדול ממערב.

ההרים הגבוהים שבלבנון המובלע בתוך תחום א"י (ב) המה: הר אמנום הנקרא היום הר עֲנִסֶי המתנשא על גבול בקעת הלבנון למעלה מעיר צְדָד (זשדישי) גבהו, 2032 מיטר, וממנו ימשך מערבה בקרן אריך טור אמנון אשר הערים הר ההר ואמנון יושבות עליו. נגבה להר אמנום על גבול בקעת הלבנון מתנשא הר פרוק שגבהו 2057 מיטר וסעיפיו המערבים עד ים יגיעו. נגבה ממנו על גבול בקעת הלבנון יתראו הרי ניחא והגבוה שבהם 1850 מיטר. למערב ממנו הר צידון רַבָּה (ג) הוא הר דשֶׁנִין 830 מיטר וענפיו המערבים עד ים יגיעו. ובפנת מזרחית הרומית על שפת נהר מרום (הוא קרמיון) במקום שהנהר יפנה

הערה (א) רק הנהרות השוטפים בבקעה הארוכה יהיו זרמתם הנגבה כמו נהר פמיים נהר דן ונחלא דאבצל (שיתאחדו ויהיו לנהר ירדן אחר), וגם הנהר מרום או קרמיון (קַאסְמִיָא) במרוצתו בבקעת הלבנון ישטוף הנגבה, ורק בהגיעו אל ההרים אשר מנגב להלבנון, אל הרי נפתלי ואָשֵׁר, נאלץ ללכת בדרך כל הנחלים השוטפים מערבה ונופלים לים הגדול.

הערה (ב) אולם בחלק הלבנון אשר מחוץ לגבול ישראל היינו מטורי אמנון ולחוץ יש שני הרים היותר גבוהים מכל הרי הלבנון, המה הר סונין הנשען לטור אַמָנים (עֲנִיסִי) גבהו 2608 מיטר והוא קרוב מאד לטור אמנון, וההר השני הוא הר אֶל כִּיסְוַאב גבהו 3063 מיטר, ומקומו צפונית מזרחית מהר סונין מהלך 10 שעות. ולמערב מהרי בית-אלים (שידבר בהם בסמוך) במרחק 40 קילומיטר, ולמזרח מן ראס אֶל שַׁאקָא אשר על שפת הים הגדול ג"ב במרחק 40 קילומיטר.

הערה (ג) צידון רבה איננה צידון שעל שפת הים, כמו שיבואר להלן בגבול כבוש יהושע.

מערבה. שם אל פני הנהר קדמה נִצָב כמו נֵד האחרון שבלבנון, הרגבוה 715 מיטר ועל צדו המערבי יש עיר אשר בימי כבוש יאישון היתה נקראת בשם מרום. אז היה הנהר הזה נקרא בשם מי מרום על שם העיר (א) ובזמן חבור המשנה, העיר היתה נקראת ארמון (ב) והנהר נקרא אז קרמיון (ע"ש העיר). והיום העיר הזאת תקרא אַרְנוּן (Arnun). ארמון וְאַרְנוּן שם אחד הוא.

נגבה לנהר קרמיון–מרום ירומו הרי נפתלי ואשר, וטרם שיגיעו לגליל העליון, היינו לגבולו הצפוני שהוא אצל מלחא Alma, ואצל גוש חלב וכפר Sasa (ג) אין ביניהם גם הר אחד שגבהו יגיע לאלף מיטר. המצוינים שבהם המה: ההר אשר למערב מכפר אַבִּיל (Abel) שעליו היתה עיר ינוח (עתה חורבת ניחא) (ד) גבהו 815 מיטר. ההר אשר עליו עיר הונין זאת איילון הנזכרת בירושלמי מגילה פ"א (ה) גבהו 900 מיטר. הר גמלא (ו) Dschamle גבהו 800 מיטר. ההר אשר מצפון לבית אילנים (ז) גבהו 814 מיטר וההר אשר מנגב לעיר הזאת גבהו 940 מיטר. ההר אשר עיר בארשיט יושבת עליו גבהו 794 מיטר. הר של עיר יראון 759 מיטר. ההר אשר עיר תִּבְנִין יושבת עליו (היא העיר Batenea

---

הערה (א) והעיר חצור בירת יבין תוכית כי שם נתועדו המלכים וחצור יושבת על הנהר הזה כמו שיבואר להלן במקום שידבר אודות תימים והנהרות שמקיפין את א"י.

הערה (ב) ובשם זה נזכרת בתלמוד (יבמות מ"ה ע"ב), ואין צורך לפלפולי החוקרים ולהתלפתם שארמון זו היא אַרְמֶינִיא המדינה, כמו שיבואר להלן.

הערה (ג) היא סיסית הנזכרת בתוספתא אהלות פי"ח מהעיירות הפטורות ממעשרות ומשביעית ואין בהם טומאה משום ארץ העמים.

והרב בעל כו"פ ז"ל כתב אשר סיסית הנזכרת בתוספתא אהלות פי"ח (שהיא פטורה מן המעשרות ובכל זאת אין בהם משום א"ה) היא סוסיתא שבעבה"י המזרחי, וכן כתב גם הרב מהרי"ט ז"ל (בתשובתו לשאלה מ"ז), ושגו בזה, כי בעבה"י המזרחי אותן העיירות הפטורות מן המעשרות טמאות משום א"ה כמו סוריא, לכן סוסיתא טמאה משום א"ה, לא כן סיסית (שהערביים קורין לה סאסא) הסמוכה לגוש חלב ומובלעת בתחום א"י בתוך הגליל העליון, אעפ"י שפטורה מן המעשרות בשביל שלא החזיקו בה עולי בבל, בכל זאת אין בה משום א"ה.

הערה (ד) את עיר יָנוֹח החרבה (חירבת נִיחָא) קנה הבארון עדמונד די רוטהשילד, ואת אדמתה זורעים היהודים שהושיב הבארון די רוטהשילד במושבה אולם רבתי (היא מתולא Metula בשפת הערבים).

(ה) בחילוף אות ל׳ על אות נ׳ הרגיל מאד לא רק בין השפות עברית וערבית אכן גם בתלמוד השתנות ל׳ על נ׳ מלתא דשכיחא, כמו שיבואר להלן בההום א"י שהחזיקו עולי בבל.

הערה (ו) ברם לא במקום הזה היתה העיר גמלא שבגליל (הנזכרת בברייתא במסכת ערכין ל"ב ע"א) כי מקום ההר דשָׁמְלֶי הוא מכזיב ולהלן שלא קדשו עו"ב.

הערה (ז) העיר הזאת נזכרת בספרי פ׳ האזינו פסקא א׳ וכן מי שהלך לבית אלנים לשוק וכו׳ הערבים שנו ושבשו את השם הזה וקוראין לה בִּינְת אֻשּׁ־בֵּייל, וגם בזמנני שוק גדול שם בכל שבוע ביום החמישי, לכן קוראים לה ג"כ בשם סוק אֶל חַאמִיס.

של יוסיפוס) (א) גבהו 765 מיטר. ההר ראס־אום־קַבְּר אשר מצפון לעיר יָתִּיר הוא ההר שעליו נקברו הרוגי ביתר והשם אום־קבר הוראתו מקום הקבר כמו שיבואר להלן בענין שידֻבַּר אודות ביתר; גבה של ההר ראס אום קבר 715 מיטר. ראוי להזכיר גם את ההר אשר הערביים קוראין לו הר הַדִירָה ע"ש העיר גדרה (הצוררת לגוש־חלב). הסמוכה לו (ב) מקים ההר הזה למערבה של עיר בצעננים שהיא אגניא דקדש (ג) ומדברי הברייתא במסכת ר"ה כ"ב יודע לנו אשר רשב"א קרא להר הזה בשם גדר באמרו שהמשואות היו משיאין גם על ההרים הרים וכיר וגדר (לפי איכא דאמרי ביני וביני יתבי) כמו שיבואר להלן בענין ההרים שהיו משיאין עליהם משואות (ד). גם ראוי להזכיר את ההר המתנשא במזרח בצעננים (אגניא־אֶדִישון) אשר היום נקרא בשם חורבת חֲרוּבָא כי עליו היה כפר חרובא הנזכר בירושלמי תענית פ"ד ובאיכה רבתי (פסוק בלע ה' ולא חמל) על אודות המלחמות שערכו שם היהודים עם חיל אדריאנוס כמו שיבואר להלן.—

ומן מלהא דביר (Alma) הנגבה בכל רוחב גליל העליון עד כפר חנניא (מהלך חמש שעות) תרום הארץ יותר מכל המקומות שבין הנהר מי מרום קרמיון ובין קדש ברנע; שם ההרים הגבוהים למעלה מאלף מיטר. המצֻיָנים שבהם: הר אַדאטיר אשר כפר סיסית (ה) נשען לשפועו המזרחי; למזרחית דרומית ממנו וקרוב לו הר גדול בארכו ורחבו ושני ראשים לו. הראש הצפוני נקרא היום הר דוֹשֶׁרְמַק וגם נשאר שמו העתיק סַרְטַבָּא. גבהו 1199 מיטר וזה הוא סַרְטַבָּא הנזכר במשנה ר"ה פ"ב שהיו משיאין עליו

הערה (א) ובהדרזיל העיר הזאת נקראת בנותהון היא הנזכרת בירושלמי גיטין פ"ד ה"ו ר' יצחק דהכן הוון ליה עבדיה עיקין לבנותהון וכו', כמו שיבואר באריכות להלן בתחום א"י שכבש יהושע בן־נון וגם בפרק שידובר אודות סוריא.

הערה (ב) יוסיפוס (בספרו חיי יוסף) מספר כי הגוים יושבי גדרה, טירה וגאבארא התנפלו על גוש־חלב ויחריבוה. ושלש הערים האלה קרובות מאד לגוש־חלב: העיר גדרה אשר עתה אנו מדברים אודותה נקראת היום חורבת הַאדִירֶה ומקומה במישור הַאדִירֶה בין כפר בִּירִם ובין רְמֵיש; וגאבארא עיר של גוים נקראת היום חורבת אַגְבַּארָא ומקומה למערב (ומעט לדרום) מן רְמֵייש 5 קילומיטר; ומקום כפר טירה הוא צפונה מעין בול $2\frac{1}{2}$ קילומיטר.

הערה (ג) והערבים לאַגְנִיָא דְקֶדֶש קוראין אֵידִישִׁון ed Deschun כדרכם לבטא אות ג' במבטא דְשִׁי.

הערה (ד) ראוי לשים לב לעיקר גדול ונכבד בחקירות ערי ישראל, כי יש ערים הרים ונחלים במקומות שונים בשם אחד כמו שידֻבַּר בסמוך אודות הר זבוד דגלילא והר זבוד הגלעדי, לכן נחוץ להעיר כי הר גדירה דשָׁבִיל הַאדִירֶה אשר אצל אגניא דקדש אֵידִישון לא זה גדר ומחתנא דגדר הנזכר במסכת עירובין כ"ב ע"ב ובדף ס"א ע"א, כי גדר ההיא מקומה אצל חמתן שהיא באמצע הדרך מגדלא לטבריא, ולא זאת גדר הנזכרת במדרש מגלת אסתר פ"א: ר' אלעזר אומר להרא ארכיון דגדר שהמלך יושב וכו', כי זאת שהזכיר ר' אלעזר היתה בעבר הירדן המזרחי היא גדרה שבה לגיוגי רומי היו נחתים.

הערה (ה) ולעיל בהערה כבר מבואר אשר כפר סאסא שבגליל העליון אצל גוש חלב נזכר בתוספתא אהלות פי"ח בשם סיסית.

מישיאות (א). לרגלי ההר הזה בצד מזרח יושבת העיר מירון הנודעת ע"י קברי התנאים הקדושים אשר בקרבה, ובתוכם מצוין מקום קבורת התנא הקדוש רשב"י זי"ע.

הראש השני נקרא היום הר זבוד, וחז"ל קראו לו זבוד דגלילה (ב"ר פרק צ"ח) כדי להבדילו מן הר זבוד אשר בעבר הירדן מזרחה (ב). גבהו של הר זבוד דגלילה 1075 מיטר, והצד הדרומי של הר זבוד דגלילה שופע, ויורד הגבה עד צפון חנתן הוא כפר חנניא (Kefer Anan) אשר בקרן צפונית מזרחית של גבול שבט זבולן (ג); ורצו חז"ל להזהירנו שלא נטעה לומר שהנבואה וירכתו על צידון עד צידון עיר המלוכה שעל שפת הים (ד) לכן אמר ר' אלעזר כי צידון זה הוא זבוד דגלילא אשר שיאו לקרן צפונית מזרחית של זבולון יגיע (ה).

למערב ממנו ומשלב אליו ההר שבין בית דגון שבגליל ובין הרמה (ראמיא), היושבת על שפועו הדרומי, גובה של ההר הזה 1049 מיטר. למערב ממנו ומחבר אליו הר של כפר פקע וישם עד היום הזה נמצאת מערתא דפקע או דפקע הנזכרת במדרש קה"ר פ"י (ו) שבה נחבאו רשב"י ובנו י"ג שנים, והיהודים יושבי הגליל לכפר פקע קורין פקיעין, על ההר הזה יש עוד שני מקומות הנזכרים בגמרא, המה כפר שמי וקיסרי אשר בגליל העליון. כפר שמי הנזכר בירושלמי חלה פ"ב הוא כפר סמי הנזכר בתוספתא ובירושלמי גיטין (ז) וגם

הערה (א) ולפי שמהר המשחה עד סרטבא זה (שהוא אצל צפת בגליל העליון) המרחק רב מאד, כ"ד פרסה, ומסרטבא בלתי אפשר לראות המשואות שהעלו בהר המשחה בירושלים, לכך אתא רשב"א להשמיענו אשר בינתים בין הר המשחה ובין סרטבא יש הרים, חרים וכייר שאף עליהם היו משיאין משואות. זה אליבא איכא דאמרי ביני וביני הוו קיימי, כמו שיבואר לקמן בענין ההרים שהיו משיאין עליהם משואות.

הערה (ב) ולהלן יבואר כי הר זבוד שבעבר הירדן הוא הר נבו של משה רבינו ומקומו 7 1/2 קילומיטר צפונה מעיר חשבון ומן יריחו למזרח בדיוק, וזה שכתוב על פני יריחו ולא מול יריחו.

הערה (ג) ומן חנתן (הוא כפר חנניא) הגבול של נחלת זבולן פונה מערבה אל מגדל דיוך הנקראת היום מגדל קרום וממנה הולך עוד מעט הלאה מערבה ויפגע בגיא יפתח אל הנקרא היום ואדי תיפאנייא כמו שיבואר במקומו.

הערה (ד) ולהלן בגבול הצפוני של הגליל התחתון יבוארו הדברים אודות זה, ואודות מה שכתבו בזה חוקרי הארץ.

הערה (ה) ור' יוחנן אמר שהנבואה וירכתו על צידון כונתה על עיר בשם צידון שמקומה אצל מגדל ריו (מגדל קרום) בקרן צפונית מערבית של נחלת זבולון, כמו שיבואר להלן.

הערה (ו) ועד היום הכפר הזה אצל הערבים נקרא אל בקע כמו שנקרא בקה"ר פ"י ואחינו שבגליל בטעות קורין לו פקיעין, אולם פקיעין או בקיאין הנזכרת במסכת חגיגה ג' ע"א וסנהדרין ל"ב ע"ב ובמדרש רבה נשא פי"ד עיר ישיבת ר' יהושע בן חנניא, מקומה בין יבנה ובין לוד כמו שאמרו בירושלמי חגיגה פ"א ה"א, והיום נקראת אל קביבי וההולך מן יבנה ללוד צריך לעבור בתחומה של פקיעין, קביבי.

הערה (ז) וכן היום קוראין לו כפר סמייא ונחל יסובבנהו ממזרח ומצפון, ובימי הגשמים יהי' לנהר גדול, ולכן ר' אמי הורה בכפר שמי לעשות עיסה גדולה בטומאה, ואעפ"י שמהכפר עד מקום הטבילה הנקרא עין טירה (למזרחו של כפר שמי) פחות מד' מילין, אבל כיון דנהרא מפסיק

היום הערבים קורין לו כפר סַמֶי. גם עיר קיסרי יושבת במרחק 3 קילומיטר (מהלך $^2/_3$ שעה) למערבית דרומית ממערתא דפקע, ולדרום מכפר שמי במרחק 2 קילומיטר; העיר הזאת יושבת בגבה 768 מיטר והערבים קורין לה קיסֶרִי כשמה, היא קיסרי בגליל העליון הנזכרת במסכת סוכה כ"ז ע"ב **(א)**. —

מול ההרים סרטבא ותבור דגלילא, בצידו המזרחי של הגליל העליון נראה ההר אשר עיר צפת יושבת עליו. בשם צפת נזכרת העיר הזאת בתלמוד ירושלמי ר"ה פ"ב. יוסיפוס קראה בשם סֵיף Seph והערבים קורין לה סַאפֵד. גבהו של הר צפת 860 מיטר. בשכן קרוב לצפת נצב הר חָנָן וגבהו 850 מיטר ועליו חורבת כפר חָנָן הנזכר בדרז"ל **(ב)** והערביים קורין לו הר כְּנַעַן בשנותם שם הנן לכנען. ההר הזה נצב על גבול מזרח של גליל העליון, ועל מדרונו המזרחי לפנים ישבה עיר אֲדָמָה (עיר מבצר של שבט נפתלי) והערביים קורין לה דְוּשַׁאנֶי, ובשנת התרמ"ג בצדה נבנתה המישבה ראש־פנה ת"ו. ולמעלה אצל המדרון המערבי של ההר הזה בין צפת ובין עכברה וסמוך להן, ישבה לפנים העיר הָרָמָה וגם היא היתה עיר מבצר בנחלת נפתלי, ובעת היא חרבה והערבים קורין לה חירבת הָמֶדָה. —

ובימות הגשמים יש סכנה לעבור את הנהר. כמו שיש שם ד׳ מילין דמי. והרב בעל פני משה ז"ל שלא מקום ידע כפר שמי ומקום המבילה הסמוך לו, בשביל זה פירושו על דברי הירושלמי חלה פ"ב בענין זה לא עלה יפה; והרב בעל כפו"פ ידע את הכפר הזה כאמרו כי מקומו לצפין שזור כמו שעה, ודבריו נכונים כי כפר שמי הוא צפונית מערבית לשזור וביניהם מהלך $1^1/_2$ שעה. כפר שמי מובלע בתחום א"י שהחזיקו עו"ב. ומי שילך מכפר שמי לצפורי בקו ישר דרך סיכנין תהי׳ דרכו יותר קצרה מהדרך אשר מן עכו לצפורי, כמו שאמר ר׳ אלעאי שהוא קרוב לצפורי יותר מעכו. ובבבלי (גיטין ו׳ ע"ב) הגרסא כפר סיסאי. ולא נוכל לאמר שכוונת הגמרא הבבלית על עיר סיסית שהערביים קורין לה סאסא הסמוכה לגוש חלב ומובלעת בתחום א"י בתוך הגליל העליון, יען שכפר סיסית־סאסא קרוב לעכו יותר מצפורי, ובגמרא אמרו שהוא קרוב לצפורי יותר מעכו, לכן אנו מוכרחים להחליט שהגרסא כפר כמי שבתוספתא ובירושלמי היא הגירסא הנכונה. ובעל תבה"א כתב שכפר שמי הוא סאמוּיֵי שמנגב לעיר מירון, ושגה בזה.

הערה (א) העיר הנושבת הזאת (הסמוכה למערתא דבקע ולכפר שמי) ידוע לכל יושבי הגליל בשם קסרי Kisre שבגליל העליון. שם שָׁבַת ר׳ אליעזר בסוכתו של יוחנן ב"ר אלעאי, ויש אומרים (דעתם של היש אומרים כגרסת התוספתא) שר"א התארח אצל יוחנן בר"א לא בארץ הגליל רק בעיר קֵסָרִין היא דן־פמיים שהיא רחוקה מגבול הגליל העליון צפונה; בין הגליל העליון ובין קֵסָרִין (פמיים) מפסקת רצועה רחבה (מהלך 6 שעות) שלא קדשו עו"ב, כמו שיבואר להלן בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל. בעל תבה"א לא ידע מקומה של עיר קיסרי זאת, וברצונו לפרש דברי הברייתא צלל בים של השערות ועלתה בידו שגיאה גדולה באמרו שעיר קיסרין (הנקראת כן בדברי רז"ל וגם בשם מגדל שרשן, הוא מגדל סטרטון של יוסיפוס) אשר על שפת הים בין יפו ובין חיפה שהיא קיסרי שבגליל העליון, ואמר עוד כי מדינת הגליל היושבת על שפת הים הגדול נחשבת לגליל העליון, ועוד כתב שהעיר דן—פמיים—קֵיסָרִין ודאי (? !) בגליל העליון. ואת שגיאותיו אלה הוריש לנייבויאר ולסופרים הרשים מקרוב באו.

הערה (ב) כפר חנן נזכר בדברי רז"ל ב"ר פ"ט שרי׳ שמואל בר נחמן עלה עם אבי אביו

הסעיפים הצפונים של הר חנן מגיעים להר של עמוקה (א) וסעיפיו הפונים מחורבת כפר חנן תימנה מגיעים חֻקֹּקָה. הנה כן הר צפת והר חָנָן במזרח. הר של קיסרי במערב והר זבוד דגלילא באמצע. ארבעתם אלה מגבילים את דגליל העליון מנגב. ושפועו הדרומי של כל אחד מההרים האלה נשקף על הגליל התחתון המשתרע נגבה תימנה מגליל העליון (ב).

הרי הגליל התחתון והעמקים שביניהם.

תכונת הגליל התחתון המשתרע מכפר חנניא (ומן הכפר ביר סַאבָּא הקרוב לצפת) הנגבה עד הקו עין גנים — בית שאן, שונה מתכונת הגליל העליון. הרי הגליל התחתון אינם משֻׁלָּבים הד אל הר כשלשלת, רק מפֻזרים הם לפְלֻגּותיהם Gruppen; בין שפעת הרים של פְּלֻגָּה אחת ובין השנית יש מישור רב או מעט. גם ההרים לא ירומו מאד בגבהם, המצוינים שבהם הר קרומאן Kruman אשר מנגב לדֵנְעָה Der-Hanna וממזרח לאַרְבּוּת Arabe, גבהו 554 מיטר. נגבה ממנו הר טוראן Dj-Turan אשר הכפר טוראן (ג) יושב לרגלו בצד דרום, גבהו 541 מיטר.

מצפון להר טוראן ומנגב להר ראס קרומאן בין שני ההרים האלה משתרעת בקעה גדולה הנמשכת למערב משני ההרים האלה עד ההר אשר מקדם לעיר שפרעם Schfe Amer (ד); אורך הבקעה ממזרח למערב 14 ½ קילומיטר, רחבה היותר גדול 3 ½ קילומיטר, והרוחב היותר מצער שבה 2 ⅕ קילומיטר; אדמת הבקעה הזאת גבוהה מפני מי הים הגדול רק 139 מיטר. ובימות הגשמים ההרים אשר סביבותיה יורידו אליה מי גשמים רב, ונהלים בתוכה לא יעבורון, בשביל זה, אף כי לא אדמת בצה היא בכל זאת בימי הקיץ יבשת אדמתה מאחרת מכל אדמת ישראל. (ה).

הערבים קורין להבקעה הזאת מישור אֶל־בַּטּוּף Merdsch el Batof (ו) כמו שהיתה נקראת בזמן חתימת התלמוד והבור המדרש רבה. כמו שאמרו במדרש קה"ר

מעיר יפו לכפר חנן דרך בית שאן ושמע אגדה מרשב"א. וגם נזכר כפר חנן בזוה"ק פ' ויגש גם במדרש הנעלם פ' וירא.

הערה (א) הכפר עמוקה יושב בסתר בין הרים צפונה לצפת מהלך 1 ½ שעה והוא היום בידי משפחה אחת מהערבים שבאו מארץ אלג'יר באפריקא.

הערה (ב) הענין המדובר בפרק זה אינו מרשה להרבות אמרים אודות גבולי גליל העליון והתחתון, הפעם נסתפק בדברים קצרים על אודותם, ולהלן בחלוקת הארץ בזמן בית שני, שם גבולי הגליל יבוארו באריכות.

הערה (ג) היא העיר טוראן Turan שר' חנינא טירנאה (הנזכר במסכת כריתות ט' ע"א) הי' משם.

הערה (ד) מקצה המערבי של הבקעה עד שפרעם 7 קילומיטר.

הערה (ה) עיין שביעית פ"ט מ"ה בפירושי הר"מ והר"ש.

הערה (ו) בהכרת שתי t t זה אחר זה כמו הכרת השם הזה הנזכר במדרש ב"ר וקה"ר: בית-טופת.—

פרשה ה' עובדא הוה בחד גבר דהוה חציד בבקעת בית־טופת; והגרסא של הספור הזה הנזכר בב"ר פ"י: דהוה קאים למיחצד בהדא בקעתא בי־טרפאי, דמתה עוד יותר להשם בטוף בערבי, ברם צריך להבין כי בתיבת טרפא נפלה ט"ס שהעתיק מכתב מטשטש וכתב ר' במקום ו' (וצ"ל בי־טופא כמו בקה"ר), סוף דבר הגרסא הנכונה אשר בב"ר פ"י בקעתא בי־טופא דמתה ממש להשם בטוף אשר בשפת ערבי. אולם בזמן חכמי המשנה בערך מאתים שנה קודם התימת התלמוד טרם החלו הערבים לנטות אהליהם בא"י המערבית (א) בעת ההיא היהודים קראו לה בקעת בית־נטופה, כמו שאמרו במשנה פאה פ"ז אפילו כזית הנטופה וכו'. ומצינו במשנה שביעית פ"ט אוכלין ביגלה עד שיכלו סגדיות מבקעת נטופה, וגם במדרש רבה כאשר יסופר אודות ר' שמעון בר־יוחאי שעבר בבקעה ההיא אז תקרא בשמה הראשון בית־נטופה כמו שאמרו בב"ר ע"ט: רשב"י עבר בהדא בקעתא דבית נטופה וכו'.

עוד נשאר לנו להעיר על אודות עיר בית נטופה שהבקעה נקראת על שמה, העיר הזאת יושבת לרגלי הר קרומאן במקצוע צפונית מזרחית של בקעת נטופה, העיר הזאת חרבה היום ונקראת חִרְבַּת אֶל נָטֵיף ואצלה עין מים חיים הנקרא עֵין־אֶל־נָטֵיף. בזמן חכמי המשנה מין אילני זית שגדלו בבקעה הזאת היו מצוינים במינם (ג').

הערה (א) כי רק בתקופה האחרונה של ממשלת הרומים פשטו ערביים רבים גם בא"י המערבית.—

הערה (ב) נייבואַיר כתב כי בקעת נטופה צריכה להיות ביהודה אצל הכפר הנקרא בית נָטִיף שהוא למערבה של בית-לחם 20 קילומיטר, וכאשר אצל הכפר ההוא לא נראה ולא נשמע בקעה בשם זה אנו צריכין להבין מחשבתו של נייבואר, כי מסתמא אחד מהגיאוית הקרובים להחר של בית נטיף שביהודה לפנים היה נקרא בקעת נטופה. זאת סברא של נייבואיר, אבל לא כך הוא עיקרו של דבר, והאמת כי רשב"י הי' טמיר במערתא דפקע בגליל, וכל המעשים הנפלאים שעשה היו בגליל ושם עבר בהדא בקעתא דבית נטופה (אצל עיר בית ניטוף) ואח"כ נקראת בית־טופת ובשם זה גם היום תקרא, מישור בַּטוּף Merdj el Batof. והחוקרים החדשים מחכמי העמים ברדתם אל עמק בַּטוּף מכלי המאור שבתלמוד כשלו בשגיאה גדולה באמרם כי העמק בַּטוּף הוא גֵּי יִפְתַּח אֵל הנזכר ביהושע י"ט שהוא על גבול נחלת זבולן, ודבריהם לא יתכנו, כי באמת העמק בטוף נמצא באמצע, בלב נחלת זבולן והמרחק מעמק בטוף עד גבול צפוני של נחלת זבולן שוה בדיוק להמרחק אשר מעמק זה עד גבול דרומי, עד שריד. ואנן על דברי רבי יוחנן סמכינן שאמר (בב"ר פ' צ"ח) וירכתו על צידון זה מגדל ריו (היום נקרא מגדל קרום) היינו המקצוע הצפוני־מערבי של זבולן הוא במגדל ריו הסמוכה (2 קילומיטר לעיר שהיתה שמה צידון ועתה שמה עַל אַצַר Der el Asad. והגבול הצפוני של נחלת זבולן ראשיתו מן חַנָּתֹן הוא כפר חנניא Kefer Anan הנשען להר זבוד דגלילא ומשם נמשך מערבה לרגלי הר הרמה Ramie (במסלה היורדת לעכו) עד עיר אֶל אַצַר (צידון בימי קדם) הסבובה למגדל ריו (כעת מגדל קרום) והיו תוצאותיו גֵּי יִפְתַּח אֵל, הוא הגי הנקרא היום וַאדִי תופַאנִיָא (בחילוף אות ל באות נ), וראשית הנחל הזה אצל עיר יִפְתַּח אֵל הנקראת היום חִלְבַּאת תופַאנִיָא שהיא כל כך סמוכה לעיר אֶל אַצַר (2 קילומיטר) כמעט שהן נחשבות לעיר אחת,

הערים המצוינות שבתחום בקעת בית־נטופה וסביב לה, הנה: בצדה המערבי עיר איבלין הנזכרת בעירובין י"א ע"ב מעשה בר' אליעזר שהלך אצל ר' יוסי תלמידו לאיבלין ובשם זה נקראת גם היום.

העיר שפרעם, היא אחת משֵשת הערים שישבו בהן סנהדרין עם הנשיא, והיום היא נקראת שְׁפַר־עָמר והיא יושבת על הדרך ההולכת מטבריא לעכו ויותר קרובה לעכו, ובזמננו היא יותר גדולה מכפר והיהודים הספרדים יסדו בה ישוב של יהודים למען תהי' היכולת ליהודים לבוא להתפלל אצל הקבר של ר' יהודא בן בבא שנהרג ונקבר במקום שסמך את הזקנים בין שפרעם ובין אושא הסמוכה לה (א). ובמקצוע מערבית צפונית של הבקעה מקום כפר מנדי אשר שם ישב אחד מחכמי התלמוד ר' יששכר איש כפר מנדי הנזכר פעמים רבות במ"ר. שם הכפר לא נשתנה וגם היום יק־א Kafr Menda; למזרחו של כפר מנדי 4 קילומיטר ובצד צפון של בקעת נטופה מקום דכפר קנה שבגליל הנזכר בדברי יוסיפוס (חיי יוסף) וגם בספריהם הראשונים, אולם מזמן נוסעי הצלב, הנצרים ובהניהם טועים בזה שחושבים ומחליטים שהוא המקום שבמזרח צפורי וסמוך לה אשר הערביים קורין לו גופר־עֶנָא (ונשמע במבטא שלהם כמו כופר־קֶנָא); הנצרים אינם יודעים, כי המקום כופר קֶינָא אשר במזרח צפורי זאת גופנא דצפורי הנזכרת פעם אחת בתלמוד ירושלמי (ב). הנצרים שבא"י אינם יודעים אשר הכפר קָנה שבגליל הנזכר בספריהם היא חורבת קנה אשר ממזרח לכפר מנדי ובצד צפון של בקעת בית־נטופה.

למעלה מחורבת קנה היינו 2 קילומיטר לצפונית מערבית מן קנה יושבת העיר גבת הנזכרת בדברי חז"ל בדברם אודות תלמידי ר"ע הראשונים שהיו בחלק אחד מא"י המשתרע מעיר גבת בצד צפון עד אנטיפרס בדרום (ג); ויוסיפוס בספרו חיי יוסף לגבת

הגבול הצפוני של נחלת זבולון כלה בראש גי יפתח אל, אולם הנחל הזה מתגלגל ויורד מערבה והיה לנהר הנקרא נהר סֶמִירְיָא Nahr Semirje הנופל לים הגדול צפונה מעכו $3\ ^2/_3$ קילומיטר.

הערה (א) אושא יושבת 5 קילומיטר למערבית דרומית משפרעם. בהיותי בשפרעם בשנת התרנ"ד או בבה"כ דשפרעם מרי שבת בשבתו היו מנין של עשרה. ובשנים האחרונות שמעתי דבר מעציב אשר מהיהודים תושבי שפרעם מתו אנשים אחדים ואין להם מנין.

הערה (ב) העיר הזאת נזכרת בירושלמי ברכות פ"ג: דחף ר' חייא בר אבא לר' זעירא בכנישתא דגופנא דציפורין וכו', אולם עיר גופנא הנזכרת בירושלמי תענית פ"ד: ר' יוחנן אמר שמונים זוגים אחים כהנים נשאו לשמונים זוגות אחיות כהנות בלילה אחד בהדא גופנא, ובאיכה רבתי את הספור הזה ספר ר' ירמיה בשם ר' חייא בר אבא) היא גופנא אחרת, גופנא רבתא הדא מקומה בנחלת אפרים צפונה לבית אל וסמוכה לה ובימי יוסיפוס היתה בירת המחוז ההוא, וכעת קורין לה דְשִׁיפְנֵי ואין לאחדה עם גופנא דציפורין שבגליל.

הערה (ג) ביבמות ס"ב אמרו שנים עשר אלף זוגים תלמידים היו לו לר"ע מגבת עד אנטיפרס; והגרסא אשר בב"ר פס"א י"ב אלף תלמידים היו לרבי עקיבא מעכו ועד אנטיפרס ג"כ גרסא נכונה, כי גבת קרובה (מזרחה) לעכו והמרחק מגבת עד אנטיפרס הוא המרחק אשר מעכו

קרא גאבא הרחוקה מעיר באזארא (Azeir) עשרים שטאדיען. עיר גבת חרבה כעת וקורין לה הורבת דְושֶׁיפאת. ומאד שגו בעל תבוה"א וחוקרי הארץ מחכמי העמים שאמרו על הורבת דוּשֶׁיפַת (אשר מצפון לבקעת נטופה) שהיא יודפת (יוטאפאטא של יוסיפוס). והשגיאה הזאת באה להם בשביל שהמקומות יודפת וגבת נעלמו מידיעתם.

למזרחה של עיר גבת (דְשֶׁיפאת) 6 קילומיטר וצפונה מבקעת בית-נטופה 2 קילומיטר יושבת עיר הנקראת היום אַרָבְּית אֶל בַּטוֹף בשביל שהיא סמוכה לעמק בית-נטופה, וקרוב הדבר כי היא העיר אשר חכמי המשנה קראוה בשם ערב שבגליל ובה ישב ר"י בן זכאי י"ח שנים (א). ברם בימי המלך שלמה העיר הזאת היתה נקראת אֲרֻבּוֹת ובה ישב הנִצָּב בֶּן חֶסֶד „לו שֹׂכֹה" היא סיכנין הסמוכה לאֲרֻבּוֹת (פחות מן 5 קילומיטר לצד מערבית צפונית), „וכל ארץ חֵפֶר" היינו הסביבה של גת החפר (סידושירא) Sedschera כמו שיבואר להלן.

למזרחית דרומית של אֲרֻבּוֹת אצל שפת בקעת נטופה במקצוע צפונית מזרחית של הבקעה נשארה הורבת בית נטופה הנקראת היום הורבת עֵין אֶל נֶטֶף שנבאר בארנוה לעיל.

קרוב לפאת מזרח של בקעת בית נטופה נמצא את הערים אשר בגבול המזרחי של נחלת זבולן וכאשר נלך מגת החפר (מן סידושירא) נבוא עִתָּה קָצִין הנקראת היום חַתִּין

עד אנטיפרס, העיר הזאת נזכרת ג"כ בת"כ, ושלח את הצפור החיה על פני השדה שלא יעמוד ביפו וישלחנה ליס, שלא יעמוד בגבת וישלחנה למדבר. והשם מדבר נופל לא רק על המדבריות הגדולים, כמדבר ערב והדומה לו, אלא אפילו בין הערים כל שטח גדול המכוסה באבנים וסלעים שיהי' רק למרעה עדרים, כמו השטח הנשען לעיר גבת (היא דושיפאת) יקרא מדבר, ורחמנא אמר ושלח את הצפר החיה אל פני השדה (שדה הנזרעת דוקא ולא מדבר), ובריתא זו הביאו בקידושין נ"ז ע"ב שלא יעמוד ביפו וכו' בגבת ויזרקנה במדבר.

וכאשר חז"ל דברו על אודות הדור של חזקיהו אמרו (סנהדרין צ"ד ע"ב) אשר מגבת ועד אנטיפרס לא מצאו תינוק ותינוקת איש ואשה שלא היו בקיאין בהלכות טומאה וטהרה, אולם בשלשה מקומות עשו המעתיקים שיבושים בכתבם גבת בטעות וצ"ל נבתון (אשר לפלשתים) היינו בירושלמי מגילה פ"א אמר ר' יוחנן מגבת (צ"ל מגבתון) ועד אנטיפרס ס' רבוא עיירות היו הקטנה שבהן זו בית-שמש. וכן במדרש שה"ש סוף פסוק הנך יפה דודי, וכן במדרש רות רבה כתבו גבת וצ"ל גבתון.

הערה (א) אולם עיר ערב שֶׁבָּה ישב ר' חנינא בן דוסא לפי דעתי איננה אַרַבֶּת אֶל בַּטוּף כי חז"ל באמרם דסלקין חמריא לצפורי ואמרו כבר שבת ר"ח בן דוסא בעירו בערב, הלשון סלקין נופל אם הולכין ממקום נמוך למקום גבוה ואַרַבֶּת אֶל בַּטוּף יושבת בגובה 248 מיטר כמו צפורי, לכן אמרתי כי עיר ערב של ר"ח ב"ד היא חורבת אַרְבַּאין אשר במערב גת-החפר (היא גובבתא דצפורי הנקראת היום בשם סֶידשֶׁיָרֶי) היא נמוכה מצפורי וגם יותר קרובה (לצפורי) מארבת אל בטוף ויערות על ההרים בסביבות גת-החפר ובסביבות גופנא דצפורי הסמוכה לה גם בתחילת המאה הזאת היו דֻבים, וזה מסכים עם אגדת חז"ל, ועל דבר גת החפר ומקום קבורת רחב"ר ידובר להלן.

נצא משם לעיר רמון דנקראת היום נימרין שהיא למערבה של עת קצין (התין) 3 קילומטר.

רמון (נימרין) יושבת קרוב למקצוע דרומית מזרחית של בקעת נטופה במרחק 3 קילומטר, וצפונה לרמון (5 קילומטר) יש הר הנקרא אל מונתאר ועליו היתה עיר המתאר Hamtoar, הר המתאר מקיפו למזרחה של בקעת בית נטופה במרחק 4 קילומטר.

ומן המתואר el Montar, נסב הגבול למערבית צפונית (7 קילומטר) ויצא הנעה, זאת העיר הנקראת היום כיר הנע היושבת צפונה מראש הר קימאן במרחק 1,6 קילומטר ומן ארבות למזרחית צפונית במרחק $2\ ^1/_2$ קילומטר. (ב)

ומהערים היושבות על שפת בקעת בית-נטופה בצדו הדרומי ראוי להזכיר את עיר באזארא של יוסיפוס שהיום היא נקראת אזיה, וממנה למערב $4\ ^1/_2$ קילומטר על שפת הבקעה יושבת העיר רומה הגלילית שהיא צפונה לצפורי 4 קילומטר ובה ישבו שתי משפחות הידועות בנדבתן, בית ממל ובית גוריון, ובמקצוע מערבית הדומית של בקעת נטופה ראוי לשים לב להחורבה הנקראת היום חורבת אל מקור אשר על הדרך ההולכת מצפורי לשפרעם במרחק 6 קילומטר מצפורי, היא העיר גארימא שהזכירה יוסיפוס וכתב שהיא רחוקה עשרים שטאדין מצפורי (ראה ספרו חיי יוסף).

נגבה לבקעת בית נטופה מצוינים ההרים האלה: ההר אשר למזרחה של עיר ראני Rene (ב) גבהו 560 מיטר; נגבה ממנו הר תבור המרהיב עין בתארו; זכרונו בא בספר מלחמות ה׳, ושם עולם לו בכתבי קדש לישראל (ג), גבהו 562 מיטר, נגבה להר תבור

הערה (א) ומן הנעה הגבול המזרחי של נחלת זבולון הולך לצד צפונית מזרחית 9 קילומיטר והיו תוצאותיו הנתן הוא כפר חנניא (Kefr Anan) אשר בפנת צפונית-מזרחית של נחלת זבולון ומקומו ברגלי הר זבוד דגלילא לקיים דברי הנבואה וירבתו על צידון.

הערה (ב) היא העיר ראני Rene הנזכרת בתוספתא ע״ז פ״ו רשב״א אומר שלוש אשרות בא״י וכו׳ שקמה שבראני וכו׳, העיר הזאת יושבת בין צריה (היא נצרת) ובין צפורי וסמוכה מאד לצריה, ביניהם רק $1\ ^1/_2$ קילומטר.

הערה (ג) בב״ר פ׳ צ״ט אמרו אשר בעת מתן תורה הר תבור בא מבית אלים (שבחו״ל כדמוכח מדברי ר״א הקפר מגילה כ״ט ע״א) והר הכרמל בא מאספמיא ליתן עליהם את התורה. ובזמן הזה לא היינו יכולים לרעת איפה בחו״ל המקום בית אלים אשר הי׳ שם מקום הר תבור קודם מתן תורה, לולא שהאירו לנו דבריהם במסכת זבחים קי״ג ע״ב, אשר הר תבור ארבעים פרסה, ולפי דרכנו למדנו שהמקום בית אלים הנזכר בב״ר (ובמכילתא פ׳ יתרו הגרסא בא תבור מבית אלהים) הם ההרים הנקראים היום הלימית עבו Halimet Abu ומקומם בהרי הלבנון המזרחים בסוריא, 40 קילומטר צפונית מזרחית מעיר בעל בק אצל הדרך לבא חמת, והמרחק מהר תבור עד הרי בית אלים ארבעים פרסה. כי אדם בריא המהלך עשר פרסאות ביום בדרכו מהר תבור עד בית אלים (הליפית עבו) צריך ללכת ארבעה ימים היינו 55 קילומטר ביום, וכונת דברי חז״ל לרמז אשר המרחק מהמקום הראשון של הר תבור (אשר שם הי׳ קודם מתן תורה) עד מקומו שבזמן הזה—ארבעים פרסה.

וסמוך לו הר אַדְזשול, ולרגלו בצד צפון יושבת העיר עין דאר העתיקה (א). הר מצער הוא הר אַדְזשול, גבהו רק 334 מיטר, ברם נכבד הוא אצלנו בגלל זכרונו ישבא בספר שופטים במלחמת גדעון במדין: „מי ירא וחרד יָשֹׁב וְיִצְפֹּר מהר הגלעד", ואיזהו הר הגלעד שבעמק יזרעאל הֱוֵי אומר זה הר אַדְזשול שאצל גבעת המורה הנזכרת ג"כ במלחמה ההיא.

דרומית מערבית להר אַדְזשול ומשֻׁלב אליו ההר אשר הערבים קורין לו נַבִּי דַאבְיָא, גבהו 515 מיטר הוא ההר אשר בזמן גדעון בן יואש הי' נקרא גבעת המורה, ובזמן חכמי המשנה שם „המורה" כבר נשתנה לשם חֲרֵים (בסגול תחת החית) ואותו הזכיר התנא רשב"א באמרו אף על חֲרֵים וכייר וגדר היו משיאין משואות (ב). הִירוֹנִימוּס שהי' בא"י בזמן האמוראים האחרונים בשמעו שקורין לו בשם חֲרֵים, חשב שזה חרמון שֵׁנִי ויקרא לו (ג) חרמון קטן, וכאר דברי הכתוב תבור וחרמון בשמך ירננו שהכונה על הר חֲרֵים הסמוך לתבור (מהלך חצי שעה). והמלומדים מהאומות שבדור הזה, אף שמכירים כי ביאורו של הירונימוס על תבור וחרמון ביאור עקש ופתלתול הוא, אבל אינם יודעים אשר בזמן הירונימוס הי' ההר הזה נקרא חרים, ונעלם מהם כי השם חרמון הקטן המציא הירונימוס מסברא שלו, ועל הָרְשָׁמִים Karten שעשו חכמי בריטאניא וגרמניא בדור הזה, כתבו את שמו חרמון הקטן כטעות של הירונימוס, והמקור של השם דשֵׁיבָּל נַבִּי דַבְיָא שנתנו הערביים להר חֲרֵים, כפי הנראה, מצאתי בדברי יב"ע אשר המלים מגבעת המורה בעמק תרגם מגבעתא דמִסְתַּכְיָא למֵישְׁרָא. נראין הדברים כי בזמן בית שני קראו לו גם בשם דמסתכיא, ונתחלף להערביים דמסתכיא לנַבִּי דַבְיָא.

ובצד צפון של הר חרים יש כפר שהערביים קורין לו נַעִין, והיהודים היו קורין לו נעים, והוא בחלקו של יששכר, וחז"ל (ב"ר פ' צח) אמרו עליו ואת הארץ כי נעמה זה נעים, וגם היום הֲדַר הטבע והנעימות של המקום הזה מרהיבים עיני הנוסע בעמק יזרעאל. ולרגלי הר חרים בצדו הדרומי יושבת העיר שוּנֵם העתיקה והיום תקרא סוּלֶם בהשתנות נ על ל כדרך הלשונות עברי וערבי. ומן שונם הנגבה משתרע מישור נמוך (חלק מעמק יזרעאל) 8 קילומטר רחבו, עד הרי גלבוע שהם כתבנית שלשלת שארכה מן הצפון לדרום 15 קילומטר, והראש הגבוה בכל הגלבוע לא יותר מן 500 מיטר.—

מהר קרומאן אשר בצפון של הגליל התחתון עד הגלבוע שבדרומו, כל ההרים המצוינים האלה נצבים בקו המתוח מצפון לדרום ויותר קרובים לעמק הירדן, ויכולים להקרא בשם ההרים המזרחים של הגליל התחתון, ומן חיפה עד קסרין לאורך שפת הים הגדול

הערה (א) הנכנס לעיר הזאת שנשאר שְׁמָהּ העתיק ורואה את המערות הרבות העתיקות אשר בחצרי הבתים יצלול בזכרון דורות קדומים; רוח תוגה ילחץ לבבו בזכרו את מצב המלך שאול שהתארח פה לפני המלחמה האיומה; או ישים לנגד עֵינָיו מלחמת סיסרא על המישור שבין הר תבור ובין עין דאר, וינס מחנה סיסרא ההרה (להתחבא בכפים ובחריצים) ובהגיעם לעין דאר סבבו אותם ישראל מכל עברים, אז נשמדו בעין דאר היו דומן לאדמה.

הערה (ב) לפי איכא דאמרי ביני וביני הוו קיימי וכמו שיתבאר להלן.

הערה (ג) בספרו על אורות המקומות הקדושים.

יתהדר הכרמל עם סעיפיו, הם ההרים המערבים של הגליל התחתון המגיעים לכפר פטם (אום אל פַּחֶם) ולריש מיא שורי הוא נהר זֶרְקָא הנופל לים הגדול צפונה מקיסרין. הראשים הגבוהים שבהרי כרמל לא ירומו למעלה מן 552 מיטר ורק אחד מהם מגיע לגבה כזה, הוא הראיש אשר בין אֶסְפִיַא ובין מוחראקא (היינו נגבה לכפר אֶסְפִיַא וצפונה למוחראקא).

בין הרי כרמל ובין ההרים דנצבים קדמה מזרחה משתרע מישור נחמד רחב ידים אשר בספרי הנביאים יקרא בשם עמק יזרעאל, ויוסיפוס קורא אותו השדה הגדולה. העמק הזה, שהוא הַשְּׁפֵלָה שבגליל התחתון, ראשיתו אצל מפרץ הים שבין חיפה ובין עכו ומשם ימשך למזרחית דרומית עד עין גנים ועד בית שאן.

ומן עמק יזרעאל הנגבה, מן עין גנים עד שכם והלאה עד בית אל ועד הרמה מרחק 70 קילומיטר מהלך שני ימים משתרע שטח הררי הנקרא בשם הר אפרים (א) והעיר שמיר בהר אפרים הנקראת היום סאנור (ב) (עירו של השופט תולע בן פואה איש יששכר) יושבת בקצהו הצפוני.

בשם הר אפרים הי' נקרא השטח הזה עד גלות הארץ בימי צדקיהו, ובזמן הבית שני הי' נקרא הר המלך (מטעם שיבואר בסמוך) וכן בלשון ארמי טור מלכא.

ההרים אשר בהר המלך הצפוני בין עין גנים ובין שכם אינם מצוינים בגבהם, אין בהם אף אחד שיגיע לשמונה מאות מיטר, ומסביבות שכם והלאה הנגבה ירומו ההרים; המצוינים שבהם: הר עיבל אשר מצפון לשכם גבהו 938 מיטר, והר גריזים מנגב לשכם, גבהו 868 מיטר. שמות שני ההרים האלה ידועים לכל מי שקרא בתוה"ק. בראש הר גריזים יש גם היום בית תפלה להכותים השמרונים ההולכים וכלים (ג), פה הם מראים ס"ת יְשָׁנָה שזייפו אבותיהם.

הערה (א) בשביל שכל השטח הזה בתוך נחלת אפרים ומנשה ורק הקצה הצפוני שלו מגיע לחלק יששכר.

הערה (ב) גם בעל תבה"א כתב כי עיר שמיר בהר אפרים היא הנקראת היום סאנור, ועל דבריו העיר מר א"מ לונץ ואמר: החוקרים אינם מסכימים בזה ומקום העיר שמיר לא נודע; דברי מר לונץ מעוררים שאלה מאי מעמי' דהחוקרים שלו, הלא העיר סאנור יושבת לצפון שמרון (סיבסטי) מהלך 2 שעות ולא יותר, והיא יושבת בהר ומוקפת הרים ולמה לא נאמר כי זאת שמיר בהר אפרים?

הערה (ג) על הַמְּצָב הגוי הזה ראוי לשים לב: בימי חכמי המשנה רוב הערים והכפרים של הר המלך היו של כותים, והם ישבו גם במקומות אחרים בגליל התחתון, כמו שמצינו בתוספתא דמאי פ"ה, רשב"ג אומר במקום שעשו פירות הכותים דמאי כגון ירק שבכפר עותנאי וכו, וכפר עותנאי הוא בגליל (7 קילומיטר מזרחית צפונית לחמושבה שְׁפַיָא) כמו שיבואר להלן. ומנהג הכותים ידוע: בשלותן של ישראל היו הכותים אומרים כי הם מבני ישראל ונאמנים לדת משה, ובכל עת אשר עריצי גוים היו קמים על היהודים בחרב נוקמת להעבירם מדתם היו הכותים מתנצלים לפני הגוים והוכיחו שאינם מבני ישראל ודבר אין להם עם דת משה, ובשביל זה אהב אותם אדריאנוס הרשע; ובירושלמי יבמות פ"ח סוף פ"ג אמר ר' אבוה שלש עשרה עיירות (של ישראל) נשתקעו

מזרחית דרומית להר עיבל ומזרחית צפונית להר גריזים, קדמה לשכם 2 1/3 קילומיטר יושבת העיר אזכרות שבבעל, והיום נקראת אַזְכַּר אשר על המישור בְּאלַאתָא ואצל עיר בַּאלַאתָא Balata ועל המקום הזה אמרו חז"ל (בב"ר פ' צ"ה) כי ממגד שמים מטל שנתברך יוסף, זה אזכרות שבבעל שהוא מקום שמן ודשן במרום הר אפרים (השם אזכרות נתחלף לאזכר ובעל נתחלף לבאלאתא).

קדמה לאזכרות שבבעל (6 1/2 קילומיטר) יש הר דנקרא בשם כַּבִּיר Dj. el Kbir גבהו 796 מיטר. השם כַּבִּיר שקורין לו הערבים בדורות האחרונים, אינו בשביל גדלו וגבהו כי קטן הוא מהרי שכם הקרובים אליו, רק שמי העתיק כייר נשתבש לכַּבִּיר, ואולם כייר שם ההר בזמן חכמי המשנה, ואותו הזכיר רשב"א באמרו אף (על) הרים וכייר וגדר הוו משיאין משואות (א). ומן הר המשחה להר כייר (בקו ישר מְיֻשָּׁב Wagerecht שמונה פרסאות כדברי ר' יוחנן כמו שיבואר להלן.

נגבה להר כייר (5 1/2 קילומיטר) הר תולבנקי הנקרא היום תֻּוַאנִיקִי Tuwaniki גבהו 868 מיטר וסמוכה לו חורבת קַאַרְיוּוָא וזאת אקרא דתולבנקי בקצה הדרומי של המהוז המכיל זבת חו"ר דארץ ישראל, ומן המקום הזה עד הקצה הצפוני מרחק כ"ב פרסאות בדיוק וצפורי באמצע כמו שיבואר להלן. דרומית מערבית להר תולבנקי (4 1/2 קילומיטר) יש הר גָּבָה 823 מיטר, ועל ראש ההר הזה ישבה העיר מוֹרֶה (והיום היא חרבה ונקראת חורבת אוֹרְמֶי Orme). המישור המשתרע מזה ההר ולצפון עד אזכרות שבבעל נקרא אֵלוֹן מורה, ברם החלק המערבי של המישור הזה (המשתרע למערב מכפר אֻוַארְתָא ולרגלי הר גריזים מִקֶּדֶם) יקרא היום בשם מישור מחנה או מַעְנָה Sahel mahne, ואולם אֵלוֹן מְעוֹנְנִים שמו לראשונה.

נגבה להר מוֹרֶה 6 קילומיטר במרחק שוה בין עַקְרַבָּה ובין שילה יש הר שהערביים קורין לו הר תַל־פִיס ע"ש הכפר שאצלו, גבהו 915 מיטר, ומן ההר הזה למזרח (כמעט בדיוק) בעמק הירדן יש הר מצער, גבהו מעל פני הים הגדול רק 480 מיטר, ובשביל שמקומו בעמק הַיַּרְדֵּן במקום שָׁמֵי הנהר נמוכים מהים הגדול 342 מיטר, לכן נראה כהר גדול כי רום מהירדן 722 מיטר. הערביים קורין לו קרן (קרן) צַרְתָּאבָא (ב). ואולם צָרְתָן שם ההר לראשונה, הוא צרתן על הירדן אשר בצד אָדָם הָעִיר כמו שיבואר להלן פ"ב בענין המקומות אשר על שפת הירדן.

בכותיים בימי השמד (של אדריאנוס), נשתקעו פירושו התחתנו בהם והיו לעם אחד. מגוי חנף כזה אשר רדיפת הדת לא נגעה בו, נשארו היום רק מתי מספר לא יותר ממאה וחמשים (150) נפש וכלם יושבים בשכם.—

הערה (א) לפי איכא דאמרי ביני וביני הוו קיימי כמו שיבואר במקומו.

הערה (ב) ובעל תה"א אמר שזה הר סרטבא שהיו משיאין עליו משואות ומהר זה להר אחר (שמקומו לפי השערתו) בעבה"י המזרחי אצל מחנים, ודבריו לא אליבא איכא דאמרי ביני וביני הוו קיימי ולא אליבא מאן דאמרי להך גיסא דא"י הוו קיימי.

נגבה להר תל־פיט 12 קילומיטר, על כל סביביו ירום ההר שאצל כפר מַעֲלִיק, הוא הגבוה מכל ההרים שבהר אפרים. בכל ההרים אשר מנגב לגליל העליון עד חברון אין כמהו, גבהו 1011 מיטר. הערביים קורין לו תל אַזוּר, ואולם שם הכפר מַעלִיק שאצלו מראה לדעת כי הר העמלקי שמו לראשונה, ואצל הר העמלקי יש העיר פרעתון (א) עיר מולדתו וקבורתו של השופט עבדון בן הִלֵל. וברבות הימים נשתנה מקום האותיות בשם פרעתון, האותיות ע׳ ן׳ באו בראש השם (והערביים אינם יכולים לבטא אות פ ומחליפין אותה באות ב) ונקראת היום עין־יַּבְרוּד Ain Jabrud; בשם הר העמלקי נקרא ההר הזה בימי שמואל הנביא (שכתב ספר שופטים) ומהסתם נקרא כן עד גלות הארץ; וכשעלו מבבל, ובפרט בימי מרדכי ואסתר בהיות אדיר כל חפצם למחות את זֵכֶר עמלק שִׁנו את שם ההר הזה ויקראו לו הר המלך, ובשביל שהוא גבוה מכל הרי אפרים לכן כל השטח ההררי הנקרא לפנים הר אפרים נקרא אח״כ בשם הר המלך (ב), ובלשון ארמי כל הר אפרים נקרא טור מלכא.

ולמערבית צפונית 14 קילומיטר מהר המלך (הר העמלקי לפנים) מצוין ההר אשר לרגלו יושבות שתי ערים, וכל אחת מהן נקראה בשם רמה, וכשנזכרו שתיהן יחד נקראו במספר זוגי – רָמָתַיִם; גובה של ההר הזה 844 מיטר, בצדו המערבי יושבת העיר בית רמה (ג) ובצדו הדרומי הרמה השנית עיר מולדתו של שמואל הנביא, והערביים קורין לה נֶבִּי סַלִיח (היינו עיר של הנביא שמואל ומקום קבורתו); מן בית רמה להרמה בכל עקלקלות הדרך שבהר לא יהי׳ יותר משלשה וחצי קילומיטר, לא יותר ממהלך ארבעים דקים; שתי הערים האלה, בית רמה והרמה היו נקראות בשם הרמתים, ובשביל שהן סמוכות לצופים הנקראת היום אום צאפא (ד) Um Safa (וממנה להרמה רק שלשה קילומיטר) לכן תקראנה בשם רָמָתַיִם צופים.

הערה (א) והרב בעל כפו״פ כתב אשר למערבית דרומית שכם יש עיר פַּארַאתַּא והיא פרעתון שבמקרא, ושגה בזה כי איפה הוא הר העמלקי שזכר אותו הכתוב שהוא אצל פרעתון, ואולם העיר פיראטא אשר למערבית דרומית שכם היא עיר אחרת ואותו זכר יוסיפוס בקדמוניות ספר ג׳ פ״א, אשר בכחידוס (הנלחם בחשמונאים) בִּצר את יריחו את בית הורון, את בית אל, את פַּארַאתָּא וכו׳ וכן שמה עד היום. וה׳ א״מ לונץ בשם החכם האנגלי קאנדאר אמר בי פרעתון היא העיר פִּירַאאוּן Firaun היושבת בשפלת אנטיפרוס, וטעה בזה, כי הכתוב אמר אשר עיר פרעתון היא בהר אפרים (ולא בשפלה) ואיפה הוא? זה הר העמלקי שעיר פרעתון יושבת עליו.

הערה (ב) והחכם רנ״ק בספרו מונה״ז שער י׳ (וכן בסוף הספר הערה ז׳) כתב אשר הר המלך וטור מלכא וטור שמעון הכל מקום אחד והוא בדרום יהודה על ההרים אשר על גבול אדום, עכ״ד. ונעלם ממנו כי הר אפרים מתרגמינן טור מלכא, וכי נחלת שבט אפרים צפונה לנחלת שבט יהודה ולא לדרומו.

הערה (ג) היא העיר הנזכרת במשנה מנחות פ״ט שניה להם בית רמה ובית לבן בהר, והגרסא בית ריטה משובשת ע״י השם הערבי שקורין לה בית רִימַה Bet Rima. ולמערבה של בית רמה 6 קילים יש עיר בית לבן הנקראת היום לוּבַּן היא בית לבן הנזכרת במשנה.

הערה (ד) והערביים שנו את מקום אות ם שהיתה בסוף השם ונתנו אותו בראשיתו ומן

הערים בית-רמה, רמה וצופים שלשתן יושבות בקו ישר Gerade Linie, והמרחק מעיר לעיר שלשה קילומטר; דרומית מזרחית להרמה (נבי סאליח) במרחק 9 1/2 קילומטר (מהלך שתי שעות) יש עיר אשר בימי שאול המלך היתה נקראת בשם הבור הגדול אשר בשכו, וברבות הימים נשתנה שמה ונקראת ביר זית Bir Set היינו השם Bor Sechu נשתנה מעט, והערביים קורין לו Bir Set.

צפונה להר של הרמה (נבי סאליח) יושבת העיר גיות (ברמה) הנקראת היום כפר אין. גיות מצפון והרמה מנגב וההר (של רמה) ביניהן, והדרך ההולכת מן הרמה לניות תסוב בראשונה למערבה של ההר, לבית רמה ומשם להמקום הנקרא דיר יהיסני ומשם לניות (א). אורך הדרך הזאת (מן הרמה לניות) הסובבת חצי המעגלה של ההר לא יותר מחמשה קילומטר; והמסלה העולה מן הרמתים צופים לשלה עוברת דרך הכפרים אבויאין, דשלדזשיליא וסנדזשיל; ארכה 17 קילומטר.

ראוי לשים לב גם להר אשר בהר אפרים שעליו הבור הגדול אשר בשכו (ב). בימי אביה בן רחבעם ההר הזה הי' נקרא הר צמרים בשביל שמקומו על הקו הישר ההולך מהעיר צמר אשר בצפונית מזרחית Mezraat Scherki אל העיר צמר אשר במערבית דרומית (ג) Mezraat Kibli; בשם העברי של העיר צמר עשו הערביים שנוי מעט ויקראו לה מצרא Mezra כמנהג לשונות בני שם לשנות לפעמים מקום האותיות; ואותיות את

צופים יצא להם השם אום צאפא Um Safa, ושאול ונערו בלכתם לבקש את האתונות יצאו מגבע בנימין והלכו צפונה בהר אפרים עד עקרבה (בערך) ומשם הפנו מערבה עד ארץ שלישה Sirisa ומשם עברו הנגבה ויבואו למחוז עיר שעלים הנקרא בזמן המשנה כפר שלים שאצל אגדור Jazur סמוך ליפו, ולא לעיר שעלים עצמה רק לארץ שעלים, היינו למחוז שלה בסביבות מקום מתברא (כדברי יב"ע) הנקרא היום נבי תארי אשר בין פתח תקוה ובין יהוד, ויעברו למזרחית דרומית, ואך באו לארץ ימיני טרם הגיעו לגבעון הפנו עוד הפעם צפונה, ומבית חורון תחתון הלכו דרך של 4—5 שעות עד הרמה אשר בארץ צוף. ומה שחזר שאול לביתו הגבעתה דרך קבר רחל' ובלי ספק הלך מן הרמה (נבי סאליח) לאילון ומשם לקבר רחל ומשם לביתו, ובזה האריך מסלולו שלש פעמים יותר מהצורך, בעניות דעתי אי אפשר להבין, מדברי הכתוב משמע אשר שמואל חזה בנבואה, כי בלב שאול לבקר קבר רחל טרם ישוב לביתו ויאריך דרכו יום א' יותר; ומן קבר רחל פנה צפונה דרך אלון תבור הוא המישור המשתרע מתקצה הצפוני של הר הזיתים (מכפר תור הוא תבור בימי קדם ומחבר עם המישור אשר בצפון ירושלים) ומשם שם דרכו צפונה לענתות והלאה הגבעתה.—

הערה (א) ואחר שמצאנו אחת מן הרמתים (זאת בית רמה בהר), ומצאנו צופים (אום צאפא) וגם נתגלו לנו המקומות הבור הגדול אשר בשכו וניות ברמה שהמה ארבעתם בשטח אחד שארכו לא יותר ממהלך שלש שעות, אין ראוי' גדולה כזו שהעיר הנקראת היום נבי סאליח היושבת על הר גבוה בין בית רמה בהר ובין צופים וסמוכה לניות, היא הרמה של שמואל הנביא ושם מקום קבורתו.

הערה (ב) זה כפר Bir Set הנזכר לעיל בענין זה.

הערה (ג) מתמונת השם שבא במספר זוגי נוכל לדעת כי הוא ממשקל פֶּעֶל או פָּעָל כמו מן דֶּלֶת דְּלָתַיִם, דֶּרֶךְ דְּרָכַיִם, כָּנָף כְּנָפַיִם

תבואנה בסוף הישם הערבי בשביל סמיכות השם לתיבה שאחריה: מְצְרָאַת שִׁיךְ מְצְרָאַת עִיבָּלִי.

המרחק בין צְמָרַיִם 14 קילומיטר, וביניהן ההר ישל בור שׂבּו הצופה פני שתי הערים האלה, ומראש ההר הזה הביע אביה מלך יהודה את תוכחתו אל העם אשר את ירבעם כמו שבתוב בדבה"י ב׳ י"ג.

ומהר צמרים הנגבה מצוינים ההרים האלה: הר בית אל גבהו 881 מיטר, ומן בית אל $2\frac{1}{2}$ קילומיטר לצד הדרומית מערבית הר של בארות לבנימין el Blre גבהו 893 מיטר׳ מזרחית דרומית לבית אל (2 קילומיטר), הר של עיר בית און הנקראת היום דֵיר דִיוַאן (א); על אודות ההר הזה צריך לדבר לא בעבור גבהו 783 מיטר, כרם בשביל לציין את עיר עַי שישבה יחד עם בית און ונראתה עמה כעיר אחת, כמו שאמר הכתוב וישלח יהושע אנשים מיריחו העי אשר עם בית אָוֶן מקדם לבית אל. אולם הכתוב אינו מודיע לנו איזה חלק מהעיר הגדולה נקרא עי ואיזה בית און. ברם הז"ל אמרו (שמות רבה פ׳ ל"ב) כי בין בית אל לעי שלשה מילין (ב) ועתה אנו רואים כי מבית אל עד בית און (דֵיר דִיוַאן) רק שני מילין, מזה נֵדע כי עַי היתה בצד מזרח (ג) של בית און, והערביים בטעות הראו להתרים האנגלים את מקום חורבת עי מנגב לבית און כי מבית אל לעי שמראים הם פחות משלשה מילין, ודברי הז"ל תמיד נכונים ומאירים כאור היום. וגם הכתוב ביהושע ח׳ ויחנו מצפון לעי והגי בינו ובין העי מסייע לדברי הז"ל כמו שיבואר במרוצת הענין.

ועתה תֵּדַע לנו הסִבָּה למה בספרי השמרונים עיר עי תקרא עינא, ע"ש בית און אשר עם העי, וכעת גם הערביים קורין לה חורבת עַיִן.

ומי שיעמוד בגובה של עיר בית אָוֶן (דֵיר דִיוַאן) יראה ויבין תכסים מלחמת יהושע: לצפון מעיר עי במעלות כפר רמון Rammun שם העמיד יהושע את כל עם המלחמה והגי (ד) בֵּינָיו ובין העי ולמערבה של עַי החביא את האורב בלי ספק בגי (ה) אשר מצפון להמקום

הערה (א) נראין הדברים שבתחילה הערבים קראו לו בתיו כפולה בית תָּוַאן וּברבות הימים אות ת׳ המירו באות ד׳ ואח"כ החלו לקרוא דֵיר דִיוַאן.

הערה (ב) ובזה נכונים דברי בעל תבוה"א שאמר כי במדרש שמות רבה פרשה ל"ב הגרסא שבין יריחו לעי נכתבה ע"י מעתיק טועה, וצ"ל בין בית אל לעי ג׳ מילין, והראי׳ לזה מדברי הרמב"ן שאמר בפ׳ אלה מסעי בפסוק את שלש הערים תתנו וז"ל: וכן הזכירו חכמים בין בית אל לעי ארבעת מילין וכו׳ ובדברי הרמב"ן נפל טעות הדפוס וצ"ל ג׳ מילין.

הערה (ג) ומה שאמרו בירושלמי שבת פ"ט ובירושלמי ע"ז פ"ג ה"ח מקדם היו קורין אותו בית אל ועכשיו קורין אותו בית און, כונתם שמיום שירבעם העמיד ע"ז בבית אל, מעת ההיא השם בית און של העיר הסמוכה לה נתנו גם לבית אל.

הערה (ד) הגי הזה הוא הנחל היורד מהר המלך והערביים קורין לו ווארי נוּאַיְימֵי Nueime (יכול להיות על שם עי בית און) ופגע במעברות הירדן אשר נגד יריחו.—

הערה (ה) הוא הגיא או הנחל אשר ממקום מסתר האורב ילפת ארחות דרכו לדרומית מערבית $3\frac{1}{2}$ קילומיטר ופגע בגיא הידוע במלחמת יונתן בן שאול היינו בגי המפריד בין גבע ובין מכמש.

הנקרא היום אֶל עוּדֶיְרִי, היינו מקום האורב היה במרחק $^2/_3$ קילומיטר מִבית אָוֶן (דֶיר דִיוָואן), שהיא החלק המערבי מהעיר הגדולה עַי־בית אָוֶן.

המחברים שקדמוני שהחליטו כי בית אל היא בית און, היה קשה עליהם ליישב דברי הכתוב (ביהושע ז׳) העי אשר עם בית און מקדם לבית אל (א), גם הכתוב (בשמואל א׳ י״ג) ויעלו ויחנו במכמש קדמת בית און היה קשה עליהם לישבו, בשביל שנראה מן המציאות כי מכמש יותר בדרומה של בית אל מאשר במזרחה, ולא ידעו כי יש בית און אחרת שהיא ממכמש (11 קילומיטר) לצד מערב, כמעט בדיוק, והיום תקרא בשם בִיתוּנְיָא Bitunie היושבת בגבה 814 מיטר.

טרם נעבור גבול נגב של הר אפרים נדבר אודות מקומות אחרים שבהר ההוא הנזכרים בספרותנו הקדושה; הכתוב אומר שדבורה הנביאה ישבה בין הרמה ובין בית אל בהר אפרים (ולא אצל הרמה לבנימין הסמוכה לגבע בנימין), ויב״ע בתרגומו פירש לא רק שם העיר שישבה שָם הנביאה, אבל גם המקומות אישר בהם היו פרדסיה, כרמיה ושדותיה, באמרו והיא יתבה בקרתא בעטרות ולה דקלין ביריחו, פרדסין ברמתא זתין עבדין משה בבקעתא בית שקיא וכו׳.

שמות המקומות האלה נשארו עד היום הזה; בלכתנו מן הרמה של שמואל (כעת תקרא נֶבִּי סַאלֶיה) למזרחית דרומית שמונה קילומיטר או מן בית אל צפונה (ומעט מערבה) עשרה קילומיטר, נפגע בעיר עטרות של אפרים אשר כעת תקרא עַטָרָה, זאת עיר עטרות של דבורה בין הרמה ובין בית אל בהר אפרים; פרדסיה היו ברמתא של שמואל, (נֶבִּי סאלֶיה); זתין עבדין מְשַח היו לה בבקעתא בית שַקְיָא, זה המישור אשר כעת יקרא מֶרְדְש סִיְיַא Merdsch Siya שמקומו מזרחית צפונית לעטרות במרחק 10 קילומיטר, מזרחה לתָרְמָה (תורמוס־אייא) ונגבה לשלה וסמוך להן.

וההרים אשר מן בית אל ומן בית חורון הנגבה הם הרי יהודה ובנימין, המצוינים שבהם: ירושלם עה״ק יושבת בגובה 790 מיטר והרים סביב לה; מצפון לירושלם (רחוק מהחומה 4 קילומיטר) ההר אשר על פני ענָתת Anata גבוה 839 מיטר, ולמעדב ממנו (מרחק 4 קילומיטר) ההר אשר לצפונית מערבית מירושלם במרחק 7 $^1/_2$ קילומיטר הוא ההר שהערביים קורין לו נֶבִּי סַמוּאֶל, גבהו 895 מיטר; והמאמינים לדברי הישמעאלים אומרים כי זה הרמתים צופים; אמנם יש מחוקרי הארץ שלא קבלו אגדת הישמעאלים, אולם המקום האמתי שבו נקבר שמואל הנביא והמקום נָיות ברמה והבור הגדול אשר בשֶכוּ היו נעלמים מהחוקרים; ואמרו כי על ההר הזה שהערביים קורין לו נבי סַמוּאֶל היתה עיר המצפה, המקום הקבוע לאסיפת עם ישראל בימי שפוט השופטים, אבל טועים הם בדבר הזה כי עיר המצפה של בנימין יושבת מנגב לבית־חורון תחתון 2 קילומיטר (ב). והיום הערביים קורין לה הורבת מִצְבָּה Misba.

הערה (א) גם בגבול בנימין (יהושע י״ח) הכתובים והיו תוצאותיו מדברה בית און, ועבר משם הגבול לוזה אל כתף לוזה נגבה היא בית אל, מוכיחים כי בית און לחוד ובית אל לחוד.

הערה (ב) ולפי זה דברי הברייתא (נדה ס״א ע״א) אבא שאול אומר מעשה בסלע בית חורון שהחזיקו בה טומאה וכו׳, ודברי הגמרא תנא הוא הבור (במצפה) שמילא ישמעאל בן נתני׳ חללים אינם סותרים זה את זה, כי גם עתה עיר המצפה החרבה סמוכה מאד לבית חורון ובזמן הריגת

ברם על ההר הסמוך לירושלים (אשר בטעות קורין לו נְבִּי סַמוּאֶל) היתה נֹב עיר הכהנים (א), ואחר שחרבה שלה היה האוהל מועד והמזבח בנֹב (ב) בערך שליש עשרה שנה. נראין הדברים אשר בכל זמן הבית השני וגם בזמן חכמי התלמוד היה ידוע מקום המשכן בנֹב. ובכל השנים הרבות שהיו גזרות אדריאנוס בתקפן היו היהודים הולכים נֹבָה להתפלל ולהוריד כנחל דמעה, כי משם היו רואים היטב את הר הבית, שהיה לבמות יער, ואמר חד אל חד נלכה נֹבָה להתפלל.

והערביים בלקחם את הארץ מהרומים, לא התחקו על סבת קדושת המקום הזה אצל היהודים, ומן נֹבָה עשו נְבִּי, יע"י השם החדש נְבִּי, גם היהודים היושבים בא"י שכחו את השם נֹב העתיק, רק זכרו כי ההר הזה נקרא בשם צופים (ג).

צפונה לנֹב וסמוכה לה (במרחק 2 קילומיטר) העיר גבעון הנקראת כן ע"ש הגבעה שהעיר יושבת עליה, גבהה 710 מיטר. העיר הזאת ידועה בקורות ישראל ובה היה האהל מועד משנת מות שמואל הנביא עד שנבנה הבית הראשון, מ"ד שנה.

ולמערבה של ירושלם מצוינים בגבהם ההרים האלה: ההר אשר במזרחית דרומית לחורבת הכפירה גבהו 877 מיטר. הכפר דיר יאסין אשר במזרחית דרומית ממוצא, גבהו 818 מיטר. הכפר אל קאסטאל הסמוך למוצא (מערבה למוצא) גבהו 808 מיטר, והעיר קרית יערים (שהיא 5 קילומיטר מערבה למוצא) יושבת בגובה 726 מיטר.

גדליהו היתה עיר גדולה שהתפשטה צפונה, והמקום אשר בימי חכמי המשנה הי' נקרא סלע בית חורון, בזמן גדליהו הי' לִפְנִים מחומת עיר המצפה. ובעל תבואות הארץ שלא ידע מקום עיר המצפה לבנימין והחליט שהיא צופים (הוא נבי סמואל שאצל ירושלים הרחוק מבית חורון התחתון 15 קילומיטר ומן בית חורון עליון 12 קילומיטר), טרח ליישב ולשנות הגרסא העתיקה שבגמרא, ולא שמעינן מינה כלום.

הערה (א) ואין לומר שהכפר בית נאקובא (שהוא מערבה למוצא 3 ⅓ קילומיטר) שזאת נב שהיה בה אהל מועד, אחרי שהכפר הזה קרוב מאד (מיל אחד מהלך 18 דקים) לקרית יערים אשר בעת ההיא ישב שם הארון, ולא יתכן שיהיו הארון והמשכן קרובים כ"כ ויהיו מפורדים. מכש"כ שאי אפשר להסכים עם בעל תבוה"א שהכפר בית נובא אצל אילון שזאת נב עיר הכהנים. אבל מהכתוב (נחמיה י"א ל"ב) ענתות נב ענניה, נראה שהנביא חושב את שלשת הערים ממזרח למערב כמו שהן במציאות, היינו ענתות במזרח, ולמערבה נב (נבי סמואל) ולמערבה ענניה הנקראת היום Bet Anan. מלבד זה שמואל הנביא שעל פיו הקימו המשכן בנב, היה רצונו לרומם בית אלקינו, כראיתא במסכת זבחים נ"ד ע"ב.

הערה (ב) אבל הארון ישב בקרית יערים, מעת שחרבה שלה עד שהעלהו דוד אל עירו, עשרים שנה כמו שכתוב בשמואל ב' ז' וכדאיתא במסכת זבחים קי"ח.

הערה (ג) בלי ספק הי' המקום הזה נקרא גם בשם צופים כי ממנו רואים היטב את בית המקדש, וכדברי רש"י (פסחים מ"ט ע"א) שפירש צופים שם כפר שיכול לראות בהמ"ק משם. ולמען גלות המקור או הסבה לטעותם של הערביים אשר לעיר זו קראו נְבִּי סַמוּאֶל נוכל לשער

וההר אשר למזרח עיר כתליש (היום נקרא כפר Kasla) ,גבהו 822 מיטר.
וההר אשר עיר ליש היתה עליו, גבהו 680 מיטר. עיר ליש חרבה היום ונקראת חִירְבַּת אֶל לוֹז Chirbet el loz, והיא רחוקה מירושלים מהלך שליש שעות מערבה.

ובמזרח ירושלים ירום הר הזיתים ונשא הוא מכל הגבעות אשר ממנו ולים המלח קדמה. המקום היותר גבוה שבהר הזיתים מגיע לשמונה מאות ושמונה עשר מיטר. ההר הזה מלבד שהוא נשען לירושלים והלק ממנו נקדש בקדושת העיר (א) נכבד הוא ביהודה ובישראל גדול שמו בשביל הנבואות שדבר עליו זכריה הנביא על הנסים והנפלאות שיֵרָאו עליו באחרית הימים. ובמשנה יקרא לפעמים הר המשחה. ובזמן אשר ימי ראשי חדשים הודיעו לגולה ע"י משואות היו מתחילין מהר המשחה.

נסורה נא מהר הזיתים קדמה. ומעין רוגל (עין קצרא) אשר כעת יקרא אֶל אַזֶרִיָא נלך למזרחית צפונית (במסלה היורדת לירחו) מרחק ג׳ מילין (4 1/2 קילומיטר). נגיע אל המקום הנקרא היום עין אֶל הוּד Ain el Hud שהוא בגובה 317 מיטר. ובזמן הבית היה נקרא בית הדודו שהוא ראש המדבר ארץ לא זרועה (ב). ומבית הדודו נטֶה הצדה ונלך למזרח במסלה ההולכת להמקום חאן אֶל אַחְמַאר (ג) והעוברת הלאה על פני דֶיר מֻקֶלֶיק (ד) נגיע אל הר עזאזל הוא מקום הצוק שממנו היה השעיר מתגזר ויורד. מקום הצוק רחוק מבית חדודו שבעה מילין (10 1/2 קילומיטר) ומירושלים העתיקה הוא רחוק עשרה מילין (15 קילומיטר) (ה).– בזמן הבית הערביים הסרקאים ישבו פה בארץ גזרה אצל ההר הזה, ומדי שנה בשנה ראו פה את דהיפת השעיר, ובשמעם מהיהודים שקורין לזה ההר בשם „מקום הצוק" Meom Hassuh ,חשבו כי במקום הזה קבורת הנביא משה הנקרא אצלם Mussa, והשבו אודות השעיר הנדחף כי זה קרבן אשר היהודים מקריבין אצל קבר נְבִּי מוסא (ו).—

ובחמש מאות וששים שנה אחר חורבן הבית בני הסרקאין ההם הראו להערביים

(ואין אנו אחראין לזה), אשר הערביים בכבשם את הארץ ושמעו כי עיר זו תִקָרֵא נבה, שאלו ליהודי (לא חכים ולא טפש) איזה נביא קבור שם, ויאמר היהודי בלבו איזה נביא צריך להיות בצופים, הֱוֵי אומר זה שמואל הנביא שהוא מן הרמתים צופים; ונמשך הטעות הזה עד זמן ר׳ בנימין בעל המסעות ועד זמננו; ברם ליהודים צריך להיות נכבד המקום שעמד עליו המשכן בנב עיר הכהנים.

הערה (א) כמו שאמרו בתוספתא סנהדרין פ"ג והובא במסכת שבועות ט"ז ע"א אבא שאול אומר שני ביצעין היו בהר המשחה תחתונה ועליונה, תחתונה נתקדשה בכל אלו וכו׳.

הערה (ב) כמו שידוע מדברי ר׳ יהודה דמתניתין יומא סוף פ"ו.

הערה (ג) שהוא למזרחה של בית חדודו 4 קילומיטר.

הערה (ד) המקום הזה נמצא למזרחה של בית חדודו 8 קילומיטר.

הערה (ה) כדברי ר׳ יהודה ור׳ יוסי מסכת יומא ס"ז ע"א.

הערה (ו) כמנהג הערביים להקריב קרבנות אצל קברות הצדיקים.

שבאו לא"י עם עומַר—בן קטַף (א) את קבר הנביא לפי השבוש והטעות שנחלו מאבותיהם הסרקיין.—

בדורות האחרונים היו הערבים כמתמיהים, עליהם ישתוממו היהודים והנצרים היודעים מתורת משה כי אדון הנביאים מת ונקבר בעבה"י המזרחי, ולא יכלו לדעת מי או מה הטעה את הערבים בזה, אולם ע"י ידיעת המקום בית הדודו שהוא ברחוק ג' מילין למזרחה של ירושלים העתיקה, וע"י ידיעת המרחק שבעה מילין (במסלה) מבית חדודו הלאה למזרח עד ההר הזקוף שהערביים קורין לו נֶבִּי מוסא (שהוא רחוק מירושלים עשרה מילין), נוכל להבין שההר הזקוף הזה הוא מקום הצוק, והשם נבי מוסא נשתבש אצלם מהשם Meom Hassuh (מקום הצוק).

אחרי הוּדַע לנו כי המקום המקודש אצל הערביים בשם נבי מוסא הוא מקום הצוק של השעיר המשתלח, נוכל להבין מהות המקום השני (הסמוך לצוק) וג"כ מקודש אצל הערביים והוא בצד מערבית דרומית ממקום הצוק ובמדרון של ההר הזה השופע ויורד אל תהום נורא אל וואדי מוקיליק, ורחוק מהצוק רק $1\ ^1/_3$ קילומיטר, וממנו יכולים לראות את האיש הנצב על ראש הציק וגם את צדו של הציק הזקוף לעומת וואדי (נחל) מוקיליק.

להמקום הזה המקודש אצל הערביים, הם קורין הַסַאן רַאִית אבל אינם קוראים לו בשם נֶבִּי. ולפי פתרוני, (ואין אני אחראי לזה), פה היה עומד וצופה המלַוֶה האחרון שאינו מגיע עמו לצוק, אלא עומד מרחוק ורואה את מעשיו. פה היה עומד (על אבן גדולה או על בנין) ורואה את דחיפת השעיר ומה היה לו, אם נעשה אברים אברים או ברח למדבר (ב). למקום הזה קראו היהודים בשם רְאִית העזאזל והערביים שנו מקום שתי התיבות הללו: את תיבת העזאזל מבטאים בראשונה (בחילוף אות ל באות נ) ותבת רְאִית-באחרונה ויצא אצלם השם הַסַאן-רַאִית.

קרוב למקום הצוק ($5\ ^1/_2$ קילומיטר הנגבה) מתחיל להשתרע מישור גבוה הנקרא היום אֶל-בוּקֶעַ el Bukea שארכו בערך 7 קילומיטר מנחל קומראן עד נחל קדרון ורחבו בערך $4\ ^1/_2$ קילומיטר. המישור הגבוה הזה סמוך לים המלח, ובשביל שהוא גבוה מעל פני הים הזה 550 מיטר יכול לְהִקָרֵא בשם הר. ובמשנה (חלה פ"ד) נקרא הר צבועים, וקרה בזמן הבית כי אנשי הר צבועים הביאו ביכוריהם קודם לעצרת ולא קבלו מהן וכו'. המקום הזה אשר מצבו למזרחית דרומית מירושלים וגבהו מעל פני ים הגדול רק 55 מיטר.

הערה (א) אז החלו הערביים לכבד שם הנביא משה.

הערה (ב) כי ממקום עמדתו היה רואה גם את הצד הזקוף של הצוק הנשקף אל תהום נורא הוא נחל השעיר הנקרא היום וואדי מוּקֶילֶיק. עתה אמרתי כי הנחל הזה היה נקרא לפנים בשם נחל השעיר, יען כי החלק הראשון של הנחל הזה (טרם שיגיע לנגד בית תפלת הנצרים דֶיר מוּקֶילֶיק) נקרא אצל הערביים בשם וואדי טֶידיר שנשתנה מהשם נחל שעיר, ורק החלק האחרון של הנחל הזה מן דֶיר מוּקֶילֶיק והלאה מזמן נוסעי הצלב יקרא ע"ש בית תפלה שלהם.

אוירו הם כ"ב שפירותיו יכולים להגמל קודם לעצרת. מהשם צבועים הערביים החסירו ישתי אותיות: הראשונה והאחרונה ונשאר להם בּוּקֵעַ el Bukea.—

ומנגב לירושלים אצל הדרך העולה חברונה יש הרים רבים ואחדים מהם ירומו מכל הרי יהודה ואפרים. המצוינים שבהם: ההר שאצל קבר רחל בצד מערב, גבהו 820 מיטר, העיר אשר על ההר הזה נקראת בת-גַלים (א) וכן תקרא אצל הערביים בית-דושַׁלָא.—

נגבה לבת גלים 5 קילומיטר הר של עין עיטם שהוא למערב מן המעין 2 קילומיטר. גובה של ההר הזה 993 מיטר היינו למעלה מגובה של הר הבית 203 מיטר (ב) אולם פני המים אשר בהמעין (עין עיטם) גבוהים מקרקע העזרה של בהמ"ק עשרים ושלש אמות (ג) ועד היום הזה נשארו הצינורות של אמת המים שהלכה מעין עיטם להר הבית.—

ומן הר עין עיטם 12 קילומיטר למזרחית דרומית יש הר שהערביים קורין לו הר פוּרֵידִים וזה נשתבש מהשם הר הורדוס כי על ההר הזה בנה הורדוס מבצר חזק ויקרא לו הירודיום על שמו. גבהו 759 מיטר.

לדרומית מערבית ממבצר הירודיום וקרוב לו (מהלך שעה אחת) הר של עיר תקוע התרבה היום. גבהו 850 מיטר. שני ההרים האלה מקומם למזרח הדרך ההולכת מירושלים חברונה במרחק 7 1/2 קילומיטר מהדרך.

ומן ההר של עין עיטם הנגבה משני צדי הדרך העולה חברונה ירומו ההרים, ואחדים מהם למעלה מאלף מיטר יגיעו.

המצוינים שבהם: הר של עיר אֲפֵקָה (הנקראת היום קיפין Kufin), גבהו 937 מיטר. וגם ממנו אמת המים ירדה בעקלקלות דרך בית לֶחם עד ירושלים (ד), ולמערבה של אֲפֵקָה קילומיטר אחד הר של כפר בית אומאר גבהו 978 מיטר, והוא למזרחה של

הערה (א) מהר של בת גלים קל מאד לראות מחנה גדולה עם אהלים רבים במרחק 7-6 קילומיטר היינו אצל ירושלים הנמוכה מבית גלים. והנביא אמר צהלי קולך בת גלים כי בנבואתו חזה את יושבי בת גלים אשר ממרום עירם השקיפו על המחנה הגדולה של סנחריב בצורו על ירושלים ומפחד ומרעדה נתנו קול מר צורח. אבל יושבי עיר לַיִשׁ (הנקראת היום חורבת el loz) לא יכלו לראות ממרחק את מחנה האויב לכן אמר הנביא הקשיבי ליש מה שמספרים אודות מחנה אשור הנוראה.

הערה (ב) בשביל זה שמואל ודוד בראשונה חשבו לבנות בהמ"ק על ההר שלמעלה מעין עיטם כדאיתא במסכת זבחים נ"ד ע"ב. והערביים קורין לו הר קדש (רושיבּיל שֵׁירִיפִּי).

הערה (ג) כדאיתא במסכת יומא ל"א ע"א.

הערה (ד) כי מלבד אמת המים שהלכה מעין עיטם, להר הבית, עוד אמת המים שניה ירדה לירושלים הנמשכת מהר אפקה. ובין המעינות שהיו מקלחים לתוך אמת המים השנית היה מצוין המעין של עיר הַצַּלְמִין הנקראת היום חורבת צַלְמוֹנִי Salamoni. לדעת מקום החורבה הזאת רואין כאלו מתוח קו ישר מחורבת עיר תקוע עד חורבת בית זכריה ובחצי הקו הזה שם מקום הַצַּלְמִין. ועל שם המעין של הצלמין, אמת המים הארוכה הזאת, בזמן בעלי המשנה היתה נקראת יורדת הצלמין, כדאיתא בתוספתא פרה פ"ט: וכן היה ר' יהודה אומר יורדת הצלמין

עיר גילה (דשאלא) עירו של אחיתופל.— ובצדה המערבי תרום האריץ ותגיע לגובה 940 מיטר. ולמזרחית דרומית מבית צור 1 1/2 קילומיטר יושבת עיר חלחול בגובה 997 מיטר.

קדמה לחלחול 4 קילומיטר אצל העיר ציעור העתיקה (הנקראת היום Soir) יש הר הנקרא היום ראס תורא Ras tora, וכל אחד משני ראשי ההר הזה מגיע לגובה של 1010 מיטר.—

אולם הראשים היותר גבוהים בכל הרי יהודה הם שני הרים שבין חלחול ובין חברון; היותר קרוב לחלחול נקרא סיראט אל בללא, גבהו 1027 מיטר, והשני אשר מצפון לחברון מהלך חצי שעה, יקרא בשם בית אברהם וגם בשם ראמי, ולפנים ממרא (ושם אלוני ממרא) שישבו שם האבות, גבהו 1020 מיטר. וחברון עצמה יושבת בגובה 927 מיטר.

מערבה לחברון מהלך שתי שעות בערך, יש שני הרים הגבוהים יותר משמונה מאות מיטר ואחד מהם הר של עיר בית תפוח הנקראת היום תפוח Tafuch היושבת בגובה 803 מיטר, וסמוך לאלה ההרים מנגב יש עוד שני הרים אשר מעט יחסר להם לגובה תשע מאות מטר, ואחד מהם הר של עיר עדרים הנקראת היום דורא Dura היושבת בגובה 898 מיטר; ויתר ההרים אשר למערב מהם, הולכים ומושפלים עד שפלת עזה ואשקלון.

למזרחה של חברון במרחק חמשה קילומיטר הר של כפר בני־נעים גבהו 951 מיטר ויתר ההרים שבמזרח חברון יורדים לים המלח הלוך ושפל, ורק אחד מהם אשר שמו דאהר סיעייא מגיע לחמש מאות וששים מיטר. הנה הוא בחצי הדרך שבין חברון ובין עין גדי וגם בחצי הדרך שבין הירודיום (שאצל תקוע) ובין מבצר מסדה. על זה ההר (דאהר־סועייא) היתה העיר טר־עסא שהזכירה יוסיפוס באמרו כי הורדוס בבריחו מירושלים, בעברו

פסולה (לקדש ממנה מי חטאת) מפני שכזבה בשעת פולמוס. ולא כדברי הד״ר גרץ שאמר כי יורדת הצלמין (הנזכרת בתוספתא פרה) זה נחל שיורד מהר צלמון (אצל שכם) ועובר דרך עיר ביתר, היא העיר שראה אותה בעל תבוה״א ברמיונו בשביל שראה חורבה אחת במרחק ד׳ שעות צפונה מן אנטיפרוס (כאילו היינו חסרי חורבות בכל עבר ופנה שבא״י). ובעל תבוה״א תביא ראי׳ לדבריו מספרי איזיביאוס (כאלו יש בהם ממש לגלות אף מקום אחד בא״י), ועל דברי תבאי של המחבר ההוא יסד הד״ר גרץ את דבריו לאמר כי הנחל היורד מהר צלמון ועובר דרך עיר ביתר (שמקומה היה קבוע ברמיונו של מחבר אחד) הנחל הזה כזב ופסק את מימיו בפולמוס האחרון בעת שלגיוני אדריאנוס היו צרים על ביתר. והנה אם הד״ר גרץ לא הקפיד להביא בכור הבחינה את היסוד שעליו הקים את דבריו על אודות יורדת הצלמין, ברם אנן קפדינן בהדיה ונתמה תמוה: הנחל או הנהר היורד מהר צלמון איך יאמר עליו יורדת, פסולה, שכזבה. ולפי דבריו היה צ״ל יורד הצלמון פסול מפני שכזב בשעת פולמוס; ועוד בלאו הכי מי נהר פסולין כדתניא בתוספתא פרה ריש פ״ח כל הנהרות פסולין לקדש מי חטאת; ובזה לית פלוגתא. אלא מחוורתא כמו שמבואר בזה. שכונת ר׳ יהודה על אמת המים, תעלה חפורה רצופה באבנים היורדת מן הצלמין היא חורבה Salamoni אשר אצל הדרך מחברון לירושלים ויותר קרובה לחברון, וכפי הנראה זאת התעלה הגדולה שחפר פילאטוס הפחה בכסף שלקח מאוצר בהמ״ק (מלחמות היהודים ספר ב׳ פרק ט׳ סימן ד׳), ואודות התעלה (של מים חיים) הזאת אמר ר׳ יהודה שהיא פסולה למי חטאת מפני שכזבה בשעת פולמוס, וסתם פולמוס הוא המצור על ירושלם בחורבן ב״ש.

בדרך אשר מן הֶרוֹדִיוֹם למבצר מסדה פגש את אחיו בעיר טר־עַסַא. אולם בימי דוד ההר הזה נקרא הר ישימון; שלשה קילומיטר לדרומו של הר הישימון הזה נראה גבעת החכילה שהערביים קורין לה דאהר אל כּוֹלַא Dahr el Kola היא גבעת החכילה אשר מימין הישימון, היינו לדרומו של הר הישימון.

נגבה לחברון במרחק ששה קילומיטר יושבת העיר זיף בגובה 819 מיטר, ומן זיף הנגבה חמשה קילומיטר עד עיר כרמל היושבת בגובה 819 מיטר, ומעיר כרמל חמשה קילומיטר לצד מערבית צפונית יושבת העיר יוּטָה והר שֶׁלֶה גבוה 837 מיטר. על ההר הארוך הנמשך מעיר כרמל הנגבה יושבת העיר מָעוֹן אשר היום היא חרבה ונקראת חורבת מַאין ומקומה מנגב לעיר כרמל במרחק 1 3/4 קילומיטר.

נגבה למעון 13 1/2 קילומיטר יש תל גבוה הנקרא היום תל עֲרָד. השם של התל הזה ומצבו הגיאוגרפי מוכיחים כי בימי קדם עליו היתה עיר ערד בירת הכנעני יושב הנגב.

קדמה לחורבת ערד וסמוך לה (5 קילומיטר) משתרע מישור גבוה אשר שטחו יכיל בערך 40 קילומיטר מרבעים. דרך המישור הזה עוברת המסלה העולה מצוער Zuvera (דרך מעון וכרמל) לחברון. על המישור הזה ואצל המסלה ההיא נמצאות הערים גֹּרֶן ואטד. השם גרן נשתנה אצל הערביים לפי מנהג לשונם וקורין לו רודשים (א) ולהמקום אטד הערביים קורין סוֹדֶד. מעיר גֹּרֶן (רודשים) עד האטד (סודד) רק קילומיטר אחד, ולפי זה השם גורן האטד מורה על העיר גרן הנשענת להמקום הנקרא בשם אטד (ב). בעיר גרן האטד עשו מספד ואבל כבד ליעקב אבינו, והכנעני אשר יָשַׁב בערד בראותו את הָאֵבֶל והמספד, בגרן האטד קרא להעיר הזאת בשם אָבֵל מִצְרַיִם (ג) אשר בעבר הירדן, היינו במערב מהירדן; גם הארץ אשר למערבו של הירדן תקרא בתוה״ק בשם עבר הירדן (דברים ג׳ כ״ה וגם י״א ל׳) כי התורה כֻּלָּה עם ספר בראשית כתב משה רבינו אצל הירדן בעברו המזרחי לכן הארץ אשר בעֵבֶר השני קרא בשם עבר הירדן. מים המלח עד גרן האטד שבמערבו 14 קילומיטר. ומגרן האטד עד חברון 33 קילומיטר.

נגבה לגרן האטד נִצָּב הר תרגום שהערביים קורין לו דשיבֶל־רדשום Dschebel Rdschum וארכו של ההר הזה מצפון לדרום חמשה עשר קילומיטר.

הר תרגום אינו מצוין בגבהו וגם לארבע מאות מיטר לא יגיע. אולם המבקשים להבין אמתת דברי חז״ל (ד) ישימו לב להר תרגום הצופה פני הר כָּאן (אשר למזרחו) וביניהם המקום לשע הנקרא קלרה עד היום הזה. כמו שיבואר במקום שידֻבר אודות ים המלח וגדותיו.—

הערה (א) אות ר מאמצע השם בראשיתו, אות ג באמצע ואות ן נתחלפה לאות ם.

הערה (ב) וחז״ל פירשו את הכתוב על דרך הדרש, עיין סוטה י״ג ע״א, וירושלמי סוטה פ״א ה״י וב״ר פ״ק.

הערה (ג) מלשון הכתוב „על כן קרא שְׁמָהּ נוכל להבין כי גרן שֵׁם עיר ולא מקום דישה לתבואה.

הערה (ד) כי מבלעדי דברי חז״ל מכאן לתרגום אי אפשר למצוא מקום לשע—קלרה, כמו שיבואר לקמן.

ממדרון המזרחי של הר תרגום נחלים רבים יורדים קדמה לים המלח. ומשפיעו המערבי יורדים אלה דנחלים המתאהדים עם הנחל הנקרא גיא מלה (וגם היום יקרא וואדי אֶל מִילְח) העובר דרך באר־שבע ומשם מערבה יקרא נחל גרר (הידוע) ונופל לים הגדול.

ומהר תרגום למערבית דרומית 10 קילומיטר יש גבעה הנקראת בשם צִיבְּלִיֶא Ziblie, ובלי ספק היא גבעת קבצאל אל גבול אדום שעליה או אצלה היתה עיר קבצאל אשר חורבתה ושמה כלו היום ולא נודע מקומה איה—.

בלכתנו מהר תרגום הנגבה עשרה קילומיטר נגיע לראש הר עקרבים שגבהו 494 מיטר ועל ראשו עיר עקרבים (היום נקראת קרנוב) וההר נקרא על שם העיר. נחל סאפא safa מגביל את ההר הזה ממזרח וממזרחית צפונית. ונחל יֶמֶן Jemen גבולו ממערב וממערבית צפונית. ולרגלי ההר הזה מנגב יעבור נחל (וואדי) מַאדִירַא. המדרון של ההר הזה העולה מנחל מַאדִירָא צפונה עד ראש ההר באורך 16 קילומיטר נקרא בתורה בשם מעלה עקרבים. ונחל מַאדִירָא זה היה גבול בין ארץ האמורי ובין מדבר פארן כמו שאמר הכתוב וגבול האמורי ממעלה עקרבים מהסלע ומעלה. והסלע הזה הוא נֶקֶב אֶל יֶמֶן Nakb el Jemen אשר על שפת נחל מַאדִירָא (א). ועל חלק מהנחל הזה השם אמורי נשאר עד היום הזה: מראשית מוצאו מסביבות עבְדָה Abde בלכתו קדמה מזרחה (עד עברו דזשיבּיל רובאי Rubai) יקרא בשם ואדי מֹרֵי Morre. והנחל השני היוצא ממחוז עבדה ומתגלגל צפונה (להתאחד עם נחל של יחובות), הי׳ גבול בין האמורי ובין העמלקי שישב בצדו למערב, כמו שנחל מֹרֵי־מַאדִירָא היה גבול האמורי מנגב לצד מדבר פארן.

והמעפילים בעלותם ההרה מהסלע ומעלה הכה אותם האמורי וירדפם עד חרמה הוא המקום הנקרא היום נֶקֶב הוּרַאר במדבר צִן 4 קילומיטר למזרחית דרומית מרגלי הר עקרבים למזרחית דרומית ארצה שעיר (ב).

ומן קדש ברנע (בקי ישר) עד הסלע של עקרבים המרחק בערך 78 קילומיטר. ובשביל שההרים טוּאַל אֶל פַאהם והר גיאה Chayi וטורא מַאדִירָא (שמקומם בין קדש ברנע ובין הסלע הנזכר) נמוכים מאד מהר עקרבים, לכן כתוב הננו ועלינו וגו׳ ותעלו ההרה.

הערה (א) צריך להעיר אשר בנגב יהודה במדבר צין ובמדבר פארן השם הערבי נֶקֶב חונה על הר סלע. ונוכל להבין ממוצא דבר כי נֶקֶב בערבי כמו אֶבֶן בעברי (והערבי יבטא אות ק׳ כמו א׳) ובנגב יהודה יש עוד מקומות בשם זה נֶקֶב אֶל חַארוּב. נֶקֶב אֶל סַאפַא. נֶקֶב אֶלאַמַאז. נֶקֶב אֶל הוּרַאר.

הערה (ב) לא זאת חרמה שבנחלת שמעון אשר מקודם היתה נקראת צפת, כי חרמה של שמעון מקומה אצל באר שבע במרחק $3\,^1/_2$ קילומיטר (מהלך $^2/_3$ שעה) צפונה מבאר שבע ונקראת היום חורבת אל אֻמְרִי el Omri.—

פרק שלישי

הָרֵי עבר הירדן המזרחי.

ההרים שבעבר הירדן המזרחי טבעם בענין הגובה כמו המערביים: הצפונים ירומו מאד ובכל אשר יתקרבו הנגבה הולכים ומושפלים.

הר חרמון בצפון צפונה של המדינה הקדמונה, ורק החצי הדרומי ממנו כבשו ישראל בירושה וישיבה, והחצי הזה נכנס לרשות ישראל עד (ועד בכלל) המקום סהרתא דיתיר הנקרא היום עַסַאר עַנְתַר (א) שהוא למעלה מיתֶר חלקי החרמון; גבהו 2759 מיטר.—

ולרגלי הר חרמון בקצהו הדרומי למעלה מקסריון-דן יש גבעה אחת שראוי להזכירה לא בשביל גבהה שאיננה למעלה משבע מאות וחמשים ושמונה מיטר, רק בשביל שהיא נזכרת במשנה (תוספתא שביעית פ"ד ובספרי סוף פ' עקב) שהיא על תחום א"י שהחזיקו עולי בבל. את העיר שהיתה על הגבעה הזאת בעלי משנה הזכירו בשם תרנגולא דלמעלה מקיסרין על שם דמות תרנגול אשר היונים והרומים העמידו אצל אליליהם שעבדום על הגבעה ההיא, כמו שיבואר להלן בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל.—

הסעיפים הדרומים של החרמון נמשכים הנגבה לאורך החוף המזרחי של הירדן הצעיר עד לנוכח כפר טהיללא (בצד המושבה יסוד המעלה), וההר היותר גבוה בסעיפי החרמון הוא הנקרא היום תַל שֵיך המגיע לאלף ושתי מאות ותשעים וארבעה מיטר, והוא במרחק 10 $^1/_2$ קילומיטר לדרום (ומעט למזרח) מעיר פמייס, ובזמן הבית השני היו משיאין עליו משואות, הוא ההר שאצל עיר גרופניא הנקראת היום פורון Furun. העומד על הר גרופניא שגבהו 1294 מיטר רואה את הר סרטבא דלמעלה מכפר מירון כאלו עומד אצלו, גרופניא במזרח, סרטבא במערב וימא דסמכי וחולתא (ב) ביניהם, וההרים שבין הירדן ובין סרטבא שפלי קומה הם לעומת סרטבא וגרופניא, והמשואות על אחד מהם היו נראים היטב על השני.

הערה (א) כמו שיבואר להלן בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל.—

הערה (ב) החולתא הוא הגי שהירדן הצעיר ישטוף בתוכו, ארכו מצפון לדרום (מחוף הצפוני של ימא דסמכי עד נכח פמיים) 16 קילומיטר. ורחבו—בחלקו הצפוני 10 קילומיטר ובחלקו הדרומי 6 $^1/_4$ קילומיטר. בחולתא גם בזמן הזה זורעים רק האורז האדום כמו שאמרו בירושלמי דמאי פ"ב והא אורז בחולתא (וחולתא בתוך הארץ אשר מבויב ולהלן ופטורה מן הדמאי), ומשני (אורז שבחולתא) אבתר הוא סומק הוא. אם נראה כאלו קו ישר מתוח מסרטבא לגרופניא אז הקו הזה יעבור דרך מקום נפילת הירדן אל ימא דסמכי. מצפון להמקום הזה משתרעת החולתא ומנגב—ימא דסמכי.

מכצה סעיפי החרמון והלאה הנגבה עד עיר מחנים (הקרובה לנחל יבק) אין הרים מצוינים בגבהם, ואלה שצריך להזכירם המה: תל אֶל פאראס Tell el Faras וגם תל דשׂוֹחַאדַאר Tell Dschochadar. על מוצא השם תל פאראס נשמע מן הערביים תלי תלים של אגדות, אולם לא מפיהם אנו חיין, ברם ספורי ימי ההורות שעברו מגידים ומשמיעים כי ההר הזה לא תל פאראס שמו רק צריך להקרא בשם תל פארוס על שם פארוס הרומי שהיה פֶחָה בסוריא בשנים האחרונות של מלכות הורדוס ובימי ממשלת ארכילאוס בנו, אשר מטעם הקיסר אוגוסטוס הֻפקד פארוס לשליט משגיח על כל מושלי סוריא ופליסטיני. עוד נתן הקיסר לפארוס מדינה אחת בעבה"י המזרחי למשול בה כאות נפשו. ובימי קלודיוס היתה המדינה שלו בתוך ארץ ממשלת אגריפוס השני. וכה אמר יוסיפוס (מלחמות ספר שני סי' פי"ב): "גם נתן לו (קלודיוס לאגריפוס) את ממלכת ליזאניאס ואת ממשלת פארוס". גובה של תל פארוס 948 מיטר, והוא מצפת למזרח בדיוק.

נגבה לתל פארוס לא יותר משלשה וחצי קילומיטר—תל דשׂוֹחַאדַאר שגבהו 697 מיטר ועל התל הזה וסביביו היתה העיר גַדָרָה הרומית (א). יוסיפוס (בספרו חיי יוסף) כתב כי המרחק מטבריא לגַדָרָה פי שנים אשר מטבריא להיפפוסוסיתא, וזה בדיוק מסכים עם המציאות. ומה גדלה שגיאת החוקרים שאמרו כי גַדָרָה הרומית היא ההורבה הנקראת היום אֶימחָיז (ב) וכל איש שילך מן הִיפפוֹ-Fik צפונה (דרך כפר היספין) לגַדָרָה היא דשׂוחאדאר יכול להתבונן כי הדרך שבין שני המבצרים הגדולים האלה נשארה עד היום הזה מרוצפת אבנים מיוסדות ע"י הרומים למען תהיה הדרך טובה בשביל היל הפרשים גם בימי הגשמים.

הערה (א) יוסיפוס פעמים רבים מזכיר את גַדָרָה הרומית אשר תמיד חנו בה לגיונות שנתנגו חתיתם על מדינת גולן ועל הגליל, והשר על כל הלגיונות ישב בה. העיר הזאת היתה בירת הרומים בארץ גולן. וגם בזמן הזה לכל חבל הארץ המשתרע מן סוסיתא ומן גדרה (דשוחאדאר) צפונה עד פמייס ועד ירה-סינים Aera-Sunamen ומים כנרת מזרחה עד הדרך ההולכת מדמשק לאדרעי לכל המחוז הזה יִקָרא בשם בלַאד אֶל דשֵׁידור על שם גדר הבירה. ומחברי מפות בגרמניא מעו בביאורם בלאד אֶל דשֵׁידור על שם ארץ גשור, ובאמת לא ארץ גשור היתה בשטח זה רק מחוז גדר ובערבי דשֵׁידור. ברחז"ל העיר הזאת בשם גדר נזכרה פעמַים: במדרש מגילת אסתר סוף פ"א ר' אלעזר אמר להרא ארכיון דגדר שהמלך יושב לדון מלמעלה וכו', וכוונת דברי ר' אלעזר לא היתה על גדר שאצל חמתן, חצי שעה צפונה מטבריא רק כונתו על גַדָרָה הרומית שבעה"י המזרחי, ובפסיקתא דר"כ פסקא עשרת הדברות ספרו אודות הגוים תושבי סוסיתא וגדר.

הערה (ב) חורבת אימחיז המפליאה את הנוסעים התרים בבניניה הנפלאים ובטיאטרון הרומי שנשאר עד היום הזה, בימי חכמי התלמוד היתה עיר גדולה בשם „המחוז", ועוד ידובר אודותה להלן במקום שידובר אודות הנהר השוטף אצלה. המרחק מטבריא עד „המחוז" פחות מהמרחק אשר מטבריא עד היפפו סוסיתא. וידיעת המרחק הזה די להרחיק ולבטל דברי החוקרים שאמרו כי חורבת אימחיז היא גַדָרָה.

למזרחית דרומית מהר הרמון וסעיפיו יתראה ששה גבוה ועליו הרים גבוהים מאד. אצל היונים והרומים השטח הגבוה הזה נקרא הוראניטיס. חכמי המשנה להשטה ההררי הזה קראו בשם טרכונא (א) (כשם חבל ארגב שאצלו), ומשנת התרכ"א נקרא הר הדרוזים יען שכל יושביו הם משבט הדרוזים.

ולעיל בגבולי עבר הירדן המזרחי מבואר כי בתוה"ק ההר הזה יקרא הר הגלעד וזה חלקו של מכיר בן מנשה. צריך להוסיף כי על ידי התבוננות עיונית ברושם (Karte) מדויק, נבוא למסקנא כי שטה הגלעד של מכיר (הנקרא היום דושיבל דרוז) בבמות האדמה שוה לשטח הגלעד הנתון לגד ולראובן, שהגלעד שלהם משתרע מן בטנים (טיבנה) אשר נכח בית שאן עד חשבון (ב), כמו שאמר הכתוב (דברים ג') וחצי הר הגלעד ועריו נתתי לראובני ולגדי ויתר הגלעד (היינו החצי השני) נתתי לחצי שבט המנשה.

ההרים שבגלעד למכיר, מלבד הרי הלבנון, הם הגבוהים מכל ההרים שבא"י. מההרים הגבוהים שבחבל הגלעד למכיר נודעים לנו בשמותיהם העתיקים רק שלשה הנזכרים בתוה"ק המה: גלעד שהערביים קורין לו תל אדשלאד, יגר שהדותא, ומזה השם בעל שתי תיבות עשו הערביים שתי שמות לשני הרים הסמוכים זה לזה: לאחד קראו שיגארא מן יגר ולהשני קראו אושדוך מן שהדותא. ואצל גלעד (תל אדשילאד) יושבת העיר מצפה הנקראת היום אל מושינף והיא מצפה גלעד. שלשת ההרים האלה סמוכים ונשענים זה אל זה והם נצבים יחדיו במקום שהדביק לבן את יעקב ושם כרתו שניהם ברית (ג).

ההר הצפוני של יגר שהדותא הנקרא היום אושדוך גבוה 1509 מיטר, וההר הדרומי הנקרא שיגארא גבוה 1603 מיטר. והר גלעד (תל אדשילאד) הסמוך לשיגארא נמוך משניהם.

פה קבעתי מקום לדבר על אודות העיר תשבה עירו של אליהו הנביא שהיא מערבית צפונית לעיר שהדותא Um Uschduch במרחק 9 קילומיטר. בעת לעיר תשבה הערבים קורין שוהבה Schuhba והיא עיר בצורה בהר הגלעד על שפת נחל אליהו (אשר בעת קורין

הערה (א) כי ידענו אשר להלק מהר הגלעד למכיר בין סלכה ובין בוצרא קראו חז"ל בשם טרכונא דגימרא דבתחום בוצרא כמו שיבואר להלן בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל.—

הערה (ב) וחשבון עצמה ומחשבון הנגבה לארץ מישור תחשב כדכתיב חשבון וכל אשר במישור דיבון ובמות בעל ובית בעל מעון, לחשבון ולהמישור אשר מנגב מסמנה חז"ל קראו בשם שפלת עבר הירדן כדאיתא בתוספתא שביעית פ"ז ובירושלמי שביעית פ"ט, רק ההר שבעבר הירדן נקרא בשם גלעד, צריך להעיר אשר רק רצועה צרה מהגלעד נכנסה לתוך נחלת שבט ראובן, היינו מעיר בית פעור הנקראת היום חורבת נעור ומהנחל וואדי נעור (כי שם היה גבול צפוני של נחלת ראובן) עד חשבון, ורוחב הרצועה הזאת רק 9 ½ קילומיטר.

הערה (ג) ומעתה ידיע להוי לכל, כי המקום שהדביק לבן את יעקב הוא בהר הגלעד למכיר הנקרא היום הר הדרוזים.

לו ואדי לואוּא) (א); גם תל אליהו (Tell Elia) קרוב לעיר תִּשְׁבֵּה (שוהבא) ומקומו מזרחית צפונית לעיר במרחק 15 קילומיטר.

והשמות של יתר ההרים מהגלעד למכיר לא נזכרו בתורה ולא בנביאים. ומפני שידיעת שמות ההרים ההם אינה נוגעת לדבר הלכה וחכמי התלמוד לא הוצרכו להזכירם (ב) בשביל זה אין מגיד ואין משמיע מה היו שמותיהם של אלו בזמן שבני ישראל היו שרוין עליהם. וכל הבא לתאר תבונת הגלעד הזה מוכרח להסתפק במועט להזכיר רוב ההרים הגדולים בשמות שנתנו להם הערביים.

נגבה לשֶׁיגארא וסמוך לו הר אַבּו־טאסֶּי גבהו 1735 מיטר. במרחק חמשה קילומיטר מִמֶּנו לדרומית מערבית הר דוּשְׁוֶילִיל Dschuwelil גבהו 1870 מיטר. חמשה קילומיטר לדרומית מערבית ממנו הר קוּלֵיב גבהו 1820. חמישה קילומיטר למזרחית דרומית ממנו הר הנקרא תל דוּשֶׁינא הגבוה מכל הרי הגלעד גבהו 1840 מיטר. 6 קילומיטר לצד דרום מתל דוּשֶׁינא יש הר דוּשֶׁיפְּנִי שגבהו 1727 מיטר. ומהר דשיפני הנגבה עד תל סוּפִּי אשר על פני סלכה מצפון—עשרה קילומיטר.

בעמדי אצל תל סופי לא אחדל להגיד אשר בראשונה חשבתי כי על תל סופי זה היתה עיר קבורת יפתח הגלעדי לפי דברי יוסיפוס שיפתח נקבר בעיר סאפֶּיאַ. אולם בשנים

הערה (א) הנחל הזה ראשיתו ומוצאו מסביבות עיר תשבה Schuhba שהיא עירו של אליהו הנביא. והעיר הזאת נגלתה לי בשביל שחפשתיה במאור שבדברי חז"ל, שאמרו (בב"ר פרשה ע"א); פעם אחת נחלקו רבותינו בדבר וכו' בא ועמד לפניהם א"ל רבותינו מה אתם נחלקים עלי, מבני בניה של רחל אני. וכיון שהי' גלעדי מובן הדבר שהוא מחצי שבט המנשי שלקח את הגלעד הצפוני. וכאשר הכרתי אשר הר Hauranitis אשר כעת יקרא הר הדרוזים הוא הגלעד של מכיר בן מנשה, חפשתי בהר ההוא ומצאתי כי העיר שוהבא היא תִּשְׁבֵּה העתיקה ועל שם העיר נקרא הנביא התשבי. ונחל אליהו (Wadi Luua) שמוצאו מסביבות העיר שוהבא והר תל אליהו (Tell Aliya) אשר במרחק 15 קילומיטר מזרחית צפונית להעיר הזאת מוכיחים כי שוהבא היא תִּשְׁבֵּה אשר בגלעד של מכיר היא עירו של אליהו הגלעדי. מאד יכול להיות אשר הנביא בראותו כי אנשי עירו ושבטו סרו מדרך התורה עזב את הישוב והתבודד פעם בנחל הנזכר ופעם על ההר הנזכר עד שהי' דבר ד' אליו ללכת לדבר אל אחאב מלך ישראל.

וממה שאמרו אליהו הוא פנחס, וממה ששאלו אותו ולאו כהן הוא מר אין להקשות, כי לקושיא זו כבר יש פירוקא בדברי רדב"ז תשובה שני אלפים ר"ג.

עוד צריך להעיר אשר בעת שפיליפס בן הורדוס הי' השליט על הר גלעד של מכיר ועל כל חבל ארגב ועל הבשן, שִׁנָּה בן הורדוס את שם תשבה העתיק ויקרא לה פִּלִיפּוֹפּוֹלִיס בשמו, אולם אצל הערביים שישבו בה לפני פיליפוס ובזמנו ועד היום הזה, נשאר השם תשבה העתיק, אשר ברבות הימים נשתנה מעט להקרא שׁוּהַבָּה.

הערה (ב) ברם המקומות שבהר הגלעד למכיר שידיעתם נוגעת להלכה לענין חזקת עולי בבל לא מנעו חז"ל להזכירם. ומדבריהם נודעו לנו: יַבְקָא (עיר) ונחלא דורד (הצפוני) בקצה המזרח של הגלעד למכיר וגם חשבון ומשקא ומכותא ונימרא ובוצרא בדרום של הגלעד הזה כמו שיבואר להלן בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל,—

האחרונות החלטתי כי יפתח אחר שנצח את בני עמון ומיניהו לישפט על כל ישראל ישב מושבו בעיר שקרא לה יפתח בשמו, והיום היא נקראת אוּבְּתָא Ubta היושבת למזרח ובמרחק 2 ½ קילומטר מעיר שׁוּקְמַזִּי (א) וההחלטתי שקבלת הז"ל האמתית אינה מתנגדת לדברי יוסיפוס: בעיר יפתח Ubta ע"י גַאנְגְרֶינָא עצומה נשרו מהגיף החוק אברים אחדים שנקברו שם ואחר שהעלוהו לעיר סאפְיָא שהיתה על הגבעה הנקראת היום תל סַיְף Tell Seif מת ונקבר שם.—תל סַיְף מקומו דרומית מערבית לשׁוּקְמַזִּי 3 ⅔ Sche Miskin קילומטר, ולמערבית דרומית מעיר יפתח (אובתא Ubta) 5 קילומטר.

אָז לא חדלתי מלכת הלאה בדרך המקומות המצוינים בגורל חיי יפתח, ונשאני לבי לומר אשר בעיר שוקמזי (ב) קברו עצמות בת יפתח ושוקמזי הָיָה שְׁמָהּ, לכן לעיר קבורתה קראו בשמה, ותהי חק בישראל: מימים ימימה תלכנה בנות ישראל לתנות לבת יפתח הגלעדי ארבעת ימים בשנה. ומזמן מלחמת יפתח עד גלות הארץ ע"י סנחריב בערך 460 שנה. והארמים שישבו אצל גבול בני גלעד (ובתוכם), ובמה מאות שנים ראו את הכביד הגדול שעושים להקבורה שָׁמָּה כי שנה בשנה מכל שבטי ישראל תבואנה אלפי נשים עם כמה אלפים גברים המלוים אותן בדרך והנשים היו מעוררות עליה קינים והגה והי, ונקבע גם בלבות הערביים כי קבר קדוש הוא והם מכבדים אותו עד היום הזה.

ואין לתמוה ולשאול הלא מקום שתי הערים האל (אוּבְּתָא ותל סיף) בארץ הבשן למנשה ואיך קראם ערי הגלעד, כי הכתוב בא להשמיענו כי לא נקבר בחלק משפחה אחרת רק בערים שבחלק משפחת הגלעד. וההר וחבל ארגב והבשן של מנשה למשפחת גלעד היו.—

אולם עיר קמון מקום קבורת השופט יאיר הגלעדי נעלמה ממנו לגמרי. ובשם שנוכל לחשוב כי עיר קמון העתיקה היא היום עיר אורמן Orman (בהוספה אות ר) היושבת למזרחת צפונית 7 קילומטר מעיר סלכה כן נוכל לומר שהכפר אימטאן Jmtan (בהוספה אות ט) שהוא למזרחית דרומית 15 קילומטר מעיר סלכה שהוא קמון, ועוד יותר קרוב לאחדה עם הכפר אטאמאן (בהוספת אות ט) שמקומו למזרחה של מזריב 10 קילומטר.

ובשם שהר תל עֲבְד-מַאר (מנגב לסלכה ובצד מערב לעיר מישקא) שגבהו 1488 מטר הוא האחרון שבגבוהים בנגב הגלעד המבירי, והמשפלים אחרי הגבהה הם סעיפי הגלעד המבירי ההולכים ומשפלים עד קצה תלולי נהדין ואבו אל פאראס עד מדבר בני עמון. כן הר אושׁדוּן (שהדהתא) שגבהו 1509 מטר יהוה הקיצוני שבצפונים, והמשפלים

הערה (א) העיר שוקמזיי נזכרת בתרגום ירושלמי (במדבר ל"ד ט"ו) נפסק לרפיח ולשוקמזיי, וידוע לחוקרי הארץ מעמנו שהיא הנקראת היום שֵׁיְּךְ-מיסקין. ולהלן בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל יבואר אודות רפיח דהגרא שהיא העיר Rafech היושבת צפונה משוקמזיי מהלך שעה אחת ושתי הערים האלו יושבות אצל הדרך הגדולה ואצל מסלת הברזל דמשק—מזריב.—

הערה (ב) הסמוכה לשתי הערים: לעיר אוּבְּתָא ולעיר סַאפְיָא.

אחריו צפונה הם סעיפי הגלעד ההולכים הלוך ונמוך עד תל אליהו ועד תֵּל פַּארַא׳ הוא תל פַּארַא שעליו יש עד היום כפר פַּארַא׳ זה כפר אַרְפַּא שהזכירו יוסיפוס במלחמות ספר ג׳ סוף פ״ג.—

בשביל הסדר והמשטר (סִימֶטְרִי) אשר המכין הרים נתן להגלעד הזה לקבוע מקום ההרים היותר גבוהים הר דזִשֶׁנַא והר קוֹלֵיבּ באמצע השלשלת, ומשני עבריהם ההרים הולכים ומושפלים מעט מעט במדה ישרה ובמרחק ישוה לצפון כמו לדרום, לכן הצופה על פני הגלעד מרחוק מפאת מערב מאדרעי או מעירער אשר מצפון לה (א) יראה את הגלעד הזה כדמות חצי עגול מְצב, שארכו בערך 75 קילומיטר ממדבר בני עמון מדברה דמשק.

מכל ערי הגלעד למכיר אשר ישראל ישבו בהן מזמן יהושע בן נון עד גלות הארץ על ידי תגלת פלאסר, נודעו לנו היום סלכה וקנת הנזכרות בתורה ועוד שתי ערים שהנביאים הזכירו אותן, הֵנָה: מצפה גלעד שבא זכרונה בפרק זה שהיא במזרחו (כמעט במזרחית צפונית) של הגלעד למכיר אצל הר גַלְעַד ואצל יגר שהדותא וגם תשבה העיר של אליהו הנביא. ולעיל (בגבול עבה״י המזרחי) מבואר שהיא נקראת היום שוהבַּה Schubba ומקומה במערבית צפונית של הגלעד למכיר. ובשנים האחרונות של הבית השני היתה בארץ ממשלת פיליפּוס בן הורדוס ויקרא לה פִּילִיפּוֹלִיס בשמו.

ונחזיק טובה לחז״ל שגלו לנו עוד ששה ערים: יבקא השבון משקא מכותא נימרא ובוצרא הנזכרות לעיל בפרק זה ואשר יבוארו להלן בתחום א״י שהחזיקו עולי בבל.

כתוב בספר כו״פ פרק מ״ז: למזרח אלו הארצות (היינו למזרח של ארצות גולן ובשן) הרים קורין להם גיבל בני הלל ובקיאי הלשון קורין להם גיבל בני ישראל עכ״ל. ובשבתי (שנתים) בארץ הבשן ספר לי ערבי זקן עשיר ונבון שקבלה בידם כי בימי קדם

הערה (א) תשעה קילומיטר לצפונית מזרחית מאדרעי יש עיר הנקראה היום תל עֲרַר ובימי קדם היתה נקראת ערוער והיא הנזכרת במלחמת יפתח: ויכם מערוער ועד בואך מנית וכו׳ ועד אבל כרמים וכו׳, ובזה נראה חבל הארץ שבו שטף זרם המלחמה ההיא; בני עמון באו ויחנו בגלעד, כפי הנראה במערבו של השטח ההררי בדרך העולה מבוצרה לקנת, וישראל חנו במצפה אצל יגר שהדותא אשר במזרחו של הגלעד, וההרים הגבוהים ביניהם. וכאשר לא שמעו בני עמון לדברי יפתח התגבר שר צבא ישראל ועבר בהר הגלעד וביתר חלקי מנשה (בבשן ובחבל ארגב), בלי ספק לאסוף אנשים גבורי חיל, וחזר למצפה גלעד ומשם כנמר שוקד דלג על גדודי בני בני עמון אשר בראותם את מחנהו נסו מערבה, ויִפְתָּח רדף אחריהם וירביקם אצל ערוער (הסמוכה לאדרעי) ושם החל להכות בהם רדוף והכות בדרך ההולכת מערוער לאדרעי ומשם לכפר דָימְתַא ומן רֵימְתַּא בדרך הגדולה הנקראת היום דארְבּ אל חאדוש רָדַף וחִכָּה בהם עדי עיר מִנִּית Muneh ועד אבל כרמים, היינו עד המישור של העיר הנקראת כרמים והעיר הזאת קרובה מאד לעיר הבירה רבת בני עמון, כי היא צפונה מרבת בני עמון $5\,^1/_2$ קילומיטר והיום נקראת כֶּרֶינְיִן. ואצל המישור של העיר תואת חדל מרדוף אחריהם, השם אָבֵל הוראתו מישור כפירש״י הרמב״ן (בראשית י״ד ו׳).

בהר הדרוזים ישב עם גדול הנקרא בני הֵלַל וזה אלפי שנים שעזב את מקומו והלך לארץ אחרת. ובעת ששמעתי הספור הזה כבר היה ברור לי כי הר הדרוזים הוא הר הגלעד של מנשה, אז אמרתי כי הערביים הקדמונים קראו לבני מנשה בשם בני הלל על שם משפחת אליאל הנזכר בדה"י א' ה', וכפי הנראה מספר בני משפחת אליאל היה רב ועצום, לכן קראו לבני ישראל שישבו בהר הזה בשם המשפחה היותר גדולה שבהם. אז עלה בדעתי שיכול להיות כי הרים אחדים שבגלעד למכיר נקראים בשמות של ראשי האבות מחצי שבט מנשה. כן תל אבו פאראס Tell abu Faras נקרא ע"ש עֵפֶר (ותל בית עֵפֶר היה נקרא), ותל עואִים Kues — על שם יִשְׁעִי. תל אל לוז היה נקרא תל עזריאל. תל רִימַא ועיר רִימַא נקראו על שם ירמיה.

תְּלוּל נוּהֶידֶין Tulul Nuheden היו נקראים תלולי הודויה והר דוֹשֶׁיְלִילִי—הר יהדיאל (א), כן יכול להיות שההר האמצעי הגבוה מכל הרי הגלעד המכירי הנקרא היום תל דשֻׁנַא נקרא לפנים תל גדעון זֵכֶר למעשה תקפו וגבורתו של גדעון שהיה משבט מנשה ממשפחת אביעזר.

הגלעד של מכיר בהסירו מעליו השם הוראניטים שנתנו לו היונים והרומים והשם דושיביל דרוז שנתנו לו בדור הזה (ב) והתודע אלינו בשמו העתיק הנזכר בתורה, חביב עלינו מאד ולא נסור ממנו טרם נתאר בדברים קצרים טבעו ותכונתו. כי מעינות רבים יוצאים מהריו ויושביו זורעים גנות על מים רבים. עדרי צאן ימצאו שם מרעה רב וטוב. שדי תבואות מכסים מדרוני ההרים ואת ארצות המישור אשר בצדיהם. בימות הגשמים אויר

הערה (א) מר א״ם לונץ בהערותיו על ספר כו״פ מאן להאמין כי השמות ג׳בל בני הלל וג׳בל בני ישראל מורים על בני ישראל סבא ואמר: אין ספק כי כנו בשם זה את אחד משבטי הערבים. ואני אומר כי מר לונץ לא האמין בזה בשביל שמעולם לא עלה על דעתו כי הר הדרוזים הוא הגלעד של מכיר. ועל אי ידיעתו בזה אין לתמוה כי אחר דורות הגאונים נעלמה הידיעה הזאת גם מחכמי ישראל הגדולים, רק סגנונו של מר לונץ באמרו „אין ספק" אין עולה יפה. כי לא פירש מאין בא לו „ודאי" ממין זה:—

הערה (ב) בדור הזה, בשנת התרכ״א עם רב מהדרוזים עזבו את הרי הלבנון והתישבו בהר הגלעד. אז החל להקרא בשם הר הדרוזים. ועל דבר קורות עם הדרוזים חוקרי הארץ לא מצאו פתרונים, אם העם הזה נשאר מהעמים שישבו בארץ בזמן ממשלת הרומים או עם חדש הוא בארץ, מקרוב בא. גם אמונתם של הדרוזים נסתרה מידיעת האנשים הזרים להם. אולם בעלי התלמוד בדברים קצרים גלו הרבה אודות האומה הזאת ואודות יראתה, כי מצינו בתלמוד ירושלמי ע״ז פ״ד ה״ד: ר׳ יוחנן אמר לבר דרוסיי חות ותבר כל אילין צלמייא דגו דימוסין ונחת ותבר כלהון פרא חד. מזה נראה כי בימי ר׳ יוחנן כבר היו הדרוזים בא״י והיו נקראים בשם דרוז כמו עתה. ועוד נשמע מן הרא אשר גם הדרוזים שבימים ההם היו מסתירים דבר אמונתם וזה דרכם להתפאר כי לאו עובדי ע״ז הם, אך ר׳ יוחנן פרסם אותם בזה שצוה לדרוזי (עבד או שכיר) לשבר כל הצלמים שהיו בבית המרחץ בטבריא והלך הדרוזי ושבר את כלם ואחד הניח, נודע הדבר כי לזה שהניח היו עובדים.

ההרים קר מאד ואחת לשליש שנים שכבת השלג (במשך שלשה חדשים) תכסה את ראשי ההרים, בשביל זה בקיץ שָׁם האויר צח ממוזג ונעים. ויחד עם המים הַיָפִים הנוזלים מהמעינות הרבים יעשו את המחוז הזה לא־ץ מגדלת גבורים ומחלות מתדבקות לא תעבורנה בה, בזמן הזה יושבי ההר הזה רֻבָּם דרוזים ומיעוטם ערביים יושבי אהלים—בידואינים.

מנגב להגלעד והבשן של מנשה משתרעת ארץ הבשן של גד. ורואים אנחנו כאלו קו מתוח מבוצרה דרך אדרעי עד יאור מזריב, ובקרבת הקו הזה (לדעת בצמצום אי אפשר) ארץ הבשן של מנשה הנמשכת צפונה, נצמדת לארץ הבשן של גָד המשתרעת נגבה עד נחל בטונים הנקרא היום ואדי טיבנה (ע"ש עיר בטונים), לצד מערב, הבשן של גד יתפשט עד הירדן, ולצד צפון, ארץ הבשן של גד משתרעת עד נהר גירר (אשר בעל כו"פ בטעות קרא לו בשם ירמוך).

בעמדנו על שטח הבשן של גד בין נהר גרר ובין נחל בטונים, ראוי להזכיר שני מקומות הנמצאים שָׁם וחוקרי הארץ לא שמו לבם להם, המה: תל אַבִיל הסמוך (3 קילומיטר) לעיר מְחַיֶר אשר לפנים קראו לה מחולה (א), ובשביל שהעיר אָבֵל (אשר כעת תקרא תל־אַבִיל) סמוכה מאד לעיר מחולה (מְחַיֶר) לכן לפנים קראו לה אָבֵל מחולה, והיא עירו של אלישע בן שפט הבא מן הבשן (ב), והעיר הזאת יושבת לצד הדום ($^1/_2$ 4 קילומיטר) מהמקום שנחל שומאר נופל לנהר גרר, ולמזרחה של עיר "המחוז" (אִימְחֵיְ) במרחק 19 קילומיטר. מן אבל מחולה עירו של אלישע הנביא עד עיר תשבה שבגלעד (Schuhba) מהלך $1^1/_2$ יום (ג).

והעיר השנית בבשן של גד שראוי לדבר על אודותיה היא הנקראת היום בֵּית־אֵירַאס Bet-eras המביאה (עתה) את הנוסעים התרים לתמהון במערותיה ובקברותיה הרבים. ומקומה בין אירביד ובין מחולה (מְחַיֶר). מחולה בצפון ואירביד בדרום וביניהם העיר בית־

הערה (א) התחלפות אות ל לאות ר יקרו פעמים רבות בלשונות משפחות בני שם, וגם בשפת עברית תבוא התחלפות כזאת כמו: מזלות—מזרות, ארמנותיו—אלמנותיו, שרשרת—שלשלת, (ובערבי זַנְזִיר), ובגמרא: מה נתני קבוטר—קבוטל.

הערה (ב) כדברי הז"ל (פסחים ס"ח ע"א). ובעל תבה"א כבר חוה דעתו כי עיר אבל זאת היא עיר של אלישע הנביא. אולם מפני שלא פירש למה אבל זאת נקראת אבל מחולה, ולא הוכיח כי דוקא אָבֵל זאת היא עירו של אלישע ולא אָבֵל שבעבה"י המזרחי (כמו כפר אבל אשר על שפת נחל יבש) בשביל זה חות דעתו של בעל תבה"א נשארה כאותן השערות שאין להן הכרע.

ועל דבר מקום שפת אבל מחולה על טבת (שופטים ז') שהוא המקום הנזכר גם במלכים א' ד': מבית שאן עד אבל מחולה, זה יבואר לקמן בענין שידובר על אודות הירדן וגדותיו.

הערה (ג) ומה גדלה טעותו של הד"ר גרץ שכתב בספרו (דבה"י לישראל) כי מעבר הירדן המזרחי בא רק נביא אחד, כי חשב אשר רק אליהו הנביא יצא מעבה"י המזרחי ונעלמו ממנו דברי הגמרא (פסחים ס"ח ע"א.)

אֶרַאס אשר בזמן חכמי התלמוד היתה נקראת בית ירח, ונזכרת בב"ר פ' ויגש: ויבואו (יואב ושרי החיל) הגלעדה ואל ארץ תחתים וכו'. ופירשו חז"ל הגלעדה גריש (הנקראת היום דושֶירַאס למען לא נטעה לומר שהלכו לגלעד של מנשה). ואל ארץ תחתים זאת עיר בית ירח Bet-eras שמקומה בבשן של גד מתחת להגלעד–גריש (א). עוד פירשו חז"ל (שם בב"ר פ' ויגש) הדשי—זאת ירח סינים וכן בלשון רומי היתה נקראת Aera Sinim והיום נקראת סונַאמֶין; וכשם שעיר ירח סינים בקצה חלק מנשה היתה נקראת אצל הרומים בשם Aera (אַאֶירַא) כן בית ירח שבחלק גד היתה נקראת אצלם בית אַאֶירַא. ובלשון יוני שהיה אז במעלה עליונה של המנהג, (כלי ספק) היתה נקראת בית אַאֶירוס. והערביים כמעט לא שנו את שמה בקראם לה בית אֶירַס.

מן בית ירח ארץ הבשן של גד משתרעת עוד 14 קילומיטר הנגבה עד עיר גדור (ב) הנקראת היום דֶיר Deir היושבת בראש נחל בטונים (וואדי טיבנה) אשר נכח בית שאן. ומעיר גדור ומנחל בטונים הנגבה משתרע שטח הררי הוא הגלעד של גד אשר לפי תבונותיו ושמותיו נוכל לחלקו לשלשה חלקים. החלק הצפוני שרחבו מצפון לדרום בערך 20 קילומיטר מנחל בטונים עד נחל הגלעד (וואדי אדושלוד (אינו מצוין בגובה). ובחלק הצפוני הזה, כל המקומות הנזכרים בתורה ובנביאים המה: בטונים, ערוער (של גד), יביש-גלעדי, מהנים, יער אפרים (מקום מלחמת אבשלום), קבר אבשלום רוגלים ולא-דְבָר נשארו בשמותיהם (בשנוי מעט) עד היום הזה כמו שיבוארו להלן.

מנחל גלעד (וואדי אדושלוד) עד נחל יבק משתרע החלק השני הוא החלק התיכון מהגלעד אשר גם הוא יקרא גלעד סתם כמו הגלעד המכירי (ג), והחלק הזה מלא הרים

הערה (א) כפי הנראה נייבוער לא ראה דברי חז"ל בב"ר פ' ויגש והביאם (בספרו צד 216) ממדרש שמואל ומפרש אותם שכונתם על עיר בית ירח (אחרת) אשר על שפת ים כנרת בקצהו הדרומי אצל המקום שהירדן יוצא מסנו. ובזה הראה נייבוער שלא היה לו שום מושג במסלול המסע Reiserichtung של יואב בלכתו למנות את ישראל, אבָל דברי חז"ל כשמש מאירים להוריע אשר מבית ירח זאת (בית-אֶירַאס) הלך צפונה לירח סִינִים (סינַאמֶין) ומשם פנה מערבה לדָן פמיים ומדָן הלך מרחק מעט לצד צפון עד עיר יַעַן הנקראת היום סוק אל חַאַן אשר בגיא נחלא דאבצל (נהר חצבאני) אצל עיר חַצבַייאַ, (ומשם) וסביב אל צידון היינו מן יַעַן פנה מערבה הלוך ונסוע לצידון.

הערה (ב) על אחד ההרים אשר אצל העיר הזאת היו משיאין משואות לפי איכא דאמרי להך גיסא הוו קיימי כמו שיבואר להלן. גובה של ההר ההוא 882 מיטר, והוא בצד צפון של גדור.

הערה (ג) ובכל מקום בתנ"ך שנזכר שם גִלְעָד או גלעדי צריך לחשוב היטב על איזה גִלְעָד יֵאָמר ורק אחר עיון ומחשבה נדע; מאיזה גלעד היו אליהו הנביא ויאיר השופט, ברזילי הגלעדי ויפתח הגלעדי. ובאיזה שטח הררי שבעבר הירדן צריך להפש יבש גלעד. ראמות גלעד. מצפה גלעד ויגר-שהדותא. אז לא נטעה לומר כי יגר שהדותא ומצפה גלעד היא עיר Suf—צוף גופת צופים כמו שאמר בעל תבה"א. ולא נטעה לומר כי יגר שהדותא היא עיר גרש (דוֶשירַאס) כמו שהביא הד"ר הירש הילדסהיימר בשם החכם צונץ. וגם לא נחפש יגר שהדותא אצל עיר סאַלט כהשערת הד"ר הילדסהיימר.

גבוהים אשר בזמן הבית השני עד זמן התימת המשנה היו נקראים בשם הָרֵי מכוור (א) גם קראו להם בשם כייר (ב). וכאשר ידוע כי ההר היותר גבוה שבהלק זה נקרא אצל הערביים (יושבי המקום הזה מזמן חורבן ב"ה) בשם הר הֶיכַּרט Dschebel Hekart, וההר הנמשך ממנו צפונה ומערבה נקרא בשם הר מיראד Dschebel el Mirad. מזה נבין כי אֶל מִרַאד והֶיכַּארט הם מכוור וכייר—שני שמות לשני הרים המשולבים ומדובקים זה עם זה והיו להר אחד המתפשט על כל שטח חלק הגלעד שבין נחל וואדי אדזשלון ובין נחל יבק ולצד מערב עד עיר רגב Redscheb הסמוכה להעיר סֻכּות (תרעלה (Der alla) וצפון (עמתו Amate) אשר בעמק הירדן שבחלק הגלעד הזה.

הראש או ההר המזרחי הנקרא כייר (היכארט) הוא היותר גבוה שבגלעד הזה גבהו 1085 מיטר ועל המדרון שלו לצד מזרח יושבת העיר ראמות גלעד הנקראת היום רֵימון Remun. ובזמן בית שני היתה נקראת אֲרִימַנוס כמו שכתב יוסיפוס בקדמוניות (ספר ד' סוף פ"ז) והיא מכוונת לנכח שכם כמו שאמרו חז"ל (מסכת מכות ט' ע"ב) (ג) אולם העיר הראשית שבחלק הגלעד הזה (היינו במחוז הרי מכוור) היא עיר יעזר אשר בימי ממשלת הרומים היתה נקראת גֶירַאזא Gerasa והערביים קורין לה גרש (דזשיראס).

הערה (א) ולא כהשערה של בעל תבה"א על אודות מכוור שכתב: אולי עיר מאכירוס שהזכיר יוסיפוס נקראת על שם מכוור וכו'. ונעלם ממנו כי עיר מאכירוס מקומה בארץ המישור לראובני שהיא שפלת עבר הירדן, וכי מאכירוס רחוקה מהגלעד. גם נעלם ממנו כי בשם מאכירוס היא היתה נקראת אצל היונים והרומים, אולם אצל היהודים היתה נקראת מהיר אשר בה מותר לגדל בהמה דקה. ואע"פ שמעיר מהיר (מאכירוס) עד דיבון ועד ערוער ועד בעל מעון פחות מט"ז מיל (ט"ז מילין הם 24 קילומיטר) כיון דנהרות מפסיקין (נהר הַיַרְאַן מדרום ונהר שַׁחַר זירקא מצפון) כמו שיש ט"ז מילין דמי. כי מן הנהר והלאה לא שלטא עינא דרועה ע"כ לא ישלח את צאנו לשם.

הערה (ב) כדאיתא במסכת ר"ה כ"ג ע"ב: תניא רשב"א אומר אף חרים וכייר וכו'.

הערה (ג) יש מחברים שסמכו על טעותו של אייזיביוס וכמוהו החליטו כי עיר סאלט בימי קדם היתה נקראת ראמות בגלעד שהיתה עיר מקלט. ובדבריהם אלה העידו על עצמם שהם מבעלי אומנות הללו שאינם יודעים להשתמש בכלי אומנתם, ושגיאתם רבה:

א)—יוסיפוס שהיה בימי הבית השני היה מלומד גדול בספרי היהודים וגם בספרי העמים. ובדבר כתיבת המקומות שבא"י בכל כותבי דה"י אין בר סמכא כמוהו. ואם הוא אמר שראמות גלעד היא הנקראת בימיו בשם אֲרִימַאנוס במה יכולים מחברים שבדור הזה לסתור את דבריו?

ב) שֵם העיר רֵימון Remun (היושבת במרום הגלעד) דומה ומתאים עם השם ראמות גלעד.

ג)—העיר רימון Remun כמעט מכוונת נכח (למזרח) שכם. (ראמות נוטה צפונה רק על 3 קילומיטר) וכן אמרו בתלמוד: ומכוונות היו כמו שתי שורות שבכרם חברון ביהודה כנגד בצר במדבר. שכם בהר אפרים כנגד ראמות בגלעד וכו'. לא כן העיר סאלט שהיא נוטה מנכח שכם לדרום 20 קילומיטר.

להמתו של הרי כיר—מכור התורה קראה בשם ארץ יעזר ע"ש העיר הבירה, והמתרגמים יב"ע והירושלמי ברצונם להסביר לעם שידעו איה מקום ארץ יעזר תרגמו ארעא דמכוור, כי בשם זה היתה ידועה בזמנם, בעת שהעיר יעזר (שהרומים קראוה גֵירַאזַא והערביים קראוה גרש) להמון עם לא היתה ידועה בשם יעזר העתיק.

כל חוקרי הארץ מזמן הרב בעל כו"פ ז"ל עד עתה מראים עיר יעזר באחת משלש חורבות סַאר סִיר סִיְרה (Sar, Sir, Sire.) **(א)** שאצל רבת בני עמון במערבה. היינו באמצע השטח ההררי המשתרע מנחל יבק הנגבה עד חשבון. ואני באמרי כי יעזר העתיקה היא העיר גרש (דזשיראס) אשר מעבר לנחל יבק צפונה, עלי להביא ראי' לדברי. הראי' הראשונה שלי מפשטות הכתובים: במלחמת סיחון כתיב ויכהו ישראל ויירש את ארצו מארנון (ולצד צפון עד יבק, עד בני עמון (לצד מזרח): ויקח ישראל את כל הערים האלה וישב ישראל בכל ערי האמורי. צריך לדקדק במלות כָל בְּכָל למען לא נשכח כוונת הכתוב אשר מארנון עד היבק לא נשארה אף עיר אחת שלא הורישו משם את האמורי. אחר הספור הזה כאשר רצה הכתוב להודיע כי ישראל לא הסתפקו בזה שלקחו מסיחון חלקי עמון ומואב המתפשטים עד נחל יבק, ויתרו לשטוף בזרם מלחמתם מעבר לנחל יבק צפונה בארץ האמורי, היינו בהרי מכור והלאה עד נחל בטונים אשר שם היתה ארץ סיחון העצמית (לא של עמון ומואב), אמר הכתוב (כי מתחלת הכיבוש מצפון לנחל יבק) וישלח משה לרגל את יעזר עיר הבירה **(ב)** והבצירה בחלק הגלעד אשר מצפון לנחל יבק, וילכדו בנתיה ויורש את האמורי אשר שם. וכיון שהורישו את האמורי מארץ יעזר, ארעא דמכוור, מיד ויעלו דרך הבשן כפי הנראה במסלה ההולכת מיעזר צפונה לבית ירח (בית-אידראם) והלאה.

הערה (א) מר א"מ לונץ מירושלים מביא השערה של המלומד האנגלי קאפיטאן קאנדאר שהחורבה Bet Zera (הסמוכה לאלעלא למזרחה) היא עיר יעזר עכ"ד. ואנו המכירים ערך יקרת דברי חז"ל בעלי התלמוד סוברים כי חורבת Bet Zera היא בית גרם שבערביא שהזכירה רשב"ל באמרו (עירובין י"ט ע"א) ואם בערביא (גן עדן) בית גרם פתחו.

הערה (ב) מלבד שנודע לנו מצב הגיאוגראפי של העיר יעזר שהיא בארץ האמורי ארץ סיחון מקדם קדמתה, היינו בערי מכוור אשר מצפון לנחל יבק. עוד נוכל לומר אל נכון (אף שהכתוב לא הודיע לנו) אשר בטרם שכבש סיחון רוב מדינות עמון ומואב וטרם שם מושבו בעיר חשבון היתה יעזר עיר הבירה שלו. ואח"כ כאשר שם מושבו בחשבון היתה יעזר הבירה השניה. ולזה נוכל להביא ראיה מדברי חז"ל שאמרו במ"ר כי סיחון ועוג שחצנים היו כי ביניהם היה מרחק רק יום אחד והיו שכנים קרובים ובכל זאת סיחון לא קרא לעוג לעזור לו. ואנו רואים היום כי מחשבון עד עשתרות ואדרעי מהלך שני ימים גם בשביל אדם בריא וחזק. אבל באמצע המרחק שבין חשבון ובין עשתרות יושבת עיר יעזר (דזשיראס) וממנה לעשתרות ואדרעי מהלך יום אחד כדברי חז"ל. ובהיותה עיר הבירה, גדולה ובצורה מאד לכן שלח משה לרגלה ולחקרה מאיזה צד יהיה יותר קל ללכדה. ושרידי היכלים חרבים המפליאים את התרים הנוסעים בזמן הזה, הם השרידים מזמן ממשלת הרומים אשר אז היתה עיר יעזר (בשם גֵירַאזא) אחת מעשרת הערים הידועות (דֶיקַאפּוֹלִיס).

והראי' השנית תעלה לנו מדברי חז"ל. המה התרגומים יב"ע והירושלמי אשר בכל מקום שנזכר יעזר מתרגמין מכוור. ובמקום אחד אונקלוס מתרגם יעזר כומרין (א) וגם חכמי המשנה הגידו לנו כי בעבר הירדן המזרחי יש הרים הנקראים הרי מכוור (ב) וכייר.

כַּן שַׁם המבצר אַלְלַאת אֶל מֻוְוַראק שמקומו במדבר מהלך שליש שעות מן יעזר (דזשַׁדַאז) למזרח. מוכיח כי נקרא כן עבור היותו בקצה מזרח ארעא דמכוור. וכבר מבואר שהם ההרים הנקראים היום אֶל מִרָאד והיכָּארט הממלאים את השטח שבין נחל יבק ובין נחל הגלעד (וואדי אדזשלון).

ומי שיטעון לומר כי הרי מכוור וכייר מקומם מנגב לנחל יבק אצל ההורבות סאר סיר סירה (Sar, Sir, Sire,). כי יאמר בלבבו כי השם של החורבה אַרַאק אל אֶמִיר שמקומה באמצע הקו הישר המתיח מחשבון עד עיר סאלט (ג) נגזר ונשתנה מהשם מכוור או מהשם כייר. טענה כזאת נוכל לסתור ע"י דברי התנא רשב"א בתוספתא שביעית פ"ז באמרו: איזהו הר שבעבר הירדן כגון חרים וכגבוה גדוד וחברותיו שכונתו לפרש מתניתין פ"ט דשביעית בדבר עבר הירדן המזרחי, שלא נטעה לומר כי כל ההרים שבעבה"י חייבים בביעור ולא נטעה לומר כי כל השפלות והעמקים שבעבה"י יש להם דין ביעור. ומדברי רשב"א למדנו כי רק ההרים הממלאים את הגלעד הרומי הוא השטח המשתרע מנחל יבק הנגבה עד חשבון (ד) רק השטח הררי הזה אשר רוכסי גבנוני

הערה (א) כי אונקלוס בטבטא שפת ארמי שהיה מדבר הוא, היה רגיל לבטא השם הזה כאלה האנשים אשר למכוור קראו כומרין, אבל כונתו—כייר מכוור. וכן בגמרא (יומא ל"ט ע"ב) יש שגורסים בהרי מכמר וזה דומה לכומרין. וכלם כונתם מקום אחד והשנוי רק במבטא. אולם כולא עלמא בחרו בהגרסא מכוור שהיא גרסת הערוך, והיא הנכונה. והרב בעל נתינה לגר ז"ל במתכ"ת שגה בפירושו לתיבות וכומרין של אונקלוס ולמכוור של הירושלמי, ע"ש בדבריו, ואין לתמוה עליו אחרי שנעלם ממנו איפה הרי כייר מכוור (שהיו נקראים ג"כ כומרין). וגם נעלם ממנו מקום יעזר עיר הבירה של ארעא דמכוור.

הערה (ב) כדאיתא במשנה תמיד פ"ג אמר ר' אליעזר בן דגלאי עזים היו לאבא בהרי מכוור והיו מתעטשות מריח הקטורת. מובן הדבר שכך היה בימים שהרוח היה נושב ממערבית דרומית למזרחית צפונית 45^0. אזי זרם הרוח נשא את אויר ירושלים והעבירו דרך הרי מכוור. אבל בימים שבגמת פני הרוח היה למזרחית צפונית 69^0 30' בימים ההם ובשעות הללו ריח הקטורת מירושלים היה עובר דרך יריחו. ועזים שבירחו היו מתעטשות מריח הקטורת (יומא ל"ט ע"ב).

הערה (ג) העיר הזאת מקומה מנגב לנחל יבק 20 קילומיטר. ובשם זה נקראת אצל הערביים ואצל המחברים חוקרי הארץ. ובענינינו רק בפעם הזאת אני מזכיר אותה בשם הערבי הלז. ובקרוב בדברי אודות ההרים אשר בסביבותיה יִגָּלֶה וְיִוָּדַע שמה העתיק, השם שהיה לה בזמן משה רבינו, כפי שקבלו המתרגמים הקדמונים (שהיו בזמן חתימת התלמוד) מרבותיהם חכמי המשנה.

הערה (ד) וחשבון עצמה וכל הערים על השטח אשר מחשבון הנגבה עד נחל ארנון

הרין נכללים בשלשה שמות המה: חרים כגבוה וגדוד (אשר ביאורם יבוא בקרוב) רק על אודות ההרים האלה יֵאָמר במשנה שיש להם דין ביעור. ואלו הרי מכוור ;לא קחשיב (א) לפי שאין מקומם בשטח זה ברם מנחל יבק ולצפון ושם אין דין שביעית נוהג, כמו שיבואר להלן בענין חלוקת הארצית במדרגת קדושתן אחר חזקת עולי בבל.

המובשרים להבין אמתת וקדושת דברי חז"ל יכירו וידעו כי דבריהם אודות המקומות שבא"י (הנזכרים אצלם כמעט דרך אגב (ב) ובקיצור נמרץ) מאירים באור יקרות להפיץ ענן הערפל מעל ערי ישראל. מדברי המשנה והתרגומים העתיקים ומהבין במקרא אודות מלחמת משה רבינו עם סיחון ועוג נודע לנו כי העיר הגדולה שהרומים קראוה גֶרַאזָא והערביים קורין לה גרש (דזשיראס) היא יעזר הבצורה שכבשה משה רבינו ומקומה מצפון לנחל יבק בשטח הררי אשר בזמן חכמי המשנה והתלמוד היה נקרא ארעא דמכוור.

השטה השלישי מהגלעד של גד משתרע מנחל יבק הנגבה (בערך 33 קילומיטר) עד עיר בית פעור הנקראת היום חורבת נַעוּר. פה באמצע השטח הזה ההרים הגבוהים שבגלעד לגדי ובתוכם הרים וגיאיות המכוסים ביערות עצי אֵלָה אַלּוֹן ואֹרֶן (Eichen, Tannen und Fichten) אשר יגדלו שמה למכביר. בין ההרים שבגלעד הזה מצוינים אלה השלשה שהזכירם רשב"א (תוספתא שביעית פ"ז) בשם חרים וכגבוה גדוד וחברותיו. ההר אשר בזמן חכמי המשנה היה נקרא חֲרִים יקרא היום הר חֶימַר Dschebel Chemar והוא צפונה וקרוב לעיר יגבהה אשר בזמן חכמי המשנה קראו לה כגבוה: והערביים לעיר יגבהה קורין ארזשבֵּיהַאט Adschbeihat. ואצל עיר יגבהה בצד דרומית מערבית יש הר הנקרא היום הר חַאלדֵי Chalde גבהו 1085 מיטר זה הר הגבוה—יגבהה. ולמזרחה של יגבהה (6 קילומיטר) אצל הנחל הנקרא היום וואדי האמאם (ג) יש חורבת עיר גדוד הנקראת היום חורבת יאדשוז Jadschuz. העיר גדוד יושבת על הגבול של

חוץ מהגלעד הן, ולארץ המישור תחשבנה, וארץ המישור זאת בדחז"ל תקרא שפלת עבר הירדן כדאיתא בתוספתא שביעית פ"ז.

הערה (א) ולא יקשה לנו מגרסת הירושלמי שביעית פ"ט: איזה הר שבעבר הירדן תני רשב"א אומר כגון הרי מכוור וגדור וכן כיוצא בהן (אשר לפי השקפה ראשונה משמע שֶׁהָרֵי מכוור הם בשטח אחד עם חרים וכגבוה), כי גרסת הירושלמי נקבעה ע"י מעתיק טועה שדמה בנפשו כי המקומות שחשבם רשב"א לענין המשואית הם המקומות שחשבם לדין ביעור בשביעית. והמעתיק ההוא לא דק בדברי רשב"א בשביל שלא ידע כי (מלבד חרים) הרי משואות לחוד והרי ביעור לחוד. ומהר חרים (המשותף לשני ענינים) ירדה השגיאה להמעתיק הלז.

הערה (ב) ראוי לשום לב על דבר פעולתם (Thätigkeit) של אייזיביוס והירונימוס שהיו בא"י בזמן חכמי התלמוד ושניהם לא אגב אורחא הזכירו את ערי ישראל רק חברו ספרים פרטיים אודות המקומות שבא"י ובכל זאת מדבריהם לא נוכל לגלות אף מקום אחד מהמקומות הרבים שכסם הזמן העתיק. והחוקרים הסומכים על דבריהם לא גלו מאומה.

הערה (ג) הנחל הזה מתאחד עם הנחל הנקרא היום וַאדי עַממאן שהוא תחילת נחל יבק, וזה יד נחל יבק הנזכר בתורה.

נחלת גד (א) והארץ אשר מעיר גדוד ולמזרח לשארית בני עמון תחשב. למערבה של הורבת גדוד (יאדזשוז) במרחק 3 קילומיטר יש הר גבוה 1071 מיטר. והוא עם סעיפיו מסביב נקרא הר גדוד והברותיו.

אולם ההר היותר גבוה שבחלק הגלעד אשר מנגב לנחל יבק הוא ההר אשר למערבה של חרים ויגבהה (11 קילומיטר), הנודע בשם דשֶׁיבֶּל אוֹשַׁא Dschebel Oscha, גבהו 1096 מיטר.

המחברים שקדמוני לא הגיעו למקורו של השם הערבי דשֶׁבֶּיל אוֹשַׁא, והסתפקו במועט רק להודיע כי בהר הזה הערביים מראים קבר של הנביא הושע ועל שמו קורין לו הר אושא. אולם כאשר נתבונן בדרך המסע Reiserichtung של יעקב אבינו נראה כי מן יגר שהדותא הוצרך לבוא לסביבות אדרעי, ומשם הלוך עוד ונסוע הנגבה לעיר רוגלים (אשר היום נקראת אַרְדְּשַׁאן Ardschan) עד מחנים, ומישם הלך עוד הנגבה ועבר הרי מכוור בצד הערים זוזי והָם (ב) (הָם נקראת היום הֶמְּתָּא, כתרגומו) והגיע להמקום אשר היום יקרא בוּרְמֶי Burme אשר על שפת נחל יבק והוא לן בלילה ההוא בתוך הנחל, ומתחילה העבירם את מעבר יבק היינו את מיכל המים השוטף בתוכו. אחר כן ויקחם ויעבירם את הנחל היינו העבירם גם את המדרון הדרומי של הנחל עד שעלו על מישור הררי הצופה פני נִבַּה וְיָגְבְּהָה, והוא נשאר לבדו על המדרון במקום אשר היום נקרא אַלַּאעוּנִי כי שם נאבק עמו מלאך אלקים עד עלות השחר, והתמהמה עוד מעט עד שהסכים לברכו, ומֵאֵלֶת השחר עד נין ההמה אדם מהלך שמונה מילין שהם 12 קילומיטר, ויעקב נפרד מהמלאך אחר עלות השחר, ויזרח לו השמש כאשר עבר את פנואל

הערה (א) זאת עיר גדוד המוקפת חומה מימי יהושע בן נון הנזכרת במשנה ערכין פ"ט ובברייתא נתפרש מקומה: תנא גמלא בגליל וגדוד בעבר הירדן. ומובנים דברי אביי שמפרש דברי הברייתא: הכי קאמר עד גמלא בגליל עד גדוד בעבר הירדן. היינו אותן הערים שהיו מוקפות חומה בימי יב"נ ונשארו בימי עזרא קדשו אותן עולי בבל רק עד גמלא שבגליל, אבל הערים שהן צ פ ו נ ה מגמלא שבגליל לא נקדשו בימי עזרא כי הן מכזיב ולהלן, וקדושה ראשונה לא נקדשה לעתיד לבא. עד גדוד בעבר הירדן אבל מגדוד שבעבה"י ו ל צ פ ו ן עו"ב לא קדשו ערים מוקפות חומה מימי יב"נ, יען כי עולי בבל לא החזיקו בארץ עבר הירדן המזרחי בכל השטח אשר מגדוד (מנחל יבק) ולצפון, ורק מנחל ארנון עד גדוד החזיקו.

הערה (ב) העיר זוּזִי הנקראת היום דזשִׁיַּאזִי והעיר הָם הנקראת היום הֶמְּתָּא (כמו שקראה אונקלוס) מקומן בארעא דמכוור מצפון לנחל יבק וקרוב לשפתו. שתי הערים האלה סמוכות זו לזו (ביניהן שני קילומיטר). מדברי הכתוב (בראשית י"ד) ויכו את רפאים וגו' ואת הזוזים בהָם וגו', נראה אשר כדרלעומר והמלכים הכו את הזוזים לא בעיר זוזי רק בעיר הָם הֶמְּתָּא הסמוכה לה. ולפי דעתי דברי רש"י ז"ל (באמרו הזוזים הֵם עם זמזומים) אינם סותרים את דברי: כי להזוזים היוצאים מהערים זוזי והָם. העמונים קראו זמזומים על שם זוזי והָם. הרפאים הזמזומים היוצאים מזוזי והָם. בעברם את נחל יבק התישבו בגלעד הדרומי עד שבאו בני עמון ויירשום וישבו תחתם.

הנקראת היום אַלָּלאן שהיא לדרום מן אַלַּלאעִנִי (מקום שֶׁהֶאָבְקוּ) במרחק 10 קילומיטר (א), ואחר רגעים אחדים ראה את עשו על ראש ההר הנישען למקום פניאל (אַלָּלאן), ועל ההר ההוא היתה פגישת יעקב עם עשו, ע״כ היהודים קראו לו הר עשו, והערביים קבלו את השם הזה מהיהודים ותמורת הר עֵשָׂו קראו לו הר אוֹשַׁע ולא ידעו מה טבעו של השם הזה, וברבות הימים כאשר על ראש ההר הזה מצאו איזה קבר בדו מלבם כי זה קבר של אחד קדוש בשם אושא Oscha (ב).

מנגב להר אושא וסמוך לו הר נמוך ממנו, שגבהו 835 מיטר, אולם ראוי לשום לב להעיר היושבת עליו היא עֲטָרוֹת שׁוֹפָן העתיקה. ונחזיק טובה להמתרגמים יב״ע והירושלמי שהודיעו לנו כי בזמן חכמי המשנה והתלמוד העיר עטרות שופן היתה נקראת מַכְּלָלַת שופנא היינו מַכְלָלְתְּ הסמוכה לעיר שופן (ג) ומדבריהם למדנו כי העיר סַאלְתְּ הסמוכה (במרחק 2 ½ קילומיטר) להורבת פוּעַן Fuan (ד) שאצל נחל סַיְדוּן (Wadi Saidun). סאלת העיר הגדולה הזאת היא מכַלָלְתְּ שופנא היא עטרות שופן שֶׁבָּנוּ בני גד. ואות ש׳ מהשם שופן שנשמטה והסרה בשם פוּעַן, נשארה בשם סיידון W. Saidun (ה) שֵׁם הנחל העובר על פני פוּעַן־שׁוֹפָן.

מקדם לעטרות שופן ומים ליגבהה (5 קילומיטר מיגבהה) נשארה חורבת עיר

הערה (א) ונגלתה ונראתה עיר פנואל העתיקה החרבה יכול להיות מזמן גדעון אשר נתץ את חומתה והרג אנשיה. וגדעון ברדפו אחר זבח וצלמנע עבר את הירדן אצל בית ברה היא הגבעה (הקרובה לשפת הירדן) הנקראת היום אום חַרוּבֶה ובא לסכות היא תֶּרעַלה (הנקראת היום דֶיר אַלַּא) ויעל משם פנואל. ואת הדרך הזאת אנו רואים היום : מן סכות אשר בעמק הירדן (נכח בית ברה) צריך לעלות הלוך ועלה 15 קילומיטר הנגבה (ומעט למזרח) עד אללאן היא פנואל. יעקב אבינו נסע מפנואל לרדת סכותה, והנביא ספר לנו על אודות גדעון אשר .מסכות עלה פנואל.

הערה (ב) והערביים מקרישים את המקום הזה ומקריבים שם קרבנות בשביל שהערביים הקדמונים ראו כי היהודים בעברם שמה, בהודות והלל מברכים להש״י שעשה נס לאבותינו במקום הזה.

הערה (ג) והעיר עֲטָרוֹת אשר מצפון לנחל יבק והרחוקה מעטרות שופן 20 קילומיטר (מהלך חצי יום) בזמן אונקלוס היתה נקראת מַכְלָלְתָּא (עטרה בעברית מכללתא בארמית) והיום היא חרבה ונקראת תל מַלַבָּא שנשתנה משם מכללתא. ומקומת בין סֻכּוֹת־תרעלה (דֵיר אללא) ובין הירדן, כמעט במרחק שוה מן הירדן כמו מסכות.

הערה (ד) ולא רק חורבת פוּעַן אשר למזרחית צפונית (2 ½ קילומיטר) מעיר סאלת מעידה על סאלת שהיא מכללת שופנא היא עטרות שופן העתיקה, אבל גם נחל סיידון וגם החורבה פוּהֶים Fuhes אשר למערבית דרומית (1½ קילומיטר) מעיר סאלה מזכירים לנו את מכללת שופנא, והערים סאלת פוּעַן וגם פיהֶים שלשתן על קו ישר יושבות.

אייזיביוס לא כתב מאומה אודות עיר עטרות שופן, והשערתו אודות עיר סאלת הטעתו לומר שהיא ראמות בגלעד.

הערה (ה) יושבי א״י יודעים כי אות ש׳ ימנית בעברי במבטא ערבי תהי׳ ס׳, ולהפך.

נֹבַח (א) הנקראת היום דַבּוּק Dabuk, ישתי הערים הללו נבח ויגבהה נזכרות במלחמת גדעון, ועתה כאשר הגענו אליהן לא נחדל לתאר מסלול מרוצת גדעון ומעט גבוריו בְּרדפם אחר שארית מחנה מדין: מן פנואל (הנקראת היום חורבת אללאן) פנה למזרחית דרומית דרך הכפר הנקרא היום רוּמֵמִין Rumemin ומשם ויעל גדעון דרך השכוני באהלים מקדם לנֹבח ויגבהה היינו דרך עיר גדוד Jadschuz (ב) ומן גדוד רדף עוד מאתים ועשרים וחמשה קילומיטר קדמה מזרחה (נוטה מעט הנגבה) וַיֵּשְׁבֵּם בלב המדבר בקַרְקֹר הנקרא היום קֶרַקִיר Kerakir (ג) שם התנפל עליהם והכה את שארית הפליטה למדין, ובקירבת המקום ההוא לכד את זבח וצלמנע.

מן עטרות שופן (סאלט) הנגבה עד בית פעור, הנקראת היום חורבת נַעוּר (ד) ועד נחל פעור (הנקרא היום ואדי נעור) משתרעת הרצועה הדרומית היא הקיצונה שבגלעד לגדי שרחבה 15 קילומיטר. ברצועה הקיצונה הזאת יש רק שני הרים גבוהים, המה: ההר אשר על גבול ארץ בני עמון אשר עליו נמצאת חורבת סַאר Sar, והוא במרחק תשעה קילומיטר למערב מרבת בני עמון, גבהו 972 מיטר. ונגבה ממנו שלשה קילומיטר יש הר גבוה ממנו המגיע לאלף ושלשים מיטר.

הערה (א) מובן לכל שאין זאת נבח שבחלק מנשה שמקודם נקראה קנת. רק צריך להעיר שלא לאחד אותה עם נפח אשר עד מידבא. אחרי שראינו כי מר שולבוים שגה בזה. וגם מר שטיינבערג הביא את השגיאה הזאת בשם פירסט.

הערה (ב) אחרי שעיר גדוד אינה נזכרת במספר ערי בני גד נוכל לחשוב כי בימי משה רבינו (אשר או היתה מוקפת חומה) היה לה שם אחר, ובשם גדוד נקראה בימי גדעון ע"ש הגדוד הקטן של גדעון המנצח. בזמן הזה אצל חורבת גדוד עוברת מסה"ב ההולכת מדמשק למֶּכָּה.

הערה (ג) העיר קַרְקוֹר הנקראת גם היום קֶיַרְקִיר מקומה בתוך מדבר בני קדם במרחק 51 קילומיטר למזרחה של עיר קאף Kaf. ברם מרבת בני עמון וגם מעיר גדוד למזרח עד קַרקר המרחק 225 קילומיטר. הנה כן הנאזר בזריזות, גדעון הגבור לא התרשל במלחמת ה׳, עיפות ויגיעת בשר לא ידע, ובלב המדבר מאתים ועשרים וחמשה קילומיטר למזרחה של גדוד (היינו מזרחה לרבת בני עמון) רדף אחר שארית הפליטה למדין עד קרקר Kerakir ושם הכם. והשקיע את עצמו עוד יותר במרחב המדבר ברדפו אחר זבח וצלמנע וילכדם.

הערה (ד) אם נתבונן בעיון ישר את המצב הגיאוגראפי של עיר בית פעור הנזכרת במשנה תורה שלש פעמים, ונתבונן בזה שהתורה הודיעה לנו כי משה רבינו נקבר בגי. ונתנה התורה סימן וציון אשר מקום קבורתו בגי רואים את עיר בית פעור שבגובה. ולא נשכח הכתוב בספר יהושע שהעיר בית פעור יושבת בחלקו של ראובן. וגם נשים לבנו לקבלת הז"ל כי משה רבינו נקבר בחלקו של גד ד׳ מילין צפונה מהר נבו, אז יגלה לנו כי חורבת נעור היא בית פעור. וקודם שנכבשה לישראל היה בה היכל לע"ז. וסמוכה לה עיר נאבאללא הנזכרת אצל יוסיפוס (קדמוניות ספר ג׳ פרק 15) והיא קרובה מאד ($2\frac{1}{2}$ קילומיטר מזרחית דרומית) לעיר בית פעור, וכשחנו ישראל בשטים קראו לה במות בעל ע"ש בעל פעור (מ"ר במדבר פ"ב).

מעיר נעור היא בית פעור נראה חלק גדול מהגי שבו נקבר אדון הנביאים כמו שיבואר בסמוך.

מבית פעור ומנחל פעור (א) עד חשבון משתרעת רצועת הגלעד של ראובן, ורוחב הרצועה ההיא עשרה קילומטר. גם בגלעד של ראובן יש הרים גבוהים: ההר אשר באמצע המרחק שבין בית פעור ובין אֶלְעָלֵא גבוה 922 מיטר. והעיר אלעלא יושבת על הר גבוה 934 מיטר. אולם הנכבד בכל הגלעד היא ההר אשר למערבית דרומית מחורבת בית פעור במרחק ארבעה קילומטר. ההר הזה נקרא היום הר זַבּוּד גבהו 835 מיטר, הוא הר נבו חמדת המאמינים בתורת ישראל, והיא בראש הפסגה היינו בראש השפוי שהערביים קורין לו קִסֵּיב (פסגה נתחלפה לקִסֵיב) והמדרון שממנו ולמערב יורד ירידה עצומה (ב) עד ערבות מואב אשר על ירדן יריחו. בים המופת העקרי שהוא הר נבו המבוקש יוצא לנו מזה שנמצא בו הסימן המובהק שהתורה נתנה לו פעמים: כדכתיב (האזינו) עלה אל הר העברים הזה הר נבו וכו' אשר על פני יריחו. ובפ' ברכה נאמר ויעל משה אל הר נבו ראש הפסגה אשר על פני יריחו. מי לא יודה כי הכתוב באמרו פעמים על פני יריחו (ולא מול יריחו) רצה להודיע שמקומו נכח יריחו למזרח בדיוק ובצמצום וזה ההר אשר ברבות הימים שמו נשתנה מעט להקרא בשם זַבּוּד מקביל נכח יריחו בדיוק ואינו נוטה מאומה לא לצפון ולא לדרום; ולהראש המערבי של הר זַבּוּד-נבו הערביים קורין קִסֵּיב, או גוסֵּיב, וזהו הפסגה הנזכר בתורה (ג) אולם הראש המזרחי שלו (אשר כעת יקרא זבוד) גבוה ממנו, והשי"ת צוה למשה לעלות על הר נבו היינו על חלקו היותר גבוה (זַבּוּד), וזהו ראש הפסגה, ועליו עיר נבו של ראובן כמו שיבואר בסמוך (ד).

הערה (א) בצד צפון של עיר בית פעור ובנחל בית פעור (ואדי נעור) עבר הגבול שבין ראובן ובין גד.

הערה (ב) כי החורבה הנקראת היום תל אל חאמאם אשר למערבו של נבו-זבוד, רחוקה ממנו רק תשעה קילומיטר וחצי והיא נמוכה ממנו 888 מיטר.

הערה (ג) מזה נבין כי „הפסגה" הוא שם פרטי רק להחר ההוא.

הערה (ד) וטעו הירונימוס והנמשכים אחריו מחברי מפות בדור הזה שנתנו עיניהם באחד ההרים שהערביים קראו לו אַבּוּ-בֵּיד שהוא 12 קילומיטר מנגב להר זבוד וקראו לו נבו, אף כי לא רק מהר זה ברם מכל ההרים שלמעלה מערבות הירדן רואים את יריחו. נראין הדברים כי השם הערבי רושיביל אַבּוּ בֵּיד (הרומה להשם נבו) הטעה את הירונימוס. ומר א"מ לונץ בהערותיו לספר תבה"א כתב; החקירות החדשות הראו לדעת כי שם ההר הזה נשאר עד היום ג׳בל נֵיבָּא והוא נשקף על פני ערבות הירדן עכ"ד. הוא הדבר אשר אמרתי שהירונימוס בכח טעותו נתן לו את השם הזה, כי נתחלף לו אַבּוּ בֵּיד לנבו והוא הירונימוס כתב בספרו שהר נבו למערב חשבון 6 מיל. ויהי כאשר עברו 690 שנים אחרי הירונימוס ונכבשה הארץ לפני הנוצרים אז נתנו את השם נבו להר שבו בחר הירונימוס, ונמשך הטעות הזאת בכל ימי ממשלתם 88 שנים עד שהתחילו גם הערביים להאמין שכך שמו, ובפרט כי נבו דומה להשם נֶבִּי החביב להערביים.

לו בחרו המון החוקרים והמחברים לשבת ישיבת קבע על גדות הנחל שיריאת אל מִינַאדְרַא מן מִזֵירִיב עד הירדן, אז, בלי ספק, גם הערביים היו קוראים להנחל בשם יַרְמוּךְ כמו שקוראין לו המחברים, אולם בשביל שהחרים החוקרים מבקרים את הנחל ההוא לעתים

עוד נוכל להוכיח כי ההר הזה גם בזמן חכמי התלמוד כבר נקרא בשם זַבוּד, לכן להר זבוד שאצל מירון בגליל העליון השיפוע ויורד הנגבה לכפר חנניא (א) קראו זבוד דגלילא להבדילו מן זבוד שבעבר הירדן מזרחה אשר על פני יריחו.

הנזכרים לעיל הרי יגבהה, סַארי, אלעלא וההרים שביניהם, נצבים כשורת הכרם בקו המתוח מצפון לדרום דרך טבור הארץ: המרחק מהם עד ערבות הירדן למערב כמו להמדבר קדמה. נחלים איתנים וגיאיות גדולים יורדים מההרים האלה הירדנה. הנכבד שבהם הוא הגי שבו נקבר משה רבינו. והכרנו את הגי המצוין הזה ע"י הסמן שמסרו לנו חז"ל באמרם (בבלי וירושלמי סוטה סוף פ"א) שהיה משה מוטל בכנפי שכינה בארבעת מיל מנחלת בני ראובן עד נחלת בני גד. כי מת בהר נבו שהוא בנחלת בני ראובן וחלקת מחוקק ספון בנחלת בני גד. מקבלתם האמתית שהקב"ה נשא גופא קדישא הדין ארבעה מיל מראש הר נבו עד הגי שנקבר שם למדנו כי הגי הזה הוא הנקרא היום ואדי סיר Sir (המתאחד עם הנחל ואדי קֶיפְּרֵין) כי מראש הר נבו (צפונה) עד נקודה אחת שבתוך ואדי סיר Sir (ב) שבנחלת גד המרחק ששה קילומיטר שהם ארבעה מילין

רחוקות, הם התרים קוראין לו ירמוך (כפי הטעות שירשו מהתרים הראשונים) והערביים אינם זזים מקבלת אבותיהם וקורין לו נחל גרר wadi ghreir; והערביים אינם כופין אותנו לשבש את הגמרות להדפיס גדר במקום שחכמי התלמוד כתבו גרר, ולכל מי ששואל את הערביים למה הם קורין לו גרר הלא יַרְמוּך שמו, הם משיבים בשחוק: הָיְכּ בִּיַאסַאמוּהָא אֶל פְרַאנְדשׁ, לאמר: כך (בשם ירמוך) קוראין לו אנשי איירופא.

נחזור לעניננו: בהכירנו אמתת קבלת חכמי התלמוד בכל דבריהם והם קבלו שמקום קבורת משה רבינו בנחלת גד, והמרחק מהר נבו עד מקום קבורתו לא פחות ולא יותר מארבעה מילין, והעיר בית פעור אשר מול קבורתו היא בנחלת ראובן, אז נבין כי מה שכתוב על פני יריחו הכונה למזרח ירחו בדיוק ובצמצום. וההר הנקרא היום זַבּוּד הוא הר נבו המאושר, ועליו עיר נבו של ראובן וחלקו המערבי של הר זה גם היום יקרא הפסגה (גוֹסְבְּ). גם נודע לנו כי הגבול בין ראובן ובין גד הי' נמשך לאורך נחל קֶיפְּרֶין (היינו ברובו ולא בכל אורך הנחל), ובית פעור היושבת בתחילת הנחל הזה, בראשו, היתה לבני ראובן והגי שבו קבורת משה הוא מצפון לוואדי קֶיפְּרֶין ומתאחד עמו. כמו שיבואר בהמשך הענין הזה.

הערה (א) אשר בזמן יהושע בן נון היה נקרא חַנָּתֹן והוא בקרן צפונית מזרחית של נחלת זבולן. ומובנים דברי ר' אלעזר שאמר וירכתו על צידון זה זבוד דגלילא הנשען לקרן צפונית מזרחית של נחלת זבולן.

הערה (ב) אם מראש הר נבו—זבוד נמתח (צפונה ארצה גד) קו ישר שארכו ד' מילין היינו 6 קילומיטר, באופן אשר קצה הקו יַגִּיעַ בעומקו של הגי הנקרא היום ואדי סיר Sir, אז הקצה של הקו ההוא יגע בנקודה אחת בעומקו של הגי בין שני מקומות מצוינים באפיק הנחל הזה, היינו באמצע המרחק שבין החורבה הנקראת היום אראק אֶל אֶמִיר אשר (אצל מהלך המים) למעלה בנחל, ובין החורבה קאסר אֶל עבד אשר למטה. (כל המרחק שבין שתי החורבות הללו—אלפים מיטר).

המצב של שני המקומות האלה אשר בגי מול בית פעור מזכיר לנו מה שאמרו בתלמוד

בדיוק, והקו מראש הר נבו להנקודה שבגי (אשר שמה יכלה המרחק של ד' מילין) פונה לצד צפונית מערבית (Nw: 25° 5'). ואורך הקו מעיר בית פעור אשר בגובה להמקום המאושר שבתוך הגי ה' מילין (7600 מיטר) פונה לצד צפונית מערבית (Nw: 62° 18'), ומעומק הגי רואים בית פעור כי אין דבר מפסיק ביניהם. ומסקנא דמלתא: אמר ר' ברכיה סימן בתוך סימן ואפ"ה ולא ידע איש את קבורתו. וכבר שלחה המלכות וכו'.

בסביבות הר נבו (זביד) מצוינים המקומות האלה: בצלע הר נבו במרחק 1 1/2 קילומיטר מראשו לצד דרומית־מערבית, יושבת עיר נבו שנשתנה מעט שְׁמָהּ והיום נקראת שַׁאנַאבּ. וזאת עיר נבו שהיתה בחלק ראובן. נגבה לעיר נבו (שַׁאנַאבּ) 4 קילומיטר בעומקו של הנחל הנקרא היום ואדי היסבאן יושבת עיר שְׂבָם הנקראת היום סוּמִיָא Sumije (א).

ולמערבה של שבם (8 קילומיטר) בעומקו של הנחל ההוא יושבת עיר בעון אשר היום נקראת אֶל מוּטַאבָּא בהשתנות ן' על מ' והעברתה מסוף התיבה אל ראשיתה.

מנגב להר נבו וצפונה לחשבון (נוטה מעט למזרח) על הר בודד (הנזכר לעיל) יושבת עיר אלעלא החרבה היום והערביים קורין לה אֶל-עַל, ויב"ע תרגם את שם העיר הזאת בשם מעלת־מרא. נראין הדברים אשר בימי המתרגם הירושלמי העיר אלעלא כבר היתה חרבה והעיר מעלת מרא אשר למזרחה וסמוכה לה (3 1/4 קילומיטר) היתה עיר

(סוטה סוף פ"ק): וכבר שלחה מלכות הרשעה וכו' נחלקו לשתי כתות אותן שעומדים למעלה נדמה להן למטה. למטה נדמה להן למעלה וכו'. ונוכל לחשוב כי היהודים שהיו בשתי הכתות הללו ציינו את שני המקומות ההם, להעליון קראו ארעא (הוא ארקא) של משה רבינו (ונשתבש—אראק אל אֶמִיר) ולהתחתון קראו קבר של עבד ה' (וזה קאסר אל עבד). ואח"כ בא איזה מושל אדיר ובנה במקומות האלה מבצרים מצודות סלעים. המסלה העולה מקאסר אל עבד צפונה לצד אראק אל אֶמִיר עד היום תקרא בשם דרך הקודש.

והחוקרים החדשים המשערים כי אראק אל אימיר הוא המבצר שבנה הורקנוס בן יוסף שר המסים—אינם יכולים להביא ראיה לדבריהם. יוסיפוס (קדמוניות ספר א' סוף פ"ד) כתב אשר כל ארץ ממשלתו של הורקנוס בן יוסף נקראה בשם צור, ותכונתה על גבול ארץ ערב וכו', א"כ יותר קרוב לחשוב כי הורקנוס בנה את המבצר שלו במקום שהיום נמצאת חורבת סאר היושבת על הר גבוה 978 מיטר. ומקום ההר הזה על גבול ארץ שארית בני עמון אשר בזמן יוסיפוס נקראת ארץ ערב.

עוד כתב יוסיפוס: ובסלע הככר אשר ממול המצודה חצב הורקנוס מערות גדולות לבתים לאנשי חילו וכו' וזה כפי הנראה במקום הנקרא היום חורבת סִיר שהיא 1 1/4 קילומיטר מחורבת סאר; ועוד מה ענין דרך הקודש בין שני בנינים שבנה עשיר מתענג?

בדברים האלה די להוכיח כי יותר קרוב אשר השם אַרַאק אֶל אֶמִיר מורה: ארעא (היא ארקא) של מ"ר, והשם קאסר אֶל עַבְד הוראתו קבר של עבד ה'.

הערה (א) כמו שתרגם אונקלוס ושבם—וסימא. ויב"ע שתרגם ושבם—ושירן כונתו על חורבת סִיאַרַא Siyara שהיא מערבית דרומית (שני קילומיטר) מהמעינות הנקראים עֵין מוּסָא. ונחלקו המתרגמים על דבר העיר הזאת.

גדולה ושלטת על הערים אשר בסביבותיה, לכן נתן המתרגם סימן שידעו אנשי דורו כי עיר אלעלא העתיקה יושבת בתחום של מעלת־מרא העיר הגדולה. (והיום גם היא הרבה). והערביים שקורין למעלת־מרא בשם אום־אֶל־בּוּרַע כמעט לא שנו את שמה.

למזרחית צפונית מן אלעלא (1 3/4 קילומיטר) ולמערבית צפונית ממעלת מרא (1 3/4 קילומיטר) יש עיר חרבה הנקראת היום בית זֶרָא Bet Zera היא בית גרם שבערביא הנזכרת בגמרא (עירובין י"ט ע"א).

נגבה למעלת־מרא 1 3/4 קילומיטר נמצאת חורבת סַאמֶק או סַאמֶג היא סַאמֵגָא Samega הנזכרת בקדמוניות של יוסיפוס שהורקנוס (ינאי) הראשון כבש אותה ואת מידבא בעת שהלך לכוחלית שבמדבר (א).

נגבה לסאמֵגא 1 1/4 קילומיטר ומזרחה לחשבון 5 2/3 קילומיטר יושבת העיר קִריתים שהיתה בחלקו של ראובן כדכתיב ובני ראובן בנו את חשבון ואת אלעלא ואת קריתים. ואלמלא תרגומו דהאי קרא לא הוה ידעינן איה מקום עיר קריתים. והמתרגם הירושלמי הודיע לנו כי בימיו, בזמן התימת התלמוד העיר קריתים של שבט ראובן היתה נקראת בשם בְּרֵישָׁא (ב) והערביים שקוראין לה בַּארַאזִין לא שנו את השם שהיתה לה לפני אלף וחמש מאות שנה.

מעיר חשבון הנגבה עד נחל ארנון משתרעת ארץ מישור (ג) אף כי במקומות שונים הרים ירומו עליו. העיר חשבון יושבת בגובה 900 מיטר. והכפר הנקרא כפר ואסטא אשר אצל הדרך ההולכת מחשבון למידבא יושב בגובה 817 מיטר. ומידבא עצמה יושבת בגובה 896 מיטר. ואצל מידבא שני הרים אחד למזרחה ואחד למערבה. זה אשר למזרח מידבא במרחק 5 1/2 קילומיטר נקרא היום הר דשֶׁילוּל Dschelul אשר עליו

הערה (א) ומבואר לעיל שכוחלית שבמדבר הם המבצרים שאצל גבול ערב היינו אצל גבול מזרח של עבה"י והשם כוחלית נשתנה מהשם הערבי קַלְעַאת Kalaat שהוראתו מבצרים.

הערה (ב) בעל תבה"א אמר אשר קריתים היא החורבה קֻרֵיַּאת Kureyat אשר מנגב להר עטארום עכ"ד. כונתו שזאת חורבת קֻרֵיַּאת הקרובה למבצר מַאכֶירוּס (8 3/4 קילומיטר למזרחית צפונית מן מאכירוס). ומר א"מ לונץ בהערותיו לספר תבואות הארץ הזק את דבריו ואמר כי החקירות החדשות מסכימות עם דברי בעל תבה"א. ולי יש שאלה גדולה: על מי יש לנו לסמוך? על בעלי החקירות החדשות או על התרגום הירושלמי שחֻבר מאחר או מקהלא קדישא של מחברי התלמוד (כשלש מאות וחמשים שנה אחר חורבן ב"ש) שקבלו מן התנאים שקבלו מן הנביאים. והתרגום הירושלמי (הוא תיב"ע לא התרשל לבאר כי בימי המתרגם קריתים של ראובן כבר נקראה בְּרֵישָׁא. וגם באר לנו שנקראה בשם זוגי קִרְיָתַיִם בשביל שהיא מְחֻבֶּרֶת משתי ערים, היינו שיש בה שני שווקים.

הערה (ג) וכבר מבואר כי חז"ל להמישור הזה קראו בשם שפלה (שהחזיקו בה עו"ב) שבעבה"י, כדאיתא בתוספתא שביעית פ"ז.

היתה עיר אגאללא שהזכירה יוסיפוס (קדמניות ספר ד' סוף פ"א) (א) גבהו 823 מיטר. וההר אשר למערב מידבא 6 1/2 קילומיטר, זה הר של חורבת מַסְלוּבִיא. (ב) גבהו 896 מיטר.

שבעה קילומיטר דרומית מערבית לעיר מידבא יושבת בגובה 872 מיטר העיר בעל מעון הנקראת היום מַעִין Main. ומבעל מעון הנגבה עד ערוער אשר על שפת

הערה (א) ואין חשש ספק בזה, כי השם אגאללא (ארוצאללא) שהביא יוסיפוס הוא הנקרא היום הר דושילול. ועוד נוכל להוכיח מדברי יוסיפוס אשר בחשבו את שתים עשרה הערים שהשיב הורקנוס הכה"ג למלך ערב הֶשׁב עיר אגאללא בין מהאראבאזא ובין אומהוֹנֵי וכן אנו רואין אותן גם היום, אשר הר דושילול—אגאללא מקומו בין עיר מהאראבאזא הנקראת היום חורבת זֶיבַּארַאם ובין עיר אומהוני הנקראת היום חורבת מַיים. והמרחק מהר דושילול לטאראבאזא (זֵיבַּארַאם) 7 1/2 קילומיטר כמו המרחק מהר דושילול זה לעיר אומהוני (מיים).

והד"ר גרץ (בספרו קורות היהודים) סָפַר ומנה שתים עשרה הערים האלה, ויגיעתו לדעת מה היו שמותיהן בימי קדם היתה לריק, וכש"כ שלא ידע מקומן ואיך הן נקראות בזמן הזה, לכן גמרתי בדעתי אשר לא למותר יהיה לגלות את הערים האלה בשמות אשר הערביים קורין להן היום. והנה מידבא ידועה לכל והערים נאבאללא, מאראבאזא אגאללא ואומהוני כבר מבוארות בענין זה, וצריך לפרש עוד שבעה:

1). ליביאס או לימבא. היא הנקראת היום חורבת ליבב Libb שהיא במרחק 7 קילומיטר מנגב לעיר יַהַץ אשר היום תקרא חורבת חַבִּיץ Habis (זה השם יַהַץ ביתרון אות ב').

2). צוארא. זאת חורבת סיאַרָא הסמוכה להמעינות הנקראים עיון מוססא. והמתרגם יב"ע לסיאַרא קרא בשם שִׂיַרן (שבָם) כמבואר לעיל.

3). אורוֹנֵי. זאת חורבת אֶי-רַאְסֵי אשר בערבות הירדן על שפת נחל ואדי חֶיסבאן.

4). מאריססא. זאת חורבת אום-רְסַאס Um Rsas אשר למזרחה של דיבון גד (של ראובן) 17 קילומיטר.

5). רַהַיְדַרא. זאת חורבת האַראדין אשר בצד מערב לחורבת לִיבב וקרובה לה. (ביניהן 3 1/3 קילומיטר.

6). לווא. זאת חורבת אַללאַת-זיזא Kallat Ziza, 15 קילומיטר למזרחה (ומעט לדרום) של מידבא.

7). אוריבא זאת הורבת אורֶינְבֵי Orenbe, 6 קילומיטר למזרחית דרומית מן לווא.

וגם עיר סֶלִימון אשר אלכסנדר ינאי כבש בעבה"י נמצאת בנחלת שבט ראובן והיום היא נקראת סַלַם אל בְּנַת אשר על ראש השפוי למערבה של בעל מעון 5 קילומיטר.

הערה (ב) אחדים מהחוקרים החדשים משערים כי הר מסלוּביא הוא במות בעל אשר משם ראה בלעם את קצה מחנה ישראל, אבל השערתם אינה נכונה וכבר (לעיל בפרק זה בהערה) מבואר ומפורש מדברי רז"ל, שקבלתם אמתית ומדויקת, כי במות בעל היא נבּאלא של יוסיפוס הנקראת היום בֵּילַלַעַת והיא נשענת לבית פעור (נָעור) וכעיר אחת הן.

בשבת ישראל בערבות מואב על ירדן יריחו מבית הישימות עד אבל השטים, או" מבמות-בעל-פעור היו יכולים לראות חלק ממחנה ישראל.

נחל ארנון (מרחק 27 קילומיטר לא ימצא אף מקום אחד שגבהו יגיע לשבע מאות וחמשים מיטר.

פה בשטח המשתרע מהשבון עד נחל ארנון במדינה הנקראת ארץ המישור לראובני היא ארץ מואב שטהרה בסיחון ואחרי כן כשגלו שבטי ראובן וגד שבה למואב, בשטה הזה עוד נשארו המקומות הנזכרים בתורה ובנבואות ישעיה וירמיהו על מואב, המה:

צֹעַר (עגלה שלישיה). כבר מבוארת בפרק זה דף ל"ח הערה א' כי זאת צוֹאַרָא שהזכירה יוסיפוס (בקדמוניות ספר א') והיא הנקראת היום חורבת סִיאַרָא הסמוכה להמעינות הנקראים עַיון מוּססא.

חרֹנַים. נקראת היום חורבת אֶל־הַירִי ומקומה על שפת נחל השחר (ואדי זירקא), 14 קילומיטר דרומית מזרחית למידבא.

מעלה הלוחית. כעת נקראת תַּעֲלַת אל בַּנַאת. ואות ל מתיבת הלוחית נתחלפה באות נ כדרך לשונות בני שם ואות ח החליפו באות א. המקום הזה הוא למערבה של בעל מעון Main במרחק 5 קילומיטר; ובימי יוסיפוס היה נקרא טַלִיטוֹן (קדמוניות ספר ג' פרק ט"ו)

אֶגְלַיִם. היא החורבה הנקראת היום לִדוּשׁוּם Ledschum ומקומה למערבה של בֶּצֶר במדבר (האן צְבִיב) במרחק 6 1/2 קילומיטר.

מֵי דימון. עיר דימון ההרבה תקרא היום חורבת אוּם־דֶינֶי או מִידֶנֶי ומקומה לצפונה של אגלים (לידושום) 4 1/2 קילומיטר, במקום שהנחל ואדי שוּבֵּיק מתאחד עם הנחל ואדי בוּתם. להמים היורדים בנחל במקום הזה הנביא קרא בשם מי דימון.

יַהַץ. בתורה במספר ערי ראובן וגם בנבואות ירמיה על. מואב נזכרת בשם יהצה. כעת העיר הזאת חרבה ונקראת חורבת הַבְּיִץ (אות צ הערביים מבטאים כמו S) ומקומה על שפת נחל הַבְּיִץ, על שפתו המזרחי. אם נסיר אות ב' שהוסיפו הערביים בשם זה ואות י' נשיב למקומו בראש התיבה אז יִגָלֶה ויֵרָאֶה השם יהץ העתיק.

וכשם שנגלתה עיר יהץ ע"י מצבה הגיאוגראפי וע"י שמה שנשתנה רק מעט (ביתרון אות ב') כן נראתה עיר מֵפָעַת הנקראת היום מֵרַעַת Meraghat אצל נחל השחר (ואדי זירקא) שמקומה 10 קילומיטר למערבה של יהץ ורק אות פ החליפו באות ר אבל האותיות מ ע ת נשארו כמו שהן; מי שיודע מבטא אות ע בערבי יודה כי הברת ghat שוה להברת ־עת. אולם השם של עיר קדמות נשתנה הרבה והערביים קורין לה אֶל קִיבָּבֶי ומקומה אצל הנהר אשר חלקו הצפוני יקרא היום ואדי וַואלֶי וגם יקרא ואדי בוּתם, והחלק הדרומי של הנהר הזה הנמשך מעיר קדמות עד נחל ארנון יקרא היום נהר עֵדֶן (א).

הערה (א) נראין הדברים אשר בזמן המתרגם הירושלמי יב"ע, הנהר הזה נקרא

את העיר קדמות הכרנו ע"פ מצבה אצל דרך המלך ההולכת מערער אשר על שפת נחל ארנון לעיר חשבון, ומסביבותיה התלקחה איש המלחמה: כאשר עברו בני ישראל את נחל ארנון אצל ערער, חנו במדבר של עיר קדמות (8 קילומיטר צפונה לארנון) ולא באו העירה. וממדבר קדמות שלחו אל סיחון לבקש ממנו רשיון לעבור את ארצו בדרך המלך העוברת בישוב בטבור הארץ אשר נחלים רבים עוברים שם ובנחלים ההם ימצאו מים גם בחדש ההוא (הוא חדש אלול כדברי הז"ל), ובצדי הדרך יש הרים למרעה צאן, אבל לא נקל היה להם הדבר ללכת צפונה דרך מדבר בני קדם (שהוא למזרחה של ארץ סיחון) כי בעת ההיא בשלהי דקייטא מים וזרע שָׁמָּה אָיִן, אף עשבים יבשים לא ימצאו שמה ופני המדבר יהפכו לישימון המכוסה בחול רותח.

נגד הדברים ששאל ודרש מלך ישראל הוציא מלך האמורי מחאה גלויה, לא מחאת דברים בלבד רק מחאה ע"י חרבות וכידונים כי אסף את כל עמו הגבורים והלך מחשבון הגבוה להניד רגל ישראל מדרך המלך ויבוא יהצה שמקומה ג"כ אצל דרך המלך, והיא רחוקה מחשבון אשר מצפון לה בדיוק כמו מְקֵדמות שבדרומה, היינו מחשבון עד יהץ 15 1/2 קילומיטר, וכן המרחק מן יהץ עד קדמות.

להפך: נחד דֶיַעאן לכן הכתוב ואשלח מלאכים ממדבר קדמות (דברים ב') ת"י ושדרית איזגדין מנהר־דֶעַא דסמיך למדבר קדמות. והיתה כונת המתרגם להודיע מקום מדבר קדמות שהוא אצל נהר-דעא היורד לארנון בשפלתו. דברי חכמי התורה מקור מים חיים, הרוצה לשתות יבוא וידלה. ומעתיק אחד טעה וחשב שהמתרגם כיון על עיר נהרדעא שבבבל וסבב לבעל תבה"א תמיהא גדולה שלא יכול לישבה.

פרק רביעי.

הַיַּמִּים שמקיפין את ארץ ישראל.

בתוך א״י המערבית (בגבולים שכבש יהושע בן נון) ובפנים עבה״י המזרחי אין נהר מצוין בגדלו ואין ים אחד אפילו קטן שבקטנים.

הימים המיוחסים לא״י ישטוחים אצל גבול הארץ או על הגבול בין החלקים שלה. וכן הנהרות הגדולים אשר ברוב מימיהם יש להם שם בארץ, נמשכים והולכים אצל גבול הארץ או על הגבול שבין חלקיה. וזה שדייק ר׳ יוחנן באמרו: אלו ז׳ ימים וד׳ נהרות שמקיפין את א״י.

א). ים הגדול (א).—לפי תחומי א״י שבכתובים הים הגדול מגביל את ארצנו לפאת מערב ממקום שפך נהר מצרים (עַרִיש מִצְּר) הַיָּמָּה עד מקום נפילת נהר בְּעירוּת אל מפרץ הים שבקפלוריא. וכל אורך שפת הים מנהר מצרים עד נהר בעירות שלש מאות חמשים וחמשה קילומיטר. אולם מזמן יהושע בן נון עד סוף ימי חזקיהו מלך יהודה (ב) כל אורך חוף הים שהכפיקו לכבוש בירושה וישיבה נמשך רק מאשקלון עד חומות עכו (היינו עד כיפתא דעכו) מרחק 156 קילומיטר שהוא 0,44 מאורך חוף ים הגדול הקבוע בגבול א״י על פי התורה. והנביאים האחרונים בעלותם עם הגולה ג״כ החזיקו בחוף הים רק מאשקלון עד עכו.

מן הערים היושבות בחוף הים הגדול ובקרבתו, ראוי להזכיר המצוינות שבהן: עיר עזה היא הקיצונה על שפת הים בצד דרום ומקימה לא אצל מי הים, הרחק מעט, כשלשה קילומיטר ממי הים. בכבוש ראשון מזמן יהושע בן נון עד גלות בבל לא נכבשה עזה בכבוש גמור (ג), בשביל זה גם עולי בבל לא החזיקו בה (ד).

הערה (א) מסדרי התלמוד הירושלמי בכלאים פ״ט ה״ה ובכתובות פי״ב ה״ג סדרו אותם כך: ימא רבא, ימא דטבריא, ימא דסמכו, ימא דמלחא, ימא דחילתא, ימא דשלייה, ימא דאפמיא. ובבבלי (ב״ב ע״ד ע״ב) מסודרים באופן אחר.

הערה (ב) רק עוזיהו וחזקיהו מלכי יהודה כבשו רובה של ארץ פלשתים בירושה וישיבה, בעוזיהו כתיב (דבה״י ב׳ כ״ו) ויצא וילחם בפלשתים וכו׳ ויבנה ערים באשדוד ובפלשתים. ובחזקיה כתיב (מלכים ב׳ י״ח) הוא הכה את פלשתים עד עזה ואת גבולה ממגדל נוצרים עד עיר מבצר. ולהלן בענין חלוקת הארץ למדרגות קדושתה ידובר אודות כיבוש ארץ פלשתים.

הערה (ג) ולהלן בענין כיבוש עולי מצרים יבואר כי עזה מעולם לא נכבשה בכיבוש גמור, וכל המקומות מא״י שלא נכבשו בכבוש גמור מזמן יהושע בן נון עד גלות בבל דינם כסוריא.

הערה (ד) כי בדרום א״י החזיקו עולי בבל מה שהחזיקו עולי מצרים כדאיתא בתוספתא

צפונה לעזה 18 ½1 קילומיטר על שפת הים יושבת עיר אשקלון אשר גם היום נקראת Askalan, ובימי רבי נודע הדבר שהמלך חזקיהו כבש אותה כיבוש גמור בירושה וישיבה, לכן רבי ובית דינו הוציאוה מכלל ארץ העמים ושהרו אותה, גם נודע לרבי כי עולי בבל לא החזיקו בה בשביל תקנת עניים בשביעית (א).

צפונה לאשקלון 900 מיטר יושבת עיר גוב אשר לפלשתים והערביים קורין לה דושגרא שהוראתו בערבי גוב או בור (ב). השטח הקטן אשר מחומת אשקלון צפונה על שפת הים עד גוב כלו משקה וגנים עליו נטועים והם גנייא דאשקלון הנזכרים בתחום א"י שהחזיקו עו"ב.

ואצל חומת אשקלון במרחק 100 מיטר מקיר החומה מזרחה יש מקום אחד מוגבל, 120 מיטר ארכו ותשעים מיטר רחבו. בתוך המקום הזה עומד אילן גדול עתיק. הערביים קורין להמקום הזה וָולי Wuli שהוראתו קבר של אחד קדוש, ואני אומר כי זה מקום קבורת שמנה עשר אלף יהודים שנפלו במלחמה (שנים אחדות לפני חורבן ב"ש) בהצותם על אשקלון עם שרי הצבאות ניגר הגלעדי, סילאס הבבלי ויוחנן הנזיר. שם מקום קבורתם שחכמי המשנה קראו לו קבר גדול (ג).

למזרחית צפונית מאשקלון 3 ½ קילומיטר—הכפר ביצדיל שהזכירו יוסיפוס והיום נקרא מֶדשדֶיל, בו היה מגדל מבצר ואליו נמלטו היהודים בהלחמם (אצל

שביעית פ"ד מ"ד סמוך לעמון ומואב ולארץ מצרים שתי ארצות הן או נאכל ונעבד או לא נאכל ולא נעבד. ותמהני על אחרים מגאוני ישראל אריותא דאורייתא שאמרו כי עזה מכיבוש עו"מ ולא מכיבוש עו"ב איך יפרשו דברי התוספתא. ומבלעדי התוספתא הזאת אי אפשר להבין דברי חז"ל בירושלמי שביעית פ"ו בחשבם תחום א"י שהחזיקו עולי בבל, ובבואם למסקנא כי אשקלון עצמה כלחוץ, אמרו ר' אבהו ור' סימון הוון יתיבון אמרי הא כתיב וילכוד יהודה את עזה ואת גבולה—ליתי עזה, את אשקלון ואת גבולה—ליתי אשקלון וכו'. ולכאורה הקושיא של ר' סימון ור' אבהו בלתי מובנת כלל, כי מאי פריך הא כתיב וילכוד יהודה את עזה ואת אשקלון, הלא גם תינוק של בית רבו יודע כי האי קרא משתעי בכיבוש עולי מצרים, ותנא דידן קאי בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל, א"כ נוכל לומר כי עולי מצרים כבשו את אשקלון ועולי בבל לא כבשו אותה, בשביל זה אשקלון כלחוץ. אולם ר' סימון ור' אבהו ידעו מן התוספתא אשר בדרום א"י עולי בבל החזיקו בכל מה שכבשו עולי מצרים ולא הניחו מאומה, א"כ שפיר הקשו הא כתיב וילכוד יהודה את עזה ואת גבולה את אשקלון ואת גבולה ובודאי החזיקו בהן גם עולי בבל, ואיך אמרת אשקלון עצמה כלחוץ, וכונת תירוצם ליתי עזה ליתי אשקלון יבואר להלן בענין חלוקת הארץ למדרגות קדושתה אחר עלותם מבבל.

הערה (א) ודינה כמו בית שאן, קיסרין, בית גוברין וסיסית שהן לענין תו"מ ושביעית כמו הארץ אשר מכזיב ולהלן, כמו שיבואר במקומו.

הערה (ב) וגרסת הגר"א בתוספתא (אהלות פי"ח) עד גוב ועד יגור ועד תרעין היא גרסא אמתית.

הערה (ג) וזה הנזכר בתוספתא אהלות פי"ח בראשונה היו אומרים מקבר גדול ועד גוב ועד יגור ועד תרעין וכו'.

חומת אשקלון) עם הרומים שהציתו את המגדל ונשרפו היהודים שנחבאו בתוכו, ורק ניגיר הגלעדי נמלט באורח פלא, כמסופר במלחמות היהודים שחבר יוסיפוס.

צפונית מזרחית לאשקלון 15 קילומיטר יושבת העיר אשדוד הנקראת היום אֶישדוד Eschdud והיא יושבת בין החולות שעל שפת הים, אבל מימי הים היא רחוקה $4\ ^1/_2$ קילומיטר.

צפונית מזרחית לאשדוד $14\ ^1/_2$ קילומיטר אצל הדרך ההולכת ליפו יושבת העיר יבנה מקום הסנהדרין אחר חורבן הבית השני בעת שישב בה הנשיא ר״ג דיבנה. שם היתה הישיבה הגדולה, לשָם הלכו אבות העולם התנאים הראשונים ומשם יצאה אורה לכל ישראל להיושבים על אדמת הקודש ולהנדחים בקצוי ארץ: בבבל בעסיא (א) רומא גליא ואספמיא. העיר יבנה יושבת אצל החול שעל שפת הים והיא

הערה (א) בכולא תלמודא בשם עסיא או אסיא תכונה ארץ אַנַאטוֹלְיָא המשתרעת מַיִם של איזמיר וקונסטַאנטִינופול למזרח עד מדינת אַרְמֶיניען וקורדיסטאן, ומים השחור אשר מצפון לה עד ים התיכון הוא ים הגדול המגביל אותה לארכה מצד דרום; וקבלה היתה בידם של חז״ל כי בני אשכנז בן ג׳מֶר בן יפת ראשונה התישבו בארץ הזאת, לכן את השמות אשכנז וריפת ותוגרמה פירשו אסייא והדייף וגרמניא או גירמניקייא (ב״ר פל״ז).

מדברי יוסיפוס (קדמוניות ספר ד׳ פ״ו) אנו יודעים אשר בימי מלכי החשמונאים כבר בארץ ההיא ישבו יהודים רבים והיונים שביניהם הציקו להם עבור חזקתם במעוז תורתם. ומדברי חז״ל נראה אשר בימי ר״ג דיבנה היהודים בני עסיא שקדו על דלתות התורה ובאניות דרך רוחב ים הגדול היו עולים ליבנה לשאול הלכות. ושלשה רגלים עלו בני עסיא לשאול הדין אם התליעה הכבר שלה. ועוד עלו על דבר שאיבת המים בשביל מי חטאת. (הליכה מחו״ל לא״י ובפרט דרך הים תקרא עלי׳).

כמעט בטבור ארץ עסיא ההיא אצל אמצע הדרך ההולכת מן Konia אל Kaisarie היינו 24 קילומיטר למערבית צפונית מעיר אַקסָרַאיי יש יאור של מים מלוחים ובצדו המערבי משתרעת בצה מלחית. היאור ההוא יקרא אצל הטורקים טוז-טשֶׁלִי Tuz Tschölü ושטחו גדול משטח של ים המלח. בו רוחצים משום רפואה וגם להתקרר. היאור המלחי הזה נקרא ברחז״ל (שבת ק״ט ע״א) בשם מי עסיא שמותר לרחוץ בהם בשבת.

להִסָּתֵר בתוך עדת ישראל שבעסיא ערק ר״י ב״ר חלפתא (כנזכר בב״מ דף פ״ר ע״א). בימי השמד הלך ר׳ מאיר לעבר שנה בעסיא. כמאה וארבעים שנה אחרי כן (מפני עקת המלכות הרשעה) הלכו ר׳ חייא ב״ר זרנוקי ור״ש בן יהוצדק לעבר שנה בעסיא.

ור׳ מאיר אידמיך בעסיא, ולפני מותו צוה אשר עד שיבואו בני א״י לשאת אותו לא״י יתנו את מטתו על חוף ים הגדול; ונראה לי כי המקום הזה במחוז קיליקיה Cilicie על שפת ים הגדול נֹכַח ראש—קאַפ קורמַאחִיטִי C. Kormachiti (אשר באי קפריסין), והעיר שאצל מקום קבורתו הראשונה, עד היום נקראת מַאמוּרְיָא על שמו, ואצל עיר מאמוריא יש ראש של הר הנכנס לים ונקרא קאַפ אַנַאמִיר Cap Anamir ג״כ על שם אדוננו מאיר אשר זמן פטירתו היה בימי הקיסר אנטונינוס החסיד אוהבו של רבי ובשביל זה נתן הרשיון לקרוא את חוף הים במקום ההוא על שם ר׳ מאיר.

למזרח ממֵי הים 6 קילומיטר (א).

צפונה ליבנה 4 1/2 קילומיטר (מהלך שעה קלה) סמוך להדרך ההולכת מיבנה ללוד יושבת העיר פקיעין מקום ישיבת ר' יהושע בן חנניה והיום היא נקראת אֶל קֻבֵּיבֶּי el Kubebe (ב) והיא למזרח ממי הים 7 קילומיטר.

צפונה לפקיעין 7 קילומיטר–המקום שהערביים קוראין לו עֻיוּן־קארא הוא עין הקורא שבו נושע בן מנוח והמקום הזה נמצא למערבית צפונית (במרחק 9 קילומיטר) מעיר רמלה היא רמת לחי לפנים. ובימינו בשנת התרמ"ב בעין הקורא נוסדה המושבה ראשון לציון ת"ו. מן המושבה הזאת לשפת הים 5 1/2 קילומיטר. צפונה להמושבה ראשון לציון, (7 קילומיטר) הכפר זגדור (הנזכר במסכת ע"ז ל"א ע"ב) (ג). הכפר הזה נקרא היום ייאזור. ואצל כפר ייאזור למערבו נוסדה מושבה ע"י אנשי חברת אלליאנס

הערה (א) פה קבעתי מקום להעיר על אודות הקבר המקודש והמכובד אצל הערביים בשם נבי רובין, אשר בשביל קרבתו לעיר יבנה (6 קילומיטר צפונית מזרחית ליבנה) אין ספק כי הוא מקום קבורתו של ר"ג דיבנה. ובימי קדם היו הערביים שומעים כי היהודים קוראים להקבר הזה בשם רַבָּן. ומכל ערי יהודה ומכל תפוצות ישראל ביראת הכבוד נהרו אליו להתפלל שמה ולומר הלכה בשמו. וכדברי רש"י ז"ל בפירושו למסכת יבמות קכ"ב ע"א וז"ל: ובתשובת הגאונים מצאתי כל הנך ריגלי דאמוראי היינו יום שמת בו אדם גדול קובעים אותו לכבודו ומדי שנה בשנה כשמגיע אותו יום מתקבצים תלמידי חכמים מכל סביביו ובאים על קברו עם שאר העם להושיב ישיבה שם, עכ"ל. ואין ספק כי אמוראי בבלאי קבלו את המנהג הזה מהתנאים שבא"י. והערביים שלא ידעו מי זה הקדוש הקבור שמה שנו את השם רַבָּן ויקראו לו נֶבִי רוּבִין.

הערה (ב) הרב בעל כו"פ לא פירש איך הערביים קוראין לעיר פקיעין. ובעל תבה"א כתב כי מקום עיר פקיעין כעת לא נודע. אבל לשניהם היה ברור כי העיר פקיעין צריכה להיות אצל הדרך ההולכת מיבנה ללוד ולא במחוז אחר. אולם מר א"מ לונץ מירושלים בשביל ששמע שיש כפר פקיעין בגליל העליון גמר בדעתו לשבש שלש גרסאות בדחז"ל היינו; במסכת חגיגה ג' ע"א, בירושלמי חגיגה פ"א ה"א ובמ"ר סדר נשא פי"ד שנכתב הספור הזה ובכולן הגרסא שהלכו להקביל (או הקבילו) פני ר' יהושע בפקיעין (ולא מפקיעין כרצון מר לונץ). ובצדק השיג עליו הרב רומ"פ מהא דת"ר (סנהדרין ל"ב ע"ב) צדק צדק תרדוף וכו' אחר ר' יהושע לפקיעין. ע"כ מוכרחים אנחנו לראות את פקיעין במקומה האמתי—בין יבנה ובין לוד, והיא העיר אשר היום נקראת אֶל קוּבֵּיבֵּי; וידוע להוי למר לונץ כי המקום בגליל העליון אצל המערה שבה היו טמירין רשב"י ובנו, אחינו שבגליל בטעות קוראין לו בשם פקיעין, ושמו האמתי פקע או בקע כמו שקורין לו הערביים. וכן נזכר במדרש קהלת רבתי פ"י רשב"י ור"א בריה הוו טמירין במערתא דפקע י"ג שנין.

הערה (ג) כך הגרסא בבבלי ושל זגדור (היינו יין הכותים שבעיר זגדור אסור מפני כפר שָׁלִים הוא כפר סֶלְמֶי Selme אשר לצפון מן זגדור מרחק שלשה קילומיטר מהלך 1/2 שעה והעכו"ם מכפר שָׁלִים היו רגילים לבוא לזגדור; והגרסא הזאת יותר נכונה מגרסת הירושלמי: (ושל אגדור מפני כפר פגשה) כי מאגדור (הוא זגדור) לפגשה el Fedscho המרחק 12 קילומיטר.

הפארי׳זי שבנו שם בית ספר ללמד לנערי ישראל עבודת אדמה, חשבון ולשונות צרפתית וערבית, ולהמושבה הזאת קראו בשם מקוה ישראל. מהמושבה הזאת עד חוף הים 4 קילומטר.

מערבית צפונית $5\frac{1}{2}$ קילומיטר לכפר זגדור (ייאזור) על שפת ים הגדול יושבת העיר יפו, ואניות קיטור ואניות תרן אליה ממרחק יבואו, כי מסחרה רב; מספר יושביה 46 אלפים נפש ובתוכם יהודים כחמשת אלפים איש. קורות העיר הזאת בימי ישובה ובימי חורבנותיה ידועים לכל.

צפונה ליפו 20 קילומיטר יש המקום אשר לפנים הי׳ נקרא פיטרוס (שוק של פיטרוס) הנזכר בתוספתא דמאי פ״א, והערביים קוראין לו טַבְסוּר Tabsur, כי הערביים אינם יכולים לבטא אות פ׳ דגושה וממירים אותה באות ב. והכפר הזה הוא למזרח משפת הים $6\frac{2}{3}$ קילומיטר. ובמרחק שני קילומיטר למזרח משוק של פיטרוס, יש המקום שהי׳ נקרא לפנים כיפת היישוב (הנזכר שם בתוספתא יחד עם שוק של פיטרוס) והיום הוא חרב והערביים קורין לו חורבת סַאבְיֶא. ולפי שר׳ יהודה הזכירם יחד עם כיפת אנטיפרס הידוע שזה כפר סבא, והמקומות כיפת היישוב ושוק של פיטרוס כבר נשכחו, לכן לא למותר יהי׳ אם נציין אותם בציון גיאגראפי נאמן, להודיע כי שלשת המקומות האלה נמצאים על קו ישר המתוח מכפר סבא—אנטיפרס לצפונית מערבית (Nw ; 75° 45′) עד שוק של פיטרוס (טַבְסוּר). מן כפר סבא עד כיפת היישוב (חורבת סַאבְיֶא) $3\frac{1}{3}$ קילומיטר ומכיפת היישוב עד שוק של פיטרוס 2 קילומיטר כנ״ל.

צפונה ליפו 32 קילומיטר (וצפונה משוק של פיטרוס 15 קילומיטר) על שפת הים יש מעין אחד הנקרא היום עין־טֻבָּה Ain Tube ואצלו במרחק חצי תחום שבת (היינו 750 מיטר) ממנו, יש עיר שהיום נקראת מוּהָאלֶיט Muchalet.

גִּבָּרִין הדברים שהיא עיר עין־טב שביהודה אשר שם היו מקדשין לירחא ועברו השנים (א) ולפנים העיר מוהאלֶיט הגיעה עד שפת הים עד העין ובשביל העין היתה

הערה (א) ושפת הים מסוגל לראות משם את הירח, כמו שכתב הרמב״ם ז״ל בהלכות קידוש החדש פי״ח ה״א: וכן יֵרָאֶה למי ששוכן על שפת הים וכו׳. ולפי עניות דעתי אני אומר אשר דבריהם בתוספתא (שהובאו במסכתא סנהדרין י״א ע״ב) אין מעברין את השנים אלא ביהודה לא אמרו על נחלת שבט יהודה לבד, ברם כונתם על א״י הדרומית המשתרעת מהגבול הדרומי עד הגליל, לפי חלוקת הארץ בזמן בית שני, כמו שאמרו אנטיפרס ביהודה וכו׳ והכל יודעים כי עיר אנטיפרס (כפר סבא) מקומה בנחלת אפרים אשר בזמן בית שני נקראה גם היא בשם ארץ יהודה, וזאת העיר עין טב היושבת על שפת הים גם היא בנחלת אפרים, ושם מותר לעבר השנים כמו בנחלת יהודה ובנימין, כי גם על נחלת אפרים יאָמַר לשכנו תדרשו ובאת שמה, בשביל שבנחלת אפרים שרתה שכינה שס״ט שנים בעיר שלה, וגם שם שוכנו של מקום, (ובזה מיושבת תמיהת התוספות סנהדרין י״א ע״ב; וקשה קצת דבברכות נפקא לן מדכתיב מציון תצא תורה והכא מייתי מלשכנו תדרשנו) רק השבטים שנחלו צפונה

נקראת עין־טב. ואח"כ כאשר נחרב רובה של העיר מצד מערב ונשאר ממנה החלק המזרחי קראו לו הערביים בשם מוּהַאלֶיט, כלומר המדור או החלק המושב של עיר עין טב, כי שאר חלקי העיר כבר נהרבו.

צפונה לעין־טב 18 קילומיטר, מהלך 4 שעות, על שפת הים יושבת העיר קיסרין שהיונים קראו לה סְטרַטוֹן, ואצל חכמי המשנה (בספרי סוף פ' עקב ובתוספתא שביעית פ"ד) נקראה בשם מגדל שרשן, ויכול להיות שכך היתה נקראת גם בימי הבית הראשון בעת שהיתה בחלקו של מנשה. עולי בבל החזיקו רק בחומת קיסרין ולא בקיסרין עצמה בשביל זה תקן ר' הנשיא שתהי' לענין תו"מ ושביעית כמו הערים אשר מכזיב ולהלן (א). ובפרק שיבוא אודות תחום א"י שהחזיקו עולי בבל עוד יְדֻבר אודות קיסרין.

כמעט באמצע המרחק שבין עין טב ובין קיסרין במרחק $2\frac{1}{2}$ קילומיטר למערבה של החורבה הנקראת תל דרור היא עיר דאר שבחלק מנשה (ב) נוסדה (בשנת התרנ"א) מושבה של יהודים שקראו לה חֲדֵירָה ואולם גדרה שמה לראשונה כי המושבה הזאת נבנתה במקום אשר לפנים היתה עיר גדרה של קיסרין הנזכרת בתוספתא שביעית פ"ז: ושאר כל ארצות אוכלין עד שיכלו מבית אל ומגדרה של קיסרין.

בזמננו מהמושבה גדרה ת"ו עד קיסרין המצערה והחריבה יש מרחק $9\frac{1}{2}$ קילומיטר. אולם בימי חכמי התלמוד בעת אשר עיר קיסרין היתה ד' מילין (ירושלמי חלה פ"ב) ובלא ספק בארבע רוחותיה והעיר גדרה היתה גדולה אז המרחק בין שני המקומות האלה היה עוד מצער מזה.

לאפרים (בגליל) וכן שמעון ודן שישבו מנגב לאפרים לא זכו להשראת השכינה, לכן שאלו בגמרא (ירושלמי סנהדרין פ"א ה"ב) והרי מצינו שקדשו את השנה בבעלת שהיא זימנין (נחשבת) מיהודה וזימנין מדן, ומשני טימר בתים מיהודה ושדות מדן (וקידוש השנה היתה בבתים שהם מיהודה).

הערה (א) כי רבי בשיטתו של ר' מאיר ושניהם חלוקים על רשב"ג ור' יוסי דסבירא להון כי העיירות המובלעות בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל ואותן הניחו כגון בית גוברין, אשקלון, קיסרין, בית שאן וסיסית אפילו בירק ופירות אילן פטורות רק מן הדמאי אבל בודאי חייבות כדמוכח מההוא אתרוגא ששלח ר' יוסי לרשב"ג והודיעו כי זה בא לידו מקיסרין.

הערה (ב) בשם דאר נזכרת בספר יהושע, אולם בספר שופטים נקראת דור, והגרסא השנית קיימו חכמי התלמוד שאמרו (ב"ר פ' נ"ח) אודות המקומות המגונות שבא"י: ר' יצחק אומר דור ונפת דור וכו'. ואף שארמתת פורי' מאר בכל זאת נחשבה למקום מגונה מפני אוירה הרע בשביל שהיא סמוכה לשתי בצאות, ברכת אל באַטִית. וברכת אטא ומהן יצא קטב מרירי במראה קדחת ירוקה שהרגה ליושבי המקום. באופן נורא מאד סבלו אחב"י בשנת התרנ"א בהתישבם על אדמת גדרה (חֲדֵירָה) הסמוכה לעיר דור; נפשות רבות ויקרות השקיעו שם בעשרת השנים הראשונות עד שנתן הש"י בלב נדיבי ישראל ליבש חלק גדול מהבצאות ונטעו שם עצי איקאליפטוס במספר עצום מאד אז נאמר למשחית הרף ידיך: האויר הוטב מאד, אין פרץ ואין צוחה ברחובותיה.

בגדרה של קיסרין יושבים כעת ארבעים בעלי בתים ולהם שדות וכרמים ובתים טובים. כל שטח אדמתם עולה בערך שלשים אלף דולאם.

צפונה לקיסרין, אחד עשר קילומיטר, על גבעה גבוהה 163 מיטר בשנת התרמ״ג נוסדה המושבה זכרון יעקב ע״ש הבארון יעקב נ״ע אבי הבארון אֶדְמונד די רוטהשילד נ״י, הוא הבארון אדמונד שפזר ממון רב למטעי כרמים ולבנין בתים טובים במושבה זאת. וזה שלשים שנה שמכלכל כל משפחות אכרי זכרון יעקב כמו אב רחמן המפרנס את בניו שכבר הגדילו. עיקר עבודת האיכרים בכרמי ענבים כי כרמים רבים להם. וזה שנים אחדות שהבארון אדמונד, ברצונו שיהיו להם גם שדי תבואות, קנה את כל השדות של כפר אחד הסמוך לזכרון-יעקב, היינו השדות שהיו לכפר מארא ולחורבת בורדש. מן המושבה הזאת עד שפת הים חמשה קילומיטר.

צפונה לזכרון־יעקב תחום שבת אחד (1 ½ קילומיטר) בפקידת הבארון אדמונד נוסדה מושבה קטנה בשם שְׁפֶיָּה הסמוכה לעיר שְׁפֶיָּה Schefeja, בימי חכמי המשנה במקום הזה בשפייה היו אילני זית מצוינים במינם, ובכל מקום שנמצא עץ זית מהמין ההוא היו קורין לו שפכוני על שם עיר שפייה **(א)**.

המושבה הגדולה זכרון יעקב יושבת למערבו של כפר סאבארין אשר בימי קדם נקרא אבי העזרי ע״ש אביעזר בן מנשה, ולקמן בפרק שביעי יבואר אודות כפר עֶפְרֶין Kefren, שמקומו 9 קילומיטר למזרחו של כפר סאבארין, שזאת עָפְרָה עיר של גדעון ושם קבורתו.

צפונה לקיסרין 12 קילומיטר וצפונית מערבית לזכרון־יעקב 5 ½ קילומיטר, על רצועת היבשה הנכנסת לים כמראה הַשֵׁן יושבת העיר נָפַת דאר. חכמי המשנה קראו לה שינא דדור, והיונים והרומים קראו לה דורא אשר בפניקיא. והערביים קורין לה טאן־

הערה (א) הרמב״ם ז״ל בפירוש המשנה (פאה פ״ז) אמר כי זית הנטופה שפכוני ובישני נקראים כן על שם מקומם עיין בדבריו. ואין להקשות ממה שאמרו בירושלמי שפכוני ששופך שמן הרבה ובישני שהוא בוש משמנו, כי יכולים אנחנו לפרש דברי חז״ל שכוונתם כי השמות זית הנטופה שפכוני ובישני מלבד שנקראו כן ע״ש המקומות שלהם עוד השם של כל אחד מהמינים האלו מסוגל לו גם ע״פ טבעו ותכונתו. כן לדברי ר׳ יודן שאמר (ב״ר ריש פכ״ג) קראו בשמותם עלי אדמות טבריא ע״ש טיבריאוס וכו׳ אין להקשות מדברי ר׳ ירמיה שאמר (מגילה ו׳ ע״א) רקת שמה ולמה נקרא שמה טבריא שיושבת בטבורה של א״י ומדברי רבה שאמר ולמה נקרא שמה טבריא שטובה ראייתה, כי רבה ור׳ ירמיה רצו לומר כי האיש (זה הורדוס בן הורדוס) שקרא שמה טבריא ע״ש קיסר טיביריאוס, מבלי כונתו ובהיסח דעתו נאה ומסוגל לה השם טבריא ע״פ מצבה בין גבולות הארץ וע״פ תכונתה וטוב ראייתה. וכן צריך לפרש דברי רבא שאמר ולמה (לפני כיבוש יהושע) נקרא שמה רקת שאפילו ריקנין שבה מלאים מצות כרמון.

טורא (א). ומאד יכול להיות אשר גם היונים לשינא דדור קראו טאן דורא כמו שקראו לשרשן—סטרטון.

צפונה לשינא דדור 7 קילומטר יושבת עיר גבע שהזכירה יוספוס באמרו כי הורדוס בנה אותה עבור חיל הרכב שהושיב בה. העיר הזאת שהערביים קורין לה דזישבא יושבת למזרחו של הים במרחק 3 קילומטר.

צפונה לגבע 3 קילומטר וצפונה לשינא דדור (טאנטורא) 10 קילומטר יש מפרץ הים הנכנס לתוך היבשה, ובצד המפרץ רצועת יבשה (כחצי אי) היוצאת אותו מצפון. תבניתו ומצבו של המקום הזה, בימי קדם, נתנו לו תבנית מבצר חזק, ועד היום הזה נשאר לו השם אתליט שהוראתו (בלשון יוני) גבור-ענק. הרומים קראו לו Castellium peregnorum והיהודים קראו לו קסטרא (ב) שהוראתו (בלשון רומי) מבצר או מצודה. וכן פירשו חז"ל (במדרש רבה): ומצודתי-קצטרא דידי. וזה קרוב לעשרים שנה אשר הבארון אדמונד די רוטהשילד קנה את חוף אתליט-קסטרא עם 820 היקטאר שדה תבואות שאצלה.

צפונה לקסטרא-אתליט 13 קילומטר, במקום אשר קרן צפונית מערבית של הר הכרמל שופע ויורד הימה שם על שפת הים יש מקום חרב שהערביים קורין לו תל-סימאק. פה היתה עיר שהיונים והרומים קראו לה סיקאמינום—Sycaminum, ובמשנתנו נקראת שקמונה והרימון שגדלו אצלה היו מצוינים במינם (דמאי פ"א מ"א). תלמי לאטהורס מלך אי קיפרוס בבואו עם אניותיו לארמת ישראל העלה אתו חילו בגמל שקמונה (ג). מזרחה לשקמונה וסמוך לה על שפת הים הנכנס מעט לתוך הארץ פנימה, יושבת העיר חיפה אשר לפני זמן חבור המשנה לא בא זכרונה. בימי ממשלת הרומים מה מך ערכה לעומת צור וקיסרין. ועתה כאשר צור מצערה מאד וקיסרין חרבה, העיר חיפה מתרחבת ומתגדלת, ובפרט משנת התרס"ה מעת שנגמר בנין מסה"ב ההולכת מחיפה דרך בית שאן לאדרעי ומשם תפנה צפונה עד דמשק ונגבה עד מיבני אשר בקצה ארץ תימא (ד). בזמן הזה בעיר חיפה יש קהלות נכבדות מאחב"י ספרדים ואשכנזים.

הערה (א) שם בשינא דדור קנה הבארון עדמונד כברת ארץ אצל שפת הים ובפקודת הבארון נבנה שם בית חרשת-מעשה ליציקת כלי זכוכית, והובאו כל הדברים והחומרים הדרושים למלאכה והתחילו לצקת כלי זכוכית. אולם מסבות שלא נודעו לנו המלאכה לא הצליחה ונשבתה בראשיתה.

הערה (ב) כדאיתא במדרש רבה ויקרא פ' כ"ג ובאיכה רבתי פ"א: צוה ה' ליעקב סביביו צריו כגון קסטרא לחיפא וכו' כי חיל הרומים שבקסטרא הציקו לישראל שבחיפה, והחיל אשר בעיר סוסיתא היו צוררים לישראל שבטבריא.

הערה (ג) קדמוניות ספר ג' פרק י"ב.

הערה (ד) העיר תימא שהזכירה ישעיהו הנביא (ישעיה כ"א י"ד) נשארה בשמה עד

צפונה לחיפה 14 1/2 קילומיטר על שפת הים הגדול יושבת עיר עכו הבצורה העתיקה, ובגלל החוף המהולל שלה היתה רוכלת העמים מימי קדם עד המאה האחרונה כי מעת שחרבה צור, כל אניות סוחר שבאו ממצרים, עסיא, איטליה, יון גליא ואספמיא, היו נכנסות ללמינה של עכו, בשביל זה בכל פעם אשר עמים עריצים רבו ע״ד השלטון בא״י היתה עכו לסלע המהלוקת כידוע לכל מי שקרא בספרי המלחמות שבא״י, אולם במאה האחרונה, מעת אשר מסחר הים פנה לביירות (Beirut) מספר האניות הבאות לעכו מצער הוא, ובכל זאת אליה יביאו אניות לקחת חטים וקטניות ושמן זית מא״י להובילם לחו״ל, ואניות יבואו מחו״ל ומביאות לעכו נפט, עצים וקרשים לבנין. עכו מצוינת בציד דגים רבים, בכל ערי החוף שבא״י וסוריא ציד דגים מן הים מזער מאד, ברם בעכו צדים הרבה, ובדבר הזה היתה מצוינת גם בימי חכמי התלמוד (א). עולי מצרים היינו בני אשר שעכו היתה בחלקם כבשו רק החלק הדרומי מהעיר הזאת היא העיר התחתונה, אולם העיר העליונה אשר בתלמוד נזכרת בשם כיפתא, הוא החלק הצפוני מעכו, בני אשר לא כבשו, בשביל זה מכיפתא ולעיל לארץ העמים תחשב; ומכיפתא זאת צפונה אצל שפת הים נמשכת רצועה טמאה מארץ העמים עד שתגיע לתחום צור שגַּלוּ לא נכבש וזה שאמר אביי רצועה נפקא, היינו מכיפתא דעכו שלא נכבשה יוצאת צפונה רצועה טמאה שלא נכבשה וכמו שיבואר לקמן.

צפונה לעכו 13 1/2 קילומיטר על שפת הים יושבת העיר כזיב שמקומה בקצה הגבול הצפוני (ב) של כיבוש עולי בבל, ובימי חכמי המשנה הישוב של יהודים אצל הדרך אשר מן עכו לכזיב היה מצער ורוב העוברים בדרך ההיא היו נכרים (ג). בימים ההם היתה כזיב אחת מערי החוף ותבואות הגליל היו נשלחות לחו״ל גם דרך העיר הזאת (ד), היונים והרומים קראו לה אֶכְּדִיבָא או אֶכְּדִיפָּא. נִכָּר הדברים שהיונים לקחו את השם הזה מן הארמים שבטאו את אות ז׳ כמו אות ד׳ כזיב–כדיב. והערביים קוראין לה זיב.

מדברי חכמי התלמוד למדנו אשר מכזיב עד סולמא דצור ג׳ מילין וזה אנו רואים בחוש ע״י מדידה בשפלה קרוב לשפת הים לאורך הדרך שבין כזיב ובין סולמא

תיום הזה, והיא עיר גדולה בערב בדרך ההולכת מראש נחל ארנון אל העיר הַיִל בירת המלך אִבְּן־ראשיד. מן עיר תֵּימָא הנגבה עד עיר מדינה המרחק 400 קילומיטר כמו מן מדינה הנגבה עד מֶכָּה.

הערה (א) כמו שאמרו במדרש שמות רבה פ״ט; כלום מביאים מוריים לאספמיא דגים לעכו. וכן בפסיקתא דרב כהנא פיסקא והיה ביום ההוא: קול צעקה משער הדגים זו עכו שהיא נתונה בחיקה של דגים.

הערה (ב) לפי דברי ר״ג במשנה שביעית פ״ו וחלה פ״ד.

הערה (ג) עירובין ס״ד ע״ב.

הערה (ד) תוספתא דמאי פ״א.

דצור (א), ארכה של הדרך הזאת 4560 מיטר שהם ג' מילין (ב).

השטח אשר למזרחה של הדרך ההיא, במרחק 11 1/2 קילומיטר משפת הים קדמה, השטח הזה, בשביל קרבתו לארץ צור, יקרא בשם תחום צור, ואלמלא לא בא זכרונו בתוספתא לא היינו יודעים מה היו שמות הערים התרבות הנשמות אשר בשטח הזה.

שמונה שמות מהערים האלה נזכרו בתוספתא וגם בתלמוד ירושלמי (דמאי פ"ב) ובחמש מהן יש שנוי גרסאות, וע"י ידיעת השמות שקורין להן הערביים בזמן הזה נוכל לדעת להבדיל הגרסא הנכונה מן המשובשת.

תנינן (תוספתא שביעית פ"ג) עיירות האסורות בתחום צור: אשנין, ובצת ופי מצובא, והנותא עוליתא, והנותא ארעית, ווריש מנא, ובית בריא, ועמק-מזון, נפרש שמות העיירות הללו כפי שהערביים קוראין אותן היום:

א), אשנין, היא החורבה הנקראת היום סואוּאַני Suuane ומקומה אצל נחל ואדי קְרַקְרָא מנגב להנחל, והיא למזרחית צפונית של כזיב 8 1/2 קילומיטר. מהרבותיה כמעט לא נשאר מאומה כי שדה נחרשה רק נשארו בה עצי זית עתיקים גם עצי תאנים והרובים, ובירושלמי הגרסא שצת והיא משובשת ע"י מעתיק טועה (ג).

ב), בצת, הוא כפר באקא Baca (בתחום צור) שמזכירו יוסיפוס באמרו שהכפר הזה על הגבול בין הגליל העליון ובין ארץ צור (ד), וכעת נקרא אֶל באצא el Bassa כי הערביים מבטאים אות צ כמו ס. כפר גדול הוא גם בזמן הזה, בו כמאתים בתים.

הערה (א) ההר הנקרא כעת ראס אל נאקורא הנכנס לים, בזמן חכמי המשנה הי' נקרא סולמא דצור כי הדרך מעכו לצור העוברת את ההר אצל שפת הים עולה במעלות המסלה מנגב ויורדת צפונה לצד צור ג"כ במסלה צרה כמו סולם, וכן הרומים היו קוראין לו סקאלא טִירִיאוֹרום (סולם בעברי — סקאלא ברומי), ועל מפת א"י שחֻברה ע"י ד"ר פִישֶׁר וד"ר גוּטֶהֵי נרשם השם Scala Tiriorum אצל ראס אל אובייאד שהוא צפונה לכזיב 9 1/3 מילין, 14 1/2 קילומיטר. המחברים האלה כתבו שגיאה זאת בשביל שלא ידעו כי מכזיב עד סולמא דצור רק ג' מילין 4 1/2 קילומיטר ולא יותר.

הערה (ב) מהמרחק ג' מילין אשר מכזיב לסולמא דצור שהם 4560 מיטר נודע לי כי האמה התלמודית (לענין תחומין) מחזקת 76 סַנְטִימֶטֶר (כמו האמה הערבית שמודדים בה השדות עד היום) והמיל התלמודי מחזיק 1520 מיטר. וזה מסכים בדיוק ובצמצום עם כל המרחקים אשר מדותיהם נזכרים בתלמוד: מגרב לשלה ג' מילין; מבית הישימות עד אבל (מישור) הַשִּׁטִּים י"ב מילין; מטבריא לצפורי י"ח מילין; מטבריא לחמתן מיל; מבי כובי (מבי מיכסי) עד אקרא דתולבנקי כ"ב פרסי (שהם פ"ח מילין); והמרחק (בקו ישר) בין ההרים שהיו משיאין עליהם משואות תלתין ותרתין מילין, כמו שיבואר לקמן.

הערה (ג) בעל תבה"א לא הזכיר את המקום הזה. נייבוער גורם שנץ וכתב שהמקום הזה אינו ידוע לו.

הערה (ד) העיר בצת ידועה לכל, ובעל תבה"א כד הוה בשמעתין דתוספתא הי'

רק מעט מיושביו בעלי דת איסלאם ורובם נצ״ים משלש כתות. האדמה פוריה מאד עצי זית ותאנה יִבּינו שמה. כפר בצת הוא למערבית צפונית מהורבת אישנן 4 קילומיטר. מכפר בצת עד שפת הים $3\ {}^3/_4$ קילומיטר.

ג). פי מצובה. כגרסת הירושלמי. והגרסא הזאת בכל פרטי מבטאה שוותה להשם שקורין לה היום מַצוּבָּה Massuba. נראה לכל שגרסת התוספתא שלנו פומא־ציבא (באשמת אחד המעתיקים) אינה מסודרת יפה. העיר מצובה חרבה היום וקורין לה הורבת מַצוּבָּה. והיא בתוך אחוזת יושבי כפר בצת. מקום מצובה למזרח בצת $1\ {}^1/_4$ קילומיטר. כל השטח של החורבה הזאת נטוע עצי תאנה.

ד). חנותה עוליתה. העיר הזאת חרבה׳ וכעת נקראת חורבת חַנוּתָה Chanuta והיא צפונה (ומעט מזרחה) למצובה מרחק שני קילומיטר. מקומה בראש תל גבוה השופע ויורד הנגבה לנחל ואדי קירקירא (א).

ה). חנותה ארעית. מקומה לדרומה של חנותה עוליתה. ההולך מִמְּצובה לאַלְמַא־שאב, בעברו שני קילומיטר, שָׁם משמאלו לצפון הדרך (אצל הדרך) מקום חנותה עוליתה שזכרנו. ומימינו לדרום הדרך במוֹרד אשר מהנותה-עליונה הנגבה בערך קילומיטר אחד יש חורבה עתיקה עם עין מים אשר היום יקרא עַין-בֵּידא Ein Beda.

נראין הדברים אשר בזמן חכמי המשנה החירבה התחתונה היתה נקראת הַנוּתָה והמעין שלה נקרא עין חנותה וברבות הימים נשתנה שם המעין להקרא עין־בֵּיתא, ובדורות האחרונים נִשתנה עוד יותר ונקרא עין-בֵּידא.

זה פרי של כמה יגיעות שיגעתי אצל חורבת חנותה עוליתה למצוא הנותה השנית, חנותה ארעית הסמוכה לה.

ו). ריש-מנא. כפי הגרסא אשר בירושלמי. זאת החורבה הנקראת היום אַרַאַיִם־

ידוע לו כי בצת שבתחום צור כעת נקראת אֶל באצא el Bassa ׳ הסמוכה לכזיב ולסולמא דצור. אולם בהגיעו לדברי יוסיפוס שכתב אשר כפר באקא Baca מקומו על חגבול בין הגליל העליון ובין ארץ צור אז נעלם מבעל תבה״א כי הרומים קראו באקא לעיר שהיהודים קראו לה באצא וכי היא בצת דתוספתא. ושגה מאד באמרו שזאת עיר בֵּיקקא אשר בבקעת הלבנון אצל לבא חמת. העיר הנזכרת שהיא בקצה הגליל העליון היתכן לקבוע מקומה במחוז דמשק. וידוע לנו שכפר בֵּיקקא מקומו 8 קילומיטר מה״ך $1\ {}^2/_3$ שעה מנגב לזפרון וחמשה קילומיטר למזרחה של רחוב לבוא חמת הייני 26 קילומיטר חוץ לגבול כיבוש יהושע וחמשה ושבעים קילומיטר צפונה לכפר מהיללא אשר בקצה גליל העליון לפי דברי יוסיפוס. ודברי חז״ל מתאימים עם דברי יוסיפוס כמו שיבואר להלן בתחום א״י שהחזיקו עולי בבל.

הערה (א) בעל תבה״א לא הזכירה. נייבוער כתב שזאת עיר חנתן הנזכרת (ביהושע י״ט) בגבול נחלת זבלון. וטעותו גסה מאד כי יודעים אנחנו שהעיר חנתן הוא כפר חנניא הנקרא כעת כפר אֲנַאן. ומכפר אנאן וממגדל ריו (הוא מיזדיל קרום) ולצפון לא הי׳ לזבלון מאומה.

בֵּיננא (א) Araies Benna אשר בתוך הנחל ואדי קִירְקִירא. ומקום החורבה אַרַאיֵים בֵּיננא צפונה לחורבת אשניִן—Suuane וסמוכה לה כאלף מיטר ביניהן.

ובתוספתא שלפנינו הגרסא ריש-מיא. צריך להעיר כי גם הגרסא ריש` מיא אינה משובשת ונכתבה ביד מעתיק אחר אשר גם הוא ידע היטב את המקומות שבתחום צור. ולפי קבלתו ריש מיא היא עיר עם עין מים גדול שהיתה בראש ואדי קִירקירא (למזרחה של ריש-מנא בערך שני קילומיטר). וספרו לי הערביים יושבי המקום שהלכו אתי בין החרבות האלה, כי הזקנים מכפר אלמא-שַׁאבּ ומכפר בצת זוכרים את זרם המים מהמקום ראס אל מיא Ras el Moje ששטף לתוך תעלת הנחל ואדי קִירקירא, וזה יותר משבעים שנה אשר מי המעין ההוא פתאום (יתכן בעת הרעש) עזבו את תעלת ואדי קירקירא ופנו דרך מחילה מתחת לארץ ושוטפים באפיק נחל אחר (ב).

ז). בית כּריא. כגרסת הירושלמי. זאת העיר הנקראת אַלַאת-כּוּרֵין Kallat-Kuren אשר בתוך הנחל ואדי כּוּרֵין. (ג) והיא למזרחה של כזיב $11\ ^1/_2$ קילומיטר.

ח). עמק-מזון או עמק-מזיל. שתי נוסחאות כאחת (בתוספתא שלנו) ואות ל בתיבת מזיל באה תמורת אות ן שבתיבת מזון (ד). זאת העיר החרבה הנקראת היום הַמְזִין Hamsin. ואם נזכור סגולת שפת ערבית על דבר אות ק הנקודה בשוא לבטא אותה כמו א נחה, אז נראה כי השם עמק-מזון במבטא ערבית צריך להישמע עַמְא-מְזִין.

הגרסא הירושלמית אמון-ומזי אינה מסודרת כ"כ יפה. אבל באמת גם אמון-

---

הערה (א) ובאה אות ב׳ תמורת אות מ׳ כנהוג בלשונות המזרחיות.

הערה (ב) בעל תבה"א כתב כי לפי דעתו המקום ריש מיא הוא ראס–אל-עין לדרום צור בערך שעה אחת, וכן כתב נייבוער. ושניהם לא ידעו כי ראס–אל-עין דצור הוא פרוור דצור וגם עולי מצרים לא כבשו שם וכ"ש שהוא חוץ לתחום שהחזיקו עולי בבל, רחוק מהתחום לצפון 16 קילומיטר.

הערה (ג) הנחל הזה יוצא מהרי גליל העליון בתרין ראשין. הראש האחד מוצאו בהר זבוד דגלילא אצל עיר בית דגון שבגליל (בית דוֹשִׁין). והראש השני מקורו אצל עיר קסרי שבגליל העליון, והולך בין עיר פקע (אשר בטעות נקראת פקיעין) ובין כפר שמי (הנקרא כפר סַמִּיָּא) והוא הנהר המפסיק בין כפר שמי ובין מקום המבילה כנזכר בירושלמי חלה פ"ב. ושני הנחלים האלה מתאחדים והיו לנחל אחד השוטף דרך עיר בית כַּריא דמתַקריא אלאת כּורֵין. ובמרחק שמונה מאות מיטר צפונה לכזיב נופל לים הגדול. בעל תבה"א לא הזכיר את המקום הזה. נייבוער גורס בית בדיא וכתב לפי דעתו זה המקום el Bedyeh אשר מצפון לצפת שבגליל. ואני הדר אצל צפת זה עשרים שנה מעירני את כל הדרים בצפת ומצפון לה כי מקום בשם זה בצפון צפת אין ומעולם לא הי׳. ואם היתה כונת נייבוער על חורבת ראבאדִיא אשר בין צפת ובין טבריא איך תוכל להמנות בין העיירות שבתחום צור.

הערה (ד) ועוד מצינו במשנה התחלפות האותיות האלו : בא אחר וליבת וכו׳ אית דתני וניבה, ועוד יבואר להלן.

ומזי מראים לנו את חירבת המזין Hamsin אשר על שפת נחל ואדי כורין (מצפון לנחל) והיא למזרחה של כזיב 4 3/4 קילומיטר (א).

צפונה לכזיב 8 קילומיטר, בראש הר סולמא דצור וקרוב לשפת הים יושבת עיר לבלב או לבלבו אשר לפי דברי ר' יוסי היא העיר הקיצונה (בקרבת ים הגדול) בתחום א״י שהחזיקו עולי בבל, והערביים קורין לה לביני Lebune (ב), ולהלן בתחום א״י שהחזיקו עו״ב יבואר אודות העיר הזאת.

מזרחית צפונית לעיר לבלב 14 קילומיטר, אצל הנחל הנקרא היום ואדי עיון, הרחק 8 קילומיטר למזרח מהמקום שהנחל הזה נופל הימה, שם בימי קדם ישבה עיר אכזיב (ג) ובזמן פולמוס ביתר כבר נשתנה מעט שמה ותקרא כוזיבא (ד) וכעת, אחר שעברו מחורבן ביתר 1792 שנים הערביים קורין לה זיבקין. זאת אכזיב העיר האחרונה מהערים הקרובות לשפת הים שנפלו בגורל אשר. וחבל הים מאכזיב צפונה עד קפלוריא לא הספיק יהושע לכבוש. חוף הים עם הערים הקרובות אליו נשארו ביד הצידונים (ה). ולקמן בפ״ו יבואר אשר גבול כיבוש יהושע, מעיר צידון רבה (דשיזין) שהיא בקצהו הצפוני שב הנגבה לרמה ואל מבצר צור, ומשם שב הגבול לעיר חוסה (אכסיבי Ksebe) אשר בעבר נהר מרום-קרמיון (הוא קאסמיא) וסמוכה לנהר זה, ומן חסה הלך הגבול לעיר חבל הנקראת היום דיבל Dibl (ו), ומחבל אכזיבה, היינו מן חבל Dibl אשר בראש נחל ואדי עיון נסב הגבול ועוקם באלכסון כמראה רבע העגול לצד צפונו של עולם ומגיע לתחום צפון של עיר ביתר אשר היום תקרא יתר Jater. ותאר עוד הגבול כרבע העגול למערב ובא

הערה (א) נייבוער סמך את דבריו על הערות של בעל תבה״א שמקיים את הגרסא אמון-ומזי, וכמוהו כתב כי אמון ומזי שני מקומות הם: אמון זאת עיר חמון הנזכרת ביהושע י״ט בגבול שבט אשר. ומזי זה הכפר הנקרא היום מים Mes אשר מצפון לקדש בהר נפתלי הנשקף על פני החולתא והירדן, מהלך שעה אחת מהירדן למערבו. ואפשר לו ידעו המחברים הנ״ל כי עיר חמון שהיתה לשבט אשר היא נקראת היום חומרא הסמוכה לנהר מרום—קרמיון (ליטאני) למערבו של כפר כובי (כירבי) אז יכול להיות כי היו נמנעים למנות אותה ואת כפר מים במספר העיירות האסורות שבתחום צור היינו בסביבה אחת עם בצת ומצובה וחנותה.

הערה (ב) כדרך לשון ערבי להחליף אות ל באות נ. וגם בנביאים וכתובים מצינו תחלפות כזאת וביותר במשנה כמבואר לעיל וכמו שיבואר להלן.

הערה (ג) ולא נטעה לומר כי אכזיב (שאליה הגיע הגבול שהלך מחבל) היא כזיב על שפת הים מנגב לסולמא דצור. כי אם נראה כאילו חוט מתוח מחבל אל כזיב אשר על שפת הים אזי העיירות לבלב, חנותה, בצת, פי מצובת וריש־מנא תהיינה מתחוט ולחוץ א״כ איך החזיקו עולי בבל במקומות שהם חוץ לגבול כיבוש עולי מצרים.

הערה (ד) היא עירו של בר כוזיבא.

הערה (ה) ובצור ובסביבותיה התישבו משפחות רבות מהצידונים ויסדו ממלכה מיוחדת.

הערה (ו) השם דיבל Dibl יש לו רב דמיון להשם חבל וגם להשם ערבא אשר בתרגום יונתן.

לאכזיב (היא כזבא היא זובכין) אשר גם היא יושבת אצל ואדי עַיון, 11 קילומיטר למערב ולמטה מחֵבֶל (א).

צפונית מערבית לאכזיב 3 ½ קילומיטר, אצל הנחל ואדי עַיון העובר על פני אכזיב, בזמן מלחמת ביתר היתה עיר בישם ידים, ועל שם העיר הזאת שפלתו של הנהל (ואדי עַיון) מן עיר ידים עד הים נקראה אז בקעת ידים (ב) ובעת עיר ידים חרבה והערביים קורין לה חורבת אַיְזְיָא (ג) ולנחל העובר על פני אכזיב ועל פני חורבת ידים עד הים הערביים קורין ואדי אֶיזִיא. ובלי ספק צוה יהושע לשבט אָשר למשוך את גבולו מעיר אַכזיב (זובכין) הלאה בבקעת ידים עד הים (ד).

מזרחית צפונית לאכזיב 4 קילומיטר (ה), אצל הדרך ההולכת מן יַתִּיר אל קאנא, הרחק משפת הים 10 קילומיטר יושבת העיר בוטנא הנזכרת בירושלמי ע"ז פ"א היא

הערה (א) ולהלן בגבול כיבוש יהושע בן נון יבואר אשר מעיר חֵבֶל Dibl עד עיר אכזיב הגבול לא היה מתגלגל בתעָלַת נחל ואדי עַיון רק מחֵבֶל נָסַב הגביל באלכסון כמראה חלק העגול ויצא מצפון לעיר ביתר (יַתִּר) ומשם—אכזיבה.

הערה (ב) גיטין נ"ז ע"א.

הערה (ג) כדרך לשונות בני שם להחליף אות ד' באות ז'.

הערה (ד) שבט אָשר כשעלה בגורלו חבל הים מהר הכרמל עד עיר אכזיב—;ובכין בלי ספק נצטוה מיהושע בן נון לאמץ זרועותיו לכבוש את כל השטח ההוא עד שפת הים ולהחסום את מקצוע צפונית מערבית של נחלתו בשפת הים, ולא שתהיה עיר אכזיב (הרחוקה משפת הים 8 קילומיטר) בקרן צפונית מערבית של נחלתו. אולם עד גלות הארץ ע"י מלכי אשור השבט הזה לא הספיק לכבוש כל חוף הים. נראין הדברים כי שבט אָשר בראותו את ארצו כי נעמה ולחמו שָמֵן, חשב למשפט כי רצועת ארץ צרה אצל שפת הים אינה שוה כי גבורי אָשר ישימו נפשם בכפם לכבשה. ולעומת זה העם הצידוני אשר כל כשרונותיו היו שקועים באניות מסחר ומהם תקפו ועשרו לא חס על הנפות היפות ועל המחוזים הגדולים אשר בני ישראל לקחו ממנו, רק פחד התחרות המסחרית היה לנגדו וקבץ את כל כהותיו להגן על שפת הים למען לא ישלטו העברים בערי החוף. וחיל הכנענים אשר בערים הבצורות עכו צור וצידון הגינו על כל אורך החוף ההוא, כי בעת ההיא שלשת הערים האלה לא פחדו מכל מצור ומצוק, יען כי באניות סוחר ממרחק הביאו לחמם וצבאם. ע"כ מכיפתא דעכו ולצפון עד עיר אכזיב (זובכין) שבט אשר הניח אצל שפת הים רצועת ארץ שלא כבשה. ומעכו עד כזיב הרצועה שהניח לארץ העמים אינה רחבה כ"כ רק מן הדרך (מעכו לכזיב) עד שפת הים (וזאת רצועה נפקא שאמר אביי, וכפירוש הרמב"ם ז"ל בכ"י שראה בעל כו"פ ז"ל).

ואצל עיר לבלב Lebune הרצועה שהניחו מתחום לבלב עד מי הים יותר רחבה מאשר אצל עכו וכזיב. אולם רוחב הרצועה אשר מן לבלב עד אכזיב נעלם מידיעתנו כי גם אכזיב עצמה לא כבשו, ומי יודע באיזה נקודה שבין אכזיב ובין ביתר Jater כלו כיבושם, ומי יכול לדעת אם מן לבלב עד למזרחה של אכזיב הלך גבול הרצועה בקו ישר או בעקלקלות.

הערה (ה) ולמזרחה של עיר יָבְנִים 6 קילומיטר.

בוטנן הנזכרת בב"ר פרק מ"ז, אשר היריד שהי' בה הי' מחוור מהירידים שהיו בעזה ובעכו, והיום היא נקראת אל בוּטֶין el Buten (א).

צפונה לסולמא דצור 19 קילומיטר על רצועת יבשה הנכנסת לתוך הים יושבת העיר צור המעטירה, ובעת מצער היא, מספר יושביה ששת אלפים נפש וכל מרכולתה ומסחרה שהיה לה בימי קדם נעתק לעיר בֵּירות. קורות העתים של צור בשלותה ובחורבנותיה ידועות לכל. ברם ראוי להזכיר כי יהושע בן נון לא כבש את צור, ודוד כבש אותה ואת ארצה רק למס כמו שכבש את סוריא (ב).

מזרחית צפונית לצור 8 1/2 קילומיטר יושבת עיר ביישן הנזכרת בגמרא (ג) כי בני ביישן נהוג דלא הוי אזלין מצור לצידון במעלי שבתא אתו בנייהו קמיה דר' יוחנן שאלו אם גם הם צריכין לנהוג כאבותיהם. ור' יוחנן הורה להם לאסור, כמו שהורה רבי לבני מישא. עוד נזכרת העיר ביישן בגמרא (ד) רב ביבי שלחיה ר' זעירא דיזבון ליה עזיל קטן מן סטרנלייה דביישן, נראה מזה אשר בכל שנה ביום אידם סטרנלייה, הי' בה שוק מפורסם. העיר הזאת נקראת היום אבאסיא Abassie.

צפונה לצור 25 קילומיטר על שפת הים יושבת העיר צרפת אשר לצידון (ה)

הערה (א) גם בהר הלבנון יש עיר בשם בוטנא והיא צפונה למוחטארא וסמוכה לה. בכל זאת נכר הדבר כי בוטנא הידועה ביריד שלה היא זאת הקרובה לשפת הים, כי בימי ממשלת הרומים הערים הקרובות לשפת הים מעזה ועד אנטוכיה היו יותר מלאות תשואות המסחר מהערים שבפנים הארץ, וגם מלישנא דתלמודא: שלשה ירידים הם יריד עזה, יריד עכו, יריד בוטנא, משמע כי בוטנא קרובה לשפת הים כמו עזה ועכו.

הערה (ב) לכן מדרגתה כסוריא: לענין גיטין ולענין מכירת עבדים ולטומאת ארץ העמים, אבל לענין תו"מ מעלתה יותר גבוה מסוריא. שאם תרם מפירות צור על פירות סוריא או להיפך אין תרומתו תרומה. ובפירוש קראו לה חז"ל בשם חו"ל, כמו שאמרו בירושלמי ביכורים פ"ג ה"ג רבנין דקסרין אמרין ממנים זקנים בחו"ל ע"מ לחזור. ר' יצחק ב"ר נחמן הוה בעזה ומנוניה ע"מ לחזור, ר' זמינה הוה בצור ומנוניה ע"מ לחזור. וכן אמרו בירושלמי מו"ק ריש פ"ג חד כהן אתא לגבי ר'חנינא א"ל מת לצאת לצור לעשות דבר מצוה לחלוץ או לייבם וכו' ולא התיר לו. ובעל תבה"א כתב כי צור בתחום עולי מצרים וכהן מותר לשבת שם והי' קשה עליו לויישב דברי הירושלמי מו"ק ריש פ"ג (ודברי הירושלמי ביכורים לא הזכיר) ונדחק לתרץ בפלפולים דחוקים מאד, כי בעיקרא דמלתא טעה, באמרו כי התחום שהגבילה התורה בפ' אלה מסעי הוא תחום שהחזיקו עולי מצרים, ומעותו זאת הרחיקה ממנו כל מושג נכון אודות הגבולים של שלש הארצות שנתחלקו לענין עבודה ואכילה בשביעית.

הערה (ג) מסכת פסחים ריש פרק מקום שנהגו.

הערה (ד) ירושלמי ע"ז פ"א.

הערה (ה) ובתיבות אשר לצידון נתן הכתוב סימן להבדיל עיר צרפת זאת מצרפת שביהודה (סאראפאנד שאצל המושבה ראשון לציון) ומצרפת אשר בין שינא דדור (טאנטורא) ובין קסטרא—אַתְּלִים.

הידועה ע״י הַנִּסים שנעשו שָׁם ע״י אליהו הנביא. הערביים קורין לה סאראפאנד.

צפונה לעיר צרפת 10 $^{1}/_{2}$ קילומיטר על שפת הים יושבת צידון עיר המלוכה (א) קורות ימיה ידועים לכל מי שקרא בדברי הימים של היהודים ובמלחמות היונים והרומים, ברם ראוי להעיר על דבר החלק הצפוני של העיר צידון אשר לפני אלף ושמונה מאות שנים היו שָׁמָּה כל בתי בורסקי של העיר הזאת, וגם היום נשארו שם בתי בורסקי אחדים וזה בורסקי שבצידון הנזכר בתוספתא אהלות פי״ח, והנהר הנקרא היום נהר אֶל־עַמְלֵי העובר בצד צפון של צידון היה עובר ברחוב של הבורסקי (ב).

צפונה לצידון 23 קילומיטר, על שפת הים הגדול יושבת העיר כּוּתְנַיִּם הנזכרת בתרגום יב״ע (הפסוק ויהי גבול הכנעני מצידון בואכה גררה וכ׳ תרגום יונתן והוה תחום כנענאי מן כּוּתְנַיִּם מעלך לגרר). נוכל להבין שהי׳ קבלה בידם שגבול הכנעני מצד צפון התחיל לא מעיר צידון רק מתחום צידון וצפונה לה. העיר הזאת נזכרת ג״כ בתלמוד ירושלמי (מעשר שני ריש פ״ד): כהדא, רבי הוין ליה פירין הכא ופירין בכותניין והוה קבע מעשרא דהכא (שבגליל) תמן, ומפרק לון בשערא דתמן, וברבות השָׁנים נתחלפה אות נ לאות ל, והחלק האחרון של השֵׁם הושם בראשונה וכעת קורין לה מַאַלַאכַּת (Maallakat). והנצרים בָּנו שָׁם בית תפלה שלהם (כנראה בזמן מלחמותיהם בא״י), והשאירו בה החלק האחרון מהשם כּוּתְנַיִּם העתיק וקורין לה (דֵיר) נַאאַמִי.

צפונה לכותניים 10 קילומיטר, סמוך לשפת הים ($^{1}/_{4}$ 1 קילומיטר) על שפת נהר עָדִיר (Nahr Ghadir) נשארה העיר בורסקי שבעדירות (ג) אשר כעת קורין לה בּוּרדוּש־אֶל־בַּארַאדוּשִׁיָּה.

הערה (א) רבים טעו להחליט כי צידון עיר המלוכה שאצל שפת הים היא צידון רבה שאליה הגיע יהושע בן נון בכיבושו, ולהלן בגבול כיבוש עולי מצרים יבואר כי חיו ערים רבות בשם צידון (וזה שכתוב כל צידונים), וצידון רבה היא צידון אחת הסמוכה לעיר רבה ורחוקה היא משפת הים.

הערה (ב) וזה כונת ר׳ שמעון באמרו יכול אני להאכיל את הכהנים טהרות בבורסקי שבצידון וכו׳ (אעפ״י שעיר צידון בתוך ארץ העמים) מפני שסמוכין לים או לנהר ובספינה לאורך הנהר יכולים ליכנס לתוך העיר פנימה; ובספרים אחרים הגרסא בבורסקי שבציידן והיא גרסא משובשת כי עיר ציידן מקומה לא בארץ העמים רק בלב הגליל, וראיה לזה ממה שמצינו בירושלמי ע״ז פ״ה ה״ה: המניח יינו בקרון וכו׳ א״ר חנינא מעשה בקרון אחד משל בית רבי שהפליגה יותר מארבעה מיל אתא קומי רבנן ואכשרון. אמרין בהדא איסטרטא דציידן הות וכולה מישראל הוות. ולהלן כאשר ידובר אודות ים כנרת וגדותיו תֵּרָאֶה שם עיר ציידן המהוללה בציד דגים ממינים רבים. ובכל אורך הדרך מטבריא עד ציידן ישבו רק יהודים.

הערה (ג) כן גרסת הגר״א ז״ל (בתוספתא אהלות פי״ח) אשר במקום ושבצירות צ״ל ושבעדירות.

צפונה לבורסקי שבעדירות (4 $1/2$ קילומיטר) תתנוסס העיר הגדולה בֶּעֵירות (א) הבנויה על התל הארוך הנמשך מטור אמנון (הוא הר ההר) ונכנס לתוך הים כתבנית קרן או ראש (קאפ). והחוף של בֶּעֵירות דְמַפְנָה צפונה לצד טראבלוס הי' נקרא קַפלוריא כלומר קאפ-ליוריא. ובמקום הזה, מנקודה שנהר בֵּירות נופל הימה חדל הים להיות גבול הארץ, שפת הים אשר מנקודה ההיא והלאה צפונה, לסוריא יֵחָשֵׁב כמבואר לעיל בגבולים במקצוע מערבית צפונית של א״י.

ב). ימא דטבריא. בספר יהושע נקרא ים כנרת, ע״ש עיר כנרת אשר בהר מצפון לטבריא מהלך שעה אחת כמו שיבואר בסמוך.

אורך הים הזה מצפון לדרום 21 קילומיטר, ורחבו היותר גדול (היינו ממקום שנופל בו נחל ואדי סאמאק במזרחו עד שפת כפר מגדלא במערבו) 11 $1/2$ קילומיטר. מקומו על הגבול בין א״י המערבית שנתחייבו ישראל לכבוש ובין א״י המזרחית.

לתאר את המקומות שאצל ים כנרת מסביב נתחיל מקצה הנגב שלו ממקום שהירדן יוצא ממנו ומגמת פנינו צפונה לאורך החוף המערבי. שם בקצה הנגב של הים הזה גם היום נמצאות (בחורבנן) שתי אבטוניות בית ירח וצינברייי שהן מגדלות כנרים (ב). לצינברים בא אספסינוס עם חילו בלכתו מבית שאן להחריב את טבריא ושם בצינברים נתפיים ע״י אגריפס (ג) השם צינברים נשאר עד היום, אולם השם בית ירח נשתנה, והיום נקראת חורבת אֶל קִיראק

וגרסא אמתית היא כי העיר בורסקי שבעדירות נקראת היום בורדוש—בארזשיני ומקומה על נהר עדיר Ghadir צפונה לצידון ולמזרחו של הים הגדול $1/4$ קילומיטר. ומן ים הגדול דרך נהר עַדיר יכולה הספינה לכנס אל רחוב הבורסקי שהיא בארץ העממין. ולי נראה כי שתי הגרסאות אמתיות הן, כמו שיבואר בהערה שאחר זאת.

הערה (א) בשם זה נקראה העיר הזאת בזמן חכמי המשנה ובימי יוסיפוס, כמו שנקראת היום Beirut. ומה שמצינו בתוספתא אהלות פי״ח ושבעירות צ״ל ושבבעירות. ובורסקי שבבעירות נשאר עד היום הזה, הוא המקום הנקרא היום בורדוש האמור הסמוך לנהר בעירות, ולפנים בתי הבורסקי היו רבים ונהר בעירות היה עובר ביניהם, ומן ים הגדול יכולה הספינה לכנס אל רחוב הבורסקי אשר בארץ העממים.

פה קבעתי מקום להזכיר שלא לאחר את עיר בעירות זאת עם העיר בֵּרוֹתַי הנזכרת בשמואל ב' ח' שהיא בֵּרוֹתָה שביחזקאל מ״ז, כי בֵּרוֹתַי או בֵּרותה נקראת היום בֶּ י רָ יתַּ ן Bereitan והיא בבקעת הלבנון, 7 קילומיטר מנגב לבעל-ביק, ואצלה עיר כון, גם קרובות אליה עיר בטח ועיר צובה, וכלן ערי הדרעזר היו כמו שיבואר להלן.

הערה (ב) ירושלמי מגילה פ״א.

הערה (ג) מהספור הזה שהביא יוסיפוס נראה כי לא יתכנו דברי נייבוער שאמר כי העיר טריכיא היתה בקצה הדרומי של ים כנרת והיא העיר שהיהודים קראו לה בית ירח. ודברי נייבוער בטלין ומבוטלין ע״י דברי יוסיפוס שכתב כי אַספַּסינוס וחילו באו לצינברים (שהיא ובית ירח כעיר אחת נחשבו והמרחק ביניהם לא יותר משבעה דקים–מינוט) ולגו

לצפון מן צינברים עד טבריא והלאה עד מגדלא את ים כנרת ממערבו מגביל הר ארוך גבוה ותלול ומדרונו יורד ויגיע בשפת הים. על ראש ההר הזה מול ים כנרת וצפונה לצינברים 4 1/2 קילומטר יש חורבת קדשין (א) הנקראת היום חורבת קְדֵישׁ וזה כשתים עשרה שנה אשר קדשין העתיקה עם שדותיה מסביב קמה ליהודים למקנה מאת הערביים הנקראים עַרַבּ דַאלַיְקִי (ב).

צפונה לקדשין Kdisch, 2 1/4 קילומטר, על ראש ההר בתחילת שפועו המזרחי נשארה שארית עיר מנרי הנזכרת במשנה ובגמרא (ג), והיום נקראת חורבת מְנֵרִי.

צפונית מזרחית לחורבת מְנֵרִי במרחק שני קילומטר נשארו המעיינות הרותחין של עיר חמת הנזכרת ביהושע יחד עם עיר רקת (זו טבריא). ובגמרא ירושלמי נזכרת כמה פעמים בשם חמתה דטיבריא, ואמרו כי היא סמוכה לכרך (לטבריא) ונראית עמו (עם הכרך). וכן היום מכל גגות הבתים ומכל המקומות שאצל חוף הים בטבריא רואים היטב את בית המדרש שנבנה לפני ארבעים שנה (ד) אצל המקום שאומרים כי שם קבורת התנא הקדוש ר' מאיר, וגם רואים היטב הבנין של המרחץ אשר אצל המעינות החמים, ומכל החוף המזרחי, הדרומי והצפוני של ים כנרת, מכל המקומות אשר משם רואים את טבריא תֵרָאֶה גם חמת (המתה דטבריא), ובימי יהושע בן נון גם היא היתה

שמה. ואח"כ הלך עם חילו לטבריא, וממחרת הלך עם חילו להחריב את טריכיא אשר חומתה היתה בצורה ואנשי חיל רבים היו בתוכה. מזה נראה כי טריכיא היתה צפונה לטבריא, והיא לא בית ירח אשר אמש לן שם אספסינוס עם חילו. עוד כתב יוסיפוס כי גמלא הבצורה שבעבה"י מכוונת למזרח טריכיא כמו שעיר היפפו-סוסיתא מכוונת למזרח טבריא, וגם הדברים האלה מבטלים דברי נייבוער, ואיה העיר גמלא שהיא מכוונת למזרחה של בית ירח?

הערה (א) העיר הזאת נזכרת בירושלמי כתובות פ"ו ה"ד: תלמידי דר' יוסי סלקין לקדשין וכו'.

הערה (ב) לפי דעתי הערביים יושבי המקום הזה נקראים עַרַבּ דַאלַיְקִי בשביל כי מושבם (יכול להיות מוזמן ממשלת הרומים) מיבנאל עד לַקום באורך 3 2/3 קילומיטר. וזה ברור אצלי כי עיר לקום שאליה הגיעה הקצה הדרומי של נחלת נפתלי היא אשר בזמן חכמי התלמוד נקראה לוֹקִים Lokem כמו שאמרו בירושלמי מגילה פ"א: לַקּוּם לוֹקִים, הוא הכפר אשר כעת הערביים קורין לו אוּלֶים Olem.

הערה (ג) בתוספתא בכורות פ"ז: היה לו בעבר הירדן מכאן ומכאן כגון השולמי בעבה"י המזרחי) ומנרי (בעבה"י המערבי) וכו'; ובירושלמי ב"ב פ' חזקת הבתים: אמר ר' אלעזר ואפילו שתי אבטוניות כגון שלומי ונבירו (ט"ס וצ"ל ומנרי) והירדן מפסיק בנתים וכו'; ולהלן בהגיענו להשולמי יבואר עוד הפעם אודות השולמי ומנרי.

הערה (ד) וזה שנים אחדות אשר בבהמ"ד זה יִסדו ישיבה ללומדי תורה ולהישיבה קראו בשם „תורה אור".

מוקפת חומה כטבריא היינו רק משלש רוחותיה, ומצד מזרח—הים חומתה.

כאלף ושמונה מאות מיטר צפונה לחמת על שפת ים כנרת יושבת עיר רקת העתיקה אשר בזמן קיסר טיבריאוס הוסב שמה ותקרא בשם טבריא (א) וכאשר ידו פרש צר להציק להישיבות שביהודה והתורה יצאה הגלילה, החלה טבריא (הקרובה לאושא ולצפורי) להפיץ תורה בישראל. ובין חכמיה התנוססו ר' שמעון בן עזאי ור' מאיר ור' חייה רובה ובניו. ואחריהם הגדיל ר' יוחנן להאדיר תורה בטבריא ולהפיצה בישראל, ותלמידיו הגדולים ידועים לכל לומדי הגמרא: וגם ר' יהושע בן לוי לעת זקנתו עזב את לוד ובא לטבריא לדור במקום תורה (ב) ואח"כ בזמן הגאונים ישבו בה אדירי התורה וחכמי המסורה (ג).

למערבה של טבריא וסמוך לה המקום איצטדין (ד) והיום הוא כפר קטן שהערביים קוראין לו נַאסַארדִין, ומן איצטרין לצד צפונית מערבית וקרוב לו המקום הנקרא לפנים הקצרין (ה) וכעת נקרא אֻם הַארוּן, וסמוך לו העיר החרבה אשר

הערה (א) ולעיל בפרק זה בהערה כבר גליתי חות דעתי שכוונת ר' ירמיה כי השם טבריא שנתנו להעיר הזאת ע"ש טיבריאוס קיסר השם הזה נאה ומסוגל לה גם לפי מצבה בין גבולות הארץ; שיושבת בטבורה של א"י, ועתה אפרש דברי ר' ירמיה שנאמרו בקיצור: אם נביט על א"י בין תחומיה שבכתובים, נראה את טבריא באמצע המרחק בין באר שבע ליהודה ובין חצר עינן. ואם נשים לנגד עינינו שטח מושב היהודים והתפשטות לימוד באור המשנה שהית בזמן ר' ירמיה רק בגליל התחתון והעליון חיינו על השטח המשתרע מן בית שאן שהיא גבול נגב של גליל התחתון עד כפר טהיללא (יסוד המעלה) שהוא גבול צפון של גליל העליון, אז נראה את טבריא בטבור ובאמצע המרחק הזה.

הערה (ב) ובלי ספק שם בטבריא מנוחתו כבוד. ולפי הכלל שנתאמת אצלי כי כל הקברים המקודשים בעיני הערביים בא"י הם קברי תנאים שלנו, לבי אומר לי (ואין אני אחראי לזה) כי הקבר המקודש אצלם בשם נבי אֶיסַא שמקומו בטבריא קרוב לשער צפורי הוא המקום אשר שם נגנז גופא קדישא של ר' יהושע בן לוי. והערביים ליהושע קורין איסא. את יראת הכבוד להמקום הזה הערביים קבלו מאבותיהם שראו את היהודים בחרדת קדש באים להתפלל במקום קדוש זה.

הערה (ג) המדקדק ר' יונה אבן גנאח כתב אודות אנשי טבריא כי הם צחי הלשון מכל היהודים. והראב"ע בספר הצחות כתב: כן מנהג חכמי טבריא וכן העיקר כי מהם היו אנשי המסורת ומהם קבלנו כל הנקוד. ועיין פירוש הראב"ע תרומה כ"ה, על פסוק ועשית מנורת זהב טהור.

הערה (ד) ירושלמי עירובין פ"ה: אמר רשב"ל יכול אני לעשות שתהא בית מעון מתעברת עם טיבריא ואת רואה את האיצטדין כאלו מלאה היא בתים והקצרין נתון בתוך שבעים ושיריים לאצטרין, ובית מעון בתוך ע' ושיריים להקצרין. ואם תמשח מן פגמא לית נפשא דסריקין בתוך שבעים ושריים ואם תמשח מן פחורתא נפשא דסריקין בתוך שבעים ושריים וכו'.

(ה) אחינו יושבי טבריא מראים קבר ר' עקיבא בצלע ההר אצל בית מעון ולפי דעתי שגו בזה. הלומדים מערת הספרדים (שישבו בטבריא לפני מאה או מאתים שנה) קראו

רושם של ים כנרת: ימה של טבריא וסביבותיו

קו המדה 1 : 200.000

המצייר: אברהם גאנון: ליטאג. אייזיק צבי שילד.

חבר מאת יצחק גולדהאר. בשנת ה'תרס"ז:

לפנים נקראה בית מעון (א) ובעת יקרא תל מעון, והמקום נפשא דסריקין היינו קבר של ערבים (ובעת מקום הקבר נקרא האושאר נאסארא) היה סמוך לה מאד (ב).

המקומות האלה: איצטדין, הקצרין, בית מעון ונפשא דסריקין, ארבעתם נמצאים על קו ישר המתוח (מאיצטדין לנפשא דסריקין) למערבית צפונית 63 מעלות (63° : Nw). היינו הקצרין ואיצטדין מצד מזרחית דרומית לבית מעון ונפשא דסריקי בצד מערבית צפונית לבית מעון.

צפונה לטבריא מדת תחום שבת אחד (1520 מיטר) על שפת הים אצל הנחל ואדי אבו־אֶל־אַמִּים ואצל עין מים פושרין שהיהודים יושבי טבריא קורין לו עין חמתן (ג), שם היתה עיר קטנה שנקראה חמתן (ובתלמוד ירושלמי חמתה) על שם המעין החם. מדברי התלמוד (ירושלמי עירובין פ״ד) נראה כי חמתן היתה בין מגדלא ובין טבריא, במדה כזאת, אשר מן מגדלא עד נגב חמתן הי׳ מרחק אלפים אמה חסר שתים, ומנגב חמתן עד טבריא ג״כ אלפים אמה חסר שתים, לפי שאמרו בתוספתא ובירושלמי עירובין פ״ה, בראשונה היו בני טיבריא מהלכין את כל חמתה ובני חמתה אינן מגיעין אלא עד הכיפה וכו׳. והתיר רבי (ע״פ עדותו של רועה אחד זקן) שיהיו בני מגדל עולין לחמתה ומהלכין את כל חמתה ומגיעין לחצר החיצונה

במדרש משלי אשר בלילה שאחר יום הריגת ר׳ עקיבא בבית האסורים בקיסרין, נכנס בלאט לבית האסורים איש צדיק ולקח גופא קדישא הדין והוליכהו כל הלילה וכיון שהגיע לאנטיפטרס של קוצרים והאיר היום ראה מערה פתוחה וקברו שם עכ״ד. וכאשר אנטיפטרס של קוצרים אינו ידוע לנו לכן עלה על דעת הלומדים הספרדים להחליט כי הקצרין דבית מעון זה אנטיפטרס של קוצרים הנזכר במדרש משלי; ואין להאריך בדברי שגיאותיהם וכמש״כ שאין להאריך בשגיאות של בעל תבה״א שכתב אשר קצרה הישנה של צפורי והקצרין דטבריא ואנטיפטרס של קוצרים מקום אחד הוא.

הערה (א) והיא בתוך שבעים ושיריים להקצרין.

הערה (ב) כי אם מדדו מן פחורתא היתה נפשא דסריקין בתוך שבעים ושריים לבית מעון; בזמן הזה אם נמדוד מראש תל מעון (ששמם) עד האושאר נאסארא (נפשא דסריקין) נראה כי המרחק ביניהם קילומיטר אחד, לא כן בזמן רשב״ל כאשר עיר בית מעון היתה על תלה בנויה ורחבה והתפשטה בצלע ההר ובתחתיתו אז היתה נפשא דסריקין סמוך מאד לבית מעון—בתוך שבעים ושיריים; כפי הנראה השם נפשא דסריקין נשתנה ע״י הערביים להקרא האושאר נאסארא עוד לפני מלחמות נוסעי הצלב, ושבשתא כיון דעאל עאל, הנצרים היושבים בטבריא מראים לבני דתם (הבאים לא״י שנה שנה מארצות איירופא) את המקום הזה ואומרים כי מחוקקם עשה מופת במקום הזה ואינם יודעים כי ערביים קבורים שם אצל הדרך הגדולה כמנהג הערביים לקבור מתיהם אצל הדרך דוקא.

הערה (ג) רק היהודים קורין להעין בשם חמתן יען כי קבלתם נמשכה ובאה להם מהגאונים שקבלו מחכמי התלמוד, אבל הנכרים קורין להמעין הזה עַין אֶל בַּארְדִי (היינו המעין הקר) בלי ספק בשביל שמימיו פושרין, וקרים הם לגבי חמי טבריא.

עד הגשר. ועוד התיר רבי שיהיו בני גדר יורדין להמתה ועולין לגדר ובני חמתה אינן עולין לגדר. סיפא דמתניתא הובאה גם בבבלי מסכתא עירובין ס״א ע״א.

אף מי שלא ראה מימיו את ים כנרת וגדותיו יכול ללמוד מדברי חז״ל כי עיר חמתן מקומה על שפת ים כנרת המערבי באמצע המרחק שבין טבריא ובין מגדלא מיל מטבריא ומיל ממגדלא. וגם בלי עיון רב יכול להבין כי עיר גדר שהיא למעלה מחמתן ובמרחק מיל אחד ממנה לא יכולה להיות לדרומה של המתן רק על הגבעה׳ ויותר נכון לומר׳ על המדרון ההולך ומתרומם למערבית צפונית של חמתן. ובתחילת הקירותי במקום ההוא ראיתי כי דברי חז״ל בכל פרטיהם מסכימים עם המציאות: העיר חמתן (שהיתה באמצע המרחק שבין טבריא ובין מגדלא) כעת חרבה לגמרי. ובהיותה לפנים עיר קטנה ודלה גם יסודות מבנינים לא השאירה לנו וישאר אך המעין של מים חמין - פושרין הנקרא חמתן עד היום. אולם בספרי התלמוד תֵּרָאֶה עיר חמתן כמו שהיתה בשלותה. היא וגם גדר העיר הגדולה הסמוכה לה שהיתה על ההר ועל מדרונו. במערבית צפונית של חמתן במרחק מיל אחד.

גם העיר גדר חרבה היום והערביים קורין לה חורבת גְ׳דֵי דוּשֶׁיְדֵי Dschede בחסרון אות ר. וכן מצינו במשנה תקרא ג״כ בשם גדי בהסרון אות ר (תוספתא טהרות סוף פ״ז) כגון הצר בית גדי והמתה (א). עוד נודע לנו מדבריהם כי הגשר הנזכר שם (בתוספתא ובירושלמי פ״ד) הי׳ סמוך להקצה הצפוני מעיר חמתן. בשביל זה ממגדלא להגשר היה המרחק יותר מאשר לכל הבתים שבחמתן. וכל מי שיבוא ויביט על מקום חמתן יבין מדעתו כי הגשר הי׳ בנוי על נחל ואדי אַבּוּ אֶל אַמִּים לעבור בו את הנחל בעת אשר מטר וגשם רב יורד על הארץ וע״י שטף המים הבאים ממדרון של גדר הנחל הזה יהיה לנהר שוטף מבלי לעברו.

ומשגה גדולה כתב הרב בעל כפתור ופרח ז״ל שהחליט כי הערים גדר וחמתן הנזכרות בתוספתא ובגמרא עירובין. מקומן בעבר הירדן המזרחי (ב). ותחילת טעותו היתה באמרו כי המעינות הרותחים שהערביים קורין להם אֶל חָמֵי שזאת חמתן הנזכרת בתוספתא ובגמרא. וכאשר בסביבות אֶל חָמֵי לא ראה ולא שמע שתהיה עיר בשם גדר׳ סמך על השערתו ואמר שהחורבה אֻימַחייז הנפלאה הרחוקה מן אֶל חָמֵי שני מילין (ג) כי היא גדר. ונעלם ממנו ומכל חוקרי הארץ שבאו אחריו כי החורבה אשר

הערה (א) והגר״א ז״ל בתוספתא טהרות סוף פ״ז הגיה בית גדר, ולא שרצה בזה לומר כי הגרסא בית גדי ט״ס, ברם כונת קדושתו להוריע כי בית גדי היא בית גדר, ותנא ירושלמי תני לישנא קלילא.

הערה (ב) וגמרא ערוכה אשתמיט לבעל כפתור ופרח ולהמחברים בעל תבה״א ובעל ערך מילים שהסכימו לדבריו.

הערה (ג) אף שמקדרין בהרים יהיה הטרחק מחורבת אֻימחייז עד המעיינות הרותחים לא פחות משני מילין.

בימיו ובימינו נקראת אִימְחַייז, בזמן חכמי המשנה נקראה המחוז וישם ישב ר׳ שמעון המחוזי. והערבה הרחבה המשתרעת מן המחוז עד ים כנרת ועד הירדן, במשנתנו (א) נקראת חולת המחוז.

צפונה לחמתן מיל אחד על שפת ים כנרת יושבת העיר מגדלא הנזכרת בהרבה מקומות בתלמוד, ואחר שידענו כי גם בימי חכמי המשנה והתלמוד היתה רחוקה מטבריא שני מילין לכן לא נטעה לומר שהיא מגדל נוניא הנזכרת במסכת פסחים מ״ו אשר בפירוש אמרו שם הא קמ״ל דשיעורא דמיל כממגדל נוניא ועד טבריא, ואת המקום מגדל נוניא מצאתי שהוא צפונית מערבית לטבריא וכעת הוא חרב ושמם, והערביים קורין לו קַלעַאת־אִבְּן־מַאן. (ב) גם לא נטעה לומר (ג) שזאת העיר מגדלא דצבעיא שהיתה עיר גדולה עם הגויות רבות וגם היתה מצוינת בעצי שטים עתיקים כי מגדלא-דצבעיא ההיא מקומה ביהודה וסמוכה להמושבה פתח תקוה (ד). ברם זאת מגדלא הטיבריאנית

הערה (א) ערכין פ״ג מ״ב; אחד המקדיש בחולת המחוז ואחד המקדיש בפרדיסות סבסטי וכו׳. ולפרש הוראת השם חולת צריך להעיר כי ונשב בגיא ת״א ויתבנא בְחֵלְתָא. והמישור בעמק המשתרע מפמייס הנגבה עד ימא דסמכי נקרא בתלמוד ועד היום בשם חולתא, ובשם חולת אנטוכיא (הנזכר פעמים אחדות בירושלמי ובמ״ר) יקרא חלק מבקעת הלבנון הקרוב לאנטוכיא; והיונים והרומים אשר לבקעת הלבנון קראו חוֹלֶיסִירְיָא לקחו את השם הזה מהארמים שקראו לה חולתא דסוריא. וגם הערביים למישור שבין הרים קורין חֻילֶי.

הערה (ב) ואות נ הראשונה (מהשם נוניא) נתחלפה לאות מ, ובשביל אשר כעת המרחק ממגדל נוניא עד טבריא שני מילין, ע״כ צריכים אנו לומר אשר בימי רשב״ל ור׳ אבהו, עיר טבריא נמשכה לצד צפונית מערבית עד התחום, אשר משנו למגדל נוניא מיל אחד.

הערה (ג) כמו שטעה בעל תבה״א ונמשכו אחריו ד״ר גְרֶץ ונייבוער. הסבה העיקרית שהביאה אותם לטעות זו היתה מפני שלא נתגלה להם מקום מגדלא דצבעיא האמתית, ובשביל זה לא הכירו את הט״ס שנפל בב״ר פרשה ע״ט שכתב ועבר בהדין מגדלא דצבעיא והיה צריך לכתוב בהדין מגדלא (סתם) כמו שאמרו בירושלמי שביעית פ״ט ה״א. וגם במדרש קהלת פ״י אמרו: מי נפק ליה (מטבריא) עבר קומי האי כנישתא דמגדלא (ולא נאמר דצבעיא) שמע קול דנקאי ספרא וכו׳, וצריך להבין להכיר שתי הגרסאות האמתיות והגרסא האחת (בב״ר פע״ט) המשובשת ע״י סופר שטעה.

הערה (ד) למזרחה של המושבה פתח-תקוה $7\ ^1/_2$ קילומיטר וצפונה ליהוד $4\ ^3/_4$ קילומיטר יש כפר שהערביים קורין לו מגדל צַדְיָע ולפעמים מגדל יַאבָּא. והכרתי כי את השם דצבעיא הערביים חלקו לשנים לכן לפעמים קורין לו מגדל צַדְיע ולפעמים מגדל יַאבָּא, זאת העיר מגדלא דצבעיא שהיא למערבית צפונית לירושלים, ורחוקה ממנה כמו עקרבה (מירושלים) אל הצפון וכמו אֵילַת אל הדרום וכמו לוד למערב. ונס גדול היה נעשה לנקיי השמש דכנישתא של מגדלא דצבעיא בלכתו בכל ערב שבת מעירו לבהמ״ק ובחזירתו באותו יום, כדאיתא בירושלמי מעשר שני פ״ה ה״ב. שם במגדלא דצבעיא היה יער עצי שטים שנטע יעקב אבינו והוא לקח מהם למצרים ומהם עשו את ארון העדות, ואחר אלף ושבע מאות שנה היתה שאלה אצל ר׳ חנינא חבריהון דרבנן אם מותר להשתמש בעאין דשטים שנשארו שם. מלבד שם הנחל

והיא נזכרת בירושלמי מעשרות פ"ג היו לו ב' חצרות אחת במגדלא ואחת בטבריא וכו'. במגדלא זאת קרה המעשה בספ"א חד שנענש ע"י רשב"י. ובגמרא יש אומרים כי לעיר זאת ברח רשב"ל מחמת הנשיא שפגע בכבודו (א). העיר הזאת יושבת אצל ים כנרת על שפתו המערבי בקצה הדרומי של בקעת גינוסר. ובשביל שהיא סמוכה לגדר (של המתן) לכן היא נקראת גם בשם מגדל גדר. והתנא רשב"א למד שם בבית רבו ובלכתו לאורך שפת ים כנרת ולאורך הירדן ממגדל גדר עד עירו בית שאן קרה לו הענין הידוע עם האיש שגופו הי' מכוער (ב).

ההר שבין המתן ובין מגדלא בזמן חכמי התלמוד היה נקרא הר גדר ע"ש העיר גדר שהיתה בנויה עליו. מצפון ומים ומדרום ההר הזה מוקף מנחלים (נחל אבו אֶל אַמִים ונחל האמאם) ולפאת קדמה מזרחה ים כנרת גבולו. צדו המזרחי הנשקף על פני הים יורד במדרון חד כמעט זקוף ככותל המגיע בתחתיתו למי הים. המדרון הזקוף הזה נקרא אצל חכמי התלמוד בשם מחתנא דגדר (ג).

למערבה של מגדלא וסמוכה לה וצפונה לגדר וסמוכה לה, בראש הר גדר בקצהו הצפוני הנשקף על בקעת גינוסר נשארה שארית עיר כנרת העתיקה אשר מזמן

ואדי בַּאלוּטִי שאצל מגדלא דצבעיא המורה על יער אלמונים-באלוּט (מין ארזים) שהי' בתחום העיר הזאת, גם בדור הקרוב לזמננו בעיר מגדל-צַּרְץ עצמה היו עצים גדולים ועתיקים מאד, ונכרתו, כמו שנודע לי ע"י חקירה ודרישה מהערביים יושבי המקום. ועתה כאשר נעיין במדרש קהלת פ"י שאמרו: מי נפק ליה (מטבריא) עבר קומי האי כנישתא דמגדלא שמע קל דינקאי ספרא וכו' וכאשר נדקדק בתיבות מי נפק ליה (מטבריא) נראה שזה קרה במגדלא שאצל טבריא ולא במגדלא דצבעיא אשר בארנונה כי מקומה ביהודה אצל המושבה פתח תקוה. ואנו מוכרחים לומר אשר בב"ר פע"ט נפל ט"ס, וביתר שני המקומות היינו בירושלמי שביעית פ"ט ובמדרש קהלת פ"י הגרסא אמתית.

הערה (א) כדאיתא בירושלמי הוריות פ"ג ה"ב.

הערה (ב) הבאתי את הסיפור הזה ע"ד ר"ש בן אלעזר כהגרסא אשר באדר"נ פמ"א ובמסכת ד"א פ"ד ולא כהגרסא אשר במסכת תענית כ' ע"א שזה קרה עם ר' אלעזר ב"ר שמעון, יען כי אגדות ירושלמיות שנכתבו בתלמוד ירושלמי יותר נשמרו מפני השבושים. ועירו של רשב"א היתה בית שאן כמו שמצינו בב"ר פ"מ אמר ר' שמואל ב"ר נחמן דכוב הייתי על כתפו של זקני ועולה מעירו לכפר הנן דרך בית שאן ושמעתי את רשב"א יושב ודורש משום ר"מ וכו'. מובן הדבר כי רשב"א בלכתו ממגדל גדר לבית שאן בדרך היותר קצרה, הי' צריך לטייל על שפת הים (כנרת) ואח"כ על שפת נהר (ירדן), מאן דתני על שפת הים לא משתבש ומאן דתני על שפת נהר לא משתבש.

הערה (ג) שיכול להיות מחיצה אצל ים כנרת (שהוא ירדן) כמו ההר סולמא דצור הזקוף לים הגדול. ומובנים לנו דברי אביי דמקיף לה סילמא דצור מהך גיסא (מקצה המערבי של א"י) ומחתנא דגדר מהך גיסא (מקצה המזרחי של א"י). אבל לפי דברי בעל כו"פ (מלבד עיקר טעותו שאמר על עיר ששמה המחוז שהיא גדר) איך יכולים לומר על איזה מדרון שמקומו בלב עבה"י המזרחי, הרחוק מהירדן 11 קילומיטר שהוא בקצה א"י.

בית שני היהודים היו קורין לה גינוסר (א) ובעת היא הרבה והערבים קורין לה חורבת גאסאר. ואולם כנרת שם העיר לראשונה, והיא העיר האחרונה (החמישית) מערי מבצר של נפתלי היושבות בשורה אחת (על חוף הירדן וים כנרת) מדרום לצפון: הצידים (כפר חיטיאה), צר, חמת, רקת וכנרת (ב).

צפונה למגדלא ולעיר כנרת, כר נרחב משתרעת בקעת גינוסר המהוללה, כמו שאמרו (בב"ר פרשה צ"ח) ולמה הוא קורא אותה גנוסר רבנן אמרי גני שרים. ובלא גוזמא אמר יוסיפוס שהבקעה המבורכה הזאת מגדלת פירות של כל האקלימים: חטים, אורז, תמרים וירקות ממינים שונים, כי אוירה חם (206 מיטר למטה מפני מי הים הגדול) ואדמתה פוריה, ושלשה מעינות נחלי מים היוצאים מההרים שבמערבה משקים אותה, והגדול שבהם הוא הנחל או הנהר הנקרא ואדי אֶל רַאבַּאדִיָא היוצא מכפר נחום (ג).

בקרן מזרחית צפונית של בקעת גנוסר על שפת ים כנרת במקצוע צפונית מערבית של הים הזה ומזרחית צפונית למגדלא במרחק 5 1/2 קילומיטר היתה העיר טאריכיא הנזכרת אצל יוסיפוס, והידועה בהורבנה ובהרג הרב שנעשה באנשיה

הערה (א) ועל שם העיר הזאת להעסק שאצלה (מצפון לה) קראו בקעת גינוסר; ותמונה רבועה להמקום שבו ארבעת הערים הללו: כנרת וגדר בהר וכנגדן מגדלא וחמתן בעמק על שפת ים כנרת. מגדלא כנגד עיר כנרת—גינוסר, וחמתן לעומת גדר. ובתוספתא מהרות פ"ו מעשה במסוכן אחד שהיו מוליכין אותו מגינוסר לחמתן וכו'. הגר"א ז"ל הגיה מגדר לחמתן; ולכאורה משמע כי גם הגר"א סובר כבעל כו"פ שאמר כי גדר וחמתן מקומן בעבה"י המזרחי במרחק מהלך יום מגינוסר ולכן במקום גינוסר הגיה גדר, וזה לא יתכן לחשוב יען מכל דברי קדושת הגר"א ז"ל נראה כי כל רז לא אנס לו, אפילו בחושבנא בעלמא כידיעת גלילות הארץ. ע"כ אנו צריכים להבין אשר כוונת דברי קדושתו לפרש כי גינוסר סמוכה לחמתן כמו גדר וכן הדבר נוהג במציאות: מגינוסר לחמתן צריך ללכת דרך גדר, ומגינוסר לגדר מהלך רבע שעה.

הערה (ב) ועל שמה נקרא הים בשם ים כנרת כי היתה הנכבדה שבערים ויפה מראיתה להפליא. וגם עתה החורבות שלה מרהיבות עין המבטת עליהן מצד הנחל ואדי חאמאם; ומי כחכמי התלמוד (שתרגמו כנרת—גינוסר) ידעו שהיא קרובה להקצה הצפוני של ים כנרת. לכן תמה ר' לוי והכתיב (בגבול גד) והערבה עד ים כנרת (וזה הגיע לקצה הדרומי של הים וקרי לה ג"כ כנרת) מעתה (נוכל לומר) שני גנוסריות היו (היינו שתי ערים בשם כנרת—גינוסר, אחת קרוב לצפונו והשנית בדרום של הים) ומתרץ, אלא (בדרומו של הים) שני אבטוניות יש כגון בית ירח וצינבריי שהן מגדלות כנרים, כלומר, כשם שהחוף הצפוני נקרא כנרת בשביל עיר כנרת הסמוכה לו, כן החוף הדרומי הנשען לגבול גד, יקרא ג"כ בשם כנרת בשביל האילנות כנרים הגדלים שמה, בהערים בית ירח וצינברים.

הערה (ג) יוסיפוס, מלחמות ספר ד' פ"ג סמן ח'.

ע״י אספסיאנוס. והערביים קורין לה טַאבִּיכָא שהוא השם טַארִיכָיַא בשנוי מעט (א).

מדברי יוסיפוס ע״ד מלחמת טאריכיא נוכל להכיר אשר לפני חורבנה היתה עיר גדולה אף כי השטח הגבוה שאנו רואים היום למערבה של טאריכיא—טאביכא היה חוץ לעיר (ב). ובזמן הזה העיר טאריכיא-טאביכָא הקטנה עם שדותיה היתה לאחוזה לנצרים קטולים גרמנים.

מעינות גדולים יש שם במזרח העיר ובשביל שמימיהם מלוחים אינם מסוגלים להשקות שדות וגנות רק משתמשים בהם להניע את הרחים, אולם מעין אחד יש שם אצל שפת הים שמימיו מתוקים וטובים לשתיה. להמעין הזה הערביים קורין ביר אֵיוּב וזה באר אחאב הנזכר במשנה פרה פ״ח: באר אהאב ומערת פמיים כשרים לפרה שהן מים חיים (ג).

ובקצה הדרומי של טאריכיא על שפת הים בזמן חבור המשנה היתה עיר בשם עין תאנה הנזכרת במדרש קה״ר פ״ג, ובה ישב ר׳ שמעון בן חלפתא (ד); ובירושלמי תענית פ״ד ה״ב קראו לה עין תְּינה (ה). ובשם עין תינה נקרא גם היום המעין שעל שפת ים כנרת בצד דרום של עיר טאריכיא-טאביכא, אצל הגבעה אשר עליה בלי ספק היה מבצר טאריכיא בזמן מלחמת אספאסיאנוס. גם הבנין החרב (אצל עין תינה) הנקרא היום חאן-מיניא נקרא כן בשביל שהוא בנוי במקום שהיתה שם עיר עין תינה.

הערה (א) לעיל בפרק זה בהערה כבר נתגלה טעותו של נייבוער שקבע מקום טאריכיא בקצה הדרומי של הים הזה באמרו כי טאריכיא היא בית ירח. ושגיאתו זאת (שנמשכו אחרית מר שולבוים ומחברי מפות שבאיירופא) תִּגָּלֶה עוד יותר בבואנו לגמלא שהיא מכוונת לנוכח טאריכיא.

הערה (ב) יוסיפוס במלחמות ספר ד׳ פ״ג סמן א׳ כתב כי העיר (טאריכיא) בנויה לרגלי הר משפוע כטבריא.

הערה (ג) ותנא דמתניתין בא להשמיענו כי אעפ״י שמֵי הירדן פסולים למי חטאת בשביל שהם מי תערובות (עם מים מלוחים) אבל מי עַין פמיים שהוא ראשית הירדן ובאר אחאב (הוא ביר אֵיוּב אשר על שפת הירדן ומימיו נופלים לירדן) כשרים לפרה שהן מים חיים כי המים שלהם נופלים אל הירדן ואין מי הירדן נכנסין בהם.

הערה (ד) שם בקה״ר אמרו: מעשה באחד מגדולי צפורי שעלתה לו ברית מילה ועלו אנשי עין תאנה לכבדו ועלה עמהם ר׳ שמעון בן חלפתא וכו׳.

הערה (ה) ר׳ הנינא אמר על עצמו שיכול להיות שהוא מאריך ימים בזכות זה, בשביל אשר בעת שהי׳ הולך מטבריא לצפורי הי׳ מקיף הדרך כדי לשאול בשלום ר׳ שמעון בן חלפתא בעין-תינה. ולא למותר יחָשֵׁב להאיר את הדרכים הללו: מטבריא צפונה לעין תינה 9 קילומיטר, ומן עין תינה לדרומית מערבית דרך בּאַזאַרַא Azer לצפורי 28 קילומיטר, ביחד 37 קילומיטר, אבל מטבריא לצפורי (ממזרח למערב בדרך ישרה) י״ח מילין שהם 27 קילומיטר.

את העיר עין תינה (בקצה עיר ירח—טאריכיא) שמקומה במרכז הישוב התלמוד לא ראינוה בנביאים ולא שמענוה במשנה קודם זמנו של ר״ש בן חלפתא.

את חות דעתי אני אומר אשר ברוב או במעט שנים אחר חורבן טאריכיא בעת שהחלה להתנער מעפרה אז נפרד החלק הדרומי מהחלק הצפוני של העיר, וְרֶוַח הושם ביניהם, העיר הצפונית נקראה טאריכיא כבראשונה ולהעיר הדרומית קראו עין תינה כשם המעין שלה.

מזרחית צפונית לטאריכיא וסמוך לה בצדו הצפוני של ים כנרת על שפתו היה כפר תנחום (שהי׳ נקרא ג״כ כפר תחומין) והערביים קורין לו תל-חום. ורבות מאות שנים היה הכפר הזה חרב ושומם, וזה כחמש עשרה שנה שקנו אותו נצרים איטאליאנים ובָנוּ חצר ובתים ונטעו שם גנות ופרדסים ובָנו גם בית מקלט לנשים—נזירות שלהם, וכל זה בשביל שהם טועים וחושבים כי תל-חום הוא כפר נחום המקודש אצלם, בחפרם שמה במעבה האדמה מצאו בנין עתיק הַנִּכָּר שהי׳ בהכ״נ של יהודים.

למזרחית צפונית 3 1/2 קילומיטר מכפר תנחום, אצל הירדן על שפתו המערבי במקום שהוא נופל לים כנרת יש עיר חרבה אשר הערביים קורין לה חורבת אבו־צַיְנָא ולפני אַלְפַּיִם שנה אצל ההמון היתה נקראת בית-צײדא, ובתלמוד נקראת צײדן והיתה מצויינת בציד דגים ממינים רבים, וגם כעת עיקר ציד דגים בימא דטבריא הוא בצדו הצפוני במקום שהירדן נכנס לתוכו.

מן צײדן שהיא בקצה הצפון של ים כנרת אם נרצה לסובב את הים הזה לשוב לקצהו הדרומי דרך שפתו המזרחי אז בעברנו את הירדן (במקום שהוא נכנס לים) כף רגלנו תדרוך בבקעת אנטיוכס הנזכרת בספרי יוסיפוס (א) והערביים קורין לה בֶּעְעְתְּ-טֶיכַא. ולפאת קדים של הבקעה הזאת מתנשא ההר של העיר גמלא החרבה. הר של גמלא כמעט מכל עבריו מוקף בעמקים עמוקים, מערבה שופע ויורד לים כנרת הנמוך ממנו בערך 550 מיטר; הנגבה, ההר יורד במדרון־זקוף לַגַי הנקרא ואדי

הערה (א) במלחמות היהודים ספר א׳ סוף פ״ד יסופר כי אלכסנדר ינאי לכד את גולן ואת סילוקא, את עמק אנטיוכוס ואת העיר גמלא וכו׳, מזה נראה כי המישור אשר בין ים כנרת ובין מבצר גמלא, המישור הזה שהערביים קורין לו בְּעֲעַתּ-סַיכַא (בכף רפויה) בימי בית שני היה נקרא בשם בקעת אנטיוכוס. ואות ק׳ בלשונות בני שם תשמע במבטא כמו אות ע׳ וגם מתחלפות זו בזו כמו מקראי קדש מתרגמינן מַעֲרָא קדש. ארעא-ארקא. לכן בזמן הבית השני המישור הזה במבטא היהודים היה נקרא בִּיקְעַת אנטיוכוס. והערביים השמיטו אותיות נון וסמך מתיבת אנטיוכוס ויצא להם השם בֶּעֶעת סַיכַא, והמעתיק העברי ר״ק שולמאן נ״ע בבלי דעת העתיק את שם המישור הזה במלות עמק אנטיוכוס, במקום שהיה לו לכתוב בקעת אנטיוכוס.

סאמאק. וצדו הצפוני של ההר הזה יורד זקוף כבותל לַגַי הנקרא ואדי שְׁגֵיף Wadi Schgeif. ובפאת קדים של ההר, ראשי הגאיות האלה מתקרבים חד אל חד ורק מרחק קטן (בערך 100 מיטר) בינהם. ראש ההר גבוה מבקעת אנטיוכוס ומשני הנחלים (המקיפין אותו) בערך חמש מאות מיטר. בשביל זה העיר גמלא שישבה בראש ההר ההוא על הרצועה הצרה שבין שני הגאיות היתה בצורה מהטבע ורק למזרחה של העיר במרחק קטן שבין ראשי הגאיות הי׳ צריך להגן עליה, ושם הפרו חפירה עמוקה (א).

ההר אשר עיר גמלא היתה בנויה עליו נקל להכיר ע״י הסימנים שמסר לנו יוסיפוס באמרו (ב) כי גמלא נבנתה מול טאריכיא מעבר לים כנרת. ובמקום אחד תאר את מקומה עוד יותר בהיר באמרו: כשם שעיר גמלא מְקֻבֶּלֶת אל טאריכיא. כן עיר היפפו (סוסיתא) מְקֻבֶּלֶת אל טבריא.

עוד כתב יוסיפוס (ג) כי גמלא בנויה על ראש הר גבוה ועל ההר בְּתוֹךְ יתנשא גבנון רם אשר צלְעוֹתיו זקופות מלפניו ומאחריו עד כי נדמה ההר ההוא לתבנית גמל עם דבשתו ועל כן נקראת בשם גמלא וכו׳. מי שירצה להתבונן על ההר ההוא מפאת בקעת בְּטִיחָה טיבא Betecha וגם משני עבריו היינו מהַגַי הנקרא ואדי סאמאק אשר בדרומו, ומהנחל ואדי שגיף אשר בצפונו אז יֵרָאֶה כי תמונת ההר בכל פרטיה מתאמת עם דברי יוסיפוס, ותֵרָאֶה בשלמות אם נשקיף על ההר ממרחק, היינו בלכתנו מעין תינה (שבנגב טאריכיא) הנגבה לאורך שפת הים עד מגדלא, ומחוף המערבי של ים כנרת נשקיף קדמה מזרחה על ההר ההוא, אז ידמה בעינינו כגמל ענק רובץ. וממגדלא הנגבה, ובטבריא יחדל החזיון.

גם המעין של גמלא אשר על אודותיו כתב יוסיפוס: בתוך חומת העיר יוצא מעין מים חיים אשר ממנו ישתו כל יושבי העיר עכ״ד. גם המעין הזה נשאר שָׁמָּה, ועליו נשאר השם גמלא העתיק כי הערביים קורין לו עֵין אֶל גְהַאזַאל הוא עין גַּמְלָא העתיק.

ואחרי אשר המצב הגיאוגראפי של המקום הזה ותבניתו נתגלו לנו בכל פרטיהם, מעתה השנוי שבין השם גַּמְלָא ובין השם גְהַאזַאל לא יגזול ממנו הזכות על המקום החביב הזה שגלינו, ובפרט אחרי אשר יוסיפוס מספר לנו כי היהודים יושבי גמלא לא יחללו ברור את השם גַּמְלָא, לכן קרוב הדבר, כי גם היהודים שישבו בגמלא ובסביבותיה קראו לה גְהַאזַאלַא, והערביים שבניהם קבלו מהם (ד).

הערה (א) מלחמות היהודים ספר ד׳ פ״ד.

הערה (ב) מלחמות היהודים ספר ד׳ פ״ד.

הערה (ג) מלחמות היהודים ספר ד׳ פ״ד.

הערה (ד) המחברים שקדמוני שגם הם רק מדברי יוסיפוס ידעו את שם העיר גמלא

מערבית דרומית לחורבת גמלא 5 קילומיטר, על שפת ים כנרת בחופו המזרחי אצל שפך מי נחל ואדי סאמאק הימה (מנגב להנחל) על תל לא גבוה נשאר המקום כורסי (א) הנזכר בגמרא (מסכת ע"ז י"א ע"ב) ושם היה קבוע בית עכו"ם בשם בית נבו (ב).

נגבה לכורסי 5 קילומיטר, על שפת ים כנרת המזרחי מול טבריא יושבת העיר רגב הצפונית (ג) הנזכרת בתוספתא שביעית פ"ד ובירושלמי דמאי פ"ב (ד). ברבות הימים שְׁמָהּ נשתנה מעט, ובעת קורין לה עֵין-גֶיב (ה). אולם הקריאה העתיקה רגב נשארה בשם היחס של הערביים השוכנים כעת במקום הזה הנקראים עַרַב רֶגֶבַּת. אצל רגב זאת נופל לים כנרת הנחל הנקרא ואדי עין-גֶיב, הנחל הזה מוצאו מעיר פיק אשר בימי הרומים נקראה היפפו-סוסיתא, ובצאתו מעיר פיק הנחל הזה יורד מערבה ועובר בצד

אשר מקדם לים כנרת ולא יכלו למצוא את מקומה, המחברים ההם אינם אלא מן המתמיהים, ביותר הזקה התמיה על נייבועד שהביא דברי יוסיפוס כי גמלא צריכה לחיות נוכח טאריכיא, ואם נייבועד לא יכול להראות מקום גמלא למה הי' נחפז להחליט כי בית ירח היא טאריכיא, וכבר הוכחתי מדברי יוסיפוס כי הערים הקטנות הפרזות, בית ירח וצינברייי מעולם לא חשבו להלחם ברומיים, ויומַיִם קודם מלחמת טאריכיא הי' אספסיאנוס בבית ירח וצינבריי וילן שם הוא וחילו.

הערה (א) כל מי שיביט על התל הזה שראשו גדוע יבין כי שם התל כמראהו: לו תבנית כסא הוא כורסי בלשון ארמי.

הערה (ב) בספר הלכות גדולות הגרסא בית נבו בבורסיף, ברם לא נוכל לשנות הגרסא העתיקה אשר בגמרא שלפנינו שהיא העקרית, כגון בגמרא שלפנינו (ע"ז י"א ע"ב) הגרסא אמר רב חנן בר רב חסדא אמר רב (ואמרי לה א"ר חנן בר רבא) חמשה בתי עכו"ם קבועין הן, ובה"ג גורס אמר רב חנן בר רב חסדא אמר רב הסדא. עוד שם בגמרא שלפנינו הגרסא אמר ליה רב חנן בר רב חסדא לרב חסדא מאי קבועין, ובה"ג גורס אמר ליה רב חנן בר רבא לרבא מאי קבועין. וכן בגרסאות שונות בשמות המקומות, צריכים אנחנו לקיים הגרסא אשר בגמרא שלפנינו.

הערה (ג) קראתיה בשם רגב הצפונית להבדילה מן רגב הדרומית הסמוכה לנחל יבק, ועל רגב הדרומית אמרו שהיא שניה לתקוע.

הערה (ד) אחת מהעיירות האסורות שבתחום סוסיתא ; ותשע העיירות שבתחומה כלן ישנן עד היום הזה וסמוכות להחוף המזרחי של ים כנרת בין נחל ואדי סאמאק שאצל הורבת גמלא ובין המים הרותחים (חמת גרר) ועד כפר צמח כמו שיבוארו להלן. ולא כהמחברים שקדמוני שפזרו את תשעת הערים (שבתחום סוסיתא) בכל רחבי א"י.

הערה (ה) לפי הנראה עם אחד מהעמים שנתנו חתיתם בארץ, הפרסים או נוסעי הצלב או המנגולים המיר השם רגב בשם עֶיְגֶיב עד שבאו הערביים האחרונים וקראו לה עין-גֶיב. ובשם זה נכתבה בערכאות של הממשלה. ברם בני הערביים הקדמונים החונים מסביב לעיר הזאת, מקדם קדמתה מתיחסים על תולדותם בשם עַרַב רֶגֶבַּת כשם רגב אשר בלשון המשנה.

צפון של החלק התיכון של העיר היפפו הוא החלק הנקרא היום חורבת סוסִיָא (א), ועובר בצד צפון של הגבעה קַלְעַאת אֶל חוֹסֶן ונופל לים כנרת בעיר רגב אשר כעת תקרא עֵין-גֵיב.

בעמדנו אצל סוסיתא ראוי להעיר כי השטח של המחוז הנקרא תחום סוסיתא נמשך לצד צפון עד חורבת גמלא שהיא צפונה לסוסיתא במרחק 6 1/2 קילומיטר, ולצד מזרח מן סוסיתא נמשך מרחק 6 קילומיטר עד נהר יַרְמוּךְ אשר כעת יקרא נהר רוּקָד, והנגבה משתרע עד חמי גדר שהערביים קורין להם אֶל חֶמָּה, וממערבו ים כנרת גבולו. בתוך השטח הזה נמצאות תשע העיירות החייבות במעשרות הנזכרות בתוספתא שביעית פ"ד ובירושלמי דמאי פ"ב. ולפני עשרים שנה נוסדה אגודת יהודים ילידי צפת ליַסֵד מושבה בתחום סוסיתא, וקנו מהערביים יושבי כפר שגום את חצי אדמתם ערך 200 הֶקְטאר (שהם אלפַים דולאם) וישבו שם ויקראו להמקום ההוא בני יהודה כשם אגודתם (ב).

הערה (א) העיר הגדולה שהרומים קראו לה היפפו שהוראתו סוס בלשון יוני והיהודים קראו לה סוסיתא במשך הזמן הרב נתחלקה לשני חלקים. החלק המזרחי יקרא היום פִּיק (ובאמת נשמע השם בהברה פִּיְג) וזה שארית מהשם היפפו. והחלק המערבי הרחוק מן פיק 1 1/3 קילומיטר יקרא היום סוסיא. ובדברי חז"ל רק במקום אחד נזכרת בשם סוסיא בירושלמי שביעית פ"ח ה"ג: אילין קורדקיא דסלקין ומזרבנין מן סוסיא לטבריא, אבל ביתר המקומות בגמרא ובמ"ר קראוה סוסיתא.

בעל תבת"א בידעו מרחז"ל כי סוסיתא צריכה להיות אצל החוף המזרחי של ים כנרת ומטבריא רואים אותה, החליט שהגבעה קַלְעַאת אֶל חוֹסֶן אשר לנוכח טבריא היא סוסיתא, ואת חורבת סוסיא שהיא מזרחה להגבעה לא ידע, ומכש"כ שלא ידע מהכפר פיק שהוא היפפו, הוא לא ראה ולא ידע את הדרך הגדולה (המרוצפת אבנים ע"י הרומים) ההולכת מן פיק—היפפו לגדרה Dschochadar בין אלה שני המבצרים אשר שם לגיונות של הרומים היו נחתים. בעל תבת"א לא ידע כי המרחק מן פיק—היפפו עד גַדְרָה Dschochadar שוה בדיוק להמרחק אשר מטבריא לפיק—היפפו (כדברי יוסיפוס). ומקום גדרה הרומית נעלם ממנו ומהמחברים שבאו אחריו.

והחוקרים החדשים חושבים שהכפר פיק שמו לפנים אֲפֵק שבדו מלבם, חורבת סוסִיא בספק אצלם אם היא חלק מהיפפו הרומית, אבל חשבו לדבר ברור שהגבעה קַלְעַאת אֶל חוֹסֶן שהיא היפפו העתיקה כמו שכתב בעל תבה"א.

זאת סברא של החוקרים החדשים, אבל לא כך הוא עיקרו של דבר, כי באמת כפר פִּיק ביחד עם חורבת סוסִיָא תנשענת לו, זאת היפפו—סוסיתא העתיקה, ועל דבר הגבעה קַלְעַאת אֶל חוֹסֶן יש להסתפק אם היתה בתחום מערבי של סוסיתא (מן פיק עד הגבעה 3 1/2 קילומיטר וסוסיָא ביניהן ויותר סמוכה לפיק) או עליה היה כפר בפני עצמו, ואפשר שהיתה בתחום המזרחי של עיר רגב הקרובה אל הגבעה ממערבה, כמו סוסיא ממזרחה.

הערה (ב) תשע העיירות האסורות שבתחום סוסיתא (הנזכרות בתוספתא שביעית פ"ד

נגבה לרגב $3\frac{1}{2}$ קילומיטר על שפת ים כנרת במזרחו נשארה העיר החרבה נמורי הנזכרת בתלמוד (בכורות נ״ה ע״א לענין מעשר בהמה) (א). והערוך גורס פטורי אשר במבטא של הערביים ישמע בדורי Badure. והיא העיר החרבה הואירבאן הקרובה לרגב.

נגבה לנמורי 3 קילומיטר על שפת ים כנרת במזרחו יושבת העיר השולמי

ובירושלמי דמאי פ״ב) כלן יושבות מסביב ביר שגום, ושמותיהן נשארו עד היום. ותנא דקחשיב אלו העיירות דוקא וביר שגום לא, מזה נראה כי דוקא באלו שנתפרשו החזיקו עו״ב אבל בביר־שגום לא החזיקו. ולהלן בענין מדרגות קדושת הארצות יבואר כי בעבה״י המזרחי מה שהחזיקו עו״ב, זה א״י גמור ומה שלא החזיקו חו״ל כסוריא לענין תו״מ ושביעית. ובשביל שלא נודע לנו הגבולים הקדמונים בין השדות של ביר שגום (המותרת) ובין השדות של עיינש רגב והצפייה (האסורות) הסמוכות לביר־שגום, לכן בביר שגום (הנקראת היום בני יהודה) גם בירק ובפירות אילן אין להקל.

והיהודים שקנו שדות בביר שגום ובחורבת עיינש ויקרה להם לתרום מפירות של זו על פירות של זו, ולכאורה הוה כתורמין מפירות הארץ על פירות סוריא ולהיפך, ברם אין אין לחוש לזה כמו שיבואר להלן מהספרי ומהגמרא כי המקומות שלא החזיקו בהם עו״ב בעבה״י המזרחי מדרגתם יותר גדולה מסוריא, כי העיירות בעה״י המזרחי שלא החזיקו בהם עולי בבל שוים לעזה צור וצידון ובעירות שמעלתן כסוריא ורק בדין אחד מעלתן גדולה מסוריא שאם תרם מפירותיהן על פירות סוריא או להיפך אין תרומתו תרומה, ואחר שמבואר כי עולי בבל לא החזיקו בעיר ביר שגום, לא נוכל לדעת אם בזמן הבית השני ישבו בה יהודים, ואם בשביל היהודים שגרו בה היו שלוחי תשרי באים לשם.

הרחבתי לדבר אודות ביר שגום בשביל שהבטחתי לאנשי חברת בני יהודה לחוות דעתי בענין קדמוניות של ביר שגום כי אפשר על פי הדברים האלה תתברר ותתלבן ההוראה אם היהודים היושבים שם צריכים לעשות יו״ט יום אחד או שני ימים, ועדיין הלכה זו רופפת בידם.

הערה (א) לפי הגרסא שבבבלי: היו לו בשני עברי הירדן אילך, ואילך או בשני אבטילאות כגון של נמר ונמורי צריך להעיר שחורבת נמר (כן נקראת גם היום) נמצא בין הגבעות אשר למערבו של כפר חרוב וכשלשה קילומיטר לדרום מן נמורי, והם (נמר ונמורי) שני אבטילאות בעבר אחד של הירדן, ובתוספתא בכורות מצינו גרסא אחרת: היה לו בעבר הירדן מכאן ומכאן כגון השולמי ומנרי ושתי אבטוניות וכו׳.

מובן הדבר אשר להלכה בשתי הגרסאות הכונה אחת, ברם התוספתא הירושלמית הביאה דוגמא רק לרישא דמתניתא מי הם המקומות אשר בעבר הירדן מכאן ומכאן כגון השולמי (בעבה״י המזרחי) מנרי Menare (בעבה״י המערבי) וביניהם לא יותר מששה מילין ומזה רואים את זה, אבל לסיפא דמתניתא ושתי אבטוניות (צ״ל או שתי אבטוניות) שהן בעבר אחד של הירדן התוספתא הירושלמית לא הביאה דוגמא, נוכל לומר כגון נמר ונמורי. ובתוספתא הבבלית מצינו דוגמא רק לסיפא דמתניתא: או בשני אבטילאות כגון של נמר ונמורי (שהם בעבר אחד של הירדן, בעבר המזרחי) אבל לרישא דמתניתא: בשני עברי הירדן אילך ואילך—בתוספתא הבבלית לא מצינו דוגמא, נוכל לומר כגון השולמי ומנרי.

או שולמי הנזכרת בתוספתא בכורות פ״ז: היה לו בעבר הירדן מכאן ומכאן כגון השולמי ומנרי וכו׳. העיר שולמי כעת אצל הערביים נקראת סַמְרא בהביאם אות ר תמורת אות ל (א) ומקום ר נתנו אחר אות מ. ואצל כפר סמרא יש תל ארוך (2 קילומיטר ארכו) הנקרא תל סַלִיב. השם של התל הזה מוכיח כי בימי קדם היה נקרא תל שולמי על שם עיר שולמי (כעת—סמרא) שאצלו.

ועל דבר עיר מנרי מבואר לעיל בפרק זה שהיא על ראש ההר הנמשך לאורך החוף המערבי של ים כנרת ויושבת בצד מערבית הדומית של המי טבריא ולמעלה מהם 500 מיטר והיום נקראת חורבת מְנֵרִי.

אם נראה כאילו חוט מתוח מן שולמי עד מנרי el Menare, אזי מגמת החוט יהיה למערבית צפונית, ואורך החוט ההוא (העובר ברוחב הים) הוא המרחק היותר קצר שבין שולמי ומנרי, ארכו 8 1/3 קילומיטר. העומד בעיר שולמי יכול לראות עיר מנרי והלק משדותיה (ב).

דרומית מערבית לשולמי (4 קילומיטר) על שפת ים כנרת בקצהו הדרומי יש כפר צמח הנזכר במשנה (תוספתא שביעית פ״ד) ושמו לא נשתנה. לא נוכל לדעת כמה שנים לפני ר׳ יהודה הנשיא היו נוהגין בו לענין תו״מ ושביעית לאסור כמו יֶתֶר העיירות האסורות שבתחום סוסיתא. אולם ידענו כי רבי התיר כפר צמח, מובן הדבר מפני שנודע לו כי עו״ב לא החזיקו בו. לפני ארבעים שנה התנער כפר צמח מעפר הריסותיו והוא ושדותיו הם אחוזת בית מלכנו הסולטאן יר״ה ותנשא מלכותו, ובשנת התרס״ה החלה לעבור בו מסלת הברזל ההולכת מחיפה לאדרעי ולדמשק, ובכפר צמח נבנה בנין יפה בית תחנות של מסלת הברזל, ומעת ההיא הי׳ הכפר הזה מרכז הנסיעה ליושבי טבריא וסביבותיה.

טרם נתרחק מחוף המזרחי של ים כנרת וטרם נפרד מהמקומות אשר בסביבות סוסיתא, ראוי להעיר כי להפיץ אור בהיר על תשע העיירות שבתחום סוסיתא קבענו מקום בענין היותר מוכשר לזה, להלן בתחום א״י שהחזיקו עו״ב בעבה״י המזרחי.

ים כנרת משתרע בעמק נמוך ופני המים של הים הזה נמוכים 208 מיטר מפני

הערה (א) וזה יתכן ורגיל בלשונות בני שם. כמו אלמנותיו תמורת ארמנותיו, מזרות תמורת מזלות, קבוטר—קבוטל. שלשלת—שרשרת (בלשון ערבי זנזיר) וכן מרצע בעברי מְצַלִי בערבי.

הערה (ב) וזה שאמרו בירושלמי ב״ב פ״ח ה״ב: א״ר לעזר ואפילו שתי אבטוניות כגון שלומי ומנרי (ונכירו ט״ס) והירדן מפסיק בנתיים ועומד שם ורואה אחר המחזיק בשדה ומחזיק בשלו אינה חזקה וכו׳. וגם בתוספתא בכורות פ״ז היה לו (עדרים) בעבר הירדן מכאן ומכאן כגון השולמי ומנרי וכו׳ אין מצטרפות זו עם זו. נקט שני המקומות האלו לאשמעינן שאע״פ שמהאחד רואים מה שיש בשני אפילו הכי אין מצטרפות.

המים שבַּים הגדול. המקום היותר עמוק שבים הזה מגיע לשמונה וארבעים מיטר וזה סמוך לשפתו המזרחי אשר אצל חורבת גמלא; שני לו—באמצע הים בין כורסי ובין מגדלא, שָׁם עומקו 42 מיטר.

חוף הים אשר אצל חמת (חמי טבריא) יותר עמוק מאשר אצל טבריא; ועומקו המצער—בקצהו הדרומי, בין שולמי (סַמרא) ובין קדישין (קדיש) 18 מיטר. בכלל, החוף המזרחי יותר נמוך מהמערבי, והמים אשר בשפתו המזרחי עמוקים ממי שפתו המערבי. בכל שטחו של ים כנרת צדים דגים רבים אבל ביותר יגדל הציד במקום אשר לפנים הי' נקרא ציידן (**א**), הוא במקום שהירדן נכנס לים כנרת. ולעיל בפרק זה מבואר כי לציידן לפנים יקרא היום חורבת אַבּוּ צֵינֵי.

ג). ימא דסמכי. הים השלישי נקרא בתלמוד וגם בספרי יוסיפוס בשם ימא דסמכי, ומקומו 16 ½ קילומיטר צפונה מים כנרת.

ברור הדבר כי בזמן ממשלת היונים ההלו לקרות אותו ים של סמכי ע"ש סאמאכא העיר הגדולה שהיתה קרובה אליו. ועד היום, במרחק 11 קילומיטר (מהלך שלש שעות) לצפונית מזרחית מהים הזה נשארו חרבות העיר הגדולה הזאת בשם חורבת סוּמַכֶיָא.

אולם בראשונה היינו מזמן יהושע בן נון עד סוף ימי הנביאים האחרונים הים הזה היה נקרא הגלילה-הקדמונה כמו שאמרו (ירושלמי שקלים פ"ו ה"ב): יוצאים אל הגלילה הקדמונה זה ים של סמכו וכו' (**ב**). ואצל הערביים עד היום נשאר השם העתיק הגלילה שהמירו הברתו בהברת אֶל הוּלִי או אֶל חוּלִי (**ג**).

הערה (א) כמו שאמרו בירושלמי שקלים פ"ו ה"ב.

הערה (ב) משובשת רק הגרסא ים של סופני וימא דסופני אשר בספרי ובתרגום יונתן פ' ברכה, אולם הגרסא ימא של סבכי ב"ב ע"ד ע"ב ובכורות נ"ה ע"א וגם הגרסא ימא של סופכי גרסאות אמתיות הן כי סמכי סובכי וסופכי שם אחד הוא.

הערה (ג) לא על אחד המחברים שקדמוני ראוי להתפלא כמו שיש לתמוה על בעל תבה"א שהיתה לו ידיעה גדולה בתלמוד שנעלמו ממנו דברי הז"ל (שקלים פ"ו) שהם כ"כ ברורים ומפורשים ע"ד השם העתיק של ימא דסמכי. ונוכל להביא ראי' שבעל תבה"א לא ראה דברי חז"ל אלה, כי אודות המקום קלבריאה אשר באיטליא הביא מדברי הז"ל בב"ר פ' כ"ג ולא מהירושלמי שקלים פ"ו שהזכירו אודות קלבריאה תיכף אחר ביאורם ע"ד הגלילה הקדמונה. ולו ראה בעל תבה"א מה שאמרו חז"ל ע"ד השם העתיק של הים הזה בודאי היה סומך על דבריהם ולא היה מוציא מיד עטו דברים שאין להם שחר לומר כי מי מרום הי' שֵׁם הים הזה לראשונה, ומרום וסמכי (לפי דעתו) הוראה אחת להם—לשון גובה והרמה, והביא ראי'

צריך לדעת (א) כי השטח המשתרע בין ים הגלילה ובין גבול צור (ב) והלאה צפונה עד אחלב Alawe ועד חצור el Kuser (היושבת על נהר מי־מרום הוא קרמיון—קסמיא), השטח הזה שארכו מדרום לצפון בערך 30 קילומיטר, ורחבו ממזרח למערב (מים הגלילה ומירדן הצעיר עד גבול צור) בערך 22 קילומיטר. השטח הזה מימות יהושע בן נון עד ימי צדקיהו מלך יהודה נקרא בשם הגליל ע"ש ים הגלילה, והעיר קדש נפתלי היתה בתוך הגליל. ובשטח הזה (בלי ספק אצל גבול צור) היו עשרים הערים שנתן שלמה לחירם, אבל הארץ אשר לדרום מהשטח הזה, היינו מהקו יסוד המעלה—סולמא דצור (Thilla—Nakura) ולדרום לא היתה נקראת בשם גליל.

אולם אחר שעלו מבבל היה להפך: בשם גליל קראו להשטח המשתרע מן רצועת הכותים (ארץ השמרונים) שבדרומו, עד הַקו יסוד המעלה—סולמא דצור (Thilla—Nakura) המגביל אותו מצפון (ג), ומן הקו הזה צפונה, היינו כל השטח שהיה נקרא גליל בימי הבית הראשון עם הערים קדש נפתלי ואחלב והצור עד הנהר מי מרום—קאסמיא, בזמן בית שני הי׳ מגבול הגליל ולחוץ, ועו"ב לא החזיקו שם. ולהלן בענין חלוקת הארץ בזמן בית שני עוד הפעם יבואר מה בין הגליל של התקופה הראשונה להגליל שבזמן בית שני.

במקצוע דרומית מערבית של ים הגלילה (הוא ימא דסמכי) על שפת הים בין נחל ואדי וואגאז ובין נחל ואדי חאנדאזש במקום שהם נופלים אל הגלילה יש הכפר אשר לפנים נקרא כפר טהיללא ועליו אמר יוסיפוס שמקומו במקצוע מזרחית צפונית של הגליל העליון, בעת הערביים קורין לו טֶליל Tlel. רבות מאות שנים היה הכפר

לדבריו מלישנא דתלמודא בדין ניקב המחול וכו׳ אבל בסומכיה טריפה. ועוד טרח להכפיל ולהגדיל שגיאתו באמרו כי בלשונות ארמי וערבי השורש סטך הוא מלשון גבהות והרמה. ודבריו אלה דברי הבאי, כי בשפת ערבי השורש סמך אינו מורה הרמה וגבהות, ובלשון ארמי השורש סמך הוראתו עובי כמו , שמצינו במלכים א׳ בבנין הבית ועביו טפח מתרגמינן ועביו—וסומכיה, ולא שיורה על גבהות והרמה, וגם במסכת חולין בסומכיה פירושו בעוביו של הטחול.

מבלי להכיר טעותו של בעל תבה"א כל התרים והוקרי הארץ קימו וקבלו את דבריו, ובאיירופא ובאמיריקא כל מחברי מפות א"י על פני היאור הזה כתבו את שמו Lac de או See Merom Merom היינו מי מרום הנזכר במלחמת יהושע עם מלכי הצפון ; ואנו לא נתפלא על הארונים האלה שלא ידעו כי הגלילה שֵם הים לראשונה.

הערה (א) כי זה כלל גדול ונחוץ הוא למי שרוצה שיהי׳ לו מושג נכון אודות הגליל וגבוליו.

הערה (ב) ולהלן בתחום א"י שכבש יהושע בן נון יבואר כי הקו המתוח מעיר חוסה (Ksebe) עד עיר חֵבֶל Dibl הוא הגבול בין נחלת שבט אָשר ובין מדינת צור.

הערת (ג) וגבולו ממזרח-הירדן, וממערב־הים הגדול.

הזה חרב ושמם, ובשנת התרמ"א נתנה הממשלה את מקום הכפר הזה ואת שדותיו להערביים פלישי אלגיר וישבו שם באהלים, ואחר שנים אחדות בנו בתים ויהי עוד הפעם לכפר קטן, ובשנת התרמ"ג באו יהודים מעיר מיזריטש אשר במדינת פולין ויקנו להם שדות אצל כפר טהיללא, ועל שפת ים הגלילה (ימא דסמכי) בצד צפון של כפר טהיללא Tlel (א), על קו הגבול שהחזיקו עו"ב, יסדו להם מושבה בשם יסוד המעלה, והבארון אֶדמונד די רוטהשילד הזיל זהב רב לבנות להם בתים וחצרים ונתן להם כל טוב ועוד לא חדל להחזיק בידיהם, והם זריזים בעבודת האדמה ומצליחים.

צפונה ליסוד המעלה על החוף המערבי של הגלילה הקדמונה משתרעת ארץ נמוכה שדה גדולה כלה משקה שתֵעָבד ותזרע ותצמיח אורז אדום ושני מיני דורא אשר יגדלו שם למכביר.

בלכתנו 5 קילומיטר מיסוד המעלה צפונה, נעבור את הנחל המלא מים חיים צלולים הנקרא עין של מלחיא הנובע ויוצא מרגלי הר הרים (ב) אשר על יד הדרך (ג).

אצל המעין הזה למזרח הדרך היתה עיר בשם מלחיא אשר תחומה המזרחי הגיע להבצה הגדולה el Ghabbe המשתרעת בצד צפון של הגלילה הקדמונה, העיר מלחיא יושבת במקצוע צפונית מערבית של ים הגלילה, מעין או נחל של מים מלוחים אין בעיר הזאת ולא בסביבותיה, אבל בתחום המזרחי של העיר הזאת סמוך להבצה הגדולה יש חלקת שדה בערך שני דולאם המגדלת (מעצמה) מַלוּחַ, היינו עשבים קטנים מלוחים המלאים מין מלחי Chlornatrium, נקל להבין כי העיר נקראה בשם מלחיא ע"ש העשבים המלוחים. בעיר הזאת ישב ר' יוסי ממלחיא (ד) ומקום קבורתו על ההר אשר למערבית צפונית מעיר מלחיא וסמוך לה. והערביים היושבים בגליל ובגולן ובא"י

הערה (א) אולם בימי קדם הכפר טהיללא היה משוך יותר לצפון, והמקום שעליו נבנו בתי יסוד המעלה הי' בתוך ובאמצע כפר טהיללא העתיק כמו שיבואר להלן.

הערה (ב) על ראש ההר הזקוף הנשקף על פני מלחיא יש עיר חרבה הנקראת היום חורבת חַרַא ובימי קדם היתה עיר בשם חרים, וצפונה לעיר זאת וקרובה לה (6 קילומיטר) יש עיר חרבה הנקראת חורבת מגדל, וזאת מגדל חרים אשר בנחלת נפתלי.

הערה (ג) היא הדרך הגדולה העתיקה ההולכת מערבות יריחו לאורך הירדן צפונה ועוברת עיר טבריא וכרמי ראש פנה ועיר מלחיא להמושבה מתולא אשר בראשית בקעת הלבנון, ומשם צפונה עד חמת של אנטוכיא.

הערה (ד) זה ר' יוסי ממלחיא שפירש דברי רב הונא שאמר ארכביה אתרי ריכשי (ירושלמי קדושין פ"א ה"ה), ונזכר בב"ר פמ"ב אמר ר' יוסי ממלחייה תמן תנינן איסרין לשם אלסר. וגם במדרש וי"ר פכ"ו. ובמדרש איכה רבתי אמרו: כד דמך ר' יוסי ממלחיא סליק ר' יוחנן ור"ל לגמילות חסדא וכו'. ועל הליכה זאת נופל לשון סליק כי כפר מלחיא גבוה מטבריא 210 מיטר ומקום קבורתו על ההר גבוה מטבריא 400 מיטר.

הצפונית מכבדים ומקדישים את מקום גניזת גופא קדישא הדין וקורין לו נֶבִּי יוֹשֶׁי (א) וביראת הכבוד נעלה הולכים להתפלל שמה. נראין הדברים כי על ההר הזה הי' בית הקברות של עיר מלחיא, אף כי ההר הזה ממערבה (במערבית צפונית) של העיר, כי למזרחה של עיר מלחיא לא הי' מקום לעשות בית הקברות מפני הבצאות.

הערבים היושבים היום במלחיא אינם יושבים בבתים רק באהלים, עוסקים בעבודת האדמה, זורעים תבואה ממיני דגן וקטניות וגם האורז האדום כמו שזורעים בחולתא הנמשכת יחד עם מלחיא ותבונה אחת להן. הערביים יושבי מלחיא מגדלים פרים ופרות מדבריים היינו ממין הכוי (תאו) אשר בהם יחרישו האדמה, והפרות נותנות חלב רב, תבן או מזון אחר לא צריך לתת להם בכל ימות השנה כי רועים בקנה וסוף בתוך הבצה הגדולה, ודוקא במקום אשר רגל אדם לא תוכל לבוא שם. בַּבֹּקֶר בַּבֹּקֶר בלא רועה ילכו שמה העדרים ולבדם ישובו בערב. והמין הזה, הכוי, יכול לחיות רק במקום בצה ואגמי מים.

מלבד עבודה בשדה וגידול בהמות, יושבי מלחיא עושים מחצלאות מהקנים הרכים הנקראים באביר והמחצלאות שלהם נמכרות בכל א"י.

בקיץ מרחיקים הערביים את אהליהם מקרבת הבצה ונוטים אותם בשדה המערבית, קרוב לעין מלחיא אצל הדרך הגדולה.

תבונת החיים והעבודה של הערביים יושבי מלהיא המתאימים עם טבע המקום ותנאיו מראה לנו לדעת כי היהודים שישבו שָׁם בימי קדם ג"כ עסקו בעבודת האדמה ובגידול בהמות מדבריות וישבו באהלים שהעתיקום ממקום למקום לפי תקופות השנה.

ועל גבול ים הגלילה מצד צפון משתרעת הבצה הגדולה של החולתא, ושם בצדו הצפוני, הגלילה מגיה את הירדן אל תוכו. ועל אודות החולתא והבצה שלה יְדֻבר להלן.

החוף המזרחי של הגלילה הקדמונה (שארכו 6 קילומיטר) גבוה מאדמת החוף המערבי, כי המדרון היורד מסעיפי החרמון מגיע עד המים של החוף המזרחי.

הערה (א) אין לתאר את יראת הכבוד אשר להערביים (היושבים בחלק הצפוני של א"י) בגשתם אל המקום שבו נגנז גופא קדישא הדין, הערביים הפראים והערביים המתונים הולכים שנה בשנה להתפלל אצל מקום קבורת הקדוש ר' יוסי, והם קוראים לו נֶבִּי יוֹשֶׁי. וטרם שילכו להתפלל טובלין במי מעין, ובלא טבילה לא יהינו לגשת אל המקום הקדוש ההוא. רוצח או גנב כי יובא למקום הקבר הקדוש הזה והשביעוהו בשם הצדיק נבי יושי אז תיכף יודה על האמת, ומאין להם יראת הכבוד הזאת, אין ספק שהערביים שהיו לפני אלף וחמש מאות שנים הביטו וראו איך יהודים היו מביאים לשָׁם חולים מסוכנים והיו מתפללים ונענים, ואת שֵׁם הצדיק קבלו הערביים מהיהודים.

פני המים של הים הזה גבוהים 2 מיטר מפני המים שבים הגדול, ועומקו לא יותר מחמשה מיטר. בים הזה יצודו דגים לרוב וביותר יגדל הציד במקצוע צפונית מערבית במקום שפך מי נהר מלהיא אל הגלילה (א), גם על החוף המזרחי של הים הזה נכח המושבה יסוד המעלה במקום שפך נחל בידארוס Bedarus (השוטף מההרים הקרובים המזרחיים) להגלילה הוא ימא דסמכי, גם שם יגדל הציד; המקום הזה יקרא היום סַיְדֵי (ב).

ד). ימא דמילחא, נקרא גם בשם ימה של סדום, הוא ים המלח הנזכר בתורה ובספר יהושע, ובנבואות זכריה נזכר בשם הים הקדמוני (ג). כמו כנרת וכמו הגלילה הקדמונה, כן ים המלח מישתרע (בפאת נגב) על הגבול בין א"י המערבית ובין א"י המזרחית.

לדַבֵּר אודות המקומות המצוינים אשר על שפת הים הזה מסביב, נתחיל משפתו המזרחי מהמעינות הרותחים אשר בתוך נחל השחר ולמזרחו של ים המלח 5 קילומיטר. המעינות האלה משונים זה מזה במעלת חום מימיהם, והגדול בחומו מחזיק קרוב אל 63° c. למעינות הרותחים האלה הערביים קורין חאמאם (מרחץ) זֶרְקָא Chamam Zerka בשביל שמקומם בתוך הנחל הנקרא אצלם וַאדִי זֶרְקָא Wadi Zerka, אולם בזמן כיבוש משה רבינו להנחל הזה קראו נחל השחר, כמו שיבואר להלן במקום שידבר אודות הנהרות והנחלים שבא"י.

יוסיפוס (במלחמות ספר א' פל"ג) כתב כי שבועות אחדות לפני מות הורדוס כאשר תקפה עליו מחלתו עבר את הירדן לרחוץ את בשרו במעין קאללירואי החם אשר מימיו יזלו אל ים המלח. ובעל תבה"א ברצונו למצוא מקום לֶשַׁע אשר בזמן חכמי

הערה (א) ובעת שנושב רוח קדים עזה וישים את חים כמרקחה אז הדגים, ברוצם בהמון רב אל הנהר הקטן נהר מלחיא, בלי רֶשֶׁת בלי מכמורת, בְּיָד יאספו.

הערה (ב) ולא נוכל לחשוב כי סַיְדֵי אשר על החוף המזרחי של ים הגלילה שהוא המקום ציידן הנזכר בירושלמי שקלים פ"ו ועוד בכמה מקומות בדברי חז"ל, כי בזמן חכמי התלמוד עיר ציידן היתה במרכז הישוב הישראלי ולא בעבה"י בקצהו הצפוני, כמו שמבואר לעיל (רף מ"ז הערה ב) מהגמרא ירושלמי ע"ז פ"ד ה"ה, עי"ש. ולעיל בכתיבת ים כנרת וגדותיו מבואר כי העיר ציידן היתה בקצה הצפוני של ים כנרת אצל המקום שהירדן נכנס לים כנרת.

הערה (ג) הערביים קורין לו באחאר לוט כלומר ים של לוט, ועמי איירופא קורין לו ים המות, כי גם הדגים בבואם אל תוכו ימותו כרגע.

המשנה נקרא בשם קלרה (א) שגה להחליט כי המעינות הרותחים חאמאם זָרְקַא שבארץ מואב הם לֶשע—קלרה, ושָם בתוך ארץ מואב אשר למזרחו של ים המלח הגיע (לפי דעתו) גבול הכנעני, כי שווי צלצול השמות קלרה שבספרי וקאללירואי (ב) הנזכר אצל יוסיפוס הביא את בעל תבה״א לטעות גסה מאד, ובטעותו משך אחריו את כל חוקרי הארץ שבדור הזה, ובסמוך בענין זה יבואר ויֵרָאֶה מקום לשע—קלרה האמתי.

נלכה נא הנגבה בדרך ההולכת לאורך מדרון ההרים היורדים לצד ים המלח, וכל שטח המדרון הזה עד מי ים המלח עם המישור הנמוך אשר אצל ים המלח בחופו המזרחי הי׳ נקרא בשם עָר (ג).

בלכתנו ממעינות הרותחים 5 קילומטר הנגבה נגיע לעיר מהיר (ד) הנקראת

הערה (א) כמו שאמרו בספרי ריש דברים: לשע זו קלרה. גם בירושלמי מגילה פ״א הביאו דברי הספרי, אמר ר׳ לעזר לשע זו קלרה.

הערה (ב) ובאמת כל המעינות החמים, כל מרחצאות מינעראלים שהם לרפואה היו נקראים אצל הרומים בשם קאללירואי כמו קילורין בלשון הגמרא. והמלומדים מחכמי גרמניא שהעתיקו את ספרי יוסיפוס מלשון יוני לשפת גרמני, בהערה אודות המעינות החמים שבנחלת ראובן כתבו הדברים האלה: הרבה מעינות רפואה מפורסמים בימי קדם היו נקראים בשם קאללירואי (היינו כי השם קאללירואי הוא שם עצם כללי לכל מעינות רפואה ולא שם פרטי). ראה קדמוניות היהודים של יוסיפוס (ספר 17 פרק 6) בלשון גרמני שנעתקו מלשון יוני ע״י פרופיסכור Katta ופרופיסכור Efrörer, נדפס בפילודילפיא באמעריקא בשנת התקצ״ח 1838 למספרם.

הערה (ג) וכן פירשו חכמי המשנה בספרי פ׳ דברים: בערבה זה מישור של יער פה יש ט״ס או טעות המדפיס וצ״ל מישור של עָר. צריך להעיר כי ערבה ועָר הם שמות נרדפים להמקומות הנמוכים מפני מי ים הגדול, רק המקום הנמוך שבא״י (ובצד הר שעיר) נקרא בשם ערבה, ושבארץ מואב נקרא עָר. הארמים קראו לו לְחָיַת, והערביים לכל עמק הירדן מכנרת ועד ים המלח ולדרום ממנו קורין אֶל־עָר el Ror; וע״י שנודע לנו כי הערבה שבארץ מואב בימי קדם נקראה עָר (ובשם זה נקרא גם המדרון היורד אל הערבה) נוכל להבין דברי הכתוב אודות מלחמת סיחון עם מואב; כי אש יצאה מחשבון וכו׳ אכלה ער (של) מואב (וגם) בעלי במות ארנון, היינו אש המלחמה יצאה מחשבון והחריבה הערבה (הנמוכה) של מואב וגם המקומות הגבוהים של מואב, הם המחוזים הגבוהים הנקראים בעלי ובמות שמהם יוצא נחל ארנון. התיבות רמתא דארנון שבתרגום אונקלוס מוכיחות שכיוונתי לדעתו.

ולמען יבוארו ויָדְעוּ היטב המקומות בעלי ובמות צריך להעיר כי ראש נחל ארנון בצאתו ממקום גבוה מגבול המדבר יקרא היום ואדי בַּעְלהוּא ע״ש המחוז בעלֵי (שאצלו), והראש של הנחל השני המתגלגל בצפונו של נחל ארנון ומתאחד עמו, יקרא היום ואדי בותם ע״ש המחוז במות (שאצלו). המחוז בעלי והמחוז במות גבוהים מהערבה של מואב (ער מואב) בערך 900 מיטר

הערה (ד) עיר מהיר נזכרת בירושלמי ב״ק פ״ז ובירושלמי פ״א דע״ז כי שם מותר

מוּעָאִיר Mukaar. היונים והרומים קראו לה מַחֵירוּס ונשמע במבטא כמו מַחִירוּס וכבר בארנוה לעיל פ"ג. המרחק מן מהיר עד ים המלח, בעקלקלות המסלה 11 קילומיטר.

נגבה למהיר (מחירוס) 54 קילומיטר יושבת העיר קֶרַאק היא קיר מואב העתיקה שמקומה על הר גבוה 1026 מיטר, וגם היום היא עיר גדולה ובה ישיבת ישר המחוז. המרחק מן קיר מואב עד ים המלח בעקלקלות הרבות של המסלה, 17 קילומיטר.

נגבה לקיר מואב 6 קילומיטר יש המקום אשר לפנים הי' נקרא דִי־זהב ובעת הוא כפר קטן הנקרא בשם דוּשֵׁהַבָּא Djuba וממנו למערב עד מי ים המלח 11 קילומיטר.

ומן קיר מואב למערבית צפונית (9 קילומיטר) בערבות מואב, היא עָר של מואב, יש עיר שהערביים קורין לה תַּלְחָא, וכפי הנראה לְחַיִּית הי' שמה לראשונה ע"ש הערבה שנקראה לְחַיִּת בלשון ארמי, ולא כל חלקי הערבה בכל מקום שהם היו נקראים בשם זה, רק עָר מואב, היינו דוקא חלק של הערבה הנכנס לארץ מואב נקרא לחיית בלשון ארמי (א). השם תַּלְחָא שוה להשם לְחַיִּת. המרחק מעיר תַּלְחָא ימה עד ים המלח 7 קילומיטר.

למערבה של לחַיִּית (Talcha) 9 קילומיטר, על שפת ים המלח יש מקום חרב הנקרא רוּדוּשׁוּם מוֹאַדוּשֵׁיהאט וזה שארית השם של העיר אַדְמָה העתיקה שהיתה במקום החורבה הזאת או קרובה לה תחת מי ים המלח.

נגבה לאַדְמָה (מוֹאַדוּשֵׁיהאט) 11 קילומיטר יש מבצר חרב הנקרא מבצר נוּמֵירָא Burdsch Numeira, במקום הזה, או סמוך לו תחת מי הים היתה עיר עמֹרה (ב) הידועה

לגדל בהמת דקה בשביל אשר סביבותיה ט"ז מיל על ט"ז מיל שדות זרועות אין, רק מדבר למרעה צאן. וכן אמרו במדרש קה"ר פ"א: אבל שבט ראובן וגד שהרחיקו עצמן מן הגזל לפיכך נתן להם הקב"ה נחלתם במקום שאין בו גזל שנאמר והנה המקום מקום מקנה וכו' וכן ממהיר ט"ז מיל על ט"ז מיל. ויפה פירש בעל מ"כ שהוא מקום בארץ ראובן וגד, ולא כדברי בעל אסיפת אמרים ע"ש.

הערה (א) כעין יוצא מהכלל הזה מצינו עיר אחת בערבות הירדן בחלק גד שהכתוב (במדבר ל"ב) קראה בשם ערער (צָר כפול). והמתרגם הירושלמי בלישון ארמי קרא לה לחיית. וגם בעת הערביים קורין לה חורבת סַלֵיְיחַת Saleichat, היא לחיית—ערער העתיקה, ומקומה צפונה לעיר צפון—עמתו (Amate) במרחק 10 קילומיטר.

הערה (ב) אחר מחשבה ועיון נוכל להכיר כי העיר החרבה אשר בנגב מואב הנקראת היום בורדוש נוּמֵיירא (מבצר נומיירא) לא זאת העיר נמרים של מואב שעליה אמר הנביא ישעיהו כי מי נמרים משמות יהיו, ברם נמרים הנזכרת בנבואת ישעיהו על מואב היא החורבה הנקראת תל נִימְרִין, היא בית נמרה בערבות הירדן בנחלת גד אצל גבול ראובן. כי כמעט כל הערים הנזכרות בנבואה זו

בקורותיה האחוזים וסבוכים בקורות העתים של סדום שכנתה. סדום על שפת ים המלח (עמק השִׂדים) אצל שפתו המערבי (א) ועמורה נכחה אצל שפתו המזרחי.

ואחר שבארנו המקומות של הערים סדום עמורה ואדמה ראוי לדבר גם אודות עיר צב״ים (כפי הכתיב), שהוא המקום אשר היום יקרא סַפִּיָא. ושמו, יחד עם המצב הגיאוגראפי שלו מוכשרים להעיד כי שם היתה עיר צביים שמקומה בערבה אשר מנגב לים המלח, 7 1/2 קילומיטר נגבה לעמורה ופחות משלשה קילומיטר מנגב למקצוע מזרחית דרומית של ים המלח בקצה נחל זרד במקום שהנחל הזה יפרד והיה לשני נחלים וצביים–סַפִּיא בתָּוֶךְ.

בעיר צביים ובסביבותיה בין שני הנחלים הנפרדים, בשטח הנקרא כעת עָר סַפִּיָא שמדתו בערך 8 קילומיטר מְרֻבָּעים. שָׁם יצמח ויגדל מין אילן הנקרא גפן סדום וענביו ענבי רוש ולאילן זה הערביים קורין אוֹרְשׁ, הוא השם רוש מהופך.

העיר צביים–סַפִּיָא אף כי מי ים המלח לא כִסו אותה, כֻּלָּה נהפכה ביום זעם, גפרית ומלח שרפה כל ארצה; כעת צביים–ספייא מקום לערביים יושבי אהלים ומקנה.

שנים עשר קילומיטר מזרחית דרומית לעמורה ותשעה קילומיטר דרומית מערבית לדִי זהב אצל הדרך העוברת נחל זרד והולכת הנגבה לעיר תפל יש עיר חצֵרות הנזכרת בפ׳ דברים יחד עם המקום דִי זהב.

העיר חצֵרות נקראת היום אֶל כַּנְזִירָי (בכף רפויה). בשם זה קראו לה הערביים מעת שישפכו ממשלתם על ארץ מואב (ב) ואפשר גם לפנים בהיותם שכנים למואב היו קוראין לה כך. חכמי ישראל תלמידי ר׳ יוחנן קראוה ג״כ בשם הערבי, רק הם בחרו בלישנא קלילא ויקראו לה כַּן.

גם ההר הגבוה 1037 מיטר אשר בצד העיר הזאת ממערבה נקרא בשם זה ראס אל כַּנזירי Ras el Chansire וחכמי התלמוד היו קוראין לו כַּן כמו שיבואר בסמוך בענין לשע–קלרה. המרחק מן חצרות-כַּן הנגבה דרך מעבר נחל זרד (ג) עד תפל 16 1/2 קילומיטר.

הם של נחלת ראובן שלקחו המואבים כשגלו ראובן וגד. כן נזכרו שמה : דיבון נבו מידבא יעזר שבמה חשבון ואלעלה גם צֹעַר (עגלה שלישיה), חרנים, מעלה הלוחית, אֶגְלַיִם, מי דימון וַיַהַץ המבוארים לעיל סוף פרק שלישי.

הערה (א) מקום סדום נוכל לדעת ע״פ עיר צוער שנשאר שְׁמָהּ (חורבת סואֶירא) עד היום, וע״פ המרחק ה׳ מילין מסדום לצוער כמו שיבואר בסמוך.

הערה (ב) בעת שהלך מואב בגולה.

הערה (ג) ולהלן בענין הנהרות והנחלים שבא״י יבואר כי נחל זרד שעברו ב״י אחר ל״ט שני מגוריהם במדבר הוא נחל סְּרוּיָא (ואדי רוטייא) Wadi Ruteija אשר בקצהו, קרוב לים המלח נקרא ואדי אֶל חַיסַפִּי.

חמשה קילומיטר מהר הצרות—כֵּן ימה (ומעט נגבה), וארבעה קילומיטר מנגב לקרן מזרחית צפונית של ים המלח, ושלשה קילומיטר למזרחה של הבצה הגדולה המכוסה במלח סדומית (א), על שפת נחל זרד יש עיר חרבה אשר היום תקרא חורבת לַבְּרוּשׁ Labrusch, והשטה ההררי אשר למזרחה ולמזרחית דרומית ממנה נקרא ג'בּ דזשֶׁבֶל לַבְּרוּשׁ ומגיע עד הדרך ההולכת מן תפל (צפונה) אל חצרות ודי זהב.

העיר וההר לברוש מראים לנו את המקום לבן הנזכר בפרישה אלה הדברים, אצל תפל וחצרות ודי זהב (ב).

בעמדנו בתחום ים המלח במקצוע דרומית מזרחית שלו, ראוי לשום לב על

הערה (א) הבצה המלחית המשתרעת מים המלח נגבה ארכה מצפון לדרום. 9 קילומיטר ורחבה הבינונית בערך 6 קילומיטר.

הערה (ב) והכתוב בחשבו את ארבעת המקומות האלה חשבם כסדרם לפי מצבם מן הדרום אל הצפון: תפל עיר באדום אצל הערבה למעלה, על הדרך ההולכת מארץ אדום צפונה ארצה מואב. ומתפל שמונה קילומיטר צפונה עד הר לבן (לַבְּרוּשׁ), ומשם שמונה קילומיטר צפונה עד חצרות (כַּנזירי—כַּן), ומשם שמונה קילומיטר צפונה לדי זהב (דזשובא) וכולם על יד הערבה el Araba מלמעלה; דרך המקומות האלה לא הלכו בני ישראל כי מלך אדום לא הניחם לעבור בדרך הזאת ההולכת בפנים הארץ, ולא עברו את נחל זרד במקום שעיר זרד Deredsche יושבת עליו, אבל נאלצו לעבור בדרך ההולכת במדבר במזרח ארום. ומפונן הנקראת היום מַאַאן Maan הלכו צפונה בדרך העוברת 13 קילומיטר למזרחה של בצרה, ועברו את נחל זרד אצל עיר סַרְוֵיָא Ruteiya שהיא למזרחה של עיר תפל 11 קילומיטר, ולמעלה ולמזרחה של עיר זרד (דֶרֶידְזשֶׁה) 17 קילומיטר. ברם המקומות תפל, לבן, חצרות ודי זהב מצבם בקרבת הקצה הדרומי של ים המלח ונשקפים על פני הערבה el Araba אשר בצד ארץ אדום.

וע"י ידיעת המקומות האלה נוכל להבין פשוטן של המקראות בתחילת ספר משנה תורה: אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל (וְנִסְרָן) בעבר הירדן; (אבל תחילתן) במדבר היינו במדבר פארן בְּקָדֵשׁ. (ואח"כ בעת שישבו) בערבה; ולא בכל הערבה שארכה מאילת על ים סוף עד ים המלח מאתים קילומיטר, רק במקום אחד בחלק הצפוני של הערבה, ואת המקום הזה ציין הכתוב בציונים טבעים ידועים, והמה: מול סוף היינו במקום שבתוך הערבה אשר ממנו רואים היטב הראש ממעלה עקרבים שהי' נקרא סוף ובעת נקרא נַקְבּ סופי הגבוה מהערבה שאצל ים המלח בערך 780 מיטר, ובמרחק 37 קילומיטר הר גבוה כזה יֵרָאֶה בָּהִיר היטב. (הר סוף מקביל לעיר תפל ולמערבה בדיוק). בין פארן ובין תפל, היינו המקום הזה הוא למזרחו של מדבר פארן (הוא מעלה עקרבים והמדבר שממנו הנגבת) ולמערבה של עיר תפל שבארץ אדום, וגם בין פארן ובין לבן, וגם בין פארן ובין חצרות ודי זהב. וכאשר ידוע לנו כי אורך מחנה ישראל הי' י"ב מילין שהם שמונה עשר קילומיטר, נבין מזה כי בעת ההיא השתרעה מחנה ישראל בערבה, מהנקודה אשר לנכח תפל עד מקצוע דרומית מזרחית של ים המלח; למעלה לאורך המזרח של המחנה היו נראים תפל, לבן, חצרות ודי זהב, ולמעלה לאורך הצד המערבי של מחנה ישראל נראו הר סוף ומדבר פארן.

הר חצרות (כַּנזירי—כַּן) שגבהו 1037 מיטר. העולה על ראש ההר הזה וצופה ומביט הנגבה יראה כל הר שעיר (טורא דגבלא), וביותר יראה את הר הָהָר שגבהו אלף ושלשים מיטר, ועליו מת אהרן הכהן, והוא במרחק שמונים ושמונה קילומיטר מנגב להר הצרות—כַּן. ולצד צפון משתרע לפניו בהוד שממותו הים המלח בכל ארכו ורחבו. וצפונה ממנו ערבות הירדן עד צרתן ועד בית ברה.

לא תשבע עין לראות יקר תפארת הטבע גם מהר כַּן ימה. שם במרחק עשרה קילומיטר מראש ההר, עמוק עמוק משתרעת הבצה הגדולה המכוסה במלח סדומית ושטחה יכיל בערך 54 קילומיטר מְרֻבָּעים, והיא נמוכה מהר כַּן 1430 מיטר. הערביים היושבים במחוז הזה מזמן נבוכדנצר קוראין להבצה הזאת בשם עֶל־עָר el Ror וחכמי המשנה והתלמוד רק מעט שנו השם הערבי, ולהבצה הזאת קראו קֶל־רָה במבטא אות ק', שהיא כמו אות ע' במבטא אנשי מזרח (א). אולם בתורה שבכתב נקראה בשם לָשַׁע הוא שמה העתיק, וזה שאמרו (בספרי ריש דברים ובירושלמי מגילה פ"א) לשע זו קֶל־רָה.

וכשם שהר כַּן (כַּנְזִרֶי) מתנשא מקדם ללשע—קלרה כך ההר טור־רגום (או תרגום) זה ההר שהערביים קורין לו דזִשֶׁבֶּל רדזשום Dschebel Rdschum מגביל את הבצה לשע—קלרה ממערבה, לכן אחר שאמר ר' לעזר לשע זו קלרה (ב) עדיין לא הי' לנו סימן מובהק להכיר מקום לשע, יען כי בשם קל־רה el Ror הערביים קורין לכל שפת ים המלח מכל עבריו וגם לשני עברי הירדן מים המלח עד ים כנרת, ובא ר' יודן בר שלום ואמר מיכַּן לתרגום, כלומר לשע זו קל־רה זאת המשתרעת מן הר כַּן אל הר־רגום Rdschum (לתרגום), ומדבריו אנו למדים כי זאת הבצה המלחית שהערביים קוראין לה עֶל־עָר el Ror. (ג)

אולם סמוך למיתתו בשנת הארבעים בעשתי עשר חורש, וזה הי' אחרי הכותו את סיחון ואת עוג, ואז ישבו בעבר הירדן בארץ מואב, שם הואל משה באר את התורה הזאת, לפָרֵ"ש ית אולפן אורייתא הדא: אמר להם מי ששמע פסוק אחד ושכחו יבוא וישננו. מי ששמע פרשה אחת ושכחה יבוא וישננה לכך נאמר באר היטב.

ורז"ל אמרו על זה דרשות יקרות, וכל מי שמוכשר להבין קדושת רז"ל זוכה לדעת כי הדרשות והאגדות שלהם יסודתן בהררי קדש קדשים, ואני איני בא אלא לפשוטן של המקראות הללו; וכדברי הרב הקדוש בעל אור החיים ז"ל שכתב: דע כי רשות לנו נתונה לפרש משמעות הכתובים בנתיבות העיון ויישוב הדעת הגם שקדמונו ראשונים ויישבו באופן אחר כי ע' פנים לתורה, ואין אנו מוזהרים שלא לנטות מדברי הראשונים אלא בפירושים שישתנה הדין לפיהן וכו'.

הערה (א) גם מתחלפות זו בזו כמו מקראי קדש תרגומו מערא קדש, ארעא—ארקא.

הערה (ב) ירושלמי מגילה פ"א.

הערה (ג) מלבד השם עֶל עָר (קל־רה), קוראין הערביים להבצה המלחית ההיא

כחפנותנו ללכת מן לשע-קלרה צפונה לאורך החוף המערבי של ים המלח נפגוש בראשונה בהר הנקרא אצל הערביים בשם הר סדום דושֶׁיבֶּל אוסדום. ההר הזה נצב בדד בערבות יהודה ואינו מחובר עם הרי מדבר יהודה אשר למערבו. אורך ההר הזה בערך 8 קילומיטר, וירום מעל פני ים המלח 180 מיטר.

ראוי לשים לב על הר סדום הנפלא בתבניתו ובתכונתו: מרגליו ועד קומת ארבעים מיטר כֻּלו אבן מלחי ומראהו כעין התכלת (ואצלו הרבה עמודי מלח בודדים), ומגובה ארבעים מיטר ולמעלה ישד—גיפסים ואבני גיר יבשו; דמותו ותכונתו מזכירים כי ביום מהפכה הולד ההר הזה.

השם הר סדום נאה להר זה, כי אחר שר' חנינא אמר שהוא ראה המרחק מסדום לצוער והוא חמשה מילין (פסחים צ"ג ע"ב) שהם $7\frac{1}{2}$ קילומיטר, והעיר צוער ידועה היום, היא הנקראת חורבת צואֵירָא Zuwera בערבות ים המלח במרחק 2 קילומיטר משפת הים, נוכל לתאר מקום עיר סדום: שהיתה אצל הר סדום על שפת ים המלח, שני קילומיטר צפונה למקצוע מערבית-דרומית של הים הזה.

והמלאך שאמר ללוט ההרה המלט (בה"א הידיעה) הראה לו על ההר הארוך אשר בנגב יהודה והנשקף על פני עמק השדים, זה הר תרגום (דושֶׁיבֶּל רְדושום) אשר מדרונו המזרחי צופה פני סדום.

צפונה לצוער $17\frac{1}{2}$ קילומיטר יש חורבת סֶיבְּבֶּי, זה מקום מבצר מסדה שבנה יונתן החשמונאי על הר גבוה מעל מי ים המלח 519 מיטר, והוא משפת ים המלח למערב $2\frac{3}{4}$ קילומיטר. תבנית ההר הזה עם מצודת סלעים שעליו ועם העמקים מסביב כפי שתאר יוסיפוס (א) נשארה עד היום הזה, שטח העיר אשר על ראש ההר ארכו 700 מיטר ורחבו בקצהו הצפוני 120 מיטר, ובקצהו הדרומי 230 מיטר, ובאמצע—200. להשטח אשר על ראש ההר הערביים קוראין קַצַר סֶיבְּבֶּי (ב). גם השטח אשר למטה

עוד בשם סֶיבְּחַא Sebcha. שאלתי לערביים היושבים בקרבתה למה קורין לה סֶיבְּחַא והשיבו לי מפני שתכונתה בצה ואגם מים מלוחים. אז אמרתי בלבי כי הערביים שבדורות האחרונים כבר שכחו מאין בא להם השם הזה, ואשר אני אחזה לי כי הוא שארית השם לשע העתיק שהערביים שנו אותו ונתנו לו תמונה ערבית כדי שיהיה נוח למבטא שלהם: אות שׁ החליפו באות ס' כמנהגם, ואות ע' החליפו באות ח' כמשפט הלשונות בני שם, ואות ל הסירו לגמרי והוסיפו אות ב ויצא להם השם סיבחא, השם הרגיל אצלם; כן מנהג הערביים וזה דרכם בשנותם שמות עבריים, להגיח אות אחת כמו שתיא ולעשות ביתר האותיות כרצונם למען יופיע השם בברק לשון ערבי; כן העיר מסדה הנכרת במקומה ובתכונותיה הטבעיות כמו שתארה יוסיפוס והיא ידועה לכל תרי הארץ, הערביים קראו לה סֶיבְּבֶּי Sebbe.

הערה (א) מלחמות היהודים ספר ז' פ"ח.

הערה (ב) השם קַצַר Kasar בערבי נגזר מהשם קצטרה בלשון רומי שהוראתו מבצר. והשם הפרטי שלו מסדה (אשר בלי ספק שָׁרְשׁוֹ מצודה) שנו הערביים וקוראים לו סֶיבְּבֶּי כי זה קל למבטאם.

מהעיר במערבה הוא השטח שהי' נקרא הסלע הלבן ואשר עליו בנה סילפהא שר צבא רומא את הסוללה לכבוש את העיר, כן הוא במציאות גם היום.

צפונה למבצר מסדה 17 קילומיטר, על שפת ים המלח על גבעה גבוהה יותר ממאה מיטר מעל מי הים יושבת העיר עֵין גֶדִי אשר היום הערביים קורין לה עֵין דְשֶׁדִי ובימי אברהם אבינו היתה נקראת חצצון תמר; היא העיר המהוללה ביופי טבעה ובנועם אוירה ופירותיה, וכרמי עין גדי שהיו נטועים במדרגות במורד ההר, ההולך הלוך ושפל עד ים המלח, היו לשיחה ולמשל שירי בעם ישראל. אדמתה ואוירה הצמיחו את האפרסמון המהולל שגדל אצל ים המלח מעין גדי עד רמתה היא בית הרם. אצל עין גדי הי' יער עצי תמרים. המעין הנקרא עין גדי נובע מים חמים—פושרין (27° c.) ומתוקים.

למזרחה של העיר מישתרע ים המלח בהודו והדרו, ולמערבה הרים סלעי מגור עם מערות נוראות, הוא מדבר עין גדי אשר שם הסתתר דוד בברחו מפני שאול, ושם במדבר עין גדי נמצאים כל המקומות הנזכרים במלחמת אדום עמון ומואב עם יהושפט מלך יהודה (דבה"י ב' כ'), ושמות המקומות האלה נשארו עד היום הזה: אצל עין גדי מצפון יתרומם, 767 מיטר מעל מי ים המלח, הר מעלה הציץ, ונחל הציץ Wadi Hasas בצד השני של ההר: עיר עין גדי למזרחית דרומית ונחל הציץ W. Hasas בצפון וההר מעלה הציץ ביניהם.

הדרך מעין גדי לתקוע עוברת בהר מעלה הציץ, ומי שעולה בדרך הזאת ויהי' בצפונית מערבית לעין גדי במרחק 16 קילומיטר, אז יהי' בסוף נחל הציץ (א) ואז יהי' גם פני מדבר ירואל. צריך להעיר כי מהשם העברי מדבר ירואל עשו הערביים שני שמות (ב), לחלק המערבי של המדבר הזה קראו בִּיר אֶל אוּאַר Bir el Uar, ולחלקו המזרחי קראו בִּיר אַלַּא. המרחק מן ביר אל אואר עד ביר אללא 2 1/2 קילומיטר, והם והשטח שביניהם יֵרָאוּ אצל המסלה העולה מעין גדי אל תקוע, השמות ביר אל אואר וביר אללא במקום הסמוך למדבר תקוע, מראים לנו ברור שהוא המקום מדבר ירואל (ג).

המקום אשר שם היתה מהומה גדולה באויבים וישראל נושע בה', המקום הזה מתראה לפנינו בעצם תֻּמו: מחנה האויבים היתה גדולה מאד, ובעת אשר החלוץ של

הערה (א) הכתוב באמרו בסוף הנחל כונתו במקום מוצאו מבין התרים.

הערת (ב) ובשניהם תמורת מדבר קראו ביר.

הערה (ג) ע"פ תכונת המקום הזה אשר בכל פרטיו מתאים עם חציור הרשום בכתב אמת (דבה"י ב' כ') די להשם ביר אל-אואר לבדו לחוכיח כי הוא מדבר ירואל. אולם ראוי להזכיר גם השם של המקום הנשען לו הנקרא ביר-אללא המראה ג"כ על מדבר ירואל.

האויבים הגיע פני מדבר ירואל, אז המאסף שלהם היה עוד בנחל הנקרא היום ואדי כַּבִּירַא שהוא מנגב לעין גדי. וכאשר החלה המהומה ולחמו איש ברעהו גדוד בגדוד, התפשטה ההריגה בכל המחנה ממדבר ירואל עד נחל ואדי כַּבִּירַא במקום שהנחל יורד ומתקרב לעמק (הערבה) של ים המלח.

שלשה ימים בזזו אנשי יהודה את שלל אויביהם שהָשכבו הללים ממדבר ירואל הנגבה, וביום הרביעי כאשר כלו לפשט את החללים אצל ואדי כַּבִּירַא נקהלו לעמק (הערבה) קרוב למקום שהנחל ואדי כַּבִּירַא יורד לים המלח, שָׁם הודו לאל מושיעם, ולנחל ולמישור שאצלו קראו עמק ברכה (א) כי שָׁם בֵּרְכוּ את ה'.

ושפת ים המלח אשר מעין גדי וממעלה הציץ צפונה, שם ברגלי ההרים אשר בימי קדם היו מלקטים אפרסמון עם כל ראשי בשמים, עתה שורר שם דומית שממון והולכי ארחות חדלו.

תכונת ים המלח.

במאה האחרונה, ע"פ המדידה שעשו חכמי בריטניא ואמיריקא נודע, כי פני ים המלח נמוכים 393 מיטר מפני המים שבים הגדול, ואורך הים מקצהו הצפוני (היינו מן המקום שהירדן נופל לתוכו) עד הבצה המלחית לשע—קלרה אשר בדרומו 77 קילומיטר; רחבו היותר גדול (מקרבת עין גדי ולמזרה) 15 1/2 קילומיטר, והמקום היותר צר (שהוא מול הלשון el Lisan מארץ מואב הנכנס לים), 4 קילומיטר.

ובחפצנו להגביל את המקום היותר עָמוק שבים הזה רואים אנחנו כאלו חוט מתוח ממקום שפך נחל השחר (זֶרְקא) (ב) ברוחב הים לעומת עיר תקוע, על הקו הזה באמצע רוחב הים, שָׁם עומקו 400 מיטר.

והעומק המצער שבו, הוא בחלק הדרומי של הים הזה מן הלשון el Lisan עד הבצה המלחית לשע—קלרה, שם יש מקומות בלב ים שעומקם רק 7 מיטר.

גם נודע לנו על אודות מזג המים שבים הזה, כי אף שהירדן ופלגיו ונחל ארנון ועוד נחלים תמיד בלי חֶשֶך שופכים לתוכו מים מתוקים בשפע רב (6 1/2 מיליון

הערה (א) בשם העברי ברכה הערביים לא החסירו ולא שנו אף אות אחת, רק אות כ' העמידו בראשו, ולנחל בשפלתו קראו ואדי בֶּבִּירַה (בכף רפויה) הוא עמק ברכה.

הערה (ב) ולהלן בענין הנהרות והנחלים שבא"י יבואר כי בימי משה רבנו בשם נחל הַשַּׁחַר הי' נקרא הנחל שקוראין לו היום ואדי זֶירקא הרומית אשר ממקום מוצאו (בתחום ארץ שארית בני עמון) הולך ומתגלגל הנגבה ארצה ראובן ואצל עיר חרָנים יסוב מערבה ועובר על פני המעינות הרותחים קאללירואי (חאמאם זירקא) ונופל לים המלח מול עיר תקוע.

טוֹן ביום) בכל זאת החלק הרביעי (25 %) מימי הים בליל מלח היא ממינים שונים, והמלה הנאכל Chlornatrium יש בתוך מי הים 7%.

המלח בכמותו הגדולה יתן להמים כבדות והתדבקות רבה, ובשביל זה מעולם לא טבע גברא בימא דסדום.

ה). ימא דחילתא. כפי הגרסא בירושלמי כתובות פ"ב והיא שוה להגרסא ימא דהולתא אשר בירושלמי כלאים פ"ט ושָׁם בטעות נכתבה אות ו' תמורת אות י'.

זה היאור אשר במזרחית דרומית לפמיים 8 קילומטר, שהרומים קראו לו פהִיאַלא Phiala והיהודים קראו לו ים חילה ובמבטא הארמית—חילתא.

יוסיפוס אמר (מלחמות ספר ד' פ"ג) כי השם פהִיאַלא נאה לו לפי תבניתו כי ענול הוא מכל עבריו כספל, כן אנו רואים אותו גם היום ושפתו העליון מסביב שוה מכל צד, אין צד אחד גבוה מהשני ואין נקודה אחת למעלה מחברותיה. גם מה שכתב יוסיפוס כי מי היאור הזה תמיד במצב אחד לא ירבו ולא יחסרו. התכונה הזאת כפי הנראה ג"כ אמתית. אני ראיתיו רק פעם אחת, בחדש כסליו אחר המטר הראשון.

אולם בהעתקה העברית של ספר מלחמות היהודים יש דברים שאינם מסכימים עם המציאות כי שם נאמר: המים אשר בים ההוא מגיעים תמיד עד שפתו ממעל, ואנחנו רואים כי משפתו ממעל צריך לרדת בערך חמשים מיטר עד אשר נגיע אל פני המים שביאור, ומתראה כאלו המים מכסים רק את תחתית הקערה או הספל הזה. עומק המים שבים הזה לא נודע. המים שבו עכורים המה והמון אווים מדבריים שטים עליהם.

לים זה הערביים קורין בִּרְכַּת רַם, גם קורין לו באחר אל עַלַע. יושבי המחוז ההוא משערים כי נקרא באחר אֶל עַלַע על שם העלוקות הנמצאות בים זה, ואני אומר כי השם באחר אֶל עַלַע נגזר מהשם התלמודי—ימא דחילה.

ו). ימא דשליית כפי הגרסא בירושלמי כלאים פ"ט, והגרסא ימא דשילחת אשר בירושלמי כתובות פ"ב ג"כ אינה משובשת כמו שיבואר בענין זה.

זה הים אשר למזרחה של דמשק 24 1/2 קילומטר, אשר היום הערביים קורין לו בַּאחַר אֶל אַטֵיבֵּי (על שם עיר אטיבי שאצלו), ובכל זאת נשארו הוכחות ברורות אשר בימי קדם הים הזה נקרא בשם ים שליית.

א). החוף הצפוני של הים הזה, היינו המישור הנמוך והלה המכיל בערך 60 קילומטר מרבעים והוא משתרע מהים הזה צפונה, המישור הזה יקרא גם היום מֶירדזש אל סוּלתַּן וזה שארית השם: מישור של שליית.

ב). הערביים היושבים באהלים בחלק הצפוני של חבל ארגב (מהלך שבע שעות

מים זה הנגבה) ובאביב ובקיץ רועים את צאנם אצל הים הזה, יְכֻנו בשם ערב סיליית, וזה בשביל שהם ששה חדשים בשנה רועים את מקניהם על גדות הים הזה או מפני שראשית מושבם הי׳ אצלו.

ג). אם נחקור על שם איזו עיר נקרא הים הזה בשם ימא דשליית (**א**) נראה שהוא נקרא על שם העיר שליית (שהיא למערבו של הים הזה במרחק ½10 קילומיטר) אשר בעת תקרא תל–סַלְחִייא Tell Salchije, ולפי זה הגרסא ימא דשילחת אשר בירושלמי כתובות פי״ב ג״ב נכונה, כי שילחת דומה להשם תל-סלחיא; מובן הדבר כי העיר הזאת היתה עיר גדולה, בשביל זה הים הסמוך לה נקרא בשמה, וכפי הנראה בעת ההיא היו אנשים אשר לים ולעיר קראו שליית והיו גם כאלה אשר לשניהם קראו שילחת.

מצד מערב, לימא דשליית יִשָּׁפכו נהר אמנה ופלגיו, ומצד צפון נופל אליו נהר מַבּאפּראט. באביב ובקיץ במשך 5–6 חדשים ירבו המים, והים בגדלו מרהיב עינים, אז עדרים רבים רועים ורובצים עליו, ובששה חדשים הנותרים יֵהָפֵך לבצה ואגם מים (**ב**).

ז). ימא דאפמיא. כפי הגרסא אשר בירושלמי כלאים פ״ט.

טרם יודע לנו מקום הים הזה, נחקור איפה זאת העיר אפמיא של סוריא הנזכרת במשנה סוף מסכת חלה; וגם יוסיפוס בקדמוניות ספר ג׳ פ״ז כתב, כי טריפון הרשע ברח ממבצר דורא (טאנטורא) אל עיר אפמיא ושם המיתוהו. עוד כתב (קדמוניות ספר ד׳ פ״ג), כי פומפיוס בלכתו מצפון סוריא לדמשק הרס את מבצר אפמיא. גם יְסַפֵּר (שם ספר ד׳ פי״ז) כי על יד אפמיא היתה מלחמה ארוכה בין באסוס צאֶציליוס ובין אוהבי סיקסטוס; אך יוסיפוס לא ציין את מקום העיר הזאת, ובזמננו בכל ארץ סוריא לא נראתה ולא נמצאה עיר בשם אפמיא (**ג**).

הערה (א) כמו ימא דטבריא, ימא דסמכי. ימא דסדום ודאפמיא.

הערה (ב) ואחר שיבואר ברור כי ים אַמִיבֵּי אשר למזרחה של דמשק לפנים הי׳ נקרא ימא דשליית לא ישאר אצלנו ספק כי הגרסא ימה של חילת (אשר במסכת ב״ב ע״ד ע״ב) היא ט״ס וצ״ל ימה של שליית. ובעל תבה״א שלא ידע כי סמוך לגבול ארצנו יש ים אשר לפנים היה נקרא ימא דשליית כתב בענין זה השערות, והחליט כי במקום וימה של חילת אשר במסכת ב״ב ובמקום ימה דשליית אשר בירושלמי צ״ל ימא של אילת, היינו אילת אשר על ים סוף. ונייבוער אמר כי יכול להיות אשר ימא דשליית זה היאור שהערביים קורין לו ברכת_רם הוא היאור שהרומיים קראו לו פּהיאלא Phiala כי לפי דעת נייבוער השם שליית דומה במבטא להשם פּהיאלא.

הערה (ג) ומה שכתב בעל תבה״א אשר מן חמָת מהלך 4 שעות למערבית צפונית יש עיר פאמיא היא עיר אפמיא, דברים כאלה דברי הבאי הם, אשר בלי ספק ספרו לו החמרים ההולכים ושבים תמיד מדמשק חַלְמָה (לחַלֶב), וחמרים כאלה מגידים לאיש ואיש כהרהורי

בשנים האחרונות התרים מחכמי אירופא הסכימו להחליט כי המבצר החרב הנקרא היום קַלְעַת אֶל מוּדִיק Kalaat el Mudik (שמקומו צפונה לחמת מהלך שמונה שעות) עם מסלת העמודים הסמוכה לו ועם החורבות שאצלו, שזאת עיר אפמיא Apamea בסוריא. ואחרי אשר מחכמי התלמוד קבלנו סימן מובהק להכיר מקום עיר אפמיא (שבסוריא) המצוינת בציון טבעי בים רחב ידים הנמנה בין השבעה ימים המשתרעים על גבול או קרוב לגבול א"י, בצדק נוכל לומר כי החלטת התרים החדשים אינה אלא השערה דמיונית, אחרי שאין ים בקרבת קלעת אל מודיק, מלבד זה, להשם מודיק אין שום השתוות עם אפמיא, ע"פ הסימן שקבלנו מחכמי התלמוד נוכל לדעת כי עיר אפמיא שבסוריא הנזכרת במשנה ובספרי יוסיפוס זאת העיר אשר היום נקראת יאממוּנֶי Jammune שמקומה צפונית מערבית לעיר בעל-ביק 2/3 21 קילומיטר, והיא יושבת במסלה ההולכת מן בַּעַל-בֶּיק לעיר אַעוּרָא Akura.

את מצב הגיאוגראפי של עיר יאממוּנֶי נוכל להגביל גם ממקומות אחרים לאמר, כי מקום עיר יאממוּנֶי צפונה לעיר צובה בירת הדרעזר (אשר כעת תקרא דוּשֶׁיבַּא Dscheba) במרחק 15 קילומיטר. וצפונית מערבית לעיר בטח של הדרעזר (אשר כעת נקראת Buda) במרחק 10 קילומיטר (א). העיר יאממוּנֶי היא אפמיא Apamea שבסוריא (ב) שנבנתה ע"י סילייקוס, ואנטיוכוס קיציקוס בנה מבצרה החזק הנהרס על ידי פומפיוס, והעיר נהרסה במלחמת כוזרו השני מלך פרס בשנת ד"א שע"ג היא 613 למספרם ונתרבה פעם שנית ברעש שהי' בשנת ד"א תתקי"ב הוא שנת 1152 למספרם, וכעת היא עיר קטנה.

בפאת נגב של עיר יאממוּנֶי—אפמיא משתרע ים יפה ורחב ידים הנקרא כעת ים של יאממוּנֶי Bachar Jammune. אורך הים הזה מצפון לדרום 1/5 2 קילומיטר ורחבו באמצע 2/5 1 קילומיטר, וזה הוא ימא דאפמיא.

דלביה. עוד כתב בעל תבה"א: ועד היום ימצא לצפון פאמיא עמק קטן וכעת אין בו מים, אכן נראה שבימי קדם היו בו מים וזה ימא דאפמיא, עכ"ד. על זה נוכל לומר כי ים בלא מים הוא דבר נפלא מאד.

הערה (א) ברושם דכולא ארץ ישראל נוכל לראות החלק הדרומי של ארם צובה. ושם נרשמו הערים: צובה, בטה, ברותי, וכון ערי הדרעזר שהן כלן בסביבות בעל-ביק. העיר הבירה צובה מכוונת למערבה של עיר בעל-ביק במרחק 14 קילומיטר.

הערה (ב) וקרוב ועלול השם אפמיא להשתנות לשם יאממוּנֶי (בערבי) ובפרט שידוע כי המחברים הערביים לאפמיא יקראו פַּמיא Famie, ולשנות השם מן Famie שתקרא יאממוּנֶי נקל מאד בארץ החורבנות ורבת התמורות.

פרק חמישי.

הנהרות והנחלים שבתוך א״י ועל גבולותיה.

בבואנו לתאר מהלך הנהרות שבא״י בחרנו להתחיל מארבעה הנהרות הגדולים הנזכרים לא רק במקרא, אבל גם במשנה ובתלמוד. ומפני חשיבותם ראוי לדבר גם אודות הערים והמקומות שהנהרות האלה עוברים אצלם.

א). הירדן. שעיקר מוצאו ממערת פמיים, בתחילת מרוצתו הנגבה עובר דרך החולתא (א) ונופל לימא דסמכי אשר לפנים נקרא הגלילה.

החולתא הוא הג״א המשתרע מפמיים אשר בצפונו עד ימא דסמכי שבדרומו והוא סגור בין שני רוכסי הרים המתנשאים בשני עבריו: צדו המזרחי בכל ארכו יגיע ברגלי ההרים סעיפי החרמון, המה הר גרופניא וחברותיו (ב). וכל אורך צדו המערבי של הגיא הזה ימשך לרגלי הרי נפתלי מהר מגדל חרים הנשקף על פני כפר מַלְחיא עד הר יָנוּח (חורבת ניחא) הנשען לבקעת הלבנון. אורך החולתא מצפון להרום 18 קילומיטר, והחבה: בחלקה הצפוני 10 קילומיטר ובחלקה הדרומי 6 קילומיטר, ששטחה מכיל בערך 144 קילומיטר מרֻבעים.

שלשה רבעים מאדמת החולתא שמנה ופוריה מאד, ובשבתה על מים רבים נזרעת פעמים בשנה, כי אחר קציר חיטים ושעורים זורעים שני מיני הרא וגם האורז האדום (ג). את אדמת החולתא יחרשו בבקרים מדבָריים ממין רְאֵם (בוי) Büffelochs אשר יפרה לרוב במקום ההוא.

הערה (א) ונשב בגיא וכן ויקבר אותו בגי תרגם אונקלוס בחילתא. ובתלמוד ירושלמי הגיא אשר אצל ימא דסמכי נקרא חולתא; והערביים לגי הזה קורין ארד אַל חַלְסָא el Chalsa.

הערה (ב) לעיר גרופניא העתיקה (שנקראת, כפי הנראה, ע״ש אגריפוס) הערביים קורין פּוּרון Furun, וההר שאצלה (שהוא מסעיפי החרמון) גבוה 1300 מיטר ועליו היו משיאין משואות כמו שיבואר להלן.

הערה (ג) ורק האורז האדום ולא הלבן. ערביים מכפר מלחיא (שהוא חלק מהחולתא שאלו מפני להביא להם אורז לבן שעדיין מחובר להמוץ שלו כדי שיהא ראוי לזריעה, אולם מדברי התלמוד משמע כי אדמת החולתא אינה מוכשרת לגדל אורז לבן ותצמיח רק המין האורז האדום הגרוע, כי בירושלמי דמאי פ״ב שאלו והא אורז בחולתא, א״כ יכול להיות שהובא למקום הפטור

והחלק הרביעי מהחולתא היינו בערך 36 קילומיטר מְרֻבָּעים (אצל ימא דסמכי) היא אדמת בצה מלאה מים אשר רגל אדם ובהמה לא תעבור בה רק הפרים הראמים עדרים עדרים בכל יום בלא רועה הולכים ורועים ושבים. ודמות יער להבצה הגדולה הזאת כי היא מכוסה בקנה וסוף (בַּאבִּיר) בעלי בדים ארוכים וסְבָכים.

וקהל גדול של חיה ועוף ורמש השוכנים בבצה זאת יסתרו מעיני הצַיָּדים ויפרו להוב. בה ירבה החזיר מיער אשר לפעמים בלילות יעלה על ההרים ולפנות בקר ישוב למעונתו. שָׁם בכל ימי הקיץ יסתר העורב עד אשר יריח ריח הגשמים ימים אחדים לפני הרביעה הראשונה, אז בצבא רב ובהמון גדודים יעלה מִסְּבַכו, יעוף יריע יצריח לבַשר עת החרישה.

מלבד רבבות אלפי אוזים מדבָריים השוכנים שמה, בין סבכי החולתא יָלִין גם העוף הרנגא (א) אשר בבקר בבקר אך יחל השמש לזרוח יעוף בשורה ארוכה ממעל לימא דסמכי הנגבה אל ים כנרת לצוד דגים, ובערב ברגע שתבוא השמש ישוב למקומו.

לאגם זה הערביים קורין בשם אֶל גחַאבֶּי el Ghabe שהוראתו בצה הסופגת את המים לתוכה.

באמצע החולתא קרוב. להקצה הצפוני של הבצה, אצל כפר נַאַאמֶי שם הירדן מתאחד עם שני נהרות: אֶל־דָן ונחלא דאבצל (נהר הַצְבָּאנִי) ושלשתם יהיו לנהר אחד גדול השוטף הנגבה דרך הבצה הגדולה ונופל לימא דסמכי, הוא ים הגלילה, הוא באחאר אֶל הולי.

מִיֶּתֶר הנחלים הנופלים לימא דסמכי (שהוא חלק מהירדן) ראוי להזכיר נחל מלחיא שמימיו זורמים בלי הפסק לימא דסמכי במקצוע מערבית צפונית שלו.

גם הנחל הנקרא האנדאדוש היוצא מסביבות הר גדרה (דְשָׁבֶּיל הַאדִירָה) (ב) הולך ומתגלגל קדמה מזרחה ונופל לימא דסמכי בשפתו המערבי אצל כפר טהיללא (ואצל המושבה יסוד המעלה). והנחל הזה מושך והולך רק בימות הגשמים. ובעת

מהחולתא והחולתא פטורה מן הדמאי כי מקום החולתא מכזיב ולהלן, ומשני (אורז שבחולתא) סומק הוא. משמע מזה כי רק בא״י שהחזיקו עו״ב כגון בבקעת גינוסר ובערבות הירדן שמבית שאן עד יריחו גדל האורז הלבן, ברם החולתא אינה יכולה להצמיח אורז לבן.

הערה (א) העוף הזה נזכר במסכת חולין ס״ב ע״ב גבי שמונה ספיקות: והרנוגא תושלמי ומרדא וכו׳. והערביים קורין לו חַרנוג באות ח׳ ואין הבדל בזה כידוע. הרנוגא מתפרנס מציד דגים בים כנרת. ציידי טבריא מספרים כי הרנוגא עוזר להם בצידם כי לפעמים כאשר המון דגים מתחבאים בין הסלעים שבים והציידים אינם מכירים המקום להשליך מכמורת, הרנוגא מגלה מצפונם.

הערה (ב)ואצל ההר הזה נשארה חורבת הַדִירָה היא גדרה עיר של גוים אשר יחד עם

שהמטר יורד ששה—שמונה ימים רצופים אז הנחל הזה יהפך לנהר עז מבלי לעברו. וכמה אנשים שלא ידעו מה עזים המים האלה והינו לעברם נסחפו וטבעו המה וסוסיהם יחד, כי המים היורדים מהרי ריאון, מהרי בית-אילנים (בינת-איסביל) מהר גדרה וממישור גדרה יורדים מגובה לא פחות משש מאות מיטר ומתחילת ירידתם עד עמק ימא דסמכי המרחק רק 19 קילומיטר. מים שיורדים מרום כזה במרחק מצער יהיו להדלית נוראה אשר גם סוסים הזקים ומהירים לא יעברוה.

ביומים אחר המטר הנמרץ גם נער קטן יכול לעבור בו. ובקיץ מתחילת סיון עד ימי הגשמים יבש הנחל וגם ליה מים אין בו. בארץ הרים ובקעות כארצנו לא כבד הדבר לראות נחלים רבים שוטפים בהמולה כנחל הזה.

הנה אנכי נצב על יד הנחל הזה לדבר על אודות שמו שנקרא עליו בשפלתו. כי בראשית מהלכו בעברו בין גוש-חלב ובין בירין (א) הנחל הזה יקרא היום ואדי פארא ע״ש העיר פארא שאצלו (ב), ובסביבות אגניא דקדיש (Edeschun) וגם מעט הלאה יקרא ואדי אאופא על שם כפר תופא שאצלו. וממקום צאתו מבין ההרים בהתגלגלו במישור מרחק 7 קילומיטר עד רדתו אל ים הגלילה הקדמונה שם הנחל הזה בשם ואדי האנדאדזש יקרא. את חוות דעתי אני אומר כי השם האנדאדזש נשתנה מהשם „הקדמונה" העתיק, ובימי קדם גם הנחל הי׳ נקרא בשם „הקדמונה". בן המישור המשתרע על חפו המערבי של הגלילה-הקדמונה ולמערבה של המושבה יסוד המעלה, זה המישור שהערביים קורין לו מיזוני, השם הערבי שלו נגזר ונשתנה מהשם הקדמונה (ג), וכן דעתי בענין שם הכפר אחזאניא אשר על נחל האנדאדזש וסמוך לים הגלילה-הקדמונה, הוא ימא דסמכי.

ומעבר הירדן המזרחי הים הזה יגיח אל תוכו נחלים קטנים שאינם מצוינים ולא נזכרים בספרותנו העתיקה.

כאלף מיטר מנגב לכפר טהיללא, ימא דסמכי דומה לרצועת מים. שם המקום שהירדן יוצא מימה דסמכי הנגבה, ומרחק 3 קילומיטר, עד הגשר הראשון, הוא הגשר

הגוים מטירא ומגאבארא החריבו את גוש חלב הקרובה להם כנזכר בספר חיי יוסיפוס וכמבואר לעיל ס״ב.

הערה (א) העיר בירין העתיקה נזכרת בספרי סוף פ׳ עקב והערביים קורין לה כפר בירים והיא מערבית צפונית לגוש חלב וסמוכה לה. ביניהן מרחק 2 קילומיטר.

הערה (ב) בעברי בצד כפר פארא בעת שהלכתי ממלחא (אשר כעת תקרא אלמא) לבירין אמרתי בלבי כי גם הגרסא מלחא דכור אשר בתוספתא שביעית פ״ד אינה משובשת ויכול להיות כי לפארא היום יקרא לפנים כור והיא סמוכה מאד למלחא—אלמא.

הערה (ג) והתחלפות אות ד׳ לאות ז׳ ואות מ׳ לאות נ׳ נוהגת בלשונות בני שם.

הצפוני (א) אשר אצל המושבה משמר-הירדן (ב), מי הירדן הולכים לאט ואף קול דממה דקה לא משמיעים, כי הנהר הזה במהלכו בארץ מישור מקצה הים עד הגשר הראשון אין לו מדרון כלל, ברם אצל הגשר בבואו אל גי הרים, משם הגבהה נפילת המים (הוא המדרון של הנהר) יֵרָאה ויגדל מחבל אל חבל (ג) והמים יורדים ונופלים בשאון. ובמקומות שתְעָלַת הירדן צרה מאד והירידה רבה דרך אבנים וסלעים, תמן מצווח ירדן ומתגלגל בזעף וברעש גדול ונופל בבהלה לימא דטבריא, כי פני המים תחת הגשר הראשון גבוהים מאתים ושמונה מיטר מפני המים אשר בים כנרת והמרחק מהגשר עד ים כנרת רק 13 קילומיטר, הבדל כזה בגובה, במרחק מצער, עושה מדרון גדול לנהר ונחל.

ולסימנא בעלמא לחלק הירדן היורד מצד הגשר הראשון עד ים כנרת נוכל לכנות בשם ירדן המצווח.

מהמקומות המצוינים אשר בשני עברי הירדן המצווח נשארו: עיר יוליא (במחוז גולן התחתון) שבנה פיליפוס בן הורדוס ועתה היא חרבה גלים ניצים ונקראת חורבת אַסֶלְיָא ומקומה למזרחו של הירדן 3/4 2 קילומיטר, ומכוונת למזרחה של צפת בצמצום.

והורדוס אנטיפס (אחי פיליפוס) הרודה בכל הגליל גם הוא בנה עיר בשם יוליא קרוב לירדן למערבו, במרחק 1/2 4 קילומיטר מהירדן והיום היא חרבה ושוממה וגם היא נקראת חורבת אַסֶלְיָא, ומכוונת כמעט בצמצום למזרחה של עכברא (ורחוקה ממנה בערך 7 קילומיטר).

הערה (א) לגשר הזה הערביים קורין גשר בְּנַת יַעקוב ומקור השם הזה כבר נשכח מהם. אכן נודע הדבר אשר בזמן נוסעי הצלב, המלך בלדוואין הרביעי שבנה את הגשר הזה, בנה אצלו בית סקלט לנשים נזירות ואת המקלט קרא על שם יעקב אחי מחוקקם, והערביים שהרסו את המקלט השאירו את השם בנַת יעקוב על הגשר שאצלו.

הערה (ב) בשנת התרמ"ו בא איש יהודי מחו"ל וקנה אצל גשר הירדן שטח אדמה כמאה היקטאר אדמת חרישה וכמאה היקטאר שטח מרשים למרעה. בספר הממשלה השטח ההוא יקרא בשם ארץ קַאוואַש. את האדמה הזאת מכר לחברה חובבי עבודת האדמה שנוסדה בעיר צפת והמה כעשרה בע"ב, אז למקום ההוא קראו בשם משמר הירדן, ויבואו שמה ויבנו בתים דלים ורעים וישבו בבתיהם הם ומקניהם יחד כי רפתים לא היו להם, והנדיב תמך בידיהם אך מעט, בשביל זה סבלו הרבה מחוסר פרנסה וממחלות. אולם משנת התרנ"ז פנתה אליהם החברה יק"א וְשִׁלְּמָה להמוכר הנ"ל עבור האדמה ולהאכרים נתנה כסף ומקנה, ובתים טובים בנתה להם עם רפתים וחצרים מסוגרים, ואדמה רבה קנתה עוד בקרבת המושבה משמר הירדן וַתְּחַלֵּק נחלה להם ולבניהם שנתגדלו ונעשו אכרים לעצמם.

הערה (ג) חבל התלמודי—חמשים אמה.

גם הכפר סגנה (או סגנא) הנזכר במשנה (א), ובספרי יוסיפוס נקרא סוגנא מצאנוהו אצל הירדן המצווח, הנה היא למערבו של הירדן במרחק 5 קילומיטר, ולמזרחה של ראש פנה במרחק 3 קילומיטר ולחרבותיו כעת קורין תל סינדזישאק והוא בין המושבה ראש פנה ובין הירדן.

גם ראוי לדבר אודות המקום שהערביים קורין לו דשיב יוסף היינו גוב או בור של יוסף הנהו אצל הדרך הגדולה ההולכת מטבריא לראש פנה ולבקעת הלבנון. והמקום הזה סמוך להירדן המצווח, היינו למערבו של הירדן ורחוק ממנו 7 קילומיטר.

אחר שנתגלה לי מקום עיר יודפת Jotapata שהיא העיר שהערביים קורין לה טיטיבא Teteba שמקומה צפונה לצפת במרחק 6 קילומיטר (כמו שיבואר ויוכח להלן בפרק שביעי), נודע לי ברור כי דושיב יוסף הוא הבור והמערה שבתוכה הסתתר יוסיפוס בברחו מיודפת ביום הריסותה. אם יוסף נס דרך גיא ואדי פירים Wadi Ferem אשר בצד עיר אדמה (כעת ראש פנה), היתה מרוצתו מיודפת עד הבור בזמן שלש שעות ואם פלס נתיבו דרך כפר גבוריא (כעת גבארטין) ודרך עיר עמוקה, אז בדרכו מיודפת עד הבור שהה זמן ארבע שעות.

ואצל עיר ציידן (ב) החרבה, אשר כעת נקראת חורבת אבו-ציני שם הירדן נופל לים כנרת, ובדממה ובמהירות עובר בתוך הים ואינו מתערב במימיו, כמו שאמר ר׳ יונה (ב״ר פ״ד) הדין ירדנא עבר בימא דטבריא ולא מתערב ביה.

ובקצה הדרומי של ים כנרת אצל עיר בית ירח (שהיום נקראת חורבת קיראק), שם הירדן מתפרץ ויוצא מים כנרת, ופעם בשאון ופעם במנוחה ילפת ארחות דרכו הולך ומתגלגל הנגבה.

בלכתנו מקצה ים כנרת הנגבה לאורך שפת הירדן מרחק קילומיטר אחד נגיע למקום הגשר ההרוס אשר כעת יקרא דשיסר (גשר) אל קנטר; פה יש חורבת אל קנטר שהיתה עיר מבצר של שבט נפתלי, ובימי יהושע בן נון נקראה בשם צר דסמיכה לעיר הצדים-חיטיאה, כי מנגב לחורבת צר (אל קנטר) במרחק 2 ¼ קילומיטר על שפת הירדן נשארה עיר הצדים אשר גם היא היתה עיר מבצר לשבט נפתלי, ובזמן חכמי התלמוד כבר נשתנה שמה והיתה נקראת כפר חיטיאה, ולהערביים השם חיטיאה נתהלף לאבדיא, וכן קורין לה היום בשם אבדיא Abediye (ג).

הערה (א) במשנה מנחות פ״ט, ובתוספתא תרומות פ״ג תנינן מעשה שנפלה דליקה בגורני כפר סגנא. ובתוספתא כלים ב״ק פ״ד מעשה בתנורי כפר סוגנא.

הערה (ב) בעלי התלמוד קראו לה ציידן בלישנא קלילא, ובשפת ההמון היתה נקראת בית ציידא.

הערה (ג) בעל תבה״א שסמך את דבריו על השתוות חשמות החליט כי הצדים — חיטיאה

וחמשת ערי מבצר של נפתלי הכתובים בספר יהושע (יהושע י״ט ל״ה) הַצִּדִּים צֵר וְחַמַּת רַקַּת וְכִנֶּרֶת כלן יושבות על שפת הירדן ועל שפת ים כנרת, והכתוב חושבן כסדר מצבן, מהדרום אל הצפון. כמו שפירשו בגמרא (ירושלמי מגילה פ״א): הצדים זה כפר חיטיא, (ובארנו כי זה כפר אַבִּידְיָא אשר על שפת הירדן), צֵר דסמיכה לה, זאת חורבת אֶל קַנְטֵר (א) דסמיכה להצדים—אַבִּידְיָא, היינו במרחק שנַים והצי קילומיטר, וג״כ על שפת הירדן. עוד אמרו שם בירושלמי: חמת זו חמתה, וכוונתם חמתה דטבריא אשר על שפת ים טבריא. רקת זו טבריא, כנרת זו גינוסר. ומבואר לעיל פ״ד כי עיר גינוסר סמוכה מאד לים כנרת ומקומה על ההר אשר למעלה ממגדלא ועתה נקראת חורבת גַאסֵר והיא נשקפת על פני הבקעה אשר לצפון ממנה, לכן קראו לה בקעת גינוסר.

ומדברי התלמוד (ב) אנו יודעים כי הפסוקים שאחר זה גם הם ערי מבצר מחשבין. נפרש אחדות מהן: וַאֲדָמָה והרמה והצור. אֲדָמָה זו העיר שהערביים קורין לה דְזשַׁאוּנֶי Dschaune ובימי יוסיפוס נקראה בשם קומזוגנו (ג) ומקומה למערבה של צפת במרחק 3 קילומיטר. ובשנת התרמ״ג בצד העיר אדמה העתיקה יסדו אחב״י מושבה וקראו לה בשם ראש פנה ת״ו.

והרמה הרבה כעת ונקראת חורבת הַמְרָה, והיא מערבית דרומית לעיר אדמה-ראש פִּנה במרחק $3\ ^3/_4$ קילומיטר ונגבה לצפת במרחק 1 קילומיטר.

והצור ג״כ חרבה והערביים קורין לה חורבת חָזוּר ומקומה אצל הַנָתוֹן (כפר

זה הכפר אשר היום יקרא חַתִּין, אשר שָׁם נָצַח הסולטן צאלאדין את חיל הנצרים, והחוקרים שבדור האחרון קבלו את דבריו, כי מי שאין לו משענת חזקה לא ימאס קנה רצוץ. וכמו שבעל תבה״א הודה שאינו יודע מקום צֵר דסמיכה לה כן אומרים החוקרים החדשים אשר מקום צֵר דסמיכה להַצִּדִּים אינו ידוע להם. וכלם נשתקעו בשגיאות מפני שנעלם מהם אשר לכפר חַתִּין היום, יקרא לפנים עֵת-קָצִין, עיר בנחלת זבולן. גם לא ידעו אשר חמשת ערי מבצר של נפתלי: הצדים צֵר חַמַּת רַקַּת וְכִנֶּרֶת יושבות על שפת הירדן ועל שפת ים כנרת.

הערה (א) מובן הדבר, אשר לעיר צֵר שאצל אַבִּידְיָא הרומים קראו בשם Ker בחלוף אות צ׳ לאות ק׳ כמנהג לשונם והערביים הוסיפו אותיות נ׳ ט׳ באמצע התיבה.

הערה (ב) מסכת מכות ו׳ ע״א.

הערה (ג) הנזכרת בספר חיי יוסף שהיא אחת מהערים שבצר יוסף בגליל העליון. וכל מי שיודע טיב מבטא לשון ערבי יכיר כי השם קומזוגנו העברי הוא דְזשַׁאוּנֶי בערבי, אולם בימי יב״נ היתה נקראת בשם אֲדָמָה, ואות מ׳ נתחלפה לאות נ׳. בשביל זה נלע״ד אשר במושבה ראש פנה ת״ו צריך לקרות המגילה בט״ו, ולא מבעיא בבהכ״נ הגדולה אשר בראש פנה עיליתא דהדא היא עיקר אדָמָה קדמייתא, אלא אף בראש פנה ארעית צריך לקרות בט״ו כמה דתנינן הסמוך לכרך והנראה עמו הרי הוא כיוצא בו.

עֲנָן), והיא בקצה המערבי של נחלת נפתלי מערבית דרומית להרמה (חַמְרָה) ובמרחק 12 קילומיטר ממנה.

נשובה נא אל עיר המבצר הראשונה אל הצדים—חיטיאה כעת אַבְּדִיָא, וטרם נתבונן אל איזו נקודה בירדן הגיע גבול מזרחית דרומית של שבט נפתלי, נסורה אל עיר לַקּוּם אשר מדברי הכתוב נראה שמקומה בקצה הנגב של נפתלי.

והעיר לַקּוּם נגלתה לנו אחרי אשר עברנו לאורך הגבול המערבי של נפתלי היינו דרך כל הערים שנראו לנו ע"י המאור שבתלמוד (א):

בצאתנו מחלף (שהערביים קורין לה הוּלַא Chola), נלך הנגבה אל אלון—איילון (ובעת נקראת הונין) (ב). ומשם לבצעננים היא אגניא דקדש (ועתה נקראת אֶדְדִישוּן). ומשם הנגבה אל הדמי—דמין ועתה נקראת חורבת דַמְיָא ומקומה למערבה של טבריא 8 קילומיטר. ומשם אל עיר הנקב—ציידתא ועתה נקראת חורבת צַיְדָא Saiyada. ומשם ליבנאל הוא כפר ימא אשר בגיא (או במישור) הנקרא היום סַאהֶל־אַהְמָא (ג). ומשם נעלה הנגבה עד עיר לַקּוּם אשר בימי חכמי התלמוד נקראה לוֹקִים, והערביים שקורין לה עוּלֶים Olem (ד) כמעט שלא שנו מאומה.

ובחשבי על אודות מהלך הגבול הדרומי של שבט נפתלי לדעת אנה פנה קו הגבול בצאתו מן לַקּוּם—Olem הירדנה, החלטתי כי מתחום דרומי של עיר לַקּוּם הגבול פנה מזרחה (בדיוק) עד ראש הנחל שהיום נקרא ואדי אוּם־זֶילֶיךְ (ויש שקורין לו ואדי וָיְלִיכַּאט) היוצא מתחום לקום—Olem והולך ומתגלגל קדמה מזרחה ויורד הירדנה במקום שהוא $3\frac{1}{2}$ קילומיטר מנגב להצדים—חיטיאה—

הערה (א) האיר פני המערב של נפתלי ע"י דבריהם בירושלמי מגילה פ"א: מחלף חלף, מאלון איילון, בצעננים—אגניא דקדש וכו'.

הערה (ב) בחלוף אות ל לאות נ כנהוג בלשונות בני שם. כך בירושלמי מגילה פ"א: מאלון—מעיר איילון, וכן דעת המתרגם יב"ע אשר בשופטים ד' עד אלון בצעננים תרגם עד מישור אגניא, אבל ביהושע י"ט מחלף מאלון בצעננים תרגם מאלון בציננים כמו בעברי, ולא תרגם ממישר אגניא בשביל שגם הוא מפרש מאלון מעיר אלון, זאת שהיום נקראת הונין שאצל חלף Hola.

הערה (ג) המישור הזה יקרא סאהֶיל אהמא על שם כפר אמי שאצלו. לכפר אמי יקרא כפר היום קַמִי ויושביו הם טשירקיסים שבאו הנה לפני שלשים שנה. בראש המישור יושבת העיר הדמי (כעת חורבת דמיא), והערים הנקב—ציידתא ויבנאל—ימא כקומן בתוך המישור הזה.

הערה (ד) כי הערביים מבטאים אות ק' כמו אות א' או כמו אות ע' וקבעוה בראש השם. בזה אמרתי גם השערתי, אשר כל ההר וכל השטח מיבנאל—ימא עד לקום—Olem יקרא היום אַרְד דַלַייְקִי. היינו הארץ המשתרעת (מיבנאל) עד לקום.

אַבֶּדִיָא. זה גבול טבעי בדרום נחלת נפתלי מנגב להַצִּדִּים—אַבֶּדִיָא (א).

הירדן בצאתו מים כנרת שוטף הנגבה ומתגלגל מרחק 13 קילומיטר בעמק צר המשתרע לאורך שפתו המערבי, אולם נכחו במזרחו של הירדן העמק מתרחב כחמשה קילומיטר קדמה עד תחומה של עיר המחוז (שהערביים קורין לה הֶימְחֶיז Hemches) היושבת בראש ההר הנשקף על פני העמק עד הירדן ועל שם העיר הזאת העמק המשתרע מעיר המחוז (הֶימחיז) עד הירדן נקרא במשנתנו (ב) בשם חולת המחוז.

ובמקום שהנקודה במקצוע דרומית מזרחית מחלק נפתלי פגעה בירדן (וזה למזרחה של לקום—Olem) שָׁם הוא מקצוע צפונית מזרחית של יששכר, ומשם הירדן נכנס לתוך נחלת יששכר. ובעברנו בדרך מרוצתו הנגבה רק קילומיטר אחד, נעמדה מעט להתבונן בשני עברי הנהר. אצל שפתו הימני (המערבי) תתנוסס המושבה החדשה מְלְהַאמָיא שנוסדה בשנת התרס"א ומצוינת בשדותיה הפוריות.

נכח המושבה הזאת מעבר המזרחי של הירדן קול שאון מים כבירים ישָׁמַע, שָׁם הירדן יגיח אל תוכו מי נהר אחד הידוע לכל התרים ולכל חוקרי הארץ בשם שאינו שלו, כי שמו האמתי הנזכר במשנה ובגמרא (והעולה על שפת הערביים עד היום הזה) נעלם מהם, והחשק הנמרץ לגלות צפונות בארץ פלאות הסית אותם לבדות לו שם חדש; והם לא חשו, לא הרגישו את שגיאתם הגסה.

במשנה ובתלמוד ירושלמי הנהר הזה נקרא בשם גדר, וגם כעת הערביים קורין לו

הערה (א) ואחר שברור לי ונתאמת אצלי כי הכפר אַבֶּדִיָא הוא כפר חיטיאה היא הצדים וחורבת קַנִיסִיר היא צור דסמיכה להצדים, אמרתי כי דברי התוספתא המובאים במסכת ב"ק דף פ"א ע"ב: ת"ר ימה של טבריא בחלקו של נפתלי היתה ולא עוד אלא שנטל מלא חבל חרם בדרומה וכו' אינם סותרים לדברי, כי מזה שלא כתבו בלשון סדת חבל אחד ודקדקו לכתוב מלא חבל חרם, בזה רמזו כוונתם שנטל בדרומה חבל כפול במספר ח'ר'ם', שהוא מספר מאתים וארבעים ושמונה. והחבל המחזיק חמשים אמות כשהוא כפול 248 יכיל 12400 אמות שהם 9424 מיטר; וכעין זה אמרו תני ר"י נ"ב שנה (אחר חורבן בית ראשון) לא נראה עוף טס בא"י מאי טעמא מעוף ועד בהמה נדדו הלכו (ב'ה'מ'ה' בגי' נ"ב).

וממקום שהירדן יוצא מים כנרת אם נמדוד הנגבה לאורך שפת הירדן בכל עקלקלותיו, אז יכלה המספר חרם, היינו 248 חבלים שהם 12400 אמות שהם 9424 מיטר, במקום שהנחל ואדי אום וָוִיליך היורד מן לקום יבוא הירדנה, וזה מנגב להצדים—חיטייא—אַבֶּדִיָא $3^1/_2$ קילומיטר.

הערה (ב) ערכין פ"ג מ"ב: אחר המקדיש בחולת המחוז ואחד המקדיש בפרדיסות סבסטי וכו'. העמק אשר לפנים נקרא בשם חולת המחוז יֵרָאֶה לכל מתבונן בראשם של ים כנרת וסביבותיו.

ואדי אֶל גְחֵריר Wadi el Ghrer אשר מוצאו בסביבות הערים צור וציר וגשמי בארץ גולן בבשן (א) אצל מסה"ב דמשק—מְזֵרִיב. ובשטפו הנגבה עובר דרך הבצה אשר חכמי המשנה קראוה בשם ברכה דבית חרב (ב) היא הבצה שהערביים קורין לה אל הַאבּ אשר בצד מסה"ב דמשק—מְזֵרִיב. הנהר גרר Ghrer בצאתו מהבצה הזאת שוטף הנגבה בצד עיר שוקמזיי Sche-Mskin והוא מלא מים בכל ימות השנה, ובבואו לנכח עיר דקלייא Dael (ג) הדל מרוצתו הנגבה וילפת ארחות דרכו מערבה. וכחצי קילומיטר טרם יפגע בצד עיר גולן (דשילין), זרם מי נהר גרר בשאון נופל מאגרא רמה לבירא עמיקתא, אל תחתית גיא עמוק ורחב, ובעקלקלות הגיא ההוא הנהר הזה בשם נחל גרר (ואדי גחריר Wadi Ghrer) מתגלגל והולך מערבה עד שמגיע להמעינות הרותחים שהערביים קורין להם אל-חֶמֶי el Cheme ובמשנה נקראים מי גרר ובתלמוד ירושלמי נקראים חמת גרר או חמתה דגרר.

ולמעלה מחמת-גרר (במרחק שני תחומי שבת) יושבת עיר המחוז אשר היום נקראת חורבת הֶמְחֶיז (ד). והיונים שקראו להנהר הזה בשם הִיֶרוֹמִיקֶיז Hieromykes קראוהו בשם מרכב, הוראתו גרר-המחוזי (ה). ובתחום עיר המחוז הנהר גרר

הערה (א) והערביים לעיר צור שבבשן קורין אום-שורא, ולעיר ציר קורין סִיבְּיֵי ולעיר גשמי—רשׁאֶסים ומקומן בתחום גיא Noua בבשן. נייבוער בהזכירו את הערים האלה טעה מאד כמו שיבואר לקמן.

הערה (ב) כגרסת התוספתא שביעית פ"ד. והכוונה על העיר היושבת על שפת הבצה או הברכה דבית חרב וכעת להעיר הזאת קורין סְיְרַאיְיא. אולם מי שהעתיק תוספתא זו בירושלמי דמאי פ"ב גורס וכרכא דבר חזרג וכוונתו על כרך שהערביים קורין לו אל מרכז. וגם הכרך הזה מקומו בתחום עיר נייא Noua וסמוך לה כמו שיבואר במקומו.

הערה (ג) בפרקים שיבואו יבואר כי העיר שהערביים קורין לה דַאֶיל שהיא בבשן אצל מסה"ב דמשק—מזוריב היא דיקלייא דבבל הנזכרת בירושלמי שביעית פ"ו. וגם יבואר מקום העיר חמתא דפחל הנזכרת שם.

הערה (ד) יושבי עיר המחוז נזכרים במשנה מכשירין פ"ג: מעשה באנשי המחוז שהיו מטינים בחול וכו׳. בעיר המחוז ישב ר׳ שמעון המחוזי הנזכר במסכת סוכה ס"ה ע"ב. וע"ד העיר של רבו ר׳ יוחנן המכותי (שר"ש אמר משמו) לא יכולתי להחליט אם היא העיר שהיום נקראת חורבת מַכּיק Makuk שהיא למערבה של המחוז וסמוכה לה מאד. ביניהן רק 2 קילומיטר ואפשר לפנים היו קורין לה מכות, או יכול להיות שר׳ יוחנן המכותי ישב בעיר מכותא הנזכרת בברייתא בספרי בתחום א"י שהחזיקו עו"ב והיא אצל בוצרא והערביים קורין לה אום-כַּתּיּ וכעת היא חרבה. מעיר המחוז עד עיר מכותא שאצל בוצרא מהלך יום וחצי. ובעזה"י עוד נדבר אודותה בהגיענו לתחום א"י שהחזיקו עו"ב בעבה"י.

הערה (ה) מחברי מסות מהעמים הנאורים כותבים את שמה Um-kes או Mukes כמו המחברים היונים לפנים שכתבו שם הנהר שלה Hieromykes באות ק׳ תמורת אות

יוצא ממסגרו מבין ההרים וירוץ בכר נרחב בעמק הנקרא חולת המחוז, וירד הירדנה.

מלבד השם גרר העתיק לנהר זה הערביים קורין גם בשם שירייאט אל מֶינאדִירִי Schiriat el Menadire וזה על שם הנחל האריך היוצא מתחום עיר מינאדירֶי אצל סלכה בהר הגלעד למכיר ומתגלגל מערבה ופגע באדרעי והולך ומתאחד עם נהר גרר אצל עיר אבל מחולה שבבשן שמקומה 19 קילומיטר למזרחה של עיר המחוז (הַימְחֶיז).

מהנחלים המושכים את מימיהם אל נהר גרר מצוין הנחל או המעין שעליו אמרו חכמי המשנה כי הוא נשאר מהמעינות שנפתחו בזמן המבול. הוא הנחל הנקרא לפנים בלועה דגרר, זה מעין גדול הנקרא לפנים בלועה המושך והולך ונופל לנהר גרר.

צריך להעיר, אשר בימי חכמי המשנה רוב התושבים בארץ הבשן בישני עברי נהר גרר היו ערביים, ובלשון ערבי השם בְלועה Belua מורה על תעלה או נחל של מי שופכין של מים נרפשים עכורים.

מעין-נחל שמימיו עכורים ושמו בלועה ראינו על יד נהר גרר. כשלשה קילומיטר למזרחה של כרכא בר-חַזרג (אֶל־מֶרְכֶּז el Merkes) יוצא מעין גדול ונרפש ומושך והולך הנגבה כארבעה קילומיטר דרך מעינות רבים עכורים עד שמגיע לחורבת עַשְׁתָּרות (תל־עַשְׁתְּרָא). ומשם הנגבה דרך חורבת כפר סאמִר ולמערבה של עיר גולן (דשילין). כן מהלכו מצפון לדרום מרחק 13 קילומיטר עד שנופל לנהר גרר.

פלג בלועה מלא מים עכורים בכל ימות השנה. וכעת הערביים קורין לו ואדי אֶל-לובּוּעַ Wadi el Lubua, ואולם בלועה דגרר שמו לראשונה.

והעיר ההרבה שהערביים קורין לה חורבת יוּבְּלַעָה Chirbet Jublaa שראינו אצל המקום שנהל בלועה מתאחד עם נהר גרר, אין ספק, אשר לפנים היו קורין לה בלועה, על שם הנחל בלוּעה דגרר שאצלה (א).

ח'. אולם הערביים שאבותיהם ישבו שם עוד בזמן בית שני, הערביים הללו אינם זזים מקבלתם: לעיר קורין הֶימְחֶיז ולנהר-ואדי גחֵריר Ghrer. אלו גרר והמחוז הנזכרים בספרותנו העתיקה.

הערה (א) ודלא כהרב רי"מ פינס שכתב (בהעתון ירושלים שנת התרס"א) אשר המקום יבלונא הנזכר בירושלמי שביעית פ"ו נשען לעיר גולן בבשן כי שגה לומר אשר חורבת יוּבַּלַע שהיא במרחק מהלך שעה אחת מעיר גולן (דשילין) היא יבלונא אשר אנטונינוס יהבה לרבי על זמן אלפַּיִם שנה. ולא בעיון כתב הררי"מפ את דבריו אודות חורבת יוּבַּלַע שאצל עיר גולן (דשילין). ואיך לא עלה על דעתו כי להארץ אשר משה רבינו כבשה

מלבד נחל בלועה (בערבי—לוּבּיעָה) ראוי להזכיר עוד נחל אחד הבא מן הצפון ויורד לנהר גרר. הנחל הזה יוצא מרגלי הר חרמון ונחל יערוט הי׳ נקרא על שם עיר יערוט אשר על שפתו (א). העיר הזאת נזכרת בירושלמי דמאי פ״ב בין העיירות החייבות שבתחום סוסיתא הפטורה (ב). הערביים או העמים השונים שמשלו בא״י שנו את שם הנחל וקראו לו נחל רוּעַט או רוּעַד Wadi Rukad ולעיר יערוט קראו עַרַיִים Arais וכעת היא חרבה וקורין לה חורבת עֲרַיִים.

גם העיר חלמיש (ג) יושבת על שפת הנחל הזה, ברם הנחל נקרא ואדי רוּעַד כשם העיר יערוט.

מערבה לנחל יערוט, מסביבות עיר סוסיתא—היפפו הולך ומתגלגל הנגבה ונופל לנהר גרר נחל עמוק הנקרא ואדי עַיון Wadi Ajun כשם עיר עַיון היושבת למעלה על שפת המדרון של הנחל הזה במקום שיגיע לַגַי של נהר

כיבוש גמור בירושה וישיבה יש כח לחזקת א״י יותר הרבה מכח שיש לשטר אריסות של אנטונינוס. אֲבָל נאמר מפי הגבורה החל רש לרשת את ארצו ואחז״ל נתתי את ארצו חולין לפניך, ובשביל זה אמרו על שאול שבעוד שהי׳ קבור ביבש גלעד הי׳ קבור בחו״ל (פדר״א פרק י״ז). ועולי בבל החזיקו בערים אחדות של ארץ עוג (מטעם ונימוקם יבואר להלן), ברם גולן סַאחֶים, יוּבְלַעַ ועוד הרבה עיירות בארץ עוג הניחו ולא החזיקו בהן בשביל שידעו אשר העיירות הללו גם בעת כיבוש עולי מצרים, לא נתקדשו בקדושת הארץ. ואם הנביאים האחרונים, מפני תקנת עניים, לא קדשו את המקומות שנכבשו ע״י משה רבינו, מה יכול אנטונינוס לעשות בשטר אריסות שנתן. אלא מחוורתא כמו שמבואר בזה אשר חורבת יוּבְלַעַ אצל גולן (דשילין) היא עיר בלועה היושבת במקום שיתאחד נחל בלועה Wadi Lubua עם נהר גרר Ghrer, אבל יבלונא שאנטונינוס יהבה לרבי מקומה בסוריא, היא אבילונים שהמעין שלה נשאר מזמן המבול.

בסוריא בשביעית נאכל ונעבד (בתלוש) לבר יבלונא (היא אבילונים) שהקיסר נתנה לרבי באריסות על זמן אלפים שנה שם נאכל אבל לא נעבד (אף בתלוש), וזה שאמרו בירושלמי שביעית פ״ו לפיכך נאכל ולא נעבד בסוריא. ובספרים שכתוב כסוריא שם הגרסא משובשת עי׳ ט״ס וצ״ל בסוריא. ולקמן עוד ידובר על אודות יבלונא—אבלונים שבבקעת הלבנון, והיא סמוכה לגבול א״י.

הערה (א) $1\ ^1/_2$ קילומיטר למעלה וצפונה למקום התאחדותו עם מי נהר גרר.

הערה (ב) ובתוספתא שביעית פ״ד ע״י שגיאות מעתיקים נפלו שבושים. בעל תבה״א ונייבוער גורסים ויעדוט, רק בעל תבה״א כתב שמקומה אצל עכו, ונייבוער מראה מקומה בבקעת הלבנון.

הערה (ג) נזכרת במ״ר ויקרא פכ״ג ובמדרש חזית סוף פסוק כשושנה בין החוחים ובמדרש איכה רבתי סוף פסוק פרשה ציון בידיה: סביבין צריו כגון חלמיש לנוה וכו׳, והן סמוכות זו לזו. וכעת לעיר חַלָמִיש הערביים קורין כפר אִילְמַא ולעיר נַוֶה קורין נַפָּא Nafa.

גדר. העיר עֲיון חרבה כעת, אולם בימי חכמי המשנה והתלמוד היתה עיר נושבה, ובירושלמי דמאי פ"ב ג"ם היא נחשבת בין העיירות החייבות שבתחום סוסיתא הפטורה.

ובתחתיתו של נחל עֲיון במקום שמימיו נשפכים אל מי נהר גדר צפונית מזרחית לחמת גדר (el Cheme) 3 קילומטר, שָׁמָּה מקום עיר רומברך הנזכרת בירושלמי דמאי פ"ב, וכעת היא חרבה והערביים קורין לה חורבת אום כְּרֵייבֶּי, היא רומברך העתיקה (א).

הרבתי אמרים אודות עיר המחוז והולת המחוז ואודות נהר גדר ובלועה דגדר וחמתה דגדר להוציא מלבן של חוקרי הארץ ומחברי מפות א"י שנמשכו אחרי השגיאות של התייר הגדול הוא הרב בעל כו"פ ז"ל. כי שתי טעיות טעה התייר הגלהב ההוא: טעה בזה אשר לנהר גדר קרא בשם ירמוך, והחליט כי זה נהר ירמוך הנזכר במשנה (פרה פ"ח) ובתלמוד (ב"ב ע"ד ע"ב).

קרוב להאמין כי התייר הנכבד שמע מאיש יְוָני מלומד אשר בספרי היונים הנהר הזה נקרא הִיאֶרוֹמִיחָז, ולא עלה על דעתו כי השם היוני היאֶרוֹמִיחָז מורה (נהר) גדר-המחוז, כי עיר המחוז נעלמה מידיעת התייר. לכן סמך דעתו על השתוות צלצל השמות היארומוחיז וירמוך, והחליט כי הנהר הִיאֶרוֹמִיחָז הבא מגולן בבישן (דשילין) והעובר על פני המעינות הרותחים (אֶל-חֶמֶי) שהוא נהר ירמוך שכלתה נפש התייר לראותו.

ובהא נמי מטעא טעה: טעה לומר כי המעינות הרותחים (אֶל-חֶמֶי) אשר בגיא אצל זרם מי הנהר ההוא והחורבה הנפלאה הֶמְחֶיז אשר בהר למעלה מן אל חֶמֶי— הם חמתן וגדר הנזכרים בתוספתא עירובין פ"ד המובאים במסכת עירובין ס"א ע"א, כי באשר אצל המעינות הרותחים ההם התייר לא מצא עיר בשם גדר לכן אמר שהחורבה הֶמְחֶיז היא גדר. ובשביל זה היה מוכרח לומר אשר בבבלי ובירושלמי בכל מקום שנזכר מי גרר, חמת גרר, חמתה דגרר ובלועה דגרר בכלם ט"ס ובמקום גרר, צ"ל גדר. ושגיאה גוררת שגיאות כי לפי שיטתו כתב אשר מהתנא דגדר הנזכר בעירובין כ"ב ע"א הוא המדרון היורד מעיר הֶמְחֶיז (שבטעות קרא לה גדר) אל עמק הירדן. גם שגה לפרש דברי רשב"א בתוספתא ר"ה בענין המשואות: אף חרים וכייר וגדור וטעה לומר שגדור זאת היא הֶמְחֶיז.

בפרק שקדם כבר מבואר כי הערים חמתן וגדר ראינו בין טבריא ובין מגדלא

הערה (א) כאשר נגיע לענין מדרגות קדושת א"י בחלקי עבה"י המזרחי, נרחיב הדברים אודות העיירות האסורות שבתחום סוסיתא ושם נזכיר דברי החוקרים שקדמוני ודעתם אודות העיר הזאת.

כמו שאמרו בתוספתא ובירושלמי עירובין פ"ה, ושמות שממותיהן נשארו עד־היום הזה. ושם מבואר כי מחתנא דגדר (דמקיף לא"י מצד מזרח) הוא ההר שאצלו יושבות מגדלא וחמתן ועליו יושבת עיר גדר, הוא ההר הזקיף כמו כותל על שפת ים כנרת. ועל דבר גדרה הרומית שבעבה"י כבר מבואר לעיל בפ"ג שזאת החורבה הגדולה תל דשוֹהַאדַאר הרחוקה מן היפפו־סוסיתא כמו המרחק אשר מטבריא להיפפו־סוסיתא, כדברי יוסיפוס. ובפרק זה יצאתי ידי חובתי בזה שהוכחתי כי חורבת הַמְּהַן היא עיר המחוז (ולא גדר) והנהר השוטף בגיא (למטה מעיר המחוז) הי' נקרא גרר ולא ירמוך, וגם היום הערביים קורין לו אֶחְריר Ghrer והמעינות הרותחים שבתוך הנהר, בתלמוד בבלי הם נקראים מי גרר ובירושלמי חמת גרר או חמתה דגרר, אבל לא נקראו בשם חמתן סתם ולא חמתה סתם (א).

גם לא למותר הי' מה שכתבתי בענין בלועה דגרר שאינו בור או חריץ עמוק כעין בלועי דקרח, אך הוא פלג מלא מים עכורים שהערביים קורין לו לוּביַע, השוטף מרחק 13 קילומיטר בכר נרחב בבשן ויורד לנהר גרר (ב).

הערה (א) כי בבבלי נקראה חמתן סתם ובירושלמי חמתה סתם, רק העיר שהיתה בין מגדלא ובין טבריא. ושם אצל חמתן במרחק תחום שבת אחד יש חורבת גדר כראיתא בגמרא וכמבואר לעיל.

הערה (ב) והי' כי יאמרו אלי מפני מה מאמרך (אודות גרר והמחוז) מֻגְדל, אני אומר להם יהי' כנגד המשחיתים, הם המגיהים שהיו בבתי הדפוס בווילנא ובזיטאמיר שהיו מבינים בכל מדע ובקיאים בכל הזון וחזומות שבספרים כפו"ס, תבואות הארץ וערך מלים שכתבו שבכל מקום בתלמוד שנזכר מי גרר, חמת גרר ובלועה דגרר שָׁם ט"ס וצ"ל גדר. והמגיהים ההם קבלו דבריהם לא כסברא בעלמא רק הלכה למעשה; בכל מקום אשר בגמרות עתיקות נכתב גרר, המגיהים הדפיסו גדר.

בכל ש"ס בבלי מהעתיקים ובכל סדרי ירושלמי ובמ"ר שיצאו ממכבש הדפוס כשלש מאות שנה אחרי מות הרב בעל כפו"פ ז"ל לא הי' אף מגיה אחד שיהי' בלבבו עוז להגיה ולשנות בגמרא כדברי בעל כפו"פ. וגם בש"ס בבלי שנדפס בסלאוויטא לפני מאה שנה (בערך) וכן בש"ס בבלי דפוס ווילנא והורדנא שנדפס בשנת התקצ"ו הדפיסו מי גרר ובלועה דגרר, כי לשנות הגרסאות העתיקות בש"ס בבלי שנשארו בכ"י עתיקים לא עלה על לבבם, יען הגרסא העתיקה היתה יקרה וקדושה בעיניהם. אולם משנת התרכ"ב בעת אשר בווילנא ובזיטאמיר החלו מחדש להדפיס ש"ס תלמוד בבלי, ושנים אחדות לפני זה יצאו לעולם הספרים תבה"א וערך מלים שהסכימו לדברי בעל כפו"פ שכתב שצ"ל גדר ולא גרר, אז החליטו המגיהים והדפיסו גדר בכל המקומות שהי' כתוב גרר כעצתם וכהסכמתם של שני המחברים הנזכרים, וכן הדפיסו בירושלמי שיצא לאור בזיטאמיר בשנת התרכ"ז.

למגיהים ההם הדבר הזה אולת היא וכלִמָּה, מי לא יודע כי כל חכמתם ומדעם של שני המחברים בעל תבה"א ובעל ערך מלים כאין נחשבו מול קדושת תורתו של הגר"א זצוק"ל. תחום אשקלון ידוע לי יותר מאשר הי' ידוע לשני המחברים הנזכרים, ובראותי הגהות הגר"א

ובעברנו מהמקום שהירדן מתאחד עם נהר גרר ונלך 2 1/2 קילומיטר בשפת הירדן הנגבה נבוא אל גשר שהערביים קורין לו קשר אל מודשאמי הוא הגשר השני על הירדן ופני מי הירדן שאצלו נמוכים מפני ים הגדול 258 מיטר. משנת התרס״ה דרך הגשר הזה עוברת מסלת ברזל ההולכת מחיפה לאדרעי. וכאשר נלך מהגשר הזה הנגבה בדרך ההולכת לבית שאן אך נתרחק מהגשר 5 קילומיטר נפגע בעיר אשר אצל חכמי התלמוד נזכרת בשם פסלן ועל שמה קראו להערבה או להבקעה הנמשכת על ישפת הירדן הנגבה (עד גבול דרומי של יששכר) בשם בקעת פסלן (א׳), והיונים קראו לה אזופן Asophon, והערביים קורין לה אום-סבוני. שפת הירדן אשר לנכח אום—סבוני Asophon מצוין במלחמה נוראה שהיתה לאלכסנדר ינאי עם חיל תלמי לאטהורוס והמלחמה עברה את הירדן ושם אצל הירדן כמעט כל צבאות ינאי נפלו לפי חרב (ב). העיר פסלן (אזופן

בתוספתא אהלות פי״ח: בראשונה היו אומרים מקבר גדול ועד נגב ועד תרעין וכו׳, ושם הגיה הגר״א ועד גוב ועד יגור ועד תרעין, אז נדמה בעיני כי הגר״א ז״ל היה אחד מחכמי המשנה וישיבתו היתה בא״י, יען מכל הגרסאות רק דבריו מתאימים עם המציאות.

מה יקרה עדות נאמנה של תלמידו הגאון בעל פאת השולחן ז״ל ששמע מפה קדוש הגאון ר׳ חיים ז״ל מוואלזין ששמע מפה קדוש טהור רבו הגר״א ז״ל שלא חידש שום הגהה עד שהיו לו ראיות ברורות מחושבע״פ לא פחות מט״ו מקומות וכו׳.

ובכל זאת בכל התוספתא לא שנו את הגרסא העתיקה, והגהותיו של הגר״א ז״ל נדפסו על הגליון שלמטה מפנים התוספתא, וכן צריך להיות: הגרסא העתיקה (אף שאין לה ביאור) צריכה להשאר על מקומה והגהות של גאונים מפורסמים בצדה יכתבו.

ובמקום שיש גרסאות עתיקות שונות, הלומד יכול לבחור גרסא זו הרצויה לשכלו, אבל להחליף ולשנות אותיות בדברי חז״ל ובפרט בתלמוד בבלי ע״פ עדותן של מחברי ספרי השערות-השחתה גמורה היא.

וידוע מה שכתב הגאון יעבץ ז״ל בחידושיו על הלכות בית הבחירה ברמב״ם פ״ר הי״ט והל״ט: ונזכרתי כמה גדולים דברי רבותינו ז״ל שהזהירו שלא למחוק נוסח ישן ולהגיה הספרים מן הלב וכו׳ אולי יבוא אחר ויישב הלשון ויתקן מה שהוקשה עליו וכו׳.

והגאון ר׳ ישראל ז״ל בעל פאת השולחן בהקדמתו לספרו הביא מה שכתב הגר״א ז״ל בביאורו על ש״ע י״ד סי׳ רע״ט וז״ל; ורבים מחקו שם גבי אתרוג תיבת לי בשביל שהוקשה להם קושית התוספת (רב״ב קל״ד ד״ה כל מתנה) והרי מפורש מן הגמרא וירושלמי שאין זה כלום, והגהת ספרים מסברא עבירה גמורה היא, עכ״ד.

הגאון ר׳ ישראל ז״ל הביא גם דברי ר״ת והרמב״ן על דבר כותבי הגהות בתלמוד בבלי ע״ש.

הערה (א) ב״ר פרשה צ״ח: רובץ בין המשפתים אלו ב׳ בקעות, בקעת פסלן (בקצתו המזרחי) ובקעת יזרעאל (למערבו).

הערה (ב) קדמוניות היהודים ספר ג׳ פי״ב. כאשר נתבונן בדברי יוסיפוס נראה כי המגפה הגדולה בצבאות ינאי היתה אצל הירדן בעברו המזרחי בתחום כפר Maad ובתחום חורבת סאחני Sachne שהם לנכח אזופן.

אום סבוני החרבה, נמצאת במרחק 3 קילומיטר למערב מן הירדן ובמרחק 7 קילומיטר מנגב להמושבה מְילהאמיא.

בלכתנו על שפת הירדן מן אַזוּפוֹן 7 קילומיטר הנגבה, נעבור את נהר דזשאלוד אשר מוצאו מהעין אשר ביזרעאל ויורד הירדנה. אצל הנהר הזה קרוב לשפיכתו אל הירדן יש המקום אשר בימי שלמה נקרא בשם צרתנה (א) והערביים קורין לו עין צודה Ein soda. במקום הזה עמק הירדן מתרחב, ומשתרע מהר הגלבוע עד הירדן והעיר בית שאן בתֹוֹךְ. להעמק הרחב הזה הערביים קורין עַר בית שאן Ror Bisan.

עמק הירדן אשר בתחום בית שאן תמיד הי׳ מצוין באדמתו המבורכת ובשפע מימיו הרבים. וחכמי התלמוד אמרו (ב) כי הברכה ומתהום רובצת תחת שנתנה ליוסף זו בית שאן שבבית השריי. בית השריי פירושו עמק הירדן כי הירדן נקרא שְׁרִיַּ בלשון ערבי.

עולי בבל הניחו הגינות והשדות הפוריות של בית שאן ותחום שלה ופטרום ממעשר של ירק ומשביעית בשביל תקנת עניים. וחכמי התלמוד (ג) הגבילו את העמק המבורך הנכנס לתחום בית שאן הפטורה: לצד מזרח הירדן גבולו. ולמערבו יגיע עד נפשה דפגוטי׳ה ועד כפר קרנים שיבוארו לקמן. לצד צפון הגיע תחומה עד עיר פרשתא שהערביים קורין לה אֶל מוּרַסַאס (ד) שהיא צפונה לבית שאן במרחק 7 קילומיטר. ולצד דרום הגיע התחום עד ריצפתא החרבה כעת והערביים קורין לה תַּל־אַבּוּ־פַּרְזוּשׁ שהיא במרחק 7 קילומיטר נגבה לבית שאן ויושבת על שפת הנחל ואדי חומרא המתאחד עם הנחל היורד מעיר מגידו Mudscheda ויורד הירדנה (ה).

שָׁם בערבות בית שאן Ror Bisan בין בית שאן ובין ריצפתא (אבו פַרְזוּשׁ) נשארה חורבת צְרֵדָת אשר כעת תקרא תל צְרָרִים Tel Sarrem. מנוסת הרב גם מחנה מדין דרך בית השטה (Schatta) צררתה (היא תל צְרָרִים). ומשם הנגבה לאורך הירדן עד שפת אבל מחולה הוא מישור מחולה שיבואר בסמוך.

הערה (א) מלכים א׳ ד׳: וכל בית שאן אצל צרתנה מתחת ליזרעאל.

הערה (ב) ב״ר פרשה צ״ח.

הערה (ג) ירושלמי דמאי פ״ב.

הערה (ד) ונתחלפה להם אות פ׳ לאות מ׳.

הערה (ה) ודלא כדברי בעל תבה״א שכתב אודות העיר הזאת. אלא ברור הדבר כי עיר מגידו חרבה כעת ונקראת חורבת מודזשידא Mudscheda ומקומה בעמק הירדן לרגלי הרי גלבוע דרומית מערבית לבית שאן במרחק $4\ ^1/_2$ קילומיטר.

הנחל היורד ממגידו עם יתר הפלגים הנופלים אל תוכו, עם הנחל ואדי חומרא המתאחד עמו, כלם ביחד לפנים נקראו מי מגידו, ברם כעת כלם לפלגי ואדי חומרא יחשבו.

ובהנגף חיל סיסרא אצל הר תבור היו שם מלכי כנען וחילם שנסו לעריהם בסעיפי הכרמל וב״י רדפו אחריהם ובתענך השיגום והשמידום, וגדודים אחרים נסו לעמק הירדן וכבואם למגידו נשמדו.

ובמקום אשר מי מגידו יורדים הירדנה, שם נעבור את הירדן, ובלכתנו מזרחה מרחק 12 קילומיטר, נפגע בעיר שהערביים קורין לה אבו־סַאִיד. מקום העיר הזאת בארץ הגלעד וקרבתה לבית שאן העירו אותי לומר שהיא יבש גלעד העתיקה, היא יָבֵשָׁה (Jabesa) אשר בזמן אלפי שנים, מימי שלמנאסר עד הדורות האחרונים, השם יָבֵשָׁה נשתנה מעט, וכאשר בסוף התיבה נוספה אות ד' לבש השם העברי צורה ערבית ותקרא אבו־סאיד. עקב הדברים האלה הרלתי לחשוב כי יבֵש גלעד צריכה להיות אצל או בתוך הנחל ואדי יאבִיס, אחרי אשר עיר או הורבה בשם יאבִיס איננה שם (א).

בעבר הירדן המזרחי מנגב ליבש גלעד וקרוב לה עד היום הזה נמצאים המקומות הנזכרים במלחמת דוד עם אבשלום; שם יושבת העיר לא־דבר אשר גם היום היא מחֻברת משתי ערים: אחת נקראת בשם לא Helua, והשנית נקראת דְּבָר Der וסמוכות זו לזו, רק קילומיטר אחד מרחק ביניהן, וידוע, אשר בימי דוד שְׁנֵי המקומות האלה: לא־דבר, לעיר אחת נחשבו.

למזרחה של לא־דבר (6 קילומיטר) יושבת העיר רוגלים אשר כעת נקראת ארדזשאן Ardschan היא רוגלים של ברזילי הגלעדי.

נגבה לרוגלים וסמוכה לה העיר מהנים העתיקה שהערביים קורין לה מַחְנֶה, מערבה למחנים 8 1/2 קילומיטר יש עיר אשר כעת היא נקראת פארא Fara ובימי דוד נקראת אפרים, ויער גדול היה למזרחה של עיר אפרים Fara הנמשך עד תחומה של מחנים, ביער אפרים הלזה היתה המלחמה לאבשלום, ושם ביער עד היום הזה נשאר מקום קבורת אבשלום, וכעת למקום קבורתו הערביים קורין סִלִים (אבשלום).

מחנים, קבורת אבשלום ועיר אפרים שלשתן על קו ישר נמצאות, וקבר אבשלום הנקרא סִלים באמצע הקו, היינו ממנו למחנים שבמזרחו 4 1/2 קילומיטר, ומרחק כזה מהקבר עד עיר אפרים Fara אשר למערבו (ב).

וכאשר נרד מיער אפרים הירדנה (5 קילומיטר) נראה נחל מצוין הבא ממערב ומבין ההרים שבסביבות עיר תֵּבֵץ ויורד הירדנה, נעמדה נא אצלו ונדבר על אודותו ועל אודות מקומות אחדים הסמוכים לו. לנחל הזה הערביים קורין ואדי אֶל מַלִיח

הערה (א) בעל תבה"א כתב אשר על שפת נחל יאבים יש כעת כפר בשם כפר יאבים, ואני לא מצאתי שם כפר כזה. והתייר הרב בעל כפו"פ ראה את הנחל הזה, אולם בשביל שלא מצא מקום עיר יבש האמין התייר לדברי המתבילים שאמרו לו כי עיקר השם של הנחל הזה (ואדי אל יַבִּים) צריך להיות ואדי אֶלְיַאס, נחל של אליהו הנביא; מריח של השערה ההיא נוכל להכיר כי הראשון שנפל על המצאה זאת הוא מבעלי דת הנצרים.

הערה (ב) ההולך מקבורת אבשלום (סִלִים) עד מחנים יכול להתבונן כי הכושי ברצותו לקצר דרכו רץ מהניטה בקו ישר, אז רוב אורח מרוצתו הי' בין סלעים וכיפים ודרכו הקצרה נעשתה ארוכה. אולם אחימעץ בן צדוק עקם אסטרטא ומרחק קטן רץ הצרה עד שהגיע להמישור המשתרע בין קַלְעַאת אֶל רַבַּת (היא רַבַּת העתיקה) ובין מחנים, אז רץ דרך הככר, כתרגומו באורח מישרא, ויעבור את הכושי.

על שם המים המלוחים הנוזלים בתוכו, אולם בתלמוד נקרא בשם מי דיומסת כשם העיר שאצלה, כי הנחל הזה עובר על פני עיר אשר לפנים נקראה דיומסת וכעת הערביים קורין לה טַיָאסִיר.

והנחל הזה בהגיעו לעיר דיומסת (טַיָּסִיר) הוא ריק אין בו מים, ברם במרחק 8 קילומיטר למזרחה של דיומסת בתוך הנהל יש מעין גדול נובע מים מלוחים רותחים המושכים והולכים ויורדים הירדנה (א).

ועל שפת הנחל הזה בעברו הצפוני, נכח דיומסת (טַיָּסִיר) היתה עיר בשם אמאום (ב) וכעת היא חרבה והערביים קורין לה אֶל־מוּחוּבִּי (בחלוף אות א׳ לאות ח ובחלוף אות מ׳ לאות ב׳). דיומסת (טַיָּסִיר) מנגב, ואמאום (אֶל מוּחוּבִּי) מצפון והנחל עובר ביניהן, והמרחק בין שתי הערים האל שלשה קילומיטר מהלך $^2/_3$ שעה.

מזרחית צפונית לעיר אמאום מהלך $^2/_3$ שעה היתה עיר פרוגיתא המשובחת ביינה, והיום היא חרבה והערביים קורין לה חורבת דזשיבריש (ושנו מקום אות ג׳ ושמו אותה בראש השם ובמקום ת״א סימן נקבה בארמית נתנו אות ש׳).

מי שילך לתור את המקומות האלה יראה אשר מדיומסת לפרוגיתא (דרך עיר אמאום) מהלך פחות משעה וחצי. ויבין מה שאמר ר׳ חלבו (שבת קמ״ז ע״ב) חמרא דפריגיתא ומיא דיומסת קיפחו עשרת השבטים מישראל (ג)

הערה (א) גם החוקרים מהאומות הנאורים יכירו מה נכונה ונאמנה קבלת רש״י ז״ל אשר בדברי ר׳ יוחנן (שבת קמ״ז ע״ב) אסור לעמוד בקרקעיתה של דיומסת וכ׳ פירש״י דיומסת שם נהר שמימיו מלוחים.

הערה (ב) וצריך לזכור ולציין עיר אמאום זאת שבנחלת מנשה שהיא מנגב לבית שאן במרחק 18 קילומיטר וצפונה לירושלם מהלך שני ימים, שלא להחליפה בעיר אמאום אחרת היושבת אצל הדרך הסלולה Dammweg ההולכת מן יפו לירושלם. מעיר רמלה (רמת-לחי) היא רחוקה 14 קילומיטר. הערביים קורין לה אַמְוָאס והרומים היו קורין לה אֶמְאוּס-נִיקוֹפּוֹלִיס ואצל חכמי המשנה היתה נקראת אמאום או עמאום, והיא למזרחה של עיר יבנה במרחק 24 קילומיטר, מהלך 5 שעות.

לעיר עמאום זאת הלכו ר״ג ור׳ יהושע ליקח בהמה ושם שאלם ר״ע שאלות בהלכות. את עמאום זאת הקרובה לירושלים (מהלך חמש שעות) הזכירו בערכין פ״ב מ״ה; ר׳ יוסי אומר משפחת בית פגרים ובית ציפרא מעמאום וכו׳. והרומים קראו לה אֶמאוּס כתכונת לשון יוני.

הערה (ג) המרחץ הזה שמקומו בחלק בני יוסף בנחלת מנשה הי׳ כללי ונחשב כאלו הי׳ בנחלת כל עשרת השבטים מפני שהיו כלם משועבדים למלכות בית יוסף, כמו שאמרו (מדרש במדבר פ״י) והבוטחים בהר שומרן אלו י׳ השבטים שיושבים לבטח בסבסטי.

ור׳ איבו שאמר (מדרש ויקרא פ״ה) י״ג דימוסאות היו לכל שבט ושבט, ואחד לכלם, וכיון שגרמו העונות נטלו כלן ולא נשתייר להן אלא זו בלבד, באמרו אלא זו בלבד כונתו על זה שהיו לכלם יחד וזה דימוסין של דיומסת הנכבד מכל המרחצאות שבא״י, וגם חז״ל לא דברו אודות זמן רפואתן Heil Seson של יתר המרחצאות החמים שבא״י, רק אודות ימי רפואתה של דיומסת אמר ר״י אמר רב כל ימיה של דיומסת עשרים ואחד יום ועצרת מן המנין.

ועל מה שאמרו שם (שבת קמ״ז ע״ב) ר״א בן ערך איקלע להתם (היינו לדיומסת ולפרוגיתא כפירש״י) אימשיך בתרייהו וכו׳ וכן באדר״נ פי״ד ר״א בן ערך הלך לדיומסת למקום יפה ומים יפים וכו׳ לא יקשה לון מהמדרש קה״ר והלך ר״א בן ערך אצל אשתו לאמאום וכו׳ (א) לפי שהערים דיומסת ואמאום סמוכות זו לזו. והעיר פרוגיתא שהיתה מְשֻׁבַּחַת ביינה גם היא שָׁמָּה כמבואר. (ב)

ואין לתמוה בדברי ר׳ אייבו שאמר ולא נשתייר להן אלא זו בלבד, והלא בזמן הגמרא היו בא״י וישנן גם בזה״ז, חמתן (בין טבריא ובין מגדלא), חמי טבריא מי גרר (או חמת גרר) אשר אצל עיר המחוז וגם הנהר קורדימא שיבואר לקמן. כי אנו צריכים לפרש דבריו ולא נשתייר להן אלא זו, היינו שלא נשתייר סגולת רפואתן כקדם אלא בזו בלבד, וזו דיומסת בחלק מנשה בן יוסף, זה נהר שמימיו מלוחין כפירש״י ז״ל.

עיר דיומסת עם הנהר שלה וקרקעיתה של דיומסת שמעטלת ומרפא. והעיר פרוגיתא המשובחת ביינה ועיר אמאום שבה גר ר״א בן ערך המקומות האלה היו נשכחים ונעלמים ממנו מזמן חתימת התלמוד.

הערה (א) ודלא כהד״ר הרכבי מפיטרסבורג שהזכיר את עיר אמאום של ר״א בן ערך והחליט שהיא אמאום ניקופולים הקרובה ליבנה (ביניהן מהלך חמש שעות). כי בהערותיו לספר משא א״י ח״ב פרק י״ט בדברו אודות עיר ברור חיל כתב בזה״ל: יש ידים מוכיחות אשר מקום ברור חיל בין יבנה ובין אמה (Emaus) כי הנה אחרי מות ריב״ז באו תלמידיו יבנה לבד ר״א בן ערך אשר יצא אחר אשתו אל אמאום עכ״ל.

דברי הד״ר הרכבי מתמיהים. איך נוכל להוכיח מהליכת ר״א ב״ע (מברור חיל) לאמאום שברור חיל היתה במרחק שתים שלש שעות מיבנה וכן מאמאום? ולמה לא נוכל לומר שמברור חיל לאמאום יש מהלך יום או יותר?

מי הגיד לו להד״ר הנ״ל שר״א בן ערך היה עני מרוד כ״כ שלא הי׳ לו מעות לשכור בהמה לרכוב אם הי׳ צריך לו ללכת בדרך יותר משלש שעות? ואיך לא הבין הד״ר הנ״ל אשר לוּ ישב ר״א בן ערך באמאום-ניקופולים אזי לא היה נפרד מחביריו, כי אז הי׳ רחוק מהישיבה הכללית שביבנה לא יותר ממהלך חמש שעות, ומישיבת ר״י בפקיעין—ארבע שעות, ומישיבת ר״א בן הורקנוס בלוד—שלש שעות.

אלא מהוורתא כמו שבארנו וכמו שיבואר לקמן (בנחלת יהודה) אודות עיר ברור חיל שהוא עיר Brer הנשענת לעיר חיל Chuleiat בשביל זה נקראה ברור חיל. ר״א בן ערך בעת שהלך מברור חיל, שהיא בתחום עזה, לדיומסת—אמאום שבחלק מנשה, (שהיונים והרומים קראו לה אמאום) הלך מדרום לצפון מרחק 132 קילומיטר, מהלך שלשה ימים.

ור׳ אלעזר בן ערך מתוך עשרו ומתוך שבתו שנים רבות בהיכל נאה במקום יפה (אצל הרצה) ומים היפים הן לשתי׳ והן למרחץ, ובהתרחקו ממקום תורה שכח את הכלל של חכמי המשנה: זמר בתדירא זמר. (תוספתא אהלות).

הערה (ב) הרב בעל ערך מלים בהזכירו את המקומות דיומסת ופרוגיתא כתב בספרו (בערך אמאום) בזה הלשון: נראה כי פריגיתא ודימסת במקום אחד הם, ובערך פריגיתא שיערתי שהיא ארץ פריגיא שהיו אנשיה מפורסמים לשותי יין טוב הנמצא שם, ושם עיר הירופולים אשר בה מעין רותח ומרחצאות חמים עכ״ל.

מי לא יתפלא על מחבר ספר ע״מ שראה ברמיונו מַסְעֵי עשרת השבטים לאסיא, לארץ

ועל שפת נהר דיומסת בצדו הצפוני וקרוב אל הירדן היינו במרחק 3½ קילומיטר למערבו של הירדן נשאר מקום מחולה, אשר היום יקרא עֵין אֶל חִילְוֶה. וחלק מהערבה אשר מצפון למחולה זאת, בימי קדם נקרא בשם אָבֵל מחולה כתרגומו מֵישַׁר מחולה (א). ונודע לנו אָבֵל (מישר) מחולה ושפתו על הירדן לא רק מהשם עין חִילְוֶה. ברם מצאנו עוד סימן שתאר לנו הכתוב: מבית שאן עד אָבֵל מחולה עד מעבר ליקמעם. והעיר יקמעם שהיתה ללוים בתוך נחלת אפרים היא זאת שהערביים קורין לה אום־יִקְבַּע Um-Ikba החרבה כעת, ומקומה מנגב למחולה (עין חִילְוֶה) במרחק 7 קילומיטר.

הכתוב (בשופטים ז׳) וינס המחנה עד בית הַשִּׁטָּה צְרֵרָתָה עד שפת אבל מחולה על טַבָּת, מתאר דרך מנוסת המדינים, גם מראה לנו המקום שאליו היתה מטרת מנוסתם: מהחלק הצפוני של עמק יזרעאל נסו הנגבה דרך בית הַשִּׁטָּה Schatta צרורתה ומשם הלאה בעמק הירדן הנגבה ומגמת פניהם לשפת אבל (מישר) מחולה לעבור שם את הירדן למען המלט לעיר הבצורה טַבָּת שהערביים קורין לה קַלְעַאת רַבַּת, שהיא בעבה"י בערך 20 קילומיטר למזרחו של מישר מחולה, וכמו שתרגם יונתן על טַבָּת־לְטַבַּת.

נראין הדברים כי הנסים מחרב גדעון בטחו על חומת טַבָּת (רַבַּת) הבצורה (שהיתה ביד המדינים) כי בה ינוחו ויחליפו כח לנוס הלאה קדמה מדברה בני קדם, אולם רוב מחנה מדין, מאה ועשרים אלף איש, נפלו לפי חרב בדרך מנוסתם מעמק יזרעאל טרם הגיעו לשפת אבל מחולה, וצלחו את הירדן (בשפת אבל מחולה) ונמלטו לפי שעה רק זבח וצלמנע וחמשה עשר אלף איש הנותרים.

ברם הגבורים עורב וזאב בדרך מנוסתם נפרדו ממחנה בני קדם (ב) ונכח בית שאן עברו את הירדן וברחו. אבל בני ישראל שלחו אחריהם גדוד רודפים שהשיגו אותם בעבה"י ושם המיתום, המקום ישבו הרגו את עורב קראו צור עורב, וכעת הערביים קורין לו עַרְבַּאִין הִנֵּה הוא נכח בית שאן, במרחק 6 קילומיטר למזרחו של הירדן. מצור עורב ברח זאב וינס הנגבה בדרך ההולכת לטַבָּת (רַבַּת) אך הרודפים השיגוהו וימיתוהו ביקב זאב, וכתרגומו במישר זאב זה המישור אצל הכפר זאב שהערביים קורין לו זוּבִּיָא Zubie הנה הוא במרחק 5 קילומיטר מזרחית דרומית לעיר בטונים Tibne וחמשה עשר קילומיטר מזרחית דרומית לצור־עורב Arbain.

מהמקום שנהר דיומסת יורד הירדנה, משם הנגבה עד המקום שהירדן נופל לים המלח יש מרחק 67 קילומיטר, ואם ימים אחדים נטייל לתור בשני עברי הירדן אילך

פריגיא היונית הרחוקה מקצה א"י (מעיר דן) לא פחות מעשרים יום, כי נפשם קצה ביין ובמרחצאות של א"י.

הערה: (א) בשופטים ז׳ ובמלכים א׳ ד׳.

הערה: (ב) כנראה מהכתוב המראה את המקומות שבהם נהרגו עורב וזאב.

ואילך מהמקום שנופל לתוכו נחל דיומסת עד מקום ירידת הירדן לים המלח אזי נראה הרבה מקומות מצוינים הנזכרים בתנ"כ ובתלמוד.

בעבר הירדן המזרחי קרוב לשפת הירדן נמצאת הורבת ערוער של גד, והארמים קראו לה להיית, וכעת הערביים קורין לה הורבת סַלְחַת (א) והיא במרחק 6 קילומיטר מנגב להמקום שנחל דיומסת יורד הירדנה.

יואב ושרי החיל בצאתם לפקד את ישראל עברו את הירדן במעברה אשר אצל עיר ערועד (ב) ויחנו בערוער בפרוור הדרומי של העיר שמקומו בתוך הנחל אשר לפנים היה נקרא נַחַל־הַגָּד, וכפי הנראה גם להפרוור הדרומי היו קורין בשם נחל־הַגָּד כי היום הערביים קורין לו חורבת חַנְדַגוּק, כעת גם הוא חרב ונתרחק מהכרך ערוער (לחיית־סלחת) 1 $^1/_2$ קילומיטר מהלך שליש שעה.

נגבה לערועד במרחק 9 קילומיטר בעמק הירדן נמצאת העיר צפון של גד אשר חכמי התלמוד קראוה עַמָתוּ (ג) ועוד בימי החשמונאים היתה נקראת בשם זה (ד) וכן גם היום נקראת תֵּל־עמתו Tel Amate, היא עיר צפון העתיקה וכעת היא הרבה.

ולמזרחה של עיר צפון־עמתו במרחק שני קילומיטר יושבת העיר רגב הנזכרת במשנה (ה) והערביים קורין לה רדושיב. —— Radschib

אלכסנדר ינאי עשה מלחמה על העיר הזאת ובימי המצור מת בהרי גאראזא (הם הרי מכוור) אשר מקדם לרגב (ו).

בעמק הירדן, נגבה לעֲמָתוּ 5 קילומיטר נמצאת העיר עַטְרוֹת של גד, אשר בלשון ארמי נקראה מַכְלַלְתָּא (ז) וכעת היא חרבה, והערביים אשר למכללתא קורין תֵּל־מַלַּכַא Tell Mallacha רק מעט שנו את השם הארמי.

למזרחה של עטרות – מכללתא במרחק $^1/_2$ 3 קילומיטר בעמק הירדן יושבת עיר סֻכּוֹת, וכבר ביארנוה אשר בזמן חכמי התלמוד נקראה תרעלה (ח), וגם כעת הערביים קורין לה דֵיר־אַללא.

הערה: (א) ורק מעט שנו את השם הארמי לחיית אשר בתרגום יב"ע ובתרגום ירושלמי.

הערה: (ב) המעברה הזאת מכוונת כמעט בצמצום למזרחה של עיר תרצה שהערביים קורין לה חורבת יֶירְצָה Jerze, וחורבת ערוער נמצאת למזרחה של המעברה הזאת במרחק $^1/_2$ 3 קילומיטר, מהלך $^2/_3$ שעה.

הערה: (ג) בירושלמי שביעית פ"ט פירשו צפון—עמתו.

הערה: (ד) קדמוניות היהודים ספר ג פרק י"ג.

הערה: (ה) מנחות פרק ט' משנה ג': שניה לה רגב בעבר הירדן.

הערה (ו) קדמוניות היהודים ספר ג' פרק ט"ו.

הערה (ז) בתרגום אונקלוס ובתרגום ירושלמי; ולא זאת העיר עטרות שופן שהמתרגם הירושלמי קרא לה מכללת-שופנא שהערביים קורין לה סאלת אשר אצל חורבת פופן כמבואר לעיל.

הערה (ח) בירושלמי שביעית פ"ט פירשו סכות-תרעלה.

מִסְּבוֹת־תרעלה הנגבה בערך 15 קילומיטר אצל אדם־העיר שהערביים קורין לה דַאמְיָא׳ שָׁם נחל יַבֹּק יורד הירדנה.

נחל יבק ידוע לכל מי שקרא בתוה״ק. מקומו ומהלכו ידועים למי שהביט על רושם של א״י. רק צריך להעיר כי מדברי אונקלוס אשר התיבות ועד יבק הנחל תרגם ועד יובקא דנחלה (ולא תרגם ועד יובקא נחלא) שמעינן אשר בתוך הנחל או על שפתו הי׳ מקום בשם יבק ובשמו נקרא גם הנחל.

אין לנו מקור נאמן לדעת ברור את המקום ההוא. יכול להיות שלא נטעה אם נאמר שההר הנקרא היום דושֶׁבִּיל אל מַאסְטַאבֵּי ואצלו מקום חרב בשם עין רוּבִּיאַ שעל שפת נחל יבק (מנגב לעיר יעזר דושיראם במרחק 13 קילומיטר) לפנים נקראו יבק והמה בתחום הצפוני של שארית בני עמון. כי סיחון לקח מעמון רק החלק המערבי של ארצו לצד הירדן (א) אבל חלקו המזרחי עם רבה הבירה נשאר לו. והגבול הצפוני לשארית מדינתו הוא יבק הנהל גבול בני עמון. זה יובקא דנהלא תחומא דבני עמון.

והערביים אשר לנחל יבק קורין ואדי זירקא (זֶרְקָא) לא בשביל שנראה להם מראהו כעין התכלת כמו שכתבו מחברים טועים. אלא בשביל שמוצאו מרוכסי הרים (ב) אשר בימי משה רבנו נקראו בשם שחר. והערביים החליפו שהר לזֶרְקָא כי לנחל השחר הדרומי היוצא ג״כ מההרים ההם ושוטף בנחלת ראובן על פני עיר בעל מעון ועל פני עיר צרת השחר קראו ג״כ בשם ואדי זורקא (זֶרְקָא־מעין) כמו שיבואר לקמן.

בעמק הירדן כעשרה קילומיטר משפך נחל יבק הנגבה נפגוש במישור נמוך וצר כמראה נחל היוצא מתחום חורבת בַּטַנַא ויורד הירדנה. לַנַחַל או לַמִישור הנמוך הזה הערביים קורין ואדי אָבְיַאד.

ולפי מה שקבלנו מחכמי התלמוד אשר המרחק מבית הישימות עד אָבֵל הַשִּׁטִּים י״ב מילין (שהם 18 1/4 קילומיטר) נוכל להבין כי המישור הנמוך ואדי אָבְיַאד הוא אָבֵל הַשִּׁטִּים (ג). וכן אנו רואים במציאות: מן הנחל ואדי קִיפְרִין (נחל עֶיפְרִין הוא נחל פעור)

הערה (א) ודלא כהרב בעל כפו״פ ז״ל שכתב בספרו בפרק שבעה וארבעים כי סיחון כבש רק מארץ מואב אבל מארץ עמון לא כבש ולא לקח מאומה. והוקשה לו ממה דאמר רב פפא (חולין ס׳ ע״ב) עמון ומואב טהרו בסיחון והוכרח ליישב בדברים בלתי מיושבים.

הערה (ב) בסביבות עיר רבת בני עמון שהיונים והרומים קראו לה פהילאדילפיא Philadelphia.

הערה (ג) בפירש״י ז״ל (בראשית י״ד ה׳) כתוב: המישור של שטים אבל שמו. וסובר רש״י כי אבל הוא שם עצם פרטי. וכנראה, כן סברת מר שבי״ל אשר בקונקורדנציא שלו לא הביא השמות אָבֵל ובעל כי חשבם לשמות פרטים. אולם יותר נראים לי דברי הרמב״ן ז״ל כי השמות אֵיל, אֵלוני, אלון, ככר, בעל, אָבֵל הם שמות כללים, נרדפים להשם מישור, ואבל השטים הוראתו מישור של השטים, לכן אמרתי גם אני כי אבל כרמים—מישור שאצל עיר כרמים בארץ שארית בני עמון וכן אבל מחולה במלחמת מדין ובנציבי שלמה, כמו שתרגם יונתן אבל מחולה—מישר מחולה. ברם אבל של אלישע בן שפט ואבל בית מעכה ואבל מים שמות של ערים הם. ומה שמצינו בת״י אלישע בר שפט ממישר מחולה, ואנו יודעים כי אלישע בן שפט בא

העובר בדרומו של מישור בית הישימות (עַר סַיסַאבַּאן) (א) עד המישור הנמוך ואדי אָבְּיַאר לא פחות ולא יותר משמונה עשר קילומיטר שהם י״ב מילין.

ונֵדַע ונבין ממוצא דבר כי המישור הנמוך ואדי אָבייאר הוא אָבל השטים. והשם אָבְּייאר נשתבש מהשם אָבֵל.

וע״י שמצאנו שתי הקצוות של מחנה ישראל בערבות מואב על ירדן ירחו נוכל להחליט כי העיר החרבה שהערביים קורין לה בַּטַנַא שמקומה בראש הגיא ואדי אבייאר– שהיא עיר השִטִים. הארמים קראו לה שיטין כנראה מהתרגומים אונקלוס וירושלמי. ונראין הדברים כי היונים בימי ממשלתם לעיר שיטין קראו שַאטַאנַא (ב) והערביים אינם אוהבים לשאת שם שָטָן על שפתם והחליפו שָטַנַא לבאטאנא. ואולם שִטִים שֵם העיר לראשונה יען כי מקומה בראש הגיא ואדי אֶל אָבְּיַאר אשר לפנים נקרא אבל, כדמוכח מהמרחק י״ב מילין שממנו עד בית הישימות (ג).

וכן על שפת הירדן בעבר המערבי עינינו תחזינה מקומות ראוים לשום לב להם. מקומות האחוזים בזכרונות קדומים.

בלכתנו על שפת הירדן בדרך יריחו מנחל דיומסת 14 קילומיטר הנגבה, נגיע לרגלי הר שראשו גבוה ממי הירדן 540 מיטר ועליו עיר חרבה שהערביים קורין לה חורבת

מן הבשן מעיר אבל שבין עיר המחוז ובין עיר מֻוֵירִיב. ע״כ צריכים אנחנו להבין שכוונת המתרגם להודיע שֶעִיר אבל של אלישע הסמוכה לעיר מחולה נמצאת במישר בבשן, כמו שאמרו ויעני ושפט בבשן זה אלישע הבא מן הבשן (פסחים ס״ח ע״א).

הערה (א) למישור בית הישימות הערביים קורין עַר סֶיסַאבאן. הִנֵה הוא אצל הירדן סמוך למקום רדתו לים המלח.

הערה (ב) כתמונת השמות שקראו היונים לערים שבארצותיהם: אראנא, סאלונא, קאלאמאטא גאוואטא וכדומה.

הערה (ג) ומה גדולה השגיאה של המלומדים הגרמנים Dr. Hans Fischer et Prof. Lic H. Guthe והנלווים להם חוקרי א״י אשר בעיר לייפציג שחברו מפת א״י והוסיפו לה גליון לבארה, שָם כתבו כי תיירים גרמנים בלכתם בדרך הגדולה העוברת במדבר לאורך המזרח של נחלת ראובן, מצאו את מקום השִטִים הנזכר בתורה ובדברי הנביא מיכה, ולפי דעתם הוא המקום מֶישִיטַא (Meschita) שהוא למזרח הדרך הגדולה (Pilger Strasse) במרחק 1. קילומיטר מהדרך; ואיך לא עלה על דעת המלומדים הגרמנים כי התרים ההם אינם יודעים מה שכתוב בתורה בסוף פרשה חֻקת: „ויסעו בני ישראל ויחנו בערבות מואב מעבר לירדן יְרֵחוֹ״ ואח״כ בפרשה בלק „וַיֵשֶב ישראל בַּשִטִים״, נראה בעליל כי מקום השטים הוא בערבה אצל הירדן ואח״כ בפרשה אלה מסעי, במסע האחרון כתיב „ויסעו מהרי העברים (המה ההרים נבו-זִבּוּר, סאר, סיר, סירָי) ויחנו בערבות מואב על ירדן ירחו״ ועדיין היינו יכולים לומר כי ערבות מואב היא נשענת לירדן ובני ישראל חנו בערבה ההיא רחוק מעט מהירדן, ובא הכתוב שאחריו „ויחנו על הירדן מבית הישימות עד אבל השטים בערבות מואב״ ללמדנו כי חנייתם היתה על הירדן, היינו הצד המערבי של מחנה ישראל הי׳ נשען לשפת הירדן, והצד הדרומי הי׳ נשען לבית הישימות (בערבי סיסאבאן) אשר אצל הירדן, והקצה הצפוני של מחנה ישראל הגיע לאבל הַשִטִים שהוא על הירדן, ומי

פַּרוּר Karur (א) ובהיותה למזרחה של שֹׁמְרוֹן נוכל לומר אשר בֵּית שַׁם העיר לראשונה. והנחל אשר כעת יִקָּרֵא ואדי אַתְרַא הסובב את ההר הזה ממערבו ומדרומו הוא נחל כְּרִית אשר על הירדן שבו הסתתר אליהו הנביא. והנחל הזה יורד הירדנה נכח עטרות־שבללתא (כעת תל מַלַלְבָא), ומול סְכוֹת־תרעלה (כעת דֵּיר אַלַּא), היינו מול עטרות וסְכּוֹת שהן בעבה״י המזרחי.

וְהַדֶּרֶךְ של ירחו ההולכת בשפת הירדן, בְּעָבְרָהּ את נחל כרית הנגבה, תגיע ברגלי הר הגבוה ממי הירדן 551 מיטר. להר זה הערביים קורין אִים–אֶל–חַרּוּבָּה, ואולם בית בָּרָה יָשַׁם ההר לראשונה. ועד המקום הזה לכדו אנשי אפרים את המים ואת הירדן (ב) לבל תְּהִי פליטה למדין.

עמק הירדן מקיף את הר בית ברה משליש רוחותיו: במזרחו של בית ברה העמק יגיע עד הירדן. ובדרומו של בית ברה העמק הזה משתרע כר נרחב עד ירחו ועד ים המלח. ורצועה צרה וארוכה מעמק הירדן נדחקת ונכנסת בין ההרים ומשתרעת למערבו של בית ברה.

בתוך העמק הצר אשר למערבו של בית ברה שוטף ומתגלגל קיפרוס נהר, שהערביים קורין לו ואדי פארא אשר ראשיתו ומוצאו קרוב לעיר בית רמון, היא בית אימרין (בערבי) שאצל סבסטי. בין עיר בית רמון ובין מוצאי נהר קיפרוס המרחק בערך 6 קילומיטר. ובשטח שביניהם יש מישור אשר לפנים נקרא בקעת בית רמון. אדריאנוס כנס יהודים רבים לבקעה ההיא וישם הרגם והי׳ הדם בוקע והולך עד שהגיע לקיפרוס נהר (ג) הוא הנהר שהערביים קורין לו ואדי פארא השוטף ועובר למערבו של הר בית ברה ונופל לירדן.

שמוכשר להבין פירוש המלים שבכתובים לא יכול למעות כ״כ להראות את הַשִּׁטִּים במקום שהוא רחוק מהירדן ארבעים קילומיטר (מהלך יום אחד ושליש שעות), במישור הגבוה מהירדן אלף ומאה מיטר בערך, ומוכרח הוא לומר כי מקום השטים צריך להיות בערבות מואב סמוך לירדן ירחו.

הערה (א) והיא מכוונת לנכח צפון־עמתו אשר בעבר הירדן המזרחי.

הערה (ב) לפי דעתי לכידת המים פירושו להעמיד אנשים מזוינים אצל הנחלים והמעינות המושכים מימיהם אל הירדן כדי שהמדינים הנסים הצמאים למים לא יוכלו לשבור צמאונם ולא יהי׳ בהם כח לעמוד על נפשם. ולכידת הירדן כמשמעו, להעמיד גדודים מזוינים על שפת הירדן מבית שאן עד בית ברה להרוג את המדינים המתפרצים לעבור. זה שצוה גדעון ביד מלאכיו: לכדו להם את המים עד בית ברה, ואת הירדן.

הערה (ג) במדרש איכה פ״א יְסֻפַּר אודות ההרג ביהודים שעשה אדריאנוס בבקעת בית רמו והי׳ הדם בוקע והולך עד שהגיע לקיפרוס נהר, וכמבואר בזה שהרגם במישור על פני עיר בית רמון (כעת בֵּית אִימְרִין) והדם הלך והגיע לקיפרוס נהר. זה נהר פארא היוצא מבקעת בית־אימרין. אולם בדבר ההרג ביהודים שעשה טרכינוס יְסֻפַּר שָׁם במדרש איכה פ״א שהי׳ הדם הולך ובוקע עד שהגיע לקיפרוס נהר, שָׁם תיבת נהר ט״ס, וצ״ל והי׳ הדם הולך בים עד קיפרוס, כי בירושלמי סוכה פרק החליל הביאו מאורעות של ההרג הזה אשר בסגנונם ובכל פרטיהם מתאימים עם המאורעות האלה הנזכרים במדרש איכה, ובפרק החליל בפירוש אמרו שהחורבן הזה הי׳

וכל אדם יחזה בשם קיפרוס כי תמונה יונית לו. ובלא ספק בזמן בית שני נתנו לנהר את השם הזה על שם המצודה הבצורה קיפרוס (וכעת נקראת בורדזש פאַרַא) אשר הורדוס בנאה על ההר אצל הנהר הזה וקראה קיפרוס כשם אמו (א).

למערבו של בית בָּרָה (אום חרובה) וגם למערבו של נהר קיפרוס קרוב לעמק הירדן יש מקום אחד הנקרא היום קאראווא Karawa ולמערבו של קאראווא וסמוך לו הר אשר היום יקרא טֻוַאניק Tuwanik, שני המקומות האלה קאראווא וטֻוַאניק הסמוכים זה לזה, בזמן חכמי התלמוד היו נקראים אקרא ותולבנקי. ר' יוחנן אמר לדידי חזי לי זבת חו״ד דכל ארעא דישראל והויא כמבי כובי עד אקרא דתולבנקי כ״ב פרסי וכו' (ב) היינו אקרא דתולבנקי בגבול הדרומי של השטח היותר שָׁמֵן שבא״י. והוא מזרחית דרומית לשכם ולאזכרות שבבעל (ג). עתה תחזינה עינינו כי מדת המרחק כ״ב פרסי (מבי כובי שבבקעת הלבנון עד אקרא דתולבנקי אשר מנגב לשכם) מדויקת מאד כמו שיבואר להלן.

מן אקרא (קאראווא) הנגבה בערך 4 1/2 קילומיטר נכח ירידת נחל יבק הירדנה שם בעמק הירדן יש הר המתנשא 728 מיטר למעלה ממי הירדן שכנגדו. כעת הר זה יקרא בשם קרן צַרְתָּבָא (Kurn Sartaba) ובימי הנביאים האחרונים נקרא צְרֵדָתָה (ד) (ובתרגום ר״י צְרֵדָת) ואולם צָרְתָן שם ההר לראשונה. והעיר שהיום נקראת דַאמְיָא הסמוכה לשפת הירדן במזרחו אצל שפך נחל יבק, מכוונת בצמצום למזרחו של הר צרתן Sartabe, עיר דַאמְיָא זאת נקראה לפנים אדם העיר אשר בצד צָרְתָן.

את הירדן שבין אדם העיר ובין צרתן יכולים לעבור בלא גשר ודרך המעברה הזאת עָבַר יעקב אבינו בלכתו מִסֻּכּוֹת לשכם.

בין צרתן שבעה״י המערבי לבין סכות-תרעלה (דיר אללא) אשר בעבה״י המזרחי המרחק 16 1/3 קילומיטר. בככר הירדן המשתרע מן צרתן למזרחית צפונית נכח סכות, שם במעבי האדמה עד היום הזה נשארו מערות גדולות ובורות עמוקים אשר שם יצק

באלכסנדריא של מצרים, ותיבת נהר לא גריס שם, רק כתוב והלך הדם בים עד קיפרוס, ע״כ אנו צריכים להבין שזאת קיפרוס עיר בארץ מצרים, ואיזו היא עיר קיפרוס הקרובה לאלכסנדריא של מצרים הֱוֵי אומר זאת אַבוקיר היושבת על שפת הים, מזרחית צפונית לאלכסנדריא במרחק 20 קילומיטר.

הערה (א) הלא כה דברי יוסיפוס שכתב (במלחמות היהודים ספר א' פרק כ״א): ולכבוד אמו, בנה נכח יריחו מצודה בצורה ויקרא אותה על שמה קיפרוס. המלים נכח יריחו אינם סותרים את דברי יען כי מיריחו היו רואים את ההר ואת המבצר שהי' עליו, שהוא צפונה ליריחו במרחק 49 קילומיטר.

הערה (ב) כך הגירסא במסכתא מגילה ו' ע״א. ובכתובות קי״ב ע״א הגרסא כמבי מיכסי. והיינו הך, כי בי מכסי סמוכה מאד לכובי כמו שיבואר להלן.

הערה (ג) מקום אזכרות שבבעל אשר למזרח שכם וסמוך לה כבר מבואר לעיל בין הרי ישראל.

הערה (ד) דבה״י ב' ד'.

המלך שלמה את העמודים ואת הים ואת המכונות והכיורות וכל כלי הנחושת.

בלכתנו בעמק הירדן מקצה הר צרתן בערך 5 קילומיטר הנגבה נעבור את הנהר שהערביים קורין לו ואדי אֶל מֶללאחא כי על שפתו הרבה מעינות מים מלוחים הנוזלים לתוכו. ובשביל שהנהר הזה יורד מעיר דימא (א), אשר היום נקראת דוּמי Dome, ועובר בעמק הירדן על פני הכפר שהיום נקרא בשם אַרֶקי, לכן בזמן חכמי המשנה קראו לו בשם קורדימא. וגם כעת לנחל המתאחד עם הנהר הזה (אצל המעינות המלוחים) הערביים קורין נוקורדיב, זה נהר קורדימא שבו היו רוחצים משום רפואה ומשום תענוג, ובכל זאת בשבת אין יורדים לקורדימא (ב) כדאיתא במשנה סוף פרק חבית, וטעמא מפרש בגמרא.

בכלותי לדבר אודות נהר קורדימא יצאתי ידי חובתי לתאר מקומות חמשת המרחצאות המינירלים המלוחים והחמים הנזכרים בתלמוד:

א) חמתן (סתם) או חמתה (סתם) באמצע המרחק שבין מגדלא ובין טבריא וסמוך לגדר.

ב) חמי טבריא או חמתה דטבריא — ידוע לכל.

ג) מֵי גרר או חמת גרר או חמתה דגרר אשר אצל עיר המחוז (הַימֶתִיז).

ד) מיא דיומסת המבוארים לעיל בפרק זה.

ה) נהר קורדימא שבין צרתן ובין יריחו.

אלה חמשת הדימוסין שיש להם שם בתלמוד. ארבעה מהם נמצאים על שפת הירדן במערבו. ואחד הוא חמת גרר מקומו בעבר הירדן המזרחי וקרוב לירדן. אולם מלבד אלה על שפת הירדן ובקרבת ים המלח יש עוד מעינות מינירלים מלוחים וגפריתים שלא בא זכרונם בספרותנו העתיקה. כמו המעין הגפריתי אשר על שפת הירדן מצפון להגשר בנאת—יעקב, והמעינות המלוחים שבעיר טאריכיא (טאבּכא) בקרן צפונית מערבית של ים כנרת, והמעין החם שאצל כורסי על שפת ים כנרת במזרחו, והמעינות הרותחים שבנחלת ראובן אצל נחל השחר (ואדי זירקא), והמעין הגפריתי הרותח אשר על שפת ים המלח במערבו, צפונה לעין גדי במרחק ארבעה קילומיטר.

כאלף ומאתים מיטר הנגבה ממקום ירידת נהר קורדימא הירדנה שם עוברים את הירדן בגשר הנבנה בשנת התרמ"ז בפקידת הפחה מירושלם. אורך הגשר הזה 65 מיטר ונקרא גשר יריחו ומקומו צפונית מזרחית ליריחו במרחק 9 קילומיטר, וזה הגשר השלישי שעל הירדן.

הערה (א) שהיא מזרחה לשלה במרחק 8 קילומיטר.

הערה (ב) גם נכונה הגרסא שבספרים אחרים אשר במקום לקורדימא נכתב לפלומא. ואין בהם שבוש, כי כוונתם על נהר שני שמימיו מלוחים המושך והולך בצד צפון של נהר קורדימא וסמוך לו, ביניהם רק מיל אחד היינו 1520 מיטר. להנהר המלות השני הערביים קורין ואדי פַאזַאיל (בשם פזיאל אחי הורדוס), כי מבצר פזיאל שם הוא, ולנהר המתאחד עמו (סמוך לקורדימא) הערביים קורין אֶל-חוּמר; השם העברי פַלומא שנו הערביים בקראם לו פַוּאֶל-חומר.

השטח הדרומי של עמק הירדן המערבי — מגשר יריחו עד ים המלח בתוה״ק יקרא בקעת ירחו. ובספר יהושע נקרא בשם ערבות יריחו. בשטח הזה נשארו שמות המקומות המצוינים הנזכרים בתורה ובנביאים. ירחו עיר התמרים עתה כפר קטן שהערביים קורין לו ריחא, והוא למערבו של הירדן במרחק 7 1/2 קילומיטר.

למזרחה של יריחו וסמוך לה (במרחק 1 1/2 קילומיטר) יש המקום גלגל שאליו באו בני ישראל ביום שעברו את הירדן, ובי״ד שנים שכבשו ושחלקו את הארץ שָׁם ה׳ אהל מועד עם הארון והמזבח, וגם המצב הקבוע של שר הצבא ושרי החילים. והשם גלגל לא נתחלף ולא נשתנה, ובן יקרא תל דזשילדשאל עד היום הזה. הנה הוא בקצה מזרח יריחו כמו שאמר הכתוב (א), כי המקום גלגל (תל דזשילדשאל) שהוא למזרחה של יריחו העתיקה במרחק 1520 מיטר שהם אַלְפַּיִם אמה, נמצא בקצה התחום המזרחי של יריחו.

ומן יריחו למערבית צפונית במרחק שני קילומיטר יש המעין שנרפא ע״י אלישע הנביא ועתה הערביים קורין לו בשם עין סולטאן שנשתנה מהשם עין אלישע. ולמערבו של עין אלישע במרחק 1 1/2 קילומיטר יש הר שהערביים קורין לו דזשֶׁיבֶּל – עַרַנְתַּל Dj. Karantal. ואולם גבעת הערלות שמו לראשונה (ב) שָׁם מל יהושע את בני ישראל שנולדו במדבר, ובלי ספק הנמולים ישבו עליו יומים או שלשה ימים, כי הגבעה הזאת, בהיותה ברום 370 מיטר למעלה מהגלגל ורוח צפונית מנשבת עליה, בסים אוירה ומסוגל להחיות את הנמולים בזמן קצר.

אבל הנצרים קדשו את גבעת הערלות של בני ישראל ובנו שם בית תפלה שלהם, כי השם הערבי עַרַנְתַּל הטעה אותם לומר כי השם הזה נשתנה מהמלה הרומית קאראנטֵינָא שהוראתה ארבעים, ואמרו כי שם מחוקק דתם נתנסה ארבעים יום.

נגבה להגלגל 4 קילומיטר יש המקום בית חגלה שבו עובר הגבול שבין יהודה ובנימין. להמקום הזה הערביים קורין קאסר חַדְשַׁלַה כלומר מבצר חגלה. בעמק הירדן דרך בית חגלה עובר נחל לא עמוק אשר תוצאותיו ממערב, מאצל דבירה (ג). להנחל הזה בראשיתו (סמוך לדבירה) הערביים קורין בשם ואדי הַאזִין שהוראתו עמק הבכה, הלאה מעט למזרח, בתחום בית חגלה ובקרבת הגלגל יקָרא ואדי כַעוּר תּוּמְרַר Wadi Chaur Tumrar. ונבין לדעת מן מוצא דבר כי הנחל העובר על פני הגלגל ורחוק

הערה (א) יהושע ד׳ ייט.

הערה (ב) והערביים הוסיפו אות נ׳ ויצא להם השם עַרַנְתַּל.

הערה (ג) המקום דבירה הנזכר בגבול שבט יהודה נקרא היום תּוּגרֶת אֶל דֶּיבֶּר Toghret el Debr שהוא למערבו של ראש עמק עכור זה שאמר הכתוב: ועלה הגבול דבירה מעמק עכור. אות ה״א בתיבת דבירה אינה במקום למד בתחילתה ויחס שאליו מובן מן הענין כמו ועלה הגבול בית חגלה. ועלה הגבול אבן בֹּהַן.

ממנו פחות משני קילומיטר (א) ועד היום הזה יקרא בשם עמק הבכה, ואדי חַאזִין, גם בשם עמק בַעוֹר תּוֹמַר הוא עמק עָכוֹר שבו הומת עכן בן כרמי. ומלשון הכתוב ויעלו אותם עמק עכור משמע כי עונש מות בעכן נעשה ונשלם בגובה של העמק הזה, במקום שהנחל יוצא מבין ההרים, אצל המקום שהערביים קורין לו בשם ואדי חַאזִין הוא עמק הבכה, עמק המספד (ב).

ומבית חגלה (קאסר הדזישלא) נחל עמק עכור נמשך הלאה (3 ¼ קילומיטר) למזרח עד שיגיע קרוב לירדן (ביניהם קילומיטר אחד) ואז הנחל הזה ילפת ארחות דרכו הנגבה ומושך והולך לעומת הירדן, ונופל לים המלח בקצהו הצפוני.

בגבולי השבטים ים המלח יחשב להלק הדרומי של הירדן ובדברנו אודות הנחלים היורדים אל ים המלח נֶחְשָׁב כמהלכים ותָרים בככר הירדן.

מהנחלים ההולכים לים המלח נזכיר רק אלה שבא זכרונם בספרותנו הקדושה: נחל הערבים אשר בערבות מואב, והערביים קורין לו ואדי הארא‍וואָ. מוצאו מהר מעלה הַלּוּחִית שהוא טוליטון הנזכר אצל יוסיפוס, הוא שהערביים קורין לו טאלאת אֶל בְּגאת ומקומו למערבה של עיר בעל מעון Main, נחל הערבים יורד לים המלח נכח בעל מעון.

נגבה לנחל הערָבִים בעשרה קילומיטר יורד לים המלח נחל גדול אשר באורך ארחו וברוב מימיו דומה לנחל יבק. לנחל זה הערביים קורין בשם זֶרְקָא Zerka כהשם שנתנו לנחל יבק. ולמען הַבְדֵל בין שני השמות השוים, קראו לנחל הדרומי בשם זֶרְקָא־מַעִין כלומר נחל זֶרְקָא העובר על פני עיר מַעִין היא בעל־מעון העתיקה.

חוקרי הארץ מדורות שעברו ומדור הזה לא התחקו על שרשי השם האחד שנתנו הערביים לשני הנחלים. אולם כאשר נתבונן בעיר צרת השחר (בנחלת ראובן) אשר היום נקראת סארא Sara, היושבת על שפת נחל זֶרְקָא־מַעִין (סמוך לירידתו לים המלח) נוכל להחליט כי הנחל שהערביים קורין לו זירע־מעין, לפנים בימי משה רבנו נקרא בשם השחר, ובלי ספק כי נקרא כן בשביל שראשית מוצאו מהר השחר זה שהערביים קורין לו ראס אֶל מוּשְׁקְפִי אשר על פני רבת בני עמון מנגב, ומקדם לבית פעור (נעור).

הנחל או הנהר הזה ברדתו מֵהַר השחר (ראס אל מוּשְׁקְפִי) שוטף והולך בערך 30 קילומיטר הנגבה עד תחומה של עיר חוֹרוֹנַיִם (אשר היום נקראת אֶל הֵירִי) ומשם ילפת ארחות דרכו ומתגלגל בעקלקלותיו מערבה ומקבל לתוכו מי נחל יהץ (ואדי הַבֵּיץ) (ג) ובשטפו הלאה מערבה עובר מנגב לבעל מעון במרחק 5 קילומיטר, ומתגלגל הלאה מערבה ונוגע בהמעינות הרותחים (שהיום נקראים האמאם זירקא) ונופל לים המלח.

הערה (א) ובהיות מחנה ישראל בגלגל הי' עמק עכור בקצה או בתוך המחנה.

הערה (ב) ודלא כהשערת בעל תבה"א בספרו פ"ג, ולא כהשערות החוקרים החדשים אודות עמק עכור.

הערה (ג) נחל יַהַץ הנקרא היום ואדי הַבֵּין מוצאו מחשבון ולאלעלה והולך הנגבה יהצה ויורד לנחל השחר.

ובהר בעמק, היינו במדרון היורד לים המלח, על שפת נחל השחר (א) היתה עיר בשם צרת־השחר, כלומר צרת היושבת אצל נחל השחר. ולצרת זאת הערביים קורין סארא.

והערביים אשר לנחל השחר קראו ואדי זֶרְקַע המירו אות ה' באות ע' ושמו אותה בסוף השם ואות ר' האחרונה בשחר הטילו באמצע.

גם לנחל יבק הערביים קורין ואדי זֶרְקַע כי גם הוא ראשיתו ומוצאו מהר השחר הזה (ראס אֶל מוּשֶׁירְפֶּי). אולם בראשונה מגמת זרמתו להפך ממרוצת נחל השחר: נחל יבק בצאתו מהר השחר שוטף והולך בערך 30 קילומיטר צפונה עד המקום שנחל בותם הבא מתחום סלכה יורד לתוכו (ב) ומשם יסוב ארחות דרכו מערבה ועובר על פני עיר יבק העתיקה (אשר חורבותיה בשם עין רובַּא נשארו עד היום) ומתגלגל הלאה מערבה ויורד הירדנה.

החלק הגדול של הנחל, מאצל עיר יבק העתיקה עד הירדן, אצלנו יקרא נחל יבק, והערביים קורין לו זֶרְקַע על שם מוצאו מהר השחר.

נגבה לנחל השחר (זֶרְקַע מַעִין) 20 קילומיטר, יורד לים המלח הנחל המגביל את ארץ עבה"י מצד דרום, הוא נחל ארנון הידוע גם במסעי בני ישראל. ולעיל מבואר כי מוצאו מגבול המזרח של נחלת ראובן מתחום בצר במדבר. והמחוז אשר בצד חלקו העליון של הנחל לפנים נקרא בַּעֲלֵי, והערביים לחלק העליון של הנחל קורין ואדי בַּעֲלְהוּאַ — הוא עיקרו של ארנון אותו עברו בני ישראל אצל עיר ערוער היושבת על שפתו מלמעלה.

במקום הזה מראהו של ארנון נורא ומפליא את הנוסע, עומקו 650 מיטר, והיורד מערוער אשר על שפתו עד מרוצת המים שבתחתיתו צריך לרדת זמן שתי שעות וחצי, ובעלותו משם הנגבה עד הראש של העבר השני נצרך לו זמן ג"כ שתי שעות וחצי.

נחל ארנון ברדתו מערבה לערוער מרחק 10 קילומיטר מתאחד עם נחל גדול הבא מצפונית מזרחית אשר כפי הנראה הי' נקרא לפנים נחל במות, ובעת באמצע מהלכו יקרא ואדי בותם (ונתחלף שם במות לבותם), ומשם למערב הנחל הזה יקרא ואדי וַאלֵי המצוין בדגה רבה. ובהגיעו למדבר קדמות (ג) יקרא היום נהר עֲדַאן (ד). שני הנחלים האלה בהתאחדם, יהיו לנהר גדול היורד אל ים המלח נכח עין גדי.

ויתר הנחלים היורדים אל ים המלח בשפתו המזרחי אינם נוגעים בתכן הענין שאנהנו בו, כי מוצאם ומהלכם בארץ מואב שלא טהרה בסיחון שהיא מחוץ לגבול

הערה (א) ושלשה קילומיטר למזרח משפת ים המלח.

הערה (ב) החלק הזה ההולך צפונה, בתוה"ק יקרא בשם יד של נחל יבק. וידוע כי משה רבנו כל יד נחל יבק השאיר לבני עמון.

הערה (ג) המבואר לעיל סוף ס"ג.

הערה (ד) הוא נהר—דעא דסמיך למדבר קרמות הנזכר בתרגום יב"ע (דברים ב').

ישראל, רק אצל הנחל האחרון הנחל הגדול והעמוק ואדי אֶל חֶסִי היורד אל הקצה הדרומי של ים המלח נתעכב מעט להוכיח שהוא נחל זרד אשר על הגבול שבין ארץ אדום ובין ארץ מואב, הוא נחל זרד הנזכר במסעי בני ישראל.

הנחל הזה, מהמדבר אשר למזרחה של ארץ אדום יבוא, וראשית מוצאו הוא למזרחה של בצרה בירת אדום במרחק 40 קילומיטר, ומשם מגמת מרוצתו למערבית צפונית בערך 64 קילומיטר עד הקצה הדרומי של ים המלח.

הולכי אֳרָחוֹת מהר שעיר לארץ מואב עוברים את הנחל העמוק הזה צפונה לעיר תפל במרחק 8 קילומיטר, ובמרחק כזה, מנגב לחצרות (כאנזירי). שָׁם אצל המעברה הזאת (לצד חצרות) עדיין יש עיר הנקראת דֶרֶדְזשֶׁי, ומי לא יבין כי זרד שם העיר לראשונה והנחל הו׳ נקרא כשם העיר.

וכבר מבואר לעיל כי ב״י בעלותם מארץ מצרים עברו את נחל זרד לא במקום הזה (היינו לא נגב עיר זרד—דירידושי) כי מלך אדום לא נתנם לעבור בפנים המדינה בדרך ההולכת מן שׁוֹבֵק לדאנא ולבצירה עד תפל וזרד, בשביל זה מקדש של מדבר צִן עד פונן לא עברו רוחב הערבה ורוחב הר שעיר דרך הר ההר, רק הלכו לאורך הערבה הנגבה לאילת ועציון גבר אשר על ים סוף, ומעציון גבר הפנו ויעלו צפונה עד צלמונה הנקראת היום חורבת אֶל הוֹמֵיְמֶי El Homeyime, ומשם לפונן הנקרא היום מַאאַן Maan, ומשם לאבֹת אשר היום יקרא טהַאוַאנֶי Thawane ומקומו במדבר למזרחה של אדום, היינו במרחק 17 קילומיטר למזרח מהדרך הפנימי שלא נתנו להם לעבור בו.

ארבעה עשר קילומיטר צפונה לאבת יש מעברה שניה בנחל זרד שהיא מזרחית דרומית למעברת תפל־זרד במרחק 17 קילומיטר. אצל המעברה השנית הזאת ישבה העיר טַרְוַיָא החרבה בעת והיום נקראת חורבת רוטֵיָא. בני ישראל בנסעם מאבת לא הלכו ישר צפונה, למַעֲבַר טרויא (Ruteie) אשר על נחל זרד, רק בראשונה נסעו בערך 20 קילומיטר מזרחה ויחנו (איזה זמן) בעיי העֲבָרים אשר מהם יוצא נחל זרד (א). ולא רק ואדי רוּהֶיר Wadi Ruher שבראיש נחל זרד מנגב, אבל גם ראס אל גאראהי וַקַלְעַת גאראהי שבמקום ההוא מזכירים את השם עֲבָרים העתיק.

מֵעִיֵי העברים שָׁבוּ ויבואו לצד צפון של אבֹת ושם אצל עיר טַרְוַיָא Ruteje עברו את זרם המים של נחל זרד. וכיון שעברו את זרם המים (אף שנשארו עוד בגיא של

הערה (א) והמִדְבָּר אשר בראש נחל זרד לארץ מואב יחשב. ובודאי לא נטעה לאחר את עיי העברים אשר בראש נחל זרד עם הרי העברים אשר לפני נבו כי הם רחוקים זה מזה. כנראה מן הכתובים אשר בהיותם באבת, על זמן קצר בטלו את מסעם צפונה והלכו מזרחה לעיי העברים למקום מרעה שמן להטיב מצב הצאן והבקר.

הנחל) נכנסו לתחום ארץ מואב ויחנו שם בנחל (א) כמעט בכל ארכו כי מים רבים ומרעה טוב בו, אז התפשטה מחנה ישראל גם במקומות הסמוכים לנחל זרד. חלקי המחנה היו בלבן וחצרות (המבוארים לעיל).

רָאוי לשום לב לדברי התרגום ירושלמי המכונה תרגום יב״ע, אשר במקום דכתיב נחל זרד אחר פעל משורש חנה, היינו בפסוק ויחנו בנחל זרד (במדבר כ״א) תרגם ושרו בנחלא דמירבי חילפי וגלי וסגלי, ואחר פעל משורש עבר, בכל פעם תרגם נחל טרוויא (דברים ב׳). מדברי המתרגם אנו למדים כי נחל זרד הנזכר בתורה הוא, אשר בימי המתרגם הי׳ נקרא נחל טרוויא, זה שהערביים קורין לו ואדי רוטָיְא. ועוד נודע לנו, כי בני ישראל עברו את נחל זרד אצל עיר טַרְוַיָא היא רוטייא (Ruteje) היום (ב).

טרם נעזוב את נחל זרד, נתמהמה אצלו עוד מעט ונדבר אודות מקום אחד בפנים ארץ מואב סמוך לנחל זרד. ולא נטעה אם נאמר אשר לזכרון קורות ימי קדומים בכל ארץ מואב אין מקום לוקח לב כמוהו:

צפונה מטרוויא ומנחל זרד כחמשה עשר קילומיטר, יש מישור גבוה הנודע לתהלה בשדותיו השמנות והפוריות. הערביים להמישור הזה קורין סַאהֶיל אַמַאעַ (כלומר, מישור אַמַאעַ). עוד הערביים קורין לו בשם אַרְד אום-איזאביר שהוראתו אדמת אום-איזאביר. ואין ספק כי המישור אום איזאביר הוא מֵישַׁר גִיזְנְבְרַי הנזכר בתרגום יב״ע (דברים ב׳ י״א). עתה נוכל להבין כי גם השם הערבי סַאחֵיל אַמַאעַ נעתק מהשם מישור של הָאֵמִים הם הענקים יושבי המישור ההוא בימי קדם. והמתרגם הירושלמי (יב״ע) קרא להם גינבריא יען כי מושבם הי׳ במישור הָאֵמִים אשר בזמן המתרגם כבר נקרא מֵישַׁר גִיזְנְבְרַי, זה שהערבים קורין לו אום-איזאביר. ולולי התרגום היקר הזה לא היינו יכולים לדעת מקום מטרופולין של הָאֵמִים המושלים הראשונים בארץ הקניזי, ולא הוה ידעינן מאי דקאמרי הערביים היום, כמו שהם הערביים בעצמם אינם יודעים שרשי ומקורי השמות שהם מפטפטים.

ומצד מערב, לים המלח יורדים נחלים רבים, והמצוינים שבהם כבר נזכרו בזה, המה: עמק עכור, הוא הנחל העובר בצד הגלגל ודרך בית חגלה, זה הנחל שהערביים קורין לו ואדי בַּעוּר-תּוּמְרָה, ובראשיתו קורין לו ואדי האזים (עמק המספד-עמק הבכה). מוצאו מההרים שאצל דבירה Debr. ובשביל שרוב המשכתו בעמק מישור הירדן ושם תעלת הנחל כמעט שאינה נמוכה מהעמק לכן לא יקרא נחל עכור, ברם עמק עכור וכתרגומו מישר עכור.

לים המלח יורד גם נחל השעיר, אשר לתוכו היו דוחפים את השעיר המשתלח.

הערה (א) ויהי׳ מובן ענין חנייתם בנחל אחר שעברו אותו.

הערת (ב) ומה שכתב בעל תבה״א (בשם יש אומרים) כי נחל זרד הוא הנקרא כעת ואדי בני חאמאר אשר בין עיר קיראק ובין נחל ארנון, וכן מה שכתב נייבוער כי נחל זרד זה ואדי קיראק, דבריהם אינם נכונים.

מוצאו מסביבות עיר ענתות ובראשיתו נקרא ואדי סידר היינו נחל השעיר. והענף הדרומי של הנחל הזה (המתאחד עמו אצל דבירה) יוצא מהמישור אשר על פני חורבת מוראסאס (פרָצים לפנים), אשר למזרחה של הומת ירושלם במרחק 6 קילומיטר. אורך המישור מצפון לדרום 1 ½ קילומיטר. ורחבו ממזרח למערב ¾ קילומיטר. למישור הזה דוד קרא בעל פרצים והשם בעל הוראתו מישור, וכן תרגם יונתן מישר פרצים.

ונחל קדרון הנזכר במלכים ב׳ (והערביים קורין לו ואדי נַאר) מוצאו אצל הומת ירושלם ומתגלגל והולך למזרחית דרומית ויורד לים המלח.

עמק ברכה כבר מבואר לעיל שהוא הנחל אשר הערביים קורין לו ואדי כַּבִּירַא. מוצאו מנגב יהודה מִמָעון ומכרמל, ומתעקם כמראה חצי עגול צפונה ומתגלגל והולך קדמה, ובמרחק 5 קילומיטר מנגב לעין גֶדי בהגיעו לערבות ים המלח נקרא בשם עמק ברכה כי שם ברכו את ה׳.

ארבעת הנחלים המצוינים האלה כמו כל הנחלים היורדים לים המלח מפאת מערב, בימי הקיץ כלם רֵקים, אין בהם מים.

הנהר השני מהנהרות המקיפין א״י הוא אשר בתלמוד נקרא ירמוך והערביים קורין לו מוּרְכַנְיָא (בכף רפויה).

הנהר הזה מְחֻבר משלשה נהרות היורדים מהר חרמון קדמה. ובמישור של ארץ המעכתי המשתרעת אצל גבול הבשן יתאחדו והיו לנהר גדול.

הנהר הצפוני (משלשת הנהרות), אשר כעת נקרא נהר אַרְני Arni יורד מאצל הראש היותר גבוה שבחרמון, אשר לפנים סתרתא דִיתִיר ה׳ נקרא, והערביים קורין לו עַסַר אַנְתַר. ובירדתו מזרחה מתגלגל במורד חרמון בין כפר ביתימא היא בית־מעכה הבירה העתיקה ובין כפר חַוָּר אשר בימי יחזקאל הנביא היתה בירת מדינת חַוְרָן.

הנהר השני או התיכון מוצאו מהר חרמון למעלה מכפר בית גינאי Bet Dschen לכן הערביים קורין לו Nahr Dschenani (גינאי נהרא).

הנהר השלישי שהוא הדרומי והיותר גדול נקרא היום מוּרְכַאנְיָא. הוא עיקרו של ירמוך וגם הוא מוצאו למעלה מבית־גינאי Bet Dschen.

אצל כפר סאסא שבארץ המעכתי (על גבול הבשן) שלשת הנהרות האלה מתאחדים והיו לנהר גדול אשר בימי חכמי המשנה הי׳ נקרא בשם ירמוך (א), והוא מושך והולך בגבול ארץ המעכתי קדמה מזרחה, ובשטפו דרך ארץ הגשורי עובר לא רחוק מהקצה

הערה (א) והוא אחד משלשה הנהרות שהעולים מבבל לא״י היו עוברים אותם כדאיתא בירושלמי יבמות פ״ה ה״ג ונזיר ריש פ״ו א״ל ר׳ יוחנן (לר׳ זכיי) בבלייא עָברת בירדך תלתא

הצפוני של חבל ארגב (ביניהם מרחק בערך 15 קילומיטר) ונופל להבצה הנקראת היום בַּאחְרֵיט הִידְשַׁאנִי אשר מנגב לימא דישליית.

לעיל בזה הפרק כבר מבוארת הסבה שהביאה את התייר הראשון הרב בעל כפו"פ ז"ל לשגיאה, אשר בראותו נהר גרר (ב) העובר על פני עיר המחוז (הִימַּחִיז) החליט כי זה נהר ירמוך הנזכר במשנה פרה פ"ח ובגמרא ב"ב פ"ה, יען נודע לו כי היונים קראו לו הִיאֶרוֹמְיָקִיז—Hieromykes.

התייר הגדול לא הכיר כי הנהר שהערביים קורין לו ואדי גְחֶרִיר זה נהר גרר שבתלמוד, והיונים שקראו לו הִיאֶרוֹמְיָקִיז כוונתם גרר של המחוז, בשביל שעובר על פני עיר המחוז אשר היום היא חרבה ונקראת חורבת הַימַּחִיז.

עוד צריך להוסיף כי התייר ההוא לא דק בתיכת שמקיפין (את א"י), שכוונתם על הנהרות המגבילים את א"י או המושכים קרוב לגבול.

הנהר השלישי, בימי חכמי המשנה נקרא בשם קַרְמִיון, מוצאו בבקעת הלבנון מהמישור הגבוה שבין עיר צובה בירת הדרעזר ובין בעל בכי (בעל-בִּיק) אשר למזרחה של צובה. במישור ההוא—מקום לפלגות הנהרות: מהמקום הזה צפונה דרך חמץ, חמת ואנטוכיא שוטף נהר אורונטים שהערביים קורין לו נהר אֶל עַזִי. ומהמישור הזה הנגבה בין הלבנון המזרחי ובין הלבנון המערבי מתגלגל והולך נהר גדול העובר על פני העיר אשר כעת קורין לה אַבְּלָא והרומים קראו לה אַבִּילָא. ולמחוז שלה קראו אַבִּילֶנֶי Abilene, ובעלי התלמוד לעיר ולמחוז שלה קראו יבלונה (ג) ולהמעין הגדול (שאצל בעל-בֶּיק)

נהרין וכו', ואלו הן תלתא נהרין שרמז עליהם ר' יוחנן: פרת, ירמוך וירדן כמו שיבואר להלן בענין מסלול המסע מבבל לא"י, וזו הדרך הקצרה מירושלם עד נהר פרת. לחלק מהנהר הזה הנמשך מעיר סאסא למזרח, הערביים קורין בשם נהר סַאבִּירַאנִי, ועוד הלאה מזרחה קורין לו נהר אֶל אַוַואדְוִש.

הערה (ב) כן נקרא במשנה ובגמרא.

הערה (ג) אבלא-יבלונה זאת נזכרת בירושלמי שביעית פ"ו: ר' הונא בעי מישרי ההן יבלונה אתא לגבי ר' מנא א"ל הא לך חתום ולא רצה ר' מנא להתום, אמר ר' חייא בר מריא לר' מנא טוב עשית שלא התמת כי ר' יונה אביך הוה אמר אנטונינוס יהבה לרבי תרין אלפין דשנין באריסות לפיכך נאכל אבל לא נעבד בסוריא וכו', וזאת כוונת דבריהם: בעיר יבלונה שהיא בסוריא היו מחמירים בשביעית שלא לעבוד אף בתלוש כמו בהארץ אשר מכזיב ועד הנהר (שהחזיקו עו"ם). ור' הונא רצה להתיר עבודה בתלוש בעיר יבלונה לפי שהיא בסוריא, ור' מנא

שממנו יוצא נהר יבלונה קראו מעין אבלונים (א). מן אַבְלָא—יבלונה, הנהר הזה במרוצתו הנגבה מרחק 12 קילומיטר, עובר על פני עיר אַבְלָא הישנה, היא אַבְלַם דקלקאי Kab Elias אשר על גבול א״י. שם בין שתי הערים האלה יורדים לתוכו שלשה נהרות: נהר יאפופי ונהר אַנְזִשאר היוצאים מהלבנון המזרחי ונהר בירדוני היורד מהר אמנוס— סנין שבלבנון המערבי. ומן המקום אשר נהר אנזישאר מתאחד עמו, מזאת הנקודה בדיוק (ב), נהר אבלונים נכנס בתחום ארצנו. וראשית בואו בגבולנו במנוחה והשקט כי בראשונה מושך והולך מרחק 5 קילומיטר בצד הבצה שאצל כפר תל אחדאר (ג) ומשם ימשך עוד מרחק 10 קילומיטר בארץ המישור עד שמגיע להקצה הדרומי של לבוא חמת שהוא אצל דושיב-דושינין ואצל רחוב (ד), ברם אצל גשר דזשיב דושינין בבואו אל גי

לא חתם על זה. אמר ר׳ חייא בר מדיא לר׳ מנא טוב עשית שלא חתמת כי ר׳ יונה אביך הוה אמר אנטונינוס יהבה (את יבלונה) לרבי על אלפים שנה בארסות לפיכך נאכל אבל לא נעבד (גם בתלוש) אף שהיא בסוריא.

סופרי העמים שהיו בדור הזה בעמלם לדעת מקום עיר אבילין Abiline הרומית תעו ולא מצאו. בספר Allgemeines Volks-Bibellexikon von Dr. G. Hoffmann, Leipzig 1853 מביא כי העיר הנקראת היום סו-ואדי-בארדא, בימי קסרי רומא היתה נקראת אבילא והמחוז שלה הי׳ נקרא אביליני Abiline, ומחזק את השערתו זאת בדברי מחבר רומי שכתב כי עיר אבילא מקומה צפונה לדמשק 18 מילין רומיים, ונגבה לבעל ביק במרחק 38 מילין רומיים. בעלי החקירות החדשות סומכים על דברי הד״ר הופמאן, והם אינם שמים אל לבם כי במספרים של המילין והשטאדין הנזכרים בספרים שֶׁחִברו לפנים בשפת יון ורומי נפלו שגיאות אין מספר, לדוגמא בספר חיי יוסף כתוב כי המרחק מטבריא לסוסיתא-היפפו 30 שטאדין, וכן מן היפפו לגדרה (דושוהודאר) 30 שטאדין, לפי זה אורך השטאדי האחד 750 מיטר, וזה מתנגד למה שכתוב שמה (בספר חיי יוסף) כי מטבריא לסקיטופוליס (היא בית שאן) 120 שטאדין.

ואחרי אשר המספרים של המרחקים הנזכרים בספרי יון ורומי הם קנה רצוץ לחוקרי הארץ, ובהתבונני כי המעין היותר גדול ועיקרו של נהר בארדא הוא המעין אצל כפר פיגה הסמוך לסו-ואדי-בארדא, ועל שם מעין פיגה הנהר הזה נקרא במשנה בשם נהר פיגה (ולא נקרא נהר אבלונים) אני מחזיק בדברי שכתבתי לעיל בגבולי הארץ אשר העיר סו-בארדא היא סִבְרַיִם שהזכירה יחזקאל הנביא, וגם לא אמה מדברי שכתבתי פה בענין הנהר השלישי אשר יבלונה הנזכרת בתלמוד ירושלמי זאת אַבִּילִינֵי Abelihe אשר בספרי העמים, היא אַבְלָא אשר על שפת נהר אבלונים.

הערה (א) ב״ר פל״ג: ויסכרו מעינות תהום חוץ ממעין טבריא ואבלונים ומערת פמיים. —

הערה (ב) הוספתי תיבת בדיוק יען קו הגבול הצפוני של א״י ההולך מן אבלם דקלקאי אל כיריא דבית סבל (תרגום יב״ע במדבר ל״ד) שהוא כפר כיארא אצל כפר סְתָבל, הקו הזה עובר דרך הנקודה אשר נהר אנזשאר מתאחד עם נהר אבלונים.

הערה (ג) נוכל לפרש מה שאמרו כי מי הנהר הזה פסולים למי חטאת בשביל שהם מי ביצים כיונו על המים היוצאים מהבצה שאצל תל אחדאר ומתערבים במי הנהר.

הערה (ד) דברי אלה אחיין אליבא דרי מנא (ירושלמי חלה פ״ב) שסובר כי רק המישור

הרים, משם הנגבה (ובפרט מהמקום אשר לנכח כפר סאחבין Sachbin) מדרון הנהר הולך ושפל מחבל אל חבל ומימיו יורדים ושוטפים בשאון. ובשביל דהרות אבירים של הנהר הזה הרומים קראו לו בשם ליאונטים שהוראתו ארי, והערביים שִׁנו מקום האותיות של השם הזה וקוראים לו נהר ליטאני.

ובשטפו מרחק 13 קילומיטר מגשר דושיב דושינין הנגבה יעבור תחת הגשר שאצל כפר קורון (א).

בלכתנו על שפת הנהר מגשר קורון Kurun הנגבה מרחק 5 קילומיטר נגיע לנכח עיר משרפות מים, אשר היום נקראת מֶישהארא Meschghara הסמוכה אל הנהר לפאת מערב והמצוינת בהרבה מעינות מים. ובשביל רוב מימיה, הארמים קראו לה חַרְצֵי ימא שהוראתו מָתְנֵי הים (ב).

וְזֶרֶם הנהר במרוצתו מנכח משרפות מים הנגבה מרחק 25 קילומיטר בעברו על פני עיר דיבון־גד (דיבין זשדֵיידֶי) אשר בבקעת הלבנון (ג) מגיע להגשר הנקרא היום גשר אֶל חַרְדְלִי, מתחילה לא יכולתי להבין פשר דבר השם הזה, אולם בעת שעמדתי על הגשר הזה וראיתי מדרון הנהר שבמקום ההוא, כי פני המים צפונה מהגשר ירומו הרבה מעל פני המים אשר מהגשר נגבה, הבנתי כי השם חרדלי הוא חרדלית בלשון משנה שהוראתו מים הבאים מן המדרון (ד).

מול גשר חרדלי, במרחק 2 קילומיטר מהגשר לפאת מערבית דרומית, על החוף המערבי של הנהר יש כפר אשר היום יקרא ארנון Arnun. ובימי יהושע בן נון במקום הכפר הזה היתה עיר בשם מרום (ה) אז גם הנהר נקרא מי מרום כשם העיר.

הארוך שבבקעת הלבנון (מן רחוב עד חמת) נקרא בשם לבוא חמת, אבל השֶפֶח ההררי שבבקעת הלבנון לא יקרא לבוא חמת, כמו שיבואר להלן בגבול כיבוש יהושע. וכפר דושיב-דושינין ועיר רחוב מקומן בקצה הדרומי של המישור לבוא חמת.

הערה (א) בזמן מלחמת בלדואין הרביעי עם הסולטאן צאלאדין הכפר הזה נקרא כפר טורון Toron כמו שיבואר להלן בענין מֵי ספר.

הערה (ב) כמו שיבואר בסמוך בענין מלחמת יהושע עם מלכי הצפון ודרך מנוסתם.

הערה (ג) כמו שיבואר להלן בגבול כיבוש יהושע.

הערה (ד) כמו ששנינו (מקואות פ"ה) בש"א מטבילין בחרדלית וכו'. שם הכונה על מי גשמים הבאים מן המדרון כמו שפירשו בתוספתא מקואות פ"ד: ואיזו היא חרדלית, מי גשמים הבאים ממדרון. וכן מצינו בגמרא (חולין ל"א ע"ב) מהו דתימא ליגזור משום חרדלית של מי גשמים. מדבריהם שמעינן שיכול להיות גם חרדלית אחרת לא של מי גשמים, היינו חרדלית של נהר הנמשך במדרון.

הערה (ה) לְפי הנראה העיר נקראה מרום בשביל רוממות מבצרה אשר היום יקרא Kalat Schkif.

ויותר מאלף וחמש מאות שנה אחר כן, בזמן חכמי התלמוד, לעיר הזאת קראו ארמון (א) אז לנהר קראו קרמיון כשם עיר ארמון רק בחלוף אות א׳ לאות ק׳, כי בלשונות בני שם שתי האותיות האלו מתחלפות.

מרום, ארמון וארנון שם אחד הוא, רק בזמן חכמי התלמוד אות מ׳ האחרונה כבר נתחלפה באות נ׳, ואות ר׳ באה לפני המם הראשונה ולפניהן הוסיפו אות א׳ וזה ארמון. ובדורות האחרונים נתחלפו שתי אותיות מ"ם לשתי אותיות נ׳ והריש לפניהן (ב).

נגבה לגשר חרדלי 6 קילומיטר, אצל העיר בי־מכסי העתיקה (אשר כעת נקראת מימים), נהר מרום-קרמיון יחדל מרוצתו הנגבה ויסוב מערבה. ומן העקלתון הזה, בהתגלגלו מרחק 1/2 7 קילומיטר ימה, עובר על פני העיר אשר היום תקרא חוסיר או עוסיר El Kusser ובזמן יהושע בן נון היתה נקראת חצור בירת יבין מלך כנען. זאת חצור העתיקה ששרפה יהושע בן נון וכמאתים שנה אחר שרפתה, היתה עוד הפעם על תלה בנויה ובה מלך יבין האחרון שנשמד בימי דבורה הנביאה. עתה אנו רואים עיר הצור זאת יושבת על תל מוקף בגאיות כמעט סביב סביב. נראין הדברים אשר בימי דבורה הי׳ התל הזה מוקף חומה נשגבה, ולעומת כלי הזין שבימים ההם היתה העיר בצורה מאד ובני ישראל התמהמהו במלחמתם שנים אחדות עד אשר הכריתו את יבין מלך כנען.

כעת חצור עיר קטנה מאד, כעשרים בתים של נצרים ארמים Maroniten יש בתוכה ומבתי העיר עד הנהר מי מרום יש מרחק מהלך 1/3 שעה, אולם אין ספק אשר בימי יהושע בן נון היתה עיר גדולה והתרחבה עד המים שבנהר מרום.

סמוך להצור, על שפת נהר מרום הנו גדודי המלכים שנועדו להלחם עם ישראל

הערה (א) ועיר ארמון זאת נזכרת ביבמות מ"ה ע"א: ר׳ אחא שר חבירה ור׳ תנחום בריה דר׳ חייא איש כפר עכו פרוק הנהו שבוייתא דאתו מארמון לטבריא. מארכון־ארנון לטבריה מהלך יום אחד ושלש שעות. ובעל ערך מלים בערך אנטוכיא מביא הגמרא דיבמות וכתב בספרו תמיה גדולה בזה"ל: אך בפירש"י כתוב מארמון לאנטוכיא, נראה שרצה (רש"י ז"ל) לתקן תגרסא בגמרא והסופרים לא תקנו וזה חרוש, עכ"ד. ואשר אני אחזה לי כי התיבות מארמון לאנטוכיא לא רש"י ז"ל כתבן כי לא באר ולא פירשם מאומה. ולו רצה להראות הגרסא שבגמרא הי׳ כותב ה"ג כמנהגו, רק המגיהים שהיו ברפוסים הראשונים אשר מימיהם לא ידעו ולא שמעו כי על גבול כיבוש יהושע לא רחוק מטבריא היתה עיר בשם ארמון, למגיהים ההם נראה יותר נכונה גרסת בעל כפו"פ שגורס מארמאי לאנטוכיא והשתוקקו להגיה כך. ברם המגיהים הראשונים לא העיזו לשנות אף אות אחת שבגמרא, רק בדברי רש"י התירו לעצמם לעשות כארם העושה בתוך שלו, שם הגיהו מארמון לאנטוכיא.

הערה (ב) העיר מרום-ארמון העתיקה בימי קדם היתה עיר בצורה על שפת נהר מרום-קרמיון; המגדל קַלְעַת שְׁקִיף שבראש הצור ירום ונשא מאד על נהר מרום קרמיון השוטף לרגליו, והמגדל הזה הי׳ מבצר ומגן לעיר מרום־ארמון (כעת ארנון), שהיא במרחק 8 קילומיטר צפונה לבירת יבין היא חצור היושבת ג"כ על שפת מי מרום.

והמלכים בעצמם נתכנסו לעיר הצור כמו שאמרו חז״ל (ב״ר פרשה פ״א): והיכן נתכנסו לחצור דכתיב רק כל הערים וכו׳ זולתי את חצור לבדה שרף יהושע.

ואחר שנודעו לנו מי מרום והצור נוכל לדעת גם שלשת הערים שהזכירן הכתוב בשביל מלכיהם שבאו לעזור ליבין מלך הצור: מלך מדון נקרא על שם הבירה שלו היא העיר מָדון אשר כעת היא חרבה ונקראת חורבת אֶל מַאדִינֶי el Madine ומקומה צפונה לעיר מרום־ארנון במרחק 9 קילומיטר, וצפונה להצור ולנהר מרום־קאסמיא במרחק 20 קילומיטר (א). אולם הערים שמְרון מראון ואכשף מקומן מנגב לנהר מרום־קאסְמִיָא, שִׁמְרון אשר כעת קורין לה דשומֵיטֵי Dschumete יושבת מערבה לחצור במרחק 8 1/2 קילומיטר, והעיר מראון אשר כעת קורין לה קַלְעַת מָרון יושבת מערבית דרומית לחצור במרחק 6 1/2 קילומיטר; מן שמרון עד מראון יש מרחק 4 קילומיטר, והורבת אכשף אשר כעת קורין לה אִיכְּסַף Iksaf מקומה מנגב להצור במרחק 5 קילומיטר.

עתה נתגלה לנו מסלול מנוסת חיל מלכי הצפון מפני בני ישראל שרדפו אחריהם.

כאשר בא יהושע וכל עם המלחמה עמו ויפלו בהם, אז לחיל הכנענים לא הי׳ ידים לנוס, לא נשאר לפניהם בלתי אם לקפוץ אל תוך נהר מֵי מרום לעָברו ולהמלט צפונה, שם היתה תבוסתם, כי בתוך נהר מרום־קַסְמִיָא רדפו אחריהם בני ישראל בחרב נוראה, והגדודים שהצליחו לעבור את הנהר נסו מנוסת חרב צפונה דרך רוכסי הלבנון היינו דרך נַאבַּאטְיָא מָדון ומבצר צור (קַלְעַת סוּרְבָּי), כי בני ישראל כתרו אותם משלשת עברים ברדפם אחריהם צפונה עד צידון רבה היא העיר אשר כעת נקראת דושיזין הסמוכה לעיר הנקראת רַבָּה (ב) שם אצל צידון־רבה הנרדפים עזבו את דרך מנוסתם צפונה, ויפנו מזרחה לעבור את נהר מרום אצל עיר משרפות־מים שהערביים קורין לה מֶישְׁחהארא (ג) וגם

הערה (א) מערבה לעיר מרון וסמוכה לה יש עיר אשר כעת תקרא כפר רומַן Kefr Ruman, ובהיותי שָׁמָּה אמרתי בהחלט אשר בימי קדם קראו לה מַרון (בשנוי מקום האותיות) היא הנזכרת בברייתא ב״ב קנ״ו ע״ב: והמרחק המזער (שני קילומיטר) אשר מעיר מָדון el Madine למַרון Ramun הֵעִיר אותי לומר כי הגרסא בקדושין כ״ו ע״א אמר ר״א מעשה במדוני בירושלם וכו׳ איננה סותרת הגרסא במסכת ב״ב קנ״ו ע״ב תניא אמר להם וכו׳ מעשה במרוני אחד בירושלם, כי בזמן חכמי המשנה שתי הערים האלה כאחת נחשבו, גם יכול להיות כי להאיש ההוא היו בתים בשתי הערים האל, בשביל זה פעם יקרא מדוני ופעם מרוני.

הערה (ב) העיר רַבָּה חרבה היום, ונקראת הורבת רַבָּה, ומקומה מנגב לצידון—דשיזין וסמוכה לה ביניהן רק 3 קילומיטר. ולהלן בגבול כיבוש יהושע יבואר ויוכח כי צידון רבה הנזכרת במלחמת יהושע ובגבול שבט אָשר היא הנקראת היום דושיזין אשר אצל חורבת רבה ולא צידון הבירה אשר על שפת הים.—

הערה (ג) ובשביל מעינותיה הרבים קראו לה חַרְצֵי ימא, כלומר מָתְנֵי הים, והיום נקראת מֶישחהַארַא שהוא השם חרצי ימא מהופך. והשם החדש מישחהארא דומה גם להשם משרפות העתיק.

שָׁם הִכּוּ מכה רבה, והנשארים נסו ממשרפות מים מזרחה ויעברו את הנהר ויעלו על הר בעל חרמון (אשר היום יקרא דושׁבּיל דַאהר) אשר בבקעת הלבנון ויבואו לעיר מצפה אשר היום נקראת כפר מישקה (א). שָׁם בבקעה אשר למזרחה של עיר מצפה הכום בני בני ישראל עד בלתי השאיר להם שריד.

ומן הצור בירת יבין, נהר מי מרום אשר היום יקרא קאסְמִיא (ב) בזרם מים אדירים מתגלגל הלאה מערבה ונופל לים הגדול צפונה לעיר כזיב (Zib) במרחק 36 קילומיטר. זה הנהר הנזכר במשנה (ג) מכזיב ועד הנהר, והוא על גבול ארץ ישראל, בתחום שהחזיקו עולי מצרים כמו שיבואר להלן.

הנהר הרביעי המגיע לגבול ארץ ישראל יוצא מהלבנון המזרחי מהמקום אשר היום יקרא עין חוואר (או עין חוּר), ובמהלכו מישם הנגבה מרחק ששה קילומיטר עובר דרך עיר בית זבדין אשר היום נקראת זִיבְּדאני, ובמרוצתו משם הלאה הנגבה מרחק 10 קילומיטר יסלֹף ארחות זרמתו והולך מזרחה מרחק 3 קילומיטר עד שמגיע לעיר סִבְרַיִם העתיקה אשר היום נקראת סו־ואדי־באראדא. ומשם פונה הנגבה ומושד והולך מרחק 3 קילומיטר עד הצר עינן אשר כעת תקרא דֵיר עֲנַן, ומחצר עינן פונה והולך מרחק 3 1/2 קילומיטר מזרחה עד שמגיע לעיר פיגה (אֶל פידשֶׁי el Fidsche).

צריך לזכור אשר בימי הנביאים, אנשי ארם ואיש ישראל לנהר הזה קראו נהר אמנה יען כי מוצאו מהלבנון המזרחי אשר אז הי׳ נקרא הר אמנה (ד), בים חכמי המשנה והתלמוד קראו לו בשם נהר פיגה בשביל שרוב מימיו יוצאים מהמעין הגדול אשר אצל עיר פיגה (ה).

הערה (א) ולהלן בגבול כיבוש יהושע יבואר אודות הר בעל חרמון (אשר בבקעת הלבנון) הנקרא ג״כ ארץ המצפה ואודות עיר מצפה אשר בהר בעל חרמון, ושָׁם בקעת המצפה.

הערה (ב) צריך להעיר אשר לנהר זה בדרך זרמתו מצפון לדרום, מתחום בעל־בֶּיק עד העקלתון אצל בי־מכסי (דיר מֵיסִים) הערביים קורין בשם נהר ליטאני בשנותם את ליאונטיס השם תרומי, ומן העקלתון ההוא בכל אורח מרוצתו ממזרח (מבי־מכסי) הימה קורין לו נהר קאסְמִיָא. ולהלן בגבול כיבוש יהושע יבואר הוראת השם קאסמיא וענינו לזה הנהר.

הערה (ג) שביעית פ״ו מ״א וחלה פ״ד מ״ח.

הערה (ד) מלבד מוצאו, גם חצי האורך מאורח זרמתו מרופד בין הָרֵי הלבנון המזרחי הוא הר אמנה בימי קדם.

בכל פעם שנגיע להרי אמנה לא נחדל להזכיר כי הר אמנה לחוד וטור אמנון לחוד, הר אמנה הוא שם כללי לכל ההרים אשר בשלשלת הלבנון המזרחי. ובקצהו הדרומי, החרמון ירים ראש על כל ההרים אשר ברוכסי הרי אמנה, לכן החרמון יקרא בשם ראש אמנה. ואולם בשם טור אמנון (או אמנוס) נקרא הר אחד בשלשלת הלבנון המערבי ועל גבו הארוך והַצַר יש המקום ה׳ר ההר שהארמים קראו לו הר־טורא והערביים הפכו את השם הארמי וקורין לו דֵיר אֶל האַרַה.

הערה (ה) והערביים קורין לו נהר באראדא בשביל שהוא עובר על פני עיר סו־ואדי־באראדא היא סִבְרַיִם העתיקה.

הנהר הזה בעברו את עיר פיגה יאחז ארחות דרכו הנגבה ואחרי כן לדרומית מזרחית ובהגיעו קרוב לדמשק יפנה מזרחה ויבוא העירה ומימיו נכנסים אל הבתים ואל החצרים ומשקים את הגנות והפרדסים ואת כל יער צומח עצים.

מדמשק הנהר הזה שוטף הלאה מזרחה והולך ומשקה אדמה רבה עד שמגיע לעיר שליית שהיא מזרחה לדמשק במרחק 14 קילומיטר. והערביים הפכו את השם שליית וקורין לה תל סַלְחִיָּא כמבואר לעיל.

ומעיר שליית, נהר אמנה־פיגה מתגלגל והולך עוד 11 קילומיטר קדמה ונופל לימא דשליית הנזכר לעיל.

את נהר פיגה שפגע בגבולנו במקצוע צפונית מזרחית של א"י—בחצר עינן, שָׂמוּ חכמי התלמוד במספר ד' הנהרות שמקיפין את א"י (א).

ואחר שנודעו לנו מוצאי ארבע הנהרות הגדולים וארחות זרמתם, לא נחדל מדבר גם אודות הנהרות הקטנים השוטפים בתוך א"י. ואשר הנהרות אשר נטה לרדת הירדנה כבר מבואר לעיל. לא נשאר לפנינו בלתי אם להזכיר הנהרות והנחלים המצוינים ההולכים אל הים הגדול.

מן הנהר מרום קרמיון (קאסמיא בערבי) הנגבה עד כזיב אין נהר ונחל מצוין (ב). ולדבר אודות הנהר אשר אצל כזיב מנגב, זה אשר במשנה יקרא בשם נהר דרומא של כזיב (ג) קבעתי מקום להלן בענין שידֻבר אודות מי געתון אשר בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל.

נגבה לנהר דרומא של כזיב במרחק 5 1/4 קילומיטר וצפונה לעכו במרחק 3 3/4 קילומיטר שופך את מימיו לים הגדול נהר אחד אשר כעת יקרא נהר סֶמָּרִיָּא (כשם הכפר שאצלו). ולעיל בפרק ב' מבואר כי הגי שהנהר הזה שוטף בתוכו ראשיתו אצל העיר יפתח־אל

הערה (א) ועל ד' נהרות אלו אמרו במשנה פרה פ"ח שמימיהם פסולין לקדש מהן מי חטאת. ולא מיבעיא קאמר, לא מיבעיא שאר נהרות שבודאי מימיהם אינן מים חיים ופסולין כדתניא (בתוספתא פרה ריש פ"ח) כל הנהרות פסולין לקדש בהן מי חטאת, אלא אף ד' הנהרות האלה הנוזלים ממעינות הלבנון גם מימיהם אינן מים חיים ופסולין כי הירדן והירמוך מי תערובות הן שמעורבין במים מלוחים ופושרים הנכנסין לתוכן. מי קרמיון ומי פיגה פסולים מפני שהם מי בצים (בצעים). והנה על דבר הבצה אשר על שפת נהר קרמיון מבואר לעיל שהיא הבצה שבכפר כיריא Chiyara. ועל דבר נהר פיגה נוכל להראות על המקום הנסוך בקרבת אַרְטוּז ומשם מי בצה ורפש נכנסים אל נהר פַּרְפַּר Barbar המתאחד עם נהר פיגה במערבה של דמשק, וכן במזרחה של דמשק מאדמת המישור אשר בדרומו של הנהר מסביבות כפר בֵּילָאם וכפר בֵּיללא נחלים של מים עכורים נכנסים אל הפיגה. בשביל זה חכמי ישראל פסלו את כל הנהר, חיינו גם המים העליונים שלו.

הערה (ב) מלבד שני הנחלים שבבקעת ידים המבוארים לעיל.

הערה (ג) תוספתא שביעית פ"ד: ואיזו היא א"י מנהר דרומא של כזיב ואילך.

העתיקה, ובימי קדם הגי הזה נקרא גי יפתח־אל על שם העיר. ולראש הגי הגיע גבול זבולן במקצוע צפונית מערבית של נחלתו. ובעת העיר נקראת קַלְעַת תּוּפַנְיָא Kalat Tufanie והגי שאצלה יקרא היום ואדי תּוּפַאנְיָא שבתוכו מתגלגל נהר סֶמִירְיָא ונופל הימה.

גם מבואר לעיל אודות השגיאה הגסה של החוקרים החדשים המראים את גי יפתח־אֵל בטבור הארץ של נחלת זבולן.

נגבה לעיר עכו וסמוך לה (מהלך רגעים אחדים) אל ים הגדול יורד נהר אחד שהערביים קורין לו נַאמֶן והיונים קראו לו בֵּילוּס, בלי ספק בשביל כי מוצאו מעיר איבלין. בקורות הימים הנהר הקצר הזה אינו מצוין כלל והזכרנו אותו רק בשביל נחל החלזון המתאחד עמו. והנחל הזה שהערביים קורין לו ואדי חאלאזון מזכיר לנו את ציד החלזון שהי' עמל כפים לרבים מישראל שישבו בקרבת ים הגדול מחיפה ועד סולמא דצור.

בלכתנו על שפת הים מעכו הנגבה טרם נגיע לעיר חיפה רחוק ממנה 2 1/2 קילומיטר, נעבור נהר שהערביים קורין לו נהר מוקאטטא. ואולם נחל קישון שמו לראשונה. מוצאו מהר הגלבוע (דזשֶׁבֶּל פאקוּא) אשר בדרומית מזרחית של עמק יזרעאל. ומשם נחל קישון מושך והולך בעמק ההוא לצד צפונית־מערבית ונופל לים הגדול. ובהתגלגלו בעמק יזרעאל, נחלים רבים יורדים אליו, ממזרח אליו יבואו היורדים מהרי גליל התחתון, וממערב עמו יתאחדו הנחלים היורדים מהר הכרמל ומסעיפיו. בשביל זה תכונת נחל ההרי לו: כאשר גָּבַר הגשם ימים אחדים ומטר סוחף נִתַּךְ ארצה אז פלגיו משני עבריו יביאו לו המון מַיִם, נחל קישון יִמָּלֵא ומימיו שוטפים ועוברים את גדותיו, גם במקומות שהם גבוהים למעלה מעשרה מיטר, ובחזקתם הופכים והורסים כל הגשרים הבנוים עליו, כמו שראינו בסוף חודש שבט התרנ"ו, ובלי ספק עוד הרבה יותר חָזַק המטר ביום מלחמת ברק עם סיסרא בעת אשר זרם מים כבירים של נחל קישון הפריע מנוסת האויבים ונחל קישון גרפם. כידוע משירת דבורה. אולם אחרי כן אך חדל המטר, המים הולכים הלוך וחסור ויהיו מי ברכים, עוד ימים אחדים והם מֵי אפסים, עוד מעט—וייבש הנחל. רק החלק התחתון שלו (הסמוך לשפת הים) תמיד מלא מים ממי המעינות שבמקום ההוא.

שָׁם אצל החלק התחתון של נחל קישון עוד יֵרָאו מקומות עתיקים אשר זכרונם באו בספרי הנביאים ובתלמוד. הנחל אשר על פני יקנעם הנקרא היום ואדי אל מַאלֶךְ הוא נחל מרעלה היורד ממרעלה (אֶל־מִיתְרַבַּע) שבהר הכרמל ונופל לנחל קישון במרחק 23 קילומיטר דרומית מזרחית לעיר חיפה. והעיר יָקנעם החרבה אשר בעת נקראת תל־קמון סמוכה לנחל קישון במרחק 2 1/2 קילומיטר.

צפונה ליקנעם במרחק 5 קילומיטר יושבת העיר אשר בימי קדם נקראה חרושת־הגוים, היינו עיר חרושת הסמוכה לעיר שנקראה בשם הגוים. ובעת לעיר חרושת הערביים קורין חַרְתִיָא. השם חַרתיא שהוראתו בערבי מקום חרישה שוה להוראת השם חרושת בעברי.

גם המצב הגיאוגראפי של עיר הרכב לסיס־א מורה כי לחרתיא היום יקרא לפנים חרושת. ונוכל להבין כי העיר ההרבה שהיום נקראת גילאמי (דזשילאמי) שהיא למערבה של חרתיא–חרושת וסמוכה לה מאד (ביניהן שני קילומיטר). בימי מלחמת סיסרא הי׳ שמה הגוים, וזאת חרושת הגוים.

המרחק מעיר חרושת־חרתיא עד נחל קישון פחות מאלף מיטר. לכן מדברי הכתוב (שופטים ד׳) ויזעק סיסרא את כל רכבו ואת כל העם מחרושת הגוים אל נחל קישון נוכל להבין כי סיסרא העמיד את גדודיו במערכה לאורך נחל קישון על שפתו המזרחי מחרושת הגוים עד נכח יזרעאל (או עוד יותר הנגבה), ובשני אגפיו חשב לסבב את הר תבור ולשום עליו מצור, אך הנבואה של דבורה הפירה את עצתו.

מדברי חכמי המשנה נודע לנו כי בזמנם, בניב לשון סורסי, לעיר חרושת קראו ערדיסקא (א). התנא הקדוש ר׳ מאיר בכל פעם שהלך לראות ולתקן מצב הקהילות שבמחוז ההוא הי׳ מנהגו להתאכסן בערדיסקא (ב).

בעמדנו על שפת נחל קישון אצל חרושת הגוים נזכיר עוד כפר אחד אשר מצבו ושמו מראים שהוא המקום שאליו נתאסף קהל גדול מישראל ושם אליהו הנביא נענה באש. כעת הכפר הזה יקרא אֶסִיפְיָא Esifja, ומקומו בראיש המדרון של הר הכרמל המפנה אל חרושת הגוים. הכפר הזה רחוק מנחל קישון בערך 3 קילומיטר ומסלה יורדת מזה הכפר אל נחל קישון.

בלכתנו מעיר הגוים Dschelae לצפונית מערבית, לאורך מסה״ב, נלך מרחק חמשה קילומיטר בין רגלי הר הכרמל ובין נחל קישון עד שנגיע לעיר יאזור שמקומה ברגלי הר הכרמל אצל מסה״ב חיפה–דמשק, השם והמצב הגיאוגראפי של העיר הזאת מוכיחים כי בזמן חלוקת הארץ בימי יהושע בן נון קראו לה אָשֵׁר בשם השבט שהיא בנחלתו, יען כי גבול שבט אָשר בעזבו את עיר עַמְעָד Um el Amed פגע בכרמל בתחום המזרחי של יאזור (אָשֵׁר), ומשָׁם נסב הגבול הָיָמָה בעָברו מנגב לעיר יאזור והעיר

הערה (א) ונתחלפו האותיות האלו: אות ע׳ באה תמורת ה׳, ד׳ תמורת ת׳, ס׳ תמורת ש׳, כנהוג בלשונות בני שם.

הערה (ב) ואמרתי בהחלט כי העיר הַרְתִיא שאצל נחל קישון היא ערדיסקא שבזמן המשנה, יען כי זה ברור לנו מהספור של רשב״א אודות האיש שרצה ללכת בשבת ע״י עירובו מעירו לטיבעין דרך ערדיסקא, כראיתא במסכתא עירובין כ״ט ע״א ובירושלמי עירובין פ״ג. וכל מי שיהי׳ בחַרְתִיָא (ערדיסקא) ובסביבותיה יראה כי הערים חַרְתִיָא (ערדיסקא), טיבעין והגוים (דִזשֶׁילַאמֶי) שלשתן יושבות כמעט על קו ישר וסמוכות זו לזו.

מעיר הגוים הלך האיש למזרח, פחות מקילומיטר אחד וחצי (בערך 1800 אמות) עד ערדיסקא ומשם רצה ללכת למזרח עוד קילומיטר אחד (בערך 1500 אמות) עד עיר טיבעין אשר היום נקראת טִיבְעוּן Tibaun.

נשארה מצפון להגבול היינו בחלקו של אָשֵׁר לכן קראו לה אָשֵׁר (א), ונמשך הגבול הימה בין אָשֵׁר ובין מנשה, נגבה למנשה וצפונה לאָשֵׁר עד ישדג׳יע לעיר שהערביים קורין לה בֵּילֶד־שֵׁיח (או בֵּילֶד שֵׁה) היושבת ג"כ ברגלי הר הכרמל ומערבה לעיר יאזור במרחק שני קילומיטר, ועבר הגבול בצד צפון של עיר בֵּילֶד שֵׁיח והעיר מנגב להגבול היינו בנחלת בני מנשה לכן קראו לה בני מנשה עד שבאו הערביים ונתחלף להם בני מנשה לְבֵילֶד שֵׁיח (או שֵׁה) (ב). ומעיר בני מנשה הגבול שבין אָשֵׁר ובין מנשה נמשך עוד ($4 \frac{1}{4}$ קילומיטר) הָיָמָּה עד שמגיע לנהר שיחור־לבנת, הוא הנהר שראשיתו בהר הכרמל (ג) ויורד ועובר על פני מזרח תחנות Bahnhof חיפה ויורד הימה צפונה להתחנות וסמוך לה. ראשיתו של הנהר הזה יקרא וַאדִי חַסֶר, ובשִׁפְלָתוֹ עד הים יקרא נהר אֶל—מִנְתְּנֶי, ושני השמות שיחור־לבנת נשתנו להקרא חַסֶר־אֶל־מִנְתְּנֶי (ד).

הגבול של אָשֵׁר המתוח מצד צפון של עיר בני מנשה (בֵּילֶד־שֵׁה) הָיָמָּה, מגיע לפרוור המזרחי של חיפה (ה) היינו עד הגשר הבנוי על נהר שיחור-לבנת (חַסֶר אֶל מִנְתְּנֶי) ובעקלקלות של הנהר הזה יהיו תוצאות הגבול הימה.

מהנחלים היורדים לנחל קישון יש שנים הראוים לדבר אודותם. הגדול שבהם הוא נחל אלמלך שהערביים קורין לו ואדי אֶל מֶלֶךְ אשר ראשית מוצאו אצל עיר לוּבִּיָא אשר בזמן התלמוד נקרא בולי (ו).

ומשם הנחל הזה בשם ואדי רומאני הולך מערבה ועובר מנגב לטוראן וצפונה לגת החפר שהערביים קורין לה סֶידזִשִׁירַא (ז) וגם צפונה לגופנא דצפורי שהערביים שנו את שמה וקראו לה כפר קֶינָּא Kafr Kenna (ח) והולך ועובר על פני כפר רוּמַּאנֶי

הערה (א) ואחר אלפי שָׁנים השם אָשֵׁר נשתנה לְהִקָּרֵא יאזור.

הערה (ב) ובתיבה הראשונה נתנו ל׳ תמורת נ׳ והוסיפו ד׳. ומתשם מנשה החסירו אותיות מ׳ נ׳ והשאירו אותיות ש׳ ה׳.

הערה (ג) מנגב לתחנות מסה"ב שבחיפה במרחק (מהתחנות) חצי קילומיטר.

הערה (ד) בשֵׁם אֶל מִנְתְּנֶי נתנו אות מ׳ תמורת ב׳. ואות נ׳ האחרונה הוסיפו.

הערה (ה) הדא אמרה חיפה עצמה חוץ מנחלת אָשֵׁר, כי עיר חיפה וכל הר הכרמל היו בחלקו של מנשה.

הערה (ו) העיר בולי (לוביא) מקומה למערבה של טבריא אצל הדרך ההולכת מטבריא לצפורי. העיר הזאת נזכרת בשקלים פ"ו אשר בכנישתא דבולי נמצאה חבית של יין והורה ר׳ ירמיה. ובירושלמי תענית פ"א: דרש ר׳ ירמיה בכנישתא דבולי הלכה מקום שמזכירין שואלין. ובירושלמי ע"ז פ"ג: ר"י בר מתנא מסתמיך ברי׳ יוחנן מטון לצלמא דבולי וכו׳.

הערה (ז) היא גובבתא דצפורי שבזמן חכמי התלמוד, ואז נקראה גם בשם חֵפֶר ור׳ תנחום תלמיד ר׳ מנא ישב בה. וכעת קנו אותה יהודים חברה יק"א. הערביים קורין לה סֶירוּשֶׁרַא ואולם גת החפר שמה לראשונה, כמו שיבואר להלן בגבול נחלת זבולן.

הערה (ח) הנצרים היושבים בארץ ישראל והבאים מארצות אחרות לבקר המקומות

וצפונה לחורבת עיר רומא (הסמוכה לצפורי) ופונה הנגבה ועובר על פני עיר ידאלה החרבה היום והערביים קורין לה חורבת חַלַדְיָא (א). ומישם פונה מערבה והולך עד המקום החרב אשר היום נקרא חורבת ראס אֶל עַין והוא מוצא מים אשר לא יכזבו, בקיץ ובחורף הולכים מערבה ועוברים על פני כפר הארבּאדזש ושם נופלים לנחל קישון.

לחלק התחתון של הנחל הזה היינו מן ראס אל עַין עד נחל קישון הערביים קורין ואדי אל מֶלֶך. מהשם הזה נוכל להחליט כי בימי קדם הנחל הזה הי׳ נקרא בשם נחל אַלַמֶּלֶךְ, והורבת ראס אל עין לפנים היתה עיר אַלֶמֶּלֶךְ אשר ממנה הנגבה עד עיר עמעד דמרחק רק 2 קילומיטר. ומאַלמלך לצפונית מערבית עד מִשְׁאָל $5\frac{1}{2}$ קילומיטר. כעת העיר מִשְׁאָל נקראת מֶשְׁדֶל־אִסְלֶם, לומר לך כי לעיר משדל היום יקרא לפנים מִשְׁאָל (ב).

והנחל השני הוא זה שמימיו נופלים לנחל אלמלך (ג). ובמשנה יקרא בשם אַמָּה של אבל או אמת המים שבאה מאבל לצפורי (ד). וראוי לדבר אודות אמת המים הזאת, בשביל אשר כעת במחוז צפורי ובכל הגליל אין עיר בשם אָבֵל; ואחרי יגיעות ומסעות רבות בסביבות צפורי גמרתי בדעתי כי העיר אשר כעת הערביים קורין לה עַין־מַהִיל, שמקומה מזרחית דרומית לצפורי במרחק שבעה קילומיטר, היא עיר אָבֵל (הגלילית) הסמוכה לצפורי, ומאבל זאת אמת המים באה לצפורי, כי מערבה לעין־מַהִיל במרחק קילומיטר אחד וחצי

הקדושים להם, חושבים את הכפר הגדול Kafr Kenna שאצל גת החפר (סֶידשִׁירַא) שהוא הכפר קאנא הנזכר בספריהם הראשונים, ומועים הם, יען כי כפר קאנא הנזכר בספריהם סמוך מאד לגבת (Dschefat) ולכפר מנדי, והוא צפונה לכפר קאנא המדומה במרחק 10 קילומיטר והיום הוא חרב ושמם ונקרא בשם חורבת קאנא, וזה הכפר קאנא החרב שאצל גבת (דְשֶׁיפַּאת) נזכר גם בספר חיי יוסף בשם קאנא שבגליל (להבדילו מעיר קאנא שבתחום צור). ועל קיני זה (הוא כפר קאנא של יוסיפוס שמקומו אצל גבת-דשֶׁיפַּאת) נמנו רבי ובית דינו וטהרוהו מטומאת מדור עכו״ם (אהלות פי״ח מ״ט), כלומר אע״פ שהרבה מיושביו כבר יצאו מדת ישראל, ברם ידוע הי׳ לרבי שאינם קוברים נפליהם בבתיהם.

אולם הכפר הגדול Kafr Kenna שבין גת החפר (סידושירא) ובין צפורי זה גופנה העיר העתיקה, היא גופנה דצפורי הנזכרת בירושלמי ברכות פ״ג: כד דמך ר׳ יהודה נשיאה דחף ר״ח בר אבא לר׳ זעירא בכנישתא דגופנה דציפורין. הערביים שנו את השם גופְנָה וקראו לה כופר־קִיננא, והנצרים לא הכירו את השבוש.

הערה (א) בירושלמי מגילה פ״א אמרו ידאלה חוריה, (כלומר ידאלה של חוריה). ונראה לי לפרש שהיא העיר החרבה שהערביים קורין לה חורבת חַלַאדִיָ׳ הקרובה לחורבת חוּמֵיירָה היא חוריה לפָנים. ידאלה-חַלַאדִיָה נמצאת מערבה לצפורי במרחק 4 קילומיטר ומזרחה לחורבת חומיירה-חוריה במרחק 6 קילומיטר, ואמרו ידאלה חוריה ולא אמרו ידאלה צפורי, כפי הנראה בשביל זה, שבימיהם ידאלה היתה ברשות השליט על עיר חוריה ולא תחת השליט בצפורי וכן אמרו בית לחם צריה (נְצָרָה) אף שבית לחם יותר קרובה לצפורי מאשר לצריה.

הערה (ב) השם אִסְלֶם הוא השם מִשְׁאָל מהופך.

הערה (ג) מערבה לצפורי.

הערה (ד) עירובין פ״ח משנה ח׳: אר״י מעשה באמה של אבל וכו׳. ובברייתא (עירובין דף פ״ז ע״א) הגרסא אמת המים היתה באה מאבל לצפורי והיו ממלאים ממנה בשבת.

יש מעין גדול אשר כעת יקרא עֵין-זַשִׁינַאן. מהמעין הזה אמת המים נמשכת מרחק קילומיטר אחד צפונה (נוטה מעט למערב) עד שמגעת לצד דרום של עיר מְשְׁהַאד ושם בתחתית ההר תתעקם כחצי עיגול ותסוב מערבה (נוטה מעט לצפון) מרחק ארבעה קילומיטר ותבוא לצפורי. בלי ספק אשר בזמן מסדרי המשנה אָבֵל היתה עיר גדולה והתפשטה לצד מערבית צפונית עד עֵין-זַשִׁינַאן והלאה, וצפורי ידועה שהיתה עיר גדולה מאד והתפשטה לכל רוחותיה וגם לצד עיר אָבֵל (כעת עֵין-מַהִיל) והמרחק שביניהן הו' מוער.

ומנגב להר הכרמל וסעיפיו, בין המושבה זכרון יעקב ובין קיסרין (צפונה לקיסרין 3 1/3 קילומיטר) לים הגדול יורד נהר שהערביים קורין לו נהר זירקא, ובתלמוד ירושלמי יקרא בשם מיא שוריי. מוצאו מהמעינות שאצל כפר סִינְדִיַאנִי והולך מערבה מרחק עשרה קילומיטר ונופל לים הגדול.

עוד נכרת תעלת המים שהלכה ממיא שוריי לקיסרין. בלי ספק התעלה הזאת חפרוה בפקודת הורדוס ברצותו להספיק מים חיים ליושבי העיר הזאת.

אצל מיא שוריי נשארו המקומות מגדל-מלחא ומערת טלימון הנזכרים בתלמוד ירושלמי (א). אין ספק כי מגדל מלחא הנזכרת בתלמוד הוא המקום שהיום יקרא בּוּרדזש מִיאַמַּס ומקומו כחצי קילומיטר צפונה למיא שוריי (נהר זירקא); וכן בדורות האחרונים בכתבי ממשלת תורקיא המקום הזה יקרא בשם בּוּרדזש (מגדל בלה"ק) (ב); ולשֵם מגדל נלוה התואר מלחא בשביל העפר המלוח אשר אצל המגדל (בּוּרדזש מִיאַמַּס) למערבו (ג).

ובהיותי במגדל מלחא אשר מצפון לנהר שוריי (זירקא) וסמוך לו, הקרתי על המקום מערת טלימון הקרוב אליו ומצאתי שהוא המקום החרב שהערביים קורין לו תל-בַּעֲרָה, ויש מהם שקורין לו תל-מְעַרָה (ד). ובתלמוד ירושלמי הזכירו שֵם מְעָרָה בסמיכות להשם טלימון; ויש הוכחה אשר חוף הים במקום שפך נהר שוריי (מדרום ומצפון) בזמן חבור התלמוד נקרא חוף טלימון (כפי הנראה בשם איש מצוין מאד, או שליט רומי) כי עד היום הזה השם טלימון נשאר בארבעת האיים הקטנים הסמוכים לחוף הים בצד צפון של נהר שוריי-זירקא, ולהאיים האלה הערביים קורין דְשֶׁזִירֶיט אֶל-מֶילַט הם איֵי טלימון לפָנִים (השם אֶל-מֶילַט הוא

הערה (א) בירושלמי דמאי פ"ב: ר' יצחק ב"ר אלעזר בשם זוגא דקיסרין כל דחמי מיא שוריי (נוהגין כמו בקיסרין), אית דבעי מימר עד מגדל מלחא ואית דבעי מימר עד מערת טלימון.

הערה (ב) כן ספר לי לפי תומו הנצרי העשיר בעל אחוזת בּוּרדזש מִיאַמַּס באמרו כי רצונו למכור ליהודים גם אחוזתו זאת (כמו שמכר להם אדמת הַיְדֶיְרֵי), ברם בשביל כי אחוזתו זאת כתובה בפינקס הממשלה בשם בּוּרדזש מִיאַמַּס, וחק הממשלה שלא לתן שטרי מקנה על מקומות הנקראים בשם בּוּרדזש.

הערה (ג) והערביים יושבי המקום ההוא נותנים מן העפר לתוך המים לעשותם מלוחים לתתם אל תוך המאכל.

הערה (ד) ובעלי מפות שבאיירופה רשמו אותו בשם תל בַּרַק שלא כהוגן כי באמת הערביים קורין לו תל בַּעֲרָה ויש מהם שקורין לו תל מַעֲרָה.

טלימון מהופך, ואות ל' שבתיבת אֵל באה תמורת ן', ומצבה' של מערת טלימון הוא במקום אשר נחל ואדי דיפְלֶי Difle מתאחד עם נהר שורייי ומשם רואים איי טלימון ובתחום אחד המה.

נגבה לקיסריה 11 קילומיטר לים הגדול יורד נהר שהערביים קורין לו נהר איסקאנדֶרוּני ובימי קדם קראו לו נחל קנה, והוא הגבול במקצוע מערבית דרומית למנשה ומערבית צפונית לאפרים. לעיר היושבת אצל הנחל הזה הערביים קורין בשם קאקון בלי ספק, שהעיר הזאת בימי קדם נקראה קנה כשם הנחל.

נגבה לנחל קנה במרחק 34 קילומיטר וצפונה לעיר יפו במרחק 4 קילומיטר אל הים הגדול יורדים מי הירקון והרקון, זה נהר המחובר משני פלגי מים אדירים אשר אחד הי' נקרא ירקון ובעת הערביים קורין לו ואדי אישקאר-קאנא, והפלג השני בימי קדם הי' נקרא בשם רַקוֹן ובעת קורין לו ואדי ראבא; הנהר הזה בקרבתו אל הים יקרא בשם נהר אֶל אַאוֹדְזשֶׁי, והחלק ממנו מגביל נחלת דן מנחלת אפרים.

נגבה לעיר יפו במרחק $13\,^1/_3$ קילומיטר וצפונה לאשדוד 21 קילומיטר אל ים הגדול נופל נהר רובין, בשם זה קורין לו הערביים ע"ש הקבר המכובד שאצלו, ולעיל בפ"ג (שם בהערה) כבר חויתי דעתי על דבר הקבר ההוא, מי הוא הקדוש הקבור בו.

נגבה לעיר יפו במרחק 28 קילומיטר וצפונה לאשדוד 6 קילומיטר אל ים הגדול נופל נהר שהערביים קורין לו נהר סוּקְרֵר, וכבר מבואר לעיל כי זה נחל שורק הנזכר בשופטים ט"ז.

נגבה לעזה במרחק 7 קילומיטר וצפונה לשיחור מצרים (עריש—מצר) 40 קילומיטר, אל הים הגדול יורד נחל גרר העובר על פני עיר גרר הבירה, ובשביל שבנחל גרר גרו אבותינו אברהם יצחק ויעקב, ראוי הוא שנבאר כל אורח מהלכו: ראשיתו ומוצאו אצל עיר ערד (החרבה היום ונקראת תל ערד) ואצל המקום גרן האטד (שנתבאר לעיל), ומשָׁם יורד מערבה אל עיר המלח, ומשם הלאה מערבה בשם גיא-מלח הולך לעיר שבע אשר כעת תקרא סֶבַּע, ומשָׁם לבאר שבע אשר גם היום תקרא בִּיר-סֶבַּע (ומקומה בתוך הנחל) ולמערבה של באר שבע במרחק 37 קילומיטר הנחל הזה מתאחד עם נחל רחובות (אשר בעת יקרא ואדי רוּחֶיבֶּי) הבא מארץ הנגב, ומשָׁם נחל גרר יסוב למערבית צפונית ועובר על פני עיר גרר אשר כעת תקרא דזשֶׁרַאר, ומשָׁם מתגלגל עוד 8 קילומיטר צפונה וימה ונופל לים הגדול מנגב לנמל של עזה במרחק $8\,^1/_3$ קילומיטר.

נגבה לעיר גרר $1\,^2/_3$ קילומיטר אל נחל גרר יורד הנחל שהערביים קורין לו שֶׁירַיַא. על שפת הנחל הזה ולמזרחה של עיר גרר במרחק 16 קילומיטר יש מקום חרב שהערביים קורין לו חורבת אַבּוּ דְזשֶׁרַא זה המקום חורבתא-סגירתא הנזכר בתוספתא (א).

הערה (א) תוספתא נגעים פ"ו והובאה בסנהדרין ע"א א: תניא אר"א ב"ר צדוק מקום הי' בתחום עזה והיו קורין לו חורבתא סגירתא.

שהוא בתחום עזה, כי הוא מזרחית דרומית לעזה במרחק 17 קילומיטר, אבל מחברון, מאשקלון ומבית גוברין הוא רחוק הרבה לכן אמרו עליו שהוא בתחום עזה. ברם המקום חירבתא סגירתא (אַבּוּ־דוּשִׁירָא) לארץ ישראל יחשב (א) ולא כעזה שהיא חו״ל (ב).

דרומית מערבית לחורבתא־סגירתא במרחק 4 קילומיטר אל נחל שֶׁרִיַא הנזכר יורד נחל הבְּשׂוֹר. והדרך ההולכת מצקלג הנגבה (אל באר שבע והלאה) עוברת את הנחל הזה במרחק 16 קילומיטר מצקלג. נראין הדברים כי הנחל הזה ה׳ נקרא על שם עיר הבְּשׂוֹר אשר על שפתו ואצל העיר הזאת הדרך עוברת את הנחל. בעת העיר הזאת חרבה והערביים קורין לה חורבת אַבּוּ-סַמְרַא היא עיר הבשור לפנים.

הערה (א) לכן דין נגעי בתים נוהג שָׁם.

הערה (ב) כי עזה חו״ל כמו צור, כמאמרם בירושלמי בכורים פ״ג ה״ג רבנין דקיסרין אמרין ממנים זקנים בחו״ל ע״מ לחזור. ר״י בר נחמן הוה בעזה ומנוניה ע״מ לחזור, ר׳ זמינא הוה בצור ומנוניה ע״מ לחזור. כי עזה וגבולה וצור וגבולה גם ע״י עולי מצרים לא נכבשו. אולם חורבתא סגירתא (אַבּוּ־דוּשִׁירָא) מקומה מחוט הכיבוש ולפנים כמו שיבואר להלן.

והרי״ט מטראני ז״ל בתשובתו לשאלה סי׳ מ״ז כתב כי עזה חו״ל וחולק על בעל כפתור ופרח ז״ל שאמר על עזה שהיא א״י. וראיתו של בעל כפתור ופרח ממה שאמרו עיר אחת יש בתחומי עזה וקורין לה חורבתא סגירתא דחה מהרי״ט, באמרו שהמלים בתחומי עזה היינו לא רחוק מעזה אבל לא אצל עזה, כי עזה בחו״ל וחורבתא סגירתא בא״י. ובזה דברי מהרי״ט מילי דברירין אינון ולית בהון ספיקא כלל. אולם מה שכתב שם מהרי״ט כי עזה נכבשה ע״י עולי מצרים, ברם עולי בבל לא כבשוה בשביל זה היא חו״ל ודינה כסוריא, דבריו אלה, במחב״ת, אינם מחוורים, חדא שהמקומות בא״י המערבית שכבשו עו״מ ולא כבשו עו״ב כמו מכזיב ועד הנהר, אינם נדונים כסוריא, ושם בשביעית לא נעבד אף בתלוש, והמוכר עבדו לשם לא יצא לחירות, וטומאת עפרה אינה ידועה. והשנית בתוספתא שביעית פ״ד אמרו: סמוך לעמון ומואב ולארץ מצרים שתי ארצות או נאכל ונעבד או לא נאכל ולא נעבד, היינו בשביל שבדרום א״י החזיקו עו״ב בכל מה שהחזיקו עולי מצרים.

והנביאים האחרונים בעלותם מבבל קדשו את גבול דרומית מערבית של א״י בקו מתוח מן רקם גיאה עד גיניא דאשקלון, נוכל להבין טעמם ונימוקם מפני שידעו אשר גם עולי מצרים הוליכו גבול כיבושם בקו מתוח מקדש ברנע עד עיר אשקלון. וחכמי המשנה ידעו מן הקבלה כי חורבתא סגירתא אף שהיא קרובה לעזה (ביניהן רק מהלך 3 1/2 שעה) בכל זאת מקומה מחוט הגבול ולפנים. והשטח אשר מהקו הזה (קדש ברנע—אשקלון) ולחוץ היינו עזה וגרר-גרדיקי עד נחל מצרים לחו״ל יחשב. רק על השטח גרר-גרדיקי עד נחל מצרים לא גזרו טומאה מפני שהוא נוה רע, ובלאו הכי לא ילכו הכהנים לשם.

פרק ששי.

תחום א״י שכבש יהושע בן נון.

אחרי שתארנו את א״י לגבולותיה (א) ובתמונתה הטבעית, וגראו ההרים והגיאיות, הַיָמים הנהרות והנחלים הנזכרים בתנ״כ ובתלמוד, לא יכבד עלינו לתאר הגבול הצפוני שאליו הגיע יהושע בן נון בכיבושו, הוא הגבול אשר במשנה (ב) יקרא תחום א״י שהחזיקו עולי מצרים.

יהושע בן נון שלש פעמים רָשַם בכתב אמת (ג) את הקצה הצפוני מכיבושו שהוא בעל גָד בבקעת הלבנון תחת הר הרמון, וכל מי שדרכו להתבונן בדברי המתרגם יב״ע ובדברי רש״י ז״ל, יראה כי בעל גד שתרגומו מֵישַר גד, זה המישור שהערביים קורין לו מֶרְדְזְש עַיוֹן (ד) וששטחו יכיל בערך אַלְפַּיִם היקטאר (ה). אולם בימי יהושע בן נון הי׳ נקרא בעל גָד, הוראתו המישור הנשען לעיר גָד, כי במקצוע מערבית צפונית של המישור הזה יושבת העיר גד העתיקה שהערביים קורין לה גְדֵדָה ובמבטאם ישָמע שדֵיְדָה.

זאת גד-שְדֵיְדָה היתה העיר הקיצונה שכבש יהושע בבקעת הלבנון. ומלבד אשר ע״י מצבה בצד המישור הנרחב שבבקעת הלבנון נוכל להכיר כי לשְדֵיְדָה היום יקרא לפָנים גָד, והמישור שאצלה הוא בעל גָד (כתרגומו), עוד נוכל להוכיח אשר בימי יהושע בן נון לעיר הזאת קראו בשני שמות: דיבן—גד, כי להחלק הצפוני של עיר שדֵיְדָה כעת קורין דִיבִּין Dibin (ו). ובזה נגלתה תעלומה בהקירת הארץ, וראוי לשום לב להתגלות כזאת, אשר לעיר הראשונה שכבשו בני ישראל בראשית בואם בגבול ארצם (בעָברם את נחל ארנון) קראו בשם דיבן-גד (ז), ואחר שמונה שנים, לעיר האחרונה, בגמר מלאכת כיבושם

הערה (א) הם תחומי א״י שבכתובים.

הערה (ב) שביעית פ״ו. חלה פ״ד.

הערה (ג) ס׳ י״א. י״ב. י״ג.

הערה (ד) כלומר מישור עִיוֹן, בשביל שצרו המזרחי של המישור הזה נשען לעיר עִיוֹן אשר היום תקרא חִיָם.

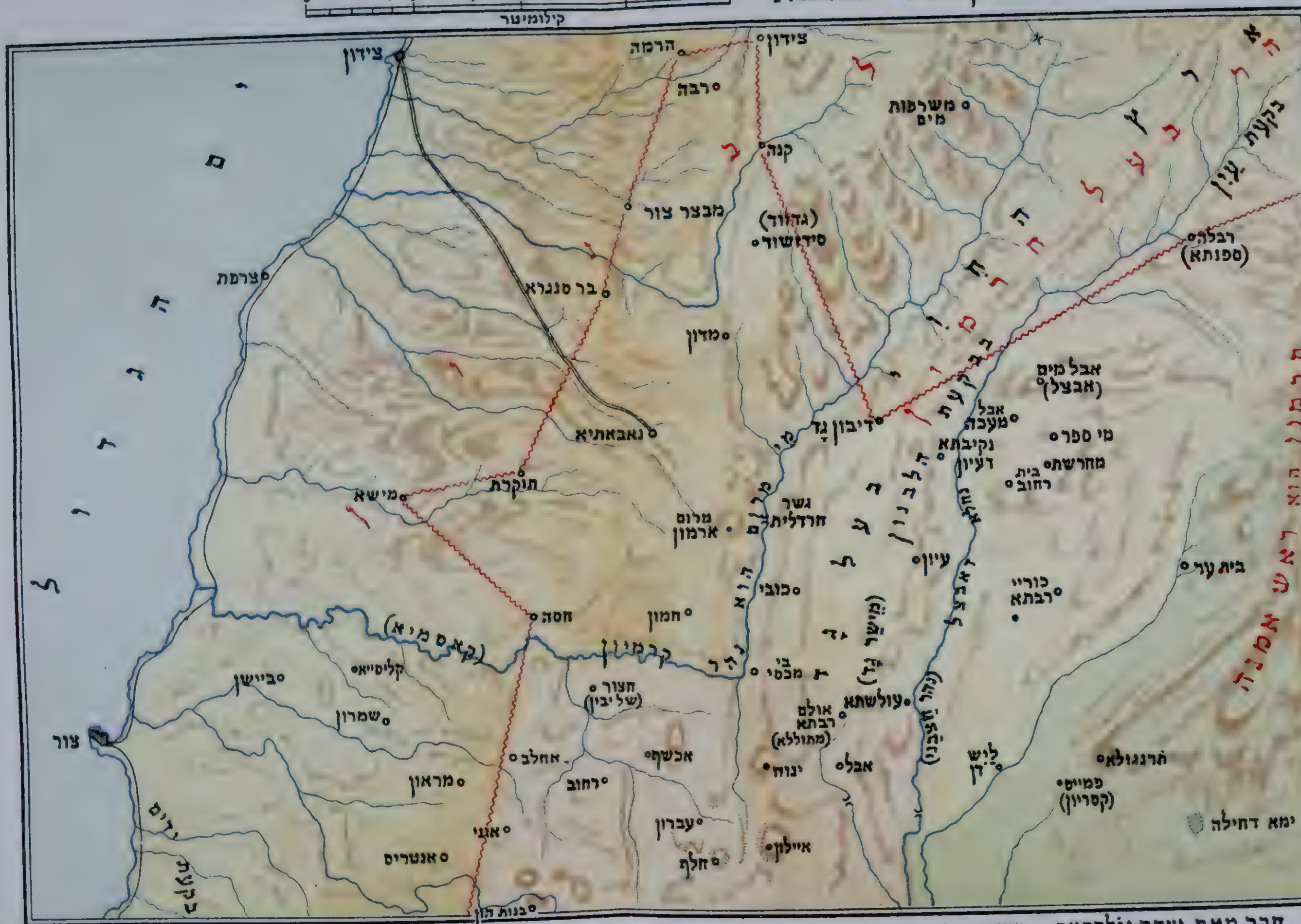
הערה (ה) והשלישית משטח המישור (בעל-גד) קנה הברון אֶדמונד די רוטשילד עבור יושבי אולב-רבתי (מתולה).

הערה (ו) וגם השם בּוּאֵידִי Bueibe שקורין להחלק המערבי של שדֵיְדָה נגזר ונשתנה מהשם דיבן.

הערה (ז) במדבר ל״ז.

רושם המראה תחום א"י שכבש יהושע בן נון (שהחזיקו עולי מצרים)

קו המדה 1:300.000

חֻבר מאת יצחק גולדהאר. בשנת ה'ת'רס"ז:

המצייר: אברהם גאנון.

ליטאג. אייזיק צבי שילד.

בבקעת הלבנון, ג"כ קראו בשם דיבן-גד. מזה נראה כי השם דיבן-גד הוראתו אֹמֶר (א) מזל טוב. לעיר אשר בקצה האחרון של כיבושם קראו מזל טוב כמו לעיר אשר בקצה הראשון של כיבושם.

ונגלתה השגיאה הגסה של אחדים מהחוקרים החדשים האומרים כי העיר דיבן־גד, התחנות הראשונה בא"י בנסעם מגבול מואב צפונה, היתה נַחֲלָה לשבט גד. והחוקרים הללו העמידו דבריהם על השם גד הנלוה אל השם דיבן, וראָיָתָם היא הטעתם, כי באמת דיבן גד הדרומית היתה בחלקו של ראובן וקראו לה דיבן־גד ע"ש המזל הטוב, וגם בן יעקב אבינו נקרא גד מטעם זה, כמו שאמרו בב"ר פ' ע"א : ותאמר לאה בא גד, אתא גדא דביתא, אתא גדא דעלמא.

צפונה לבעל גד בבקעת הלבנון משתרע הר בעל חרמון (והערביים קורין לו דזשֶׁיבֶּל דאהר) שארכו 17 קילומיטר, ושם יָשַׁב העם הַחִוִּי כדכתיב (שופטים ג' ג') והחוי יושב הר הלבנון מהר בעל חרמון עד לבוא חמת. ונקרא בשם הר בעל חרמון ומתרגמינן טוּר מֵישַׁר חרמון, כי אע"פ שהוא הר ויש בו מקומות שהם גבוהים למעלה מאלף ומאה מיטר, בכל זאת יקרא גם בשם בעל (מֵישַׁר), יען כי לעומת הר חרמון (שבצדו המזרחי) למישור יֵחָשֵׁב.

ההולך בבקעת הלבנון לאורך הגב של הר בעל חרמון יכול לראות צפונה ונגבה מרחק רב מאד. ים הגלילה (ימא דסמכי) וים כנרת מתראים לפניו כספלים של כסף וביניהם הירדן מתוח כפתיל תכלת, אז יראה ויבין כי הר בעל חרמון הי' נקרא גם בשם ארץ המצפה הנזכרת ביהושע י"א ג' : והחוי תחת חרמון בארץ המצפה (ב). והעיר שהערביים קורין לה כפר מישקה לפנים נקראה מצפה כי ישיבתה בגובה של ארץ המצפה, והבקעה המשתרעת על פני מזרח כפר מִישְׁקָה היא בקעת המצפה אשר בה נשמדה שארית חיל מלכי הצפון בהלחמם עם יהושע בן נון.

ובצד הקצה הצפוני של הר בעל חרמון (דזשֶׁיבֶּל דָאהר) יושבת העיר רחוב לבוא חמת (ג) אשר היום נקראת חורבת רוחא.

הערה (א) כי השם דבון מורה אמירה, מלשון דובב שפתי ישנים. ומזה השם דִּבָּה וכפירש"י בפסוק וַיָּבֵא יוסף את דִּבָּתָם וכו' ע"ש ; דבון גד הוראתו אֹמֶר מזל טוב, ואות יו"ד נוספת לתפארת הקריאה.

הערה (ב) כי אם נתבונן בשני הכתובים, היינו ביהושע י"א ג' ובשופטים ג' אז נראה כי הַחִוִּי יָשַׁב בארץ המצפה זה הר בעל חרמון הנמשך מבעל גד צפונה עד המישור לבוא חמת והקצה הצפוני של הר בעל חרמון מגיע עד רחוב (חורבת רוחא).

הערה (ג) בשביל שהיו שתי ערים בנחלת אָשֵׁר שנקראו גם הן בשם רחוב, וכן בית רחוב שאצל לַיִשׁ־דן, לכן זאת שבבקעת הלבנון נקראה רחוב לבוא חמת.

והארץ דמישתרעת מהר בעל חרמון צפונה עד הגבול הצפוני ד־ישום בתורה, היינו הארץ הנמשכת מן העיר רחוב צפונה עד הקו צדד־זפרון, היתה ארץ הַחִתִּים הנזכרת במאמר הש״י ליהושע בן נון: כל ארץ החִתִּים וכו׳. העיר אַעִיתִי Aiti אשר למערבה של עיר סִבְרַיִם (סוּ־בַּארַדַא) במרחק 23 קילומיטר, לפנים היתה נקראת בשם הַחִתִּי והיא היתה מטרופולין בארץ ההיא (א). שָׁם בארץ החִתִּים במרחק 5 קילומיטר למערבה של העיר הַחִתִּי־Aiti הבירה, יושבת העיר לוּז שנבנתה ע״י האיש הכנעני שהראה לבני יוסף את מבוא העיר לוּז שבהר אפרים (ב) כדכתיב וילך האיש ארץ החִתִּים ויבן עיר ויקרא שמה לוּז הוא שְׁמָהּ עד היום הזה (ג). ולוּז שְׁמָהּ גם עתה בימינו. אולם ברבות הימים נוסף לה עוד שֵׁם, וכעת תקרא קַמִיד־אֶל־לוּז Kamid el Loz (ד).

מִיְפֵה נוֹף שבבקעת הלבנון אשר חָלַק הש״י לישראל, כבש יהושע רק חלק קטן הוא בעל־גד (מֶירדזיש־עַיון) עם הערים: גד, כובי וּבי מכסי (ה) בצדו המערבי, וגם הערים עִיוֹן ונקיבתא דעיון אשר בצדו המזרחי (ו), ושאר אדמת ישראל אשר בבקעת הלבנון מבעל גד והלאה צפונה עד הגבול הרשים בתורה (היינו עד הקו צדד, זפרון, חצר עינן) לא נכבשה, ונשארה ביד שני עמים, החוי והחתי. החוי יישב בהר בעל הרמון הנמשך מבעל גד

הערה (א) העיר הַחִתִּי (Aiti) יושבת על הדרך ההולכת מהכפר דְשִׁיב־רְשִׁינִין קדמה לסִבְרַיִם סוּעְ־בַּאראדא) ולחצר עינן.

הערה (ב) יעקב אבינו ללוז שבהר אפרים קרא בית אל, וכן קראו לה בניו בכבשם את הארץ.

הערה (ג) ואמרו בגמרא סוטה מ״ו ע״ב: הוא שמה עד היום הזה שבא סנחריב ולא בלבלה נבוכדנצר ולא החריבה, ואף מלאך המות אין לו רשות לעבור בה, אלא זקנים שבה בזמן שדעתן קצה עליהן וכו׳.

הערה (ד) צריך להעיר על דבר השם קַמִיד בלשון ערבי שֶׁיֵּשׁ לו שתי הוראות: מורה על קינה בכי תוגה ועצב, וגם מורה ענין השתנות.

גראין הדברים אשר בדורות שאחר חתימת התלמוד אנשי העיר הזאת צאצאי הכנעני ההוא מפני איזו סבה עזבו את עיר לוז ובטלה סגולתה להאריך ימי יושביה, אז יושביה החדשים יחד עם שכֵנֶיהָ, בזכרם חמדת סגולתה אשר היתה לה בימי קדם—משום עג״נ קראו לה קַאמִיד־אֶל־לוּז כלומר, לוז העצובה, לוז של בכי ומספד.

וגם ענין השתנות הנכלל בשם קַמִיד יעיד על המקרה ההוא; קַמִיד־אֶל־לוּז פירושו לוז שנשתנה (ממה שהיתה בימי קדם).

שתי הוראות המראות על ענין אחר, יחד עם המצב הגיאוגראפי של העיר הזאת בתוך ארץ החתים, מוציאים את דברי אלה מגדר השערות ופטפוטי הוקרים, ומעלים אותם לדברים הנראים בעליל, המראים אמתת דברי חז״ל גם באגדות.

הערה (ה) כובי נקראת היום כירבי Chirbe. ולבי־מכסי לפנים, יקרא היום מִיְמִיס (דֵיר מִיְמִיס)

הערה (ו) עיון תקרא היום חַיָּים. נקיבתא תקרא היום איבל Jbl, כמו שיבואר להלן בתחום א״י שהחזיקו עו״ב.

עד רחוב לבוא חמת (כעת חורבת רוחא). והחתי נשאר במישור דנמשך מן רחוב צפונה עד הגבול, היינו עד הקו צדד־זפרון־חצר עינן.

כתיב (א) הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה, ונחלקו רבותינו ר' חנניה ור' מנא. ר' חנניה אמר כל מה שכיבש יהושע כיבש זה ור' מנא אמר יותר ממה שכיבש יהושע כיבש זה (ב). ולפע"ד בהוראת השם לבוא חמת הם חלוקין, היינו מאיזה מקום שבבקעת הלבנון תתחיל הבקעה להקרא בשם לבוא חמת, מאן דאמר כל מה שכיבש יהושע כיבש זה סבר כל בקעת הלבנון עם השטח ההררי בעל חרמון (דזשיבל דאהר) שבתוכה וגם החלק הדרומי של בקעת הלבנון היינו בעל גד (מירדזש עיון) שכבש יהושע כל זה יקרא בשם לבוא חמת, ומסתברא כי ירבעם בן יואש כיבש עד לבוא חמת של כיבוש יהושע. ומ"ד יותר ממה שכיבש יהושע כיבש זה סבר כי דמישור בעל גד וההר בעל חרמון אף שמקומם בבקעת הלבנון לא נקראו בשם לבוא חמת, כי השם לבוא חמת נופל רק על המישור שבבקעת הלבנון אשר ראשיתו אצל הקו צדד־זפרון (הקרוב לעיר רחוב), ומשם ולצפון עד עיר חמת המישור רחב מאד והדרך לחמת הולכת כמעט בקו ישר. ועד הקו צדד־זפרון (שהוא הקצה הדרומי והתחלתו של לבוא חמת) לא הגיע יהושע בכיבושו, ובירבעם כתיב הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת, ע"כ כיבש ירבעם יותר ממה שכיבש יהושע.

מן הכתובים למדנו כי העיר גד־שדידי יושבת במקצוע צפונית מערבית של כיבוש יהושע בבקעת הלבנון, ושם ראינוה שהיא קרובה מאד לנהר מרום־קרמיון (ג) וצפונה לגשר חרדלי במרחק $7\,^1/_2$ קילומיטר. אולם על דבר מקצוע צפונית מזרחית של כיבוש יהושע בבקעת הלבנון לא נזכר בספרי הנביאים, רק נוכל להבין ממוצא דברי חכמי המשנה אשר בחלק המזרחי של בקעת הלבנון הגיע כיבוש יהושע עד עיר ספנתא (ד) אשר מקדם לבקעת עַיִן Wadit-ein (ה). היא העיר החרבה שהערביים קורין לה חורבת זְפֵנֵי

הערה (א) מלכים ב' י"ד כ"ה.

הערה (ב) ירושלמי חלה פ"ב ה"ב. ומהתוספתא שהביא ר' סידור סיוע לר' מנא נודע לנו כי ר' מנא הוא שאמר יותר ממה שכיבש יהושע כיבש זה, ובשביל שלא להקשות עליו אם ירבעם בן יואש שהי' קודם גלות הארץ כבש בירושה וישיבה עד לבוא חמת שהוא גבול א"י הנרשם בתורה א"כ למה החלק הצפוני, הוא אשר מן הנהר ואמנה ולפנים יחשב כסוריא לכל דבר: לענין שביעית, לחלה, למכירת עבדים ולטומאה, והי' צריך לְהֵחָשֵׁב כהארץ שהחזיקו עולי מצרים, לכן הביא ר' סידור תוספתא: ימים קלים עשו ישראל באותה הארץ (שהוסיף זה על כיבוש יהושע) ויצאה מידם לפני גלות הארץ, ולאו כיבוש גמור הוא.

הערה (ג) במרחק שני קילומיטר למזרחו של הנהר.

הערה (ד) המתבונן יראה כי הגרסא ספנתא אשר בספרי פ' עקב יותר נכונה. והגרסא סנפתא אשר בתוספתא שביעית פ"ד משובשת מעט ע"י מעתיק ששינה מקום שתי אותיות.

הערה (ה) ולעיל בס"א בענין הגבול המזרחי של א"י כבר מבואר כי הבריטאנים שחברו

Sefine. וכבר מבואר לעיל (פ"א) שהיא הרבלה (דפני) אשר מקדם לעין, היינו למזרחה של בקעת עין.

ואחר שנתבאר קצה גבול כיבוש יהושע בבקעת הלבנון (א) ראוי ג"כ לדעת עד היכן הגיע כיבוש יהושע בהר הלבנון. בשביל זה צריך להתבונן היטב בגבול הצפוני מנחלת שבט אשר כפי שתאר יהושע בן נון בספרו (פי"ט), ונראה את עצמנו כאלו הולכים אנחנו בגבול שבט אשר. ומעיר עברון שהערביים קורין לה מַרְקַבֵּי (ב) נלך 5 קילומיטר לצפונית מערבית עד עיר רחוב שהערביים קורין לה אִיבְּרִיחָא. ומשם נלך דרך שליש שעות לצפונית מזרחית עד עיר חמון שהערביים קורין לה אֶל חַמְרָא. והיא בעבר השני (היינו בעבר הצפוני) של הנהר מרום־קרמיון־קאסמיא (ג). העיר חמון (אל חמרא) יושבת בקצה הדרומי של הלבנון המערבי וסמוכה לעיר מרום-ארמון (ד).

צפונה לעיר חמון במרחק 2 ½ קילומיטר (מהלך 6 שעות) בין הרי הלבנון על נהר סנגריא Nahar Zaharani יושבת העיר קנה אשר כעת נקראת כפר חונה (ה). ומן עיר קנה נלך צפונה מרחק 5 ½ קילומיטר (מהלך שעה והצי) ונבוא לעיר צידון רבה, זאת העיר אשר היום נקראת דזשיזין (Dschesin) הסמוכה לעיר רַבָּה אשר כעת היא חרבה ונקראת ראהבא Rahba ויש שקורין לה עַבָּה Ghaba. המרחק (בקו ישר) מן צידון-דזשיזין הנגבה עד רבה 3 קילומיטר. אולם הר זקוף נצב ביניהן ובשביל זה ההולך מצידון־דזשיזין לעיר רבה צריך להקיף הדרך הנמשכת יותר משעה אחת. כעת בעלי צידון-דזשיזין עובדים גם אדמת רבה כי אחוזת נחלתם היא.

נקל להבין כי בימי קדם בעת אשר השכלת (Entwickelung) העם הצידוני במסחר, בחרושת המעשה ובכל עבודה בשדה התרבזה בלבנון שבין הים הגדול ובין הנהר

מפת א"י טעו בכתבם ואדי־טין Wadi-Tein, כי לו דקדקו היטב בשמעם מבטא השם הזה מהערביים היו יודעים שצריך לכתוב ואדיט-עין Wadit-Ein. וע"י שגיאתם זאת נעלם מהם המקום מקדם לעין, ונלאו למצוא הרבלה היא דַפְּנֵי בת"י, היא דְפִינֵי בערבי. זאת אשר בזמן המשנה נקראה ספנתא.

הערה (א) שנראהו כאלו חוט מתוח מעיר כובי Chirbe אשר אצל גד (שדידי) עד ספנתא שהיא רבלה.

הערה (ב) ונתחלפו: אות ן' לאות מ' ואות ע' לאות ק' וגם מקום האותיות נשתנה.

הערה (ג) את העיר הקטנה חמון, קָנָה (לפני שנים אחרות) נצרי אחד מצידון. יושביה נצרים ארמים (מארוניטים) ולהם שלשים בתים.

הערה (ד) וכבר מבואר לעיל כי העיר מרום-ארמון העתיקה, כעת תקרא ארנון Arnun.

הערה (ה) קנה העתיקה אשר כעת תקרא כפר חונה Kefer Chune כעת לא עיר מצער היא, יותר ממאה וחמשים בתים יש בה. העם היושב בה חציו מבעלי דת ישמעאלים ויתרם נצרים קטולים ומעט מארוניטים, שני עינות מים, בית ספר, רופא מן אוניווירזיטים ובית מרקחת.

מרום (Litani) והעיר קַנָּה היתה עיר גדולה וגם צידון־דושֵׁיזֵן יכול להיות שהתרחבה הנגבה, אז המרחק שבין שתי הערים האל הי' מִצְעָר מאד ושתיהן כעיר אחת נחשבו (א).

ורבים מחוקרי הארץ ומהמבינים במקרא שגו בחשבם כי צידון רבה שבקצה הצפוני של כיבוש יהושע היא צידון עיר המלוכה אשר על שפת הים, וְשגיאתם באה להם מזה שלא ידעו באיזה קו שָׁב הגבול (מצידון רבה) הרמה ועד מבצר צֹר וכו' שהוא הגבול בין שבט אָשר ובין אדמת ממלכת צידון כמו שיבואר בענין זה.

בסביבות קנה וצידון רבה היו עוד ערים בשם צידון, הֵן אשר כעת נקראות: סִקְנַיָּא, חורבת סַיְדָא והורבת זַתּוּן אשר אצל קנה (כפר חונה), גם צידון שעל שפת הים קרובה להן (מצידון רבה ומן קנה עד צידון שעל שפת הים מהלך שש שעות). את כֻּלָּן יחד הזכיר הכתוב בשם כל צידונים (יהושע י"ג ו').

ומצידון־רבה (דושֵׁיזֵן) אשר בקצה הצפוני של הכיבוש שב הגבול הנגבה. ובראשונה הגבול נמשך מצידון רבה הרמה שהערביים קורין לה רום Rum (ב) שהיא מערבית דרומית לצידון רבה (דושיזן) במרחק 4 קילומטר. ומשם הגבול הולך הנגבה עד עיר מבצר צֹר אשר היום נקראת קַלְעַת־סוּרְבֵּי Kalat Surbe. ובתלמוד ירושלמי נקראת בשם כרכא רבא (ג) כמו שיבואר להלן.

יהושע בן נון אחר שתאר את גבול נחלת אָשר עד מבצר צֹר כתב: וְשב הגבול חוֹסָה, היא העיר קְסֵיבֵּי Ksebe אשר אצל נהר מרום־קאסמיא כמו שיבואר בענין זה. ברם מדברי הכתוב שהם קְצרים מאד לא יכולנו להבין איך נופל לשון "וְשָׁב" על הקו

הערה (א) כמו העיר לו-דבר אשר בעבר הירדן בגלעד.—צריך להעיר אשר גם דברי המתרגם יב"ע מסכימים עם דברינו, כי ביהושע פי"ט בגבול שבט אָשר תרגם יונתן עד צידון רבא (ולא רבתא) ואם הי' דעתו לפרש עד צידון הגדולה הי' לו לתרגם עד צידון רבתא, כמו בבל רבתא שבדניאל, וכמו שתרגם אונקלוס (על ננוה) היא העיר הגדולה—היא קרתא רבתא, וכמו אולם רבתא וכוריו רבתא הנזכרות בתוספתא שביעית פ"ד ובספרי סוף פ' עקב. ומה שמצינו ביהושע י"א בענין מנוסת חיל מלכי הצפון ובני ישראל רדפו אחריהם עד צידון רבה ושם בת"י כתוב עד צידון רבתא, צריך להבין כי שם בפי"א מעתיק אחד הוסיף אות ת' מדעתו, כי חשב אשר לפי חֻקי לָשון ארמי צידון רבה צריך לתרגם צידון רבתא, ברם בפי"ט בהגיעו לגבול נחלת אָשֵר שהוא גבול כיבוש יהושע, שָׁם המעתיק לא העיז לשנות דברי המתרגם.

הערה (ב) מדכתיב ושב הגבול הרמה ולא כתיב הרמתה היינו יכולים לומר אשר גם בימי יהושע בן נון העיר הזאת היתה נקראת רָם או רום ואות ה' האחרונה בתיבת הרמה במקום למד בתחילתה, אולם יב"ע שתרגם ותב תחומא לרמתה הודיע לנו כי רמה שמה.

הערה (ג) עיר מבצר צור תרגם יונתן קירוין כרכין. במשנה ובתלמוד נקראת בשם כרכא רבא; נזכרת בתוספתא שביעית פ"ד ובספרי סוף פ' עקב והובאה בירושלמי שביעית פ"ו בתחום א"י שהחזיקו עו"ב; והגרסא שהובאה בירושלמי שביעית היא הנכונה.

הנמשך ממבצר צֹר (היא ־קַלְעַת סוּרְבִּי) עד הוֹסה־קְסֶבֶּי. והלא הערים: רמה, מבצר צֹר והוסה שלשתן יושבות כמעט על קו ישר. אולם חכמי המשנה הודיעו לנו עוד שלש ערים: בר־סנגרא Der Zaharani, תוקרת Duer, ומישא Kalat Meis היושבות על הגבול מנגב למבצר צֹר כמו שיבואר להלן, מדבריהם נוכל להבין אשר הגבול בעברו מבצר צור אינו הולך ישר הנגבה להוסה (קסֶבֶּי) רק מתעקם מעט מע־בה לעיר תוקרת Duer ולעיר מישא Kalat meis,(א), ומעיר מישא שב הגבול (ממערב למזרח) הוסה. וכתרגומו ותב תחומא לחוסה.

טרם נשים פנינו ללכת מן חוסה הנגבה נדבר דברים אחדים על אודות הקצה הצפוני מהכיבוש שכבשו יהושע והשופטים ומלכי ישראל, מהכיבוש שכבשו בירושה וישיבה.

לפי מה שנתגלה לנו מגמת הנביאים האחרונים בעלותם מבבל שלא חדלו להחזיק בעיירות הסמוכות לספר של כיבוש עולי מצרים (יבואר להלן בתחום א"י שהחזיקו עו"ב) אנו מוכרחים להחליט כי בהר הלבנון, יהושע וב"י לא כבשו בירושה וישיבה שטח שלם מנהר מרום-קאסמיא עד צידון־רבה (היא דשֶׁיזין), כי בגמר חלוקת הארץ הרבה כנענים שבו לעריהם העזובות החזיקו בהן והתבצרו בתוכן.

בימי שפוט השופטים לא חדל שבט אָשר מִיַּחל לכיבוש גמור בירושה וישיבה לקחת את כל השטח ההוא עם הערים שנפלו בגורלו. אולם את עיר צידון רַבָּה (דשֶׁיזין) לא כבשו בני אָשר. והערים חַמּוֹן (חַמְּרָא), קנה (הונה), הרמה והוסה אעפ"י שנכבשו כיבוש גמור בירושה וישיבה לא נשארו ביד ישראל עד גלות הארץ, כי שָׁנים רבות לפני גלות הארץ לקחו אותן הגוים מיד ישראל, רק ערים מֻבְדָּלות: מבצר צור, בר סנגרא, תוקרת ומישא היו לשבט אָשר בקרב הכנעני יושב הלבנון, ובשביל ארבעת הערים המֻבְדָּלות האל אף שהיו ביד ישראל בירושה וישיבה לא נוכל לומר שגבול כיבוש עולי מצרים הי' צפונה לנהר מרום־קאסמיא, כי מושג השם גבול שיֵאָמר לקצה של ארץ ומדינה, יורה על קצה של שטח שלם ולא על ערים מֻבְדָּלות בודדות, לכן לא נסור מדברי חכמי המשנה שמסרו לנו כי השטח השלם שהחזיקו עולי מצרים משתרע לצד צפון עד הנהר, היינו עד נהר מרום־קרמיון־קאסְמְיָא (ב) אשר על שפתו יגדלו למכביר הקנים

הערה (א) בגבול של בני אָשר הכתוב לא הזכיר הערים: בר סנגרא, תוקרת ומישא בשביל כי שלש הערים הללו נבנו אחרי מות יהושע, ברם הגבול שתיחם יהושע בן נון עבר דרך המקומות או השדות אשר אח"כ נבנו שָׁם הערים בר סנגרא תוקרת ומישא. ועל מהלך הגבול מן המקום שאח"כ נבנתה שם עיר מישא עד עיר חוסה נופל לשון ושָׁב, כלומר הגבול הנמשך מן הרמה (עד מקום עיר מישא) חדל להיות נמשך מצפון לדרום, אבל שָׁב להיות מתוח ממערב למזרח, עד חוסה;

הערה (ב) משורש פעל קָסַם בלשון ערבי שהוראתו חִלֵּק והִפְרִיד נוכל להבין כי לְנָהָר

הגנבוכים אשר בתלמוד נקראים בשם חַצַב (א).

ובן גדות הירדן ושפת נחלא דאבצל (נהר חַצְבָּני) שבגבול המזרחי של כיבוש יהושע מגדלים קני חצב רבים. זה שאמרו בגמרא (ב"ב נ"ו ע"א) מאי חצובא אמר רב יהודה אמר רב שבו תיחם יהושע את הארץ.

ואחרי אשר מדברי המשנה (שביעית פ"ו וחלה פ"ד) נודע לנו כי הגבול הצפוני של כיבוש יהושע הי' הנהר הגדול והעז הוא נהר מרום־קאסמיא, נוכל להבין דברי רב שבו (בחצובא) תיחם יהושע לישראל את הארץ שכוונתו על הנהרות מגדלי החצב אשר על הגבול הצפוני ועל הגבול המזרחי של כיבוש יהושע. ורק לגבול הצפוני ולגבול המזרחי נתן רב סימן, יען כי הם נמשכים באמצע הישוב, אבל גבול מערב שהוא ים הגדול וגבול נגב שהוא מדבר פארן אינם צריכים סימן (ב).

גם בבקעת הלבנון בהחלק שבו עבר יהושע בחרב נטושה ובכבד מלחמה, גם שם לפי הבנתנו מדברי חכמי המשנה (ג) נשארו הרבה כרכים שלא כבשום עולי מצרים. העיר

הזה הערביים קורין קאסמיא בשביל שהוא מחלק ומפריד בין הארץ שנכבשה ע"י יהושע בן נון ובין הארץ שלא נכבשה, כי כן קבלו הערביים מאבותיהם ששמעו מהיהודים.

הערה (א) במשנה ובגמרא העשב הזה נקרא בשם חצב או חצובא, ובמסכתא ע"ז י"ד ע"ב אמרו מאי חצב קשבא. וגם בלשון ערבי נקרא כן: לקנה אחד קורין חצובא Asabe ולרבים ולכל המין קורין חַצַב Asab. ובמסכתא ב"ק נ"ח ע"ב: ההוא גברא דקץ קשבא מחבריה ופירש"י דקל; ובערוך פירש קשבא זה דקל פרסאה. נראה לי כי השם קשבא לדקל הוא שם מָשָׁל בשביל כי מַצַבְתּוֹ Sein Stamm ארוך וזקוף כמו קנה־חצב Schilfrohr.

הערה (ב) דברינו אלה מבררים הבנתנו בדברי רב שאמר שבו תיחם יהושע לישראל את הארץ שכוונתו על תחומי א"י בכלל ולא על הגבולים שבין שבט לשבט. ובפירוש הרשב"ם למסכתא ב"ב, שם בדף נ"ו ע"א בדברי רב שבו תיחם יהושע את הארץ, ראינו כתוב: „בין שבט לשבט בין איש לאיש". אולם בירושלמי פאה פ"ב ה"א אמרו: רב חסדא בעי בהן חלק יהושע את הארץ, אתא ר' חנינא בשם רב חסדא בהן תיחם יהושע את הארץ, הרי בפירוש אתמר כי רב חסדא אשר מקודם הי' לו ספק בדברי רב אם בהן תיחם את הארץ או בהן חלק את הארץ, בא למסקנא כי רב אמר בהן תיחם יהושע את הארץ.

ועל דבר העשב (או הקנים) חצובא, נראה מסוגיא דתלמודא (ביצה כ"ה ע"ב, ב"ב נ"ה, וגם נ"ו ע"א) אשר באי"י ובבבל היו נוהגים לנטוע חצובא על הגבול בין שדה איש לשדה רעהו בשביל כי שרשי הקנים האלו יורדים תחתיהם ואינם מתפשטין לצדדין, וכל בעל שדה יכול לחרוש עד הקנים ממש. ברם צריך להעיר כי חצובא היו נוטעים רק על הגבול שבין שדות בית השלחין אשר שם האדמה לחה בכל ימות השנה אבל לא בין שדות בעל. ומכש"כ שלא נָטְעו בגבולים העוברים דרך ההרים, כי ההרים אינם יכולים לגדל קני חצב.

הערה (ג) להלן בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל יבואר מה שנתגלה לנו מדברי חכמי המשנה אשר בקצה כיבוש עו"ם החזיקו עו"ב בכל הערים אשר בתקופת הכיבוש הראשון נכבשו כיבוש גמור, היינו רק בערים שהיו ביד ישראל עד גלות הארץ.

דיבן־גד (שדֵ־יְדֵי־דיבֵין) ע"י עולי מצרים לא נכבשה בכיבוש גמור. כפי הנראה ימים קלים עשו ישראל באותה העיר. והערים הגדולות: עיון (הַיָּם) ואבל בית מעכה (אַבּוּ־עֶמְכָּה) ואבל מים (היא הַצְּבָּיָא) יצאו מרשות ישראל והארמים ישבו בהן בימי בעשא בן אחי' היינו שָׁנים רבות לפני גלות הארץ. וכן הי' גורל הערים הקטנות: כובי (כְּירְבִּי) ובי מכסי (מִימַיִּם). בבקעת הלבנון נשארו ביד ישראל בכיבוש גמור עד גלות הארץ רק הערים עולשתא, כוריי רבתא, אולם רבתא, מגדל חרובי, בית ער, מֵי ספר, ממציא דאבהתא, מהרשת, ספנתא וגם נחלא דאבצל שיבוארו להלן בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל.

ע"י ידיעתנו כי בבקעת הלבנון בצד הר אמנה־חרמון היו הרבה כרכים שלא חל עליהן חזקת עולי מצרים, נבין דברי חכמי המשנה שמסרו לנו, כי השטח השלם, השטח המדֻבָּק שהחזיקו עולי מצרים מישתרע לצד צפון עד אמנה (ולא עד בכלל) היינו עד דן שברגלי הר חרמון הוא ראש אמנה, כי צפונה לדן, בבקעת הלבנון בצד אמנה־חרמון כבשו עולי מצרים בכיבוש גמור בירושה וישיבה (עד גלות הארץ) רק ערים מֻבְדָּלות בודדות (**א**).

והמחוז המשתרע מהנהר מרום־קאסמיא ומן אמנה־חרמון צפונה עד הגבול הכתוב בתורה, היינו עד הקו קפלוריא־צדד־חצר ענן, נקרא במשנה בשם מן הנהר ואמנה ולפנים, היינו הארץ המשתרעת לפנים, בין שני הגבולים: בין תחום שהחזיקו בו עולי מצרים ובין תחום א"י שבכתובים (**ב**).

נשובה אל עיר חוסה להוליך קו הגבול מִשָּׁם הנגבה. וכל איש הנלוה אלינו במתהנו את קו הגבול מעיר חוסה לעיר חֵבֶל לא יכול לנטות ימין ושמאל מבלי הֻוָכַח כי חוסה שבגבול נחלת אָשֵׁר היא העיר אשר היום נקראת ,קֶסֶבִּי, והעיר חֵבֶל העתיקה היא העיר שהערביים קורין לה דִּיבְּל Dibl (**ג**).

ההולך מעיר חוסה בקו ישר הנגבה עד חֵבֶל־Dibl מימינו למערב הדרך עד הים הגדול אדמת חוץ לארץ היא, בשביל שלא הספיק יהושע לכבשה ולמדינת צור תחשב. משמאלו למזרח הדרך ארץ ישראל היא ובגורל של שבט אָשֵׁר עלתה.

הערה (א) ברם על הרושם המראה גבול א"י שכבש יהושע בן נון רשמתי קו הגבול הלאה צפונה היינו כפי שהי' גבול הכיבוש בשבע שנים שחלקו.

הערה (ב) ובעל תבה"א שכתב בספרו פ"א אשר תחום עולי מצרים אינו תלוי בכיבוש, אלא הגבול הכתוב בפרשה אלה מסעי הוא התחום שהחזיקו עולי מצרים אעפ"י שלא כבשו עד הגבול ההוא, ע"י טעותו הגסה ההיא וע"י שהחזיק עוד בשגיאה אחרת של החוקרים שקדמוהו, באמרם כי הר אמנה וטור אמנון מקום אחר הוא, ע"י שתי השגיאות האלה נתרחק מאד מהידיעה האמתית, וגם ענין קל ופשוט, אשר הארץ הנקראת מן הנהר ואמנה ולפנים שהיא המדינה המשתרעת לפנים בין שני הגבולים; בין תחום של כיבוש עולי מצרים ובין תחום א"י שבכתובים, הי' לו קשה להבין.

הערה (ג) וכבר מבואר לעיל כי השם הערבי דיבל דומה להשם העברי חבל. וגם דומה להשם ערב אשר בתרגום יונתן.

הגבול של כבוש יהושע הנמשך בקו ישר מעיר חוסה (קְסָיְי) הנגבה לעיר חֲבָל (דיבל) בחצי מהלכו עובר בין עיר אוני שהערביים קורין לה כפר הונין ובין עיר אנטרים שהערביים קורין לה דֶיר אַנְטַר (**א**), ונמשך הלאה הנגבה ועובר בתוך הכפר שהערביים קורין לו תִּרְיִם ובזמן חכמי התלמוד נקרא אפרכורים. מזה נבין דברי התלמוד ירושלמי (גיטין פ״ד ה״ו): ר׳ יצחק דהבן הוון ליה עבדיה ערקין לבנותהון (היא העיר שהערביים קורין לה תִּיבְנִין Tibnin) אתא שאל לר׳ אימי (אם מותר להחזירם מעיר בנותהון לעירו של ר׳ יצחק שיישב מחוץ לגבול כיבוש יהושע) והורה ליה: אוני אסור אנטרים שרי אפרכורים צריכה. ר׳ אמי הורה לר׳ יצחק ומסר לו כלל: אשר כל המקומות שהם למזרחו של קו הגבול כגון אוני וכדומה המה מא״י ואסור להחזיר עבדים משם להו״ל. אנטרים שרי להחזיר משם עבדים לחו״ל כי אנטרים (כעת דֶיר אַנְטַר) וכן כל הערים אשר למערבו של הקו חוסה־חבל מקומן בחו״ל ומותר להחזיר עבדים מחו״ל לחו״ל. אפרכורים צריכה, לפי שאינה ידועה בדיוק אם היא מן הגבול ולפנים או מן הגבול ולחוץ (**ב**) לכן היא בספק. מהכלל הזה ידע ר׳ יצחק אשר עיר בנותהון (תיבנין) מקומה בא״י ואסור להחזיר עבדים משם לחו״ל.

וכן ר׳ אבא בר אדא (שעיר מושבו היתה מחוץ לגבול הכיבוש) שאל לר׳ מנא על דבר שפחתו שברחה לעיר קליס״א שהערביים קורין לה הַלוּסִיָּא Halusie (**ג**) ור׳ מנא בר׳ אימי הורה ליה כללו של דבר: אוני אסור אנטרים שרי אפרכורים צריכה. אז ידע ר׳ אבא בר אדא אשר עיר קליס״א (הַלוּסִיָּא) מקומה חוץ לגבול כיבוש עו״מ והיא הו״ל ומותר להחזיר עבדים מחו״ל לחו״ל.

הכתוב אומר והיו תוצאותיו הימה מֵחֶבֶל אכזיבה. פירושו מעיר חֲבָל (דִיבְל) הדל הגבול להמשך מצפון לדרום ויסוב מערבה. והולך מעיר חֲבָל (דיבל) דרך עיר אכזיב (שהערביים קורין לה זוּבְּבִין) עד ים הגדול.

וכחשבנו לדעת מהלך קו הגבול מעיר חֲבָל (דיבל) אשר על שפת נחל ואדי עַיּוּן עד עיר אכזיב (זוּבְּבִין) היושבת ג״כ אצל הנחל הזה, לא נוכל לומר שהגבול נמשך בנחל ההוא והעיר יַתֶּר אשר לפנים נקראה ביתר (הידועה בהורבנה) היתה מחוץ לגבול כיבוש יהושע. את זה לא נוכל לומר, יען כי מדברי המשנה (חלה פ״ד מ״א) נודע לנו שהעיר

הערה (א) אם נמשוך קו ישר מן חוסה לחבל נראה כי אוני Dunin יושבת למזרחו של הקו במרחק 1 קילומיטר. ועיר אנטרים Der Antar יושבת למערבו של הקו במרחק 1 1/2 קילומיטר.

הערת (ב) בזמן חכמי התלמוד קו הגבול הנמשך מן חוסה לחבל עבר באמצע עיר אפרכורים Charis (וכן גם עתה), לכן היי להם ספק אם בזמן חלוקת הארץ היתה כל העיר מן הקו ולפנים או ישבה כֻּלה מן הקו ולחוץ.

הערה (ג) מקומה מנגב לנהר מרום-קאסמיא במרחק פחות משני קילומיטר.

ביתר מקומה לפנים מגבול כיבוש יהושע (א). לכן נאמר בהחלט אשר מעיר הֶבֶל (דיבל) הגבול פנה לצפונית מערבית, היינו מעט צפונה לעיר יַתִּיר (ביתר). ומשם מערבה עד עיר אכזיב (זופכין) ומשם הגבול נמשך בעקלקלות של הנחל ואדי לַיְלִי (היוצא מעיר אכזיב) ותוצאותיו לים הגדול (ב).

שמואל הנביא שכתב ספר שופטים בערך ארבע מאות שנה אחר חלוקת הארץ כתב: אֲשֶׁר לא הוריש את יושבי עכו וכו׳ ואת יושבי אכזיב וכו׳. ונוכל לומר אשר גם דוד לא כבש את אכזיב כי דוד הוריש רק את הכנענים שנשארו בהערים אשר בפנים הארץ כמו בירושלם, בית שאן, תענך, יבלעם, מגידו, קטרון, נהלל וכדומה, אבל המקומות אשר על גבול צור וצידון, הממלכות שהיו תמיד שלמים עם ישראל, מקומות כאלה דוד לא השיב לישראל בירושה וישיבה, כמו שנוכל להוכיח מהרצועה הטמאה של ארץ העמים היוצאת מעיר עכו ונמשכת לאורך שפת הים צפונה עד גבול צור. וכל מקום מא״י שלא הי׳ ביד ישראל בירושה וישיבה עד גלות הארץ, לארץ העמים יֵחָשֵׁב כמו שיבואר להלן. לא כן העיר הסמוכה לה, היא ביתר (שהערביים קורין לה יַתִּיר) בני ישראל כבשו אותה בירושה וישיבה, רק עולי בבל לא החזיקו בה כדמוכח ממשנתנו חלה פ״ד מ״א.

בכלותנו לתאר גבול כיבוש יהושע אשר תוצאותיו מחבל הימה דרך תחום עיר ביתר, נתמהמה עוד מעט אצל העיר הזאת לתארה עם המקומות אשר בסביבותיה.

הָעִיר ביתר שהערביים קורין לה יַתִּיר סמוכה לעיר אכזיב היושבת על גבעה גבוהה במרחק 5 קילומיטר למערבה של עיר בית־. כעת לעיר אכזיב הערביים קורין זופכין, אולם ממצבה הגיאוגראפי נוכל להבין אשר בזמן בית שני ועד פולמוס האחרון של אדריאנוס היו קורין לה בשם כוזיבא שהוא דומה בהוראתו והברתו להשם אכזיב. וזאת העיר כוזיבא היתה עירו של הגבור שמרד באנדריאנוס ולחם עמו, ועל שם עיר כוזיבא נקרא הגבור בשם בר כוזיבא (ג). נראין הדברים אשר בשביל שהמקומות בסביבות עיר מולדתו, כל ההרים

הערה (א) רק היא חוץ לתחום שהחזיקו עולי בבל, ובשביל זה טומאתה היתה בלתי ידועה לכל העם, לכן לא קבלו חלות שהובאו משם.

הערה (ב) ולעיל בפ״ד בארנו כי שבט אשר לא הספיק למשוך קו הגבול מתחום בית מערבה ולהצב גבולו על שפת הים, וגם עיר אכזיב לא כבשו; עוד צריך להעיר כי לא יתכן לומר שהגבול של כיבוש יהושע נמשך מעיר הֶבֶל (ריבל) אל כזיב היושבת על שפת הים בין עכו ובין סולמא דצור כי אם נראה כאלו חוט מתוח מעיר חבל אל כזיב אשר מנגב לסולמא דצור או הערים: בצת פי מצובה ריש מנא. חניתא עליתא וחניתא ארעיתא (הנזכרות בתוספתא שביעית פ״ד) תהיינה חוץ לגבול של כיבוש עולי מצרים, א״כ איך החזיקו בהן עולי בבל, ולמה העיירות הללו אסורות, ע״כ אנו צריכים לומר כי אכזיב לחוד וכזיב לחוד.

הערה (ג) ולפי זה תרי לישנא שהביא רש״י ז״ל (ב״ק צ״ז ע״ב) לפרש דברי התוספתא היו לו מעות כוזביות וכו׳ לדבר אחד מתכוונים כלומר מטבע של בר כוזיבא שנעשית בעיר כוזיבא היא אכזיב לפנים.

והגיאיות והדרכים היו ידועים היטב לו ולישרי צבאותיו, בשביל זה בחר בעיר ביתר וישגב בה להלחם שם נגד הרומים.

ביתר היתה עיר גדולה ובזמן המרידה התפשטה מערבה עד הגבעות אשר מצפון לעיר כוזיבא־אכזיב (היא זובפין היום) אז שתי הערים האלה נפגשו והיו לעיר אחת (א). שם בחלק המערבי של כרך ביתר שהוא החלק הצפוני של עיר כוזיבא, על הגבעות שבין שני הנחלים הנזכרים להלן שם היתה המלחמה האיומה ההרג הנורא כי אל מקום המלחמה נקבצו נער וזקן כל יושבי ביתר וכוזיבא.

ממקום ההרג הנורא יורדים שני נחלים ועוברים בבקעת יָדַיִם (ב) ונופלים לים הגדול. אחד מהנחלים כעת נקרא ואדי איסלים, מוצאו מעיר ביתר וניפל לים הגדול אצל כפר ראס אל עין אשר מנגב לצור. והנחל השני יוצא מעיר כוזיבא (זובפין) ובעת יקרא ואדי לַיְלְ.

ואצל עיר כוזיבא הנחלים האלה קרובים זה לזה (600 מיטר) וביניהם שתי הגבעות אשר עליהן ובקרבתן היתה ההריגה הגדולה. ובעת הזבח הגדול של המלחמה האיומה המים שנמשכו בנחלים ההם היו מעורבים בדם. ושיערו חכמים שני חלקים מים ואחד דם (ג).

הגבור האומלל הזה בכולא תלמודא נזכר בשם בר כוזיבא. וכאשר נהרג במלחמת ביתר הי' ר' עקיבא דורש דרך כוכב מיעקב אל תקרא דרך כוכב מיעקב אלא דרך כוזבא מיעקב, (כלומר הנבואה דרך כוכב מיעקב עדיין לא נתקיימה) (ירושלמי תענית פ"ד). וגם רבי הי' דורש כן (איכה רבתי פ"ב), מזה נוכל להבין כי רק במעט השנים שהצליח היו קורין לו בר כוכבא ולא אחר מותו, אולם המחברים מהדור הזה הסכימו להשאיר לו השם הזה לעולם, יען כי פעולת הגבור ההוא (שבגאותו נגדעה קרן ישראל) מצאה חן בעיניהם, ולמען תת חִנו בעיני העם החליטו לכנותו בשם נכבד.

הערה (א) אז היתה מדת ארכה ממזרח למערב לכה"פ כמו בימינו אלה, מדת עיר דמשק מצפון לדרום, ויכול להיות שהתפשטה עוד יותר.

הערה (ב) והיא בחלק הדרומי משפלת צור ומשתרעת מן כוזיבא-זובפין עד ים הגדול. והשפלה ההיא נקראת בקעת ידים כשם העיר יָדַיִם אשר כעת תקרא חורבת אֵיזַיָא כמו שיבואר להלן:

הערה (ג) וכפירש"י ז"ל: ואחד דם מהרוגי ביתר. ודלא כהרב בעל ערך מלים שחולק על דברי רש"י, ובספרו ערך מלים בערך אלכסנדר החליט אשר בקעת ידים לא בא"י היא רק אצל אלכסנדריא של מצרים ור"א הגדול מספר אודות ההרג שעשה אלכסנדר טיבריאוס ביהודים באלכסנדריא של מצרים ולא מספר אודות חורבן ביתר.

והנה הרב בעל ע"מ נטה מפשטות הגמרא ומקבלת רש"י ז"ל מפני שהי' קשה לו איך יכול להיות שר"א הגדול יספר אודות חורבן ביתר אחר שנודע לנו שר"א בן הורקנוס מת איזו שנים לפני חורבן ביתר. ומפני עקת קושיא זאת הואיל הרב בעל ע"מ להלוך בדרך החקירות החדשות, בדרך שלא הלכו בה רש"י ורבותינו ז"ל.

ולפע"ד יותר נוח לנו לומר שר"א הגדול המספר אודות ההריגה בביתר הוא ר"א בנו של ר"י הגלילי הוא (ר"א בעל ל"ב מדות) ולא לנטות מפשטות התלמוד שלא הפסיק לדבר אודות חורבן ביתר עד אחר המאמר תנא שבע שנים בצרו אומות העולם את כרמיהן וכו'. ולמה לא נוכל

סמוך לעיר ביתר ולעיר כוזיבא (זוֹבּכּין) ואצל ראשי שני הנהלים הנזכרים יש הר גבוה 715 מיטר שהערביים קורין לו ראס אום קֶבֶּר, כלומר הר של מקום הקבר (הידוע) הוא המקום שבו נקברו הרוגי ביתר ושטח גדול יכיל מקום קבורתם.

עתה נזכיר גם הסימן הגדול שמסרו לנו חכמי התלמוד לדעת מקום עיר ביתר, הוא המרחק ארבעה מילין מהקצה המערבי של עיר ביתר עד הים הגדול, כמו שאמרו במדרש איכה רבתי ב׳: ואם תאמר שקרובה לים והלא רחוקה מן הים ד׳ מילין (א). וכן ראינו במציאות, כי מישתי הגבעות אשר בחלק המערבי של ביתר העתיקה ובקצה הצפוני של כוזיבא, היינו ממקום המלחמה עד הים הגדול המרחק ששה קילומיטר שהם ד׳ מילין.

להתגלות של ביתר שהיא העיר אשר כעת נקראת יַתִּיר הגעתי ע״י דברי המשנה פ״ד דחלה אשר מישם ראי׳ כי עיר ביתר צריכה להיות במדינה שכבשוה עולי מצרים ולא החזיקו בה עולי בבל (ב). וּמָסַךְ הנשי׳ הפירוש על הֶחֳרָבוֹת שבתחום ביתר נגלה לפני (בשנת התרנ״ח) בעת תרתי את ביתר וסביבותיה, והמאור שבתלמוד הי׳ לי למורה דרך. עם המאור הזה הלכתי בסביבות ביתר ועל קברות הרוגיה (ראס אום קֶבֶּר) ועל עיר כוזיבא (כעת תקרא זוֹבּכּין) ואל שני הנחלים היורדים מביתר ומתהומה ומושכים אילך ואילך

לומר כי גם ר״א בנו של ר׳ יהודה הגלילי נקרא בתואר הגדול, אחרי שלא מצינו בדחז״ל אשר ר״ח סגן הכהנים ור״ח בן דוסא ור״ח בן אנטיגנוס ור״ח בן גמליאל ור״ח בן חכינאי יהיו נקראים בתואר הגדול, ור״ח בר חמא (תלמיד רבה״ק מרור אחרון) נקרא ר״ח הגדול, והראי׳ לזה ממה שאמרו במדרש רבה נשא פי״ב שנחלקו ר׳ חייא בר יוסף ור׳ חנינא הגדול כמה פעמים בכל יום משבעת ימי המִּלֻּאים הי׳ משה מעמיד את המשכן ומפרקו; ור׳ חייא בר יוסף הי׳ בזמן ר׳ יוחנן ור״ש בן לקיש, ונחלק על ר׳ יוחנן בפירוש הכתוב כי הוא זה (ב״ק ק״ו ע״ב), ונחלקו בענין עבודת פרה אדומה (זבחים כ׳ ע״א) ונחלקו בפירוש מותר נסכים (מנחות צ׳ ע״א), ואיתא במסכתא תמורה (דף ז׳ ע״א) מתקיף לה ר״ל שמא לא שנינו אלא בתם שנעשה בעל מום וכו׳ אמר ליה ר׳ חייא בר יוסף שרוע וקלוט כתיב וכו׳.

ובעל ספר היוחסין שכתב כי ר׳ חנינא הגדול הוא ר״ח בן דוסא, במחכ״ת, שגה בזה.

הערה (א) ותגרסא הזאת שבמדרש איכה רבתי יותר נכונה מהגרסאות שבבבלי גיטין פ״ה ושבירושלמי תענית פ״ד.

הערה (ב) בפ״ד דחלה פירש הרב מברטנורא שלא קבלו החלות שהובאו מביתר בשביל כי בביתר טומאה בלתי ידועה ועל דבריו תמה הרב בעל תוי״ט, ואמר: ולעיל כתב הרב שטומאת חו״ל טומאה ידועה. אולם לפי דברינו סרה התמיה של הרב בעל תוי״ט, וצדקו דברי הרב מברטנורא, יען ביתר שהיא בתחום שהחזיקו עולי מצרים לא״י תחשב, ובכל זאת גזירת טומאה חלה עליה בשביל שלא החזיקו בה עולי בבל, וטומאה כזאת (שתחול על מקום שנתחלק לשבטים) בלתי ידועה להמון העם.

בשפלה הנקראת בקעת ידים. שם יש חורבת אֵיזָא אשר לפנים היתה עיר בשם ידים (א). מתהום ביתר שאצל אכזיב (זיבכין) משכו את גבול כיבושם לעיר לבלב אשר

הערה (א) יֵש מחוקרי הארץ האומרים כי העיר ביתר של בר כוזיבא סמוכה לירושלם ועתה תקרא בשם כפר ביטטיר (או בִּתְתִיר) אשר ממנו לירושלם מהלך שתי שעות; החוקרים ההם טועים מאד כי לא דקדקו בספורי חז"ל (ירושלמי תענית פ"ד ומדרש איכה פסוק בלע ה׳ ולא חמל) שאמרו כי נ"ב שנה אחר חורבן ירושלם נחרבה ביתר עבור כי יושביה שמחו לחורבן ירושלם, כי יושבי ביתר שנאו את יושבי ירושלם בשביל החמס שעשו להם העריצים אנשי זרוע שבירושלם בעת שאנשי ביתר הלכו לעלות לרגל, אז היו בוליוטי ירושלם יושבים באמצע המדינה (היינו אצל הדרך שכל העולים מהגליל ילכו בה) והיו כותבים שטרי מכירה מזויפים להונות את אנשי ביתר מנחלתם; מי לא יבין כי הרמאים שהיו בירושלם היו מְרַמִים רק את עולי רגלים הגלילים הפשוטים, שלא הי׳ להם ביהודה מי שיגן עליהם, אבל לא את היושבים כ"כ סמוך לירושלם שהיו חריפי השכל כהירושלמים והיו הולכים לירושלם בכל יום ויום. מי לא יודע אשר בעת שנכנסו האויבים לבית המקדש (בשביעי ובשמיני באב), בפרט בימים שהציתו בו את האור ונשרף (בתשיעי ובעשירי) הי׳ צום, בכי ומספד וזעקת שבר בכל הערים והכפרים הסמוכים לירושלם, אז לא הי׳ איש מישראל שלא קרע את בגדיו ולא הוריד כנחל דמעה, ואיך יתכן לומר כי קרוב לחומת ירושלם בין הערים האבלות והסופדות היתה אז עיר אחת ששמחה (ועוד בפרהסיא) על חורבן ירושלם, אולם לפי מה שבארתי כי העיר יַאתִיר שמקומה צפונה לירושלם מהלך חמשה ימים שהיא ביתר העתיקה שישבה בקרבת צור, במדינה שרובה עכו"ם, היהודים שבביתר (הרחוקה מיהודה) חשבו את כל אנשי ירושלם לשודדים לכן שמחו ליום אידם.

וְיֵש אחרים מהחוקרים, הרואים את ביתר בביטטיר אצל ירושלם, שמביאים ראי׳ לדבריהם באמרם כי נמצאו מטבעות של בר כוזיבא בירושלם ובסביבותיה ובכפר ביטטר. על זה יש לי להשיב: לו יהי כדבריהם אשר המטבעות שנמצאו גְבָרות ברור שהן מעות כוזביות, אעפ"כ אין מהן שום ראי׳ שעיר ביתר סמוכה לירושלם, כי בשתי שנים ומחצה שמָלך בר כוזיבא, ובלי ספק בעת ההיא הי׳ מזבח בירושלם, והיו מקריבין אעפ"י שאין בית, אז היהודים שישבו בכל א"י היו מחללין פירות מעשר שני וכרם רבעי דוקא על מעות כוזביות, על מטבעות של מלך ישראל האהוב ורצוי לכל עמו; אלפי אלפים מטבעות כוזביות שהובאו אז לירושלם התפשטו בכל המקומות הקרובים לירושלם, ובפרט בכפרים הסמוכים לה מאד כמו כפר ביטטיר וכדומה אשר יושביהם היו מוכרים כל מיני מזון לאחיהם שבירושלם ולעולי רגלים.

החוקרים החדשים הסוברים שֶׁביתר היא ביטטיר הסמוכה לירושלם מביאים ראי׳ לדבריהם מזה שאצל ביטטיר יש מקום שהערביים קורין לו חורבת אֶל יהוד׃ לכן אני מודיע להם אשר באיי יש עוד עיירות בשם חורבת אֶל יהוּדְיָא, כמו זאת אשר בארץ גולָן למזרחה של הירדן במרחק $6\,^1/_4$ קילומיטר ומראש פנה רואים אותה, וגם אֶל יהודיא הסמוכה מאד לעיר תְּבְנִין (כירושלמי גיטין בנותהון) שבנחלת אָשר. בשם זה קראו הגוים להמושבות של יהודים שנשארו בארץ (זעיר שָׁם זעיר שָׁם), בדורות של הַיָמים הרעים, בשכבר כל האומה הישראלית, מפני עקת רשע, גרדה חֲלָכָה, ונשארו מושבות יהודיות אחרות ומרוחקות זו מזו. להמושבות ההם העמים החדשים קראו בשם העם העתיק.

היום נקראת לְבוּנֶי Lebune היושבת בראש הר סולמא דצור במרחק ¼ 3 קילומיטר מן הים ומִשָּׁם הולך הנגבה בדרך ההולכת מסולמא דצור לכזיב. ומשָׁם, גבול הכיבוש של עולי מצרים נמשך הלאה הנגבה בדרך ההולכת מכזיב לעכו. אבל רצועת הארץ אשר למערב הדרך, היינו הרצועה הבלתי רחבה המשתרעת בצד הדרך ההיא אצל הים לא נכבשה, ועל זאת אמר אביי רצועה נפקא, היינו מעכו יוצאת צפונה (דרך כזיב עד סולמא דצור היא לבלב) רצועה של ארץ העמים, כי לא נכבשה, בשביל זה נחשבה עכו כאלו היא בקצה הצפוני של א"י (א).

אחר שתארנו גבול צפון וצפונית מערבית של כיבוש יהושע, יִוָּדַע לכל שהוא הגבול הצפוני וגבול צפונית מערבית של שבט אָשֵׁר, ובעמדנו בנחלת השבט הזה נדבר גם אודות גבולו המזרחי, ונאמר כי מהלך הגבול של השבט הזה במקצוע מזרחית צפונית של נחלתו לאו בפירוש אתמר, ובקוים ברורים לא נוכל לתאר הגבול שבין נחלת שבט אָשֵׁר ובין מחוז לַיִשׁ־פמיים שכבשו בני דן, רק בדרך סברא נוכל לומר אשר כל מה שכבש יהושע בבקעת הלבנון (הסמוכה לספר), היינו מגישר הרדלית אשר על מי מרום עד הר אמנה־חרמון מזרחה, ומן הקו כובי־רבלה Chirbe-Sefine עד הקו עברון־פמיים Merkebe מנגב, כל השטח הזה לא הוטל בגורל, רק נשאר מוכן ושמור למועד שֶׁיִוָּדַע כי יש שבט שנגרע משטח ארצו, ונחלתו אינה מספקת לכַלְכֵּל מספר יושביה—בקעת הלבנון Banias תמלא חסרונו.

ויהי אחרי מות יהושע ויעלו משפחות אחדות מבני דן ויכבשו את לַיִשׁ אשר בעמק בית רחוֹב (ב). ובני אָשֵׁר גם הם עברו את נהר מרום־ליטאני נכח דיבן־גד Dibin-Schdeide וירשו את המישור בעל גד (אשר כעת יקרא מֶרְדְזִשׁ־עָיוֹן) עם הערים שעליו, ויעברו את נחלא דאבצל (אשר כעת יקרא נהר חַצְבָּנִי) ויירשו הערים אשר לרגלי

הערה (א) ואתיא כהגהת הגר"א ז"ל שהגיה בגמרא גיטין דף ח׳ כגרסת התוספתא אהלות פי"ח וכגרסת הירושלמי שביעית פ"ו אשר מימינו למזרח הדרך טהורה ולמערב הדרך (היינו לאורך שפת הים) טמאה. ודברי אביי שאמר רצועה נפקא פירושם כמו שכתב הרמב"ם ז"ל בכ"י שראה בעל כפתור ופרח בהיותו במצרים, כי רצועה של ארץ העמים יוצאת מעכו ונמשכת עד כזיב ועד לבלב, ולהכי פריך בגמרא ויהיב תנא סימנא הכי, כלומר אם א"י נמשכת עוד הלאה צפונה לעכו, האם בשביל הרצועה הצרה מארץ העמים הנמשכת צפונה לעכו יאָמר על עכו שהיא בצפונה של א"י כמו שאמר תנא דמתניתין מעכו לצפון וכו׳.

הערה (ב) לעיר אשר לפנים נקראה בית רחוב כעת קורין לה חוֹרֶייבֶּי Chorejbe והיא צפונה לעיר ליש במרחק 13 קילומיטר. כפי הנראה הסתפקו בני דן בשדות הגדולות ובגנות ובפרדסים אשר במחוז לַיִשׁ-דן מסביב ובפרט בהשדות הגדולות בחולתא ולא כבשו עיר בית רחוב (חוֹרֶייבֶּי) אשר בה ישבו ארמים מבני שֵׁם, וישבו הארמים בבית רחוב ובהר חרמון גם אחר מלחמתם עם דוד.

החרמון: מחרשתי מי ספר, אבל מים (היא אבצל בזמן המשנה, היא חַצְבַּיָא היום) וממציא דאבהתא (מימים), ורבלה־זִפְינֵי (א) ואבל מעכה אשר היום תקרא אַבּוּ־עֶמְכָה (ב).

אולם מהלך הגבול המזרחי של נחלת אָשֵׁר, מעברון הנגבה נדע ביור מהכתובים ומהתלמוד. ונוכל להבין אשר הכתוב וישב מזרח השמש בית דגון אינו משלים כוונת התיבות ובשיחור לבנת (שלפניו). אבל הכתוב וישב מזרח השמש בית דגון הוא ענין בפני עצמו שבא לתאר הגבול המזרחי של נחלת אָשֵׁר הישב מעברון (מֵירֶקְבֵּי) הנגבה עד הר זבוד דגלילא שהוא למזרחה של עיר בית דגון.

ומעברון (מֵירֶקְבֵּי) עד הר זבוד דגלילא הגבול אינו הולך בקו ישר, כי כל מי שידקדק היטב בגבול המזרחי של שבט אָשֵׁר, יראה אשר מעברון הגבול נמשך למערבה של אדרעי (שבנחלת נפתלי) אשר כעת נקראת אַיְטָרוּן, ומשם נטה למערבית דרומית עד הגיעו לתחום מערב של עיר יראון (של נפתלי), ומשם יסוב למזרחית דרומית עד התחום המזרחי של עיר גוש־חלב, ועל אודותה יש לנו מסורת מחכמי המשנה שהיא בחלקו של אשר (ג) ומשָׁם יפנה לדרומית מערבית עד הר זַבּוּד דגלילא שמקומו במזרח שמש של בית דגון (ד).

ובהר זבוד דגלילא שהוא בצד צפון של עיר חַנָּתוֹן (כפר חנניא), שָׁם מקצוע מזרחית דרומית של אָשֵׁר פגע במקצוע מזרחית צפונית של זבולן, ומשם גבול צפוני של זבולן שהוא גבול דרומי של אָשֵׁר, נמשך מערבה עד ראש גי יפתח אל שהיום יקרא ואדי תוּפַנְיָא, אשר ראשיתו אצל עיר יפתח אל שהערביים קורין לה קַלְעַת-תוּפַנְיָא (ה) Kalat Tufanie. ומראש הגי הזה הגבול בין זבולן ובין אָשֵׁר יסוב הנגבה לעיר בית העמק שהערביים קורין לה דֵיר אֶל בָּיְנֵי, ומשם הלאה הנגבה לעיר נְעִיאֵל, אשר כעת

הערה (א) ערי ישראל היושבות לרגלי הר חרמון יבוארו להלן בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל.

הערה (ב) ונלמוד סתום מן המפורש בדברי רז"ל (בב"ר פרק צ"ד) כי האשה מאבל בית המעכה שדִבְּרָה אל יואב היא סרח בת אָשֵׁר, הרי בפירוש אתמר שבעיר אבל בית מעכה ישבו בני אָשֵׁר.

הערה (ג) ברייתא היא בספרי פ' וזאת הברכה פסוק וטובל בשמן רגלו, והובאה במסכתא מנחות פ"ה ע"ב.

הערה (ד) היא עיר בית דגון שבגליל העליון שהערביים קורין לה בית רשָׁן, והיא בשכונה אחת עם קסרי שבגליל העליון ועם כפר שמי ועם מערתא דפקע אשר רשב"י ור"א ברית היו ממירון שם, וגם קרובה למירון מקום קבורת רשב"י (מהלך שעה וחצי).

הערה (ה) ושם אצל מוצאו של גי יפתח-אֵל יש עוד עיר שהערביים קורין לה דֵיר אֶל אַסַאד. ולפנים נקראה בשם צידון, והיא במרחק חצי קילומטר מנגב לעיר יפתח-אל, ושתיהן סמוכות לעיר מגדל ריו שהערביים קורין לה מגדל-קרום. וכאשר שם מקצוע צפונית מערבית של נחלת זבולן, לכן מובנים היטב דברי ר' יוחנן שאמר (בב"ר פ' צ"ח) שהנבואה וברכתו על צירון קאי על צירון זו שאצל מגדל ריו.

תקרא חורבת יַאנִין, ומשם לתחום צפוני של עיר כָּבוּל (שהיא בנחלת זבולן). ומשמאל לכבול פנה הגבול מערבה עד עיר דִּמְנָה שנתנה ללוים ממטה זבולן וכעת נקראת דומון Domun, ובלי ספק שהגבול מתחום כבול אל תחום דמנה נמשך קילומיטרים אחדים באפיק הנחל ואדי חַלְזוֹן שהוא צפונה לדמנה במרחק אלפים אמה.

ומתחום המערבי של דמנה נמשך הגבול למערבית דרומית עד התחום המערבי של עיר קרתה אשר גם היא נתנה ללוים ממטה זבולן וכעת היא חרבה ונקראת תֵּל־קוּרְדָנָה **(א)** ומתחום המערבי של עיר קרתה הגבול בין אָשֵׁר ובין זבולן נמשך הנגבה עד עיר מִשְׁאָל שהערביים קורין לה מֶשְׁדֶל־איסלים, כלומר מֶשְׁדֶל אשר לפנים נקראת מִשְׁאָל (השם איסלים הוא משאל), ומתחום של עיר מִשְׁאָל הגבול פונה למזרחית דרומית ומתגלגל בנחל אלמלך עד חורבת עיר אַלַמֶּלֶךְ אשר היום נקראת חורבת ראס־אֶל־עַין, ומעיר אלמלך הגבול יסוב הנגבה ונמשך 2 ¼ קילומיטר עד עיר עַמְעָד הוא שמה עד היום הזה. ומשם פגע בכרמל הימה ובשיחור לבנת, כוונת הכתוב אשר מעיר עַמְעָד (Um el Amed) הגבול הולך הימה בדרך ההולכת לרגלי הר הכרמל, ועובר מנגב לעיר יאזור (אשר בימי קדם קראו לה אָשֵׁר לפי שהיא בנחלתו) ומצפון לעיר בֵּילִיד־שֶׁה (אשר בימי קדם קראו לה בני־מנשה בשביל שהיא בנחלתם כמבואר לעיל) ועובר הלאה הימה עד הַפְּרָוֶר המזרחי של עיר חיפה עד הגשר הבנוי על נהר שיחור־לִבְנָת אשר כעת קורין לו נהר חַסֶר־אֶל־מֻנָתְּנִי ובעקלקלותיו של הנהר הזה הגבול מתגלגל ויורד הימה.

עתה נשאר לנו לתאר קו הגבול שהחזיקו עולי מצרים בדרומה של א״י. על פי הגורל למטה בני יהודה הרשום בספר יהושע פט״ו נמשך גבול נגב של נחלתם בגבול נגב של א״י, היינו מקצה הדרום של ים המלח יצא הגבול אל מנגב למעלה עקרבים, ומשם עלה מנגב לקדש ברנע ולחצר אדר ולעצמון ולנחל מצרים עד מקום שפך מי הנחל הזה הימה.

הערה (א) **עיר קרתה** סמוכה לים הגדול במרחק $2\ ^2/_3$ והיא יושבת בחול אשר על שפת הים שבין חיפה ובין עכו. בתחומה של העיר הזאת היו שפוני טמוני חול של זבולן וכדתני רב יוסף, כי בנהר היוצא מסביבות עיר איבלין (הוא נהר בּיללוס) ועובר בתחומה של קָרתה היו צדים טרית ובנהר הזה היו צדים גם החלזון, ובפרט בנחל הנקרא היום ואדי חלזון אשר בתחום עיר דִּמְנָה. ומהחול אשר בתחום עיר קרתה היו עושים זכוכית לבנה. וראוי לזכור אשר הרצועה או השטח הבלתי רחב אשר ממערב להערים דִּמְנָה קרתה ואושא עד הים הגדול, השטח הזה מקומו בנחלת אָשֵׁר במקצוע דרומית מערבית של נחלתו. מזה נראה כי הגבול של זבולן אף שהוא סמוך לים הגדול אינו מגיע לשפתו כי בין נחלת זבולן עד מֵי הים רצועה של אָשֵׁר מפסקת, לכן הפסוק „זבולן לחוף ימים ישכון" תרגם אונקלוס על ספר ימּמיא ישרי ולא תרגם על כֵּף ימּמיא, וכן מה שאמרו בפרק יש נוחלין (ב״ב קכ״ב ע״א): „זבולן עולה תחום עכו עולה עמו", והכל יודעים כי עכו ותחומה היו לאָשֵׁר, ברם בתיבות תחום עכו עולה עמו, הכונה המחוז הסמוך לתחום עכו היי לזבולן.

אולם בספר שופטים שכתב שמואל הנביא בערך ארבע מאות שנים אחר חלוקת הארץ נאמר ויהי ה' את יהודה ויורש את ההר כי לא להוריש יושבי העמק וכו' היינו בכל ימי השופטים כל שפלת פלשתים מעיר יפו עד נחל מצרים לא נכבשה בירושה וישיבה; ובתלמוד ירושלמי שאלו: והא כתיב וילכוד יהודה את עזה ואת גבולה ואת אשקלון ואת גבולה, ותירצו ליתי עזה ליתי אשקלון, כוונתם בלכידה לבד (בלא ירושה וישיבה) אין לנו לא עזה ולא אשקלון ולא נחל מצרים (**א**). וגם דוד שהכניע גאון פלשתים ובימיו האחרונים ובימי שלמה היו למס עבד, אבל בירושה וישיבה לא נכבשו ונשארו הפלשתים בעריהם בכל מדינת חבל הים, עד שבא עוזיהו ונלחם בהם וחלק גדול מארצם כבש בירושה וישיבה כדכתיב (דבה"י ב' כ"ו) ויפרץ את חומת גת ואת חומת יבנה ואת חומת אשדוד ויבנה ערים באשדוד ובפלשתים. היינו במקומות רבים בארץ פלשתים, והערים האלה היו ביד ישראל עד גלות הארץ. וכל מקום מא"י שנכבש (לפני גלות הארץ) בירושה וישיבה והי' ביד ישראל עד גלות הארץ נקדש בקדושת הארץ, מלחמה ופולמוס (לבד מגלות) לא יכלו לבטלה (**ב**). כן מלחמת הפלשתים בימי אחז לא יכלה להחליש כח הכיבוש ההוא. אחר כן בא חזקיהו והרחיב כיבושו בשפלת פלשתים. כדכתיב (מלכים ב' י"ח) הוא הכה את פלשתים עד עזה (עד ולא עד בכלל).

וכאשר הכתובים לא הודיעו לנו המרחק מקצה גבול כיבוש חזקיהו עד עזה, נשיילה לתנא דמתניתא (ספרי פ' עקב ותוספתא שביעית פ"ד) דתני ורקם גיאה וגיניא דאשקלון, חכמי המשנה, שקבלתם נמשכת מהנביאים, הודיעו לנו לא רק הנקודה הקיצונה שכבש חזקיהו (וזה כיבוש עולי מצרים) בארץ פלשתים, אלא גם קו הגבול שהחזיקו עו"מ וגם עו"ב במקצוע דרומית מערבית של א"י, הוא הקו הנמשך מרקם גיאה (קדש ברנע) אל גיניא דאשקלון, הם הגנות אשר בצד עיר אשקלון מצפון (**ג**).

הערה (א) ודלא כהמפרשים ליתי עזה ליתי אשקלון בבאורים שונים. רובם פירשו ליתי עזה וכו' היינו לא זו עזה ולא זו אשקלון כבש יהודה, רק ערים אחרות בשמות עזה ואשקלון כבש. ומהרי"פ ז"ל פירש ליתי עזה בתמיהא, כלומר תיתכן אשר לא זו עזה כבשו, תיתכן אשר לא זו אשקלון כבשו, וכן נחל מצרים, ע"ש.

הערה (ב) והנביאים האחרונים בעלותם אל הארץ שבטלה קדושתה מפני הגלות, קדשו אותה שנית בקדושה נצחית. וקדשו רק השטח שכבשו עולי מצרים בירושה וישיבה והי' בידם עד גלות הארץ, אבל מה שלא כבשו עו"מ בירושה וישיבה כמו המקומות אשר מהקו רקם-גיאה-אשקלון ולחוץ, גם עולי בבל לא קדשום.—ומה שעו"ב הניחו ולא קדשו הרבה כרכים בקצה הצפוני מהשטח שכבשו עו"מ בירושה וישיבה, ומה שהניחו גם מקומות אחרים בפנים השטח ההוא כמו בית שאן, קיסרין וכדומה, טעמם ונימוקם יבואר להלן בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל.

הערה (ג) מסוגיא דתלמודא נראה לי שהתוספתא פ"ד דשביעית: תחום א"י שהחזיק עולי בבל פרשת אשקלון וכו' וגיניא דאשקלון (אשר סינה שמעינן אשקלון עצמה כלחוץ) היא

ולא נטעה לומר אשר הקו הנמשך מן רקם גיאה עד אשקלון הוא תחום שהחזיקו בו רק עולי בבל אבל עולי מצרים כבשו עד גבול אחר. כי בפירוש אמרו בתוספתא שביעית פ"ד והביאו גם בירושלמי שביעית פ"ו: סמוך לעמון ומואב ולארץ מצרים ישתי ארצות או נאכל ונעבד (כחו"ל גמור) או לא נאכל ולא נעבד (א"י גמור). כוונתם, אשר בדרום א"י הן בעבה"י המזרחי (היינו סמוך לעמון ומואב) והן בעבה"י המערבי (היינו סמוך לארץ מצרים) החזיקו עולי בבל בכל מה שההזיקו עולי מצרים **(א)**.

הַקַו המתוח מרקם גיאה (הוא קדש ברנע) עד אשקלון **(ב)** מראה לנו כי עיר עזה עם חלק גדול מתחומה, והמחוז גרר־גרדיקי עד נחל מצרים לא נכבשו ע"י עולי מצרים. ולהלן יבואר אשר כל חלק מא"י שלא נכבש בירושה וישיבה ע"י עולי מצרים (היינו לפני גלות הארץ) הוא חו"ל גמור ודינו כסוריא.

משנה עתיקתא מאנשי כנה"ג. אולם במשך מאות שנים (יתכן מעת שהרג ינאי לחכמי ישראל) הי' ספק בהדיוק „אשקלון עצמה כלחוץ" אם היא לחוץ מכיבוש עולי מצרים היינו עוזיהו וחזקיהו לא כבשוה בירושה וישיבה וא"כ גזירת הטומאה חלה עליה, או היא לחוץ מכיבוש עולי בבל, אבל עולי מצרים כבשו אותה.

מתוספתא סוף אהלות משתמע אשר קבלה היתה ביד רבי ובית דינו כי אשקלון לא נכבשה ע"י עולי בבל. ברם לא ידעו הסבה של דבר: אם עולי בבל לא קדשו אותה בשביל שלא נכבשה בירושה וישיבה ע"י עולי מצרים, או אפשר שעולי מצרים כבשוה בכבוש גמור רק עולי בבל הניחו ולא קדשו אותה משום תקנת עניים, כמו שהניחו בית שאן, בית גוברין, קיסרין וסיסית שמקומן בלב א"י באמצע השטח שהחזיקו עולי מצרים וגם עולי בבל.—מעדותו של ר' פנחס בן יאיר נודע לרבי שגזרת טומאה משום אה"ע לא חלה על העיר הזאת, מזה הבין רבי שעולי מצרים כבשוה בכיבוש גמור לפיכך רבי ובית דינו נמנו עליה והודיעו לכל ישראל שהיא טהורה משום אה"ע. אז הי' ידוע לרבי שעולי בבל לא קידשוה רק משום תקנת עניים. לכן רבי ובית דינו (חוץ מר' ישמעאל ב"ר יוסי) פטרו ירק ופירות אילן שלה לא רק מדמאי אלא גם מודאי ובשביעית פירות אשקלון הגדלים מעצמם נאכלין לאחר הביעור (כי הא בהא תליא אם היא כהמקומות שמכזיב ולהלן אז ירק פטיר ממעשר אפילו ודאי, ובשביעית נאכל ולא נעבד) כי רבי ירד בשיטתו של ר' מאיר. אולם ר' ישמעאל בר' יוסי לא הסכים עם רבי לפוטרה מודאי כי שמא נתכבשה מדבר תורה (בירושה וישיבה) אז היא דומה לבית שאן וקיסרין אשר שם מהני הנחת עולי בבל רק לפוטרן מן הדמאי ולא מודאי, ובשביעית לא נאכל ולא נעבד, ואינה דומה להעיירות אשר מכזיב ולהלן, כי ר' ישמעאל ב"ר יוסי סובר כאביו וכרשב"ג החולקים על ר' מאיר. כללו של דבר, מאשקלון ולדרום (בחבל הים בשפלת פלשתים) חוץ לארץ, ואשקלון עצמה א"י גמור רק לענין גיטין אשקלון כדרום.

הערה (א) כי בדרום הארץ יש שתי ארצות לשביעית, אחת מה שהחזיקו אלו ואלו, והשנית מה שאלו ואלו לא החזיקו. אבל בצפון הארץ יש שלש ארצות לשביעית: אחת שהחזיקו גם עולי בבל, השנית שהחזיקו רק עולי מצרים (ולא עו"ב), והשלישית אשר גם עולי מצרים לא הספיקו לכבוש.

הערה (ב) הקו הזה מתואר ברושם דכל א"י.

פרק שביעי.

גבולי נחלות השבטים.

החלק הדרומי מארץ ישראל עלה בגורל יהודה. גבול נחלתו הוא אחד מהגבולים היוצאים מפורש מהכתובים: ים המלח בכל ארכו מגביל את ארצו מפאת מזרח. ומקצה ים המלח מן הלשון הפונה נגבה יִמָשֵך בעקלתון הגבול הדרומי של נחלת יהודה, שהוא גבול נגב של א"י, ועובר מנגב למעלה עקרבים (הר קֻרְנֻב), ומנגב לקדש ברנע הוא המקום שהערביים קורין לו עין קודס הסמוך להר שהערביים קורין לו הר בַּרְעַא.

שבט יהודה בעת שכבש את נגב הארץ עד קדש ברנע הי' צריך להוליך גבול כיבושו מקדש ברנע לחצר אדר ומשם לעצמון שהערביים קורין לו אֲאוּדְשֵי ומשם מערבה בתוך נחל ואדי אוּבְּייאד היורד אל נחל מצרים ותוצאותיו הימה. אולם להוליך הגבול בדרך זה לא הספיקו, ורק בערך מאה ועשרים שנה לפני חורבן בית ראשון בימי חזקיהו מלך יהודה, כשעלה בידו לכבוש רוב ארץ פלשתים עד אשקלון, אז יצא להם הגבול בקו ישר מקדש ברנע אל שפת הים אשר בעיר אשקלון. וגבול ים הי' לשבט יהודה הים הגדול באורך 47 קילומיטר מאשקלון עד עיר יבנאל הסמוכה לעיר יפו מנגב.

יָדוּעַ וברור לנו הגבול לפאת צפון של יהודה אשר ראשיתו במקום שהירדן נופל לים המלח, ומשם הגבול עולה בית חגלה אשר כעת יקרא קאסר חַדשלא, ומקומו בתוך עמק עכור (Wadi Chaur Tumrar) ומשם עבר מצפון לבית הערבה שהערביים קורין לו בֵּית־דשַאבֶּר והוא על הדרך הגדולה ההולכת כעת מיריחו לירושלם במקום שהדרך נוגעת בנחל ואדי קֶלְט. ומבית הערבה הגבול עלה לאבן בֹּהַן שמקומו אצל עמק עכור במרחק חצי קילומיטר מנגב לבית הערבה. לאבן בהן לפנים, יקרא היום חורבת אֶל אַאוּן. ומאבן בהן הגבול במרחק 9 קילומיטר עולה (באפיק נחל עמק עכור) לדביר שמקומו בראש נחל עמק עכור (ואדי כָעוּר) ואצל הדרך הגדולה ההולכת כעת מיריחו לירושלם. ולדביר לפנים יקרא היום דֵיבֶּר; הכתוב נתן סימן לדביר הזה אשר צפונה (היינו לצד צפון) פונה אל הגלגל (עֵין אֶל קֶלְט) שהוא נכח למעלה אדומים אשר מנגב לנחל (ואדי קֶלְט). ומדביר עבר הגבול אל מֵי עין שמש אשר כעת יקרא עֵין אֶל הוֹד (א) שהוא ג"ב אצל דרך יריחו.

הערת (א) ולעיל בס"ג כבר בארנו אשר בזמן בית שני להמקום הזה קראו בית חרודו כי שָׁם גבול המדבר והתחלתו. וכן בלשון ערבי לגבול קורין חֻדוד Chdud.

ומשם תוצאותיו אל עין רוגל אשר יונתן תרגם אותו בשם עין קצרא, והשם הזה נשאר אצל הערביים שקורין לו אֶל אַצַארִיָא El Azarie (א). ומעין רוגל הגבול עלה לצפונית מערבית דרך הר הזיתים, ועבר בין כפר סילואן ובין כפר תור (וקרוב יותר לכפר תור) ומגיע אל גֵי בן הִנֹם, הוא המגביל את ירושלם ואת הר הבית מצד מזרח (ב), ובעברו את הגי הזה מגיע אל כתף היבוסי מנגב, היינו במקצוע דרומית מזרחית של עיר יבוסי שהיתה בחלקו של בנימן (ג), זאת הנקודה אשר במקצוע צפונית מזרחית של הר הבית. משָׁם נמשך הגבול (בין יהודה ובנימן) לאורך הגבול הצפוני של הר הבית והלך מערבה מאתים וחמשים אמה (חצי הר הבית) עד השער הצפוני (שער טדי). משָׁם נסב הגבול הנגבה ועבר בקו יישר דרך רוחב הסורג והחֵיל, ונמשך בצד הכותל המזרחי של בהמ"ק (ובצד פתחו של אולם) עד שהגיע לקרן מזרחית דרומית של בית החליפות־הדרומי, היינו לקרן מזרחית דרומית של בהמ"ק, והקו הישר הזה המתוח משער טדי הנגבה עד קרן מזרחית דרומית של בהמ"ק ארכו שליש מאית אמה (בערך) (ד). מהנקודה הזאת נסב הגבול מערבה,

---

הערה (א) ונתחלפה אות ק' באות א' כמנהג לשונות עמי בני שם. וכנראה המלה אל הערבית בשם זה אין הוראתה כמו הא הידיעה, רק נשתנה ממלת עַין. היינו תמורת עַין אצאריא אומרים אֶל אצאריא באות ל' כמנהג לשונות עמי בני שם.

ולדברי הנצרים האומרים שהכפר אל אצאריא יקרא על שם לאזאר הקדוש אצלם אין לשום לב יען קבלתם אודות המקומות הקדושים שלהם יצאה מזמן מסעי הצלב בתקופת החבלים הרבים שנוספו לאגדותיהם. אז לרשֵׁיביל צַרְנִתָל שהוא גבעת הערלוה החלו לקרוא קארינטֵינא (הר הארבעים) ושם העמידו להם בית תפלה. לגופנא דציפורין קראו כפר קנה. ואצל טבריא לקבר של ערביים, שהיהודים קראו לו נפשא דסריקי, הם קראו האזסאר נאסארא.

ובעל תבה"א החליט וכתב שעין קצרא הוא ביר אִיּוֹב; המחבר ההוא לא דק, ולא הקפיד בזה, אשר להשם עין-קצרא אין שום דמיון עם השם ביר איוב.

הערה (ב) הגי אשר בין הר הזיתים ובין המזרח של הר הבית נקרא גי בן הנם כמו שנוכל להוכיח מדברי הכתיב (ירמיה י"ט); ויצאת אל גי בן הנם אשר פתח שער החרסית וכו'. ושער החרסית הי' בחומת הר הבית במזרחו נכח פתחו של אולם כדאמרינן בירושלמי עירובין פ"ה שבעה שמות נקראו לו (להשער המזרחי)- שער סור שער יסוד שער חריסית וכו'. חריסית דתלמודא הוא חַרְסִית דקרא, ונקרא בשם זה, על שם זריחת החמה, מלשון האומר לחרס ולא יזרח. וחומת הר הבית מצד מזרח, היא חומת העיר.

הערה (ג) מהכתובים נִכָּר כי החלק הצפוני של הר המוריה שהי' בתוך נחלת בנימן הי' נקרא בשם יבוסי, והחלק הדרומי שהי' בתוך נחלת יהודה נקרא בשם ירושלם.

הערה (ד) כי משער טדי עד אמצע פתחו של אולם (בערך חצי הר הבית) אורך הקו צריך להיות קָרוב למאתים וחמשים אמה, ומאמצע פתחו של אולם עד קרן מזרחית דרומית של בהמ"ק עוד חמשים אמה, כל האורך של הקו הזה קרוב לשלש מאות אמות. בזה צריך להעיר, כי מהרצועה הארוכה הזאת (שנמשכה מצפון לדרום) יצאה רצועה שניה

ונמשך בצד הכותל הדרומי של בהמ"ק מאה אמה (א) ומגיע לקרן מערבית דרומית של בהמ"ק, משם פנה צפונה ונמשך בקו ישר אֹרך מאתים וחמש ושמונים אמה (ב) בצד הכותל המערבי של התא אשר ממערב לקה"ק ויָצא דרך שער הניצוץ ועבר רוחב החיל והסורג והגיע לגבול הצפוני של הר הבית (בנקודה שהיא מערבה לנקודה שבשער טדי מאה אמה) (ג). ומן הנקודה השנית שבגבול הצפוני של הר הבית, הגבול (שבין יהודה ובנימִן) פנה מערבה, ועלה אל ראש ההר אשר על פני גי הנם יָמה אשר בקצה עמק רפאים צפונה, כלומר מהנקודה אשר בצדו הצפוני של הר הבית, הגבול פנה מערבה

(שנמשכה ממערב למזרח), היינו משני צִדֵי פתחו של אולם נמשכה מזרחה רצועה שרחבה ל"ב אמה, וארכה (ממערב למזרח עד עזרת כהנים) נ"ג אמה, ובה הי' מזבח בָנוי; וגם הרצועה הקטנה הזאת היתה יוצאה מחלקו של בנימין (מהרצועה הארוכה, מפתחו של אולם) ונכנסת לחלקו של יהודה, כי אדמת יהודה מקפת אותה משלש רוחותיה.

אלה שתי הרצועות ביחד הי' מראיהן ותמונתן כראש תור יוצא מחלקו של בנימן לחלקו של יהודה, כמו שאמרו בספרי פרשה ברכה, ברם דבריהם בברייתא (יומא י"ב ע"א): „ורצועה היתה יוצאה מחלקו של יהודה ונכנסת לחלקו של בנימן ובה היה מזבח בנוי" כיוונו על שני צִדֵי המזבח אשר שם צריכים להיות יסוד מזרחי ויסוד דרומי, שהם בחלקו של יהודה אף שנכנסו לבנימן.

ומחבר אחד שלא דק בענין זה החליט שדברי הספרי „וכראש תור יוצא מחלקו של בנימן" וכו' סותרים את דברי הברייתא „ורצועה היתה יוצאה מחלקו של יהודה" וכו', ובשביל זה המחבר ההוא נתן האשמה הרמיונית הזאת על ראש מעתיק טועה—שבאמת לא טעה.

הערה (א) ולא בכל האורך של הכותל הדרומי הגבול מתוח בקו ישר, ברם בצד הכותל הדרומי של בית החליפות שָם הגבול נמשך מערבה עשר אמות (ברוחב של בית החליפות), ומשם פנה צפונה חמש עשרה אמה (בצד הקיר המערבי של בית החליפות), ומשם פנה מערבה בהמשכו תשעים אמה בצד הכותל הדרומי של בהמ"ק עד קרן דרומית מערבית של בהמ"ק.

הערה (ב) קו הגבול העובר בצד כותל המערבי של בהמ"ק הוא פחות חמש עשרה אמה מקו הגבול העובר בצד הכותל המזרחי, בשביל שהגבול המזרחי עודף על הגבול המערבי במדת ארכו של בית החליפות הדרומי חמש עשרה אמה, כמו שאמרו במסכתא מדות שלהי פ"ד: והחיכל צר מאחריו ורוחב מלפניו ודומה לארי וכו'. בהמ"ק הי' מזרחו יותר רחב ממערבו שלשים אמה, אבל בגבול המזרחי של הרצועה הי' עודף רק חמש עשרה אמה, כי עודפו הי' רק במדת אורך בית החליפות הדרומי.

הערה (ג) וכל מי שיצייר במחשבתו נטיות הקוים המגבילים בין יהודה ובין בנימן בהר הבית, ויתבונן אשר מחלק הצפוני של ירושלם, היינו מעיר היבוסי שהיתה לבנימן יצאה רצועה הנגבה ונכנסה להר הבית היינו לחלקו של יהודה, ואורך הרצועה ההיא (הנמשכת מצפון לדרום) בערך שלש מאות אמה, ורחבה מאה אמה, ובחלק הדרומי של הרצועה היו אולם והיכל וקה"ק, ונחלת יהודה מקפת את הרצועה משלש רוחותיה (ממזרח וממערב ומדרום), וגם ישים לנגד עיניו הרצועה השניה של בנימן שרחבה ל"ב אמות (כמדת המזבח) וארכה נ"ג אמות מפתחו של אולם עד יסוד מזרחי של מזבח, וגם לא יסיח דעתו מהרצועה של יהודה שרחבה אמה וארכה (ביסוד

ועלה על ראש ההר אצל שער יפו, הוא המבצר מצודת דוד (גבעת יִקְרָא אֶל־קַלְעָה), הוא ההר אשר למערבו מגביל אותו גֵי הִנֹּם (גבעת יקרא ואדי אֶל־מָז) (א), זה גֵי הִנֹּם אשר בקצה הצפוני של עמק רפאים, כי החלק הדרומי של גי הנם, אצל בתי מונטיפיורי מתרחב מעט, ומשם והלאה מרחק קילומיטר אחד עד נחל קידרון הערביים קורין בשם ואדי רַבַּאבִּי הוא עמק רפאים לפנים (ב).

ומראש ההר שבמערב ירושלם היינו ממצודת דוד שאצל שער יפו, הגבול בין יהודה ובנימין פנה למערבית צפונית אל מֵי נֶפְתּוֹחַ הוא המעין הגדול שאצל הכפר שהערביים קורין לו לִפְתָּא (ג), ומשם הגבול יסוב מערבה והולך בצד נגב של העיר מוֹצָא (היא קולוניא) ועובר דרך ההר אשר אצל כפר עמור וההר הזה בימי קדם הי' נקרא הר עפרון (ד) והולך לעיר קרית יערים שנקראה ג"כ בשם בעלה, כפי הנראה הכנענים קראו לה בעלה

מזרחי וביסוד דרומי של מזבח) ס"ב אמות, יראה כי תארנו את הקוים האלה ע"פ דברי חכמי המשנה, והם אמרו (ספרי פ' ברכה): מלמד שבית הבחירה הי' בנוי בחלקו של בנימן וכראש תור יוצא מחלקו של בנימן לחלקו של יהודה וכו'. גם יהיו מובנים דבריהם (בברייתא יומא י"ב ע"א): מה הי' בחלקו של יהודה הר הבית הלשכות והעזרות, ומה הי' בחלקו של בנימן אולם והיכל ובית קה"ק „ורצועה היתה יוצאה מהלקו של יהודה ונכנסת לחלקו של בנימן ועליו הי' מזבח בנוי.

באורך הגבולים המזרחי והמערבי בראש תור של בנימן הוספתי המלים „בערך" „וקרוב" בשביל שפתחו של אולם לא הי' באמצע הר הבית, כמו שאמרו במסכתא מדות פ"ב מ"א: הר הבית וכו' רובו מן הדרום, שני לו מן המזרח, שלישי לו מן הצפון, אולם בשביל שלא פירשו המרחק מחומת הר הבית עד חומת העזרה לא בצד צפון ולא בצד דרום, לכן לא יכולתי להראות בדיוק אורך הקוים המגבילים, ונאלצתי לצייר אותם במדה כאלו היתה העזרה באמצע הר הבית, לכן הוספתי התיבות „בערך" „וקרוב".

הערה (א) הערביים אשר לְהִנֹּם קורין אֶל־מָז, שִׁנו אות ה' לאות א', אות נ' לאות ל', אות ם' נשארה בלא שנוי ואות ז' הוסיפו. ובכן, שלשה גאיות מקיפין את ירושלם משלש רוחותיה; גי בֶן־הִנֹּם ממזרח (ושָׁם אָחָז ומנשה העמידו את התפת להעביר בניהם באש), גֵי הִנֹּם ממערב ועמק רפאים מנגב. בלי ספק הגֵּאָיוֹת הִנֹּם ובֶן־הִנֹּם נקראו בשם שני מלכי היבוסי שמלכו בירושלם לפני כיבוש יהושע בן נון.

הערה (ב) אף כי הערביים שִׁנו את שמו של עמק רפאים וקורין לו ואדי רַבַּאבִּי, אולם הכתוב בדברים ברורים ובסמנים מובהקים תאר את קו הגבול המתוח מגי בֶן הִנֹּם אל גי הִנֹּם עד שלא נשאר שום ספק כי ראש ההר הוא המבצר אֶל קַלְעָה והגי (ואדי אֶל מָז) אשר ממערבו, הוא גֵי הִנֹּם שמקומו בקצה עמק רפאים (ואדי רַבַּאבִּי) צפונה, כלומר גי הנם הוא החלק הצפוני של עמק רפאים.

הערה (ג) וכבר מבואר אשר בלשונות עמי בני שם האותיות נ' ול' מתחלפות זו בזו.

הערה (ד) מזה נראה כי הגבול מן מֵי נֶפְתּוֹחַ עד קרית יערים עבר במהלך הדרך הסלולה ההולכת מירושלם ליפו העוברת אצל נפתוח מוצא וקרית יערים. וקרוב הדבר שהכפר אֶל עמור הסמוך לקרית יערים מנגב, לפנים נקרא עפרון וההר שאצלו נקרא הר עפרון, ואות ן' של עפרון נחלפה לאות ל' שבתיבת אֶל.

וב"י הסכו שמה וקראו לה קרית יערים ובעת הערביים קורין לה קרית עֲנַב, ובלי ספק השם עֲנַב הערבי נשתנה מהשם בעל בקבעם אות נ' תמורת אות ל' כדרך לשונות עמי בני שם.

ומקרית יערים הגבול הולך מערבה ועובר את ההר אשר לפנים הי' נקרא הר שעיר ובעת יקרא הר של כפר סַרִים. ומשם עובר הלאה דרך הר יערים אשר מצפון לעיר כסלון היא כְּסְלַא היום. ועובר בצד צפון של הערים אשתאל וצרעה שהם ערי יהודה. וממערבה של עיר צרעה הגבול יורד הנגבה לבית שמש החרבה היום והערביים קורין לה עין שמש.

ומבית שמש הגבול הולך מערבה לתמנה הסמוכה לה והחרבה בעת, והערביים קורין לה הורבת תיבנה. ומתמנה יצא הגבול לצפונית מערבית ומגיע אל כתף עקרון צפונה כלומר הגבול מגיע אל תחום דרומי של עקרון והעיר עקרון, שהיא לשבט הדני, צפונה להגבול. לעקרון הערביים קורין עַקִיר.

ומתחום הדרומי של עקרון תאר הגבול לצפונית מערבית והגיע לעיר שִׁכְּרוֹן שהערביים קורין לה זֶירְנוּקָא והיא סמוכה לעקרון. ומעיר שכרון עבר הגבול לצפונית מזרחית אל הר הבעלה היא העיר אשר בימי נחמיה בן חכליה נקראה נְבַלָּט ובעת הערביים קורין לה Bet Nebala והיא יושבת על הר גבוה 79 מיטר.

בַעֲלָה זאת שהיא ביהודה באה גם במספר הערים של שבט דן (בשם בעלת) כי מקומה על הגבול בין יהודה ובין דן לכן תחשב לזה ולזה (א). ונראה ונבין ממוצא דבר

הערה (א) כדאיתא בירושלמי סנהדרין פ"א: הדא בַּעֲלָת זימנין מיהודה וזימנין מדן, טימר בתים מיהודה ושדות מדן.

הוקרי הארץ מבני ישראל יודעים כי בירושלמי סנהדרין פ"א יש טעות של מעתיק אשר על ערי דן אלתקה וגבתון ובעלת כתב הרי הן מיהודה, ועל ערי יהודה בעלה ועיים ועצם כתב הרי מדן. ואנו יכולים להוכיח אשר גם הערים בעלה ועיים ועצם שביהודה ואלתקא וגבתון וכו' המובאים בירושלמי, לא ע"י חז"ל הובאו שם, רק מעתיק אחד מדעתו הביא את הפסוק בעלה ועיים ועצם בחשבו כי חז"ל בהזכירם את בעלה שביהודה כיוונו על בעלה זאת הסמוכה לעיים ולעצם ועליה אמרו שֶׁבָּתֶּיהָ מיהודה ושדותיה מדן. והמעתיק ההוא לא הרגיש שגיאתו הגסה, יען לא הכיר שהעיר בעלה הנחשבת יחד עם הערים עיים ועצם, בעלה זאת מקומה אצל גבול ארום בנגבה במחוז באר שבע, צקלג והרמה ערי שבט שמעון, בעל תבה"א לא הכיר טעותו של המעתיק ההוא, ונשתבש עוד יותר באמרו, אשר גבול בני דן הגיע לגבול בני שמעון, אבל כל מי שיש לו אף מושג קל בגבולי השבטים יבין כי על עיר שביהודה הקרובה לגבול אדום והרחוקה מגבול בני דן יום אחד וחצי לא יתכן שיאמרו חז"ל שהיא משותפת ליהודה ולדן, בָּתֶּיהָ מיהודה ושדותיה מדן. בעלה הקרובה לאדום נקראת היום מועלה (Mueileh) והיא צפונה לבאר שבע וקרובה לה כתשעה קילומיטר. ונקל מאד להכיר הוספות של מעתיקים בשנותם מקומות הערים מדרום לצפון וכדומה, כמו שמצינו שהכניסו מעתיקים את שגיאותיהם בדברי ת"י ובדברי רש"י על פסוק ויררפם עד חובה אשר משמאל לדמשק ע"ש, דברים שלא מצאנו בדחז"ל בתלמוד בבלי בירושלמי ובמ"ר. ומי לא יודה אשר עיר דן (פמיים) מקומה מנגב לדמשק מהלך יום אחד והצי, והכתוב אומר אשר משמאל לדמשק, וברור אצלנו כי המתרגם יב"ע שהי' מחכמי התלמוד הירושלמים ורש"י ז"ל לא כתבו דברים שהם נגד המציאות.

כי ליהודה היו שלש ערים בשם בעלה. האחת, היא קרית יערים שנקראה גם בשם בעלה ומקומה באמצע התחום הצפוני של יהודה. בעלה השנית סמוכה להערים עיים ועצם שהם בנגבה על גבול ארץ אדום. ובעלה השלישית נקראה גם בשם בעלת, זאת שהערביים קורין לה בית נִבָּלָה ומכוונת למזרחה של יפו, והיא על הגבול בין יהודה ובין דן ותחשב לשניהם. כמו שאמרו (בירושלמי סנהדרין פ"א) בתים מיהודה ושדות מדן.

והנה הגבול המתוח בקו ישר מעיר שכרון עד הר הבעלה (בעלת-נבלט) עובר על תחומה של לוד במרחק אלפים אמה למזרחה של העיר. ומראה לנו כי לוד מיהודה היא.

ומעיר בעלה (היא בעלת) הגבול יצא מערבה (נוטה מעט לצפון) עד שהגיע לעיר יבנאל שמקומה על שפת הים מנגב לעיר יפו וסמוכה לה (ביניהן אלפים אמה). ובעת היא מושבה קטנה והערביים קורין לה סַאכַּאנֶית דשֶׁיבּאלִיָא, היא יבנאל העתיקה אשר בה היו תוצאות הגבול ימה (א).

בכלותנו לתאר הגבולים של נחלת שבט יהודה מסביב, נדבר מעט אודות מקומות מצוינים ביהודה אשר לא נזכרו בהפרקים הקודמים.

ירושלם עיר הקדש, היא העיר הבירה של כל ארץ ישראל ואליה ינהרו לבות של כל היהודים מכל מקומות מושבותיהם. קורותיה בתקופות אשרה ובימי עניה ומרודיה ידועים לכל, לא נשאר לפנינו רק לדבר דברים מעטים על אודות ירושלם שבזמננו, אשר בה אנו מכירים אתחלתא דגאולה, קימעה, קימעה, כאילת השחר שבוקעת אורה; ת"ל כעת ירושלם לאט לאט מתנערת מעפר ומתרחבת ומתפשטת לכל רוח ובניה מרחוק יבואו לחונן את עפרה ולראות חמדת ישראל אשר בירושלם: מקום מקדשנו שלא זזה שכינה ממנו, יקר וקשור ללב כל איש מישראל מאיזה מפלגה שהוא; והמקומות הרבים האחוזים בזכרונות קדומים ישמחו את כל איש יהודי הקרוב אליהם. אולם אלה מישראל המוכשרים להבין קדושת התלמוד, ודברי חז"ל יקרים להם מחייהם, מרגישים עֹנֶג רוחני בהתבוננם על פעולות ותוצאות הישיבות: עץ חיים, תורת חיים, אהל משה, מאה שערים, שער השמים,

---

הערה (א) ודלא כאלה המחברים שכתבו אשר יבנאל שבמקצוע צפונית מערבית של נחלת יהודה היא יבנה עיר הסנהדרין אשר כעת תקרא יָבְנֶה, כי אם נאמר שהגבול בין יהודה ובין דן הלך לים הגדול דרך עיר יבנה, אזי עיר לוד תהי' בחלקו של דן, ואנו לא נוכל לזוז מדברי חכמי התלמוד שקבלתם נמשכת מהנביאים, והם אמרו בהחלט כי לוד מיהודה היא. כראיתא בירושלמי סנהדרין פ"א; ר' ירמיה בעא קומי ר' זעירא ולוד לאו מיהודה היא א"ל אין. עוד נוכל להתבונן אשר מכל הערים שנחשבו למטה בני דן אין אף אחת מהן שתהא במערבה של לוד.

גם מן הכתובים נראה שגבול בני דן לא הגיע לים הגדול כדכתיב ומי הירקון והרקון עם הגבול מול יפו. אבל יפו עצמה וכל חוף ים יפו, עם החלק התחתון של נהר מי הירקון, עד יבנאל (היא סאכַאנֶית דשֶׁיבאלִיָא) היו לאפרים.

חיי עולם, ישיבת הר ציון על מכון הר ציון, וישיבת אור חדש. אשר בהם נערים ובחורים משלומי־אמוני ישראל לומדים תורה על מנת לעשות ולקיים. שימו נא לנגד עיניכם עדה קדושה כעשרת אלפים יהודים, מבן עשרים שנה עד בן חמש וארבעים שנה, מופלגים בתורה וביראת שמים ורובם ראוים להוראה, והם מאלה הלומדים ושלמדו בהישיבות ההן; באיזו עיר בתבל תמצא קהלא קדישא גדולה כזו בכמותה (הש"י יוסף עליהם כהם אלף פעמים) ובאיכותה, היינו שיהיו גדולים בתורה וחרדים לדבר ה׳. וכל מי שנתן לו הש"י לב להבין ולהתפעל מהאור הקדוש הזה יראה וישפוט אשר מימי עזרא הסופר עד הדור האחרון לא פסקו מרבי ישיבות ומרביצי תורה בישראל. להגאונים הצדיקים (זי"ע) שיסדו בתי אולפנא בירושלם עיר הקדש, ולהעשירים הצדיקים נדיבי עמנו שבחו"ל אשר בכספם תומכים ומחזיקים בידי לומדי תורה, ולהמופלגים יראי ה׳ המלמדים תורה להצעירים שבהישיבות בשכר מועט וסובלים צער של מחסור, לשלש כתות של הצדיקים הללו עם ישראל חייב להרגיש רגשי כבוד בהדרת קדש, בזכרו כי עשרת אלפים אברכים הגדולים בתורה היושבים לפני ה׳ בירושלים הם הנשמה של האומה הישראלית. יען ולמען אשר הם יצוו את בניהם ואת בתיהם אחריהם ושמרו דרך ה׳, להזהר מהתנין הנורא נחש־עקלתון המכבכן ממלתעות סופרים מתחפשים בשמלות אנשים ידידים. אין אנו צריכים להתפעל בראותנו בנינים יפים ונהדרים בתוככי ירושלם, התפעלות נפשנו תתרומם ותגדל מעל לגבול אנוש בראותנו היכלי התורה בפרוור מחנה־יהודה, במאה שערים ובחצר החורבה, ועוד כמוהם, אשר משם תמיד ישמע קול צפצוף של כמה מאות ילדים שנכנסו לגמרא; בשמענו השאון הנעים של לומדים בהויות דאביי ורבא נחשב כשומעים שירי מלאכי השרת, שירי כרובים ואראלים בשמי מרום.

אשרי הנדיבים אשר מכספם בנו היכלי תורה, אשרי הנדיבים המחזיקים ביד הלומדים, הם הם עוזרים למשה רבנו להנחיל דת מורשה לישראל. אין דור יתום שצדיקים כאלה שרוים בתוכו. אשריך אברהם אבינו שצדיקים כאלה מחלציך יצאו.

מיתר הערים שבנחלת יהודה מצוינות: העיר מקדה הנזכרת במלחמות הראשונות שלחם יהושע בן נון, וכה במערה נחבאו, נתפשו ונקברו חמשת המלכים שנסו מן המלחמה אצל גבעון. מקרבת העיר הזאת ללכיש ולעגלון נוכל להחליט שהיא העיר החרבה כעת שהערביים קורין לה חורבת אמידאט (א) ומקומה 13 קילומיטר מנגב לעיר עגלון שהיא חרבה כעת והערביים קורין לה חורבת אדשלאן.

ממקדה עבר יהושע עם חילו לעיר לבנה שהיא באמצע המרחק אשר ממקדה לעגלון. העיר לבנה חרבה כעת והערביים קורין לה חורבת בהלואן.

מלבנה העביר יהושע את זרם מלחמתו לעיר לכיש שהיא למערבה של עגלון וסמוכה לה (3 קילומיטר). לעיר לכיש העתיקה הערביים קורין אום לקיס.

הערה (א) הערביים מבטאים אות א׳ בראש השם תמורת אות ק׳ שצריכה להיות באמצע.

מערבה לעיר לכיש במרחק 4 1/2 קילומיטר. אצל הדרך העולה מעזה למרשה ולירושלם יושבת העיר ברור־חיל הנזכרת בתוספתא; הערבים קורין לה בְּרֵר Brer, וצפונה לה במרחק 3 קילומיטר נשארה עיר חַיִל שהערביים קורין לה אֶל חוּלֵיאַת, ובלי ספק אשר בימי ר' יוחנן בן זכאי שתי הערים האלה היו מיושבות הרבה אז המרחק ביניהן הי' מצער מאד וכעיר אחת נחשבו וקראו לה בשם מֶרְכָּב ברור־חיל (א). בעיר הזאת ישב ר"י בן זכאי אחר שנחרבה ירושלם; מאד יכול להיות אשר אספסיאנוס נתן את העיר הזאת מתנה לר"י בן זכאי עבור בשורת המלוכה.

ומָרֵשָׁה עירו של הנביא מיכה המורשתי מקומה למזרחה (נוטה מעט צפונה) של עגלון במרחק 16 קילומיטר וכעת היא חרבה והערביים קורין לה חורבת מֶרַשׁ. בכל קורות העתים שעברו על ארץ יהודה בתקופות ימי הבית השני וימי חכמי המשנה והתלמוד לא נזכרה העיר הזאת, רק עיר בית גוברין (בית דְשִׁיבְּרִין) הסמוכה לה נזכרה פעמים רבות. כפי הנראה שממה נשארה מרשה מזמן חורבן הבית הראשון, או מזמן מלחמת אנטיוכוס הגדול עם תלמי פילופטור ועם תלמי עפיפנוס מלכי מצרים, כי העיר מָרֵשָׁה יושבת על הדרך העולה ממצרים ירושלימה.

על פני מרשה עובר נחל עמוק, הוא גי הרים אשר ראשיתו במערבה של חברון (ובמקום ההוא הערביים קורין לו ואדי אל פְּרַנְדִשׁ) ומתגלגל מערבה ועובר על פני עיר מרשה ועל פני העיר אשר לפנים נקראה צפתה והערביים קורין לה צֵייתָה Zeita (ב) שהיא 6 קילומיטר למערבה של מרשה. שם בגיא צפתה למרשה היינו בגיא זה, בחלקו שבין עיר צפתה ובין עיר מרשה היתה מלחמת אסא עם חיל זרח הכושי הבא ממצרים דרך עזה, לכיש ועגלון עד מרשה ושם נגף לפני אסא ובמנוסה שב לארצו והיהודים רדפו אחריו מרחק 50 קילומיטר, ממרשה עד גרר.

בעמדנו בנגב יהודה לא נחדל להזכיר את עיר אילת אשר עוזיהו מלך יהודה בנה אותה אחר שגרש ממנה את האדומים ואת העיר השיב ליהודה, ואחר כן בימי אחז בא רצין מלך ארם וינשל את היהודים מאילת ואדומים באו אילת וישבו שם.

מדברי המשנה (מע"ש פ"ה) שאמרו שמקום אילת של יהודה הוא בדרומה של ירושלם מהלך יום אחד לא פחות ולא יותר, נודע לנו המקום והמחוז שבו נוכל למצוא את עיר אילת שבנגב יהודה, ואחר שמתחנו מירושלם הנגבה קו שארכו כמו המרחק אשר

הערה (א) ברושם דכל א"י הנלוה אל ספר זה, נרשם בשגגת מקום עיר ברור חיל צפונה ממקומה האמתי, ואם אזכה להדפיס את הרשמים שלי שנית, אז אתקן את השגיאה הזאת.

הערה (ב) מעתה לא יהי' ספק שהגיא העובר על פני בית גוברין ומרשה, בחלקו שבין מרשה ובין עיר צֵייתָה Zeita הוא גי צפתה למרשה. ועוד יכול להיות (ואין אנו אחראין לזה) אשר גם השם הערבי ואדי פְּרַנְדִשׁ Frandsch נשתנה מהשם Dsche-Zfata היינו מהשם גיא צפתת העברי.

מירושלם לעקרבה וכמרחק אשר מירושלם ללוד, הכרנו כי אילת מן הדרום היא העיר החרבה כעת שהערבים קורין לה חורבת תואני שהיא למזרחה של עיר כרמל וגם למזרחה של עיר מעון במרחק שני קילומיטר. ואם נמתח קו ישר מעקרבה (אשר בצפון) אל תואני אז נראה כי הצד המזרחי של ירושלם (היינו הר הזיתים) יהי' על הקו הזה וגם באמצעו היינו במרחק שוה מן עקרבה כמו מן תואני (א).

בעל תבה"א ובעל ע"מ אף הם השתדלו לגלות את עיר אילת שבדרום ולא עלתה בידם, ותעו בדרכי השערות מוזרות מפני שלא שמרו את הכלל שהאותיות נ' ל' בלשונות עמי בני שם מתחלפות ובאות זו תמורת זו. אות ל' אשר בשם אילת העברי נתחלפה לאות נ' אשר בשם תואני הערבי.

גם מקום עיר מודיעים של החשמונאים קרוב לנגב יהודה; ואת העיר הזאת הכרנו ע"פ שמה שהערביים קורין לה אום אל אמיד וגם ע"פ מצבה שהיא רחוקה מירושלם ט"ו מילין (ב). והיא למזרחה של תקוע (נוטה מעט לדרום) במרחק 7 ½ קילומיטר. אצל הדרך ההולכת מבית לחם לעין גדי. ואצל עיר אום־אל־אמיד יש הר גבוה 447 מיטר שהערביים קורין לו רואקבי והנחל המפסיק בין העיר ובין ההר, במקום שהוא מפסיק יקרא בשם ואדי מועדע שהוראתו נחל של מודיעים. קרוב הדבר אשר ההר הזה הסמוך מאד למודיעים הוא מקום קבורת מתתיהו החשמונאי ובניו. הערביים שישבו באהליהם קרוב למדבר תקוע והערביים שירשו את ארץ אדום, כמה מאות שנים התפלאו על יפעת המצבות שעל קברות הגבורים הקדושים ההם, וגם אחר החרבן, להר זה הערביים קראו בשם „הקבורה". וברבות הימים השם הקבורה נשתנה אצלם וקראו לו רואקבי.

דברינו על דבר השם רואקבי בערבי—פרי הרגשה מיוחדת ולאו כל אנפין שוין בדעות בלי עדות, אולם על דבר אום־אל־אמיד הרחוקה מירושלם ט"ו מילין בדיוק, ובצדה הנחל שהערביים קורין לו ואדי מועדע לא נוכל להיות בספק, אלא ברור הדבר שזאת עיר המודיעים הידועה בתלמוד (ג). וכפי הנראה בחר הורדוס האדומי לחצוב לו קבר במבצר הירודיום הקרוב לעיר תקוע כדי שקברו וקברות אנשי משפחתו יהיו לא רחוק ממקום קבורת מלכי החשמונאים במודיעים, ביניהם מרחק 6 קילומיטר.

הערה (א) מצאתי נכון להודיע אשר בשנים הראשונות של עמלי הייתי נוטה לומר כי המקום שיח־אלי (שהוא מנגב לבית גוברין 8 ½ קילומיטר ומערבה לחברון 22 קילומיטר) זאת אילת מן הדרום, כי המרחק ממנה לירושלם כמו המרחק מעקרבה לירושלם, אולם אחר עיון והתבוננות החלטתי כי אילת היא זאת אשר כעת קורין לה חורבת תואני, שהיא רחוקה מירושלם לדרום מהלך יום אחד כמו עקרבה לצפון, וגם יושבת על הקו הישר הנמתח אליה מעקרבה דרך ירושלם; והתחלפות אות ל' לנון לא תטה אותי מדעה זו, כי התחלפות כזאת ברורה לכל היודעים טיב הלשונות של משפחות בני שם.

הערה (ב) פסחים צ"ג ע"ב.

הערה (ג) מר א"מ לונץ בהערה לספר תבה"א, בענין הר המודיעים כתב: החפירות ·

נלכה נא מהמודיעים צפונה ונעלה במסלה העולה ירושלימה. והי׳ כבואנו לתחומה של בית לחם נהי׳ בעיר קטנה אשר היום תקרא קִיסַרְנִיָּא. זאת עיר בירת מלכא אשר בה נולד המשיח מנחם בן חזקיהו בעת שהרומים הציתו איש בקה״ק (א). כעת המרחק בין בירת מלכא (קיסרניא) ובין בית לחם שני קילומיטר, אולם בזמן חורבן ב״ש בירת מלכא היתה עיר גדולה וגם בית לחם התרחבה הנגבה, אז בירת מלכא היתה החלק הדרומי של בית לחם יהודה.

מן בירת מלכא נשים פנינו מערבה ונלך מהלך שבע שעות ונבוא למקום מלחמת דוד עם גלית הפלשתי.

הכתוב אומר כי מחנה פלשתים הי׳ באפס דמים בין שוכה ובין עֲזֵקָה. כעת לעיר שוכה הערביים קורין שווּיכֶּה ולעזקה קורין תל זַאַקַארִיָּא, מקומן על שפת הגיא ואדי סאנְתְ וכעת שתיהן חרבות. אולם העיר אפס־דַמים מיושבת מערביים שקורין לה דֵיר־דיבַּן, והיא למערבו של הקו שוכה־עזקה במרחק 6 1/2 קילומיטר.

מזה נראה כי סרני פלשתים שרי הצבאות וגדודיהם חנו בעיר אֶפֶס דַמִים (דֵיר דיבַּן); וַיֵּצֵא המשחית ממחנה פלשתים ויתיצב במערכה, בשורה ארוכה (ארבעה קילומיטר) על שפת הגיא ואדי סַנְתְּ בין שוכה ובין עזקה ופני החלוץ שלהם הי׳ לצד מזרחית צפונית לעבר השני של הגיא אשר שם בני ישראל היו נחתים, כי מזרחית צפונית להקו שוכה־עזקה, מעבר לגיא ואדי סאנת עמדו בני ישראל במערכה, ומקום מחניהם בעמק האֵלָה שתרגומו מֵישַׁר בּוּטמא, והמישור הזה משתרע מן עיר בית שמש (בעת תקרא עין־שמש), עד עיר ירמות (בעת תקרא ירמוק), כי בקצה הצפוני של המישור הזה, סמוך לבית שמש, יש מקום חרב אשר כעת יקרא חורבת ואדי אַלִין (שארית מהשם עמק הָאֵלָה), והקצה

החדשות גלו את מודיעים עיר החשמונאים בכפר אל מִידְיָא למזרחה (נוטה מעט לדרום) של לוד ושם נגלתה מערת הקברות של המשפחה הזאת, עכ״ד. אין בהוג דברינו לשפוט אם בעלי החקירות החדשות מביאים תועלת מְרֻבָּה בחקר קדמוניות (ארחיאולוגיא) או לא, ברם נוכל להחליט אשר בחקירת הגיאוגראפיא-העתיקה של הארץ הקדושה בעלי החקירות החדשות לא גלו מאומה, וכמו החרים הראשונים כן גם הם טועים בדרך השערות שנוסדו על השתוות צלצל השמות, ואין לתמוה עליהם, אחר שחסר להם המקור הנאמן, ונמנע מהם אור יקרות המסוגל לגלות צפונות, הוא המאור שבתלמוד. מחברי התלמוד מסרו לנו כי המרחק מהמודיעים לירושלם ט״ו מילין (וכל המרחקים הנרשמים בתלמוד מסכימים בדיוק עם המציאות). והכפר אל-מִידְיָא הרחוק מירושלם שנים ועשרים מילין והסמוך ללוד מהלך פחות משתי שעות, ומקומו בשפלת לוד, איך יאמר עליו שהוא המודיעים העתיקה, ואיך יקרא בשם הר המודיעים.

הערה (א) בשם בירת מלכא נזכרת בירושלמי ברכות פ״ב. אולם במדרש איכה רבתי פ״א נקראת בשם בירת ערבא. ולא שבמדרש איכה רבתי כיוונו על עיר אחרת, אלא שהעיר בירת מלכא בזמן קבוצת המדרשים נקראה ג״כ בירת ערבא בשביל שבזמן ההוא רוב יושביה היו

הדרומי של עמק האֵלָה מגיע לגיא הנמשך מן ישובה לצוקה, היא הגיא אשר בעת יקרא ואדי סאנת.

בזה הגיא, בחלקו שהוא בין שתי המחנות ההם, שָׁם היתה מלחמת הבינים אשר כמוה לא נראתה ולא נישמעה מעולם: גבור עֲנָק שכבר הצטיין במלחמות רבות נפל חלל לפני נער שעדיין לא שלף חרב.

וכאשר נִגפו הפלשתים רדפו בני ישראל אחריהם בשני דרכים: מחלקה אחת רדפה אחרי הנסים מאפס־דמים צפונה עד העיר גיא שהערביים קורין לה דִּשִׁילְיָא (א) ועד שערי עקרון, ומחלקה שניה רדפה אחר אלה שנסו מאפס־דמים ימה בדרך שַׁעֲרַיִם, והן שתי ערים בשם אחד וסמוכות זו לזו והערביים קורין להן סַעֲנָאִיר בלשון רבים (ב), ומשם רדפו אחריהם הנגבה מרחק 13 קילומיטר עד גַת, היא העיר שהערביים קורין לה דְּשִׁיָּא (מקומה למזרחה של אשקלון 6 קילומיטר). ובשני הדרכים האלו נפלו חללי פלשתים.

ואמרנו בהחלט כי דְּשִׁיָּא אשר למזרחית דרומית של אשקלון היא גת־פלשתים לא בשביל השתוות השמות בלבד, ברם אנן על דברי חז"ל בעלי התלמוד סמכינן, שאמרו (במדרש במדבר רבה פ"י) ודדו גת פלשתים אלו תלוליא דפליסטיני. המלים אלו תלוליא דפליסטיני מורים על שני הרים מציינים ובולטים בשפלת פלשתים (ג) ההר אשר מנגב לעיר דְשִׁיָּא בעת יקרא תל אֶל האווא וגבהו 131 מיטר, וההר אשר מצפון לעיר ההיא גבהו 101 מיטר. בעת דְשִׁיָא־גת יושבת בצד ההרים האלה, ובימי קדם בהיותה עיר מלוכה היתה נישענת לשניהם וגם עיקר ישובה של גת הי' אז בְּתָוֶךְ, בין תלוליא הדין. ובשביל זה נקראה גת, כמו ישׂראינו גת־החפר היא גובבתא דצפורי שהערביים קורין לה סֶדְשֶׁיָּא (כמו שיבואר להלן) יושבת בגיא בין ההרים, וכן גת־רמון של מנשה שנתנה ללוים בעת תקרא אַדְשֶׁי (הסמוכה לרמון rame) ויושבת בין ההרים בגיא שקורין לו ואדי דאאוק, וכן גת שנבנתה

ערביאים; נראין הדברים כי הורדוס או אחד מבניו בנו אותה וקראו לה קֵיסַרְנְיָא על שם הקיסר, ובשם זה קראו לה הרומים וכן קורין לה הערביים גם היום, רק מחברי התלמוד קראו לה בירת מלכא או בירת ערבא.

הערה (א) והיא קרובה למסה־ב יפו־ירושלם היינו במרחק $3\ {}^{2}/_{3}$ קילומיטר מנגב לתחנות סָרְדָשִׁיד.

הערה (ב) כי להערבים יש במקום ההוא שלש ערים בשם זה. אולם המספר זוגי שכתב שמואל הנביא מראה לנו כי אז היו שמה רק שתים, וכפי הנראה היו אז המזרחית והמערבית אבל העיר הצפונית (שאינה קרובה כל כך) נבנתה בזמן מאוחר.

הערה (ג) את ארצנו הקדושה חז"ל לא היו רוצים לקרוא בשם פליסטיני, כי רק שלש פעמים קראו לה בשם זה, לכן בהתבוננני בתיבת „דפליסטיני" שהזכירו בזה בתארם מקום עיר גת, אמרתי שכוונתם להעיר שמקומה בשפלת פלשתים, כדי לבטל דעת חוקרים חדשים הרוצים להראות מקום בירת פלשתים בין הרי יהודה, היינו בתל סאפיא, שמעולם לא הי' לפלשתים.

ע"י רחבעם (דבה"י ב' י"א) שמקומה מנגב למרשה 10 קילומיטר והיום היא חרבה וקורין לה לה חורבת דשֶׁנִיתָא, ומושבה בגיא שקורין לו ואדי דשִׁיזַאִיר; ברור הדבר, שכל ערי הגתים שבא"י, בגאָיות שבין ההרים הן יושבות; והערביים לכל ערי הגתים קורין בשמות שבכל אחד מהם יש הברה דשׂי שהיא תמורת אות ג' בעברי. גם מקינת דוד על שאול: אל תגידו בגת אל תבשרו בחוצות אשקלון (ולא אמר בחוצות עקרון ולא הזכיר עזה ואשדוד) נראה כי עיר גת סמוכה לאשקלון.

הֶחָפֵץ לראות מקום מלחמת דוד עם גלית ומקום מצב מחנה ישראל בעת ההיא וגם לבוא שמה בלי עייפות, בלי עמל ותלאה, יסע במסה"ב ההולכת מן יפו לירושלם עד תחנות אַרטוּף, ובבואו שָׁמה ישכור אָפָר ערבי ללכת עמו הנגבה מהלך שעה וחצי אז יעבור את עמק האֵלָה (מֵישַׁר בּיטמא) ויגיע לגיא ואדי סַנְתְ, שָׁמה יעמוד על ההר שאצל דגיא ויראה מקום מפלת גלית. ובהביטו משָׁם מערבה ולמערבית צפונית יראה גם דרכי מנוסת הפלשתים לשַׁעֲרַיִם ולעקרון.

נחלת שבט שמעון.

שבט יהודה הרחיב את גבול ירושתו בנגב, עד קדש ברנע אשר בלב מדבר פארן, אולם ישיבתו בערים ובכפרים לא התפשטה עד הנקודה ההיא.

והנה מן הכתובים שנזכר בהם מדן ועד באר שבע נוכל רק להחליט כי באר שבע היתה העיר האחרונה מערי יהודה הקרבות אחת אל אחת שהן עיקר הישוב, אבל לא נוכל לומר כי בכל השטח אשר מנגב לבאר שבע לא ישבו אנשים מבני ישראל כלל, אחרי שיש זכרון לעיר ערועד (אשר בעת תקרא עראֹרא) ולהמקומות שישבו שם האבות היינו בין קדש ובין ברד (חלוצה) ורחובות, אלה המקומות טובים ומוכשרים למרעה עדרים, והם מנגב לבאר שבע.

להשאלה איפה הי' קצה גבול הישוב בנגבה, נמצא פתרונים בנחלת בני שמעון, שָׁם (יהושע י"ט) כתוב: וכל החצרים אשר סביבות הערים האלה עד בַּעֲלַת בְּאֵר רָמַת נגב וכו', והכרנו את המקום הזה שהוא בצד מערב של הר מעלה עקרבים (Kurnub), שם במישור שהערביים קורין לו אַבּוּ־טְרֵיבֵּי Abu tereibe, על הדרך ההולכת מחורבת רקם (Rekame) אל המקום הנקרא אַבְדֵי Abde, יש עיר חרבה שהערבים קורין לה דשֶׁיבַּעִיל והיא סמוכה לגיא שקורין לו ואדי בַּאַר (א) ובלי ספק לפנים נקרא בְּאֵר; עיר דשֶׁיבַּעִיל הסמוכה

הערה (א) חכמי בריטאניא במפות א"י שחברו, בטעות כתבו ואדי בַקר במקום שצריך לכתוב ואדי באאר.

לִפְּאֵר, בזמן חלוקת ארץ נקראה בַּעֲלַת־בְּאֵר. ולמזרחית דרומית (22 קילומיטר) לבעלת־באר יש הר שהערביים קורין לו דשֶׁיבֶּל־מַדֶרַא Dschebel Madera שמקומו על שפת הגיא ואדי מַאדֶרַא מנגב, זה הר רמת־נגב, הקצה הדרומי בנחלת שמעון והוא קצה היישוב בנגב הארץ.

לדברינו אלה נוכל להביא ראיה מדברי התלמוד (א): ושְׁלִישִׁית שיהיו משולשין, שיהא מדרום לחברון כמחברון לשכם וכו'. וזה יכול להיות רק באופן אם קצה היישוב בדרום הי' ברָמַת נגב Dschebel Madera שאצל הגיא ואדי מאדֶירא, יען כי המרחק מן רמת נגב עד חברון שוה בדיוק להמרחק אשר מחברון לשכם.

ומרמת נגב לדרום עד קדש ברנע מהלך יום וחצי דרך שטח הררי המכיל בערך שלשת אלפים קילומיטר מְרֻבָּעִים, הוא אשר בימי קדם נקרא מדבר פארן וגם איל פארן, על שם המקום פארן העתיק, אשר על הדרך ההולכת מתימן ומהר שעיר לארץ מצרים, הוא המקום אשר כעת הערביים קורין לו אֶל בּירֶן; ימים רבים ישבו בני ישראל במדבר הזה טרם עלותם לארץ כנען, אבל משנכנסו לארץ לא עברו את נחל ואדי מַדֶירַא ולא ישבו מנגב להנחל הזה כי חדלו לשבת במדבר תלאובות, בארץ לא זרועה.

ובזה תארנו גבול נגב של נחלת בני שמעון אשר מקצוע דרומית מזרחית של נחלתו הי' הר רמת נגב אשר מנגב למעלה עקרבים ומקצוע דרומית מערבית שלו הי' כפי הנראה, אצל חורבת סִבִּיטָא או אצל חורבת מִישְׁרִיפֶּי הקרובות לעצמון (אשר כעת נקראת אאודשֶׁי), אבָל נמנעה מאתנו היכולת לתאר גבול נחלת בני שמעון מִיָּתֵר שלש הפאות, יען כי הכתוב לא תאר להן גבול, ובאמרו (יהושע י"ט) ויהי נחלתם בתוך נחלת בני יהודה, ושנה עוד הפעם ואמר וינחלו בני שמעון בתוך נחלתם הודיע אשר קוים מתוחים על גבולותיו אין לו, רק היו לו ערים מֻבְדָּלוֹת בודדות בתוך נחלת יהודה. וכל שבט שהיו לו ערים מֻבְדָּלוֹת בתוך נחלת שכנו, הגבול שבינו ובין שכנו אינו מפורש.

ככלותי לדבר אודות הקצה הדרומי של נחלת שבט שמעון חשבתי לא למותר לנגוע בקורות העתים של השבט הזה אשר גורל הייו מזמן מלכי יהודה האחרונים נעלמו מאתנו, ורק קול דממה יִשָּׁמַע בעם ישראל כי חלק גדול משבט שמעון עזב את ארצו והלך לו אל ארץ רחוקה; ואספר, אשר לפני שנים אחדות קראתי באחד מהעתונים דברי גרמני מסיה לפי תומו והוא פקיד בצבא הגרמנים, אפיציר מֶירְקֶיר, שישב שמונה שנים באפריקא המזרחית במדינה שכבשו הגרמנים, שם הכיר את שבטי המסאיים וילמוד להבין את תורתם ומסורותיהם מדור דור: שהם מאמינים באחדות הבורא ובתורה מן השמים, והבורא אין לו גוף ואין לו דמות הגוף ושמו נגאי. וראשית עשרת הדברים לא תעשה כל פסל ותמונה. ויש להם בקבלה הספור מן בריאת העולם ומן אדם הראשון, וחוה, והנחש

הערה (א) תוספתא מכות פ"ב, והובאה במסכתא מכות ט' ע"ב.

והמבול, והצדיק תומפאנות שנמלט הוא ובניו מהמבול. ובספרים נזכר איש כאברהם והי' לו בן לזקוניו והבן הזה לקח בערמה את הבכורה. ונזכר אצלם נביא כמשה בן עמרם והוא ערל שפתים ושמו מַערומי, גם שמו מוסנא ולו אח ואחות. והנביא הזה חלק את השבוע לשבעת הימים ויתן להם את השבת הנקרא אצלם אַשְׁבַּת נוֹלוֹן (היום הטוב). — ובמצות מילה הם דומים לישראל, הם אומרים כי בצאתם מארץ מולדתם ותשארנה שם שתי משפחות מהם: שם האחת אַלְבַּיד ושם השנית עמורי. ובכן, אומר האפיציר מֶיְרְקֶר, קרוב הדבר כי המשפחה הראשונה היא משפחת העברים והשנית משפחת האמורי. האפיציר מירקיר מחליט כי העברים והמסאיים אחים המה, ומוצאם מארץ ערב והרבה אלפים שנה (!?) לפני ספירת הנצרים יצאו המסאיים מארצם ויבואו לאפריקא **(א)**.

זאת היא השערתו של האפיציר מירקיר, ואני, בקראי את דבריו, אמרתי השערה אחרת היותר קרובה אל האמת (ולבי אומר לי שקלעתי אל מטרת האמת). אז אמרתי כי העם הַמַסַאִי הוא חלק של שבט שמעון ועל שמו יקרא מַסַאִי, או על שם המשפחה אמציה Amasya, משפחה גדולה ונכבדת בשבט שמעון, או על שם משפחת שמעיה.

ידוע מן הכתובים (דבה"י א' ד') כי בימי יחזקיהו מלך יהודה, מאה ועשרים וחמש שנים לפני חורבן ב"ר, שלש עשרה משפחות גדולות משבט שמעון נדדו ממקומם ויעזבו את ארץ ישראל, כדכתיב וילכו למבוא גְדֹר עד למזרח הגיא וכו' ויכו את אהליהם (של בני חם) ואת המעונים, וישבו תחתיהם כי מרעה לצאנם שָׁם וכו'. ומצאתי תועלת לבאר כי מבוא גדר שאליו נדדו בני שמעון הוא מישור גבוה שמקומו צפונה להר סיני במרחק 18 קילומיטר. המישור הזה יכיל כמאתים קילומיטר מְרֻבָּעִים והערביים קורין לו אֶילוּוֵי אֶל אַדשַרַאמִיָא, ובימי קדם העברים קראו לו מבוא גדר אשר למזרח הגיא, כי מצדו המערבי של המישור הזה יורד מערבה גיא גדר, שהערביים קורין לו ואדי אַגְדַר **(ב)** היורד הלאה מערבה דרך המקום רפידים הידוע, (שהערביים קורין לו פיראן Firan) ומשם יורד לים סוף של זואֶיץ. מהמישור הגבוה ההוא יורד מערבה נחל שני שהערביים קורין לו ואדי שֵׁיח, אשר עקלקלותיו קרובים לעקלקלות של הגיא גדר (ואדי אַגְדַר) ומתגלגל לעומתו.

אל המישור מבוא גדר אשר למזרח הגיא הלכו בני שמעון מרחק שלש מאות קילומיטר במסלה ההולכת מבאר שבע הנגבה דרך חלוצה (היא ברד), רחובות, פארן, (אֶל בִּירֶן) וַקַלְעַאת-נַאחל עד מבוא גדר; וכאשר באו למזרח הגיא, היינו לראש ואדי אַגְדַר לבקש מרעה לצאנם, מצאו את בני חם ואת המעונים יושבים בגיא גְדֹר ובכל

הערה (א) האפיציר מירקיר כבר הרפיס את ספרו בשם: DIE MASAI „Ethnographische Monographie eines Ostafrikanischen Semitenvolkes„.—

הערה (ב) האנגלים מחברי מפות לא התחקו על שורש השם הזה ורשמוהו בשם ואדי אֶל אַחְדַר.

הגאיות והנחלים המתאחדים עמו והקרובים אליו כי מרעה טוב ושָמֵן שמה, אז הִכו והחרימו את העמים ההם וישבו תחתיהם.

על הגיאיות ועל הנחלים אשר בסביבות גְדֹר (ואדי אַגְדַר) נשארו שמות העמים שישבו שם לפני בני שמעון: הנחל וַאדִי אל מַעְין נקרא בשם המעונים שישבו אצלו (א) והנחלים ואדי חַבַּר וגם ואדי חַמַר מזכירים השם חָם, במקום ההוא, כפי הנראה, נשארו גם שמות הנשיאים ראשי האבות לשבט שמעון. כן הגיא שהערביים קורין לו ואדי שֶיח הו' נקרא נחל ישוֹחָיָה כשם הנשיא ישוֹחָיָה (ב). ועם הנחל ואדי ישיח מתאחד נחל הבא מן הצפון והערביים קורין לו ואדי אוֹשידיש, יכול להיות שהו' נקרא נחל יושה (כשם יוֹשה בן אמציה) (ג) והנחל ואדי שידיג הו' נקרא נחל זיזא כשם הנשיא זיזא (ד).

כמה שנים ישבו בני שמעון במחוז גדֹר לא נוכל לדעת ברור, רק נוכל לומר כי בימי הנביאים האחרונים שכתבו ספר דבה"י שנים מועטות לפני בוא אלכסנדר המוקדוני עדיין בני שמעון ישבו במחוז גדֹר. קרוב הדבר אשר כששים שנה לפני מלחמות יהודה החשמונאי, בעת שהערביים לחצו את האדומים להעתיק מושבם מהר שעיר אל נגב יהודה, והם, הערביים יסדו בהר שעיר מלוכה אדירה עם סלע־פיטרא הבירה, אז בקרבתם למשכנות בני שמעון לחצו אותם במלחמות תנופות, מפני חרב נטושה ומפני כֹבֶד מלחמה נדדו בני שמעון ממשכנות מבטחים, ממקום המרעה הטוב בקרבת הר סיני שישבו שם כשלש מאות שנה ועברו את רצועת זוֹאֶיץ שהיתה קרובה להם (מהלך 5 ימים), ויסבו הנגבה בשומם ארחות דרכם לאורך שפת ים סוף במזרחו. ומי יכול לדעת כמה שנים או כמה

הערה (א) המעונים שנשמדו ע"י בני שמעון, כבר לפני מאה שנה הכירו מכת חרב בני יהודה ובני שמעון. אז המעונים נלוו עם שכניהם הערביים היושבים בגור בעל להיות זרוע לפלשתים אויבי עוזיהו. וכאשר נרצה לתאר מקום גור-בעל הקרוב למעון המעונים, נזכיר את הדרך ההולכת מן למינה של זואֶיץ-מצרים מזרחה אל אֵילַת על שפת ים סוף בארץ אדום. על הדרך הזאת בחצי המרחק שבין זואֶיץ ובין אילת יש מבצר עתיק שהערביים קורין לו קַלְעַאת-נאחל. וכאשר נלך מהמבצר ההוא מזרחה בדרך אילת ונעבור מרחק 48 קילומיטר אז נפגוש בגיא עמוק ורחב המתגלגל צפונה, בצד מערב של קדש ברנע ובצד מערב של עצמון (אַאוּרשֶי), ויורד לנחל ואדי אוּבְיַיאר. הגיא העמוק הזה לפנים נקרא גור ויב"ע קרא לו גרר, וגם כעת הערביים קורין לו ואדי גוֹרֶר (W. Ghorer). והשם גור-בעל הוראתו מישור של גור. שם במישור הגדול אשר בין קלעאת נאחל ובין ואדי גוֹרֶיר ישבו הערביים שהתחברו להמעונים.

הדברים האלה דים לבאר כי המקום גור שיונתן תרגמו גרר אינו גרר שבארץ פלשתים— ביניהם מרחק רב.

הערה (ב) הנזכר בדבה"י א' ד'.

הערה (ג) הנזכר שם.

הערה (ד) הנזכר שם. ובחלוף אות ז' באות ד' כמו זהב-דהב.

מאות שנים נדדו בני שמעון הלוך ונסוע עד שהגיעו אל מושבם האחרון במזרח אפריקא על שפת ים אוקייאנוס ההודי, שבעה מעלות (7 º) מנגב לקו המשוה.

גם לא למותר יהי׳ לדבר אודות שתי המשפחות אַלְבַּרְד ואמורי אשר לפי קבלת המסאיים נשארו בארץ מולדתם.

הכתוב אחר שהודיע לנו אודות השליש עשרה משפחות שהלכו למבוא גדר מספר עוד: ומהם מן בני שמעון הלכו להר שעיר אנשים חמש מאות ופלטיה ונעריה ורפיה ועוזיאל בני ישעי בראשם ויכו את שארית הפלטה לעמלק וישבו שם עד היום הזה. מזה נוכל לדעת כי שתי המשפחות אשר המסאיים מזכירין אותן בשם אלברד ואמורי נקראו על שם נשיאיהם שהכתוב קורא אותם בשם פלטיה ונעריה.

ונוכל להבין ממוצא דבר כי בעת שהלך חלק של שבט שמעון למבוא גדר נשארו במקומן שתי משפחות אשר נשיאיהם היו פלטיה ונעריה. ולאחר איזו שנים כאשר פלטיה ונעריה עם משפחותיהם הלכו להר שעיר לרשת ארץ אחרת הלכו עמהם בראש החיל גם אחיהם הצעירים הגבורים רְפָיָה וְעֻזיאל.

מסקנא דמלתא:

א.—השם מַסַאִי (או מַסַאעִי) הדומה להשם שמעון או להשם אמציה או לישמעיה.

ב.—הכרת פניו של העם הזה המעידה עליו כי צור מחצבתו וגזעו מבני שֵׁם.

ג—מוסדות דתו ומסורותיו ובפרט אודות יום השביעי שהוא יום השבת.

ד—קבלתו כי מארץ רחוקה בא לאפריקא המזרחית.

ה—קבלתו אשר בצאתו מארץ מולדתו נשארו שמה שתי משפחות מהם שהיו נקראים אלברד ואמורי אשר לפי דעתי הכתוב קורא אותם פלטיה ונעריה; כל אלה מחזקים את דברי כי החלק משבט שמעון (א) שהעתיק מושבו למבוא גדור, הלך לאפריקא והוא העם המסאעי.

בלי ספק, בלבות אוהבי קדמוניות ישראל תתעורר השאלה איפה הוא המקום בהר שעיר או אצל הר שעיר שאליו הלכו והתישבו החמש מאות אנשים עם שריהם פלטיה ונעריה. ובני בניהם של האנשים האלה—היום איפה הם?

המקום הזה יִוָּדַע לנו אם נדקדק בדברי הכתוב, עלו על הר שעיר לא נאמר, רק נאמר הלכו להר שעיר משמע שהלכו למקום שאצל הר שעיר. כל נוסע שילך לְקָדֵשׁ של מדבר צִן שהערביים קורין לו אוּם-קוּסֵיר (ב) ומשם ילך 105 קילומיטר הנגבה ונתיב

הערה (א) ורק משפחות השמעוני הנזכרות בדבה״י א׳ ד׳, הם שכחו צור מחצבתם והתבוללו בעמים, אולם יתר העם השמעוני לא נכרת מעם ישראל ויחד עם יהודה ובנימן הָגְלה בבלה, כי כבר נִבא יחזקאל על אודות חלוקת הארץ כשיבוא הגואל האמתי, וקבע נחלת שמעון בין יששכר ובין בנימן, ושער שמעון יהי׳ בנגב ירושלם.

הערה (ב) מקומו אצל הערבה במערבה ומקביל מול עיר שׁוֹבֶיק בהר שֵׂעִיר (למערבה של העיר בדיוק). ולעיל מבואר אשר אצל קָדֵשׁ זה נוכל להכיר המקומות: מי מריבה אשר כעת יקרא עין-מרידה והנחל שבו נקברה מרים הנביאה; הנחל יקרא ואדי רַמַּן על שם מרים.

מהלכו יהי' בצד מערב של הערבה, בראשונה יפגע בשני נחלים היורדים אל הערבה וכל אחד מהם יקרא בשם ואדי דְיֵירָאפֶה Wadi Dierafe, וכפי שנוכל להבין ממצב הגיאוגראפי ומספור המקרא, נהי' קרוב לאמת אם נאמר אשר לפנים נקראו נחלי רפיה. בין שני הנחלים האלה יש נחל הנקרא כעת ואדי עמר W. Ghamr כשם נעריה. נגבה להנחלים האלה יש עוד נחל (היורד אל הערבה) שהערביים קורין לו ואדי אבו־טַלְהַא ולפנים הי' נקרא נחל פלטיה, נגבה לואדי אבו־טַלְהַא 44 קילומיטר, יפגע בנחל שהערביים קורין לו ואדי עַזִיאַן Wadi Ghadian, ואצלו בתוך הערבה יש מעין בשם עין־עזיאן. באלה שני המקומות בישם עזיאן אין כל ספק כי לפנים נקראו בשם עֻזיאל.

אָז בלכתו לרגלי הר שעיר יראה ויוכח כי להמחוז אשר בסביבות הנחלים: דְיֵירָאפֶה, עמר, אַבּוּ־טַלְהַא ועזיאן הלכו חמש מאות האנשים מבני שמעון ויכו את שארית הפליטה לעמלק וישבו שם עד היום הזה (א), וברבות הימים יצאו האנשים ההם התפשטו בכל חצי־אי סיני, והם שואפי מלחמה וכלי חמס מכרתיהם. נקל להבין כי בני בניהם של חמש מאות האנשים השמעונים שישבו אצל הר שעיר, לפעמים לחמו ולפעמים השלימו עם הערביים שמלכו בהר שעיר, וכעבור אלף וארבעים שנה (בערך) מעת שעזבו את ארץ מולדתם בנגב יהודה, בעת שהערביים קבלו עליהם אמונת מחמד נאלצו גם הם לומר שמקבלים דתו, ומני אז הערביים היושבים בהר שעיר ואלה היושבים בנגב יהודה והערביים שבארץ מצרים חושבים את תושבי מדבר סיני לבעלי אמונתם, אבל לא כן הדבר: הבידואינים היושבים בהר סיני ובסביבותיו אין להם חלק במחמד ולא נחלה באיסלם. הם מאמינים באל אחד ומקיימים מצות מילה ומדי שנה בשנה הם חוגגים בהבאות קרבנות לכבוד הנביאים סַאלִיח ומוסא, ובלי ספק (אפילו מיׁשהו של ספק אין) כי הנביא סאליח הנשאר בזכרונם הוא שמעון אבי השבט שלהם ; כי מי שיודע טיב התחלפות אותיות נ' ל' הבאות זו תמורת זו בלשונות בני שם יראה אשר השם שמעון דומה ממש להשם שמואל ; וכשם שהערביים לנביאנו שמואל קורין סאליח (כמבואר לעיל פ"ב בענין רמתים צופים) כן הבידואינים בני שמעון, שרכשו להם מנהג ולשון עַרְבִי, לאביהם שמעון קורין סאליח.

מחמש מאות הגברים לבד מנשים וטף, לא נתרבו הנפשות במשך הזמן הרב, שהם כעת רק בערך 5000 נפש. והסבה היותר קרובה לזה: מלחמות תדירות בין המשפחות ועם הערביים שכניהם, או כי דָבר פוגע בהם בעתים לא רחוקות והוא ימעט מספר נפשותיהם.

הערה (א) ראוי לשים לב כי הנביאים האחרונים בספרם ע"ד המקום החדש של חמש מאות האנשים מבני שמעון כתבו וישבו שם עד היום הזה, ובדברם (באותו ענין) על אודות שלש עשרה המשפחות הגדולות שעזבו את ארצם והתישבו במבוא גדור, המלים „עד היום הזה" לא כתבו.

בלכתנו בבאור דברי המקרא עם הכללים שמסרו לנו חז"ל נראה שהנביאים האחרונים צפו ברוה"ק כי השלש עשרה משפחות השמעוני שהלכו למבוא גדור לא ישארו שם לעולם (כמו שכתבנו על דבר המסאאים שבאפריקא), וכבר אמרו שלא נתן ספר דבה"י אלא לדרוש, היינו שכל תיבה וכל אות שבדה"י ברמז קדש נכתבו.

גבול נחלת שבט דן.

כאשר נשים לנגד עינינו הגבול שבין יהודה ובין דן הנמשך מבית שמש לעקרון ולשִׁכְּרוֹן, ומעיר שִׁכְּרוֹן לבעלת ומבעלת ליבנאל היא דשִׁיבַּאלְיָא (שאצל יפו), אז יֵרָאֶה לפנינו כל השטח של נחלת דן המשתרע בחלק המזרחי ובחלק הצפוני משפלת לוד. תמנה ועקרון היו בגבול נגב של דן, מי הירקון והרקון מצפון, והקו שכרון־בַּעֲלַת Zernuka ממערב. ולפאת מזרח, מקרית יערים עד בית חרון תחתון, נחלת בנימין משתרעת Nebaloth על גבולו. ומבית חרון עד גזר (כעת תקרא מֻיְנָרַא) הקרובה למי הירקון—אפרים מגביל אותו. והערים של שבט דן יש מהן ששמותיהן לא נשתנו כלל או נשתנו רק מעט כמו: שעלבים, שהערביים קורין לה שֶׁלְבִּיט, אֵילוֹן שקורין לה יאלו, אֵילוֹן שקורין לה נאלין, תמנה, עקרון, יהוד, בני בְּרַק וּבַעֲלַת. ויש ערים אשר שמותיהן נשתנו שנוי רב, והן: יִתְלָה וְאֶלְתְּקֵה וגִבְּתוֹן וגת־רמון; ורק בשביל כי השטה של נחלת דן ידוע לנו, נוכל להגיד חוות דעתנו כי עיר יִתְלָה היא זאת שהערביים קורין לה הַלְדֶה ומקומה צפונה לתחנות סָדִישָׁד (במסה״ב יפו־ירושלם) במרחק 2 ½ קילומיטר. העיר אלתקה חרבה כעת והערביים קורין לה חורבת קוּתְלֶן והיא צפונית מערבית לעיר יתלה (הַלְדֶה) במרחק 3 קילומיטר. וע׳ד גבתון חוקרי הארץ אמרו שהיא העיר שהערביים קורין לה קִבְּיָא. גת רמון כפי הנראה היא העיר שהערביים קורין לה רֶנְתִּיָא ומקומה מזרחית צפונית ליהוד במרחק 3 קילומיטר.

בנחלת שבט דן נראה גם כפר פגישה הנזכר בתוספתא ובתלמוד (א) ובעת יקרא אֶל פֶּדִישֶׁה El Fedsche, שהוא דרומית מזרחית להמושבה פתח־תקוה וסמוך לה. מכפר פגישה לכפר אגדור (יאזור) מהלך 2 ½ שעות. בשנת התרס״ח כמו יהודים עוסקים בישוב הארץ וקנו אדמת כפר פגשה עבור בחורים יהודים הרוצים לעבוד את האדמה.

נגבה לפגישה 3 ⅓ קילומיטר יש כפר אשר כעת יקרא נֶבִּי תַּרִי, אולם בזמן יב״ע נקרא מִתַּבְּרַא (ב). נראין הדברים אשר החלק הצפוני משפלת לוד, בזמן שמואל הנביא נקרא ארץ שַׁעֲלִים כשם העיר שעלים (כעת נקראת סאלאמי) הסמוכה לבני בְרַק ואז היתה שעלים עיר גדולה בירת המחוז, לכן השטח ההוא נקרא ארץ שעלים כשם העיר.

הערה (א) בירושלמי ע״ז פ״ה ה״ד; בראשונה היו אומרים יינה של אגדור (זה כפר יאזור) למה הוא אסור מפני כפר פגש. ובתוספתא ע״ז פ״ז (בענין שלש אשרות) הזכירו את הכפר הזה, ושם הגרסא: „ושבכפר פגשה״ כמו השם הערבי.

הערה (ב) תרגום יב״ע בשמואל א׳ ט׳ ד׳.

ובזמן יב״ע שַׁעֲלים היתה עיר קטנה או חרבה וּמַתְּבְּרָא הקרובה לה היתה אז העיר היותר גדולה בארץ ההיא לכן בארץ שעלים תרגם יב״ע בארע מַתְּבְּרָא. מכפר גְּבִיתִי (מַתְבְּרָא) עד שַׁעֲלִים (סאלאמי) 11 1/2 קילומיטר.

בנחלת שבט דן יֵרָאו גם שני המקומות מעברתא דלוד ומעברתא דטרלוסא הנזכרים בתלמוד (א). מעברתא דלוד כעת תקרא בֵּרְיָא והיא נגבה ללוד במרחק 7 קילומיטר. אצל הדרך הסלולה מיפו לירושלם.

ורבנן דאמרי כי אפוסטומוס שרף את התורה במעברתא דטרלוסא כוונתם על עיר מעברתא אחרת החרבה כעת, שהערביים קורין לה חורבת אֶל בִּידִי ומקומה אצל נחל צרעה Wadi Sarar ואצל מסה״ב (מיפו לירושלים) והיא על הגבול שבין נחלת דן ובין נחלת יהודה, שני קילומיטר מערבית צפונית לתִמְנָה; ובשביל שעיר מעברתא זו סמוכה לעיר טרלוסא (אשר כעת היא חרבה והערביים קורין לה דֵיר אֶל אַשִׁיעַ Der El Aschik), לכן היתה נקראת מעברתא דטרלוסא. המרחק ממעברתא זו (אֶל בִּידִי) לטרלוסא (דֵיר אֶל אַשִׁיעַ) 2 1/2 קילומיטר, מהלך הצי שעה.

גבול נחלת שבט בנימן.

הירדן יִגְבּוֹל את נחלתו לפאת קדמה באורך 17 קילומיטר. היינו מהמקום שהירדן יורד לים המלח עד המקום שנחל גְוַויְמֶי נופל לירדן. וקרוב הדבר כי השם גְוַוימֶי נשאר (ונשתנה) מהשם בנימן אשר נחלתו נישענת לַנחל הזה והוא הגבול. מהנקודה הזאת שבירדן, הגבול הצפוני של בנימן יוצא ועולה בנחל גְוַויְמֶי ועולה בכתף יריחו צפונה, ועולה בהר ימה עד שמגיע למדבר של עיר בֵּית אָוֶן שהערביים קורין לה דֵיר־דִיוַאן (ב). ומשם הגבול פנה לצפונית מערבית ובא עד מנגב ללוז בית אל, היינו בין בית אל שהערביים קורין לה בֵּית־אִין (ג) ובין בְּאֵרוֹת שקורין לה אֶל בִּירֶי, ומשם פנה מערבה וירד אל עיר עטרות אַדָּר אשר כעת היא חרבה וקורין לה חורבת דַארְיָא (Dariye), ומקומה על ההר אשר מנגב לבית חֹרון תחתון; והיא מערבית דרומית לבית אל במרחק 18 קילומיטר ונמוכה

הערה (א) ירושלמי תענית פ״ד ה״ז: ושרף אפוסטומוס את התורה. איכן שרפה ר׳ אחא אמר במעברתא דלוד ורבנן אמרי במעברתא דטרלוסא.

הערה (ב) כפי הנראה מהכתוב, הגבול שיוצא משפת הירדן ועלה בהר מערבה, כלה באמצע המרחק אשר סבית אָון למכמש. והעיר בית אָון (דֵיר דיוואן) היתה לחוץ מגבול בנימן.

הערה (ג) וכאה אות נ׳ תמורת אות ל׳ כמנהג לשונות בני שם.

ממנה 300 מיטר (א). בעטרות אדר כלה מהלך הגבול הצפוני הנמשך מן המזרח אל המערב (ב). ומשם נסב הקו הנגבה להיות גבול מערבי של בנימן. היינו מעטרות אדר (דַאריָא) נמשך הקו הנגבה ועובר בצד מערב של עיר הַמִצְפָּה (ג) ובצד מערב של עיר הכפירה עד שמגיע לקרית יערים עיר בני יהודה.

בעל תבה"א כתב כי העיר הָעָפְנִי שבחלק בנימן היא העיר שהערביים קורין לה דְשִיפְנָא Dschifna, וכן ראינו במפות שחברו אחדים מהחוקרים החדשים שהכניסו את עיר דשיפנא לתוך חלקו של בנימן וכתבו עליה שהיא העפני הנזכרת יחד עם כפר העמונה, ושגו בזה, יען שכחו כי הגבול הצפוני של בנימן אף לבית אל לא הגיע, היינו הנקודה היותר צפונית שבנחלתו היא מנגב לבית אל. וגופנא (דשיפנא) זאת יושבת צפונה לבית אל במרחק 1/2 4 קילומיטר. לכן לא למותר יהי' לבאר כי העפני של בנימן מקומה צפונה לירושלם 1/2 5 קילומיטר ודרומית מערבית מעיר גבע 6 קילומיטר. ובעת היא הרבה וקורין לה תל אֶל פול בחלוף אות נ לאות ל.

סמוך לירושלם יש העיר צלע מקום קבורת המלך שאול ובניו שנקברו בקבורת קיש אבי שאול. העיר צלע בעת תקרא אֶל עֶסַאוִיָא (ואות ל נעתקה לראש השם). מקומה צפונית מזרחית מירושלם במרחק 2/3 2 קילומיטר. העיר צלע יושבת על שפת נהל שהערביים קורין לו ואדי סוּלִים ונוכל להבין אשר לפנים נקרא נחל צלע (ד).

צפונה לעיר צלע (עסאויא) 2 קילומיטר וצפונית מזרחית לירושלם במרחק 1/4 4 קילומיטר, שָם מקום עיר האלף אשר היום היא הרבה וקורין לה הורבת אאול (ואות ף נשמטה). והערים נוב, ענניה והמצפה כבר נתבארו לעיל פ"ב. שָם אמרנו כי העיר המצפה בעת חרבה ונקראת הורבת מִצְבָּה Misba והיא נשענת לעיר בית הרון תחתון וע"י זה מובנים דברי התלמוד (ה) מעשה בסלע בית חרון שהיו מחזיקין בה טומאה וכו' תנא הוא הבור שמילא ישמעאל בן נתניה הללים וכו' כי סלע בית חרון מובלע בתחומה של עיר המצפה.

פה קבענו מקום לבאר כי בשדה על פני עיר המצפה היו שתי מלחמות לישראל עם הפלשתים. אחת היתה יום אחד לפני מות עלי הכהן לאסונם של ישראל, ונשבה ארון הקדש, ואחר עשרים שנה במלחמה השניה שהיתה במקום הזה נעזרו בני ישראל בתפלתו

הערה (א) ועל מהלך הגבול הזה נופל לשון וירד.

הערה (ב) כפירש"י ז"ל.

הערה (ג) עיר המצפה (כעת חורבת מִצְבֶּה) יושבת דרומית מזרחית לעטרות אדר (דַאריָא וסמוכה לה, ביניהן מרחק קילומיטר אחד.

הערה (ד) אבל המקום אָצַל הנזכר בזכריה י"ד כעת יקרא כפר סִילְוַאן והוא מחוץ לחומה ירושלם ונשען למקצוע מזרחית דרומית של העיר.

הערה (ה) נדה דף ס"א ע"א.

של שמואל הרמתי, כדכתיב (א) ויצאו אנשי ישראל מן המצפה וירדפו את פלשתים ויכום עד מתחת לבית כָּר, (ב) ויקח שמואל אבן אחת וישם בין המצפה ובין השן (ג) ויקרא את שמה אבן העזר; ואת המקום אבן העזר הכרנו ע"פ מצבו בין המצפה ובין השן־סלע בית חרון; גם ע"פ השם אבן העזר העתיק שהערביים שנו אותו רק מעט בקראם לו בֵּית־זִירָא; מזה נבין כי אצל האבן העזר של שמואל נבנתה עיר בשם אבן־העזר, והערביים קראו לה בֵּית־זִירָא והיא מערבית צפונית לחורבת מִצְפָּה במרחק 2 $^{2}/_{3}$ קילומיטר.

קורות שתי המלחמות, האסונית והמאושרה, כתב הנביא באחרית ימיו. אָז, בתארו את מצב המחנות במלחמה הראשונה, כתב אשר ישראל חנו על אבן העזר (ד) ופלשתים חנו בעיר אפק זאת שהערביים קורין לה סאפא Safa (ה) והיא צפונה לאבן העזר ולהמצפה במרחק 3 $^{1}/_{2}$ קילומיטר וביניהן הדרך הצרה הנקראת מורד בית חרון, אפק (Safa) מצפון, ואבן העזר (בֵּית־זירא) מנגב, והמורד ביניהן.

המקום שהי' לאבן נגף, שָׁם נִשְׁבָּה ארון הקדש ונפלו חללים רבים בישראל, שָׁם אחר עשר שנים (ו) ישראל נושע בה' תשועה גדולה. אז קרא לו אבן העזר.

המצפה לבנימן היתה עיר המועדה לישראל בימי השופטים. וכשהחריב נבוכדנצר את ירושלם שָׂם במצפה את מרכז ממשלתו ביהודה ביד גדליה בן אחיקם. לא עברו אך שני חדשים ונעזבה גם היא. וכשעלו מבבל וחלקו את הארץ לפלכים היתה המצפה בירת המחוז שלה, אז שר פלך המצפה הי' שַׁלּוּן בן כָּל חֹזֶה ושר עיר המצפה הי' עֵזֶר בן ישוע (ז).

ולפני חורבן בית שני, בזמן ר"ג הזקן ישב שם ר' שמעון איש המצפה הנזכר במשנה פאה פ"ב.

הרבינו לדבר על אודות עיר המצפה של בנימן ותארנו מצבה הגיאוגראפי והמקומות שבסביבותיה כדי להוציא מלבות של הנוטים להאמין לדברי החושבים כי המצפה של

הערה (א) שמואל א' ז'.

הערה (ב) ואם נאמר כי בשם בית כר נקרא לפנים הכפר אשר היום יקרא בֵּיר־כַּא שמקומו מצפון לשעלבים וסמוך לה, או מתחת לבית כר אשר שם כלו רדיפתם יהי' סמוך למעברתא דלוד, אשר כעת נקראת Barrie כמבואר לעיל.

הערה (ג) זה שן סלע בית חרון, כפירש"י; הַשֵּׁן, סלע.

הערה (ד) שהנביא קראה בשם זה עשר שנים אחר המלחמה הראשונה.

הערה (ה) מבטא הברת אפא בערבי דומה ממש להברת אפק בעברי ואות ס' הוסיפו.

הערה (ו) לפי מה ששנינו בסדר עולם פי"ג, חמורה י"ד ע"ב.

הערה (ז) נחמיה ג'.

שמואל, ומצפה־גלעד של יפתח, והמצפה בארץ החוי תחת הר חרמון עיר אחת היא **(א)**.

העיר הזאת בכל המקרא נזכרת בשם המצפה בהא הידיעה, וכן במשנה פאה פ״ב נאמר ר׳ שמעון איש המצפה, בכל זאת בעל תבה״א תמיד מזכיר אותה בלא הא הידיעה. ולא עוד אלא גם בהביאו דברי המשנה החסיר הא הידיעה. דבריו תמוהים, ומי יכול לדעת כוונתו בזה.

העיר מכמש (קדמת בית און—בֵיתוּנְיָא) הנזכרת במלחמה שֶׁבָּה הצטיין יונתן בן שאול בפעם הראשונה וכן העיר גבע (הנקראת ג״כ בשם הגבעה ובשם גבעת בנימן וגם גבעת שאול) היושבת על ההר מנגב למכמש מעבר לגיא, שתי הערים האל שמותיהן לא נשתנו, והן ידועות לכל תרי הארץ. נוכל רק להעיר אשר משמות העתיקים שהיו לִשְׁנֵי שִׁנֵי הסלעים שבגיא, נשאר רק אחד, הוא השם סֶנֶה, כי חלק מהגיא יקרא היום ואדי סיאָנִיט. והשמות מישרועיתא ומדרוכיתא ישנקראו שְׁנֵי הסלעים האלה בימי יב״ע, השמות הארמיים האלו נשארו אצל הערביים, אבל הם שנו אותם שנוי רב. רק ממצב הגיאוגראפי של הגיא הידוע, בין שתי הערים גבע ומכמש הידועות, אנו יכולים להבין אשר הסלע הצפוני שהערביים קורין לו תל אֶל מיריאם-זה מישרועיתא **(ב)** והסלע הדרומי אצל הנחל ואדי אֶל־מֶדִינֵי (לצד גבע) הוא סלע מדרוכיתא, ואות ל׳ שבתיבת אֶל הביאו תמורת אות ר׳ שבתיבת מדרוכיתא, וקבעוה בראש השם.

הערה (א) כמו שחשב ושגה בזה הרד״ק ז״ל בפירושו ביהושע י״א פסוק ג׳, ובשמואל א׳ ז׳ פסוק ה׳.

הערה (ב) כי לא נוכל לומר אשר תל אל מיריאם הוא המקום מגרון בקצה הגבעה, יען תל אֶל מיריאם סמוך מאד למכמש ואל התל הזה הגיע המצב של מחנה פלשתים. ושאול שישב במגרון היי רחוק ממחנה פלשתים עד כי במבטו לא יכול לדעת מה זאת הזעקה במחנה האויב. וממגרון לא ראה כי שם חרב איש ברעהו.

גבול נחלת בני אפרים.

אף כי בהכתובים המוליכים אותנו בגבול אפרים מסביב, יש מלים שבאורים קשה להבין, בכל זאת מכללות ענינם נדע את הגבול הדרומי של אפרים אשר הציו הולך בגבול בנימן, היינו מהירדן אשר לנכח יריחו, מהמקום שנחל נֻוַיְעֶי (א) נופל אל הירדן הגבול עולה מערבה להר של בית און (דיר־דיואן) אשר עם הָעַי (ב), ומתחומה של עיר בית און הגבול עולה הלאה מערבה (נוטה מעט צפונה) לעיר בית אל־לוז שהערביים קורין לה בית־אין, ומבית אל הגבול יורד הלאה מערבה (נוטה מעט נגבה) אל גביל הָעַרְכִּי, היינו הגבול הדרומי של אפרים (הנמשך מערבה) יוצא אל מנגב לעיר עַרְכִּי שהערביים קורין לה עין עריק; ומן הָערכי קו הגבול מתעקם כחצי עגול לסבב את בית חרון עליון מנגב, ומשם ישוב לארחות דרכו מערבה ועובר בצד בית חרון תחתון מנגב, ומשם הגבול פנה לצפונית מערבית עד גבול הַיַּפְלֵטִי, וכפי הנראה הי' מקום הַיַּפְלֵטִי אצל נחל ואדי נַטִיף שהוא מערבית צפונית לבית חרון תחתון במרחק 10 קילומיטר (ג); ומשם הגבול נמשך הלאה למערבית צפונית עד עיר גזר שהערביים קורין לה אֶל מֶיזֶרָא (El Mezera) שהיא מנגב למגדלא דצבעייא במרחק 3 קילומיטר, והגבול הולך ומתגלגל בעקלקלות של נחל גֶזֶר (ואדי מֶיזֶרָא) אשר חלקו הצפוני כעת יקרא ואדי אַבּוּ־אֶל אִדְוֹשֶׁי וישם יתאחד עם שני הנהרות הַיַּרְקוֹן והרַקוֹן, כפי הנראה, גביל אפרים מגיע אל המקום שבו נחל גזר (ואדי מיזירא) מתאחד עם מֵי הַיַּרְקוֹן וְהָרַקוֹן, וזה צפונה להמושבה פתח תקוה במרחק 2 ½ קילומיטר. ומהנקודה הזאת נמשך הגבול בקו ישר למערבית דרומית עד יבנאל אשר על שפת הים הגדול; ובראשיתו הולך בערך 4 קילומיטר בשפת הנהר יַרְקוֹן־רַקוֹן ואח"כ הגבול פונה לפרדסי יפו, ועובר בצד מורח (ובתחום) של פרדס מונטיפיורי, ומשם הקו הישר ההוא עובר בתחום המזרחי של עיר יפו, (במרחק קילומיטר אחד) עד שנוגע בקצה גבול יהודה המגיע ליבנאל שהערביים קורין לה סַבְנֶית־אֶל דְשַׁיבַּאלְיָא אשר על שפת הים מנגב ליפו וסמוכה לה.

ועיר יפו היתה בחלק אפרים ולא בחלק יהודה (כמבואר לעיל). ואין צריך לומר שלא היתה לשבט דן, שלא הי' לו מדרך כף רגל על שפת ים הגדול כמבואר לעיל.

הערה (א) בערבות יריחו הנחל הזה מגביל את נחלת אפרים מנחלת בנימן.

הערה (ב) כבר בארנו, כי לבית-אָוֶן זאת (כעת דֵיר־דיואן) גלוו התיבות „אשר עם הָעָי" להבדילה מבית-אָוֶן אחרת שהערביים קורין לה בֵּיתוּנְיָא שהיא מערבה למכמש במרחק 11 קילומיטר.

הערה (ג) ואות ל של הַיַּפְלֵטִי נתחלף לאות נ של השם נַטִיף.

וכל מי שיתבונן בגבול שבין אפרים ובין דן היינו בקו הישר המתוח מימי הירקון והרקון עד שפת הים שאצל יבנאל (אֶל־דִישֵׁיבַּאליא), יבין דברי הכתוב בתארו גבול בני דן (יהושע י"ט): והירקון והרקון עם הגבול מול יפו.

גם הגבול הצפוני של אפרים (שהוא גבול נגב של מנשה) נמשך מהירדן אל ים הגדול. ובאמצע חוט הגבול הזה הכרנו את העיר שהכתוב קראה בשם אֲשֵׁר־הַמִּכְמְתָת אשר על פני שכם, ובעת הערביים קורין לה אַסִירַת־אֶל־כַּתַּב Asirat El Chatab שהיא צפונה לשכם וקרובה לה. אורך הדרך שביניהן 4 קילומיטר (א).

מֵאֲשֵׁר־המכמתת ולצד מערב הגבול שבין אפרים ובין מנשה הלך אל עיר עין תַּפּוּח שהערביים קורין לה עֵין־אַבִּיתָּא היושבת על שפת נחל ואדי זַמִיר. מעיר עין־תַּפּוּח הגבול ירד מערבה בעקלקלות של הנחל ואדי זַמִיר עד מקום רִדְתּוֹ לנחל קנה (ב) ובנחל הזה הגבול נמשך עד ירידתו הימה.

נחל קנה שהערביים קורין לו נהר אִיסְקַאנְדְרוּנָה הוא המפריד בין נחלת אפרים ובין נחלת מנשה, כדכתיב (יהושע י"ז) וירד הגבול נחל קנה נגבה לנחל לאפרים, וגבול מנשה מצפון לנחל.

ועל הִשָּׁנוּת הדברים בפסיק שאחריו: נגבה לאפרים וצפונה למנשה נוכל לומר שהכתוב בא ללמדנו שאע"פ שהיו ערים מֻבְדָלוֹת לבני אפרים בתוך נחלת בני מנשה, אולם הגבול בין ארצותיהם הי' נחל קנה.

ומאֲשֵׁר המכמתת ולמזרח הגבול (שבין אפרים ובין מנשה) הלך למזרחית דרומית ועבר על פני המזרח של עיר תַּאֲנַת-שִׁלֹה, היינו למזרחה של עיר תַּאֲנָה הסמוכה לעיר שנקראה שִׁלֹה (ג). בעת העיר תַּאֲנָה חרבה וקורין לה הורבת תאנא, והעיר שִׁלֹה שאצלה בעת תקרא סאלים וביניהן מרחק 5 קילומיטר. במקום הכפר סאלים אשר בין תַּאֲנָה ובין שכם, בימי יהושע בן נון היתה עיר בשם שלה (ד).

הערה (א) ומה שמצינו בתרגום יונתן בן עוזיאל טאשר למכמתת, דברים שאין להם פתרון, מוכרחים אנו לומר שמעתיק אחד מרעתו תמיר אות ה באות ל. וברצונו לתקן קלקל.

הערה (ב) ועל שפת הנחל הזה יש שהערביים קורין לה בשם קאקון. נקל להבין אשר לפנים נקראה בשם קנה והנחל נקרא כשם העיר.

הערה (ג) לא זאת העיר שִׁלֹה שהמשכן הי' בה רק עיר אחרת בשם שִׁלֹה.

הערה (ד) דברינו על אודות הכפר סאלים (הקרוב לשכם) שהי' נקרא שִׁלֹה ולא שָׁלֵם. אתיין כדברי רבותינו מפרשי התורה, רש"י והרמב"ן והראב"ע ובעל אור החיים.

העיר תאנת שלה יושבת בראש הגיא שהערביים קורין לו ואדי איפדישים (א). אל הגיא הזה למזרחה של תאנת שלה בא הגבול מצפונה של העיר אשר־המכמתת, ומשם היינו מצד מזרח של תאנת שלה, הגבול ירד הנגבה (נוטה מעט למזרח) בעומק עקלקלותיו של הגיא הזה העובר גם על פני המזרח של עיר ינוחה שהערביים קורין לה יאנון, כי הגיא הנזכר עובר על פני מזרח ינוחה (יאנון) במרחק 3 1/2 קילומיטר מהעיר הזאת.

וממזרח ינוחה הגבול בתוך הגיא הנזכר ירד הנגבה (נוטה מעט למזרח) לעיר עטרות וכפי הנראה היא העיר שהערביים קורין לה אל אראעי El Arake ומקומה בערבות הירדן אצל נהר קירדימא, מזרחית דרומית להורבת פזאל 2 1/2 קילומיטר ולמערבו של הירדן במרחק 5 1/2 קילומיטר.

ומעיר עטרות הגבול הלך בערבות הירדן הנגבה לעיר נערתה, וחכמי התלמוד (באיכה רבתי א') הזכירוה בשם נוערן שאצל יריחו. כעת היא חרבה ונקראת בשם עין־דוק Ain duk (ב) והיא בערבות ירחו על שפת נחל ואדי נווימי.

לדברינו אלה נוכל להביא ראי' מהשם חוש עוראב (ג) אשר להגבעה שאצל עין־דוק במזרחו. ועוד ראי' גדולה מזאת מן השם אל עוראניא El Oranie שקורין לרצועת השדה שעל שפת נחל נווימי, מעין־דוק עד הירדן; כי השם אל עוראניא הוראתו אדמת עיר נוערן (היא נערתה), מלבד המצב הגיאוגראפי של העיר הזאת הסמוכה ליריחו כמו שאמרו: סביביו צריו כגון קסטרא לחיפה, סוסיתא לטבריא, יריחו לנוערן וכו'.

ומן נערתה (עין דוק) הגבול הלך קדמה בתעלת הנחל ואדי נווימי וירד הירדנה. והנחל ואדי נווימי הי' גבול בין בנימן ואפרים וגם בין בנימן ומנשה כי ממהלך הגבול מן תאנת־שלה לנערתה נראה אשר כל עמק הירדן אשר לנכח נחלת אפרים הי' חוץ לגבולו, כי נכנס לנחלת מנשה. אולם גם בעמק הירדן הי' ערים מבדלות לאפרים בתוך נחלת מנשה. בשביל זה חוף הירדן עם העמק שלו אשר לנכח ארצות שניהם, הי' משותף לשניהם—למנשה וגם לאפרים.

אורך חוף הירדן אשר בנחלות בני יוסף הי' בערך 60 קילומיטר. ואורך חוף ים הגדול שהי' בחלקו של אפרים, ממקצוע מערבית צפונית של יהודה שאצל יבנאל (אל דשיבאליא) עד נחל קנה, 41 קילומיטר.

הערה (א) כן יקרא הנחל או הגיא הזה בצד מערב של הר צרתן (צארתאבא), אולם החלק התחתון של הגיא הזה בעברו בצד דרום של הר צרתן יקרא בשם ואדי אל חומר.

הערה (ב) אות ר' נשמטה ואות ת' נתחלפה לאות ד'. ויש ספרים שבהם הגרסא נוערן; יכול להיות שהם העמידו גרסתם על השם עין־דוע שהערביים קראו להעיר הזאת עוד בזמן חכמי התלמוד.

הערה (ג) כלומר המדור או הישוב של עיר עוראב (היא נוערן).

בפרקים הקודמים מבוארים הרבה מקומות מצוינים בנחלת אפרים. שָׁם נתבאר אודות הר דעמלקי אשר מזמן בית שני נקרא בשם הר המלך, והעיר פרעתון שאצל ההר ההוא. ואודות שני ההרים שכל אחד מהם נקרא בשם צמר, וההר אשר ביניהם הנקרא הר צְמָרַיִם. גם דברנו אודות שתי רמות שצופות זו את זו, הם הרמתים צופים של שמואל הנביא ושם מקום קבורתו. ואצלו נָיות ברמה והבור הגדול אשר בשכו. גם בארנו אודות אלון מורה ואלון מעוננים אשר אצל שכם קדמה, ובקעת בית רמון שאצל שמרון סבסטי במזרחה. ואודות שלשת הנחלים המצוינים אשר בין הרי אפרים יהלכון, המה: נחל כרית אשר על הירדן וקיפרוס נהר שראשיתו אצל בקעת בית רמון ומתגלגל ויורד הירדנה, ונהר קודימא שמימיו מלוחים; גם המקומות כיפת הישוב וכיפת אנטיפרס ושוק של פטרוס הנזכרים בתוספתא דמאי פ"א (והם בנחלת אפרים) כבר מבוארים לעיל. עתה נדבר אודות יתר המקומות שבנחלת אפרים הנזכרים בתלמוד ובתרגום יב"ע.

בחלק הדרומי של נחלת אפרים סמוך לגבול בנימן, צפונה לבית־אל (Bet-In) במרחק 4 ½ קילומיטר נשארה בנויה ונושבה העיר גופנא הנזכרת בתלמוד שהיתה עיר גדולה מרובה באוכלוסין (א), וגם יוסיפוס מזכיר מחוז גופנא אשר יקרא בשם העיר גופנא הבירה שבנוף ההוא (ב). הדא גופנא של אפרים שְׁמָהּ לא נשתנה עד היום הזה והערביים קורין לה דשיפנא Dschifna. כעת בעיר גופנא יושבים נצרים ומספרם כשש מאות נפש.

לבקעת בית שקיא הנזכרת בתרגום יב"ע (שופטים ד') (ג) כעת יקרא מישור־סִיַּא Merdsch Siya, והוא מנגב לעיר שִׁלֹה (מקום המשכן) במרחק 3 קילומיטר. בקעת בית שקיא צפונה לעֲטָרות של דבורה במרחק 19 קילומיטר. העיר תרמה (שבה ה' אבימלך בן יְרֻבַּעַל) אשר היום תקרא תורמוס־אַיַּא, יושבת בצד מערב של בקעת בית שַׁקיא והערביים שקורין לעיר הזאת תורמוס־אַיַּא, ראשית כוונתם היתה לקרא לה תרמה־סִיַּא על שם

הערה (א) בירושלמי תענית פ"ד ה"ה אמר ר' יוחנן שמונים זוגים אחים כהנים נישאו לשמונים זוגות אחיות כהנות בלילה אחד בהדא גופנא חוץ מאחים בלא אחיות, מאחיות בלא אחים חוץ מלוים חוץ מישראל. ובמדרש איכה פ"ב הביאו הספור הזה מר' ירמיה בשם ר' חייא בר אבא. התיבות בהדא גופנא הוראתן בעיר גופנא הידועה אשר בין ירושלם ובין שכם. אולם בעת אשר בעלי התלמוד דברו אודות עיר גופנא אחרת שמקומה בגליל התחתון אז הזכירוה בשם גופנא דציפורין בשביל שהיא סמוכה לצפורי. והשם של גופנא הגלילית נשתנה, וכעת נקראת כפר קֶנָא. ומקומה על הדרך ההולכת מטבריא לצפורי כמבואר לעיל.

הערה (ב) מלחמות היהודים ספר ב' פרק 20, וספר ג' פרק 3.

הערה (ג) פסוק והיא יושבת תחת תֹּמֶר דבורה וכו' ת"י והיא יתבא בעטרות, דבורה מתפרנסא מן דילה, ולה דקלין בירחו פרדסין ברמתא זיתין עבדין משח בבקעתא בית-שקיא.

בקעת בית שקיא. המרחק מתרמה צפונה עד שכם 23 קילומיטר–מהלך חמ"ש שעות והמרחק הזה הלכו אבימלך ואנשיו בלילה שלפני יום המלחמה (א).

בהר אפרים עוד נִכָּר המקום גרב שבו העמיד מיכה את פסלו, ובעת המקום הזה יקרא חורבת גַרַבֶּי Gharabe והוא למערבה (ומעט לדרום) של שילה מקום המשכן במרחק ג' מילין שהם $4\,^1/_2$ קילומיטר (ב).

בנחלת אפרים נשארה בנויה ונושבה העיר דמושהן הנזכרת בתלמוד ירושלמי שהיא אחת משליש עשרה עיירות אשר יושביהן נשתקעו בכותיים בימי השמד (ג). שם העיר הזאת כמעט לא נשתנה גם היום שקורין לה דישאמַאהִין ובעת היא עיר גדולה ויש המחוז יושב בה. מקומה דרומית מערבית לשכם במרחק 14 קילומיטר ולמערבה של עיר עקרבה 15 קילומיטר.

הערים הנזכרות בירושלמי דמאי פ"ב ה"א: עד היכן (כלומר עד היכן הפירות דמאי ולא ודאי) פונדקא דעמודא פונדקא רטיבתא עד כפר סבא, וצוזן ודאי כקיסרין; הערים האלה בנחלת אפרים הן: מערבית דרומית לשכם במרחק 12 קילומיטר יושבת עיר פונדקא. (וגם הערביים קורין לה פונדוק Funduk), וצפונה לפונדקא זאת וסמוך לה, במרחק

הערה (א) נייבוער והחוקרים החדשים סמכו על דברי מחבר אחר שכתב כי העיר שהערביים קורין לה תורמוס-אייא נזכרת בשם זה בירושלמי (ברכות פ"ב יעקב תורמסיא), אבל המחבר ההוא שגה בזה, כי שם בירושלמי אמרו אשר ר' יוחנן היי לובש תפיליו רק אחר שיצא מגבול של בית המרחץ, היינו בהגיעו לבית יעקב תורמסרא. ופירש הערוך תורמסרא-בלן. ויש מפרשים תורמסרא שולחני וראייתם מירושלמי מעשר שני פ"א; אבל כדרך שהן יפין על התורמסר מחלל.

הערה (ב) כראיתא במסכת סנהדרין ק"ג ע"ב; תניא ר' נתן אומר מגרב לשילה ג' מילין והי' עשן המערכה ועשן פסל מיכה מתערבין זה בזה וכו'. ואת המרחק הזה אנו רואים במציאות: מחרבות גרב עד שילה $4\,^1/_2$ קילומיטר שהם ג' מילין (כמו מכזיב לסולמא דצור). וזרם הרוח התדירה המערבית (היא גם מעט דרומית) בעברו דרך גרב הביא את עשנה לשילה. ובעת שנשבה רוח מזרחית (היא גם מעט צפונית) הביאה את העשן משילה לגרב. נייבוער שלא ידע מקום גרב של מיכה, כתב אשר לפי דעתו מקום גרב במערבה של ירושלם ויעץ להגיה שם בגמרא מגרב לירושלים ג' מילין. דבריו תמוהים מאד, איזו מערכה היתה בירושלם בימי שפוט השופטים ?.

הערה (ג) יבמות פ"ח סוף ה"ג; אמר ר' אבהו שלש עשרה עיירות נשתקעו בכותיים בימי השמד, אמרין הדא עירן דמושהן מיניהון. הדברים האלו רומזים על ימי השמד של אדריאנוס שרצה להעביר את היהודים מדתם והרגם בלי חמלה ולכותים הטה חסדו, אז י"ג עיירות של יהודים שלא רצו להמיר דתם בחרו (עד יעבור זעם) להתערב עם שכניהם הכותים שקבלו וקיימו הרבה מצוות מתורת ישראל. ימי השמד חלפו, אלה שסבלו נעזרו, ואלה שנתערבו נשתקעו לעולם. אחת מאותן י"ג העיירות שנשתקעו היתה עיר דמושהן, היא דשאמאהין היום.

3 קילומיטר ממנה, יושבת העיר עמודא והערביים קורין לה עֲדוּם (בשנוי מקים האותיות), ובשביל עיר עמודא זאת היו קורין לעיר פונדקא שאצלה פונדקא דעמודא.

צפונה לפונדקא דעמודא במרחק 15 1/2 קילומיטר יש העיר פונדקא השנית שהערביים קורין לה פֶּנְדַאקוּמִיָא (Fendakumiye), ובתלמוד לפונדקא הצפונית (פֶּנְדַאקוּמִיא קראו בשם פונדקא רטיבתא כפי הנראה על שם עיר רטיבתא הסמוכה לה, וכעת הערביים קורין לה אַטָארָא.

קרוב לשתי הפונדקאות האלה יש עיר בשם צוֹר, ומקומה צפונית מערבית לפונדקא דעמודא במרחק 9 קילומיטר ודרומית מערבית לפונדקא רטיבתא במרחק 15 1/2 קילומיטר. ומנגב לעיר טול־כרם במרחק 8 קילומיטר וכעת נקראת כפר סוּר. זאת העיר צור שבנחלת אפרים הנזכרת בירושלמי דמאי פ"ב : וצוֹרָן (של הפונדקאות) ודאי כקיסרין **(א)**.

למזרחה של פונדקא דעמודא וסמוכה לה (במרחק שני קילומיטר) יושבת העיר פאראטא Pharata שהזכירה יוסיפוס (ב) באמרו כי בכחידוס בעת הלחמו עם יונתן ושמעון החשמונאים בּצר ערים רבות בארץ יהודה וביניהן גם את עיר פאראטא. ובשם זה הערביים קורין לה גם היום. והרב בעל כפו"פ ז"ל בראותו את העיר הזאת עלה על דעתו שהיא פרעתון העיר של השופט עבדון בן הלל לכן כתב את שמה פרעתא באות ע'. וכבר בארנו כי המחבר ישגה בזה כי לא דק בסימן שנתן לה הכתוב : "ויקבר בפרעתון בארץ אפרים בהר העמלקי, וכל מי שנעלם ממנו איזה הר שבארץ אפרים הי' נקרא הר העמלקי לא יכול למצוא עיר פרעתון של עבדון בן הלל.

בֵּין העיירות עין־כושי, בירא־סריקא, בורקתא וכפר פרשאי הנזכרות במסכת ע"ז ל"ז (ג), מקומן בנחלת אפרים. העיר עין כושי נזכרת גם בתוספתא שביעית פ"ד וכעת

הערה (א) והכי פירושו, בכל השטח המשתרע מעיר קיסרין קדמה עד הפונדקאות הללו בשאר שני שבוע דמאי ולא ודאי, מטעם שאמרו דיהודאי ישראל מתקנן וגוים פטורין (ובשטח ההוא) ישראל וגוים רבים על הכותים, אולם הפירות הנמכרין בצור שלהן (הסמוכה להפונדקאות הללו) ודאי כמו הפירות הנמכרין בקיסרין מפני שרובן באין מהר המלך, הוא השטח אשר סבית־אֵל עד שכם, ובהר המלך היו הכותים רבים על ישראל וגוים.

מִזֶּה נראה כי העיר צור שבנחלת אפרים הקרובה להפונדקאות הללו (והסמוכה לעיר טול כרם) בזמן חכמי התלמוד היתה עיר אסמות ואוצרות בר להסוחרים הגדולים אשר להם המון תבואות שקנו מכל ארץ אפרים למכרן בקיסרין ובסביבותיה, ודלא כהרב בעל פאת השולחן ז"ל שגרס וצידון כקיסרין. ודלא כהרב בעל פני משה ז"ל שפירש וצורן כקיסרין היינו צור המעטירה. ואי ידיעת מציאות המקומות לא יכהה זהר שני מאורי תורה ההם.

הערה (ב) קדמוניות היהודים ספר ג' פ"א.

הערה (ג) שם בברייתא אמרו בראשונה היו אומרים יין של עין כושי אסור מפני בירא סריקא, ושל בורקתא מפני כפר פרשאי, ושל זגדור (אסור) מפני כפר שלים וכו'. וידוע כי הברייתא הזאת נשנית קודם שגזרו על יין של כותים, רק היין של שלש עיירות שלהם אסרו מפני הגוים שכניהם.

נקראת עין אַבּוּס Ein Abus ומקומה מנגב לשכם 9 קילומיטר. וצפונית מזרחית לעיר דמושהן (דשאמאהין) במרחק 5 קילומיטר.

העיר אשר בימי המשנה נקראה ביר־סריקא כעת קורין לה קירא. ובשביל שהיא נשענת לעיר חֲרים אשר בזמן ב״ש נקראה סריקא לכן קראו לה ביר־סריקא. מקומה מערבית דרומית לעין כושי במרחק 7 קילומיטר.

כפר פרשאי כעת יקרא פארחא Farcha. מקומו צפונה לרמה של שמואל הנביא (נְבִּי סַאלֶיח) במרחק 5 1/2 קילומיטר. ומנגב לכפר חרים במרחק כזה. והעיר בורקתא חרבה כעת והערביים קורין לה חורבת בֶּירְקִית ומקומה מזרחית צפונית לכפר פרשאי במרחק 10 1/2 קילומיטר.

והמקומות זגדור וכפר שלים (ולפי גרסת הגמרא הירושלמית אגדור וכפר פגש) (א) הנזכרים בברייתא כבר מבוארים בפרקים הקודמים אשר זגדור (או אגדור) כעת תקרא יאזור. כפר שלים היום יקרא סילאמי וכפר פגש כעת יקרא אֶל פֶּדְשֶׁי ושלשתן אצל עיר יפו בנחלת בני דן.

מהמקומות הקדושים שבארץ אפרים הזכרנו רק מקום קבורת שמואל הנביא ברמה שהערביים קורין לו נֶבִּי סַאלֶיח. לא נסור מאפרים עד אם דברנו על אודות יתר המקומות הקדושים שבנחלתו.

נעלה נא עיר שילה אשר שם השכינו את אהל מועד (אחר י״ד שנה שכבשו וחלקו) ושם שרתה השכינה זמן שס״ט שנה.

ידוע אשר הכפר שהערביים קורין לו סֶילוּן Selun נשען לחרבות עיר שילה, אולם על השאלה באיזה צד של הכפר סילון ישבה עיר שילה העתיקה, עדיין תשובה ברורה אין לנו, יען דברי המשנה (זבים פ״א מ״ה) כי שיעור הזמן של שתי טבילות ושתי סיפוגים שוה לזמן הליכה מגדיון לשילה (ב) התעוררו אצלנו ספק, אם המקום גדיון הנזכר במשנה הוא המקום החרב שהערביים קורין לו דשַׁאמֶי־יָטֶם שהוא בצד דרום של התל אשר בכפר סֶילוּן, אז נוכל לומר (לפי שיעור הזמן של שתי טבילות ושתי סיפוגים) כי שילה העתיקה עם המשכן היו על הַמִּלוֹא (Terrasse) הנרחב אשר בצד צפון של כפר סֶילוּן או יכול להיות (ויותר קרוב הדבר) שהמקום החרב שהערביים קורין לו דשַׁאמֶי־יָטֶם הוא מקום המשכן, כי בלשון ערבי השם דשאמֶי מורה בית-כנסת (בלשון המשנה), הוא

הערה (א) בירושלמי ע״ז פ״ה ה״ד הובאה הברייתא בגרסא אחרת. ובשתי הגרסאות הללו אין שבוש; מאן דתני ושל זגדור מפני כפר שלים (כהגרסא הבבלית) כוונתו על הכפר סֶילַאמֶי הסמוך לעיר זגדור היא יַיאזור ושניהם בתחומה של עיר יפו. ומאן דתני ושל עין כושי מפני כפר שלם (כהגרסא הירושלמית) כוונתו על הכפר אשר כעת יקרא שֵׁיך סֶילַמַן שהוא צפונה לעין-כושי (כעת עֵין־אַבּוּס) במרחק 2 1/2 קילומיטר.

הערה (ב) הרמב״ם והר״ש בפירושם על המשנה גורסים כמגדיון לשילות, ברם במסכתא סנהדרין ס״ג ע״ב הובאה המשנה הזאת ושם הגרסא כמגדיון לשילה וכן גרסת רש״י ז״ל.

אהל מועד בלישנא דקרא, ובפרט מלת "יֶטֶם" שאיננה מובנת זולת הבאור שהיא מהופכה ומוחלפת מהשם "מועד" בלשון ערבי: אות ד' נתחלפה לאות ט', אות מ' נעתקה מראש השם לאחריתו ואות ע' נשתנה ליוד.

עתה נדבר על אודות מקום נכבד מקום קדוש שבנחלת אפרים, על אודות הקבר שבו נגנז הגוף הקדוש של יהושע בן נון עבד ה'. ואת הקבר הזה הכרנו לפי הציונים שתארום אלעזר בן אהרן הכהן ושמואל הנביא (א) והציונים ההם נשארו עד היום הזה:

בצד העיר תמנת סרח אשר כעת נקראת סֶרְתָּא יש קבר מקודש בעיני הערביים שקורין לו שֵׁיךְ־עַבְּדאללא. זה קבר של יהושע עבד ה'. וההר (של כפר בְּדוּקין) שגבהו 668 מיטר זה הר געש אשר ממנו ולצפון במרחק 2 קילומיטר (מהלך 1/3 שעה) מקום הקבר הקדוש הזה (ב). מהמושבה פתח־תקוה עד תמנת סרח יש מרחק 21 קילומיטר מהלך חמש שעות ומכפר סבא עד תמנת סרח יש מרחק 17 1/2 קילומיטר מהלך ארבע שעות.

צפונה לתמנת סרח 12 1/3 קילומיטר ולמזרחה של כפר קִלְקִלְיָא במרחק 4 קילומיטר יש קבר קדוש שהערביים קורין לו נֶבִּי אֶלְיַאס. ואין ספק כי זה מקום קבורת אלישע הנביא, ושָׁם קם על רגליו וַיְחִי המת שנָגע בעצמות אלישע, יען מהכתובים ידענו כי ישיבתו של אלישע היתה בערים הקרובות לשמרון. והכתוב השמיענו אשר לפני מות הנביא וירד אליו יוֹאָש מלך ישראל, מוכח שמקום קבורתו נמוך מאד מעיר שמרון. וכן נראה בעליל כי העיר שמרון גבוה ממקום הקבר נֶבִּי אֶלְיַאס בערך 300 מיטר, והמרחק ביניהם עשרים קילומיטר מהלך חמש שעות.

בהר אפרים, צפונה לתמנת סרח 4 קילומיטר ודרומית מזרחית לקבר של אלישע הנביא במרחק 10 קילומיטר יש כפר שהערביים קורין לו קאראווא־אִיבְּן־חַסַן, וכפי הנראה השם אִיבְּן־חַסַן נשתבש מהשם פינחס, אשר במבטא הערביים יקרא בִּנְחַס. זאת גבעת פינחס אשר נִתַּן לו בהר אפרים. ושם קברו את אלעזר אביו, ומקום קבורתו סמוך לקבר יהושע בן נון.

ומקום קבורתו של יוסף הצדיק ידוע לכל שהוא בצד עיר שכם פחות משני קילומיטר למזרחה של העיר.

הערה (א) אלעזר בן אהרן אסקיה לספר יהושע, ושמואל כתב ספר שופטים, כדאיתא במסכתא ב"ב ט"ו ע"א.

הערה (ב) בספר שופטים כתוב בתמנת חרס. ומצינו בגמרא (מגילה י"ד) חלוקי דעות בזה: יש שאומר עיקר שמה סרח והשם חרס לדרוש ויש שאומרים להפך. קרושת דרשות חז"ל ידוע לכל מוקירי התלמוד, ואנו שבאנו רק לפשוטן של המקראות אמרנו כי בהוָדע לנו אשר למזרחה של עיר סרח Serta (במרחק 4 קילומיטר) יש עיר בשם חרס Charis נוכל להבין טעמן של שתי הגרסאות גם בדרך הפשט.

גבול נחלת חצי שבט מנשה.

אחרי שתארנו גבולות שבט אפרים מסביב נודע לנו גם גבול נגב של מנשה ששכן על פני הצפון של אפרים אחיו: מהמקום שנחל קנה נופל אל הים הגדול עד עיר אִשֵׁר־המכמתת (אַסִּירַאט־אֶל כַּתַּב) ועד ינוח (כעת יַאנוּן), ומן ינוח עד נעֲרתה עֵמֶק הירדן של מנשה משתרע לאורך גבול המזרח של אפרים. והגבול הצפוני של מנשה מגיע לנחלת אָשֵׁר בקצה הצפוני של הר הכרמל. והַקו המגביל בין מנשה ובין אָשֵׁר ראשיתו מקרן מזרחית דרומית של עיר יאזור (היא אָשֵׁר לפנים), ונמשך מערבה לרגלי הר הכרמל עד הגיעו לנהר שיחור לבנת, ובעקלקלותיו יבוא הימה, וגבול ים של נחלת מנשה ימשך בשפת ים הגדול מנחל קנה עד למינה של חיפה באורך 55 קילומטר.

מהלך הגבול בצפון ובמזרח של נחלת מנשה הנמשך בדרום וגם במערב של יששכר אינו מפורש היטב. הכתובים לא הודיעו מהלך הגבול מעיר לעיר, יען כי ערים מֻבְדָּלות היו למנשה בתוך נחלת יששכר, בכל זאת כאשר הכרנו שֵׁש ערים ליששכר: חֲפָרַיִם, שיאון, אֲנָחֲרַת, הָרַבִּית, קִשְׁיוֹן וָאָבֶץ שהן יושבות על הספר שלה, החלטנו שהגבול הכללי שבין מנשה ובין יששכר נמשך מהנחל אשר על פני יקנעם הנגבה אל עיר חפרים אשר כעת היא חרבה והערביים קורין לה חורבת אֶל פַּהַארִיָא ומקומה ברגלי הר הכרמל ליד עמק יזרעאל. ומעיר חפרים הגבול נמשך הלאה הנגבה (ומעט למזרח) אל עיר שיאון שהערביים קורין לה סילי Sili (בחלוף אות ן' לאות ל') ומקומה דרומית מזרחית לתענך וסמוכה לה במרחק $1 \frac{1}{2}$ קילומטר. ומעיר שיאון (Sili) יסוב הגבול מערבה (מעט לדרום) לעיר אנָחַרת אשר כעת קורין לה מוּנְתַּר, ומקומה דרומית מזרחית לכפר עַרַארַא וסמוכה לו (במרחק קילומטר אחד). ומעיר אנחרת (מוּנְתַּר) הגבול הולך הנגבה (נוטה מעט למזרח) אל עיר הָרַבִּית אשר כעת קורין לה אַרַבֵּי ומקומה מערבית דרומית להורבת דותן וסמוכה לָהּ (במרחק $3 \frac{1}{2}$ קילומטר). ומעיר הָרַבִּית הגבול פונה מזרחה (מעט נגבה) מרחק 8 קילומטר אל עיר קישיון אשר כעת תקרא מִסִילְיָא (א).

והקו הישר הָרַבִּית־קִישְׁיון המגביל בין יששכר ובין מנשה נמשך עוד 11 קילומטר הלאה מקישיון עד שמגיע לעיר אָבֶץ החרבה כעת והערביים קורין לה חורבת אִיבְּצִיק Jbzik; מגמת דברינו אלה להעיר כי הערים הָרַבִּית, קִשְׁיון ואבץ שלשתן על קו ישר אחד יושבות.

הערה (א) ונתחלפה אות ן לאות ל, ואות מ נוספה.

מעיר אָבֶין עד הירדן יש מרחק 14 קילומיטר. והכתובים לא הודיעו לנו מהלך הגבול מעיר אָבֶין עד הירדן, היינו לא הראו לנו את הנקודה על ישפת הירדן שאליה הגיע קו הגבול בצאתו מאָבֶין Jbzik; אחר עיון ארוך נוכל לומר שהנקודה הזאת היא במקום שנהר דיומסת (ואדי אֶל מלח) נופל לירדן, ולפי מהלך הגבול הזה—הנהר דיומסת והערים דיומסת פרוגייתא ואמאום (שנתבארו לעיל) מקומן בתוך נחלת בני יוסף. וכן משמע מדברי חכמי התלמוד (א).

מהמקומות המצוינים שבנחלת מנשה כבר הזכרנו הר הכרמל והעיר חיפה ואצלה העיר קסטרא (אַתְלִיט) ועיר אביעזר (סאבארין) ועיר קיסרין (מגדל־שרשן) ועיר גדירה אשר בזמן המשנה נקראה גדירה של קיסרין ובעת קורין לה הֶדֵירָה, אשר בימינו בשנת התרנ״א בנו אותה יהודים שבאו מרוסיא ותהי לעיר ת״ו. והעיר נפתדאר היא שינא דדור בזמן המשנה ובעת קורין לה טַאן־טורא. והמקומות מגדל־מלחא ומערת־טלימון אשר על יד נהר מיא שוריי שהערביים קורין לו נהר זֶרְקא. גם דברנו על אודות המושבה זכרון יעקב וסביבותיה, ועל אודות עיר מגידו אשר בעת קורין לה מֻדשֶׁדַא ומקומה בעמק הירדן סמוך לבית שאן. עתה נדבר אודות יתר המקומות המצוינים שהיו לחצי שבט המנשי:

העיר בית שאן היתה למנשה בתוך נחלת יששכר, והשדות שהיו לה מסביב והגנות והפרדסין אשר בתוכה, מימי קדם ועד עתה מצוינים בפירותיהם הרבים והטובים, כמו שאמרו (ב) ומתהום רובצת תחת, זו בית שאן בבית השריי.

בית שאן—אחת מחמש הערים שמקומן בתוך התחום שכבשו עולי בבל, ואת חמש הערים האלה הניחו ולא החזיקו בהן כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית (ג). בבית שאן אכל ר׳ מאיר ירק בשביעית, ור׳ יהודה הנשיא הורה כר״מ והתיר בבית שאן אכילה בשביעית, וירק ופירות אילן שלה פטר ממעשר (ד) ותלמידי תלמידיהם הודיעו לנו גבולי השטח שהניחו עולי בבל בתחום בית שאן מסביב (ה): ״עד היכן (יחשב לתחום בית שאן) פרשתא וריצפתא ונפישא דפגוטיה עד כפר קרנים, וכפר קרנים (עצמו) כבית שאן״ והשבנו לתועלת לגלות ולבאר המקומות האלה. את הערים פרשתא וריצפתא כבר זכרנו לעיל ונדבר אודותן

הערה (א) במדרש ויקרא רבה פ״ה שדרשו על הפסוקים ולא נחלו על שבר יוסף וסר מרוח וכו׳.

הערה (ב) בב״ר פרשה צ״ח.

הערה (ג) כמו שהניחו הרבה כרכים, הוא כל המחוז אשר מכזיב ועד הנהר ואמנה.

הערה (ד) ולא רק בבית שאן התיר אכילה בשביעית וירק פטר ממעשר, אלא גם אשקלון קיסרין, בית גוברין וסיסית שהוא כפר סיסאי (אשר כעת יקרא סאסא והוא בגליל העליון). וכבר בארנו כי רבי ירד לשיטתו של ר״מ שהשווה את חמש העיירות הללו להכרכים הרבים אשר מכזיב ועד הנהר ועד אמנה. ורבי חולק בזה על רשב״ג אביו, לכן חברו עליו אחיו ובית אביו, אבל חבריו התנאים (חוץ מר׳ ישמעאל ב״ר יוסי) לא חברו עליו, כי זו דרכה של תורה.

הערה (ה) בירושלמי דמאי פ״ב.

גם עתה: פרישתא יושבת בקצה הצפוני של תחום בית ישאן במרחק 7 קילומיטר צפונה לבית שאן והערביים קורין לה מוראסאס (בחלוף אות פ׳ לאות מ׳). ריצפתאי יושבת בקצה הדרומי של תחום בית שאן, היינו מנגב לבית ישאן במרחק 7 קילומיטר והיא חרבה בעת והערביים קורין לה אַבּו־פַּרְדִיש Abu Fardscn. בית ישאן, פרישתא וריצפתא שלשתן על קו ישר יושבות ובמרחק שוה מזו לזו.

ולהכיר את העיר נפשא דפגוטיה צריך לדעת אשר הר הגלבוע שמקומו אצל בית ישאן למזרחה, בזמן חתימת התלמוד הי׳ נקרא הר פַּגּוּעַ (Fakua) בשם עיר פַּגּוּעַ אשר לרגלי ההר הזה למערבו, כמו שהערביים קורין להר ולעיר בשם פַּגּוּעַ (ובימי קדם העיר נקראה אֲפֵק) (א). וצריך לדעת כי העיר נקראה נפשא דפגוטיה על שם קבר נכבד מאד כי שם נקברו גבורי ישראל שנפלו חללים במלחמה יחד עם שאול ובניו, ולעיר הזאת הערביים קורין בשם אֶל מַאזַאר שהוראתו הקבר הקדוש. זאת העיר אֶל מאזאר היושבת בראש הר פַּגּוּעַ (גִלְבּוֹעַ) היא נפשא דפגוטיה אשר גם היא בגבול הצפוני של תחום בית ישאן, והיא מערבית צפונית לבית שאן 13 1/2 קילומיטר, ומערבית דרומית לעיר פרישתא במרחק 11 1/2 קילומיטר.

והקצה המערבי של תחום בית ישאן מגיע עד כפר קרנים, שהוא מערבה לבית־ישאן ורחוק ממנה 17 קילומיטר, ובעת הערביים קורין לו אַרַאנֶי.

והגבול המזרחי של תחום בית שאן בלי ספק הירדן שהערביים קורין לו שריי. ובעלי התלמוד במקום אחד רמזו שתחומה המזרחי הוא הירדן באמרם (ב) זו בית ... בבית השריי. בבית השריי היינו בתחום השריי.

ואם נראה כאלו קו יישר מתוח מקרנים (ארראנֶי) עד ריצפתא (אַבּוּ פַּרְדִש) והלאה עד הירדן, ואם מפרישתא היושבת על נחל יֶיפְלָא נמשיך הגבול בנחל יֶיפְלָא עד ירידתו הירדנה אז יהי׳ לנו מושג נכון מהשטח של תחום בית שאן המכיל בערך 213 קילומיטר מרֻבעים.

מלבד התגלות מדעית, עוד תועלת קיימת תהי׳ לנו מידיעת גבולי השטח של מחוז בית שאן אם נזכה לקנות שדות במחוז ההוא והממשלה האוטומאנית יר״ה תתן לנו רשיון לבנות שָׁמָה ערים ומושבות, אז נכיר את השדות שהן ממקום הפטור ממעשר ירק, שהן ממקום הנאכל בשביעית.

בנחלת מנשה יש עיר אחת המצוינת בקורות העתים של עַם ישראל. זאת העיר עָפְרָה של גדעון בן יואש, ומקומה בין סעיפי הר הכרמל, למזרחה של המושבה זכרון יעקב

הערה (א) ובאפק זאת אשר במישור הכה אחאב את כל חיל בן הדד.

הערה (ב) בב״ר פרשה צ״ח.

במרחק 16 קילומיטר. להשם עפרה העתיק הערביים הוסיפו אות נ׳ בסופו בקראם להעיר הזאת עֻפְּרָן (א).

ואצל עיר עָפְרָה הכרנו עוד שני מקומות הנזכרים בדברי המלאך עם גדעון ובעשותו כדבריו, היינו מקום מזבח הבעל והאשרה שהרס, וגם הסלע שממנו עלה המלאך בלהב ושם בנה גדעון עוד שני מזבחות ועל אחד מהם העלה עולה להש״י את פר הבעל בעצי האשרה. ההר שטמאו אנשי עָפְרָה בזבחם לבעל גבהו 312 מיטר, ומקומו צפונה לעפרה במרחק 2 ½ קילומיטר, אולם בימי גדעון עפרה היתה עיר גדולה, אז המרחק ממנה עד ההר ההוא הי׳ מצער.

והכרנו את ההר הזה מהשם שהערביים קורין לו דשַארַא Dschara ומהתרגומים של יונתן בן עוזיאל ושל אונקלוס, אשר בכל מקום שהכתוב מזכיר מזבח להש״י, יונתן ואונקלוס מתרגמין מדבחא, ובכל מקום שהכתוב מזכיר מזבח לבעל הם מתרגמין אֱגוֹרָא, הוא דְשַארא בערבי. על הר דשַארַא אשר בצד צפון של עפרה ישם הי׳ אֱגוֹרָא דבעלא שנהרס ע״י גדעון.

וההר השני הוא הר המָעוז שנתקדש בהתגלות המלאך אל גדעון, גבהו 393 מיטר, ומקומו אצל עיר עפרה בצד מזרחית דרומית. במדרון של ההר הזה (הצופה פני עפרה) ובראישו, היו שלשה מקומות מצוינים, המה: הסלע אשר גדעון שם עליו את המנחה ותעל האיש מן הצור, ואצלו המקום אשר שם בנה גדעון מזבח בישם ה׳ שלום, ואחר שנתקדשו שני המקומות האלה במדרון של המעוז, צוה לו הש״י לבנות עוד מזבח בראש המעוז, ושיהיו שלשת המזבחות במערכה, היינו בשורה אחת (ב).

אצל עיר עפרה של גדעון נשארו שלשה קברים הראוים שנתבונן בישמותיהם העתיקים: הקבר אשר בצד צפון של העיר מְכֻבד מאד אצל הערביים שקורין לו מגַ׳עד Mdschaed; להַקבר אשר בצד דרום לעיר קורין אַבּו רוּמַאנֵי והקבר אשר למזרחה של עפרה יקרא בשם אַבּוּ־בַּרְעַל.

ואחר שנתברר כי העיר עֻפְרָן Kefren הקרובה לעיר סַבַּארִין היא עפרה אבי העזרי, אין לנו ראי׳ גדולה מזו שהקבר הצפוני שהערביים מכבדים אותו וקורין לו מגַ׳עד הוא

הערה (א) אות ע׳ נשמעת בסבטא של הערביים כמו אות ק׳, בשביל זה מחברי מפות שבאיירופא כתבו שמה Kefren.

הערה (ב) כמו שתרגם יונתן במערכה — בסדרא, וכוונתו קו ישר היינו שורה אחת, כמו שתרגם בשמואל א׳ י״ז: ותערך ישראל ופלשתים מערכה לקראת מערכה ת״י סדרא לקדמות סדרא נראה שכוונתו שורה מול שורה, ולא כהמפרשים תיבת במערכה באופן אחר.

קבר של גדעון בן יואש (א); גם לא נתרחק מהאמת באמרנו שבקבר המזרחי אבו־ברעל נקברו שבעים איש בני ירבעל שהרגם אבימלך (והשם בני ירבעל נתחלף להערביים לאבו-ברעל), אולם הקריאה אבו־רומאני להקבר הדרומי—חידת הזמן העתיק היא. ואשר אני אחזה לי בקבר אבו־רומאני נקבר המרצה אבימלך שנהרג בתבץ, והות דעתי אני אומר אשר בראשונה השם אבימלך נשתבש ונקרא אבו־לומאלי, וברבות הימים ישני הלמדין נתחלפו לאות ר׳ ולאות נ׳ (ב) ויצא להם השם אבו־רומאני.

להקבר בעיר מולדתם יקר וחביב הי׳ אצלם, וגם מרצה בית אביו בקיש מידידיו הנאמנים לקברו בעיר אביו, בכל זאת את קברו הרחיקו מקבר אביו, זה נקבר בצפונה של העיר וזה בדרומה.

והכפר עותנאי (או עותני) הנזכר בתוספתא ובגמרא, בחלק מנשה בהר הכרמל יראה. הכפר הזה הרב כעת, והערביים קורין לו חורבת עותני. מקומו צפונית מערבית לעפרה במרחק 10 קילומיטר וצפונית מזרחית להמושבה זכרון־יעקב במרחק 9 1/2 קילומיטר. המרחק מכפר עותני לצפורי הנזכר בתלמוד שהוא ט״ז מילין (כמו מכפר חנניא לצפורי) מצאנוהו כעת שהוא 24 1/3 קילומיטר (ג).

החלק הראשון של הגליל המישתרע מקיסרין ומעין־גנים צפונה הי׳ בחלקו של מנשה בן יוסף ולזה כיוונו באמרם בזהר סוף פ׳ ויקהל: אמר ר״ש בההוא זמנא דיתערון מתי עלמא ויתעתדון בארעא קדישא יקומון היילין היילין כלהו על ארעא דגליל בגין דתמן זמין מלכא משיחא לאתגלאה בגין דאיהו חולקיה דיוסף וכו׳.

הערה (א) ואות ן׳ אשר בסופו של השם גדעון נתחלף לאות ם׳ והושם בראשיתו.

הערה (ב) כדרך לשונות בני שם.

הערה (ג) המרחק מכפר עותני לצפורי הנזכר בתלמוד שהוא ט״ז מילין (כמו מכפר חנניא לצפורי) מצאנוהו כעת שהוא 24 1/3 קילומיטר, גם המרחק הזה מאמת את דברינו שכתבנו לעיל שהאמה התלמודית החזיקה 76 סינטים כמו האמה הערבית.

גבול נחלת שבט יששכר.

גבול נגב וגבול מערבי של יששכר כבר נראים מגבול צפוני ומגבול מזרחי של נחלת בני מנשה. לא נשאר לפנינו בלתי אם לבאר מהלך קו הגבול הצפוני של יששכר המתוח בנגב זבולן וגם בנגב נפתלי. מן הכתובים המדברים אודות גבולותיהם ראינו שגבול הצפוני של יששכר יוצא מהמקום שנחל יקנעם מתאחד עם נחל קישון (א) ונמשך מזרחה עד תחום נגב של עיר שָׂרִיד אשר כעת תקרא שַׁדוּד Schadud. ומשם הגבול הולך מזרחה כמעט בקו ישר (בצד יזרעאל, שונם ונעים) (ב) עד הַכִּסְלוֹת שהערביים קורין לה אִיכְּסַל. ומן הַכִּסְלוֹת נמשך הלאה מזרחה ופגע בהר תבור.

מהנחל אשר על פני יקנעם עד הר תבור גבול יששכר נמשך בצד נחלת זבולן שכנו הצפוני, ומן הר תבור ולמזרח הגבול הצפוני של יששכר התחיל ללכת בגבול נגב של נפתלי (שהוא החל להיות השכן הצפוני של יששכר). ובהמשכו מהר תבור מזרחה מרחק קטן (2 קילומיטר) פגע בעיר שַׁחֲצִימָה שהערביים קורין לה מֶיצְחָא ובמבטאם יִשָׁמַע מֶיסְחָא (ג), ומן שחצימה הגבול של יששכר נמשך הלאה מזרחה, ובעָברו את הגיא שקורין לו ואדי סארונא, עובר אותו במרחק $1\ ^1/_2$ קילומיטר (אלפים אמה) מנגב לעיר חַמַּת-דֹאר שהערביים קורין לה מאאדאר (ד), ונמשך הלאה מזרחה עד עיר בית שמש של יששכר שהיתה חרבה זה רבות מאות שָׁנים וקראו לה הורבת שֶׁימְסִין ובעת יהודים עובדי אדמה יושבים בה, ובשביל שעיר בית שמש זאת יושבת מזרחה לשני ערי נפתלי היינו מזרחה ליבנאל (ימא) ומזרחה לעיר לַקּוּם (Olem), ע"כ צריכים אנו לומר כי ברצועה קטנה שארכה 4 קילומיטר, הגבול של יששכר נכנס לנחלת נפתלי עד למזרחה של בית שמש

הערה (א) שני הנחלים האלה מתאחדים אצל חורבת יקנעם שהערביים קורין לה תֵּל קֵימוּן.

הערה (ב) עיר נעים נזכרת בב"ר פ' צ"ח, וגם כעת קורין לה נעין. הכתוב (יהושע י"ט) שאמר ויהי גבולם יזרעאלה והכסלות ושונם, כוונתו שהגבול הלך ממערב למזרח נכח ובתחום של הערים יזרעאל הכסלות ושונם אבל לא דרך הערים הָאֵל.

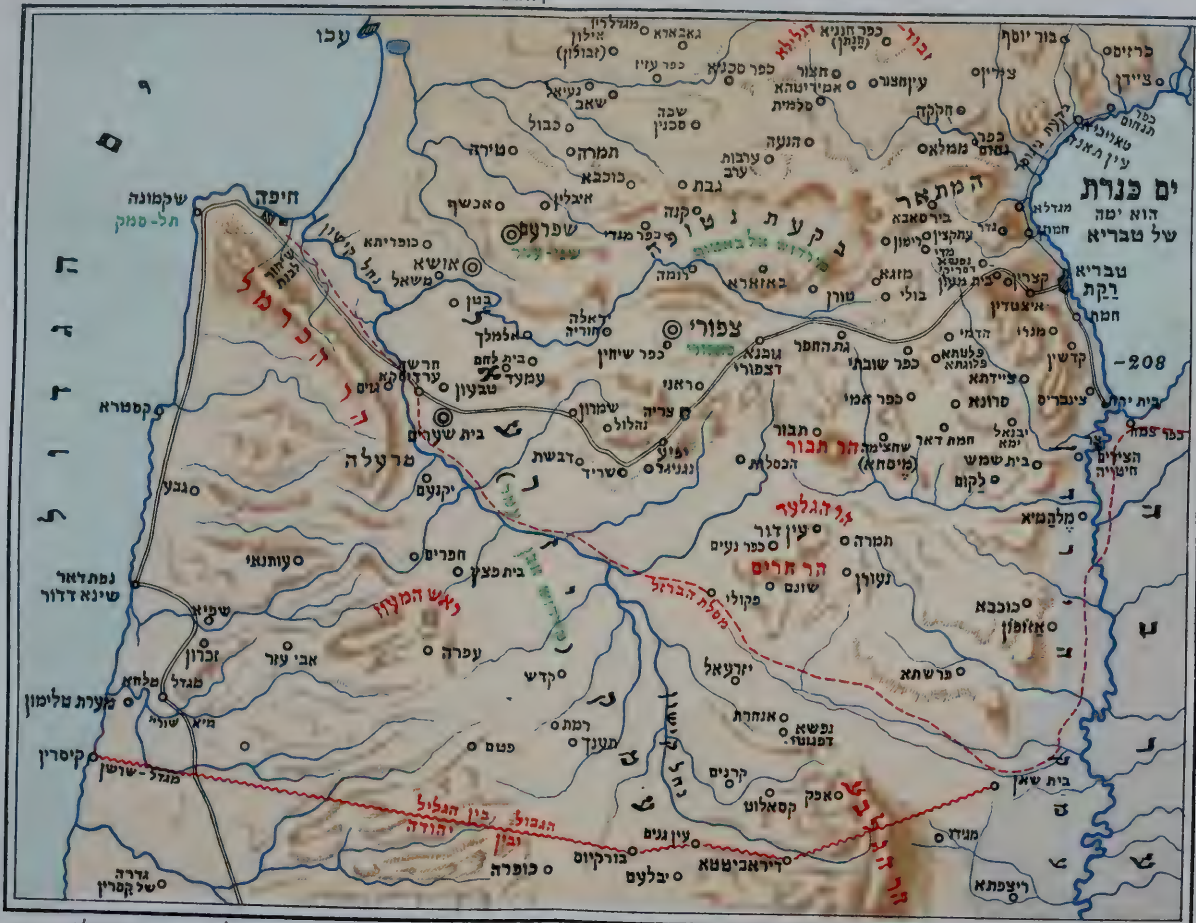
הערה (ג) והעיר שַׁחצימה (היא מֶיסחָא) בימינו היתה חרבה (מכמה מאות שנים), והיתה ביד נכרי עד שנת התרנ"ד, אשר אז יהודים קנו אותה ואת שדותיה ומכרו לחברה יק"א אשר בשנת התרס"ג אצל העיר שחציםה (מיסחא) החרבה בנו מושבה חדשה וויושיבו בה חמשים משפחות יהודים עובדי אדמה.

הערה (ד) אולם חַמַּת דֹאר Maadr עצמה היתה בחלק נפתלי ונתנה ללוים (יהושע כ"א).

רושם של גליל התחתון וגבוליו:

הגליל העליון מצפון וארץ יהודה (רצועה של כותים) מנגב

קו המדה 1:400.000 — קילומטר 0 5 10 15 20

חבר מאת יצחק גולדהאר: בשנת ה׳תרס״ז.

המצייר: אברהם גאונן.

ליטאג. אייזיק צבי שילד.

וישב מערבה וסבב את תחום מערב ותחום נגב של עיר לקום ומתאחד עם ראש הנחל ואדי אום-וַילְך ובנחל זה מושך והולך מזרחה ויורד הירדנה. והירדן באורך 35 קילומיטר, היינו מהמקום שנופל בו נחל ואדי אום וַילְך עד המקום שנופל בו נהר דיומסת מגביל חלק יששכר ממזרחו.

נחלת יששכר אינה נשענת לים הגדול, אעפ"כ יש בה חלק גדול מארץ השפלה, כי כל עמק יזרעאל לשפלה של הגליל התחתון יֵחָשֵׁב. והעמק של יששכר הוא עמק הירדן (באורך 35 קילומיטר) המבואר לעיל. והר שלו הנמשך באמצע נחלתו מהר תבור דרך הר הגלבוע הנגבה עד הר אֶבֶץ (רַאס אִבְּצִיעַ), לצד מזרח שופע ויורד לבקעת פסלן אשר בעמק הירדן, ולצד מערב שופע ויורד לבקעת יזרעאל (א).

על אדמת יששכר היו לישראל מלחמות עצומות עם עמים שונים: מלחמת ברק עם סיסרא ירדה מהר תבור ותעבור בכל עמק יזרעאל עד תענך ועד מגידו. במלחמת גדעון, המהומה הראשונה החלה בחלק הצפוני של עמק יזרעאל, ומחנה מדין נס דרך מקצוע מזרחית דרומית של העמק הזה דרך בית השטה צרדתה לעמק הירדן עד שפת אבל מחולה שנתבאר לעיל. בהר הגלבוע אשר בנחלת יששכר היתה המלחמה האחרונה לשאול עם הפלשתים. בחלק הדרומי של עמק יזרעאל אצל עיר אֲפֵק (Fakua) אשר לרגלי הר גלבוע נגף היל בן הדד לפני חיל אחאב וחומת אֲפֵק נפלה על חיל ארם הנותרים. בנחלת יששכר אצל מגידו (כעת מוּדְשֶׁידַא) מת המלך יאשיהו במלחמתו עם מלך מצרים (ב).

ומיתר הערים שבנחלת יששכר מצוינות: נגניגר, בית שערים ופקולי הנזכרות בגמרא.

העיר נגניגר שבה ישב ר' יוחנן בן נורי נזכרת בגמרא בארבעה מקומות (ג) בגרסאות שונות, אולם הגרסא המדויקת אנו רואים בירושלמי כלאים פ"ו ה"ד: "ר' יוחנן בן נורי ישרף כלאי הכרם בנגניגר". לנגניגר הערביים קורין דישינדישאר. מקומה בנחלת יששכר סמוך לאדמת זבולון אצל קו הגבול הנמשך מן שריד (Schadud) עד יפיע.

הערה (א) ולזה כיוונו חז"ל בדרשם את התיבות רובץ בין המשפתים אלו ב' בקעות, בקעת פסלן ובקעת יזרעאל. תיבת המשפתים פירשו מלשון שפוע, מדרון. ולעיל פ"ה מבואר כי לעיר פסלן שבעמק הירדן היונים קראו אזופון (Asofhon) וכעת היא חרבה וקורין לה אום סַבּוּנֶי.

הערה (ב) מהפגישה של חיל יאשיהו עם חיל פרעה שהיתה אצל מגידו נראה כי מסע חיל מצרים צפונה לנהר פרת הי' דרך שפלת יהודה ושפלת בני יוסף עד לנכח גדירה של קיסרין (כעת חֶדֶירַא) ומשם לעין-גנים (דְשֶׁינִין) ולעמק הירדן של בית שאן ומגידו, ומעמק הירדן צפונה דרך בקעת הלבנון עד חמת ונהר פרת. ובדרך הזאת הלכו גם צבאות מלכי הצפון ליהודה ולמצרים.

הערה (ג) בירושלמי כלאים פ"ד ה"ב וגם פ"ו ה"ד, ובעירובין פ"א ה"ט, ובסוכה פ"א ה"א,

מערבה לנגניגר (רישנדשאר) במרחק 15 קילומיטר, לרגלי הר הכרמל אצל גבול מנשה יושבת העיר אשר בתלמוד תקרא בית שערים, ולפעמים במבטא לישון סורסי קראו לה בית שריי, והערביים שינו את השם הסורסי וקורין לה אַבּו־זֶרייק; זאת בית שערים עיר ישיבת הסנהדרין ומקומו של ר' יוחנן בן ברוקא. המרחק מצפורי לבית שריי (אַבּו־זרייק) מהלך שש שעות. בית שערים נמוכה מצפורי 150 מיטר בערך. והקבר הקדוש אשר בבית שערים, שהערביים קורין לו בשם שיך אבו־זרייק ומתפללים אצלו ונשבעים בשמו באימה ופחד הוא קבר של רבה"ק (א) ובלי ספק שמה קברו גם את רשב"ג; ויכול להיות כי פה נקברו גם ר' יוחנן בן ברוקא ור' ישמעאל בנו (ב).

בית שערים העתיקה הרבה בעת וקורין לה הורבת־אַבּו־זֶרייק (כמבואר לעיל), והעיר הישוממה וישדותיה השמֵנות שבעמק יזרעאל הן אחוזת ערביים בֶּדוּאִינים היושבים בחרבותיה לא בבתים ולא באהלים, כרם במערותיה הרבות, הם עובדים אדמתה ואוכלים את טוב הארץ (ג).

ור' יוחנן בן נורי כשהלך מעיר נגניגר (רישנדשאר) לבית שריי הי' דרכו בעמק יזרעאל מהלך שליש שעות, ובדרכו שתה מים מהמעין היוצא מן תל־תורא (אשר מימיו נמשכים גם בקיץ), ולא חשש משום גלוי (ד).

ובעברנו בעמק יזרעאל במסה"ב ההולכת מעיר חיפה לבית שאן נעבור על פני עיר פקילי היא עירו של שמעון הפקולי שהסדיר י"ח ברכות לפני ר"ג. שם העיר הזאת לא נשתנה, הערביים קורין לה אֶל־אַפּולי (ה). מקומה בנחלת יששכר.

הערה (א) כדאיתא בירושלמי כלאים פ"ט; ובבבלי סנהדרין ל"ב ע"א, וכתובות ק"ג ע"ב, ובמדרש קהלת רבה, שרבה"ק נקבר בבית שערים.

הערה (ב) אולם מסברא נוכל לומר אשר קבר משפחת בני ברוקא, מקומו בכפר שֵׁיך־אַבְרֵיק (שהוא צפונה לבית שערים במרחק שבעה קילומיטר) כי השם והכבוד שהערביים נותנים להקבר הקדוש ההוא מוכיחים על זה.

הערה (ג) ואחר שבארנו כי בית שערים מקום ישיבת הסנהדרין היא חורבת אַבּו־זרייק ומקומה בעמק יזרעאל בנחלת יששכר, לא יֵחָשְׁבו הדברים מיותרים באמרנו כי הדיוק של בעל תבה"א מהילקוט פ' ויחי להוכיח אשר בית שערים היתה בחלקו של זבולן אינו מדויק ולא מוכח כלל, אלא כוונת הילקוט לומר שבחלקו של יהודה ישבה סנהדרין בד' מקומות: בלשכת הגזית, בחנויות, בירושלם וביבנה, ובחלקו של זבולן ישבה סנהדרין בג' מקומות: באושא, בשפרעם ובצפורי; אולם בנחלת יששכר היתה רק במקום אחד, בבית שערים, לכן ברך יעקב אבינו את זבולן אחר יהודה ולפני יששכר.

הערה (ד) כי מעין אין בו משום גלוי, כדאיתא בירושלמי תרומות פ"ה הי"ג, ושם הגרסא אשר ר"י בן נורי ירד (מנגניגר) לבית שריי לראות את ר"י בן ברוקה ושתה בדרך וכו'. ובתוספתא שלפנינו תרומות פ"ז הגרסא מוחלפת: מעשה שהלך ר"י בן ברוקא אצל ר"י בן נורי לבית שערים וכו'; ברור הדבר כי בתוספתא תרומות פ"ז הגרסא משובשת ע"י מעתיק טועה.

הערה (ה) ואות ק' המירו באות א' וקבעו אותה בראש השם. עיין בפירש"י ברכות כ"ח ע"ב ומגילה י"ז ע"ב.

גבול נחלת שבט זבולן.

גבול נחלת זבולן מנגב כבר מבואר (א) אשר מהמקום שנחל יקנעם נופל לנחל קישון הגבול נמשך מזרחה (מעט לדרום) עד עיר דַבֶּשֶׁת אשר כעת תקרא דְשִׁיבַאתָא. ומדבשת הגבול הלך מרחק קטן (3 קילומיטר) למזרחית הדומית עד עיר שָׂרִיד שהערביים קורין לה אֶל שַׁרִיד. ומשם הגבול עלה מרחק 3 קילומיטר למזרחית צפונית עד עיר יָפִיעַ אשר כעת קורין לה יַאפִא. ומשם יצא הגבול אל עיר הַדָּבְרַת אשר כעת קורין לה דְיבּוּרְיֶא. והקו הזה הוא המתוה אצל הגבול של כִּסְלוֹת תָּבוֹר היינו אצל הַכְּסָלוֹת אשר על גבול יששכר.

ומעיר הדברת הגבול של זבולן נפרד מגבול של יששכר כי משם פנה הגבול המזרחי של זבולן הנמשך מן הדרום אל הצפון, זה שאמר הכתוב: ומשם עבר קדמה מזרחה (היינו משם נמשך צפונה להיות גבול מזרחי) גִּתָּה חֵפֶר, היא עיר גת החפר אשר בזמן ר' יוחנן ור"ל היו קורין לה גובבתא דצפורי והערביים שנו את השם האחרון וקראו לה סֶדִשֶׁירָא (ב). וכל מי שיביט על כפר סידשירא העתיק יראה כי ישיבתו בגיא צר וקצר כמו גת. וכבר בארנו והוכחנו כי לכל הערים אשר לפנים נקראו בשם גת כמו גת פלשתים וגת רמון שבנגב יהודה וגת רמון של מנשה הערביים קורין להן אַדִישִׁי או אַדִשִׁית.

ומן גת החפר (סידשירא) הגבול המזרחי של זבולן הלך אל עיר עַת-קַצִין שהערביים קורין לה עַתְּעִין, כי מהשם קצין אות צ' השמיטו לגמרי, ואות ק' נתחלף לאות ע' כדרך לשונות בני שם, זאת העיר אשר מחברי מפות באייראפא רשמוה באותיות Hattin, והיא יושבת על מים רבים ויש לה שם פרדסי אתרוגים טובים (ג).

הערה (א) ביהושע פי"ט, ולעיל בפרק זה בגבול נחלת יששכר.

הערה (ב) השם גובבת-צפורי Dschubat Safuri שנו וקורין לה Sedschera.

הערה (ג) בחשבי שנים רבות ע"ד הקבר הידוע שבעיר עת-קצין (Hattin) הוא הקבר המכובד אצל הערביים והדרוזים בשם נְבִי־אַללא־שֻׁייב. ובשם זה כתוב בספר המקנה (רפתר מָאבו) של הממשלה. ואחר שראיתי גם בבקעת גינוסר (מנגב לרחיב אבו־שׁוּשׁי וסמוכה להם) רחים של מים עם חורבה הנקראים בשם מַחוּנַית נְבִי־אַללא־שַׁייב וגם הורבת נְבִי־אַללא־שַׁייב, ובשם זה כתובים בספר המקנה של הממשלה, אמרתי כי בקבר הנקרא נבי-אללא-שייב אשר בעיר עת קצין Hattin קברו את אלישע בן אבויה שטת בעיר ההיא, אחרי שחז"ל הודיעו לנו כי מושבו של אלישע בן אבויה, (קודם שחטא וגם אח"כ) הי' קרוב לטבריא כדאיתא בירושלמי חגיגה פ ב ובמדרש רות פ"ו: ר' מאיר הוה יתיב דרש בבית מדרש דטבריא עבר אלישע רבו וכו'. עוד אמרו

ומן עת־קצין Hattin הגבול יצא מרחק מזער (3/4 2 קילומיטר) מערבה עד רמון המתאר וכמו שתרגם יונתן לרמון דמתואר, היינו לעיר רמון אשר בעת קורין לה נימרין הקרובה להר אל מונתאר שהוא בשם המתואר נקרא לפנים. מעיר רמון (כעת נימרין) צפונה עד הר המתואר (כעת אל מונתאר) יש מרחק 1/2 4 קילומיטר.

ומן רמון המתאר נסב הגבול לעיר נֵעָה (א). הערביים שנו מקום האותיות של השם הזה וקראו לה הַנֵה ויושביה הנצרים בשביל בית תפלה שלהם קראו לה דֵיר־הַנֵה Der Hana. מעיר נֵעָה הגבול המזרחי של זבולן הלך לצפונית מזרחית עד עיר חַנָּתוֹן אשר בזמן מחברי המשנה והתלמוד נקראה בשם כפר חנניא ובעת הערביים קורין לה כפר עַנָן. העיר חנתון יושבת במקצוע מזרחית צפונית של נחלת זבולן, ובשביל שהיא נשענת להר זבוד דגלילא (שהוא בתחום הצפוני של חנתון) לכן אמר ר' אלעזר שהנבואה וירכתו על צידון כוונתה הר זבוד דגלילא שאליו הגיע המקצוע הצפונית מזרחית של נחלת זבולן (ב).

מתחום צפוני של עיר חַנָּתוֹן נסב הגבול מערבה (להגביל את נחלת זבולן מצד צפון), ונמשך מחנתון (הוא כפר ענן) מערבה מרחק 15 קילומיטר בדרך ההולכת מכפר חנניא (כפר עָנָן) לעכו (ג) עד שמגיע לראש הגי יפתח־אל היינו אל הגיא אשר ראשיתו אצל העיר אשר לפנים נקראה יפתח־אל, זאת שהערביים קורין לה קַלְעַת־תּוּפַאנְיָא. בראש הגיא אשר אצל העיר הזאת, שָׁם מקצוע צפונית מערבית של נחלת זבולן, ואצל מקצועו זה היינו סמוך לראש גי יפתח אל יושבת עוד העיר שהערביים קורין לה דיר אֶל אַצַד (Der El Asad) אשר בימי קדם נקראה בשם צידון, וסמוכה לה העיר מגדל־ריו שהערביים קורין לה מֶישְׁדַל קְרוּם, זה שאמר ר' יוחנן שהנבואה וירכתו על צידון כוונתה מגדל ריו הסמוכה לעיר בשם צידון (דֵיר אֶל אַצַד) שאליה הגיע מקצוע צפונית מערבית של נחלת זבולן.

ומן גי יפתח־אל נסב הגבול ונמשך מהצפון לדרום להיות גבול מערב של זבולן, ומהלכו בצד חלק אחד מנחלת אָשֵׁר, היינו מראש גי יפתח אל (קַלְעַת תּוּפאנְיָא) הולך

שם: פעם הי' יושב ושונה בבקעת גינוסר וכו'. ושם בבקעת גינוסר, מקום מושבו עד היום נקרא על שמו אלישע בן אבוי' שנתחלף לשם נבי־אַללא־שייב; ומאד יכול להיות שאדריאנוס נתן לבן אבוי' את עיר עת קצין במתנה, אז התישב בעיר ההיא ושם קבורתו. והעשן שהי' עולה מקברו בערך מאה שנה ופתאום חדל, הפלא והרעיש את לבות הערביים וביותר את הדרוזים שנתנו לו את התואר נָבִי.

הערה (א) וכתרגומו— לנֵעָה.

הערה (ב) והי' מקובל אצלם כי הר זבוד דגלילא, בימי יעקב אבינו הי' נקרא בשם צידון.

הערה (ג) ובדרך הזאת הולכים מצפת לעכו.

הנגבה ועובר בצד עיר בית העמק אשר כעת נקראת אֶל בְּנֵי ובצד גְעִיאַל אשר כעת נקראת יַאנִין ובצד כבול ויתר הערים המבוארות לעיל בנחלת בני אָשֵׁר בצד אלמלך ועמעד ומשאל, והיו תוצאותיו אל הר הכרמל אצל עיר יאזור (אָשֵׁר) לנקודה שֶׁפָּה גבול אדמת אָשֵׁר פגע בנחלת מנשה.

בתוך נחלת זבולן יש הרבה מקומות מצוינים הנזכרים בנביאים ובתלמוד. בפרקים הקודמים בשוטטנו בהרים ובבקעות אשר בחלק הצפוני של גליל התחתון כבר בארנו כי המישור הנמוך והארוך (שבין הרי זבולן) שהערביים קורין לו מֶרְדִישׁ אֶל בַּאטוֹף, בתלמוד נקרא בשם בקעת בית נטופה בשם העיר בית נטופה אשר בקרן צפונית מזרחית של הבקעה, והעיר בית נטופה כעת חרבה וקורין לה חורבת עֵין אֶל נֶטָף, וחכמי התלמוד להמישור הזה קראו בקעת בית טופה (א) כהשם הערבי באת־טוֹף (ב).

הבקעה הזאת, בהיותה מוקפת הרים וגבעות אשר בימי הגשמים יורדו לתוכה המון מים המהפכים אותה לבצה, אינה נזרעת לא חטים ולא שעורים ולא יתר התבואות הנזרעות בחורף אבל זורעים בה דורא בחודש אייר. ובשביל לַחותה הרבה והישוב הגדול, מעולם לא בנו בתוכה עָרים או כפרים, הערים אשר סביב לה בגובה הן יושבות, וכבר מבוארות לעיל פ"ב, אולם מפני חשיבותן בקורות ימי קדומים נדבר אודותן גם עתה, ועוד נוסיף דברים שגרענו שם.

בצדה הדרומי של בקעת נטופה יש עיר שהערביים קורין לה אַזֵיר Azer היא באזארא שהזכיר יוסיפוס (בספרו חיי יוסף), והכרנו את העיר הזאת ע"י מקומה, שהיא במרחק עשרים שטאדין מנגב לעיר שהרומים קראו לה גאבא, ובמשנה ובתלמוד נקראה גבת, היא דְשֶׁיפאת בערבי.

מערבה לעיר באזארא (אַזֵיר) במרחק 4 קילומיטר יושבת העיר רומה שבה ישבו הנדיבים משפחות בית גוריון ובית טמל (ג). העיר הזאת נזכרת גם בספרי יוסיפוס (ד).

הערה (א) במדרש קה"ר בפסוק ויתרון ארץ.

הערה (ב) והסופר הערבי שכתב מסלול מסע מחנה הערביים שכבשו א"י קרא לבקעה הזאת בשם בקעת צפורי, מובן הדבר בשביל שהיא סמוכה לצפורי העיר הגדולה.

הערה (ג) שהיו מחלקין גרוגרות לעניים בשני בצורת כדאיתא בירושלמי עירובין ספ"ד והגרסא הבבלית במסכת עירובין נ"א ע"ב אנשי בית טמל ואנשי בית גוריון מארומה וכו' והיו עניי כפר חנניא באין וכו' כוונת הגרסא הבבלית אל עיר ארומה שבגליל אשר כעת קורין לה רַאמְיָא הקרובה לכפר חנניא כמו העיר רומה לשיחין.

הערה (ד) מלחמות ספר ג' פ"ז סימן כ"א; האחים ניטיראס ופיליפוס ילידי כפר רומא בגליל.

ובעת היא חרבה וקורין לה הורבת רוּמָה. והעיר צפורי הידועה שהיא מנגב לרומה במרחק 3 קילומיטר (א) גם היא יושבת בצד דרום של בקעת בית נטופה. והחלק המערבי של צפורי אשר לפנים נקרא גסטרא כעת הוא הרב וקורין לה הורבת קַסְיֵר. ומנגב לקסטרא זו וסמוך לה (1/2 קילומיטר) ישבה העיר שיחין אשר כעת היא חרבה וקורין לה חורבת שִׁימְשִׁים (ב).

והעיר גַארִיזִימַא שהזכירה יוסיפוס (ג). גם היא סמוכה לבקעת נטופה במקצוע דרומית מערבית של הבקעה. יוסיפוס כתב כי העיר גַארִיזִימַא רחוקה מצפורי עישרים שטאדין ובן ראינוה שהיא מערבית צפונית לצפורי במרחק 6 קילומיטר. והיום היא חרבה וקורין לה חורבת אֶל מַגְזוּרַא.

ובפרקים הקודמים כבר דִבַּרנו גם על אודות הערים היושבות אצל בקעת נטופה בצדה הצפוני כמו כפר מנדי שמקימו במקצוע מערבית צפונית של הבקעה, והוא צפונית מזרחית לגריזימא במרחק 6 קילומיטר. הכפר הזה נזכר במ״ר בשביל הדברים שנאמרו בשם ר׳ יששכר איש כפר מנדי. ועד היום הזה הכפר נושב ועומד על תלו ושמו לא נשתנה כלל.

גם דִבַּרנו אודות כפר קנה שבגליל שהזכירו יוסיפוס. ובמישנה יקרא קני (ד) ובעת הוא חרב ונקרא בשם חורבת קַנַה, מקומו בצדה הצפונית של בקעת נטופה למזרחו של כפר מנדי וסמוך לו. צפונה לכפר קנה וסמוכה לו עיר גבת אשר ממנה הנגבה עד אנטיפרס היו נפוצים מעינות התורה בימי חזקיהו מלך יהודה (ה) וגם בימי ר׳ עקיבא ותלמידיו (ו). לעיר גבת הרומים קראו גַאבַא (ז) ובעת היא חרבה וקורין לה הורבת דְשֶׁיפַּת. הערביים

הערה (א) ובעת אשר צפורי היתה בשלותה התפשטה צפונה והיתה יותר סמוכה לרומה.

הערה (ב) המרחק המצער אשר מגסטרא של צפורי לשיחין שהספיק לאנשי המבצר לבוא בתחילת הדליקה שנפלה בחצרו של יוסף בן סימאי בשיחין, וגם המרחק מן שימשים לרומה שהוא פחות משני תחומי שבת מוכיחים כי הורבת שימשים הסמוכה לגסטרא של צפורי, היא שיחין הנזכרת בתלמוד בבלי וירושלמי ומד״ר.

הערה (ג) בספרו חיי יוסף כתב אשר בעת שהרומים מהיל קיסטיוס גאללוס באו לצפורי להגן עליה, אז הוא וחילו הלכו לעיר גריזימא.

הערה (ד) ועליו נמנו רבי ובית דינו וטהרוהו משום טדור עכו״ם. כדאיתא במשנת אהלות פי״ח, וכבר בארנו כי בימי רבי הרבה מיושבי הכפר הזה היו בני המינים הראשונים שהיו מישראל.

הערה (ה) סנהדרין צ״ד ע״ב.

הערה (ו) יבמות ס״ב ע״ב.

הערה (ז) נזכרת בספר חיי יוסף בדבר הִלָּחמו בעבוטיוס.

שנו רק אות ב' שנתחלף להם לאות פ' רפוי', אבל השנוי הקטן הזה התעה את נייבאֶיר ואת החוקרים החדשים לומר שהיא יודפת (יוטאפאתא). אולם המקום האמתי של יודפת הישנה יבואר להלן בנחלת שבט נפתלי.

מזרחית צפונית לגבת במרחק 6 קילומטר קרוב למקצוע מזרחית צפונית של בקעת נטופה תֵּרָאֶה העיר שהערביים קורין לה אַרַאבִּית אֶל בַטוּף היא עִיר אֲרֻבּוֹת אשר בה ישב בן חסד (א) (הנציב של שלמה). ובזמן הבית השני נקראה בשם ערב (שבגליל), ור"י בן זכאי ישב בעיר ערב זמן י"ח שנה (ב).

בנחלת זבולן, צפונה לעיר גבת (דשִׁיפַאת) במרחק 4 קילומטר יושבת העיר אשר בימי שלמה נקראה שׂכֹה (ג). ויוסיפוס קרא לה אֲזוֹכִים (Asochis) ולהמישור אשר ממזרחה וממערבה קרא בשם השדה של אזוכים (ד) אולם בתוספתא ובתלמוד נקראת בשם סיכני או סכני. והמישור, זו הבקעה שאצלה (אשר יוסיפוס קרא לה ישדה

הערה (א) והכתוב הודיע לנו כי השר בן־חסד אשר מושבו הי' בָאֲרֻבּוֹת, הוא השליט על שׂכֹה (זאת העיר אשר בימי המשנה וגם בזמננו תקרא סכנין), ועל ארץ חפר, היינו על המחוז של גת-החפר היא סִידשִׁירַא כעת.

הערה (ב) כדאיתא בירושלמי שבת פט"ז. אולם ע"ד עיר ערב הנזכרת בירושלמי ברכות פ"ד ובב"ר פ"י; דסלקין חמריא מן ערב לצפורין ואמרין כבר שבת ר"ח בן דוסא בעירו, מלשון דסלקין הוכחתי כי עיר ערב אשר בהסיפור הזה איננה ארבית אל בַטוּף, יען צפורי אינה גבוה ממנה כלום. ועל הליכה כזאת לא נופל לשון דסלקין והי' צריך לומר דאזלין. וחז"ל שכתבו דסלקין דקדקו בלשונם, כמו בכל דבריהם. לכן בשבתי זמן שני ירחים בגת החפר (היא סידשירא) ובראותי בתוך שדותיה חורבת עַרְבַּאִין שמקומה נמוך בין ההרים. ובעיר גת החפר יש קבר מכובד ומקודש אצל הערביים בשם עַרְבַּאִין, אז אמרתי אשר קבר עַרְבַּאִין הוא קבר של רחב"ד, והעיר עַרְבַּאִין שבה ישב ר' חנינא נקראת על שמו, להערביים נתחלף השם רבי חנינא לעַרְבַּאִין. וערביים מסיחים לפי תומם הגידו לי ע"ד הארה נפלאה שתֵּרָאֶה לפעמים בלילות על קברו. והני חמריא היו יוצאין מעיר ערב החרבה כעת וקורין לה עַרְבַּתַּא ונשענת לחאן-טוּן‏שַׁאר אשר אצל סִידשִׁירַא מנגב, והיו הולכין דרך עיר עַרְבַּאִין מקומו של רחב"ד. ומעיר עַרבאין לצפורי מהלך שתי שעות וחצי, ועל הליכה מן ערב-עַרְבַּתַּא לצפורי נופל לשון דסלקין יען צפורי גבוה ממנה מאה מיטר.

דברי אלה ע"ד מקום ישיבת רחב"ד וקבורתו אף כי דברי השערה הם, כי לא אוכל לסעדם בראיות ברורות כתיבא ותנינא, בכל זאת כתבתי אותם להגיד לעם נולד את הגות לבי בכל מקום שהייתי, אולי יבוא איש שימצא סיוע לדברי.

הערה (ג) גם בנחלת יהודה יש עיר בשם שכה הנזכרת במלחמת דוד עם גלית. להדרומית קרא הכתוב שכה אשר ליהודה להבדילה משכה הצפונית אשר לזבולן.

הערה (ד) ודלא כהחוקרים החדשים שכתבו אשר השדה אצל אזוכים היא הבקעה שהערביים קורין לה סַאהֶיל אל בַטוּף, כי כבר בארנו והוכחנו שהבקעה ההיא לפנים נקראה בקעת נטופה, ומלבד זה עיר בשם אזוכים אצל סַאהֶיל בטוף אין.

אזובים) הם קראו בשם בקעת סכני אשר אדמתה שמֵנה ואדומה (א). ובמדרש רבה העיר נקראת סכנין ובן בעת הערביים קורין לה סוכנין Suchnin.

מאורי תורה רבים האירו בסכנין, והגדול שבהם הי' ר"ח בן תרדיון אשר שם יסד ישיבה גדולה לת"ה ושם נשרף על קה"ש (ב).

אולם מכל ערי זבולן יותר מצוינות ויותר נכבדות בבית ישראל שלש הערים: אושא, שפרעם, וצפורי שבהן שרתה שכינה בזמן שהסנהדרין האירו ישם באור התורה.

העיר אושא זה רבות מאות שנים שהיא חרבה מאין יושב ובשנת התרנ"ב ממשלת תוגרמה הושיבה בה ערביים פראים שֶקָאָה אותם טונים ארין מולדתם, והשודדים ההם שוכנים במערותיה העתיקות שנשארו מימי קדם. ובשלחם ידיהם בישוד ורצח מוסיפים עוד הורבן על חרבותיה ושממון על שממותיה. בעיר הזאת יש מעין נובע מים צלולים. עיר אושא סמוכה לגבול מערבי של נחלת זבולן כי מערבה לאושא במרחק שני קילומיטר יושבת עיר מִשְאָל, שהערביים קורין לה מֶישדֶיל־איסלים, שבגבול נחלת אָשֵר במבואר לעיל.

מזרחית צפונית לאושא במרחק $3 \frac{1}{2}$ קילומיטר יושבת עיר שפרעם שהערביים קורין לה שְפָי־עַמר. ובעת היא מיושבת מבעלי דת ישונים וגם משפחות אחדות של יהודים ספרדים יושבות שָם ולהם בהכ"נ וספרי תורה. באמצע המרחק שבין אושא ובין שפרעם, בגיא שבין ההרים יש המקום אשר שָם נהרג ר"י בן בבא, והיהודים היושבים בשפרעם בעתים ידועות מתפללים שם.

הערה (א) נדה כ' ע"א.

הערה (ב) יש מהחוקרים החדשים שכתבו כי עיר סכנין היא סוגאנא Sogana של יוסיפוס בשביל שהיא רחוקה עשרים שטאדין מעיר גאבארא El .Kabra, ושוגים הם בזה, יען יוסיפוס בספרו היי יוסף מזכיר רק את עיר סוגאנא אשר להערביים, א"כ עיר סכנין שמקומה בלב הגליל, וכארבעים שנה אחר חורבן הבית הי' בה מרכז לתורה, וקהלא קרישא עם ר"ח בן תרדיון בראשה לא יכולה להיות בימי החורבן עיר של ערביים, אבל האמת כמו שמצאנו כי סוגאנא אשר לערביים מקומה למזרחה (ומעט לדרום) של המושבה ראש פנה וסמוכה לה (במרחק 2 קילומיטר) ובעת סוגאנא הרבה וקורין לה תל סִינְדשַאג היא העיר סוגאנא אשר להערביים שהיא רחוקה עשרים שטאדין מעיר גאבארא (אחרת) היושבת צפונה לראש פנה במרחק $4 \frac{1}{2}$ קילומיטר; ולגאבארא זאת הסמוכה לראש פנה בעת קורין גאבא. והיא קרובה ג"כ לגוש חלב; מן גאבא לתל סינדשאג המרחק 6 קילומיטר (עשרים שטאדין) כמו המרחק אשר מצפורי לגריזימא (חורבת מגזורא).

מדברי יוסיפוס נראה אשר בגליל העליון היו שלש ערים בשם גאבארא: אחת שמקומה מזרחית דרומית למֶישדֶיל קרום (מגדל ריו) וסמוכה לה ואותה החריב אספסיינוס בתחילת מסעו מעכו להגליל. גאבארא השנית—עיר של גוים ששללו את גוש חלב ומקומה מערבית צפונית לגוש חלב ובקצה הצפוני של הגליל ובעת תקרא חורבת אֶגְבַּאַרא וגאבארא השלישית היא גאבא הסמוכה לסוגאנא (תַל סִינדשַאק) ולראש פנה.

והשלישית בערי מושב הסנהדרין שבנחלת זבולן היא צפורי אשר מעת שגלתה סנהדרין מיבנה עד זמנו של ר' הלל הנשיא (בערך מאתים ועשרים שנה) היתה מלאה חכמי התורה תנאים ואמוראים. אולם ימי שלותה ואשרה במצבה החומרי נמשכו חמשים שנה, מזמן חורבן ירושלם עד מלחמת ביתר, כי בכל הזמן ההוא היתה רצוי' להרומים תחת רָדפה שְׁלום הרומים מתחילה. ובימי שלותה היתה מרובה באוכלוסין כמו שנוכל להבין מדברי ר' יוסי ב"ר הלפתא שראה אותה לפני מרידת בר כוזיבא.

מִיֶּתֶר הערים שבנחלת זבולן ראוי לדבר אודות: העיר שַׁאב הנזכרת במדרשים (א), מקומה בנחלת זבולן, קרוב למסלה העולה מעכו לצפת ומנגב למגדל ריו (מישדיל קרום) במרחק 4 קילומיטר, מהלך שעה אחת. גם יוסיפוס זכר עיר שאב בספרו אודות איש אחד שהצטיין במלחמת יודפת וימת מות גבורים הוא אליעזר בן שמי מעיר סאב Saab בארץ הגליל, היינו מעיר שאב שבנחלת זבולן (ב). הערביים לא שִׁנו את שם העיר הזאת.

והעיר צרי' שהזכירוה בעלי התלמוד ידועה לנו כי היא העיר אשר כל יושב א"י קורין לה נצרה וכל עמי איירופא קורין לה נַצֶּרֶת, כי מן הסמן שחז"ל נתנו לבית לחם של זבולן באמרם (ג) כי היא בית לחם זאת הסמוכה לעיר צרי' מזה נדע כי לַנְּצָּרֶת היום יקרא לפנים צרי' (ד).

גם דִּמְנָה וְקַרְתָּה שתי ערים שנתנו ללוים מאת מטה זבולן נשארו בישמותיהן עד היום הזה. לדִמְנָה הערביים קורין דוֹמון Domun ויושביה ערביים עובדי אדמה. והעיר קַרְתָּה בעת חרבה וקורין לה תל קוּרְדָנֶי והיא יושבת בחול הלבן. ובסביבותיה היו שְׂפֻנֵי טמוני חול של זבולן.

בחשבנו אודות ערי נחלת זבולן: ערב, סכנין, גבת, קנה, צפורי, רומה, סִמוניי', מהלול, כפר חנניא, שאב, בית לחם, ידאלה ודמנה, נראה כי רוב ערי זבולן נקראות היום

הערה (א) במדרש רבה בהרבה מקומות הביאו מאמרים קדושים בשם ר' מונא דשאב ובשם ר' זכאי דשאב.

הערה (ב) מלחמות היהודים ספר ג' פ"ז סימן כ"א.

הערה (ג) ירושלמי מגילה פ"א.

הערה (ד) וע"ד סבת שינוי השם צרי' להקרא נַצֶּרֶת ובאיזה זמן נעשה שנוי שם העיר בספריהם הראשונים, את חות דעתי אני אומר כי בעיני המומר הידוע (שהי' בימי קאנסטאנטין) לא טוב הי' הדבר אשר לעיר שממנה יצא מחוקקם יקראו בשם צרי' שהוא לשון צרה וצוקה והמחוקק שלו יקרא צריאני (כמו לאיש טבריא קורין טבריאני) לכן הציע לפני הקיסר אשר בספריהם הראשונים (אשר אז מספרם הי' מעט מזער) השם צרי' ישונה להקרא נַצֶּרֶת אז גם הכנוי צריאני ישונה ויקרא נַצְּרִי, והקיסר עשה כדבריו. פעולות המומר היו בשנת עשרים למלכות קאנסטאנטין היא שנת 332 למספרם, והירונימוס שבא לא"י חמשים ושלש שנים אחרי כן היינו בשנת 385 למספרם כתב ע"ד העיר הזאת ואמר כי השם נצרת נאה לה יען כי היא פרח הגליל. אולם מסדרי התלמוד שהיו בזמן ההוא קראו לה צרי' כמו שהיו קורין לה מקדם קדמתה.

בשמות שהיו נקראות לפנים בזמן בעלי המשנה והתלמוד; מהתמורות במדינה לא נמוטו שמות ערי זבולן העתיקות. הסבה לזה נוכל להבין אם לא נשכח כי בזמן בעלי המשנה והתלמוד כל השטח של נחלת זבולן הי' מיושב רק מיהודים. עיירות של כותים ושל עכו"ם לא היו בתוכה. והישוב של יהודים לא פסק משם עד זמן מאוחר יותר. היינו עד זמן כיבוש הארץ ע"י הערביים שבאו עם מחמד בן אבדאללא ועם עומר בן קטף. וגם אז נשאר להם שם פליטה עד מלחמות הנצרים. בשביל זה רוב שמות הערים שבנחלת זבולן עדיין נשארו בתמונתן העתיקה.

גבול נחלת שבט נפתלי.

הירדן מגביל את נחלת נפתלי מפאת מזרח. כדכתיב (א) וביהודה הירדן מזרח השמש. וכפירוש הגר"א ז"ל. שכוונת הכתוב אשר הגבול המזרחי של נפתלי יהי' הירדן כמו ביהודה. והכתוב לא אמר כמו בבנימן ולא כמנשה ולא כיששכר אשר גם אצלם הירדן הי' גבולם המזרחי. אלא כמו ביהודה. לפי שיהודה ישכן על קצה אחד של הירדן ונפתלי ישכן על הקצה השני של הירדן; זה על קצהו הדרומי וזה אצל קצהו הצפוני (ב). אולם הכתוב לא הודיע לנו אורך חלק הירדן המתוח על פני המזרח של נפתלי. הכתוב לא פירש איזו נקודה הצפונית ואיזו נקודה הדרומית בחלק הירדן אשר לנפתלי.

מהבין במקרא בכתובים המדברים אודות גבולי נפתלי נלמד סתום מן המפורש. ונאמר אשר ממקצוע צפונית מערבית של נחלתו היינו מעיר חֵלֶף Hola (ג) הגבול הצפוני של נפתלי נמשך קדמה מזרחה מרחק 10 קילומיטר עד אמצע החולתא עד מקום התאחדות שלשת הנהרות (ד). ומהמקום הזה גבול מזרח של נפתלי נמשך הנגבה לאורך נהר ירדן בשפתו המערבי ובשפת מערבי של ים הגלילה (ימא דסמכי) ושל ים כנרת והלאה

הערה (א) יהושע י"ט ל"ד.

הערה (ב) פירוש התיבות „וביהודה הירדן מזרח השמש" הגר"א ז"ל כתב בקיצור כמעט ברמז, והמדפיסים מבלי הבין הדפיסו דבריו בשבושים, וע"י זה נעלמה מבעל תבה"א כוונת פירושו של הגר"א, וכתב שדברי הגר"א דחוקים הרבה, והוא, בעל תבה"א בחר בפלפול הנוסד על חות יאיר הגלעדי שהוא בן שגוב משבט יהודה. מי שירצה יעיין בפלפולו.

הערה (ג) הסמוכה לעיר איילון אשר כעת תקרא הונין.

הערה (ד) המה: נהר פמייס, נהר אֶל־דָן ונהר חאצבאני, אשר בברייתא בספרי יקרא בשם נחלא דאבצאל.

בירדן עד המקום שנחל אום־וִוילֶיך (היורד מתחום עיר לַקום Olem) נופל אל הירדן, וכבר בארנו לעיל שהנקודה ההיא נמצאת בשפת הירדן במרחק שלשה קילומטר מנגב לעיר הצידים זה כפר חיטיאה אשר בעת יקרא בשם אַבְּדִיָא. בכל אורך שפת הירדן שבנחלת נפתלי, ממקום התאחדות שלשת הנהרות (נכח חֻלֶה) עד נפילת נחל אום־וויליך (נכח לקום) יש מרחק 61 קילומטר.

והגבול הדרומי של נפתלי נמשך מרחק 25 קילומטר בגבול יששכר שכֵנו. ראשיתו אחוז בירדן (מהמקום שנחל ואדי אום ווֶילֶיך נופל בו) והולך מערבה (א) ועולה על ההר אשר על פני עיר לקום (היא עוֹלֶם Olem) ועובר בתחום נגב של העיר הזאת ויסוב לתחום המערבי של העיר הזאת, ומשם פונה מזרחית צפונית ומגיע לתחום מזרח של עיר בית שמש (בעת חורבת שֶׁימְסִין) של יששכר, ויסוב ויבוא לצד צפון של העיר הזאת (ב).

ומתחום הצפוני של חורבת שֶׁימְסִין (שהיא בית שמש של יששכר) הגבול הולך מערבה (ג) ועובר מנגב לעיר חַמַּת דאֹר (אשר בעת נקראת מאדאר) במרחק אלפַּים אמה מהעיר (ד) ומתחום נגב של חמת דאר הגבול נמשך למערבית צפונית עד עיר אַזְנוֹת־תָּבוֹר אשר בעת היא חרבה וגם שְׁמָהּ נשתבש ונשתנה והיום נקראת האן־תּוּזשאר, אולם לפנים נקראה אזנות תבור (בשם מֶרְכָּב). ואזנות הוא עיקר השם ומלת תבור נלוה אליו להורות שהיא עיר אזנות שאצל הר תבור להבדילה מעיר אזנות הסמוכה לשכם אשר בעת תקרא אַזְמוּת Azmut. המרחק מן אזנות תבור עד הר תבור ארבעה קילומטר.

החלק האחרון מגבול נגב של נפתלי בלכתו מֵחַמַּת דאֹר אל אזנות־תבור בהגיעו לתחום צפוני של שַׁחְצִימָה (היא מֵיסְחַא) חדל להיות אצל גבול יששכר כי שם פגע בגבול זבולן (במקצוע דרומית מזרחית של זבולן) זה שאמר הכתוב ופגע בזבולן מנגב, כלומר צד נגב של נפתלי פגע בגבול זבולן (ה).

באזנות תבור גבול נפתלי חדל להיות גבול נגב שלו, הדל מהלכו ממזרח למערב, ברם החל לשכון על פני המזרח של זבולן, ומאזנות תבור הגבול נמשך צפונה להיות גבול מערב של נפתלי אצל גבול מזרח של זבולן, ומהלכו מאזנות תבור צפונה יהי' בדרך הגדולה ההולכת משם לעיר בולי (בעת תקרא לוּבִּיָא) (ו).

הערה (א) כרכתיב (יהושע י"ט ל"ד) וְשָׁב הגבול ימה וכו'.

הערה (ב) במקום הזה אנו מוכרחים לתאר הגבול בעקלתון רב בשביל להוציא עיר בית שמש (שֶׁימְסִין) שהיא ליששכר ולהכניס עיר לקום שהיא לנפתלי בקצה גבולו.

הערה (ג) מצפון לבית שמש (שֶׁימְסִין) ומנגב לכפר ימא.

הערה (ד) כי חַמַּת דאֹר (מאדאר) היתה בתוך נחלת נפתלי ונתונה ללוִיִּם.

הערה (ה) וראי' לדברינו מסיפא דקרא ובאשר פגע מים, והכל יודעים כי אֲשר שכן למערבו של נפתלי, לכן גם המלים ופגע בזבולן מנגב נפרש: צד נגב של נפתלי פגע בזבולן.

הערה (ו) והכתוב שאמר כי מאזנות תבור יצא הגבול חֻקֹּקָה לא תאר פרטי מהלך

ומעיר בולי הגבול המערבי של נפתלי (שהוא גבול מזרח של זבולן) הלך עד למזרחה של עַת-קָצִין Hattin ונסב לצפונה של העיר הזאת והלך מעט מערבה עד תחום צפוני של העיר רִמּוֹן (נימרין). ומתחומה של רִמּוֹן-נימרין הגבול הלך לצפונית מערבית, ובבואו למזרחה של הַנֵּעָה (א) נמשך צפונה לאורך הגיא ואדי סאלאמי עד עיר הצור (שבנחלת נפתלי) החרבה כעת וקורין לה חורבת חָזור, וחצור זאת היתה בתחומה של חֻקֹּק עיר המחוז, אף שהיא רחוקה ממנה מהלך שעה וחצי (ב). ומשם הגבול פנה לצפונית מזרחית מרחק 5 קילומיטר עד שהגיע למזרחה של עיר הַנָּתוֹן, זה כפר הנניא (כעת כפר עֲנָן) שבמקצוע מזרחית צפונית של זבולן.

ומתחום המזרחי של כפר הנניא גבול מערב של נפתלי חדל להיות מתוח על פני המזרח של זבולן, כי גבול נפתלי בהמשכו מחַנָּתוֹן צפונה עובר לאורך גבול המזרח של בני אָשר. ומכפר חנניא גבול נפתלי מתוח צפונה והולך לעיר פרוד (ג) (שהערביים קורין לה פַּארַאדְיָא Faradye) ולכפר סַאמַּיָא שהוא בצד מזרח של הר זבוד דגלילא ולרגליו, ומשם לעיר מירון ולעיר ספסופא (סאפסאף) היושבת בצד מזרח של הר סַרְטַבָּא (ד) ומגיע לתחום מזרח של עיר גוש-חלב (אשר כעת קורין לה דושיש) (ה). ומשם הגבול פונה צפונית מערבית לעיר יְראוֹן (לתחום הדרומי שלה). ומשם הולך למערבית צפונית עד תחום המערבי של עיר עין הצור אשר כעת נקראת הַצִּדְּי ויסוב את העיר הזאת מצפון, כי משם פונה והולך מזרחה (ו) עד שמגיע לעיר בית ענת אשר כעת קורין לה עֲנִיתָּא Aneta. ומבית ענת הגבול הולך לצפונית מזרחית עד עיר חֵלֶף אשר ממנה יצאנו ללכת בגבול נחלת נפתלי מסביב.

כבלותנו לתאר גבולות נפתלי עם הערים היושבות אצל גבולו הדרומי והמערבי לא נחדל לדבר גם אודות הערים והמקומות המצוינים שבתוך נחלת נפתלי שבפנים א"ץ

הגבול במקומות שבין אזנות תבור ובין חֻקֹּק, כי יהושע בן נון תאר את הגבול בדברים קצרים, והזקנים והנביאים ידעו ארחות מהלכו.

הערה (א) והנעה עצמה היתה עיר של זבולן על הגבול שלו.

הערה (ב) וחצור זאת (של נפתלי) הזכירה יוסיפוס בקדמוניות ספר ג' פ"ה וז"ל: ויונתן (החשמונאי) עזב את מקום תחנותו על יד ים כנרת ויבא עם החיל אשר ברגליו לפני מדבר חָצור ולא ידע כי שָׁם צבאות דמיטריוס נְחִתִּים וכו'.

הערה (ג) ובעיר פרוד ישב בר קפרא ושם היו לו תלמידים כדאיתא במסכת ע"ז ל"א ע"א.

הערה (ד) לראש ההר אשר למערבה של מירון כעת קורין לה דשֶׁירְמַאק. ולחלק הצפוני של ראש ההר הזה הצופה פני כפר סיסאי (סאסא) כעת קורין ראס סַרטַבָּא.

הערה (ה) וגוש-חלב בעצמה היתה לשבט אָשר, כדאיתא בספרי פרשה ברכה ובמסכתא מנחות דף פ"ה ע"ב.

הערה (ו) בעברו מנגב לחֵבֶל היא דיבל Dibl.

אחוזתו. ובתחילה נבאר את הערים שהכתוב הזכירן כסדר מצבן: מחֵלֶף שבקצה הצפון של נפתלי עד לַקום אשר בקצה הנגב שלו. גם לא נחדל להעיר על המקומות המצויינים שבסביבות הערים האל, ולא נחדל להזכיר מה שראינו ואשר רשמנו בקונטרס המסע בנחלת נפתלי לארכה ולרחבה.

העיר היותר צפונית שבנחלת נפתלי, בזמן יהושע בן נון נקראה חֶלֶף ובשם זה קראו לה בזמן מסדרי התלמוד (א) ובעת הערביים קורין לה אֶל הולא el Hola והיא סמוכה לעיר אשר בתלמוד נקראה איילון ובעת קורין לה הוּנין (ב). ומעיר חֶלֶף עבר הכתוב לאלון בצעננים שתרגומו מישר אגניא (ג). ונחזיק טובה ליונתן בן עוזיאל ולהתלמוד הירושלמי שהציבו ציונים להכיר את המקום הזה. ואלמלא לא האירו לנו ישני המאורות האלה, הָיִינו כמַּפֵי סנורים—רואים ולא יודעים מה.

בספר שופטים ד' התיבות אלון בצעננים אשר את קדש תרגם יונתן מישר אַגְנְיָא דְעָם קדש. ובתלמוד ירושלמי (מגילה פ"א) מה שכתוב: ויהי גבולם מחלף מאלון בצעננים וכו' (ד) פירשו: מאלון-איילון, בצעננים—אגניא דקדש. יונתן והתלמוד ירושלמי נחלקו בפירושם רק במלת אלון, יונתן מתרגם אלון מישר ודעת התלמוד ירושלמי כי אלון הוא שֵׁם פרטי של עיר אשר בימי מסדרי התלמוד הי' שְׁמָה איילון (ה), אולם עיר בצעננים שניהם קראו בשם אגניא.

כל איש תלמודי שֶׁיָתוּר את עיר קֶדֶשׁ וסביבותיה יראה ויוכח כי העיר שהערביים קורין לה בשם אֶ־דֶישׁוּן E—Deschun שהיא נגבה לקדש נפתלי מהלך [3] שעה, בימי חכמי המשנה והתלמוד קראו לה בשם אַגְנְיָא (ו). ולנכרים שישבו בה בעת ההיא, קראו בשם גונתאים (ז). אולם בימי יהושע והשופטים וגם בימי שמואל הנביא העיר הזאת

הערה (א) ירושלמי מגילה פ"א.

הערה (ב) ונתחלפה אות לי' לאות נ'. כמו שעיר יזרעאל בעת תקרא זֵארִעִין.

הערה (ג) וּפָסח הכתוב על עיר בית שמש (Mes) ועל עיר קֶדש ולא הזכירן, בשביל שלא בא הכתוב לרשום את כל הערים כסדרן זו אחר זו, רק כוונתו לתאר שטח חלק נפתלי שארכו משתרע לא לדרומית מזרחית ולא לדרומית מערבית אלא ישר מן הצפון אל הדרום.

הערה (ד) יהושע י"ט ל"ג.

הערה (ה) ובעת תקרא הוּנִין כמבואר לעיל.

הערה (ו) לעיר אגניא הערביים קורין אֶדישון כי זה דרכם לבטא אות ג' דגושה במבטא דש.

הערה (ז) בירושלמי תענית פ"ד ובאיכה רבתי בפסוק בלע ה' ולא חמל ספרו אודות המלחמות שלחמו היהודים בכפר חרובא עם חיל אדריאנוס, ושרי צבאות ישראל היו שני אחים מצוינים בגבורתם, ואחר שנצח אדריאנוס, והאחים הגבורים נפלו חללים במלחמה אתא גונתאי חד לגבי אדריאנוס ואמר לו שהוא הרג את שני האחים וכו'. וכאשר מצאנו את כפר חרובא שהוא

נקראה בצעננים (א).

מזרחה ישמיש למסלה העולה מבצעננים קדשה מישתרע כר נרחב מישור יפה אשר מדת ישטחו כישיש מאות היקטאר, זה מישר אגניא (מירדוש־א־דישון), הוא אלון בצעננים אשר את קדש.

מלבד שנודע לנו כי המישור המשתרע בין א־דישון ובין קדש הוא אלון בצעננים אשר חבר הקיני נטה שם אהלו, עוד עיני הנוסעים המשוטטים בארץ בחפת קדמוניות ישראל יכולים לראות בעמצום מקום האהל שבו נהרג סיסרא בידי יעל אשת חבר. והמקום הזה נקרא כישם האישה ישנקמה נקמת ישראל מישר צבא יבין. כי בתוך המישור אלון בצעננים קרוב לצדו המזרחי יש כברת ארץ קטנה (כיששית היקטאר) אשר הערביים קורין לה בישם אום־עלי. מי לא יבין אישר קטינא דע־עא בשם אום־עלי (בתוך שדה אלון בצעננים) שהוא מקום אהל יעל, והשם מקום יעל נשתנה להקרא אום־עלי (ב).

ולפאת מזרח של אלון בצעננים מתנשא הר אחד ששופע ויורד קדמה מזרחה אל מול כפר מלחיא הסמוך לקרן מערבית צפונית של ימא דסמכי. על ההר הזה נכרות חרבות של עיר שהערביים קורין לה הורבת הארא ובימי קדם קראו לה חרם שהיתה אחת מערי מבצר בנפתלי (ג). על ראש ההר הזה בתוך ההרבות יש קבר אחד שאינו מקודש אצל הערביים (ד) אבל קורין לו בישם נכבד שיך עלי Schech Ali. הערביים אינם יודעים מי הוא זה ישיך עלי הקבור שם עוד לפני זמן מוחמד. ולפי דרכנו אמרנו כי השם קבר שיך עלי נישתבש אצלם מהשם קבר האשה יעל, כי שמה קברו את האשה ההיא אשר אהלה הי' סמוך להתל הזה מהלך עשרה רגעים.

סמוך לאגניא (ביניהם רק מהלך חצי שעה) נודע לנו שהנכרים שישבו בעיר אגניא (א־דישון) היו הגונתאים צוררי יהודה הנלוים עם חיל הרומים.

הערה (א) אף כי הערביים שקורין לה א־דישון קבלו מהיהודים את השם אגניא, בכל זאת גם מהשם בצעננים העתיק נשארה פליטה, כי בצד העיר ההיא למזרחה יש מקום אחד שקורין לו נבי אנינאי. הערביים פותרים את השם הזה לפי דרכם, באמרם כי שם נקבר הנביא אנינאי אולם המתבונן לתמורות ושנוים שעשו הערביים בשמות עתיקים יכיר את השם בצעננים העתיק שנשתבש להקרא נבי אנינאי.

הערה (ב) התיבה מקום בעברי שיכולה להשתנות לתיבת אום בערבי, מובן לכל יודעי התחלפות האותיות בשפות עמי בני שם, אשר אות ק׳ רגילה להתחלף לאות ע׳ או לאות א׳.

הערה (ג) יהושע י"ט ל"ח.

הערה (ד) אחר שעלה בידנו למצוא ספוני טמוני קדש, מקומות אחדים אשר תנאים נגנזו שם, נוכחנו אשר כל הקברים הקדושים בעיני הערביים היושבים בא"י, הם קברי חסידינו בעלי המשנה והתלמוד אשר זכרם קדש אצל הערביים, בשמם ישבעו ביראת הרוממות נעלה (אף כי אינם יודעים מי הוא הקדוש, ברם כן קבלו מן היהודים) ומעמם עם הערביים אין להם קדושים בא"י; והקברים אשר בעיני הערביים נכבדים ולא קדושים, הם קברי אנשים שהיו מפורסמים בעם ישראל ולמעלה קדושים לא הגיעו.

מזרחה לבצעננים־אגניא (e—Deschun) מהלך חצי שעה נישאר חרב ושמם כפר חרובא שנחרב במלחמות היהודים עם הרומים בזמן אדריאנוס. הכפר הזה היה בנוי על גבעה גבוהה ועגולה אשר מכל עבריה איש לא יכול עלות עליה מבלי ליאות. וכאשר לפני אלף ושמונה מאות ועשרים שנה ראש הגבעה הי׳ מוקף חומה נישגבה (א), נבצרה מחיל הרומים לעלות מרום עזה ולבוא שעריה. ובכל פעם שצבאו הרומים על הכפר יצאו לנגדם היהודים ובראש צבאם היו שני אחים מצוינים בגבורתם וערכו אתם מלחמות. בלי ספק, באלון בצעננים (הוא מישר אגניא) המקיף את גבעת חרובא משליש רוחותיה. ובכל פעם היתה יד היהודים בעורף אויביהם ויכום וישימום כעפר לדוש. אפס במלחמה האחרונה, כאשר התפארו האחים הגבורים באמרם ידנו רמה ולא ה׳ פעל כל זאת, נגדעה קרנם והמה עם החיל אשר אתם וגם כל יושבי כפר הרובא נפלו חללי חרב הרומים.

מצבת זכרון למלחמה ההיא הקימו חז״ל בספריהם הקדושים (ב), והזמן העתיק השאיר לנו שריד את מקום הכפר הזה שהוא בגבול הצפוני של הגליל העליון, מערבה להמושבה יסוד המעלה מהלך שתי שעות, וצפונה לעיר צפת כארבע שעות, וכחצי שעה מזרחה לעיר אגניא (e—Deschun). בחורבת כפר חרובא עוד יתראו בורות למקוה מי גשמים כי מעין ונחל אין בקרבת הכפר החרב הזה. זעיר שם עוד נכרים יסודות בתים שנתצו למשואות. הערביים קורין לו חורבת חרובה, והיא עם שדותיה כעת בידי גונתאים הדישים. המה הערביים יושבי כפר אגניא (א־דישון) שבאו הנה בעת שארץ מולדתם אלגיר נכבשה לפני ממלכת צרפת.

גבעת כפר חרובא תתרומם 512 מיטר למעלה מימי הים הגדול, ומעל אלון בצעננים אשר לרגלה תתרומם בערך 80 מיטר.

ומן עיר בצעננים עבר הכתוב הנגבה מרחק 37 קילומיטר עד שהגיע להמחוז הדרומי של נפתלי—לעיר אדמי אשר בימי מסדרי התלמוד נקראה דמין, וכעת הערביים קורין לה חורבת דמיא ומקומה אצל הדרך העולה מטבריא לכפר ישובתי (Kafr Sebt). ועתה חורבת דמיא נמצאת בתוך השדות הנחשבות לכפר בולי Lubie, ובראש העמק הנקרא סאהיל אמי כשם כפר אמי שאצלו (ג).

הערה (א) יוסף בן מתתי׳ בספרו חיי יוסף מספר כי הוא בנה חומת חרבי Charabe. ולא נוכל לחשוב כי חרבי שבצר יוסיפוס היא החורבה אל חורייבי אשר בתחום מערב של טאריכיא (פאבכא) ביניהן 1 $^1/_2$ קילומיטר, כי בעת שטאריכיא היתה עיר גדולה וחורייבי גם היא היתה מיושבת אז בוראי כעיר אחת נחשבו והספיקה לה החומה הבצורה של טאריכיא, לכן יותר נראה לומר כי עיר חאראבי שבצר יוסיפוס הוא אשר בתלמוד יקרא כפר חרובא והיום תקרא חורבת הרובא שהיא על גבול הגליל, והרחוקה מגוש חלב מהלך שתי שעות, והסמוכה לאגניא עיר הגונתאים.

הערה (ב) בירושלמי תענית פ״ד ובאיכה רבה פסוק בלע ה׳ ולא חמל.

הערה (ג) והעמק הזה בהגיעו לבית שמש של יששכר (שימסין) יתעקם למזרח ובשם וארי פארושאש יקרא.

ואחר עיר אדמי הזכיר הכתוב את עיר הנקב אשר בימי מסדרי התלמוד נקראה ציידתא וכן כעת הערביים קורין לה צַיְדֵי Sayade (א) והיא דרומית מזרחית לעיר אדמי (דַמְיָא) במרחק 5 1/3 קילומיטר ומקומה בגיא סַהְיל אַמָי, בצדו המזרחי של הגיא, היינו בתחתית ההר הנצב בין ציידתא ובין ים כנרת.

והעיר השלישית שהזכיר הכתוב במחוז דרומי של נפתלי בימי יהושע בן נון נקראה יבנאל, ובזמן מסדרי התלמוד נקראה כפר ימא וכן קורין לה גם עתה. וזה בשתים עשרה שנה שכפר ימא ושדותיו נעשו קנין היהודים ומושבה חדשה נוסדה שם והיא נגבה לציידתא במרחק 2 קילומיטר.

והעיר לַקוּם אשר בימי חכמי התלמוד נקראה לוֹקִים (ב) ואשר כעת הערביים קורין לה עוֹלֶים Olem (ג) יושבת בקצה הנגב של נחלת נפתלי אצל גבול יששכר. כל האורך של נחלת נפתלי מגבולו הצפוני אשר אצל חלְה Hola ואיילון Hunin עד לַקוּם 62 קילומיטר.

וערי מבצר של נפתלי הנזכרות בספר יהושע כבר בארנו לעיל פ"ה מהצדים שהוא כפר היטיאה (אַבִידְיָא) וצר דסמיכה לה עד חצור (שהיא למערבה חֻקֹּק וקורין לה חורבת חָזוּר). ונשאר לנו להראות יתר ערי מבצר שחשבן הכתוב: העיר קֶדֶש נפתלי ידועה שהיא סמוכה לאַגְנְיָא E—Deschum, וגם הערביים קורין לה קֶדֶס, וכעת היא אחוזת שני שותפים ערביים; אצל העיר יש מעין מים צלולים ושדותיה פוריות. למערבה של קדש במרחק 4 קילומיטר יושבת העיר אדרעי (של נפתלי) אשר כעת קורין לה אַיְטָירוּן; ולמערבה של אדרעי במרחק 11 קילומיטר יושבת העיר עין חצור אשר כעת היא חרבה וקורין לה חורבת חַצִירֵי; והעיר יִרְאוֹן שְׁמָהּ לא נשתנה, ומקומו למערבה של אגניא (אֶ־דֶישוּן) במרחק 10 קילומיטר; והעיר מגדל־אל הרבה כעת וקורין לה חורבת מֶישְׁדֶיל, ומקומו על ההר אשר אצל עֵין־אֶל־באלאטא (ד) למערבו; והעיר חֳרֵם הרבה כעת וקורין לה חורבת חארא ומקומה על ההר שעליו נקברה יעל אשת חבר הקיני, וההר הזה למזרחה של אגניא (אֶ־דֶישוּן) ולמזרחו של כפר חרובא וסמוך לו, כמו שבארנו.

העיר בית־ענת העתיקה מקומה מערבה לקדש נפתלי במרחק 8 קילומיטר, ומערבה לאדרעי (אַייטָירוּן) במרחק 4 קילומיטר; מהשם העתיק הערביים החסירו תיבת בית והשאירו תיבת ענת וקורין לה עֲנַתָּא. וכמו שהשמיטו תיבת בית מהשם בית־ענת כן גרעו תיבת בית מהשם בית שמש, ובראותם כי השם שמש הנשאר, נשחת ע"י הגרעון, כי לא

הערה (א) ואותיות ת"א הבאות בלשון ארמי לסימן נקבה השמיטו הערביים.

הערה (ב) ירושלמי מגילה פ"א.

הערה (ג) בחלוף אות ק' לאות ע' ובשנוי מקום האותיות.

הערה (ד) בשם עֵין אֶל באלאטא יקרא מעין אחד בחולתא אצל הדרך ההולכת מיסוד המעלה למתולא.

טוב ולא יפה לומר, למשל, האנשים האלו יושבים בשמיש, או לומר האיש הזה יליד שמיש וכדומה, לכן החסירו אות ש׳ הראשונה מתיבת שמיש ונשאר להם רק שתי אותיות מ״ש, וכן בעת קורין לה מֶשׁ (Mes) ומקומה נגבה לאיילון (הֵוֵיֶן) במרחק 6 קילומיטר וצפונה לקדש נפתלי במרחק 7 קילומיטר.

ואחר שבארנו מצבן של כל ערי נפתלי הנזכרות בספר יהושע, נדבר אודות יתר הערים והמקומות שבנחלת נפתלי הנזכרים בתלמוד, במדרש רבה ובספרי יוסיפוס (א). בחרנו להתחיל מהמקומות שבנגב נפתלי: שתי אבטוניות בית ירח וצינברי (ב), בעת שתיהן חרבות, לבית ירח בעת קורין חורבת קֶיראק (ג) ולצינברי קורין צִינַבְּרִים, ומקומן במקצוע מערבית דרומית של ים כנרת אצל המקום שהירדן יוצא ממנו.

ועל ההר הארוך, אשר משתי אבטוניות ולמערב, נראה חרבות של שתי ערים: קדישין (ד) אשר בעת תקרא חורבת קַדִּיש וגם העיר מנרי אשר גם היום תקרא חורבת מְנַרְיִ, והן מבוארות לעיל בפ״ד.

ובְעֵמק שקורין לו סאהֶיל אֶל אַהְמָי הנמשך במערבו של ההר הארוך ההוא תחזינה עינינו ערים של נפתלי הנזכרות בכתובים וגם אלה הנזכרות רק בתלמוד. כי בלכתנו בעמק סאהֶיל אֶל אַהְמָי נראה את עיר יבנאל אשר בזמן מסדרי התלמוד קראו לה כפר ימא (ה) וכן קורין לה גם היום. וזה שנים אחדות שיהודים קנו את יבנאל־ימא ונהיתה למושבה חדשה, לעיר של יהודים, היא והעיירות הסמוכות לה, הִנה: העיר טיגני שהיא צפונה לכפר ימא וסמוכה לו (מהלך רבע שעה) (ו) ובעת לטיגני החרבה קורין תל־נָאאַם. גם העיר אשר בימי יהושע בן נון נקראה בשם הנקב ובזמן מסדרי התלמוד נקראה ציידתא, גם היא צפונה לכפר ימא וסמוכה לו (מהלך שליש שעה). העיר ציידתא חרבה בעת והערביים קורין לה חורבת צַיְידִי (ז).

בלכתנו בקו יישר מחורבת ציידתא (היושבת בשִׁפַל ההר הארוך אצל סאהֶיל אַהְמִי) לחַמַת היא חמתה דטבריא (היושבת בשפל ההר ההוא בעברו השני על שפת ים כנרת) נתבונן אשר הקו הישר ההוא עובר דרך חורבת עיר מנַרְיִ היושבת במקום היותר גבוה שבהר חמי טבריא, גם אנשי כפר ימא יַראו לנו שָׁמה דָבָר הראוי לשום לב אליו: כי

הערה (א) ואף כי בפרקים הקודמים כבר בארנו כמעט כל הערים שאנו מזכירים בענין זה, אולם בפרקים הקודמים לא הי׳ דבר בעתו לבאר שמקומן בנחלת נפתלי.

הערה (ב) נזכרות בירושלמי מגילה פ״א ה״א.

הערה (ג) על שפת ים כנרת, כחצי קילומיטר צפונה להמקום שהירדן יוצא מהים הזה.

הערה (ד) הנזכרת בירושלמי כתובות פ״ו ה״ד.

הערה (ה) ירושלמי מגילה פ״א.

הערה (ו) וכמו שהביאו התוספות בשם ר״ת, קידושין מ״ד ע״א ד״ה כמן ימא לטיגני.

הערה (ז) ואותיות ת״א שהן סימן נקבה החסירו.

בקו הישר המתוח מן ציידתא לחַמֵי טבריא, מהנקודה הרהוקה מציידתא שני קילומטר, בערך, יוצא מעין מים מתוקים רותחים. ולא בכל שנה יוצא המעין ההוא את מימיו הרותחים כי אם בשנים שהגשמים מְרֻבִּים. מזה נוכל להבין כי מוקדי עולם האצורים בבטן ההר של חמי טבריא מְקֻבָּצִים וּמְרֻכָּזִים בקו המתוח מן ציידתא דרך מַגָּרֵי עד חַמַּת (חמי טבריא). ואש יוקדת הלזו תרתיח את מקוה המים הגפריתים־המלוחים אשר בהר, והם חמי טבריא הנובעים ויוצאים בעיר חַמַּת הסמוכה לטבריא. והאש הגדולה ההיא תרתיח גם את המים המתוקים המובאים אל תוך ההר ע"י גשמים מְרֻבִּים ואינם מגיעים לשכבת המלח והגפרית, הם המים המתוקים הרותחים הנובעים לפעמים בקרבת חורבת ציידתא.

ונוכל להבין ממוצא דבר כי ההר הארוך (הר טבריא) בימי קדומים הי' הר שרפה הר הוצב להבות אש, ועמוד האש הי' יוצא מראש ההר שבעיר מַגָּרֵי ומאיר לרקת (טבריא) ולסביבותיה בשביל זה לעיר הלזו קראו בשם מַגָּרֵי הנגזר מהשם מנורה בשפת עברית.

טרם נלך מהורבת ציידתא צפונה נפן ונלך מרחק שמונה קילומטר מערבה, ונעבור את רוחב העמק (סַאהֵיל אַהְמֵי) ונעלה על המישור הגבוה אשר למערבו של העמק ההוא **(א)**, ונבואה לכפר אשר כעת יקרא כפר קַאמֵי וכעת יושבים בו טשֶׁירְקֶסִין שבאו מהרי קַאוקַאז לפני ארבעים שנה. ובתלמוד יקרא כפר אימי ולפעמים הגרסא כפר אמי **(ב)** ובימי התנאים הראשונים בכפר זה הי' חסיד גדול וידוע, כדאיתא בירושלמי תענית פ"א ה"ד: אתהמי לרבנן חסידא דכפר אימי יצלי ומטרא נחת. סלקון רבנן לגביה וכו' **(ג)**. ובתלמוד בבלי **(ד)** פירשו את שמו של האיש הקדוש הנזכר, שהוא אבא חלקיה בר בריה דחוני המעגל. ומקום קבורתו מְכֻבָּד מאד גם אצל התושבים החדשים של כפר אמי המה הטשירקסין המקשטים את מצבת קבורתו בחתיכות בד מצבעים שונים ולהקדוש הקבור שמה קורין אַבּו־אֶל־קאנְטֶ'ר, כי כן שמעו מהערביים היושבים בכפריים הקרובים לכפר אמי מסביב; והמתבונן בשם אבו-אֶל־קאנְטֶ'ר יראה כי התיבה הראשונה אבו הוא השם אבא, והתיבה השני' אל קאנְטֶ'ר נשתנה מהשם חלקיה, וכנראה התחכמו הערביים לשנות את השם חלקיה לאֶל־קאנְטֶ'ר כדי שתסכים הוראת השם הזה עם הנִסִּים שנעשו ע"י תפלתו של הצדיק, כי השם אבו־אל־קאנְטֶ'ר, אשר בערבי הוראתו אבי הַקְּשָׁתוֹת, מזכיר

הערה (א) לעומת העמק הנמוך סאהיל אהמי, המישור הגבוה שבמערבו להר יחשב.

הערה (ב) ולא נטעה אם נאמר כי המישור הנמוך שהיינו בו בהיותנו בכפר ימא ובציידתא המישור הזה לפנים נקרא מישר אמי על שם כפר אמי אשר ממעל וסמוך לו. והערביים שקורין לו סאהיל אַהְמֵי לא שנו מאומה.

הערה (א) מלשון סלקין נוכל להבין, דרבנן באו מטבריא שהיא נמוכה מכפר אמי 400 מיטר. מטבריא לכפר אמי מהלך שלש שעות.

הערה (ד) מסכת תענית כ"ג ע"א.

את מעשיו הנפלאים: בהעָצֵר השמים ולא הי׳ מטר, אך החל אבא הלקיה להתפלל מיד נענה וגשמי רצון וברכה היו יורדים בשפע והקשת נראתה בענן; ואף כי הטשירקיסין בבלי דעת מחללים קדושת המקום ההוא, בַּדָּבָר הַזֶּה ששהם מקברים את מתיהם מסביב וקרוב לַקבר הקדוש הזה, אבל צדקתו עמדה לו שקברו לא נהרס ולא נהריש ונשאר בכבוד במשך זמן רב קרוב לאַלְפַּיִם שנה.

צפונה לכפר אמי וסמוך לו (כתחום שבת) כפר שובתי אשר חכמי התלמוד הזכירוהו באמרם כי להליכה מכפר זה לעיר בית מעון נופל לשון ירידה (א), ובעת קורין לו כפר סִבְּתִי, ומקומו על שפת המישור הגבוה, אשר לעומת המישור הנמוך סַאהָל אֶל אַהמִי (שבתחתיתו) להר יחשב.

ובלכתנו, מרחק תחום שבת, בדרך ההולכת מכפר שובתי לחורבת מַנָרִי, טרם נרד מגובה של ההר והנה חֳרָבות לפנינו, חרבות שלא נשאר מהן רק השם לְבַּיְדִי בלבד, כי כן הערביים קורין להן חורבת לְבַּיְדֵי Lbaide. וכאשר נתבונן במצבה של חורבת לביידי שהיא בגובה אחת עם כפר שובתי וסמוכה לו, יָוָדע לנו שהיא העיר הנזכרת בתלמוד בשם פלטתא ועליה אמרו כי להליכה ממנה לבית מעון נופל לשון ירידה (ב).

ובעזבנו חורבת עיר פלטתא ונלך קדמה בקו ישר הנמשך מכפר שובתי למנרי אז ירדתנו לתוך סַאהֶל אַהְמִי נעמוד אצל חורבת סרונגין אשר בה עדיין נכָּרים שרידי בנינים ובְרֵכות מים והערביים קורין לה חורבת סֶרדשוֹנָי. העיר הזאת לא נזכרה בספרי חז״ל, ברם ראינו בדבריהם אשר בטבריא היתה כנישתא עתיקתא דסרונגין (ג) וכפי הנראה בית

הערה (א) בב״ר פרשה פ״ה אמר ר׳ אייבו בר נגרי כהדא בית מעון דסלקין לה מטבריא ונחתין לה מן כפר שובתי. וצריך לפרש דברי ר׳ אייבו שאמר ונחתין לה (לבית מעון) מן כפר שובתי, אין הכוונה לעיר העליונה של בית מעון שהיא גבוהה מכפר שובתי עשרים מיטר א״כ איך יאמר ונחתין לה (לבית מעון) מכפר שובתי, אבל הכוונה על החלק התחתון של עיר בית מעון המשתרע על המדרון המערבי של הר מעון, היא העיר התחתונה המערבית המגעת סמוך לנפשא דסריקי (כעת חאזשאר נאסארא) במרחק שבעים ושריים. החלק התחתון של בית מעון נמוך מכפר שובתי וגבוה מטבריא.

הערה (ב) בירושלמי סוטה פ״א; אמר ר׳ אייבו בר נגרי כגון הדא בית מעון שיורדין בה מפלטתא ועולין בה מטיבריא. ר׳ אייבו בר נגרי פעם תפס לשון שיורדין בה מכפר שובתי ופעם אמר שיורדין בה מפלטתא והיינו הך, כי עיר פלטתא בתחום של עיר כפר שובתי ועמו בגובה אחת יושבת. ודברי ר׳ אייבו בר נגרי מובאים עוד פעם שלישית במדרש במדבר רבה פ״ט ושם תמורת השם פלטתא נזכר פלוגתא, על זה אנו צריכים לומר או שבתיבת פלוגתא יש ט״ס וצ״ל פלטתא או יכול להיות שהיו קורין לה לפעמים פלטתא ולפעמים פלוגתא, אולם השם הערבי לְבַּיְדִי דומה מאד להשם פלטתא, כי ידוע שהערביים אינם יכולים לבטא אות פ׳ דגושה וממירים אותה באות ב׳. אות ט׳ נתחלפה לאות ד׳ ואות ל׳ שהיתה באמצע התיבה שָׂמוּ בראשיתה.

הערה (ג) כפי הגרסא אשר בירושלמי כתובות פי״ב.

הכנסת ההוא נקרא כן בשביל שנבנה ע"י אנשי עיר סרונגין (בעת סֶירדשוּנֶי) **(א)**.

מן חורבת סרונגין Serdschune אשר בעמק סַאהֶיל אַהְמֶי נלך ונתור בנחלת נפתלי הלוך ונסוע צפונה מרחק שלשה עשר קילומיטר ונבוא למקום אשר לפנים הי' שָׁם כפר נחום הנזכר במדרש קה"ר פ"א ופ"ז שבכפר הזה ישבו המינים. ובספריהם הראשונים נזכר הכפר הזה בשם כפר נַאוּם. בדורנו זה חזקה תשוקת הנצרים המלומדים לדעת מקום כפר נחום העתיק, אבל יגיעם לא עשה פרי. וחברה אחת של נצרים קטולים קנתה את החֳרָבוֹת שקורין להן תל חום, שמקומן על החוף הצפוני של ים כנרת, ובנו שם בית מקלט לנזירות, כי הנצרים ההם חשבו והאמינו אשר תל חום הוא כפר נחום, וטועים הם, כי באמת הכפר תל־חום לפנים נקרא תנחום (ואות נ' נתחלפה לאות ל' כנהוג בלשונות בני שֵׁם).

מדברי יוסיפוס נודע לי אשר מקום כפר נחום הוא מערבית דרומית לכפר תנחום (תל־חום) ורחוק ממנו 8 ½ קילומיטר, כי בספרו מלחמות היהודים ספר ד' פרק ג' סוף סימן ח' בדברו על אודות בקעת גינוסר כתב: "זולת הרוח הצח המרחף על פני הארץ ההיא יָפְּֽרָה עוד את אדמתה מעין מים חיים היוצא מן המקום הנקרא בשם כפר נַאוּם Kapharnaum, המעין הזה משקה את בקעת גינוסר ועושה אותה לגן נחמד וכו'".

בחקרי ע"ד המים המשקים את בקעת גינוסר נודע לי כי המעין הנקרא בשם ואדי עַמּוּד אשר אצל כפר מירון ומתגלגל דרך בקעת גינוסר ונופל לים כנרת, המעין הזה משקה רק חלק קטן מהבקעה ההיא, ובשנה שהגשמים מועטין המים של ואדי עַמּוּד אינם מגיעים לבקעת גינוסר, אולם המעין הגדול המשקה את כל בקעת גינוסר בכל השנים ובכל העתים, זה המעין האדיר השוטף בנחל ואדי רַאבַּאדִיָא.

ואחר שברור הדבר שכפר נחום הי' בראש המעין של רַאבַּאדִיָא או סמוך לראשיתו הלכתי נגד זרם מי הנחל הזה מן הרֵחַים טַחוּנָית נבי־אללא־שייב מערבה עד ראש המעין אשר אצל הרחים טַחוּנָית ראבּאדִיָא אשר לפי דברי יוסיפוס במקום ההוא צריך להיות כפר נחום. שָׁם אצל טַחוּנָית ראבאדִיָא שאלתי את הערביים יושבי המקום ההוא על דבר שמות השדות שאצל הרֵחַים טַחוּנָית ראבאדיא והם הראו לי לצד מזרח של הרחים (ורחוק ממנו בערך חצי קילומיטר) מקום אחד על יד נחל ראבאדיא על שפתו הצפוני, והמקום הזה (לפי עדות

הערה (א) כמו לבית הכנסת בצפורין הנבנה ע"י איש בבלי קראו כנישתא דבבלאי. ואם נאמר שהגרסא אשר בקה"ר יותר נכונה ושם כתוב דכנישתא עתיקתא דסרונגיא, אזי נפרש שבית הכנסת ההוא שבטבריא נבנה ע"י אנשי עיר סרונגיא אשר בעת קורין לה סארונא Sarona שמקומה באמצע המרחק שבין טיגני (תל נאאם) ובין כפר אמי הנ"ל. ואמרו כי השער התיכון דכנישתא הדא מְכֻוון על הקו הישר הנראה כאלו הוא מתוה מראש הר הישימון עד בארה של מרים שבתוך ימא של טבריא. ומי שהי' עולה על ראש הר מעון (זה הר ישימון) ורצה לראות הבאר שבים, הי' צריך להכין מבטו על הים קבל תרעא מציעאה דכנישתא הדא.

ערבי זקן) לפנים נקרא חורבת אֶל חָנֵם, אולם בספר המקנה הַפֶתֶר טָאבּו כתוב בשם קָטָאיֶר אֶל חָנֵם Ktajer El Chnem שהוראתו בלשון ערבי צדדים או פנות של חָנֵם.

נקל להבין כי חָנֵם אשר על מעין ראבּאדִיָא הוא נחום או כפר נַאוּם שהזכיר יוסיפוס ותאר את מקומו, ובזה המקום שהערביים קורין לו חורבת חָנֵם שם הי' החלק המזרחי של כפר נחום, אשר עיקרו וְרֻבּו הי' במקום אשר כעת עומדת טָחוֹנַת ראבּאדיא, כי השם קָטָאיֶר אֶל חָנֵם מורה שהמקום הזה שהוא כעת למזרחו של טָחוֹנַת ראבּאדִיָא (במרחק בערך חצי קילומיטר) הי' פִּנָה או צד של כפר נחום, היינו פרוור של הכפר, אולם עיקרו של כפר נחום ומרכזו הי' במקום אשר כעת עומדים הרחים של ראבּאדִיָא; ובלי ספק נמשך הכפר ההוא עוד חצי קילומיטר לצד מערב מהרחַיִם, היינו גם ראש המעין והתחלת מבועו הי' בתוך הכפר.

ואין להתפלא על ארכו של הכפר הזה שהשתרע בגיא הַשָּׁמֵן ההוא מרחק קילומיטר אחד ויותר, אחרי שיוסיפוס כתב אשר בימיו בכפר היותר קטן שבגליל היו יותר מחמשת אלפים נפש; ומי יאמר לנו שכפר נחום הי' מהכפרים היותר קטנים?

למערבו של כפר נחום וסמוך לו (במרחק 3 קילומיטר) ישבה עיר ממלא אשר חכמי התלמוד הזכירו אותה (א). כעת העיר ממלא חרבה ושוממה, והיא עתה בתוך השדות של מַחֲעַר אֶל חָזוּר (היא אַמֵּרִיתָהָא של יוסיפוס).

צפונה לממלא 3 קילומיטר, בין חֻקֹק ובין מַחֲעַר אֶל חָזוּר ישבה העיר אשר יוסיפוס הזכירה בשם בּיר סאבּא (ב), ולפי דבריו העיר הזאת היתה על הגבול שבין הגליל העליון ובין הגליל התחתון, וכעת היא חרבה והערביים קורין לה חורבת בּיר סֶבְּאַנא, ונקראת כן על שם באר מים חיים אשר בתוכה, וגם היא כעת תחשב לחלק של מַחֲעַר אֶל חָזוּר.

וכאשר נרצה ללכת בתוך נחלת נפתלי, הלאה מן ביר־סאבא צפונה, נלך דרך עיר חֻקֹק שהערביים קורין לה יאקוק ומקומה למזרחה של ביר־סאבא מהלך חצי שעה, ומן חֻקֹק נלך צפונה מרחק 9 ½ קילומיטר עד בואנו לצפת. המסלה העולה מן חֻקֹק צפתה, העוברת בכפים וסלעים, מעלות ומורדות תְיַגַּע אותנו, אולם שכר יהי' לעמלנו כי נעבור על פני ערים מצוינות הנזכרות בספרותנו העתיקה, וטרם נגיע לעיר צפת נראה את עיר עַכְּבָּרָה הנזכרת בתלמוד, שֶׁבָּהּ היתה ישיבת ר' ינאי ושם מקום קבורתו. יוסיפוס כתב (ג)

הערה (א) ב״ר בתחלת פרשה נ״ט: ר״מ אזל לממלא ראה אותן כלן שחורי ראש וכו'. והערביים קורין לה חורבת מַמַלְיָא. ובב״ב קל״ז ע״ב משום דאתו ממולאי, פירש הרשב״ם על שם מקומן נקראו בני עלי ממולאי ע״ש. מזה נראה אשר בימי חז״ל איכא דקרי לה ממלא ואיכא דקרי לה ממולאי שהוא דומה להשם הערבי מַמַלְיָא.

הערה (ב) בספר חיי יוסף, וגם במלחמות היהודים ספר ג' פרק ג'.

הערה (ג) מלחמות היהודים ספר ב' פרק כ' סימן ו'.

כי הוא בְּצַר את עיר סלע עכבר שבגליל. מדבריו נשמע כי ראש הצור שקורין לו הורבת עַכְּבַּי אשר בצד עיר עַכְּבָּרָה, בימי יוסיפוס נקרא בשם סלע עכבר. רגעים אחדים אחר עזבנו עיר עכברה נעבור מול הָרָמָה שהיתה עיר מבצר בנפתלי וכעת חרבה וקורין לה חורבת חָמְרָה. וצפת שבנחלת נפתלי נזכרת בתלמוד (א), ויוסיפוס מזכירה בשם צֶף Seph (ב).

בפרקים הקודמים כבר דברנו אודות העיר צפת, אולם קורות העתים שלה לא כתבנו מפני שבתקופת השנים הרבות מיום הִוָסדה עד שזרחו עליה המאורות הגדולים, לפני ארבע מאות שנה, אין אתנו יודע עד מה גדל לימוד התורה בעדת ישראל בעיר צפת; ומזמן שנמלאה אורה מאדירי התורה: מרן הב"י והאיש אלקי הרר"י לוריא ורבותיהם וחבריהם ותלמידיהם זי"ע, מאז ועד היום הזה דברי ימי העיר הזאת ידועים לכל, לא נשאר לפנינו כי אם להגיד לאחינו שלומי אמוני ישראל שבגולה הצמאים ומשתוקקים לשמוע ע"ד הרחבת לימוד תוה"ק, כי בימינו אלה אור זרוע לבני ישראל שבגליל מכי אתא רב האי גאון וצדיק הוא מרן הרידב"ז שליט"א, כי בבוא מריה דתלמידא לצפת עה"ק ת"ו יסד ישיבה גדולה בשם "תורת א"י" עם כתות רבות העולות מעלה מעלה: בהכתה הצעירה מלמדים התחלת גמרא, ובהכתה היותר גבוהה לומדים אברכים שנותנים להם רשות להורות ולדין, והרה"ג ר"י קאנוויץ שליט"א (התנו של הרידב"ז) עליהם לראש מתיבתא. וכאשר ראו אנשי כולל לעמבערג כי מעינות התורה יפוצו מישיבת "תורת א"י" יסדו גם הם בית אולפנא לגמרא בשם ישיבת "חתם סופר"; שתי הישיבות הללו (ג) מביאות תועלת רבה לילדי ישראל, לילדים אשר אבותיהם לא ישעו אֶל הבל מבריק, שמוקירים את הגמרא מכל הון שבעולם, שמוכנים למסור נפשותיהם על תושבע"פ. הש"י ישלח עזרתו למיסדי הישיבות ולהמחזיקים בהם, להגדיל תורה ולהאדירה.

גם כבר הזכרנו ההרים והמקומות הסמוכים לצפת. כמו ההר אשר בין צפת ובין המושבה ראש־פנה, ולההר ההוא הערביים קורין הר עֲנַאן והיהודים יושבי המקום ההוא חושבים כי זה הר כנען, ובתוך החורבה שבראש ההר יש קבר עתיק ואומרים עליו כי זה קבר של כנען בן חם. וכבר בארנו את טעותם ואמרנו כי ההר הנזכר, לפנים נקרא הר חָנָן וההרבות, הן חרבות של כפר חנן הנזכר פעמים רבות בדחז"ל (ד). גם

הערה (א) ירושלמי ר"ה פ"ב ה"א.

הערה (ב) מלחמות היהודים ספר ב' פרק כ' סימן ו'.

הערה (ג) בשנה זו בעברי דרך טבריא פגשתי שם אחד מיקירי צפת ושאלתיו ע"ד הישיבה "תורה אור" שבטבריא, והגיד לי דברים משמחי לב, כי התלמידים הבחורים נעשו מופלגים בתורה, שוקדים מאד בלימודם ומצוינים במדות טובות שֶבָּנוּ חכמים בלומדי תוה"ק.

הערה (ד) בירושלמי ברכות פ"ה ה"ב הביאו דברי ר' יעקב דכפר חנן בשם רשב"ל. ובב"ר פ"ט אמר ר' שמואל ב"ר נחמן שהוא וזקנו עלו מעירם לכפר חנן דרך בית שאן וכו'. גם בזה"ק נזכר כפר חנן.

על דבר המושבה ראש פנה ת"ו הנישענת להכפר דישאאוּנֶי (שהוא למזרחה של צפת וסמוך לה) כבר אמרנו כי דישאאוּנֶי בימי קדם נקראה אֲדָמָה שהיתה עיר מבצר בנפתלי, שם בארנו גם על אודות הערים החרבות הקרבות והסמוכות לדישאאוּנֶי־ראש־פנה, הִנֵה: טאריכיא אשר כעת קורין לה טאבְּכא, ועין תאֵנה הסמוכה לטאריכיא, גם כפר תנחום אשר כעת קורין לה תל־חום, וקרוב לכפר זה במקום שהירדן נופל לים כנרת היתה עיר אשר בתלמוד נקראה ציידן, והמון העם קראו לה בית צידא, ובעת קורין לה חורבת אַבּוּ־צֶינֶי.

צפונה לטַארִיכְיָא ולכפר תנחום במרחק 5 קילומיטר יש מקום אחד שהערביים קורין לו דשיב יוסף שהוראתו גוב של יוסף, הערביים יושבי המחוז ההוא טועים באמרם כי זה הבור אשר בני יעקב השליכו לתוכו את יוסף אחיהם. הערביים, היושבים כעת בגליל ובעמק הירדן לא ידעו ולא יבינו כי הבור של יוסף הצדיק מקומו אצל חורבת עיר דותן אשר במחוז שכם, ולא יתכן שיהי' אצל צפת הרחוקה מדותן מהלך שני ימים, אולם אחרי שהכרנו את עיר יודפת הקרובה להבור הזה (כמו שנבאר בסמוך) החלטנו כי בבור הזה נחבא יוסף פלאוויאוס בברחו מעיר יודפת בעת נפלה (**א**).

מזרחית צפונית לבור יוסף במרחק 3 1/2 קילומיטר יש מקום חרב הנקרא חורבת אַסְלִיָא, היא היתה עיר יוליא שבנה הורדוס אנטיפס בקרבת הירדן סמוך לשפתו המערבי. צפונה לחורבת עיר יוליא (אַסְלִיָא) במרחק 3 קילומיטר יש חרבות של כפר סגנא היא עיר סוגאנא של יוסיפוס ובעת קורין לה תל סינדישאק (**ב**). המקומות האלה הם בתחום דרומית מזרחית של ראש פנה, גם בתחום צפונית מזרחית של ראש פנה יש מקומות מצוינים שכבר הזכרנום, המה: העיר קרתן שנתנה ללוים מנחלת נפתלי ובעת היא הרבה וקורין לה חורבת קַתָנֶי (בחסרון אות ר'); ולמזרחה של חורבת עיר קרתן, מהלך חצי שעה על שפת הירדן נוסדה מושבה קטנה שקורין לה משמר־הירדן, צפונה להמושבה ההיא וסמוך לה (מהלך שעה אחת) כפר טהיללא שהזכיר יוסיפוס, באמרו שהכפר הזה מקומו

הערה (א) מלחמות היהודים ספר ד' פ"א. לפני מאות שנים אצל הבור הזה מושל אחד בנה בית גדול וחזק אשר התקרה שלו עשוי' כיפה ונוסדה על עמודים עבים וחזקים. להבית הזה קורין האן דשיב־יוסף, כלומר המלון שאצל בור יוסף. ובשם זה נזכר במכתב המסע של הקראי שמואל בן דוד שהלך מירושלם לדמשק לפני ארבע מאות שנים; הבית הזה נשאר בשלימות עד היום הזה, הרעשים והזועות משנות תקי"ח ותקצ"ז לא הפילו אותו.

הערה (ב) פה קבעתי מקום לבאר דברי אודות סוגאנא עיר של ערביים הנזכרת בספר חיי יוסף שאמרתי שהיא כעת החורבה סֶינְדְשַׁאק הסמוכה לראש פנה ולירדן; ובשביל שני דברים לא אמרתי שהיא סוגאני בעבה"י שבצר יוסיפוס (אותה וסילויקוס וגמלא) ואשר כעת נקראת חורבת סואֵינְיֶא (Sueiniye), האחד שאינו מסכים עם המרחק עשרים סטאדין שממנה לגאבארא (גאבא) והשנית, סוגאנא שבעבה"י לו היתה עיר של ערביים לא בצר אותה יוסיפוס, כי לא יתכן הי' לבצר עיר שיושביה בעלי ברית הרומים.

בקצה הגליל ועל גבולו. לכפר טהיללא הערביים קורין טְלִיל. על החלק הצפוני של כפר טהיללא העתיק, נבנתה המושבה החדשה יסוד-המעלה ת"ו. והעיר גאבארא הקרובה לסוגאנא (20 שטאדין) מקומה צפונה לראש פנה וסמוכה לה. כעת לגאבארא זאת קורין גאבא

ולמערבה של גאבארא (גאבא) וסמוכה לה (מהלך רבע שעה) יושבת עיר עמוקה שהיא מוקפת הרים גבוהים והעיר בתוך כבמצולה. בשביל זה בזמן התלמוד קראו לה עמוקה **(א)** וכן קורין לה גם היום, וכעת מצער היא מאד. רק שלשה בתים יש בה ומשפחה אחת של ערביים מערבים (מאריץ אלגיר) יושבת שם.

ובלכתנו מצפת צפונה מהלך שעה אחת וחצי נגיע לעיר יודפת הישנה הנזכרת במשנה **(ב)**, והמצוינת במלחמות היהודים עם הרומים ; בזמן האחרון, כל היהודים בהזכירם את העיר הזאת מבטאים את השם באות פ' רפוי' ובישוא תחת הדלית, Judfat, אולם מספרי יוסיפוס נודע לנו כי הרומים קראו לה יוטאפאטא Jotapatha, ולמה לא נאמר אשר גם היהודים קראו לה יוֹדַפַּת. ואחרי שראינו בתוספתא נדה פ"ג כי ישם הגרסא יוטבת ואחרי הבין בדברי יוסיפוס אישר יודפת בגליל העליון בנוי' על ראיש הר המוקף גיאָיות משליש רוחותיו ורק בצד הצפוני של יודפת הישתרעה ארץ מישור שאינה גמוכה מרחובותיה, נוכחנו לדעת כי העיר אשר הערביים קורין לה טֶיתַבַּ היא יוֹטַבַּתְ לפי גרסת התוספתא שלפנינו, היא יודפת אישר בתוספתא שהובאה בגמרא **(ג)**, היא יוֹטַפַּתְ של יוסיפוס המוקפת גיאיות משליש רוחותיה ומצד צפון גיא אין אצלה, רק ארץ מישור מגבלת אותה, והמישור הזה הנמשך צפונה ליודפת לצד כפר ראס אל אחמאר, היא בקעת יודפת שאדמתה ישמֵנה וַאֲדָמָה מעט **(ד)**. גם הסימן הישני שכתב יוסיפוס אשר עיר יודפת אינה נראית מרחוק יען הרים יסובבוה מכל עברים, גם את תכונתה זאת הכרנו בהיותנו בטֶיתַבַּ ובסביבותיה. ובלכתנו מן יוֹסַבַּתְ (טֶיתַבַּ) צפונה מרחק שבעה שטאדין עדיין נוכל להכיר את המקום שבצרו הרומים את תחנותם, ואחרי כבשם את העיר עזבו שם את האבנים הרבים שאספו לבצר את מקום תחנותם. מעיר יוֹדַפַּתְ (טֶיתַבַּ) עד הבור של יוסף פלאוויאוס (דשיב-יוסף) מהלך שליש שעות.

ואחר שעלה בידינו לגלות את עיר יודפת נאלצנו לחקור להבין הסבה אישר ליודפת זאת קראו יודפת הישָׁנה **(ה)**, מכלל שהיתה עוד יודפת הדשה, ואיה היא יודפת חרתא.

הערה (א) בירושלמי סוכה פ"ג ה"ו: איזהו אדמדם שבאדומים זו זהורית עמוקה. אולם כפר עמיקו הנזכר במסכת תענית כ"א ע"א שהי' מוציא חמש מאות רגלי, יכול להיות שהוא כפר אחר, היינו זה אשר כעת יקרא עַמְקָא Amka שהוא קרוב לעכו.

הערה (ב) ערכין פ"ט מ"ו.

הערה (ג) נדה כ' ע"א: ר"ע אומר מבקעת יודפת.

הערה (ד) תוספתא נדה פ"ג.

הערה (ה) ערכין פ"ט מ"ו.

להשאלה הזאת מצאנו פתרונים בהיותנו בעיר עַדִיתָא. העיר הזאת סמוכה מאד ליודפת הישנה, ביניהן מרחק שני קילומטר, ותבונתה כעיר יודפת, כי גם עיר עַדִיתָא בנוי על גבעה ארוכה מוקפת גֵאָיוֹת מישלש רוחותיה ורק לפאת צפון אין לה גיא עמוק, ומגרשה אשר בצדה הצפוני למישור יחשב. לכן נראין הדברים אשר לעַדִיתָא זאת ישנבנתה זמן רב אחר בנין עיר יודפת הישנה (ואפשר אחר חורבנה של העתיקה) קראו בשם יודפת חַדְתָּא. והשם חַדְתָּא נשאר לה עד היום הזה, היא עיר עַדִיתָא (א) הסמוכה ליודפת הישנה (ב).

כעת בעיר יוֹדַפַת הישנה (טֶיתַפַּ) יושבים ערביים עובדי אדמה ושדותיהם נמשכות לכל רוח: צפונה ליודפת משתרעת השדה או הבקעה שאדמתה שמנה וְאַדְמָה היא בקעת יודפת לפנים, שדותיה אשר בצדה הדרומי מגיעות לכרמי היהודים שבכפר עין-זתים ולמזרחה, שדותיה נמשכות עד כפר נַבְּרְתֵין, אשר כעת גם הוא אחוזת הערביים יושבי יודפת. הערביים קורין להכפר הזה בשם שתמונתו מספר זוגי (בערבי) נַבְּרְתֵין וכן לפנים היהודים קראו לו שֵׁם בלשון רבים—כפר נבוריא. מקומו למערבה של עיר עמוקה מהלך רבע שעה. במקום הזה יישב יעקב איש כפר נבוריא שנלקה פְּעָמִים מר' חגי בשביל שתי הוראות שלא כתורה. כעת כפר נבוריא חרב, והדרך ההולכת מיודפת לעמוקה מחלקת אותו לשנים.

בשנת התרס"א בלכתי מיודפת לעמוקה דרך חורבת נבוריא ראיתי בחלק הצפוני של החורבה, היינו מצפון להדרך, מונחים על הארץ שני עמודים המעידים כי יהודים ישבו בכפר הזה כי ישני עמודי אבן האלה מפותחים פתוחי מקלעות ופרחים ועל כל אחד משני העמודים לארכו מפותחה באותיות גדולות בכתב אשורית שורה ארוכה תכיל מאמר אחד; האורך של כל אחד משני העמודים האלה שני מטר. ואין כל ספק אשר שני העמודים האלה היו משקופים לשני שערי בית הכנסת דכפר נבוריא.

ואודות הכפר דַאלָאתָּ ישמקומו מזרחית צפונית ליודפת (טֶיתַפַּא) וסמוך לה כבר דברנו לעיל פ"ג ישנזכר בכ"י עתיק שנדפס בקבוץ האנגלי להכמת ישראל Jew. Quart. Rew. וישם נאמר אשר אליהו הכהן גאון בצור מת בשנת אשצ"ה וישאוהו היהודים בכתף מצור

הערה (א) היהודים היושבים בארץ המזרח יודעים כי התחלפות אות ח' לאות ע' רגילה מאד בלשונות בני שֵׁם. והגרמנים המלומדים העוסקים בכתיבת הארץ הקדושה עשו כהוגן בכתבם את השם Kadita בנקודה רומזת תחת אות K להראות כי אות K זאת צריך לקרות כמו ע' בערבי.

הערה (ב) בעל תבה"א כתב אשר לדרומה של יפיע מהלך שעה אחת יש כפר ראפאתא. ולפי דעתו זאת עיר יודפת. והחוקרים החדשים בראותם אשר בקרבת יפיע, כפר ראפאתא אין החזיקו בהשערה של נייבוער שאמר כי החורבה דשיפאת (אצל סכנין) היא יודפת הישנה, נייבוער והמחזיקים בדבריו לא ידעו כי חורבת דשיפאת היתה עיר אשר בעלי המשנה והתלמוד קראו לה גבת, ויוסיפוס (בספרו חיי יוסף) קרא לה גאבא, הסמוכה לבאוזארא, כמבואר לעיל.

מהלך ג׳ ימים להר הגליל לדלתין (דאַלאַתָ׳) ויקבר בראש ההר אצל ר׳ יוסי הגלילי וסביביו יונתן בן עוזיאל והלל ושמאי ור׳ אלעזר בן ערך ור׳ אלעזר בן עזריה וכו׳. ע״ש.

והעיר מֵרוֹז אשר יושביה לא באו למלחמת מצוה לקראת סיסרא כבר נזכרה לעיל שהיא צפונה לעמוקה כמהלך חצי שעה ונגבה לכפר חרובא (ג״כ כמהלך חצי שעה) ומכוונת לנכה המושבה יסוד המעלה אשר משם רואים אותה; זאת העיר מרוז שבחלק נפתלי כעת חרבה ושוממה רק שְׁמָהּ נשאר עליה; הערביים קורין לה חורבת מֵרוּז.

ואחר שתארנו תחום כיבוש עולי מצרים ונתבארו גבולי השבטים כפי שהנחילם יהושע בן נון, נדבר דברים אחדים גם על אודות טוב הארץ ורבוי פרותיה, אשר לא כל חלקי הארץ שוים בדבר הזה. החלק הצפוני שָׁמֵן מאד וזרעו על מים רבים מהמעיינות היוצאים בבקעה ובהר כמו שאמרו (א) ומתהום רובצת תחת מלמד שהיתה מרובצת במעיינות. והחלק הדרומי ארץ הנגב יקרא וגם השדות הפוריות שבו רובן שְׂדֵי בעל, כי מעט מזער המה המעיינות לעשותן שדות בית השלחין להפרותן גם בימי הקיץ.

הגבול שבין שני חלקי הארץ השונים בטוב אדמתם כבר הודיע לנו ר׳ יוחנן שהראה לנו השטח של האדמה היותר שמנה שבא״י, באמרו לדידי חזי זבת חלב ודבש דכל ארעא דישראל והוה כמבי כיבי (ב) עד אקרא דתולבקני עישרין ותרתין פרסי באורכא וכו׳. ובמקום אחר בתלמוד (ג) הביאו דברי תלמידו של ר׳ יוחנן בגרסא אחרת: והויא כמבי מיכסי עד אקרא דתולבנקי כ״ב פרסי אורכא וכו׳. וכבר בארנו אשר בי כובי היא עיר בבעל גד (מישור שַׁדֵּדִי או מֶירדזיש עַיון) בקצה הצפון של כיבוש יהושע, וכעת לעיר זאת קורין כִּירְבֵּי (ד) ולעיר בי מכסי כעת קורין דיר מִמֶּס, והיא סמוכה מאד לבי כובי, בינהן מהלך רבע שעה.

ועל דבר אקרא דתולבנקי כבר בארנו כי זה המקום אשר כעת קורין קאראווא הסמוך להר שקורין לו תֶּנֶיאנִיקִי; קראווא הסמוך לתֶּוַיאנִיקִי הוא אקרא דתולבנקי שבתלמוד ומקומו דרומית מזרחית לשכם וקרוב לה. והמרחק שבין המקומות ההם מסייע לדברינו כי

הערה (א) ספרי פרשה ברכה. ובב״ר פ׳ צ״ח אמרו: ומתהום רובצת תחת זו בית שאן בכית השריי. והעיר בית שאן מקומה בתוך החלק הצפוני של א״י.

הערה (ב) כפי הגרסא אשר במסכתא מגילה ו׳ ע״א.

הערה (ג) כתובות קי״ב ע״א.

הערה (ד) וממה שמצינו שהיתה עיר בי כובי בבבל קרוב לפומבדיתא (סוכה כ״ו ע״ב, וכתובות קי״א ע״א, וגיטין ד׳ ע״א) אין סתירה לדברינו, לפי שיהודי בבל לערים אחדות שבמדינתם קראו כשמות ערי א״י, כמו הוצל דבית בנימין בא״י ויש הוצל עיר בבבל (מגילה כ״ט ע״א וכתובות קי״א ע״א); עיר בית היני וכפר היני היו בא״י וגם בבבל עיר היני הסמוכה לשילי (ביצה כ״ה ע״ב וב״מ ס״ג ע״ב); כפרה עיר בא״י (ירושלמי פאה פ״ח ה״ז) וכפרי עיר בבבל.

לפי המדידה המדוייקת, ולפי מה ישנודע לנו אורך האמה התלמודית המחזקת 76 סינטים, ואורך המיל והפרסא, אנו רואים אשר מן בי כובי (היא אֶל כִּירְבִּי) אי מן־בי מכסי (דֵיר מִמֶּים) עד קאראווא של תְּוַואנִיקִי יש מרחק 131,6 קילומיטר שהם כ״ב פרסי, והשטח שבין המקומות האלה יכיל הארץ השמֵנה, זבת חלב ודבש דכל ארעא דישראל (**א**).

הערה (א) ודברי רש״י ז״ל שכתב ואם באת לצרפו יחד הוי כמבי כובי וכו׳ אינם סותרים את דברינו כי מה שבארנו כוונת דברי ר׳ יוחנן שהחלק היותר שמן שבא״י משתרע מבי כובי עד אקרא דתולבנקי היינו בכלל השטח הצפוני יותר שמן מהשטח הדרומי. אולם יודעים אנחנו כי בחלק הצפוני יש מעט מקומות כחושים, ולהפך בחלק הדרומי יש מעט מקומות שמנים כמו זבת חו״ד שראה רמי בר יחזקאל בבני ברק ור׳ יעקב בן דוסתאי בלכתו מאינו ללוד, עוד ראוי להעיר אשר המרחק מאקרא דתולבנקי (קאראווא של תוואניקי) ולדרום עד קצה הישוב היינו עד ראש הר מעלה עקרבים (קורנוב) ג״כ כ״ב פרסי. וכפי הנראה זכר ר׳ יוחנן את אקרא דתולבנקי (ולא עיר אחרת) להודיע כי שם חצי האורך של כיבוש יהושע, בריוק.

פרק שמיני.

תחום א"י שהחזיקו עולי בבל בעבר הירדן המערבי.

הנביאים האחרונים וזקני ישראל בעלותם מבבל רק בדרום א"י החזיקו בגבול שכבשו עולי מצרים (א) אולם בצפון הארץ עולי בבל לא החזיקו בכל מה שכבש יהושע בן נון.

לבאר מהלך התחום הצפוני שהחזיקו עו"ב, הנזכר בתוספתא שביעית פ"ד ובספרי סוף פרשה עקב וגם בתלמוד ירושלמי שביעית פ"ו. כבר השתדלו וכתבו שלשה חוקרי הארץ שהיו בדור הזה (ב). ולא בכל התחום חקירותי מתאימים עם השערותיהם, רק על שפת הים הגדול אנו הולכים שלובי דעות יחדיו, ומשפת הים והלאה דעותינו נפרדו ונתרחקו.

ואני טרם אָחֵל לדבר אודות תחום א"י שהחזיקו עולי בבל רצוני להעיד על אודות ראות לבי, כי חכמי המשנה והתלמוד ברצונם להציב ציונים לכל ישָׁבֵח מישראל זֵכֶר המקומות בתחום שהחזיקו עולי בבל, ובידעם כי מעתיקי ספרים עלולים לכתוב שגיאות (ג) בשביל זה בכוונה וברצון השאירו לנו לוּח מְשֻׁלָּשׁ משמות המקומות ההם.

הערה (א) כמבואר לעיל אשר בדרומה של עבה"י המזרחי וכן בדרומה של עבה"י המערבי החזיקו עו"ב בתחום שכבשו עולי מצרים כמה דתנינן בתוספתא שביעית פ"ד: סמוך לעמון ומואב ולארץ מצרים שתי ארצות הן, או נאכל ונעבד או לא נאכל ולא נעבד. ובירושלמי שביעית שלפנינו הגרסא סימן מ"ס וצ"ל סמוך.

הערה (ב) המה: ר' יוסף שווארץ שחבר ספר תבה"א, וה' נייבויער בספרו La Geographie du Talmud והד"ר הירש הילדסהיימר בספרו Beiträge Zur Geographie Palästinas

הערה (ג) וגם בימי חכמי התלמוד כבר היו שנוים בהמשניות, ובמקומות רבים חז"ל הראו לנו לדעת כי השנוים באותיות הם רק חלופי גרסאות ע"י מעתיקים בני תורה, ברם הכונה נשארה כמו שהיא, כמו שמצינו במסכת ביצה ריש פ"ה, אמר מר זוטרא מאן דהני משילין לא משתבש ומאן דתני משהילין לא משתבש. אמר רב נחמן בר יצחק מאן דתני משירין לא משתבש ומאן דתני משחירין ל"מ ומאן דתני מנשירין ל"מ. ובמסכת ב"ק דף נ"ט ע"ב על מה דתנן בא אחר וליבא וכו' אמרו מאן דתני ליבא לא משתבש ומאן דתני ניבא ל"ס. וכן בפרק הגוזל ומאכיל בענין מציקין-מסיקין. ובמסכת ערכין י"ג ע"ב שנינו: וצערי הלוים היו נקרין. תנא וסוערי הלוים היו נקרין ותנא דידן כיון דהני קטין קלייהו וכו' קרי להו צערי (ואין כאן שבוש); אך בשם של עיר או של איזה מקום, אם אות אחת ממנו תשתנה, אזי לא נקל יהי' לדעת איפה הוא.

ואחרי שהעתיקו לוח אחד מהמשנה העתיקה אל התוספתא שביעית פ"ד, קבעוה ישנית בספרי סוף פרשה עקב; והאמוראים האחרונים כתבו את הלוח הזה בפעם השלישית בתוך התלמוד הירושלמי (שביעית פ"ו). כתבו וישנו ושלישו כדי אם יפול טעות באיזה שם שבלוח אחד אז השם הזה הרשום בלוח השני יפיץ עליו אור בהיר ונכון, וגם אם יקרה אשר בשני לוחות יעלו שבושים בשם של איזה מקום, אז השם הזה מהלוח השלישי יהי' לעזר; ומי שידקדק היטיב בכל אחד מהשמות לדעת באיזה לוח רשומו בא כהוגן ולא יחוס על אונו והונו לנסוע הרבה במרחבי ארצנו להפיש ולחקור את הערים והמקומות הנזכרים, ולא ישכח את הפתגם: אינו דומה השונה את פרקו מאה פעמים להשונה מאה ואחד פעמים, אז נכון לבו בָטוּח בה' שיַעֲזר, כפי הכלל הגדול—יגעת ומצאת האמין.

בכל אחד משלשת הספרים הקדושים התחילו להמשיך הגבול מן **פרשת אשקלון** היינו מתחום אשקלון, והעיר אשקלון בעצמה נשארה חוץ מחזקת עולי בבל, וכבר מבואר לעיל אשר בראשונה **(א)** עיר אשקלון ושטח ידוע בסביבותיה **(ב)** היו בספק אם נכבשו בכיבוש גמור ע"י עולי מצרים (היינו לפני גלות בבל) או לא, ומספק החמירו לענין תו"מ וגם לענין טומאה, ולר' יהודה הנשיא נודע הדבר (ג) כי עולי מצרים בכבוש גמור כבשו את אשקלון עם השטח מסביב לה, בשביל זה הורה רבה"ק אשר גזרת הטומאה לא חלה שם; ועוד הורה כי אשקלון פטורה ממעשר ירק אף בודאי ובשביעית נאכל, כי עולי בבל קדשו את הגנות אשר בצד צפון של העיר, ואת אשקלון עצמה הניחו ולא החזיקו בה מפני תקנת עניים.

חומת מגדל שרשן (ד). זאת החומה של עיר קיסרין על שפת הים אשר לפני מלוך הורדוס היתה נקראת מגדל סטראטון, כפי הנראה, היונים המירו אות ש' הישנית (שבתיבת שרשן) באות ט'; ורק עד החומה החזיקו עולי בבל אך בעיר אשר לפנים מן החומה לא החזיקו (ה). בקיסרין זאת נהרג ר"ע (ו). בה ישבו רבים מגדולי התורה כמו

הערה (א) תוספתא אהלות פי"ח: בראשונה היו אומרים וכו'.

הערה (ב) גבולי השטח ההוא מתוארים בתוספתא אהלות פי"ח: מקבר גדול (אצל חומת אשקלון) צפונה עד עיר גוב (כעת תקרא דשורא), ומן גוב לצפונית מזרחית מרחק 14 קילומיטר עד עיר תרעין (אשר בימי דוד קראו לה שַׁעֲרַים וכעת תקרא סַעֲאוִיר), ומשם ישוב הנגבה עד עיר יגור (כעת תקרא חורבת ־יאַדְשָׁי) שהיא מזרחה לחומת אשקלון במרחק 8 קילומיטר, ומן יגור הגבול ישוב לחומת אשקלון. כאשר נתאר במחשבתנו את המקומות האלה מְחֻבָּרים בקוים ישרים, אז נוכל לצייר צורת השטח, שעליו הי' הספק אם החזיקו בו עולי מצרים.

הערה (ג) מעדותו של רפב"י. שלהי תוספתא אהלות, ובירושלמי שביעית פ"ו.

הערה (ד) כגרסת הספרי, ועוד יותר ברורה הגרסא שבתוספתא דפוס ערפורט: חומת מגדל שרשן דקסרי.

הערה (ה) בשביל זה תקן ר"י הנשיא שתהי' לענין תו"מ ושביעית כמו המקומות אשר מכזיב ולהלן.

הערה (ו) מסכת שמחות פ"ח.

ר' הושעיא רבה ור' אבהו אשר על העיר הזאת אמר עקרון תעקר זו קסרי בת אדום, ועוד היו שם רבים אמוראים מפורסמים הנקראים בשם רבנן דקיסרין. וגם בזמן הגאונים הי' בקיסרין ישוב גדול של יהודים כמו שראינו מהכ"י הנדפס בשנת התרס"ג בהעתון היוצא בבריטאניא Jew. Quart .Rev. כי נזכר שם אודות גאון אחד במצרים שנהג נשיאותו ברמה וישלח לאשקלון לקיסרין וחיפה וימנה בם פקדים.

אודות קסרי זאת אמרו (א) קסרי וירושלים אם יאמר לך חרבו שתיהן אל תאמן ישבו שתיהן אל תאמן, חרבה ירושלם וישבה קסרי חרבה קסרי וישבה ירושלם תאמן. בעת שחז"ל אמרו את הכלל הזה היתה ירושלם חרבה ושוממה וקסרי היתה מלאה שאון עליזים והתפשטה ארבעה מילין (ב). ומעת שנגפו חיל הנצרים לפני חיל סאלאדין התחילה ירושלם להתנער מעפרה ובימינו אלה ישובה יגדל, ומיום אל יום ימין ושמאל תפרוץ, רחובותיה מלאים המונים המונים וקסרי נשארה שוממה. ובשנים האחרונות, אחרי אשר בקיסרי נושבו פלחין גולי בוסניא, תֵּוֵי החורבן נשארו עליה.

ושינא דדור (ג). זאת העיר היושבת על שפת הים הגדול צפונה לקיסרין 12 ½ קילומיטר ומנגב לחיפה 25 קילומיטר והערביים קורין לה טַן־טורא (בחלוף אות ש' לאות ט'). העיר הזאת הנכנסת אל הים ברצועת יַבָּשָׁה כמראה השֵׁן נשענת אל העיר דור (חורבת Cheidera) אשר בצד מזרחית צפונית של טַן־טורא, בשביל זה היהודים קראו לה שינא דדור. ויוסיפוס (ד) קרא לה דורא אשר בארץ פיניקיא, שם נסגר הרוצח טריפון בברחו מפני אנטיוכס זֹטֵיר, ובעבור ארבעים שנה היו הערים דורא וקיסרין תחת ממשלת היוני צאילום הנלחם באלכסנדר יַנַּאי.

וחומת עכו. כגרסת הספרי או ושורא דעכו כגרסת התוספתא והתלמוד ירושלמי, כוונתם שעולי בבל קדשו רק את העיר התחתונה (הדרומית) שהגיעה עד החומה, אבל העיר העליונה (הצפונית) שנקראה בשם מכפתא ולעיל אותה לא קדשו עו"ב, בשביל שעולי מצרים (מימות יהושע בן נון עד גלות הארץ) בכיבוש גמור לא כבשו אותה. מכפתא דעכו רצועה (של ארץ העמים) נפקא ונמשכת צפונה (ה). דרך כזיב והלאה עד לבלב. וכדברי הרמב"ם ז"ל דאמר (כספר כ"י שראה הרב בעל כפו"פ בהיותו במצרים) כי רצועה מארץ העמים נפקא מעכו לכזיב (ו). דבריו אלה מתאימים עם הגרסא שבתוספתא

הערה (א) מגילה ו' ע"א.

הערה (ב) ירושלמי חלה פ"ב.

הערה (ג) זאת גרסת התלמוד ירושלמי דפוס וויניציא. העיר הזאת כבר נזכרה לעיל פ"ד.

הערה (ד) קדמוניות היהודים ספר ג' פרק ז' וגם פרק י"ב.

הערה (ה) ועוברת את נהר מי געתון בחלקו התחתון.

הערה (ו) ולעיל פירשתי כוונת קושית הגמרא ויהיב תנא סימנא הכי.

אהלות פי״ח: ההולך מעכו לכזיב מימינו למזרח הדרך טהורה משום א״ה וכו׳ משמאלו למערב הדרך טמאה משום א״ה וכו׳. וכן הגירסא בירושלמי שביעית פ״ו. גם הגר״א ז״ל כתב שהגרסא הזאת עיקרית; בלכתי מעכו לכזיב ועד לבלב נוכחתי כי הרצועה הטמאה הנמשכת מעכו צפונה, רחבה מן הדרך עד שפת הים (א) וארכה 19 קילומיטר, מעכו דרך כזיב צפונה עד עיר לבלב Lebune (ב) כר׳ ישמעאל ב״ר יוסי שאמר משום אביו. העיירות הטהורות אשר למזרח הדרך נכח חלקה הדרומי הן: עַמְקאי, כפר יאסיף, כבריתא וגעתון וכדומה. והעיירות הטהורות אשר למזרח הדרך אצל חלקה הצפוני (מכזיב עד לבלב) הן: אישניך, ובצת, ופי-מצובה, חנותא עוליתה וחנותא ארעיתה, רייש מנא ועמק-מזון המבוארות לעיל, לכן אמרו (ג) שהעיירות ההן אסורות בשביעית.

הערה (א) וכמעט בכל המקומות רחבה שוה. במקום שהדרך (מעכו לכזיב) עוברת את נהר סִמֵּירְיָא הבא מגיא יפתח-אל שם רוחב הרצועה הטמאה מן הדרך עד שפת הים 1 1/3 קילומיטר, ובמקום שהדרך עוברת נהר דרומה של כזיב (מי געתון) שם רוחב הרצועה מהדרך עד שפת הים 1 קילומיטר, ובהגיעה לכזיב תעבור במזרחה של העיר במרחק קילומיטר אחר, וכזיב עצמה בתוך הרצועה הטמאה. ומכזיב עד לבלב רוחב הרצועה מהדרך עד שפת הים קילומיטר אחד בערך, פעם פחות מעט ופעם יותר מעט.

הערה (ב) מכזיב צפונה עד עיר לבלב 7 1/2 קילומיטר שהם ה׳ מילין. לעיר לבלב הערביים קורין לְבוּנֶי Lebune ובשם זה נזכרת פעם אחת (בתוספתא אהלות פי״ח מ״א): אר״ש יכול אני להאכיל את הכהנים תרומה בבורסקי שבצידון ושבעירות ושבלבנות וכו׳. והגר״א ז״ל גרס ושבלבלב וזו גרסא נכונה, כי העיר אשר אחד ממעתיקי התוספתא קרא לה בשם הערבי לבוני היא לבלב העתיקה, אות נ׳ ואות ל׳ מתחלפות זו בזו: לעיר שונם הערביים קורין סולם, ליזרעאל-זרואין, והתחלפות אותיות אלו תמצא גם במשנה: אית תני גימון ואית תנא גימול (ירושלמי שבת פ״ה). ליבא-ניבא. אבטילאות אבטוניות וכדומה.

מזה נראה כי תחום א״י שהחזיקו עולי בבל ימשך לאורך שפת ים הגדול מפרשת אשקלון עד עיר לבלב היושבת בראש הר נאקורא, הוא אֶל מֻשַׁאֲ הוא סולמא דצור. ור׳ יהודה הנשיא סתם לן מתניתין פ״ו דשביעית כל שהחזיקו עולי בבל מא״י ועד כזיב כר״ג דמתניתין פ״ד דחלה. ברם כללא דתלמודא שבכל מקום שר׳ ישמעאל בר׳ יוסי אומר משום אביו הלכה כמותו. והתוספתא פ״ד דשביעית העיירות האסורות בתחום צור אשנך ובצת ופי מצובה וכו׳ אליבא דר׳ יוסי נשנית, כי העיירות הללו מקומן צפונה לכזיב, בין כזיב ובין לבלב, ואסורות בשביעית כי עו״ב החזיקו עד לבלב.

ולפע״ד תנא דתוספתא אשר בתחום א״י שהחזיקו עו״ב מעכו ולצפון קחשיב געתון וכברתא ובית זניתא וקצרא דגלילא. ואלו אשנך ובצת ופי מצובה והגותא וכו׳ לא קחשיב, מפני שבתחום חזקת עולי בבל קחשיב רק הערים שעמדו על תִלן בעת שעלה עזרא, היינו געתון וכברתא וקצרא דגלילא, ועזרא קדש אותן וגם שדותיהן אשר לפאת מערב עד הדרך (הנזכרת לעיל), אבל העיירות אשנך ובצת וכו׳ שנבנו אח״כ, אותן בתחום א״י לא קחשיב, רק לענין אסור אכילה בשביעית התנא אתא ללמדנו שהעיירות אשנך ובצת ופי מצובה וכו׳ שנבנו אח״כ על השטח שקדש עזרא (והן למערבו של הקו געתון—קצרא דגלילא) מא״י הן ואסורות בשביעית.

הערה (ג) תוספתא שביעית פ״ד.

עד הומת עכו הלכתי בדעה אחת עם שלשת המחברים שקדמוני. ויותר נכון לומר עם אלה מהלומדים אשר הידיעה הזאת נוגעת ללבבם, ומשורא דעכו והלאה נפרדו מאתנו בעל תבה"א ונייבואֶיר, וישאר עמי רק ד"ר הירש הילדסהיימר שהלך אתי יחד עד קצרא דגלילא.

וריש מייא דגעתון. כגרסת התוספתא והירושלמי. ובספרי הגרסא מי גאתו והכוונה אחת כי הוראתן נהר, שעיר געתון Dschatun יושבת עליה, והוא נהר דרומה של כזיב ואותו קדשו עולי בבל. ברם יותר מדויקת ויותר נכונה גירסת התוספתא והירושלמי וריש מייא דגעתון, כי לא נוכל לומר שעולי בבל קדשו את כל הנהר ההוא, אחרי אשר בשפלתו קרוב לשפת הים עוברת הרצועה מארץ העמים כמבואר לעיל שעוברת את הנהר מן הדרום אל הצפון; ונזהרו בדבריהם לכתוב וריש מייא דגעתון, לומר שלא החזיקו בחלק התחתון מהנהר רק קדשו ריש מייא דגעתון. והערביים אינם קוראים להנהר על שם עיר געתון רק קוראים אותו נהר מְפְשׁוּח Nahr Mefschuch, אפשר משוריש Feschcha אשר בשפת ערבי הוראתו פסיעה, כי הנהר הזה השוטף בקיץ ובחרף ומשקה שדות גנות ופרדסים וגם מנענע את הרחים, בהרבה מקומות רחבו כפסיעה גסה ואדם בריא בקפיצה אחת יעברנהו.

וגעתון עצמה (גרמא). זאת העיר ההרבה שהערביים קורין לה דזשאתון (Dschatun), מקומה מזרחית צפונית לעכו במרחק 16 קילומיטר. ובימינו אלה היא אחוזת נצרי עשיר מעיר בֵּירות, ובעת במקום געתון העתיקה יתראה פרדס גדול מעצי תפוחי זהב לימון ואתרוג כי עמדתו על מים רבים — על שפת ריש מֵי געתון (א).

וכברתא. מקומה צפונה לעכו במרחק 12 קילומיטר ויושבת על שפת נהר געתון למטה מעיר געתון. לעיר כברתא העתיקה הערביים קורין אֶל כַּבְרִי והאותיות ת' א' הבאות לסימן נקבה הישמיטו (ב). בכברתא יש שדות בית השלחין וגנות ופרדסים גדולים כי על מים רבים יושבת (ג).

ובית זניתא. כפי הגרסא בספרי ובתלמוד ירושלמי; זאת חורבת זוּאֶנִיתָא Sueinita אשר על שפת הימנית של ריש מייא דגעתון, קילומיטר אחד לצפונית מזרחית

הערה (א) בעל תבה"א כתב כי עיר געתון אשר בתחום עולי בבל מקומה בעמק יזרעאל היא העיר שקורין לה לֶידשון Ledschun אשר לפי דעתו היא מגידו העתיקה. כל מי שיבין אשר תנא דתוספתא את התחום עולי בבל משך מעכו צפונה, יראה כי שגה בעל תבה"א המושך את התחום מעכו ולדרום מהלך חצי יום עד כפר לֶידשון הסמוך לקצה הדרומי של הגליל, סמוך ליהודה.

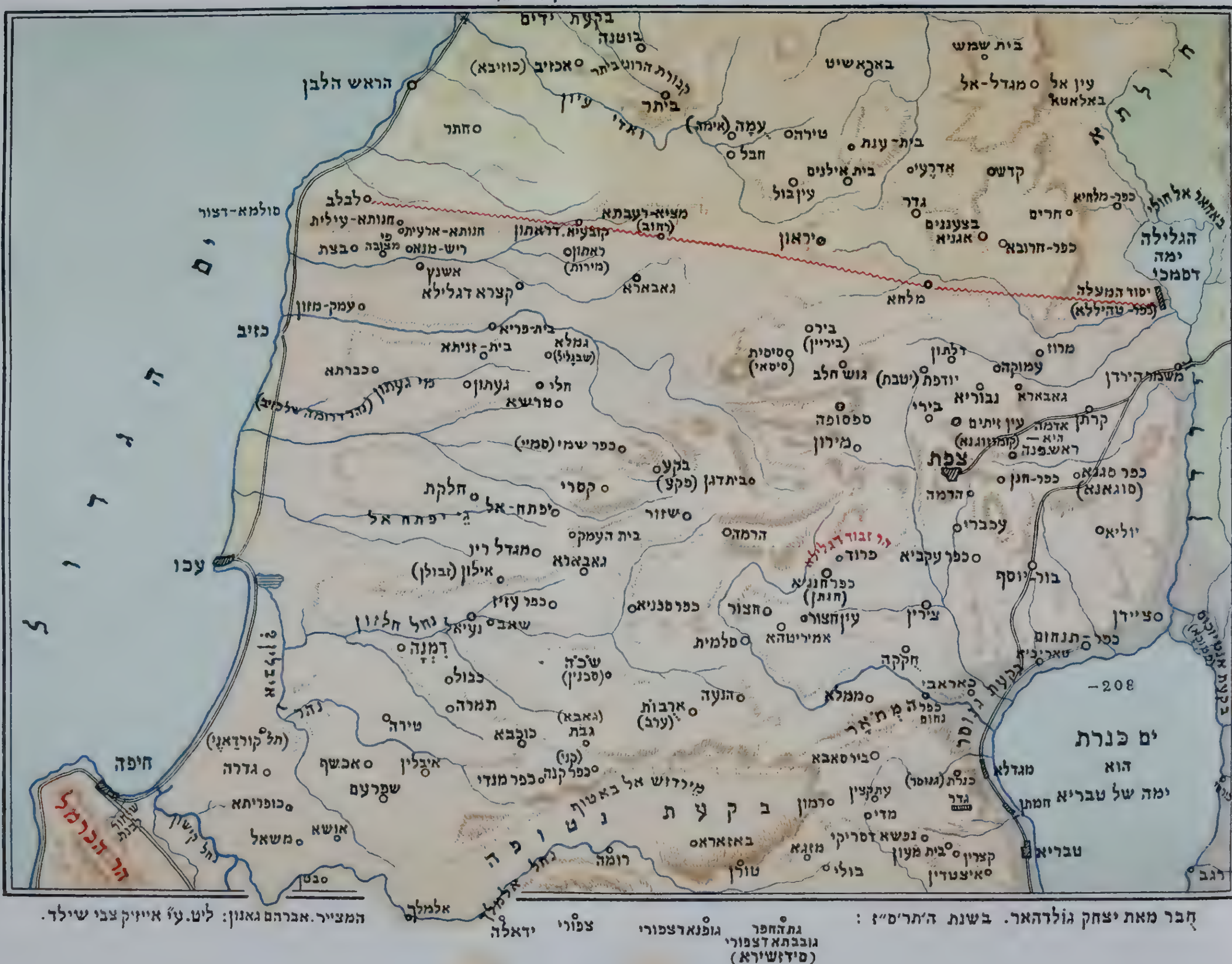
הערה (ב) כמו ששמטו אותיות ת' א' מהשם ציירתא כמבואר לעיל ס"ז, וכן אותיות ת' א' מהשם נקיבתא דעיון כמו שיבואר להלן.

הערה (ג) בעל תבה"א כתב אשר כברתא זאת היא הנקראת היום כופריתא (Kafr Etta) למזרחה של חיפה ולדרומה של עכו, ונייבואיר הסכים עמו ושניהם טעו בזה.

רושם המראה תחום א״י שהחזיקו עולי בבל

קו המדה 1:300.000

0 5 10 15 20 קילומיטר

חבר מאת יצחק גולדהאר. בשנת ה'תרס"ז : המצייר. אברהם גאנון: ליט. ע"י אייזיק צבי שילד.

(ולמעלה) מחורבת געתון. מן השם המרכב נשאר היום רק השם השני זניתא. ואין להוכיח איזו גרסא יותר נכונה, אם בית־זניתא כפי הספרי והתלמוד ירושלמי, או אגר־זניתא כפי גרסת התוספתא דפוס ערפורט, או כזניתא כמו שנמצא בתוספתא דפוס ווין, אבל העיקר שנודע לנו כי השם הערבי זאַנִיתַא אתא שפיר אליבא דכל הגרסאות **(א).**

וקצרא דגלילא. כפי הגרסא אשר בספרי ובתלמוד ירושלמי או קצטרא דגלילא כגרסת התוספתא והיינו הך, כי הוראתו מבצר־חומה בצורה של עיר שהערביים קורין לה דשִׁילִיל (Dschelil), ומקומה צפונה לבית זניתא במרחק 4 ½ קילומיטר (ב); קצרא דגלילא היא העיר האחרונה בתחום המערבי שהחזיקו עו״ב, וממנה והלאה תנא קחשיב העיירות אשר על הגבול הצפוני, היינו על הקו המתוח מהים הגדול עד הירדן.

קביא רעייתא. כן הגרסא בספרי השוה להגרסא וקביא־דעיתא אשר בתוספתא דפוס ערפורט והיא העיקרית. ובתוספתא דפוס ווין הג״סא וקיבעייא דראתון, וגרסת הירושלמי וקובעיא (ותיבת רעייתא חס־ה), והוראתן אחת: זאת העיר אשר בעת קורין לה תֵּיר־בִּיהָא. מהשם של העיר הזאת וממצבה בקרבת הערים עֻמָּה ורְחֹב (ג) נוכל לדעת שהיא עיר אֲפֵק של בני אשר (ד), ובזמן אנשי כנה״ג השם אֲפֵק כבר נשתנה להקרא קביא, אז קראו לה קביא־רעיתא בשביל שֶׁעִיר קביא זאת סמוכה לעיר רעיתא אשר בעת תקרא אַקְרִית, Akrit (היא מִירוֹת של יוסיפוס) (ה). והערביים ברבות הימים שבשו את ק־יאת

הערה (א) בעל תבה״א כתב: אולי צ״ל בית זויתא היא זוימא ט״ז מיל מטבריא (לפי דבריו ?). ונייבואֶיר כתב: אולי צ״ל בית זייתא זה כפר עין זיתון אשר אצל צפת. ודברי שניהם לא יתכנו.

הערה (ב) בעל תבה״א כתב כי זה הקצרין הנזכר בירושלמי עירובין פ״ה שהוא בין טבריא ובין בית מעון, בתוך ע׳ ושיריים לבית מעון, והמרחק מטבריא לקצרין ⅓ שעה בערך; נייבואיר כתב שיכול להיות שזה קצרה או קצטרא של צפורי ודברי שניהם לא יתכנו.

הערה (ג) כדכתיב (יהושע י״ט) וְעֻמָּה וַאֲפֵק ורחוב. לְעֻמָּה לפנים כעת קורין אִימָּה, ולעיר רחֹב (המערבית) החרבה והשוממה כעת קורין תַל־רְעִיב או קַלְעַאת (מבצרי) רַעִיב.

הערה (ד) המרחק מעיר אֲפֵק (קביא בלשון המשנה) למזרח עד רחֹב (תל רַעִיב) 4 ½ קילומיטר ומן רחוב לצד צפונית מזרחית עד עֻמָּה יש מרחק 6 ½ קילומיטר; חכמי המשנה לעיר עֻמָּה קראו אימה כמו שמצינו בתוספתא כלאים פ״ב שהובאה בירושלמי ערלה: אבל העיירות המובלעות בארץ ישראל כגון באימה ובאינה וכו׳ וכן כעת הערביים קורין לה חורבת אִימָּה; והעיר אינֶה סמוכה לה וקורין לה הַנִין Hanin; ובתוספתא כלאים שלפנינו הגרסא כגון בית ענה אימה וכו׳ והכוונה אחת; נייבואיר, מלבד שלא ידע איפה הן העיירות אימה ואינה אלא עוד שגה בזה שהשב אותיות ב׳ שבתיבות באימה ובאינה שהן מן השורש ולא הרגיש שהן אותיות השימוש היינו ב׳ של בכל״ם.

הערה (ה) מלחמות ספר ג׳ סוף פ״ג; והעיר מירות של יוסיפוס היא רעיתא בלשון המשנה

היהודים: מן רעיתא עשו תִּיר ומן קביא יצא להם בִּיהַא. בתוספתא ובספרי בא שֵׁם העיר הזאת באותיות י׳ א׳ בסוף, שהן סימן רבים בלשון ארמי בשביל שהעיר הגדולה קביא־רעיתא מְחֻבֶּרֶת משלש ערים הנישענות אשה אל אחותה; לאחת משלש הערים האל כעת קורין רובין־אֶבֶן־יעקוּב, וזה השם של חלק אחד מן תִּיר־בִּיהַא ג״כ נשתנה מהשם העתיק קביא־רעיתא.

פה קבעתי מקום להעיר אשר עוד טרם קראתי דברי יוסיפוס על דבר גבולי הגליל, בהתבוננו בדברי המשנה פ״ו דשביעית כל שהחזיקו עולי בבל מא״י ועד כזיב, ובדברי רב הונא שאמר כיני מתניתין מגזיב עד הנהר וכו׳ נוכחתי לדעת כי הגבול הצפוני שהחזיקו עולי בבל הולך מכזיב למזרח עד הירדן. ולבי הגיד לי שהנקודה המזרחית היא אצל המושבה יסוד המעלה במקום שהנחל האנדאזיש נופל לימא דסמכי, כי הנקודה ההיא מכוונת נכח כזיב למזרחה בדיוק, אולם בעת ההיא עדיין לא היו לי ראיות ברורות אשר להן הכח להוציא את הרעיון הזה מגדר השערה ולהעמידו על בסיס אמיץ ונכון, אז עדיין לא ידעתי אם הגבול מכזיב הירדנה הולך בקו ישר או בעקלקלות, ברם אחר שראיתי בדברי יוסיפוס שגבול הצפוני של הגליל העליון (הוא קצה ותחום הארץ שהחזיקו עולי בבל) הולך מכפר טהיללא אשר על הירדן דרך כפר מירות עד כפר באקא (בצת בלשון המשנה) הקרוב לים הגדול, ואחרי ראי שהגבול שתאר יוסיפוס נמשך בקו ישר מדויק התחלתי לחשוב כי יכול להיות וקרוב הדבר אשר ערים אחדות מהנזכרות בתוספתא ובספרי (שהן על גבול א״י שהחזיקו עו״ב) מקומן על קו ישר הנמשך מכפר טהיללא לכזיב לפי דברי רבן גמליאל, או על הקו הישר הנמשך מכפר טהיללא לעיר לבלב כדברי ר׳ יוסי.

המסעות בחבל הארץ שבין ימה דסמכי ובין כזיב ולבלב הראוני לדעת כי התחום הצפוני שהחזיקו עולי בבל מתוח בקו ישר מן לבלב לצד מזרח, נוטה מעט לדרום (S0, 82 $\overset{0}{=}$ 45). אז ראיתי ונוכחתי כי ספרא בצירא תנא תוספאה, כי הסופר יוסיפוס הזכיר רק שני מקומות על הקו הישר טהיללא־לבלב, המה: כפר טהיללא (יסוד המעלה) (א).

היא שהערביים קורין לה אַעְרִית כי מקומה על קו הישר הנמשך מכפר טהיללא לבצת (באקא). ומירות זאת נשענת ג״כ להקו טהיללא־לבלב שהוא התחום לפי קבלת חכמי המשנה; הגרסא ראתון שבתוספתא עוד יותר שוה להשם מירות של יוסיפוס, רק אות ן׳ נשתנה לאות ם׳ ותושמה בראש התיבה.

הערה (א) מלחמות ספר ג׳ סוף פ״ג. כפר טהיללא כעת יקרא טְלֵיל ומקומו בצד נגב של המושבה יסוד המעלה ת״ו. המרחק מכפר טהיללא עד המושבה כמאתים מיטר בערך. אולם לפנים כפר טהיללא הי׳ נמשך יותר צפונה, והבתים של יסוד המעלה בנוים כעת במקום שעליו היו בתי כפר טהיללא העתיק, כנראה מהמכתב בכתב אשורית שהי׳ חרות על עמוד אבן שמצאו ביסוד המעלה בעת שחפרו במעבי האדמה לבנות יסוד לבית. הערבי שחפר באדמה וגלה את

וכפר מירות (רעיתא) וכעת אַעְרִית (א), ברם תנא דתוספתא קחשיב ארבע עיירות (מלבד כפר טהיללא) היושבות על הקו הישר טהיללא-לבלב. ועתה יבוארו ארבע העיירות הללו אשר הראשונה (ב) היא לבלב (לבּוֹנֵי בערבי) היושבת בראש הר סולמא דצור (הוא דישיביל מוּשַׁעַא בערבי) (ג) אשר במקצוע צפונית מערבית של א״י שהחזיקו עולי בבל. נראין הדברים (וכן צריך להיות) אשר ממגריש עיר לבלב לצד מערב עד הים הגדול (מרחק 3 קילומיטר) לא קדשו עו״ב, כי המרחק הזה הוא רוחב של הרצועה הטמאה המשתרעת לאורך שפת הים מעכו צפונה עד תחום צור (ד).

מן לבלב הגבול הולך למזרח (נוטה מעט לדרום) מרחק 12 קילומיטר עד עיר קביא-רעיתא אשר כעת הערביים קורין לה תֶּירבִּיהַא (Ter-Biha) (ה) שהיא הנקודה העשירית מפרשת אשקלון לפי הגרסא או הסדר אשר בספרי ובתוספתא.

העמוד עם הכתב קצף על היהודי שלא נתן לו עבור המציאה כסף כפי המדובר ויך בקרדומו על העמוד ויפוצצהו. ברגע ההוא אחד מהיהודים הציל חתיכה אחת מהעמוד ועליה נשארו חמש תיבות בכתב אשורית בשתי שורות, כזה:

ידכר לטב דמתיתב . . . .

דעביד . . . . חניותנו ; . . . .

והתיבות האחרות שהיו על חתיכת האבן הזאת נהרסו ונמחקו בהכאת הקרדום. את חתיכת האבן עם המכתב החרות עליה לקח לו אז ר׳ יעקב חי אבו ז״ל, ובלי ספק נשאר האבן עם המכתב בעיר צפת אצל בני ר׳ יעקב חי הנ״ל. הארכתי בענין זה בשביל להראות שכל העיירות שהזכירו חז״ל שהן על הגבול הצפוני של עולי בבל, העיירות ההן יושבות על קו ישר בדיוק, הוא הקו המתוח מן לבלב עד כפר טהיללא זה יסוד המעלה.

הערה (א) וגם כעת כפר מירות בנוי מעט לפנים מהקו טהיללא-לבלב, בכל זאת הקו הישר עובר בתחומו וסמוך לו וברור אשר בימי קדם הכפר הגיע עד הקו ההוא.

הערה (ב) היינו היושבת בקצה המערבי של הקו ההוא.

הערה (ג) השם סולמא נתחלף אצל הערביים שקורין לו אֶל מוּשַׁעַא, להר זה קורין ג״כ הר נאקורא כשם הכפר נאקורא הסמוך לעיר לבלב.

הערה (ד) לבלב יושבת על התחום בין א״י ובין ארץ צור. ומה דתני בתוספתא שביעית פ״ד: העיירות האסורות בתחום צור וחשיב אשנץ ובצת ופי מצובה וכו׳ שהן בשטח אשר מנגב לעיר לבלב וקרי להו תחום צור, כוונהם שתעיירות הללו סמוכות לתחום צור אבל מקומן מחוט התחום ולפנים, וכן כתב יוסיפוס אשר הכפר באקא (הוא בצת) מקומו על גבול צור.

הערה (ה) וכל מי שילך בקו הישר המתוח מן לבלב לקביא רעיתא (Terbiha) יראה אשר חנותא עיליתה Hanuta מקומה מחוט הגבול ולפנים וסמוך להגבול במרחק $^3/_4$ קילומיטר, וחנותא זאת יושבת למזרחה של לבלב במרחק $2\ ^1/_2$ קילומיטר. מזה ראי׳ לדברי אשר התחום שקדשו עו״ב, בהפנותו ללכת ממערב למזרח לא תהי׳ התחלתו מן קביא רעיתא רק מן לבלב,

הרביתי אמרים אודות העיר לבלב, בשביל שהמחברים שקדמוני לא רגבילו מקימה, ובעל תבה"א אף לא זכר את שמה, כי לא עלה על דעתם שמקומה בקרן צפונית מערבית של הארץ שהחזיקו עולי בבל (א).

מצי רעבתא. זאת הנקודה האחת עשרה מפרשת אשקלון לפי גרסת הספרי, אבל בתוספתא ובתלמוד ירושלמי לא מצאנו זכר למקום הזה. הסבה להשמטה זאת נוכל לפרש שמעתיקי התוספתא והירושלמי שהיו אחר התימת התלמוד בא"י החרבה, העתיקו וכתבו רק שמות המקומות שהיו ידועים להם, והמקום שלא נודע להם (שכבר נשתנה שמו וגם נחרב) לא העתיקו, ומציאותו בספרים הקודמים חשבו לט"ס. רק בספרי נשמר שם המקום הזה אשר בזמן אנשי כנה"ג נקרא מצי רעבתא; והשם מצי הוא מלשון "ערי מצורות" כי העיר הזאת היתה בצורה; ויש ספרים שגורסים מציא, ובלשון ארמי אותיות י' א' בסוף התיבה מורות על לשון רבים; מציא רעבתא היינו המבצרים של רעבתא, וכן היום לעיר הזאת הערביים קורין קלעאת רעיב, כלומר מבצרי רעיב (ב) בל"ר. כעת המקום הזה חרב ושמם לכן הערביים קורין לו ג"כ חורבת רעיב וגם תל רעיב. אולם בזמן יהושע בן נון היתה נקראת רחב שבחלק אשר, כי לשבט אשר היו שתי ערים בשם רחב: הצפונית שאצל עיר עברון, ורעבתא זאת היא רחב הדרומית הקרובה לעיר עמה (ג); זאת מצי רעבתא על תחום א"י שהחזיקו עו"ב, על הקו הישר המתוח מן לבלב לכפר טהיללא דרך קביא־רעיתא, במרחק $4\frac{1}{2}$ קילומטר מזרחה לקביא־רעיתא (ד).

כלומר לא קביא רעיתא (קיר־בית־הא) תהי' במקצוע צפונית מערבית של הארץ שהחזיקו בה עו"ב רק לבלב תהי' במקצוע צפונית מערבית של הארץ ההיא. ואעפ"י שהתוספתא והספרי בתחום א"י שהחזיקו עו"ב את עיר לבלב לא הזכירו, ברם את מקומה שהוא בתחילת קו הגבול בקצהו המערבי הכרנו מדברי התוספתא אהלות פי"ח כמבואר לעיל.

הערה (א) בעל תבה"א ונייבואיר כתבו כי העיר קביא־רעיתא הוא הכפר גאבא אשר מצפון לצפת מהלך $1\frac{1}{2}$ שעה. המחברים ההם הביטו רק על השתוות צלצל השמות ולא רצו לדעת באיזה מחוז ועל איזה קו מוכרח להיות המקום שידבר בו. והד"ר הירש הילדסהיימר ג"כ כתב השערות זרות על דבר קביא רעיתא. ולעיל מבואר כי לגאבא היום, לפנים קראו גאבארא.

הערה (ב) והאותיות ת"א אשר בסוף תיבת רעבתא שהן סימן המין, הערביים החסירו כמבואר לעיל.

הערה (ג) אשר כעת קורין לה אימה, ובשם זה נזכרת בתוספתא כלאים סוף פ"ב ובירושלמי ערלה סוף פ"ג כמבואר לעיל, אולם בימי יהושע בן נון קראו לה עמה כדכתיב ועמה ואפק ורחב.

הערה (ד) בעל תבה"א לא זכר את המקום מצי רעבתא, כי הוא בחר רק בגרסת הירושלמי ושם חסר המקום הזה. נייבואיר כתב שהיא עיר מוריב בארץ הבשן אצל אדרעי. וכבר השיג עליו ד"ר הירש הילדסהיימר באמרו שלא יתכן לתחם את הארץ ככה, לדלג מתחום צור לסביבות אדרעי שבבשן.

מלחא דביריין (א). זאת העיר אשר כעת קורין לה אַלְמַא (אות ה' נתחלפה לאות א' וסדר האותיות נשתנה). ובשביל שהיו עוד ערים בשם מַלְחַא כמו אַלמא־ישאב שאצל לבלב, וגם בארץ הבשן יש חמש ערים בשם מלח (ב), לכן נתנו סימן: מלחא דביריין, כלומר מלחא הקרובה לעיר ביריין, מזה נדע שהיא העיר אשר כעת קורין לה אַלְמַא הקרובה אל העיר שהערביים קורין לה כפר בירים. כפי הנראה, בזמן חכמי המשנה העיר ביריין (כפר בירים) היתה מצוינת וידועה לכל. מעיר אלמא עד כפר בירים יש מרחק 6 1/2 קילומיטר מהלך 1 1/2 שעה.

והנה כעת לפי השקפה מדויקת נראה כי העיר מלחא (אַלְמַא) איננה יושבת ממש על הקו הישר לבלב־טהיללא, אך היא נטה מעט לצד דרום, היינו מן הקו ולפנים 3/4 קילומיטר. אולם לפנים כאשר ערי הגליל היו מרובין באוכלוסין כמו שכתב יוסיפוס (ג) אשר בגליל גם בכפר היותר קטן נמצאו יותר מחמשת אלפים אנשים, לפי זה אין ספק אשר בימי חכמי המשנה העיר מלחא השתרעה עד הקו הישר המתוח מן לבלב אל כפר טהיללא (יסוד המעלה) שעליו כתב יוסיפוס שמקומו במקציע צפונית מזרחית של הגליל העליון, היינו בקרן צפונית מזרחית של הארץ שקדשו עולי בבל.

את הקו הישר הזה המתוח מן לבלב אשר בראש הר סולמא דצור (אשר על שפת ים הגדול) עד כפר טהיללא (על שפת ימה דסמכי) שָׂמו עולי בבל למחיצה ותחום של הארץ המקודשת, המשתרעת מן הקו הזה הנגבה עד קְריש־ברנע, ולמערבית דרומית עד גיניא דאשקלון.

והנותרת מן הארץ שכבש יהושע בן נון, היינו מן הקו לבלב־טהיללא ולצפון הניחו רצועה רחבה ופורי' עם הרבה כרכים שבתוכה ולא קדשו, לא שהי' רצונם להקטין שטח א"י אלא כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית, רוחב של הרצועה ההיא מכזיב (היינו מן לבלב כר' יוסי) צפונה עד הנהר הגדול קאסמיא (ד). (הקרוב לגבול שהחזיקו עולי מצרים) מהלך שש שעות, וכן מכפר טהיללא, שהוא נכח כזיב, צפונה עד הקצה

הערה (א) התיבה הראשונה מהשם הזה כתבתי כגרסת הירושלמי ותיבת דביריין כגרסת הספרי וכן צ"ל, כמו שנראה מהמשך הדברים שכתבתי לבאר את המקום הזה.

הערה (ב) הן: מלח דזרכאי שהערביים קורין לו מְלִיחאם שֶׁירְבִי, מְלִיחאם־עלי, מְלִיחאם אויון, מְלִיחאם אֶל אַסְאש. מלח סַארַאר.

הערה (ג) מלחמות היהודים ספר ג' פי"ג.

(הערה ד) אולם אורך הרצועה (מכזיב עד הנהר ועד אמנה) שהחזיקו עולי מצרים ולא עולי בבל, הרצועה ההיא בארכה לא תמשך מן הים הגדול ולמזרח, יען כי בהחלק המערבי של הרצועה ההיא, היינו מהקו חוּסָה־חַבָל עד הים הגדול גם עולי מצרים לא החזיקו, ולמדינת צור תחשב, ושָׁם הערים: אנטרים, קליסייא, בוטנא וצור המבוארות לעיל, לכן צריך לזכור כי אורך הרצועה שכבשו רק עולי מצרים ימשך מהקו חוּפָה־חַבל (Kssebe-Dibl) עד הקו יסוד המעלה—אמנה הרמון; ושם הרבה כרכים שכבשו עולי מצרים ולא כבשו עולי בבל.

הדרומי של הר אמנה הוא הרמון (א) הקרוב לגבול שהחזיקו עו"מ) מהלך שש שעות. מזה נוכל לחשוב שגבולי הרצועה ההיא מצפון ומדרום מַקְבִּילִים (Parallelen), וכן הדבר הזה לפי המציאות: אם נראה כאלו חוט מתוח בקו ישר מן עין אַבּוּ־אבדאללא (אשר על נהר קאסמיא סמוך לים הגדול) קדמה עד העקלתון של הנהר אצל בי־מכסי (דֵיר־מִימָס) והלאה עד עולשתא (Ch. Lueisiye), והלאה עד כפר דשִׁיבָאתא אשר בקצה הדרומי של אמנה־חרמון, אזי החוט ההוא יהי׳ קו מַקְבִּיל להקו הישר לבלב־טהיללא.

ושקדו הנביאים האחרונים על תקנת עניי ישראל שלא ירעבו ב ש ב י ע י ת והניחו ולא קדשו את כל חבל הארץ מכזיב (ומטהיללא) עד נהר קאסמיא ועד אמנה־חרמון (ב) היינו עד גבול כיבוש עולי מצרים, ורק עד ולא עד—בכלל, כי על עצם הגבול שכבשו עולי מצרים, היינו בעֵבר השני (הצפוני) של נהר קאסמיא, ובצד מערב ודרומית מערבית של אמנה־חרמון, ובנגב של בקעת הלבנון חזרו וקדשו ערים אחדות היושבות על הספר של כיבוש יהושע, להודיע שֶׁכָּל מה שכבש יהושע בן נון בירושה וישיבה ונשאר ביד ישראל עד גלות הארץ קדש יֵחָשֵׁב לנו ולבנינו עד עולם, ומהארץ שבתוך הגבול הזה לא נעשה חולין אף צעד אחד.

הערה (א) זה שאמר רב הונא כיני מתניתא מגזיב עד הנהר עד אמנה, כונתו כשם שבצד מערב אצל הים הגדול הרצועה שהניחו עולי בבל משתרעת מכזיב עד הנהר (קאסמיא) כן הקצה המזרחי של הרצועה ההיא אצל הירדן, משתרע מהנקודה שהיא לנכח כזיב (מכפר טהיללא) עד אמנה. ולעיל בפ"ג כתבתי שהלבנון המזרחי שהיונים בימי ממשלתם קראו לו אַנְטִי־לִבָנוֹן, בספרי הנביאים יִקָּרֵא אֲמָנָה, והשם הזה הי׳ שם כללי לכל חלקי הלבנון המזרחי, ובשביל זה הנהר היורד ממנו לדמשק לפנים נקרא נהר אמנה. הקצה הדרומי שלו, שהוא היותר גבוה נקרא אצלם בשם חרמון או ראש אמנה. גם חכמי המשנה ללבנון המזרחי לא קראו בשם נכרי „מול הלבנון" ברם בשם אמנה העתיק; ואם מכפר טהיללא (שהוא נכח כזיב) נלך צפונה אל הר אמנה אז בראשונה נבוא אל ראש אמנה־חרמון שהוא במקצוע צפונית מזרחית של כיבוש יהושע, הוא אמנה הנזכר במשנה שביעית פ"ו וחלה פ"ד: מכזיב ועד הנהר ועד אמנה. ואין זה הר ההר (טור אמנון־אמנוס) אשר על גבול א"י הכתוב בתורה (בפ׳ אלה מסעי) כי טורי אמנון ואמנוס מקומם בשלשלת הלבנון המערבי ונמשכים מקפלוריא עד צדד (כמבואר לעיל בפ"א); ומקצה הצפוני של כיבוש יהושע אצל הר אמנה (היינו מסשנתא) אנו צריכים ללכת צפונה יום וחצי עד שנגיע להר ההר שהוא טור אמנון־אמנוס. אולם באחרית ימי הגאונים, בתקופות הגלות המר והטלטול הנורא, נשכח כי אמנה ואמנון הם שני הרים בשני מקומות, וחשבו שהר אחד הוא ובשביל זה נתקשו המבארים בפירוש מן הנהר ואמנה לפנים.

הערה (ב) מזה נראה כי העמק הרחב והשָׁמֵן אשר מזמן התלמוד ועד היום הזה קורין לו חולתא המשתרע מן ימא דסמכי (שאצל כפר טהיללא) צפונה עד פמיים (שאצל אמנה־חרמון), כל החולתא הזאת היא ברצועה שהניחו ולא קדשו עו"ב, ברצועה שהיא מכזיב ולהלן, ופירותיה אף של גרן ויקב פטורין מן הדמאי, לכן שאלו (בירושלמי דמאי פ"ב) והא אורז בחולתא היינו כיון שיש בא"י מקום שפטור מן הדמאי ומגדל אורז א"כ יכול להיות שבא ממקום הפטור ואיך נבין משנתנו: האורז מתעשר דמאי בכל מקום, ומשני האורז מהחולתא נִכָּר כי סומק הוא, ומשנתנו אורז לבן אמרה.

המקומות והערים היושבות על הספר של כיבוש יהושע בן נון שהחזיקו בהן עולי בבל.

בראש הר הרמון ועל שפועו ולרגליו בצד מערבית דרומית של ההר החזיקו עולי בבל בשמונת המקומות האלו.

כוריי רבתא תפנים. צ"ל כוריי רבתא דפַנִּים וע"י ט"ס נכתבה אות ת' תמורת אות ד' כמו שמצינו בספרי שנכתב רקם תהגרא והכל יודעים שצ"ל רקם דהגרא.

כוריי רבתא דפנים חרבה היום וקורין לה חורבת כּוֹרֶיֵּ Choreye (**א**) והשם רבתא Rabta נתחלף לשם בּוּסְתְּרָא Bustra, וכעת בישם בּוּסְתְּרָא יקרא החלק הצפוני של העיר החרבה הזאת, אולם בימי חכמי המשנה הי' שמה כּוֹרֶיֵי רַבְּתָא דפַנִּים, כי היא צפונה לפַנִּים וקרובה לה, מהלך $1^1/_2$ שעה, ולהבדילה מן בית כריא (**ב**) הקרובה לכזיב.

ספנתא כגרסת הספרי. זאת העיר החרבה שהערביים קורין לה זְפִּינֶי ומקומה לרגלי הר אמנה חרמון בצדו המערבי. ולעיל בפ"א מבואר שהיא העיר רבלה (אשר מקדם לעין), ובימי המתרגם הירושלמי קראו לה דפני; ונתחלפה אות ד' לאות ז' ומזה יצא השם זְפִּינֶי Sefine (**ג**).

הערה (א) במפת א"י שחברו הגרמנים רשמו את העיר הזאת וכתבו את שמה אל קארוואא el Karwaa, וטעו בזה כי באמת Chorueye תקרא היום כמו שקראו לה בימי חכמי המשנה.

המחברים שקרמוני כתבו השערותיהם אודות המקום הזה. בעל תבה"א כתב שצ"ל ובירי רבתא ומשער שהיא אצל ימא דסמכי. ועל דבר תפנים כתב אשר לפי דעתו היא דיפני Difne שמקומה בחולתא נגבה לעיר דן $2\ ^1/_2$ קילומיטר. נייבואיר קבל ממנו. ד"ר הירש הילדסהיימר ג"כ משער כי שני השמות שני מקומות הם, ולפי דעתו כוריי רבתא היא כעת חורבת קורייא הסמוכה לחורבת קורא, והשם תפנים לפי דעתו צ"ל תבנית והיא תיבנין לפי השערתו. ואין להתפלא על הד"ר הילדסהיימר שלא ידע כי עיר תִּיבְנִין נזכרת בגמרא (ירושלמי גיטין פ"ד ה"ו) בשם בנותהון, ומקומה בתוך הרצועה שלא קדשו עו"ב.

הערה (ב) השם בית כריא לפי גרסת התוספתא שהובאה בירושלמי דמאי פ"ב. ובתוספתא שלפנינו הגרסא בית מזיל כריא, היא העיר החרבה כעת שקורין לה קַלְעַאת אל כּוּרֶין, שמקומה קרוב לתחום צור בין בית זניתא ובין קצרא דגלילא וקרובה לכזיב.

הערה (ג) בעל תבה"א לא הזכיר את המקום הזה. נייבואֶיר בנה ספקותיו ויסדם על גרסאות משובשות וכתב שהמקום הזה, לפי דעתו, צריך להיות על שפת ימא דסמכי הנקרא ג"כ ימא של סופני (לפי גרסא אחת הידועה לכל שהיא משובשת). ד"ר הירש הילדסהיימר כתב שהעיר הזאת צריכה להיות או Sauane שמקומה $^3/_4$ פרסה צפונית מזרחית מן תִּיבְנִין (אשר כוונתו סאפיר אֶל באמיח) או זאת עיר סֶיר־זִיבְנֵי שהיא צפונית מערבית לתיבנין (מהלך שלש שעות) ונעלם ממנו שהערים תִּיבְנִין וסֶיר־זִיבְנִי יושבות בטבור הרצועה שלא החזיקו בה עולי בבל.

סחרתא דיתיר. כפי הגרסא אשר בתוספתא, זה המקום אשר בראש הר הרמון הוא ראש אמנה שהערביים קורין לו עסאר־אַנְתַר, גבהו 2759 מיטר. יושבי הלבנון בטעות חושבים כי השם הזה הוראתו המבצר של הערבי אַנְתַר הגבור, אבל באמת נשתבש אצלם השם העתיק מזמן חכמי המשנה שקראו לו סחרתא דיתיר. והשם סחרתא הוא מלשון סהר־גדר כמו שאמרו במשנה דשביעית פ"ג: המדייר את שדהו עושה סהר לבית סאתים, וכן זרק לדיר וסהר. הנותן עירובו בדיר וסהר. ותיבת סחרתא כאלו נכתבה סהרתא כי לא מתמנעין רבנן בין ה' לחית.

והשם סחרתא או סהרתא (ובערבי סִירָה) יורה על גדר אבנים המונחות זו על גב זו בלי טיט ובלי שיד כמו שנשאר עד היום הזה בראש הרמון מלכא דטורי אמנה שטח כדמות עיגול־ארוך (eirunde Form) מוקף גדר מאבני גזית גדולות ומְרֻבָּעוֹת, וכאשר מקום הגדר הזה בראש הר השלג, וקיר הגדר עביו יותר משני מיטר, לכן אין להתפלא על אלפי שנות קיומו. את המקום הזה כבש משה רבינו בעלותו בסערת מלחמה על הר הרמון מצד מזרח ואחר שבע שנים יהושע בן נון וצבאות ישראל בהצותם את מלכי הצפון ואת החוי תחת הר הרמון בארץ המצפה עוד הפעם עלו עליו מצד מערב.

והנה סחרתא זאת איננה מקום זרע אף לא מקום גפן תאנה ורימון, רק בשביל אשר סחרתא דיתיר (עַסַאר־אַנְתַר) הנהו בקצה גבול כיבוש עולי מצרים ובני ישראל ישבו בו עד גלות הארץ לכן החזיקו בו גם עולי בבל, כמבואר לעיל (א).

ממציא דאבהתא כגרסת הירושלמי או ממציא דגתא כגרסת התוספתא, ובספרי לא נזכרה. זאת העיר מימים Mimis היושבת לרגלי הר הרמון־אמנה בצדו המערבי, נגבה לספנתא במרחק 3 קילומיטר. ובשביל שממציא זאת סמוכה לעיר אַבְהָתָא (שהערביים קורין לה Ain Atta) לכן נתנו סימן, ממציא זאת הסמוכה לעיר אבהתא. והגרסא ממציא דגתא שבתוספתא ג"כ נכונה, ע"ש שהיא סמוכה (עוד יותר) לעיר גתא אשר כעת קורין לה Kefr Zet (ב).

הערה (א) בעל תבת"א נוטה לגרסת הירושלמי מחרתא דיתיר וכתב שהוא אינו יודע את המקום הזה. נייבואיר כתב שזה (מהסתם) מקום אחד בארץ Jturea. ד"ר הירש הילדסהיימר מקיים הגרסא מחרתא ופירש שזה מלשון מערתא, ולפי דעתו הכוונה המערות שבהרים אצל כפר יאתיר ומביא דברי רֶינאן בספר מסעיו בא"י ודברי נוסעים אחרים שראו המערות ההן. ואעפ"י שגם אני, בלכתי מכפר טירה לכפר יאתִיר ראיתי את המערות ההן, בכל זאת לא אוכל לומר שהמקום סחרתא דיתיר הוא אצל כפר יאתיר, יען הכפר הזה והכפרים אשר מסביב לו מקוטן חוץ לתחום שהחזיקו עולי בבל.

הערה (ב) בעל תבה"א כתב אשר ממציא דאבהתא פירושו הדרך המגיע לאבאתיא על הירדן ג' שעות לדרום טבריא (הוא כפר אבארִיָא המבואר לעיל באריכות).

שיש
דכל
ארץ ישראל
מאת יצחק גולדהאר
קו המדה 1:1200.000
קילומיטר
0 5 10 20 30 40 50 60
באור מראה הצבעים
הארץ שהחזיקו בה גם עולי בבל
הארץ שהחזיקו בה רק עולי מצרים
הארץ אשר גם עולי מצרים לא כבשוה
עמון ומואב שלא טהרו בסיחון
עמון ומואב שטהרו בסיחון
ארץ סיחון (ועוג) מאדמת האמורי
חבל ארגב-טרכונא
ערבית דירדן
אזהרה: שלא להדפיס איזה רושם מהרשמים (Karten) של המחבר הזה בלי רשותו או בלא רשות יורשיו או באי כחו, ומי שאין לו רשות וידפיס רשמים בשמות המקומות שגלה המחבר, הן בלה"ק או בשפה אחרת יענש כחקי הממשלות, מלבד האיסור עפ"י תו"הק.
Alle Rechte vorbehalten.
ארץ ישראל
ים התיכון
ים המלח

בית ער. העיר הזאת נזכרת רק בספרי. מקומה בקרן מערבית הרומית של הר חרמון קרוב לגב ההר. והערביים קורין לה כפר דוער Kafr Duar (א).

מֵי־ספר. כגרסת התוספתא והירושלמי העיר הזאת יושבת בגבה ששפועו המערבי של הר חרמון וכעת תקרא בשם עין־דשורפא Ein Dschurfa. השם Dschurfa הוא השם סֵפֶר העתיק והשם עֵין, מלבד שהוראתו אחת עם השם מֵי, אך גם אותיותיו נשארו כי אות מ׳ ואות נ׳ מתחלפות.

השם מי ספר שהי׳ נקרא המקום הזה בזמן חכמי המשנה, נשאר עליו עד מלחמת סאלאדין מלך מצרים עם בלדואין הרביעי בערך שמונה מאות שנה לפני הזמן הזה כמו שמספר לפי תומו ויללהלם מעיר צוֹר שהי׳ בא״י בעת המלחמה ההיא, ואלה דבריו: המלך בלדואין נסע עם חילו מכפר טורון Toron להלחם בגדודי מלך סאלאדין שהיו נְחִתִּים בין פניים ובין דָן, ויבואו ויחנו בכפר הנקרא מי־סֵפֶר כי מקום הכפר הזה גבוה מאד, וממנו יכולים לראות את כל חבל הארץ עד רגלי הלבנון וגם לראות את מחנה האויב.

מספורו של ויללהלם מעיר צוֹר (שהביאו הד״ר הילדסהיימר בספרו) נוכל להבין כי חיל בלדואין, שהלך מאנטוכיא דרך בקעת הלבנון הנגבה, הגיע לכפר Toron אשר כעת קורין לו Kurun ומקומו אצל נהר ליאונטים (ב). ומכפר Toron עזב את נהר ליאונטים (השוטף לדרומית מערבית) ועלה ישר הנגבה $8\ ^1/_2$ קילומיטר עד כפר ליבֵּייא, ומן ליבֵּייא עד מי ספר Ein Dschurfa 12 קילומיטר, ומשם ראה את מחנה האויב (ג).

מחרשת. כך היא הגרסא בתוספתא, והגרסא הזאת נכונה. העיר הזאת יושבת מנגב לעיר מי־ספר מהלך שעה אחת והיתה נקראת בשם מחרשת בשביל הכלֵי חֶרֶשׁ אשר יָעשו בעיר הזאת. הערביים שנו מקום חלקי השם העתיק: רישת בראשונה, מחר באחרונה, כי הערביים קורין לה רַשֵׁית־פוחאר. אולם הוראת השם העתיק נשארה בלא

נייבואָיר כתב כי ממציא היא עיר אצל הר חרמון ולדעתו אבהתא פירושו אב זקן והכוונה על חרמון. ועל אודות הגרסא ממציא דגתא כתב נייבואָיר בשביל שאצל חרמון יש מחוז אחד הנקרא el gutta. ולא איכפת ליה לנייבואָיר מה שהמחוז el Gutta הוא רחוק $1\ ^1/_2$ יום מהחרמון למזרח. ד״ר הילדסהיימר כתב הרבה אודות ממציא זאת, אבל לא גלה לנו מאומה.

הערה (א) המחברים שקדמוני לא דברו אודות המקום הזה.

הערה (ב) קרוב לשפתו המזרחי ומצפון לכפר סאחמור $8\ ^1/_2$ קילומיטר.

הערה (ג) ד״ר הירש הילדסהיימר בהביאו ספורו של ויללהלם מצור לא גלה לנו מקום מי-ספר. בעל תבה״א כתב: מאחר שיונתן ב״ע תרגם חוף הים ספר ימא א״כ מוכח (!) אשר מי ספר היינו שפת הים (ובאיזה מחוז ?) אצל הר הכרמל במחוז מגידו. נייבואָיר כתב כי זה מקום אחד אצל ים אספאר Asphar. על דבריו צריך להעיר, כי ים בשם כזה איננו בא״י וגם לא בארצות אשר בסביבותיה.

שנוי כי השם רֵשַׁיַת פוּחַר יורה רַשַׁיָא שֶׁבָּה עושים כְּלֵי חֶרֶשׂ כי גם היום בעיר הזאת עושים קְדֵרות, כדים וכל מיני כלי חֶרֶשׂ הנמכרים בכל א"י (א).

ונחלא דאבצאל. כגרסת הספרי הנכונה, ובתוספתא הגרסא ונחלא דיפצאל והיא גרסא משֻׁבֶּשֶׁת, הוא הנהר אשר כעת יקרא נהר חַצְבָאני (ב). הנהר הזה יוצא מן המעין הגדול אשר מצפון (2 קילומיטר) לעיר חַצְבֵּייא; ונדע ונבין ממוצא דבר כי לעיר חַצְבייא היום, בזמן חכמי המשנה קראו אַבְצאל, ובימי הבית הראשון קראו לה אבל־מים כי מתחומה יוצא פֶּלֶג גדול מלא מים הוא נחלא דאבצאל (נהר הַצְבָאני).

דרומית מערבית לעיר אבל־מים וסמוכה לה (בערך שני קילומיטר) יושבת העיר אבל־בית־מעכה אשר כעת קורין לה אַבוּ־עֶמְכָא Abu Emcha (ג).

מן מה דתני ונחלא דאבצאל, הדא אמרה עיר אבצאל (חצבייא) עצמה לא קדשו עולי בבל וכן לא קדשו את אבל בית מעכה (אַבּוּ עֶמְכָא) הסמוכה לה מפני שהן מהערים אשר בן טברימון כָּבְשָׁן ויגרש את ישראל והארמים באו וישבו בהן עד ימי ממשלת הכשדים, וההרג של בן טברימון הי' מאתים ועשרים ושבע שנים לפני גלות הארץ ע"י שלמנאסר מלך אַשּׁוּר ושליש מאות ושמונים ושבע שנים לפני גלות בבל, ובזה נגלתה תעלומה בענין הכה והקדושה של כיבוש ראשון, וראוי לשום לב לזה, אשר כל הערים שעולי מצרים כבשו אותן בכיבוש גמור בירושה וישיבה והגוים לקחום מישראל וישבו בהן לפני ועד גלות הארץ, מערים כאלה פג ובטל כח הכיבוש של עולי מצרים (ד), לכן גם עולי בבל לא קדשו אותן.

הערה (א) בעל תבה"א כתב שואת עיר מאראססא שמקומה שעה אחת צפונה לבית שאן ונעלם ממנו כי עיר מאראססא זאת בימי הגמרא נקראה פרשתא הנזכרת בירושלמי דמאי פ"ב שהיא על תחום מחוז בית שאן הדומה לעיר בית שאן עצמה לענין דמאי. גם לא איכפת ליה לבעל תבה"א מה שמקום עיר מאראססא הוא אצל הגבול שבין יהודה ובין הגליל היינו בלב הארץ שקדשו עו"ב. נייבואר כמו בעל תבה"א בחר בגרסת הירושלמי „מרחשת" וכמוהו כתב שואת עיר מאראססא, ר"ר הילדסהיימר כתב שוה כפר באראשיט. והוא לא ידע מהרצועה שהניחו עו"ב, ע"כ נעלם ממנו כי באראשיט בתוך הרצועה ההיא.

הערה (ב) בשנוי מקום אות צ' ששמו אותה לפני אות ב', ובסוף התיבה נתחלפה אות ל' לאות נ' וזה רגיל מאד בלשונות משפחות בני שֵׁם.

הערה (ג) הדברים האלה מראים כי אבל בית מעכה שהזכיר הכתוב במלכים א' ט"ו ואבל מים הנזכרת באותה המלחמה ברבה"י ב' ט"ז, שתי ערים הן סמוכות אחת לאחת ושתיהן הכה בן הדד ואין הכתובים סותרים זה את זה, אולם הנביא שכתב ספר מלכים הזכיר רק חורבנה של אבל בית מעכה והנביא שכתב דבה"י הזכיר רק חורבן אבל מים.

הערה (ד) וזה כונת התוספתא דתני ר' סידור ימים קלים עשו ישראל באותה הארץ (ירושלמי הלה פ"ב), כלומר בהחלק של א"י אשר יהושע לא הספיק לכבוש וכבשו ירבעם בן יואש והשיבו לישראל (בירושה וישיבה), באותו החלק בני ישראל לא ישבו עד גלות הארץ, אבל

נחלא דאבצאל (נהר הַצִּבְאנִי) הולך ומתגלגל הנגבה, ובאמצע החולתא הוא נופל בירדן והיו לנהר אחד השוטף לימא דסמכי והלאה (א).

ובקצה הדרומי של בקעת הלבנון (אשר ממערב לחרמון וממערב לנחלא דאבצאל), עולי בבל קדשו את ארבע העיירות האלו:

עולשתא. נזכרת רק בתוספתא, זאת חורבת לוּעֶיסִיֶא Luesie (ב) שמקומה אצל נחלא דאבצאל על שפתו המערבי, וצפונה (פחות מקילומיטר אחד) להגשר שעל הנהר ההוא בכפר האדזשאר. מקום עולשתא הוא מעיבה לפמיים במרחק שמונה קילומיטר (ג).

ואולם רבתא. לפי גרסת התוספתא והירושלמי. וגרסת הספרי לולא רבתא עוד יותר נכונה. העיר הזאת יושבת בקצה בקעת הלבנון מנגב. וברבות הימים שנו הערביים את השם לולא־רַבְּתָא (Lula rabta), אות ב' המירו באות מ' ואות ר' נתחלפה לאות ל' (ד) ומבטאים את השם למפרע: מְתוּללה Metulle; מקומה אצל הדרך הגדולה העתיקה ההולכת מעמק הירדן (מטבריא) עד לבוא חמת. מטבריא צפונה עד לולא רבתא (מתוללה) יש מרחק מהלך 14 שעות.

בדורות האחרונים היתה העיר הזאת ביד הדרוזים, וזה שמונה עשרה שנה שהנדיב בארון עדמונד די רוטהשילד קנה אותה ואת אדמתה; ועוד קנה שדה גדולה במישור בעל גד (מֶירדזיש עַיון) אשר מצפון לעיר הזאת, ויסד באולם־רבתא מושבה חדשה ויבן בה יותר מארבעים בתים ויושב שם ארבעים משפחות יהודים ונתן להם את כל האדמה יותר מאלף

עוד לפני גלות הארץ לקחו הגוים את הארץ ההיא מיד ישראל, ובזה בטל הכיבוש הגמור של ירבעם. ולהפך, ערי א"י שמלכי ישראל כבשו אותן בירושה וישיבה בתקופה האחרונה היינו לפני גלות הארץ, ערים כאלו נתקדשו בכח כיבוש של עולי מצרים.

הערה (א) בעל תבה"א לא הזכיר נחלא דאבצאל. נייבואיר כתב שצ"ל נחלא דקבצאל ומקומו על גבול ארץ אדום. ד"ר הילדסהיימר כתב שזה הנחל אשר העיר Dibl יושבת עליו. נראין הדברים, כי שלשת המחברים הנכבדים בביאורם על שמונת המקומות, מן כוריי רבתא עד נחלא דאבצאל, לא עלה על דעתם כי תנא (דספרי ודתוספתא) בראשו, בשפועו ולרגלי אמנה־חרמון קאי.

הערה (ב) ושנו מקום האותיות ו' ע' ושמו אותן אחר אות ל'.

הערה (ג) בשביל שהעיר הזאת איננה נזכרת בתלמוד ירושלמי לכן בעל תבה"א לא דבר אודותה. נייבואיר מביא בשם מחבר אחד כי עולשתא דתוספתא היא יוליאס בעבר הירדן. ועוד כתב נייבואיר גם חות דעתו אודות עולשתא, ואין להאריך בדבריו. ד"ר הירש הילדסהיימר כתב כי עולשתא דתוספתא היא העיר האלוסִיָא Halusie אשר מנגב לנהר קאסמיא וקרובה לו, ונעלם ממנו כי להאלוסייא היום יקרא לפנים קליסייא הנזכרת בירושלמי גיטין פ"ד ה"ו, ואת העיר הזאת גם עולי מצרים לא כבשו ונשארה במדינת צור, כי מקומה מן החוט חוצה־חֲבַל ולחוץ.

הערה (ד) כמנהג הלשונות של בני שם.

ומאתים היקטאר, ואנשי המושבה עוסקים בעבודת אדמה (א).

ומגדל חרוב. העיר הזאת נזכרת בתוספתא ובתלמוד ירושלמי, ומהספרי נשמטה. בעת המקום הזה חרב ושמם כמעט אבד זכרו, רק בשביל שלא האזנתי לצלצלי השתוות השמות וחפשתי את העיר הזאת במחוז שבו צריכה להיות, בס״ד מצאתי את מקומה במרחק שעה אחת למערבה של אולם רבתא (היא מתיללה), וכמהלך חצי שעה צפונה לבי מכסי (דֵיר מִימֶים), ומזרחה לנהר קאסמיא 3/4 שעה, שָׁמה יש חורבה גדולה אשר בשם דזשִׁיבּ־אֶל־חַרוּב תקרא (ב), החורבה דזשִׁיבּ־אֶל־חַרוּב Dschib el charub היא מגדל חרוב העתיקה, וכל האותיות מהשם מגדל ישנן בתיבות דְזשִׁיבּ־אֶל, רק אות מ׳ נתחלפה לאות ב׳ ומקום האותיות נשתנה (ג).

נקיבתא דעיון. כפי גרסת הספרי והתוספתא, המחברים שקדמוני השבו שיצאו ידי חובתם בזה שמרגישים כי העיר הנזכרת בספרי הנביאים (ד) בשם עיון צריכה להיות במישור אשר בעת נקרא בשם מֶירדזש־עיון. וכאשר שאלו את עצמם מה זאת נקיבתא

הערה (א) בעל תבה״א כתב: אולי זה כפר אולאמא אשר לצפון עיר סירין. ברור הדבר שבעל תבה״א כיון על עיר Olem אשר מנגב לטבריא מהלך שלש שעות. וכבר מבואר לעיל כי עיר Olem היא לַקוּם שבימי יהושע בן נון. היא לוּקִים שבזמן התלמוד.

ולנייבוּאֶיר נראה שזאת עיר אַלמא שהיא צפונה לצפת שבגליל; וכבר מבואר לעיל אשר לעיר אלמא בימי חכמי המשנה קראו מלחא דביריין ולא אולם רבתא. הרב בעל ערך מלים בערך אילת הואל להראות לנו המקום אולם רבתא וכתב בזה״ל: ולכן קרוב אצלי להגיה הגהה קטנה ומן אולם צריך לעשות אילם ויהי׳ זה אילת שלנו הנקרא לרומיים עלוסא והערביים יקראו לה חלוצה עכ״ד. ואין להתפלא על דברים זרים שכתב בענין זה, כי אחר שבעל ע״מ הסכים להעמיד דבריו על השתוות השמות בלבד לא נמנע להזכיר עיר שבאמת מקומה אצל הר חרמון ולומר שהיא במדבר שור (חלוצה) על פני נחל מצרים; גם נעלם ממנו ומכל חוקרי הארץ אשר ברוּמה של א״י החזיקו עולי בבל בכל מה שהחזיקו עולי מצרים, לכן בנגב א״י משנתנו לא חשבה ערים שהחזיקו עו״ב, רק הזכירה את קו הגבול בשני קצותיו: רקם גיאה וגיניא דאשקלון.

הערה (ב) כעת יושבי עיר דֵיר מִימֶים (היא בי מכסי) לוקחים הרבה אבני גזית עתיקות מחורבת דזשיב אל חרוב (שהיא מגדל חרוב).

הערה (ג) בעל תבה״א לא הזכיר את המקום הזה. נייבואיר כתב כי זה תל חרובא הסמוך ליומא דסמכי. ברור כי נַייבוּאֶר כיון על חורבת חרובא אשר למזרחה של אגניא (אֶדְישוּן) וסמוכה לה. וכבר כתבתי כי זה כפר חרובא הנזכר בירושלמי תענית פ״ד וגם באיכה רבתי, ואין לאחד מגדל חרוב עם כפר חרובא. ד״ר הירש הילדסהיימר כתב כי זאת העיר כירבי אשר במישור מֶירדֶש עַיון בקצהו המערבי, ואני כבר כתבתי כי העיר כירבי אשר במירדש עיון לפנים נקראה כובי שהיא בקצה הצפוני של החלק הַשָּׁמן (זבת חו״ד) שבא״י.

הערה (ד) מלכים א׳ ט״ו ודה״י ב׳ ט״ז.

דעיון ואיפה היא, פתרו את השאלה הזאת במהירות: נקיבתא מלשון נקב. ובשם נקב יקרא לפי דעתם המישור אשר היום יקרא מירדוש עיון (א), ולא עלה על דעתם לתמוה, הנה המישור הזה רחבו יותר משלשה קילומיטר ומדת שטחו יותר מאלפים היקטאר, ולא הרים, רק גבעות לא גבוהות עוטרות אותו מסביב, א"כ מישור רחב כזה איך יקרא בשם נקב.

ובאשר מצאתי את עיר עיון העתיקה אשר בעת קורין לה חיים Chijam (ב) אמרתי אל לבי כי אצל עיר עיון צריך להיות כפר או חורבה בשם נקיבתא או נקיב (אם הערביים החסירו אותיות ת' א'). ואחרי עבור שנים אחדות בחקירה ובחפוש את המקום הזה בסביבות עיר עיון Chijam, הכרתי כי הערביים ברבות הימים את השם נקיבתא המירו בשם איבל. והספה לחלוף זה היתה שנוי במבטא האותיות ושנוי במצבן: שתי אותיות ת' א' אשר בסוף התיבה החסירו הערביים (במנהגם) ונשארו אותיות נקיב והמירו אות נ' באות ל' ואות ק' באות א' (ג) ויצא להם השם בתמונת לאיב, וכדי להקל המבטא שנו מקום האותיות שתהי' אות ל' בסוף וקראו לה איבל היא עיר Ibl שהיא במרחק 4 קילומיטר צפונה לעיר עיון Chijam שהיתה מטרופולין והעיר נקיבתא (בעת איבל) טפלה לה (ד), והיא העיר הקיצונה מאותן הערים שבבקעת הלבנון (בין נחלא דאבצאל ובין נהר קרמיון-ליטאני) שנכבשו כיבוש גמור והיו ביד ישראל עד גלות הארץ, בעיר הזאת החזיקו גם עולי בבל (ה), ברם עיר עיון (חיים) ושדותיה וכרמיה הרבים לא קדשו עולי בבל מפני שהיא אחת מהערים שבן הדד בן טברימון לקחן מישראל שנים רבות לפני גלות הארץ.

הערה (א) ובימי יהושע בן נון נקרא בעל-גד, ותרגומו מישר גד.

הערה (ב) שמקומה בקצה המזרחי של בעל-גד (מירדוש-עיון).

הערה (ג) כדרך לשונות משפחות בני שם.

הערה (ד) אעפ"י שמחברי ספרי כתיבת הארץ (גיאוגראפיא) אינם אחראין לדעת טעמי הנחת השמות, למה קראו לה נקיבתא ולא בשם אחר, אולם כשאני לעצמי אפרש כי השם נקיבתא יורה שהעיר הזאת טפלה ולא עיקר, מדאמר רב כהנא (בכורות נ"ה ע"א) זכרותא דירדנא וכו' ופירש"י עיקרו של הירדן, וכן ממה שאמרו זכרותיה דרמא כיבדא, נראה אשר לעיקרו של דבר קראו זכרותא ולהפך לדבר טפל קראו נקיבתא. והעיר הקטנה איבל היתה טפלה לכרך עיון וסמוכה לו. ולפי זה גרסת הירושלמי ונוקבתא דעיון ג"כ איננה משובשת, ברם השם הערבי איבל יצא להם ע"י התחלפות השם נקיב (מן נקיבתא).

הערה (ה) בהיותי במתוללה ובדיר-מימים שמעתי כי יושבי המקומות ההם לעיר איבל הסמוכה להם קורין בשם איבל-זקי (ובמבטא הערבי זכ'י) אז עלה על דעתי כי השם זקי נשאר אצלם מהיהודים שהי' רגיל על לשונם כי בעיר איבל—החזיקו (עו"ב), כי לא יתכן להיות כמו שאומרים יושבי המקום ההוא ושכניהם אשר השם זקי הוא מלשון השקאה, יען כי לעיר איבל אין כ"כ מים רבים להשקות אדמה רבה.

ראוי לשום לב להקבלה האמתית אשר ליהודים המעטים (א) היושבים בעיר אבצאל (חַצְבַּייא) המסורה להם, בלי ספק, מגאוני א"י ומדור דור, אשר עיר חַצְבַּייא (שהיא אבצאל, היא אבל מים) לא נקדשה בקדושת הא"ץ ע"י הנביאים האחרונים, גם קבלה בידם כי העיר נקיבתא דעיון (Ibl) היא אחת מן הערים (הקרובות לחצבייא) שנקדשו ע"י הנביאים לכן מקדם קדמתה וגם היום את מתיהם אינם קוברים בעיר חַצְבַּייא, ברם מוליכים אותם 10 קילומיטר, מהלך שתי שעות לקברם בעיר נקיבתא דעיון (אִיבִּל) הידועה להם שהיא מא"י. מובן הדָבר שיש איזו סִבּה אשר בשבילה היהודים יושבי חצבייא לא הקצו מקום קבורה בעיר מי ספר Ein Dschurfa הקרובה להם (2 $1/3$ קילומיטר), או שהגוים יושבי מי-ספר לא הניחו אותם לקבור את מתיהם שָם, או מפני השלג העמוק והקור החזק, כי כבר מבואר אשר העיר מי ספר בגובה שפועו של הר חרמון יושבת: והעיר מחרשת (רֵשִׁית אֶל פּוּחר) רחוקה מן חצבייא 10 קילומיטר כמו נקיבתא (כעת אִיבִּל).

ואלו ארבע העיירות מכבוש יהושע בן נון בעבר הנהר (קאסמיא) על גבול מדינת צידון שהיו ביד ישראל עד גלות הארץ ובהן החזיקו גם עולי בבל.

מישא, ע"ד מקומה בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל, נזכרת רק בתוספתא. בדורות האחרונים העיר הזאת היתה חרבה, וכעת יושבות בה ארבע משפחות נצרים, והערביים קורין לה קַלְעַת מֶים Kalat Meis, מקומה 4 קילומיטר צפונה לנהר קאסמיא אצל הדרך ההולכת מן נאבּאתיא יָמָה לעיר זֶרַאריא, ובשביל שהיא על הגבול שבין ארץ בני אָשר ובין מדינת צידון לכן החזיקו בה גם עולי בבל. עיר מישא יושבת נגבה לצידון במרחק 27 קילומיטר, וצפונה לצור במרחק 20 קילומיטר. בין היהודים שישבו לפנים בעיר מישא היו סוחרים מובילי סחורה באניות מצור לצידון וקבלו עליהם שלא לפרש בים הגדול בחולו של מועד, ובניהם שאלו לרבי אם גם הם צריכים לנהוג לאסור, ורבי הורה להם שלא ישנו מנהג אבותיהם נוחי נפש (ב).

תוקרת, שֵם העיר הזאת נזכר בתוספתא ובירושלמי, ומהספרי נשמט. העיר הזאת יושבת צפונית מזרחית (4 קילומיטר) לעיר מישא, וכעת קורין לה דוּעַר Duar, בחלוף אות ת' לאות ד' והברת אות ק' כמו ע', ואות ת' אשר בסוף התיבה השמיטו. העיר הזאת יושבת על הגבול שהחזיקו עולי מצרים אצל מדינת צידון; לכן החזיקו בה גם עולי בבל (ג) ; העיר תוקרת Duar מיושבת גם כעת, כמאה והמשים בתים יש בה ויושביה כלם ישמעאלים מוטוואלים.

הערה (א) בשנת התר"ה ישבו בעיר חַצְבַּייא בערך שלשים ב"ב יהודים ובשנת התרע"א ישבו בה רק שלשה ב"ב יהודים.

הערה (ב) בבבלי ריש פרק מקום שנהגו הביאו שאלה כעין זאת מאנשי עיר אחרת, אשר בני ביישן (הסמוכה לצור) נהוג דלא הוו אזלין מצור לצידון במעלי שבתא אתו בנייהו קמיה דר' יוחנן וכו' ע"ש.

הערה (ג) בעל תבואות הארץ כתב ; בשביל כי אנשי צפת אומרים שקבר של ר' יוסי

וכרכא רבא ובר סנגרא. לפי גרסת הירושלמי, הכונה שעולי בבל החזיקו בשתי הערים האלו, ברם לפי גרסת התוספתא והספרי וכרכא דבר סנגרא משמע שהחזיקו רק בכרך הסמוך לבר סנגרא. שתי הערים הללו יושבות על הספר. העיר הנגבית בשם כרכא רבא יושבת בלבנון הדרומי על גבול שבט אָשֵׁר אצל מדינת צידון. ומזמן יהושע בן נון עד סוף ימי דוד קראו לה בשם מבצר צֹר ותרגומו קירוין כריכן (יהושע י״ט ושמואל ב׳ כ״ד) וגם בפרשה שלח אם במבצרים תרגם אונקלוס אם בכרכין. וכעת יושבי הלבנון קורין לה בשמה העתיק (מבצר צֹר) בהעתקה ערבית קַלְעַת-צוּרְבִּי Kalat Surbe. כמאה בתים בעיר הזאת; יושביה כלם נצרים והם שותים מי בורות כי המעין שלהם רחוק מהעיר מהלך חצי שעה.

העיר כרכא רבא סמוכה (3 ½ קילומיטר) לעיר בר סנגרא אשר כעת קורין לה דֵיר-סַאַרַאנִי Der Zaarani, היושבת על נהר סַאַרַאנִי (א).

ולעיל בגבול כיבוש יהושע כבר כתבתי אודות הקצה הצפוני מגבול שבט אָשֵׁר שהגיע לצידון רבה היינו לעיר דישִׁיזִין הסמוכה לעיר רבה ומצידון רבה שָׁב הגבול מערבה לעיר רמה Rum. ומשם הנגבה עד מבצר צֹר (כעת קַלְעַת צוּרְבִּי) היא כרכא-רבא, ומשם שָׁב הגבול הוֹסה אשר כעת קורין לה קְסֵיבֶּי, שָׁם (בהערה) אמרתי אשר בגבול בני אָשֵׁר הכתוב לא הזכיר הערים בר סנגרא, תוקרת ומישא יען כי בימי יהושע בן נון עדיין לא

דמן יוקרת הוא בחורבת קאיוסא אצל מירון לכן לפי דעתו (של בעל תבה״א) תוקרת היא יוקרת ואולי היתה עיר יוקרת אצל מירון. נייבואיר כתב שזאת העיר אַעְרִית Akrit. ואני כבר בארתי כי העיר אשר כעת קורין לה אַעְרִית בזמן המשנה קראו לה רעיתא ויוסיפוס קרא לה מירות.

ד״ר הירש הילדסהיימר כתב כי זאת חורבת Turitha מצפון לחורבת Meze, ואני לא מצאתי את המקום הזה. אפשר כוונתו על עין דארדארא אשר בתוך המישור מירדש-עיון.

הערה (א) בעל תבה״א כתב אשר לצפון צפת ערך שעה אחת יש עיר מעגר (צ״ל Mghar) ולדרום צפת בערך שעה וחצי מבצר חרב (איננו במציאות) הנקרא קאלאט אלסאני (גם זה השם איננו במציאות) והמחוז אשר לדרום צפת נקרא סאגור לכן לפי השערתו המבצר החרב ההוא הוא כרכא דבר סנגרא.

ואין דעת נייבואיר נוחה מדברי בעל תבה״א, ויותר נראה לו השערה שלו: „הן ידוע כי השם סנוגר הוא מלשון מחסה ומגן, וידוע ג״כ (מספרי בעלי דמיונות) שהעיר קסריון פהיליפי נקראת בשם פניים ע״ש שהעיר ההיא לפי הבלי היונים היתה תחת חסות האליל פאן, לכן יכול להיות אשר כרכא דבר סנגרא היא פניים“. על זה צריך להעיר כי נייבואיר בנה השערתו ויסדה על שגיאה שכתבו מחברים שלפניו, כמו שאבאר באריכות כשאגיע לפמיים.

ד״ר הילדסהיימר כתב אשר לפי דעתו זאת העיר זאאורא Zaora שהיא נגבה לפמיים 4 קילומיטר. דבריו מיוסדים רק על מעט התדמות השם זאאורא להשם סנגרא.

נבנו שליש הערים ההן רק המקומות שלהן (שנבנו שם אחרי מות יהושע) נכבשו כיבוש גמור בירושה וישיבה. עתה צריך להזכיר את הכלל המבואר לעיל, אשר בשביל כי שליש הערים האלה היו ביד ישראל עד גלות הארץ והן בקצה כיבוש יהושע לכן החזיקו בהן עולי בבל.

ושלש הערים האל יושבות על קו ישר. במרחק 4 קילומיטר מנגב למבצר צור בָנו את עיר בר סנגרא (דיר סַאאַראנִי). דרומית מערבית לבר סנגרא במרחק $8 \, ^1/_2$ קילומיטר בָנו את עיר תוקרת (דוּעַר). ודרומית מערבית לתוקרת במרחק $3 \, ^1/_2$ קילומיטר בנו את עיר מישא (קַלְעַת מַים). ומעיר מישא שֶׁב הגבול חוֹסָה (כעת קֶסיפִי).

ואחר שנתבאר כי עולי בבל החזיקו וקדשו (בעבה"י המערבי) שתי ארצות, יהודה והגליל עד הקו לבלב־שהיללא, ומן הקו הזה צפונה עד הנהר (מרום־קאסמיא) ועד אמנה־חרמון הניחו רצועה רחבה שמנה ופורי' והרבה כרכים בתוכה ולא קדשו אותם בקדושת א"י מפני תקנת עניים כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית. צריך להוסיף אשר גזירת הטומאה שגזרו אח"כ על ארץ העמים **(א)** חלה גם על הרצועה ההיא ועל הכרכין הרבים שבתוכה, והטומאה שחלה על המדינה ההיא היתה טומאה שאינה ידועה (אינה מובנת) להמון העם ששמעו שהמחוז הזה נתקדש בכיבושו של יהושע בן נון, ובגורלם של אָשֵׁר ונפתלי הי' ; טומאה זו היתה ידועה רק לתופשי התורה שידעו אשר קדושה ראשונה קדשה רק לשעתה ובטלה ע"י הגלות, ובשביל זה כל מדינה מא"י שלא נתקדשה מחדש ע"י הנביאים האחרונים כארץ העמים תחשב וגזירת הטומאה חלה גם עליה, ובכל זאת הכהנים היו מהלכין מארץ הגליל המקודשת אל הערים אשר בקצה כיבוש יהושע שנתקדשו גם הן ע"י עולי בבל, אעפ"י שהיו מוכרחים לעבור דרך הרצועה הטמאה, יען כי יוסי בן

פה קבעתי מקום להעיר ע"ר הכפר הידוע בשם זידשור (או סידשור) שהוא למזרחה של כרכא רבא במרחק $6 \, ^1/_2$ קילומיטר ומזרחה לבר סנגרא במרחק $7 \, ^1/_2$ קילומיטר הוא הכפר שאליו ינהרו גברים ונשים מכל הדתות אשר בגליל ובלבנון להתפלל על החולים שָׁמָּה בבית אחד שקורין לו קבר של אליאב בן אחיסמך ; והנה על דבר השם זידשור עוד טרם קראתי דברי בעל תבה"א אמרתי כי מאד קרוב הדבר אשר זאת עיר גדווד הנזכרת במשנה נגעים פ"ז אשר לעיר הזאת היו מהלכין ר"ג ור' יהושע, אולם ע"ד קדושת הבנין ההוא את חוות דעתי אני אומר אשר ר' גמליאל וזקנים היו מהלכין לגדווד לדבר עם הפחה הרומי שבצידון, אשר בימי הקיץ כפי הנראה הי' מושבו בגדווד (כעת זידשור) אשר במרום הלבנון מקומה (בגובה 1030 מיטר) ובסים אוירה. ובעת ההיא היהודים בנו שם בהכ"נ על שם ר' גמליאל בן שמעון שהיי מתפלל ולומר בו בעת שבתו שם. וכמה וכמה מאות שנים הבהכ"נ הזה הי' קדוש בעיני היהודים וברבות הימים הגוים מבעלי דתות שונות המירו השם רבן גמליאל בן שמעון בשם גְּבִי אליאב בן אחיסמך.

הערה (א) כמאה ושבעים שנה אחר שובם מבבל יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן גזרו טומאה על ארץ העמים.

יועזר ויוסי בן יוחנן ובית דינם גזרו טומאה רק על הערים והשדות שברצועה ההיא, אבל על דרכים אחדות העוברות בתוכה לא גזרו, בשביל שעולי בבל החזיקו בדרכים הללו, כמה דתנינן (א): חזקת הדרכים של עולי בבל אעפ"י שמובלעות בארץ העמים טהורות וכו'. עוד צריך להוסיף אשר גם בלב הארץ שקדשו, הניחו חמש ערים שלא קדשו אותן (ב) והן: אשקלון, בית גוברין, קסרין, בית שאן וסיסית (זה כפר סיסאי Sasa שבגליל העליון) (ג) ולא החזיקו בהן ובשדותיהן מסביב כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית.

מכאן תשובה להגאון בעל מור וקציעה ז"ל שכתב (ד) כי המקומות שעולי בבל לא החזיקו בהם ומלכי חשמונאי שבאו אחריהם כבשום נתקדשו ע"י זה, ואלה המקומות מכיבוש החשמונאים שהיו ביד ישראל עד גלות הארץ בחורבן ב"ש (אף שלא קדשום עו"ב) נקדשו לעולם. דבריו תמוהים מאד: הלא ידוע שעו"ב לא במלחמה כבשו את הארץ, ובעת שעלו מבבל אז ישבו בא"י גוים מעמים שונים הרבה יותר מישראל, כיבושם והזקתם היתה שקדשו את הארץ בקדושת א"י והמחוזות והמקומות שהניחו עולי בבל ולא קדשו אותם, לא בשביל שמלכות פרס צותה עליהם שיגבילו להם מדינה קטנה ממדינתם

הערה (א) תוספתא אהלות פי"ח מ"א.

הערה (ב) ודלא כבעל תבה"א שכתב (פפ"ד, בנחלת שבט גד בענין דיקאפוליס) בהערה וסיים בזה"ל: רבי התיר בית שאן, בית גוברין, כפר צמח לפי שהחזיקו בהן גוים. בעל תבה"א בהגיעו לערי דֶיקאפולים שכח אשר בראש ספרו כתב שהגאון בעל מור וקציעה ז"ל סבר שרבי התיר בית שאן מטעם שהחזיקו בה גוים והוא (בעל תבה"א) חולק עליו, אבל הטעם האמתי מה שהורה רבי כר' מאיר והתיר חמש עיירות (בטבור הארץ המקודשת) לפי שעולי בבל לא קדשו אותן.

הערה (ג) ודלא כהרב בעל כפו"פ ז"ל אשר בתוספתא אהלות הוא גורס סוסיתא. ובשביל שאמרו שָם שהיא מובלעת בא"י ובשביל שאמרו בתוספתא שביעית פ"ד אשר בתחום סוסיתא יש הצפיא (שטעה לומר שהיא צפת) לכן החליט אשר סוסיתא הנזכרת בתוספתא אהלות (לפי שבושו) ובתוספתא שביעית, שהיא סאמוייא הקרובה לצפת (כארבע שעות למערב צפת) וכבר כתבתי כי הרב ז"ל בטבית שגה בזה, כי באמת בתוספתא אהלות הגרסא האמתית סיסית, והיא זאת אשר כעת קורין לה סאסא שהיא סמוכה למירון ולגוש חלב, ואע"פ שהיא פטורה ממעשר ירק ופירות אילן (אף בודאי) ומן השביעית (הינו נאכל ולא נעבד) בשביל שעולי בבל, לא החזיקו בה, בכל זאת אין בה טומאה משום א"ה בשביל שהיא בלב השטח שקדשו עולי בבל, אבל סוסיתא הנזכרת בתוספתא שביעית פ"ד ובהרבה מקומות בתלמוד ירושלמי ובמ"ר היא בעבהיי המזרחי וכעת קורין לה חורבת סוסיתא והיא היתה החלק המערבי של עיר היפפו שהערביים קורין לה פיק. וסוסיתא-היפפו פטורה ממעשר ומשביעית וגם טמאה משום א"ה. ובתחום סוסיתא־היפפו יש שמונה עיירות החייבות במעשר והן: עיינש, ועין תרע, ורומברך, ועיון, ויערום, וכפר־חריב, ורגב, והצפיה שיבוארו להלן.

הערה (ד) א"ח סימן ש"ז. דבריו מובאים בספר תבה"א פ"א.

הראשונה, אסור כזה לא הי׳ עליהם, רק בצפון ארץ ישראל הניחו ארץ רחבה, ארץ זבת חו״ד עם הרבה כרכים בתוכה. ובארץ הדרומית ובתיכונה ג״ב הניחו חמש ערים ושדותיהן ולא קדשו אותן כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית.

עזרא הסופר וסייעתו חזו מראש את מספר העניים המרודים שהיו בזמן בית שני, בעת שמספר היהודים שבא״י עלה למעלה מחמש מיליון נפש, וכבר הערביים ממזרח האדומים מנגב היונים והארמים מצפון והכותים באמצע גזלו חלק גדול מהארץ, בפרט בתקופת השנים שאחרי מות יוחנן כה״ג עד חורבן הבית (175 שנים): הרציחות והמלחמות בהערים, הבלשות והחורבנות בכפרים ובשדות בימי אלכסנדר ינאי ובניו, עול המסים והארנונים שהטיל עליהם הורדוס, כל אלה היו נִסִבָּה להגדיל מספר האלמנות והיתומים המוכרחים להיות פועלים בשדות של אחרים, ומספר האומללים המוכרחים להתפרנס מלקט שכחה פאה ומעשר עני. אנשי כנסה״ג השתדלו לעשות תקנה עבור עניי ישראל שימצאו להם מחיה מירקות שעלו מאליהן ומפירות האילן בשביעית לאכלם אף אחר הביעור. ובידעם כי קדושה ראשונה קדשה לשעתה וע״י גלות בבל כבר בטלה לכן כאשר קדשו הם את הארץ בקדושה נצחית הניחו כרכים רבים עם שדותיהם ולא קדשו אותם כדי שיהי׳ בא״י מקום מחי׳ לעניים בשנת השֶׁבע שנת השמִטה.

ואם הנביאים האחרונים עפ״י רוח הקדש עשו תקנה לטובת עניי ישראל, היש כח בכיבוש של איזה מלך שבא אחריהם (אף שיהי׳ מושל ביראת אלקים) לבטל את תקנתם.

פרק תשיעי.

מה שהחזיקו עולי בבל מעבר לירדן קדמה מזרחה.

וכשם שבא"י המערבית עולי בבל קדשו שטח שלם־מדֻבָּק המשתרע מגבול הדרומי (מקדש ברנע) עד המחוז הצפוני (א) שאותו הניחו ולא קדשו (מטעם הידוע) ורק בקצה הצפוני של המחוז ההוא, היינו בקצה הצפוני של כיבוש יהושע שָׁמה קדשו לא שטח שלם רק ערים בודדות, אותן שהיו ביד ישראל עד גלות הארץ ע"י מלכי אשור. כך בארץ שכבש משה רבנו, היינו בעבר הירדן מזרחה, עולי בבל קדשו שטח שלם־מדֻבָּק המשתרע מגבול הדרומי (מנחל ארנון) צפונה עד נחל יַבֹּק. וכל מה שכבש משה רבנו מנחל יבק ולצפון לא קדשו עולי בבל, רק בארץ עוג מלך הבשן שהיא בקצה הצפוני מכיבושו, שמה החזיקו עו"ב בערים בודדות שהיו ביד ישראל עד גלות הארץ.

בתוספתא הזכירו בראשונה את הערים הבודדות שקדשו עו"ב במדינה הצפונית שכבש משה רבנו ואח"כ הזכירו את השטח השלם שהחזיקו בו בדרום של כיבושו. כסדר הזה אבאר כעת.

ותרנגולא עילאה דלמעלה מן קיסרין כפי גרסת הירושלמי שוה להגרסא ותרנגולא עיללייא דקיסרין שבתוספתא ולהגרסא תרנגולא עילאה דקיסרי אשר בספרי. וגם בתרגום ירושלמי בפרשה אלה מסעי נזכר יקינוס תורנגלא דקיסרין. ועוד נזכר שם המקום הזה בירושלמי דמאי פ"ב ה"א: אמר ר' יונה הדא דתימר מתרנגול קסרן ולמעלן אבל מתרנגול קסרן ולמטן כא"י היא. השם הזה כבר הֵעִיר תשוקת חוקרי הארץ מהיהודים לדעת את המקום הזה וחפשו אותו בנר של השערות (ב) הידוע לנר כהה ומתעה, וטעותם בהוראת

הערה (א) הוא המחוז הצפוני המשתרע מכזיב ועד הנהר ומנכח כזיב ועד אמנה במבואר לעיל.

הערה (ב) בעל תבה"א כתב כי פליניאוס הזכיר עיר ארניטהאן אצל צרפת אשר לצידון, ובלשון יוני תרנגול-ארניטא. ואין ספק (לבעל תבה"א) שכוונת פליניאוס על עיר תרנגולא הנזכרת, ומוכח (לבעל תבה"א) שהכונתה במחוז צרפת־סאראפנת אצל צידון. עוד כתב בעל תבה"א כי יוסיפוס פעמים רבות הזכיר עיר גאבארא וזה מלשון גבר-תרנגול (לדעת בעל תבה"א) עיר בגליל העליון וכוונתו על עיר ארניטהאן אצל צידון. ועוד כתב בעל תבה"א שהוא ידע כפר קטן הנקרא גאבארא והוא למזרח דרומית צור כמהלך חצי יום וזאת לפי דעתו תרנגולא הנזכרת ותכונתה למערבית צפונית פנייס-קיסריון וזה דלמעלה כן קיסרין ר"ל לצפון דן עכ"ל. ודבריו

השם פניים (א). כבר סגר לפניהם הדרך וילאו למצוא מבוא העיר תרנגולא דקיסרין; כי על דבר מוצא השם פניים חוקרי הארץ ירשו השערה של מחבר אחד (ב) שכתב אשר לקסריא-פהיליפי (שהיא לֶשֶׁם־דן) קראו פניים על שם צלם אליל פאן שהיונים נתנו בדן, דברי הבאי של המחבר ההוא שנתקבלו אצל חוקרי הארץ כמושכל ראשון, Grundsatz, (ג) כִּסו לפניהם את מקום תרנגולא בערפל. אבל לו התבוננו היטב ובמתינות, היו יודעים כי לעיר לֶשֶׁם־דן (היא קסריון־פליפי) היונים קראו בשם פניים על שם פֶּטִינוּס (Petinus) שהוראתו עוף בלשון יוני. בין האלילים אֱלֹמים מעשה יון היו גם כאלה

סותרים אלו את אלו. כי אם מקומה למזרחית דרומית צור, איך תוכל להיות במערבית צפונית פניים-קסרין, ועל עיר שאצל צרפת אשר לצידון איך יאָמר שהיא בגליל העליון. ועל עיר שאצל צידון איך יאָמר שהיא למעלה מן פניים. ומה ענין צרפת אשר לצידון עם לַיִש־דן. הלא הכתוב אומר כי רחוקה היא מצידון. ובכל זאת קבל נייבואיר את דבריו בשלימות, היינו את ארניטהאן אצל צידון שהיא גאבארא בגליל העליון (כמו שכתב בעל תבה"א).

ולהד"ר הילדסהיימר לא נהירין דברי בעל תבה"א להוציא תרנגולא מן גאבארא (מלשון קרא תגבר) ויאמר למצוא את המקום הזה ע"י השם שְׂכְוִי והחליט שהכפר סאכיטא אשר למזרחית צפונית פניים במרחק 14 קילומיטר הוא מקום התרנגול דלמעלה מקיסרין כי סאכיטא כמו שַׂאכִיטָא והוא מלשון שֶׂכְוִי.

הערה (א) מבלי לדעת למה נקראה העיר בשם פניים.

הערה (ב) זה Winer, בספרו Bibl. realwörterbuch T, I. S, 207.

הערה (ג) בעיר ברלין באוצר הספרים של בהמ"ד לרבנים שיסד הרב הצדיק ר"ע הילדסהיימר ז"ל, שם ראיתי כל ספרי יוסיפוס בשפת גרמני, אלה ספרי יוסיפוס שנעתקו מלשון יוני ללשון גרמני ע"י אסיפת מלומדים בעיר פהילאדילפיא באמיריקא והדפיסו אותם בשנת 1835 למספרם היינו עשר שנים קודם שנתגלה ספר תבואות הארץ. בהעתקה האשכנזית שזכרתי קראתי במלחמות היהודים ספר א' פרק כ"א דברי יוסיפוס: אשר לבד ההיכל שבנה הורדוס בשומרון־סבסטי לכבוד הקיסר, בנה עוד לכבוד הקיסר היכל מאבני שיש לבן בצד עיר פניים על ראש הר גבוה ומשופע מאד אשר כל איש בעלותו על ראש ההר סובל סבוב ראש וכו'. ושם בהערה כתב אחד מהמעתיקים ללשון גרמני הוא ד"ר הופמאן ואמר: אשר לפי דברת הסופרים האחרונים נבנה ההיכל הזה לאליל פאן ועל שמו נִתַּן השם פניים להר ולהעיר. עכ"ד הופמאן שכתב אותם עשר שנים לפני הדפסת ספר תבה"א. נראין הדברים אשר במלים „הסופרים האחרונים" הוא טרמז על Winer, אשר דבריו המצלצלים בנעימה מצאו חן והפיקו רצון מהחוקרים שבדו"ר הזה. פניים מן פאן, היֵש הגיון ישר כזה? גם בעל תבה"א ראה את המציאה הזאת לקחה וקבעה בספרו וכתב בזה"ל: וידוע שבמחוז ההוא הי' מושב אליל יון הנקרא פאן כנודע מספרי הבלי היונים ומערת פמיים־בניים נקראת כן על שם האליל הנזכר כמו שנמצא בכתב חרות על אבני המערה עכ"ל.

ואני מוכרח להודיע כי כתב חרות על אבני המערה אודות אליל פאן לא הי' ולא נמצא שם. ובשנים האחרונות התשוקה להוציא שֵׁם פניים מן פאן ולקבוע השבוש הזה בלב הקוראים הוקה אצל הסופרים החדשים: בספר ארץ חמדה שחִבר בשנת התרמ"ה מובא כי

שהיונים העמידו אצלם דמות עוף כאותה ששנינו (רי"ש פרק כל הצלמים) וחכמים אומרים אינו אסור אלא כל שיש בידו מקל או צפור (א) או כדור. ובקצה המזרחי של עיר קסריון־פהיליפי על גבעה גבוהה (ב) דלמעלה מן העיר נתנו השקוץ משומם ואצלו דמות עוף, ובשביל העוף ההוא קראו לעיר בשם פניים (ולא פיטינוס, כדי להקל המבטא). ועל השאלה מאיזה מין הי' העוף ואיזו דמות נערוך לו, בספרי התרים החדשים לא נמצא תשובה, אולם מדברי המשנה והתלמוד אנו יודעים כי העוף ההוא הי' תרנגול.

עוד אחת מעט היא מה שצריך להעיר אודות התרנגול שעמד על ההר דלמעלה מן קיסרין; היונים והרומים אצל אליל המלחמה מארס הציבו דמות תרנגול הרגיל—סמל הגבורה והזריזות (ג) ואצל האלילה יונונא העמידו דמות טווס, וגם הטווס אצלנו יקרא תרנגול כמה דתנינן (תוספתא כלאים פ"א) תרנגול טווס ותרנגול פסיוני אעפ"י שרומין זה לזה כלאים זה בזה. ודברי התרגום הירושלמי (במדבר ל"ד ט"ו): ומן יוקינוס תורנגלא דקיסרין מראים לנו כי זה הי' תרנגול טווס עם השקוץ יוקינוס (ד), זאת יונונא שעבדו אותה היונים, וביותר הרומים שנתעו בהבלים להאמין שהיא תגן על ממלכת רומא בכלל

עיר פַאנֶעַאס נקראת על שם המערה פאניאן הקרובה אליה אשר עבדו שם את אלילם פאן. וסופר אחר בסוף מאמרו אודות קסריא וקיסרין (שהובא בהעתון ירושלים שנת התרנ"ט) כתב כדברים האלה; „ובסיום הענין אומר שעיקר השם הוא פניים על שם אליל פאן וכמו שמזכיר בעל תבה"א וכן הוא בב"ר פס"ג". פלא, איך עשה בערמה לכתוב בסגנון כזה דמשתמע אשר גם רז"ל בב"ר אמרו אודות השם פניים כדברי בעל תבה"א וכדבריו. ומי יכול לדעת מה ומי אכף עליו לכתוב בסגנון כזה להונות את הקוראים שלא קראו בב"ר שיאמינו בדבריו שגם רז"ל אמרו כי העיר נקראה פניים על שם האליל פאן. אבל באמת שם בב"ר פס"ג כתוב רק דיקליטיינוס אחר שמלך בא לפניים, ומאומה לא הזכירו אודות מוצא השם הזה.

הערה (א) ואמרינן שם בגמרא צפור שתופש את עצמו תחת כל העולם כולו כצפור. היינו הגוים אצל ע"ז שלהם מעמידים דמות צפור בשביל שהם בהבליהם מאמינים שהאליל הנבזה תופש את עצמו תחת כל העולם כולו (ומרחף עליו) כצפור.

הערה (ב) העיר קסריון-פניים נשענת לגבעה זאת שראשה יותר גבוה מהעיר 429 מיטר ונופל עליו הלשון דלמעלה מקיסרין.

הערה (ג) ובדור זה נהגו כן הצרפתים אשר על מטבעות זהב (fr. 20) שלהם אצל סמל הריפובליק העמידו דמות תרנגול.

הערה (ד) בעברית ובארמי מבטא אות ק' כמו ע', ועל דבר אות י' שלפני הנון יכול להיות שמעתיק אחד טעה וכתב יו"ד תמורת הנון הראשון וצריכה להיות קריאתה יוקננוס היינו יוענגוס. ויותר נראה לי שאין כאן טעות, רק המתרגם אף הוא כיון לשנות את השם לגנאי והמורת יונונא כתב יוקינוס שהוא לשון הוקעה צליבה ותליי'.

ועל עיר רומא בפרט. ולע"ז זאת שעמדה על ההר דלמעלה מן קיסרין קָנָה הורדוס היכל מאבני שַׁיִש לָבָן (א).

ואחר שנודע בשביל מה לְלֶשֶׁם דן קראו בשם פניים, ואחרי הִגָּלוֹת מקום התרנגול דלמעלה מקיסרין, ראוי לשום לב אשר בזמן שהתישב חלק משבט דן בעיר לֶשֶׁם, בעת ההיא מקום מושבו התפשט מלֶשֶׁם אשר בעֵמק לבית רחוב (ב) קדמה עד מערת פמיים היינו מרחק 3 ½ קילומיטר. כי אם הלך להתישב שָׁמָּה רק החלק העשירי משבט דן שהי' לא פחות משלשים אלף נפש, גם אז לישוב מספר כזה הי' דרוש שטח של עשרה קילומיטר מְרֻבָּעים, והכתוב (בשופטים י"ח ל') ויהונתן בן גֵּרְשֹׁם ובניו היו כהנים לשבט הדני מוכיח שהלך להתישב שָׁמָּה חלק גדול מהשבט.

וביותר התרחבה העיר פניים מימי אגוסטוס והורדוס עד ימי דיקליטינוס (בערך שלש מאות שנה). בתקופת השנים ההן היתה קֵסָרְיוֹן־פניים עיר גדולה עם שאון עליזים עריצי גוים רומים יְוָנִים וסורים, גם קֵסָרֵי רומא היו באים אליה להתענג בנועם אוירה ומימיה; מובן הדָּבָר אשר בזמן ר' יונה (בימי דיקליטינוס) כבר התפשטה העיר למזרחית צפונית עד תרנגולא דלמעלה מקיסרין ועוד הלאה למעלה מתרנגולא (ג). הֲפָלֵא בעינינו כי עיר משכן מלכים ומלֵאָה הֵיכָלִים נמשכה ממערב למזרח, היינו מלשם־דן עד תרנגולא דלמעלה

הערה (א) אודות ההיכל המכוער ההוא כבר הבאתי דברי יוסיפוס בספרו מלחמות היהודים ספר א' פ' כ"א. ובעל תבה"א כתב בזה"ל: לצפון פניים בערך שעה אחת בהר שָׁם בנין עם כפות ואומרים שם מקום ברית בין הבתרים וקורין בלשון ערבי משהד אל טֵיר כלומר עדות העוף עכ"ל. על זה צריך להעיר כי בעל תבה"א לא דק בדברים ששמע: הערביים דפניים ספרו לו כי ההיכל העתיק שבראש ההר הי' מסגד אל תֵיָר, בית עבודה והשתחויי לעופות, כך קבלו הערביים שבדור הזה מהערביים הקדמונים. רק מספרי רז"ל אנו יודעים שהעוף ההוא הי' תרנגול.

הערה (ב) לעיל (דף צ"ב ע"ב הערה ב') מבואר כי לעיר אשר כעת תקרא חוּרֵייבָּי בימי קדם קראו בית רחוב והיא היתה בירת הארמים הדרומים. עוד צריך להעיר ע"ד ליש-דן היושבת בעֵמק אשר לבית רחוב, הוא העמק המשתרע לאורך שפת נחלא דאבצאל (נהר הַצְבָאנִי), והמרחק מן בית רחוב הנגבה עד ליש-דן 13 קילומיטר.

הערה (ג) ועתה דברי ר' יונה מפורשים היטב: אחר שאמר ר' יונה בשם ר"ש בן זכריה (ירושלמי דמאי פ"ב) המינים האסורים משום דמאי בעיר פניים הם האגוזים והאורז והשומשמין ופול המצרי, רָצָה ר' יונה לפרש הדא דתימר (כי בעיר פניים אסורים רק המינין הללו ושאר המינין מותרין) מתרנגול קסרן ולמעלן היינו בפניים העליונה, כי שם היו נמכרין הפירות הבאים מחו"ל היינו מדמשק וממסביבותיה ורק האגוזים והאורז והשומשמין ופול המצרי הנמכרין שם היו מא"י אבל מתרנגול קסרן ולמטן (היינו בפניים התחתונה המערבית) כא"י היא. כלומר כל הפירות הנמכרין שם אסורים משום דמאי, כי בשוק אשר בפניים התחתונה נמכרים כל מיני פירות של א"י.

מקיסרין מרחק ד' מילין (6,1 קילומיטר) כמו קיסרין שביהודה (כדאמרינן בירושלמי חלה פ"ב) (א).

המיומן שבנהרות, הירדן שיורד מדן, יוצא בתרין קרנין משני מעינות הרחוקים זה מזה שלשה ורביע קילומיטר. כעת להמעין המערבי קורין עין דן, ולמזרחי־עין פניים (ממערת פמיים). הנהר היוצא ממערת פמיים הוא זכרותיה ועיקר דירדנא. ושני המעינות האלה היו בעיר אחת, אחד בחלקה המערבי (עין דן) והשני בחלקה המזרחי (עין פניים), רק בדורות האחרונים אחר מלחמות וחורבנות רבות ע"י עריצים פראים חָרבה העיר המערבית, ועין דן נפרד מהישוב שאצל מערת פמיים ונתרחק ממנו שלשה ורביע קילומיטר.

בדברים האלה די להפיג תמיהת מחבר אחד (ב) שהי' קשה עליו ליישב כל דברי רז"ל הנאמרים אודות לשם־דן ופמיים. אולם לפי המבואר בזה נראה כי מה שאמר ר' יצחק (מגילה ו' ובכורות נ"ה) לֶשֶם זו פמיים, ותניא ירדן יוצא ממערת פמיים, מתאימים עם זה שאמר ר"ח בר אבא בשם ר' יוחנן למה נקרא שמו ירדן שיורד מדן, וכן מה שמצינו בפרקי דר"א פכ"ז דָן זו פניים. וכן בתרגום שה"ש ה' פסוק ד': בלישם דן דמתקריא פמיאס, בכל המאמרים הקדושים האלה אין טעות וסתירה, חלילה, כלם צדקו יחדיו כלם אמתים ונכונים כאור היום.

ורק את תרנגולא העיר העליונה (אשר כעת תקרא מבצר פניים) קדשו עולי בבל. כי בהיות בראש צורים מושבה וסלעים מחסה לה לא יכול בן הדד להוריש משם את בני דן שנשארו בעיר הזאת עד גלות הארץ, אבל העיר התחתונה של דן־פניים (שר' יונה קרא לה מתרנגול קסרן ולמטן) העיר והמערה שהירדן יוצא ממנה והשדות והכרמים שלה לא קדשו עו"ב כי בן הדד לקח אותה מיד ישראל שנים רבות לפני גלות הארץ כדכתיב (ג) ויך (ויכו) את עיון ואת דן וכו'.

מצינו בגמרא (ד) ע"ד המקום שעליו העמידו בני דן את פסל מיכה שהמקום ההוא נקרא בשם בכי; והכתוב מעיד שהעמידו אותו בעיר לַיִש־דן. בהיותי בעיר פמיים שאלתי את זקני יושביה אם יש בפמיים (או סמוך לה) מקום אחד בשם בכי. והם הראו לי שרידי בנין אחד מחוץ לעיר בצד מזרח, על שפועו של הר תרנגולא. מהבנין ההוא

הערה (א) שם בירושלמי חלה פ"ב אמרו: נשמעינה מן הדא דא"ר חייא בר ווא כגון קיסרין, וקיסרין לאו ארבעת מילין היא, הדא אמרה וכו'.

הערה (ב) ד"ר הירש הילדסהיימר במחברתו: Beiträge zur Geographie Palästinas בדבריו אודות תרנגולא עילאה דקיסרין, שם בהערה.

הערה (ג) מלכים א' ט"ו ודבה"י ב' ט"ז.

הערה (ד) פסחים קי"ז.

נשארו רק אבני היסוד אשר באדמה. והערביים יושבי פמיים להחורבה הזאת קורין בשם כְּבֶבֶי. שויתי ודמיתי השם הערבי כְּבֶבֶי לתיבת בבבי שהזכירו רז"ל: פסל מיכה עומד בבכי. וגמרתי בדעתי שהערביים קבלו מישראל את השם בֶּכִי עם אות השמוש ב' שלפניו ומקום האותיות שִׁנוּ.

תנא דמתניתא (בספרי ובתוספתא) אחר שהזכיר עיר תרנגולא דלמעלה מקיסרין שמקומה בהר אמנה, מנה עוד ערים בודדות מפוזרות בבשן, בחבל ארגב ובהר הגלעד של מכיר (בעת הר הדרוזים) שעולי בבל החזיקו בעיירות הללו בשביל שידעו כי המקומות ההם היו ביד ישראל עד גלות הא"ץ. והנה בגרסאות שבשלשת הספרים (בתוספתא בספרי ובירושלמי) יש שנוים רבים בשמות הערים ובסדרן, אעפ"כ בשבתי שנָתַים ימים בארץ הבשן, בעז"ה הִכַּרְתִּי את כל המקומות בממלכת עוג מלך הבשן שהחזיקו בהם עולי בבל.

ונימרין. בארץ הבשן והגלעד למנשי יש ארבע מקומות אשר לשנים מהם קורין היום בשם נאמיר ושנים יִקָּראו בשם נימְרָה; ואחר עיון רב הבנתי כי נימרין הנזכרת בין הערים שהחזיקו עולי בבל היא זאת אשר כעת קורין לה נאמיר אֶל האווא (א) שמקומה במזרחית דרומית (במרחק 6 ½ קילומיטר) לעיר שוֹקְמְזֵיי שהערביים קורין לה שָׁעְ־מזסין.

בית סכל. כפי הגרסא אשר בירושלמי ובתוספתא. היא העיר אשר כעת קורין לה אוּסְלוּכא Uslucha ומקומה צפונה לבוצרא במרחק 18 קילומיטר ומזרחה למזיריב במרחק 47 קילומיטר. ומאן דגרים בית סוכות כהגרסא אשר בספרי ג"כ לא משתבש, וכונתו העיר אשר כעת קורין לה סוּכאפֵי Sukake שמקומה למערבה של בית סכל (אוּסְלוּכא) במרחק 10 קילומיטר (ב).

הערה (א) בעל תבה"א לא גמר בדעתו אם זאת העיר נימרין היושבת אצל כפר חאטין (אצל טבריא) או זאת בית נמרה אשר בנחלת שבט גד שהיא חרבה כעת וקורין לה תל נימרין ומקומה בעמק הירדן נכח יריחו. וחוקרי הארץ שבאו אחריו: נייבואיר והד"ר הילדסהיימר בחרו בנמרה של שבט גד שהיא נכח יריחו. ואין הכרח לכתור דבריהם, בשביל שהם לא שמו לב לדעת תנא דמתניתא היכי קאי. גם לא ידעו אשר בבית נמרה של גד ממילא החזיקו עו"ב בשביל שמקומה בארץ עמון ומואב שטהרה בסיחון, וזאת עמון ומואב הנזכר בתוספתא שהחזיקו עו"ב ולא צריך להזכירה פעם שנית.

הערה (ב) בעל תבה"א שחשב אשר בתרגום יב"ע בפ' אלה מסעי הגרסא בית סכל (ואני כבר הוכחתי כי שם צ"ל בית סבל) התפלא איך אפשר שהחזיקו עו"ב במקום שאצל חצר עינן. ובעל תבה"א אינו מפרש מקום בית סכל שהחזיקו עו"ב. נייבואר והילדסהיימר מקיימים גרסת הספרי בית סוכות ואומרים שהיא סכות של יעקב אבינו היושבת בעמק הירדן (למזרחו של הירדן), ושגו בזה יען כי סוכות וצפון ובית הרם ונמרה הן מארץ עמון ומואב שטהרה בסיחון, ועו"ב החזיקו בה ולא צריך להזכירה שתי פעמים בענין אחר.

רושם של המדינה הצפונית שכבש משה רבנו בעבהי״ המזרחי

קו המדה 1 : 1.200.000

חבר מאת יצחק גולדהאר. המצייר: אברהם גאנון. ליט. אייזיק צבי שילד.

ומלח דורבאי. זאת העיר אשר כעת קורין לה מְלִיחַת־שָׁרְקִי כלומר מְלִיחַת המזרחית (א). ונצטיין המקום הזה בתואר שרקי־דורבאי בשביל שיש בקרבת העיר הזאת עוד שליש ערים בשם מלח והן: למערבה—מליחת־עָלִי ומליחת־עֵין (במרחק 1/4 5 קילומיטר). ומערבית צפונית לעיר מלח דורבאי במרחק 1/2 11 קילומיטר יושבת העיר מליחת אֶל אַטאַש. ותנא דתוספתא (לפי גרסת הירושלמי) הודיע לנו שעולי בבל החזיקו בעיר מלח דורבאי היינו מלח המזרחית. מזה נראה כי התואר זרקאי נתנו לה הערביים שהתישבו בבשן וגלעד כמה מאות שנים לפני סידור המשנה. העיר הזאת יושבת צפונה לבית סוכות במרחק 7 קילומיטר וצפונית מערבית לבית סכל במרחק 13 קילומיטר (ב).

ויונקת. כמו הגרסא שהביא ד"ר הירש הילדסהיימר מהספרי העתיק הנמצא בבריטיש מוזיאום בלונדון. וכן גרסת הילקוט פרשה עקב (ג). זאת העיר אשר כעת קורין לה קוּנְיָא Kuniye ומקומה בנחל ואדי טַאַאל בבשן, והיא למערבה של בית סכל במרחק 21 קילומיטר ומערבה לבית סוכות 11 קילומיטר. והגרסא וקנת שאנו רואים בתוספתא ובירושלמי שביעית היא גרסא מִשְׁבֶּשֶׁת ע"י מעתיק טועה שלא ידע ממציאות עיר יונקת וְרָצָה לתקן וקלקל.

להראות כי הגרסא וקנת מְשֻׁבֶּשֶׁת, להוכיח כי עולי בבל לא קדשו את עיר קנת (הבצוּרה מימות משה רבנו) נוכל להביא ראי' מדברי אביי (ד) שפירש דברי הברייתא: הכי קאמר עד גמלא בגליל עד גדוד בעבר הירדן, היינו הערים שהיו מוקפות חומה בימי יהושע בן נון וכשעלו בני הגולה מצאו אותן (שלא נחרבו) קדשום בקדושת ערי חומה, אבל לא כלן, רק עד גמלא שבגליל (ה), ברם הערים המוקפות חומה מימות יהושע בן נון והן לצפון מגמלא שבגליל לא נקדשו מפני שהן מכזיב ולהלן. וכן בעבר הירדן המזרחי עולי בבל קדשו ערים מוקפות חומה מימות משה ויהושע, אבל רק אלה הערים היושבות על השטח המשתרע מנחל ארנון צפונה עד עיר גדוד (אשר כעת קורין לה יאדשוּ) (ו) הקרובה לנחל יבק שהוא הגבול הצפוני של עמון ומואב (ששהרו בסיחון)

הערה (א) כי השם שָׁרְקִ בלשון ערבי הוראתו מזרח; וְזַרְקָאִי כמו שָׁרְקִי, כלומר המזרחי.

הערה (ב) בעל תבה"א לא הזכיר את המקום הזה. נייבואֶיר כתב כי הוא קַלְעַת זֶירְקָא 25 קילומיטר למזרחית צפונית מרבת בני עמון Aman. ולפי דעת הד"ר הילדסהיימר הוא המקום Sir או Sar.

הערה (ג) הגרסא ויונקת ראיתי בילקוט שמעוני מדפוס פרנקפורט דארדר בשנת תס"ט וחד"ר הירש הילדסהיימר כתב כי הגרסא ויונקת ראה בילקוט כ"י מסלוניק.

הערה (ד) ערכין ל"ב ע"ב.

הערה (ה) גמלא שבגליל יושבת סמוך לגבול שהחזיקו עו"ב, וכעת לגמלא זאת קורין Malia והיא צפונה לכפר טרשא Terschicha וסמוכה לו.

הערה (ו) העיר גדוד שהערביים קורין לה יאדשוּ מכוונת בדיוק למזרחה של עיר יָגְבְּהָה (אשר כעת קורין לה רשוּבִיתא) וקרובה לה מהלך שעה אחת. ואין לתמוה לפי פירושו של אביי

והיא הגבול הצפוני של השטח השלם שקדשו עו"ב בעבה"י המזרחי ברם הערים המוקפות חומה מימות יהושע בן נון והן בארץ סיחון ועוג לצפון מגדוד, לצפון מנחל יבק, ערים כאלו לא נקדשו מפני שהן מגבול עמון ומואב ולהלן, וגם כאשר עולי בבל קדשו ערים רבות במדינת עוג מלך הבשן מטעם שהיא המדינה הצפונית הקיצונה וסמוכה לספר כמבואר לעיל, גם שם לא עלה בידם לקדש אף עיר אחת מאלה שהיו בצורות ומוקפות חומה מימות יהושע בן נון, בשביל שידעו כי סלכה, אדרעי, קנת וששים הערים הבצורות שבחבל ארגב נלקחו מיד ישראל (א) לפני גלות הארץ, והחזיקו בערי הפרזות שבארץ עוג, כדכתיב לבד מערי הפרזי הרבה מאד, ולא בכל ערי הפרזות החזיקו רק באלה שהיו ביד ישראל עד גלות הארץ (ב).

הֲרֵי כלל גדול הי' גנוז בדברי הברייתא ואבי' גלה אותו. והרביתי אֲמָרַי לבאר דבריו עד גמלא בגליל עד גדוד בעבר הירדן למען יֵדַע לְכָל חוקרי הארץ שבזמן הזה ולבאים אחרי כי הגרסא וקנת אשר בתוספתא ובירושלמי שביעית היא גרסא מְשֻׁבֶּשֶׁת, והגרסא ויונקת נכונה.

ורקם דחגרא. כגרסת הספרי (ג'). העיר הזאת יושבת בחבל ארגב והרומים היו קורין לה אַגְרַאֶינָא Agraena, את השם הרומי העתיקו הערביים ללשונם וקראו להעיר ההיא בשם דזשֶׁרִין והיהודים בזמן חכמי המשנה קראו לה רקם. ולפי שֶׁרֶקֶם זאת קרובה לעיר חגרא שהרומים קראוה Zorea והערביים קורין לה אֶזְרַא Ezra (ד) בשביל

למה אמרו בברייתא עד גדוד שלא נזכרה בכתובים ולא אמרו עד יגבהה הנזכרת בקרא, לפי שהערים יגבהה, עטרות שופן והדומות להן, אשר לפני מלחמת ישראל עם סיחון לא היו מוקפות חומה, ברם אחר המלחמה נבנו חומותיהן ע"י ישראל, אין להן דין ערי חומה כמו שאמרו בברייתא (ערכין ל"ג ע"ב): איש כי ימכור בית מושב עיר חומה שהוקף ולבסוף יָשַׁב ולא שישב ולבסוף הוקף, יכול אפילו הקיפוה ישראל (אחר שכבשוה וקודם שישבו) נאמר כאן חומה ונאמר להלן חומה מה להלן עכו"ם אף כאן עכו"ם. יכול אפילו הקיפוה עכו"ם לאחר מכן (לאחר שכבשוה ישראל) נאמר להלן חומה ונאמר כאן חומה מה להלן עכו"ם קודם לכן אף כאן עכו"ם קודם לכן, (וכדברי הברייתא הזאת אמר ר' יהושע בן לוי (מגילה ג' ע"ב) כרך שישב ולבסוף הוקף נידון ככפר), לכן אמרו עד גדוד בעבר הירדן לאשמעינן כי בשטח עמון ומואב שטהרו בסיחון שהחזיקו בו עו"ב, בשטח זה קדשו בקדושת ערי חומה רק את הערים שהקיפום עכו"ם עוד לפני מלחמת ישראל עם סיחון, ועיר גדוד היא הצפונית, היא הקיצונה שבהן.

הערה (א) בלי ספק ע"י בן הדד וחזאל מלכי ארם.

הערה (ב) אחר הדברים האלה שנאמרו כמה פעמים, אין מקום לשאלה למה עיר זו קדשו עו"ב ואת העיר הסמוכה לה לא קדשו.

הערה (ג) וגרסא כזאת יש גם בתוספתא דפוס ערפורט, אולם בתוספתא דפוס ווין הגרסא ורפיח דחגרא כגרסת הירושלמי.

הערה (ד) בלשון ערבי השם חגרא הוראתו אבנים. העיר נקראה כן ע"ש שהיא יושבת בחבל ארגב בקרן מערבית דרומית שלו. חגרא דמתניתין נגזר מהשם ארגב דקרא, וגם הוראתם של שני השמות שוות, כי שניהם מורים על רגבי אבן רב המסוזרים על פני הארץ. להעיר קראו

זה נקראה רקם דחגרא. וזאת רקם המזרחית (א) שעליה אמר ר' יהודה (במתניתין פ"ק דגיטין) מן הרקם למזרח ורקם כמזרח ועל רקם זאת אמרו במשנה (נדה פ"ז מ"ג) כל הכתמים הבאים מרקם טהורין וכו'. ועל העיר הזאת כיון הרמב"ם ז"ל (בהלכות תרומות פ"א ה"ז) באמרו איזו היא ארץ שהחזיקו בה עו"מ מרקם שהיא במזרח א"י עד הים הגדול.

ומאן דגרים רפיח דחגרא. (כגרסת הירושלמי) כונתו על עיר רָפָה Rafe. שיוסיפוס הזכירה בשם Raphen. ומקומה אצל הדרך הגדולה ואצל מסה"ב דמשק־מזריב. וקראו לה רפיח דחגרא בשביל שהיא קרובה לעיר הגרא Ezra. ושליש העיירות הללו רפיח, חגרא ורקם יושבות על קו ישר הנמשך מן רפיח למזרחית צפונית דרך חגרא עד רקם. והמרחק (13 קילומיטר) אשר מרפיח עד הגרא שוה להמרחק אשר מחגרא עד רקם (ב).

יגר שהדותא. כפי הגרסא אשר בתוספתא ובירושלמי שביעית. לעיל בגבולי הצפוני והמזרחי של המדינה שכבש משה רבנו כבר מבואר אשר מקצה הצפוני של חבל ארגב, הגבול הצפוני של מנשה נמשך עוד הלאה מזרחה מרחק 35 קילומיטר דרך כר נרחב אשר כעת קורין לו אַרְד אל פֶדַאְיֶין Ard el Fedajen עד הכפר שהערביים

חגרא כשם המחוז. והערביים לחבל ארגב קורין לֶיְדְשַׁא. ושם זה נגזר מן חגרא בהמיר אות ר' באות ל' ושמו אותה בראש התיבה. ואות ג' מבטאים כמו ד"ש.

הערה (א) כי גם בקצה הנגב ליהודה היו מקומות אחרים בשם רקם כמבואר לעיל פ"א וכמו שכתבו התוספות נדה נ"ו ע"ב דטובא רקם הוו, וכן אמרו בתוספות גיטין ב' ע"א.

הערה (ב) בעל תבה"א כתב כי רקם דחגרא לפי גרסת הספרי היא קדש נפתלי, כי קֶדש כמו קֶדֶש וְקֶדֶש מתרגמינן רקם. ולפי שיש אצל פמיים עיר בשם חאדשאר לכן קֶדש נפתלי נקראה רקם דחגרא עכ"ל. המחברים שבאו אחריו לא קבלו דבריו. נייבואיר והילדסהיימר שניהם אמרו כי רקם דחגרא היא פיטרא בהר שֵׂעִיר, ומעקיצת השאלה היתכן שעולי בבל החזיקו בעיר בהר שעיר (במקום אשר גם עולי מצרים לא החזיקו), הם מגינים על דבריהם בזה שיוסיפוס כתב בקדמוניות שלו כי המקום (בהר שעיר) אשר לפנים נקרא Arce בימי יוסיפוס נקרא פיטרא. ושני המחברים האלה מביאים מספרי איזיביוס והירונימוס אשר ארקם היא פיטרא של יוסיפוס ופיטרא הוראתו סלע חזק, והשם הגרא בלשון ערבי הוראתו אבנים, מזה הוכיחו כי עיר פיטרא בהר שֵׂעיר היא רקם דחגרא דספרי. אבל בזה לא חזקו רפיון דבריהם כי אף שיוסיפוס, אייזיביוס והירונימוס יאמרו בפירוש שבארץ אדום יש עיר בשם רקם ואף אם היו שָׁם עשרים עיר בשם רקם, הבעבור זה נאמר שעו"ב החזיקו בעיר שבארץ אדום, שהש"י אמר לישראל אל תתגרו בם כי לא אתן לכם מארצם מדרך כף רגל. והנביאים שתקנו תו"מ בבבל, וחכמי ישראל שתקנו תו"מ במצרים ובעמון ומואב (שלא טהרו) ובאדום לא תקנו. מפני מה, בשביל שכבר נבא ירמיה (ירמיה מ"ט) שתקב"ה נשבע כי לשמה לחרפה לחרב ולקללה תהי' בצרה וכל עריה לחרבות עולם וכו' וכן הי' וכך מצבן עד היום הזה, ואיך יעלה על הדעת לומר שהנביאים האחרונים החזיקו בעיר שהיא בחו"ל, שהיא במדינה שהקב"ה גזר עליה שממון נצחי, לא כן בעמון ומואב: במואב כתיב ושבתי את שבות מואב באחרית הימים. ובעמון כתיב ואחרי כן אשיב את שבות בני עמון. ודבר הש"י יקום לעולם והישוב לא חדל שָׁם.

והרא פשיטא שאלתיה דרבינו רדב"ז ז"ל ששאל (בספרו יקר תפארת) למה לא תקנו חכמי ישראל תו"מ באדום כמו שתקנו בעמון ומואב, ע"ש.

קורין לו אֶל אַטֶבֶּי el Atebe. ומשם קו הגבול יפנה הנגבה להיות גבול מזרח ועובר על פני המזרח של כפר אַרְפָּא (א) שהערביים קורין לו תל פארא ובמהלכו הלאה הנגבה עובר על פני המזרח של הר הגלעד למכיר אשר כעת יקרא הר הדרוזים, היינו על פני המזרח של ראשי ההרים: תל-אדשילאד (גִלעָד), שִׁיגארא ואוּשְׁדוּך הסמוכים זה לזה (בין הר להר רק שני קילומיטר) (ב). השטח שבין ראשי ההרים שיגארא ואושדוך זה מקום יגר שהדותא הנזכר בתורה, והעיר אום־אושדוך היושבת בנחל וארי אויון-חאנים בין הר שיגארא ובין תל אושדוך היא עיר יגר שהדותא הנזכרת בתוספתא שעולי בבל קדשו אותה בשביל שבני מנשה ישבו בה עד גלות הארץ (ג). אולם את העיר תִּשְׁבֶּה שהיא עירו של אליהו הנביא, היא העיר שהערביים קורין לה שוּהְבָּא Schuhba (ד) והיא קרובה ליגר שהדותא, אותה לא קדשו עולי בבל בשביל שיצאה מיד ישראל שָׁנִים רבות לפני גלות הארץ. ומטעם זה הניחו עולי בבל את הערים סלכה, עשתרות ואדרעי גם לא קדשו את קנת המוקפת חומה מזמן עוג מלך הבשן, וכן מהששים הערים הבצורות שבחבל ארגב לא קדשו אף אחת מהן, לפי שיצאו מיד ישראל לפני גלות הארץ.

ויבקא, כפי הגרסא אשר בתוספתא ובירושלמי שביעית. זאת העיר אשר כעת קורין לה הִיבִּיקָא, ומקומה בקצה המזרח של הר הגלעד למכיר (כעת הר הדרוזים), נגבה לגַלְעַד והמצפה במרחק 25 קילומיטר וצפונית מזרחית לסלכה במרחק 17 קילומיטר. נוכל להבין כי העיר הזאת בימי משה רבנו כבר היתה בנוי' ומיושבת, לכן בא הכתוב (דברים ג' בנחלת הראובני והגדי) לבאר ועד יבק הנחל כדי שלא נטעה להשוב שגבול בני גד הגיע לעיר יבק (היא יִבְקָא) שמקומה בתוך נחלת מנשה. וליתר באור הוסיף הכתוב תיבות

הערה (א) את כפר ארפא הזכיר יוסיפוס במלחמות היהודים ספר ג' סוף פ"ג באמרו כי ממלכת אגריפוס השני התפשטה לארכה מכפר ארפא עד עיר יוליא אצל הירדן.

הערה (ב) גם שֵׁם המצפה נשאר שָׁפָּה, כי לרגלי הר אַדשִׁילאד גַלעַד יושבת העיר שקורין לה אֶל־מוּשֶׁנֶיף, היא המצפה (בהא הידיעה). נראין הדברים כי שלשת השמות (שבהם ארבע תיבות) שיעקב ולבן קראו לשטח אחד, בני מנשה הטילו על ארבעה מקומות שבשטח ההוא ומהם קבלו העמים והערביים שבאו אחריהם. לאחד קראו אדשילאד הוא גלעד, לַשֵּׁנִי אֶל מוּשֶׁנֶיף זאת המצפה (של יפתח) לשלישי שִׁיגַאַרָא הוא יְגַר ולרביעי הנשען אצלו קראו אוּשְׁדוּך זה שהדותא.

הערה (ג) המקום יגר שהדותא נעלם מידיעת המחברים שקדמוני. בעל תבה"א כתב כי לפי דעתו זאת העיר סוף שאצל דושיראס כי סוף כמו צוף, והשם צוף דומה למצפה. נייבואיר כתב כי השם יגר שהדותא הוא התרגום הארמי של השם גלעד (מאי קמ"ל ?). ד"ר הירש הילדסהיימר כתב חוות דעתו שהמקום הזה בהרי סַאלְחַ, ועוד מביא הד"ר הילדסהיימר דעת החכם צונץ אשר יגר שהדותא היא העיר אשר בזמן הרומים נקראה גאראזו והערביים קורין לו גרש (דשיראס) כי דשיראס (לפי דעתו) דומה במבטא להשם יגר שהדותא; ואין להאריך בדבריהם.

הערה (ד) ולעיל (דף כ"ט) מבואר כי העיר שהערביים קורין לה שוהבא (הקרובה ליגר שהדותא) היא תשבה עיר של אליהו הנביא.

גבול בני עמון ללמד כי לבני גד הי' נחל יבק זה שהוא גבול בני עמון ולא הנחל שבחלק מנשה שהעיר יַבְקָא (כעת Hibika) יושבת בתוכו (א).

ונחלא דזרד. כך היא הגרסא בספ"י, בתוספתא ובירושלמי. לעיל בגבול המזרחי של עבה"י כבר דברתי אודות הנחל הזה. הוא הנחל היורד מאחד ההרים הגבוהים שבגלעד למכיר מהר דשֶׁיפְנֵי Dschefne, והולך ומתגלגל הנגבה לאורך המזרח של הישוב בין הר הגלעד ובין מדבר בני קדם. לנחל זה הערביים קורין בשם ואדי ראדזיל ושמו מוכיח עליו שהוא נחלא דזרד הצפוני הנזכר בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל. גם שֵׁם העיר מלח-זרד (אשר על שפת הנחל הזה) מוכיח כי לפָנים הנחל נקרא בשם זרד ולעיר קראו מלח-זרד והערביים שִׁנו את שמה וקראו לה מלת זרד.

המחברים שקדמוני מבלי לבקש השבונות רבים החליטו שעולי בבל החזיקו בנחל זרד הנזכר במסעות האחרונות של בני ישראל. ואני כבר הוכחתי כי הנחל העמוק אשר כעת יקרא ואדי אל חֶסִי השוטף בין ארץ אדום ובין ארץ מואב הוא נחל זרד שבכתובים. כי על שפת הנחל הזה בצדו הצפוני אצל המעברה שהדרך מתפל לחצרות (הַגְנוֹרָ) עוברת אותו, שם יש עיר בשם דְזֶרְדִיָא. מזה נראה כי הנחל נקרא זרד כשם העיר הזאת. ומן המעברה ההיא למזרח עד המקום שבני ישראל עברו אותו הנחל יקרא בשם ואדי זֶרְדִיָא שהוא ג"כ שארית מהשם זרד. ואצל המעברה שעברו בני ישראל, שָׁם הנחל יקרא כעת ואדי רוטֵייא כשם העיר אשר על שפתו הצפוני אשר בזמן המתרגם יונתן נקראה בשם טרויא כי בספר דברים ב' בפסוקים י"ג וי"ד התיבות נחל זרד תרגם נחל טרויא. א"כ ברור הדבר שהנחל אשר כעת יקרא ואדי זֶרְדִיָא והחלק העליון שלו יקרא בשם ואדי רוטֵייא (טרויא) הוא נחל זרד שבכתובים שהוא מנגב לנחל ארנון במרחק 70 קילומטר וביניהם ארץ מואב שלא טהרה בסיחון, היתכן שעולי בבל החזיקו בנחל המגביל ארץ אדום מארץ מואב שלא טהרה, בנחל הרחוק 70 קילומטר לחוץ מגבול כיבוש עולי מצרים, בנחל המגביל שתי ארצות נכריות (ב).

וטרכונא דנימרא דבתחום בוצרא, כגרסת הספרי (ג).

הערה (א) בעל תכה"א, גייבואיר והד"ר הילדסהיימר אמרו כי יבקא הנזכר בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל הוא נחל יבק הנזכר בתורה. כי שלשת המחברים ההם לא ידעו אשר מלבד נחל יבק שהי' גבול בני עמון יש עוד עיר יבקא קרוב למקצוע צפונית מזרחית של כיבוש משה רבנו. גם לא ידעו תנא דמתניתא היכי קאי.

הערה (ב) המחברים שקדמוני החזיקו בדעה זרה כזו בשביל שהם ידעו משתי ערים בשם בית לחם, משתי ערים בשם קָדֵשׁ ומשתי ערים בשם צפת, אבל מעולם לא עלה על דעתם שיש עוד בא"י שני נחלים בשם גרר ושני נחלים בשם זרד. שתי ערים בשם חשבון וערים אחדות בשם צידון.

הערה (ג) בירושלמי שביעית פ"ו הגרסא וטרכונא דמתחם לבוצרא, ובתוספתא שביעית פ"ד הגרסא וטרכתא דמתחם לבוצרא. טרכתא הוא טרכונא.

בישם טרכוניטים היונים והרומים קראו לחבל ארגב הנזכר בתורה היינו להמחוז המכוסה ברגבי אבן שֶׁקָאו אותם הרי שרפה המתנשאים ישמה, הוא המחוז שהערביים קורין לו לְידְשַׁא Ledscha. אולם חכמי המשנה בישם טרכונא קראו לא רק לחבל ארגב אלא גם להר הגלעד ולסעיפיו הנמשכים מסלכה מערבה בַּאֲכָה נימרא עד בוצרא, כנראה מדברי הספרי: וטרכונא דנימרא דבתחום בוצרא. ומתחום נימרא עד תחום בוצרא אין טרכונא אחרת זולתי סעיפי הָרֵי הגלעד המתרוממים לאלף מיטר ומעלה (א).

משקא. נזכרת רק בספרי. העיר הזאת יושבת בחלק הדרומי של הר הגלעד למכיר על שפת נחל בוטם, 7 קילומיטר מנגב לסלכה, ובעת הערביים קורין לה חורבת אֶל מִישקיק (ב). ממנה הנגבה עד קצה הרי עֵפֶר אשר בעת יִקְרְאוּ Tulul Refaiyat (ג) יש מרחק 18 קילומיטר. ומשם הנגבה מדבר קֶדֶם משתרע גם על פאת נגב של הגלעד למכיר.

וחשבון. לא זאת חשבון עיר סיחון מלך האמורי שנתנה לראובני אבל תנא דמתניתא קאי בעיר חשבון אחרת היושבת בחלק הדרומי של הגלעד למכיר מנגב לסלכה במרחק 3 ½ וצפונה למשקא במרחק 5 ½ קילומיטר, ובעת הערביים קורין לה תל-אֶל-חַבִּס. ובשם של המקום הזה התיבה אֶל איננה סימן הידיעה אבל אות ל' באה תמורת נ' כדרך לשון ערבי להחליף אותיות אלו. כנראה הערביים שישבו שם לפני אלפים שנה קראו לה חַסְבְּ־אַן שהוא השם חשבון העברי וברבות הימים ישנו מקום האותיות והמירו נ' בלמד ותמורת חַסְבְּ־אַן יצא להם אל-חַבִּס (ד).

הערה (א) בעל תבה"א אחר שהגיד לנו את כל השערותיו אודות המקום הזה בא למסקנא כי טרכונא דמתחם לבוצרא הוא המחוז הגדול חבל ארגב אשר בבשן. ולא דק בלישנא דתלמודא טרכונא דמתחם לבוצרא, ולא כולא טרכונא. ועוד איך יאמר על חבל ארגב שהוא מתחם לבוצרא כאשר אנו רואים המרחק מחבל ארגב לבוצרא 36 קילומיטר.

גם נייבואיר כתב שהכונה על כל מחוז טרכוניטים. והוסיף עוד וכתב כי מחוז טרכונא משתרע צפונה עד דמשק ולצד דרום מגיע עד בוצרא. דבריו אלה הם נגד המציאות, כי מהקצה הצפוני של טרכונא עד דמשק יש מרחק 35 קילומיטר, ומהקצה הדרומי שלו עד בוצרא יש מרחק 36 קילומיטר. ואיך יפרש לפי המציאות דברי הירושלמי: טרכונא דמתחם לבוצרא. ומי לא יבין דבריהם שכונתם דוקא זה החלק של טרכונא שאצל בוצרא ולא כל טרכונא. ואיפה זה החלק של טרכונא המגיע לתחום בוצרא? ע"כ אנו צריכים לומר שרז"ל להר הגלעד של מכיר (כעת הר הדרוזים) קראו ג"כ בשם טרכונא. ודברי הספרי מזהירים ומראים לנו את המקום הזה בדיוק: „טרכונא דנימרא דבתחום בוצרא", היינו ההרים והגבעות הנמשכים מן נימרא למערב עד בוצרא.

הערה (ב) המחברים שקדמוני לא הזכירו את העיר הזאת.

הערה (ג) לעיל כבר אמרתי כי מאד קרוב הדבר אשר ההרים תולול רֶפַעְיָאת נקראו על שם עֵפֶר ראש בית אב למנשי.

הערה (ד) המחברים שקדמוני כתבו שהכונה על חשבון עיר סיחון, אבל המחברים ההם

מכותא. העיר הזאת נזכרת רק בספרי. המצב הגיאוגראפי של העיר הזאת הנרשמה בדברי רז"ל אצל טרכונא דנימרא דבתחום בוצרא, אחר מישקא וחשבון העיר אותי לחשוב שמקומה צריך להיות אצל בוצרא, ובן מצאנוה משמאל לבוצרא (במרחק 5 קילומיטר) בקצה המערבי של טרכונא דנימרא, במקום שנחל דְהַאֶבִּי נופל בנחל חַמִּנָּא; כעת קורין לה אום־כַּתַּת והיא חרבה (א).

ואחר שנראו (בארץ עוג) שלש עשרה עיירות בודדות ושני מחוזים קטנים (ב) הנזכרים במשנה (ג) שבהן החזיקו עולי בבל, מטעם שהם סמוכים לספר ובני מנשה ישבו בהם עד גלות הארץ, אמרתי להודיע חות דעתי, כי המשנה "תחום א"י שהחזיקו עו"ב" שהזכירה רק חמשה עשר המקומות הללו ולא יותר היא משנה ראשונה שנשנית טרם שנתברר לחכמי ישראל שיש בארץ הבשן עוד עיירות שהחזיקו בהן עולי בבל. אבל במשנה אחרונה (ד).

מתוך שכתבו את ספריהם בחפזון גדול לא שמו לב לדעת כי חשבון עיר סיחון נכללת בעמון ומואב הנזכר בתוספתא בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל, וזה עמון ומואב שטהרו בסיחון שהחזיקו בהן עו"ב ולא הניחו שם אף צעד אחד. כמה דתנינן (תוספתא שביעית פ"ז) רשב"א אומר איזהו הר שבעבר הירדן כגון חרים (אשר כעת יקרא חֵימַר Dschebel Chemar ומקומו 11 קילומיטר למזרחה של עיר סאלט). וכגבוה אלו ההרים אשר בסביבות עיר יָגְבְּהָה והם מנגב להר חרים וסמוכים לו. גדוד וחברותיו הם ההרים שבסביבות עיר גדוד־ייַאדשוז וכעת קורין להם הרי ייארשוז שהם מזרחה להרים חרים וכגבוה־יגבהה. שפלה שלה: (של עבה"י) חשבון וכל עריה אשר במישור דיבון ובמות בעל ובית בעל מעון. (ובירושלמי שביעית פ"ט מובאה תוספתא דא ושם מסיים וכן כיוצא בהן). עמק שלה: כגון בית נמרא, רמתה וחברותיה. מי לא יבין שבתיבת וחברותיו שאחר שמות ההרים, ובתיבת וחברותיה שאחר שמות ערי העמק, ובתיבות וכן כיוצא בהן שהוסיפו אחר שמות ערי המישור הראו לנו לדעת שבכל השטח של ארץ עמון ומואב שטהרו בסיחון מנחל ארנון עד נחל יבק, פירות שביעית שנשארו אחר זמן הביעור אסורים לאכל כמו משדות אשר בסביבות ירושלם, כי עו"ב החזיקו בכל השטח של עמון ומואב שטהרו בסיחון ומאומה לא הניחו שם. וזה עמון ומואב הנזכר בתוספתא פ"ד דשביעית בתחום א"י שהחזיקו עו"ב, ובמדינה זאת נכללה גם חשבון עיר סיחון, אבל עיר חשבון זו הנזכרת בתחום שהחזיקו עו"ב יחד עם טרכונא דנימרא דבתחום בוצרא אחר עיר משקא ולפני עיר מכותא—היא חשבון אחרת היושבת במקצוע דרומית מזרחית של ממלכת עוג מלך הבשן בנגב הר הגלעד למכיר, ועו"ב קדשו אותה בשביל שידעו כי בעיר הזאת בני מכיר ישבו עד גלות הארץ.

הערה (א) המחברים שקדמוני לא דברו אודות העיר הזאת.

הערה (ב) שני המחוזים הקטנים הם טרכונא דנימרא ונחלא דזרד הצפוני.

הערה (ג) בתוספתא שביעית פ"ד ובברייתא דספרי סוף פ' עקב.

הערה (ד) המשנה שבתוספתא ע"ד העיירות שבתחום גיתו (ס"א נייא) ושבתחום סוסיתא היא משנה אחרונה אף שהיא סדורה לפני המשנה תחום א"י שהחזיקו עו"ב. כנראה מלשון המותרות (בראשונה) ונאסרו. הרי התוספתא כמעט בפירוש אומרת שמקודם לא נתברר אם החזיקו עו"ב בעיירות שבתחום גיתו (נייא) ולבסוף נאסרו כי נתברר להם שהחזיקו בהן. אולם ע"ד העיירות

כתבו ע"ד העיירות בתחום גיתו (א) בארץ עוג, שהיו מותרות בראשונה ואח"כ נאסרו וע"ד העיירות החייבות במעשרות בתחום סוסיתא (בארץ עוג); ובענ"ד אמרתי אשר בשביל שאח"כ נתברר לחכמי המשנה כי גם העיירות הללו היו ביד ישראל עד גלות הארץ ועו"ב קדשו אותן, לכן מבלי לשנות סדר המקומות שבמשנה הראשונה: תחום א"י שהחזיקו עולי בבל וכו' הוסיפו עוד מה שנתברר להם מהעיירות שבתחום גיתו (נייא) שהיו מותרות ונאסרו, ומהעיירות החייבות במעשרות בתחום סוסיתא, אשר בראשונה חשבו שהן פטורות.

עתה גמרתי בדעתי לבאר בתחילה ארבעת המקומות הדרומיים האחרונים שבתחום א"י שהחזיקו עו"ב היינו עמון ומואב, רקם גיאה, גניא דאשקלון והדרך הגדולה ההולכת למדבר, ואח"כ אשוב לדבר על אודות העיירות שבתחום גיתו (נייא) ושבתחום סוסיתא.

עמון ומואב. כפי הגרסא אשר בתוספתא. זאת עמון ומואב שטהרה בסיחון היא הארץ המשתרעת מארנון ועד היבק ועד הירדן. כי רק את ארצו ארץ סיחון שירש מאביו, היא ארץ האמורי אשר מצפון לנחל יבק עשה הש"י חולין לפני ישראל (ב) לכן עו"ב הניחו אותה ולא החזיקו בה. לא כן ארץ עמון ומואב שטהרה בסיחון שהיתה בהבטחה ונכללה בהאומות קניזי וקדמוני (ג). ומשה רבנו כבשה כיבוש גמור בירושה וישיבה לכן

שבתחום סוסיתא התוספתא לא אמרה כזאת בפירוש (בראשונה היו פטורות ואח"כ נתחייבו) לכן פירשה ר' מנא באמרו: (ירושלמי דמאי פ"ב) הדא דאת אמר (שחשבו רק עיירות אלה בתחום שהחזיקו עולי בבל) בראשונה אבל עכשיו יש סוסיתא (כלומר יש גם בתחום סוסיתא) עיינוש ועין-תרא וכו' שנודעו כי גם הם חייבות במעשר.

והמשנה האחרת שבתוספתא זו: תחום א"י שהחזיקו עו"ב וכו' המוכרת חמשה עשר מקומות בארץ עוג שהחזיקו בהן עו"ב והנך דבתחום גיתו ודבתחום סוסיתא לא קחשיב שמע מינה משנה ראשונה היא. כי רק במשניות שנסדרו ע"י רבה"ק לא אמרינן אין סדר למשנה בחדא מסכתא (כנראה מדברי התוספות ב"ק ק"ב ע"א ד"ה אין סדר למשנה), ברם בתוספתות ובריייתות אמרינן אין סדר למשנה אפילו בחדא מסכתא.

הערה (א) בתחום גיתו היא הגרסא בתוספתא שלפנינו. ובעל אור חגנוז גורס בתחום נווי (זו נייא שבירושלמי) ושתי הגרסאות אמתיות כמו שיבואר להלן.

הערה (ב) כמו שאמרו בירושלמי שביעית פ"ו; א"ר תנחומא כתיב החל רש לרשת את ארצו נתתי את ארצו חולין לפניך. ע"ש. ובמלחמת עוג כתיב ועשית לו כאשר עשית לסיחון מ"ך האמורי שמעינן מינה אשר גם ארץ עוג נהוגה להם בלי חיוב המצוות התלויות בארץ, אבל מפני שארץ עוג סמוכה לארץ ארם בשביל זה עו"ב החזיקו שם בהערים שהיו ביד ישראל עד גלות הארץ להעלותן על מדרגת קדושת א"י כדי לעשות זכרון להכיבוש שנעשה ע"י משה רבנו.

הערה (ג) כרבי דאמר (ירושלמי שביעית פ"ו) אשר קניזי וקדמוני הם מואב וראשית בני עמון, ובמסכת ב"ב נ"ו ע"א הביאו אשר ר' יהודה אומר על קניזי וקדמוני שהם עמון ומואב.

החזיקו בה עולי בבל. וכל המצוות התלויות בארץ: ביכורים תו"מ ושביעית (א) וכו' נוהגות בעמון ומואב שטהרה בסיחון (מארנון עד היבק) כמו בארצות יהודה והגליל.

ורקם גיאה. מתרגומו של אונקלוס נודע לנו כי רקם גיאה הוא המקום קָדֵשׁ ברנע הנזכר בתורה. ולעיל בגבול נגב של א"י דברתי אודות המקום הזה שהוא בתוך מדבר פארן כדכתיב (במדבר י"ג) ויבואו אל משה ואל אהרן ואל כל עדת בני ישראל אל מדבר פארן קדשה.

יהודה ושמעון בהורישם את הכנעני מארץ הנגב הגיעו בכיבושם עד קדש ברנע. ובארץ הנגב הלזו החזיקו עולי בבל בכל מה שכבשו עולי מצרים כמה דתנינן (בתוספתא שביעית פ"ד): סמוך לעמון ומואב ולארץ מצרים שתי ארצות הן או נאכל ונעבד או לא נאכל ולא נעבד.

וגניא דאשקלון. מן רקם גיאה עולי בבל לא הוליכו את הגבול לעצמון ולנחל מצרים כי גם עולי מצרים לא הספיקו לכבוש את המחוז אשר במקצוע מערבית דרומית. מאשקלון בואכה עזה והלאה כל הנוה שבגרר-גרדיקי עד נחל מצרים כמבואר לעיל. ועולי בבל מתחו את קו גבול כיבושם כמו שהי' מתוח בגמר כיבוש עולי מצרים בימי חזקיהו (ב) היינו בקו ישר הנמשך מקדש ברנע עד חומת אשקלון (ג). ברם עולי בבל

הערה (א) ומתניתין פ"ט דשביעית: שלש ארצות לביעור דקחשיב ארץ עבה"י שדין שביעית נוהג בה אין כונת המשנה על כל ארץ עבה"י שכבש משה רבנו, ברם על עמון ומואב שטהרה בסיחון, כמה דתנינן (בתוספתא שביעית פ"ז) רשב"א אומר איזהו הר שבעבר הירדן כגון חרים וכגבוה גדור וחברותיה (וכבר בארתי שהם סמוכים לרבת בני עמון היינו שהם אצל הגבול של שארית בני עמון). שפלה שלה חשבון וכל עריה אשר במישור דיבון ובמות בעל ובית בעל מעון. עמק שלה בית נמרא רמתא וחברותיה. (כל המקומות האלה הם מארץ עמון ומואב שטהרה בסיחון). ובירושלמי שביעית פ"ט הובאה התוספתא הזאת בגרסא אחרת: איזהו הר שבעבר הירדן כגון הרי מכוור וגדור וכן כיוצא בהן. וכבר הוכחתי אשר הרי מכוור מצפון לנחל יבק בארץ האמורי כלומר בארץ סיחון שירש מאבותיו ולא מארץ עמון ומואב. ברם בירושלמי הגרסא משובשת ע"י מעתיק טועה שחשב כי ההרים שהזכיר רשב"א בתוספתא שביעית פ"ז המה ההרים שהזכירם רשב"א בתוספתא ר"ה לענין המשואות. אולם באמת הרי ביעור לחוד והרי משואות לחוד.

הערה (ב) לכבוש ערי פלשתים בירושה וישיבה החל עוזיהו, דכתיב בו ויבנה ערים באשדוד ובפלשתים (דבה"י ב' כ"ו); וחזקיהו גמר את הכיבוש הזה, כדכתיב הוא הכה את פלשתים עד עזה וכו' (מלכים ב' י"ח).

הערה (ג) המתבונן בקו ישר המתוח מרקם גיאה לגיניא דאשקלון (הנראה ברושם דכל א"י) יראה אשר רקם הצפונית וחגר (ברד-חלוצה) מקומן מן הקו ולפנים היינו בתוך א"י המקודשת גם ע"י עולי בבל, ובכל זאת אין להקשות על זה מדברי הגמרא (גיטין ד' ע"א) ואמר אביי בעיירות הסמוכות לא"י ומובלעות בתחום א"י עסקינן וכו' דמשמע שרקם וחגר רק סמוכות לגבול א"י ואינן מובלעות בתוך א"י, כי באמת כוונת דברי אביי בעיירות הסמוכות לא"י היינו

בלכתם בגבול ההוא בחצצרות התרועה ובתודות, בהגיעם לחומת אשקלון פסקו את קידושם והניחו את העיר ואת תחומה המזרחי עד חומת העיר שבצד צפון אשר שם דגנות הפירות של העיר הזאת. המה גניא דאשקלון שקדשו עו"ב אחר שפסחו על העיר ועל תחומה שבצד מזרח. כמו שאמר ר' אחא בר יעקב בשם ר' זעירא (א) מן מה דתני וגניא דאשקלון הדא אמרה אשקלון (עצמה) כלחוץ, היינו להוין מחזקת עו"ב.

תוכן הדבר הזה נודע לחכמי ישראל בימי רבי ובית דינו (ב) אבל במשך זמן רב קודם לרבי הי' להם ספק אודות אשקלון ותחומה. כי אחר שהיתה קבלה בידם שבדרום א"י החזיקו עו"ב בגבול שכבשו עולי מצרים, חשבו אשר מן מה דתני וגניא דאשקלון הדא אמרה אשקלון עצמה כלחוץ יכול להיות לחוץ גם מכיבוש עולי מצרים, ומספק החמירו בגזירת הטומאה באשקלון ובמחוז שלה. זה שאמרו (ג) בראשונה היו אומרים מקבר גדול (שאצל חומת אשקלון ממזרח) ועד יגור (ד) (גבעת תקרא חורבת Jarze שהיא מזרחית דרומית לאשקלון 7 קילומטר) ועד גוב (אשר בעת קורין לה דשורא) (ה) ועד תרעין שהיא מזרחית צפונית לגוב במרחק 14 קילומטר. בימי קדם נקראה שַׁעֲרַיִם ונזכרת בדרך מנוסת הפלשתים במות גלית ובזמן בית שני קראו לה תַּרְעִין היא שַׁעֲרַיִם בהעתקה ארמית (ו); על שלשת הקוים האלה (המגבילים שטח כעין משֻׁלש יכיל בתוכו בערך 36 קילומטר מְרֻבָּעִים) בראשונה אמרו שהן טמאין ונמנו עליהן חכמים (רבי ובית דינו) וטהרום כי מעדותו של ר' פנחס בן יאיר נודע להם אשר רק עולי בבל בשביל תקנת עניים הניחו אותם, אולם החזיקו כבוש בירושה וישיבה את העיר עם השטח ההוא.

ועל דבר הקבר הגדול הנזכר בתוספתא, צריך להעיר אשר אצל עיר אשקלון

הסמוכות למחוז של הישיבות ובתי דינים (ולא בתוך המחוז) ומובלעות זה כפר לודים שהוא בתוך מחוז הישיבות וכן אמרו בתוספות (גיטין דף ב' ע"א ד"ה ואשקלון כדרום) ואמר ר"י (ולא כתבו ונראה לר"י) דאפילו בצד א"י צ"ל בפ"נ וכו' לפי שהוא בסוף הגבול ורחוק מעיקר ישוב א"י ומופלג מן הישיבות ובתי דינים. וכן יש לתרץ גבי אשקלון וגבי רקם וחגר וכו'.

הערה (א) ירושלמי שביעית פ"ו.

הערה (ב) מפי ר' פנחס בן יאיר. תוספתא אהלות פי"ח וירושלמי שביעית פ"ו.

הערה (ג) תוספתא אהלות פי"ח.

הערה (ד) נוראות נפליתי מדברי הגר"א ז"ל שגורס ועד יגור ועד גוב ועד תרעין, ונפשי יודעת מאד אשר הגרסא הזאת אמתית כי מסכמת עם המציאות כמבואר בזה.

הערה (ה) בור בעברי—יקרא דשורא בלשון ערבי. זאת גוב שבה היו מלחמות ישראל עם פלשתים. צריך להבין אשר ספק טומאה הי' על השדות המשתרעות במזרח אשקלון ונוגעות בצד מזרח של גוב אבל לא הי' ספק על הגנות המשתרעות מהקצה הצפוני של אשקלון ונוגעות בקצה הדרומי של גוב. כי הגנות הללו הם גיניא דאשקלון שבהם החזיקו עולי בבל.

הערה (ו) ולעיל בפ"ז בתא"י מקום מלחמת דוד עם גלית דברתי באריכות אודות שַׁעֲרַיִם.

במרחק מאה מ״טר מקיר החומה מזרחה יש מקום מגבל. מאה ועשרים מ״טר ארכו (מצפון לדרום) ותשעים מ״טר רחבו; בְּתָוֹךְ עומד אילן גדול עתיק; להמקום הזה הערביים קורין וֻלִי Wuli—קבר של אחד קדוש. ואני אומר כי זה מקום קבורת שמונה עשר אלף יהודים שנפלו חללי חרב שנים אחדות לפני חורבן בית שני בעת שצבאו על אשקלון עם שרי החיל ניגיר הגלעדי סילאס הבבלי ויוחנן הנזיר. שם מקום קבורתם שהיהודים קראו לו קבר גדול.

והדרך הגדולה ההולכת למדבר. שָׁנִים רבות נכספתי לדעת ע״ד איזו דרך אמרו במשנה שהחזיקו בה עולי בבל ואיזו תועלת תהי׳ לכהנים בלכתם דרך המדבר אם אינם רשאים לכנוס למדינה שהיא חו״ל. ולפני עשר שנים השבתי וגם כתבתי (א) שהדרך הגדולה הזאת היא הדרך ההולכת מדמשק לתימן—למֵיפָה, כי תעבור על פני ארץ עמון ומואב שטהרה, וחכמי המשנה הודיעו לנו כי בזו הדרך החזיקו עולי בבל, והכהנים הרוצים ללכת מהערים המקודשות שבארץ עוג לארץ עמון ומואב שטהרה, יכולים ללכת בדרך זו. אולם בשנים האחרונות עזבתי את הרעיון הזה, אחרי שהבנתי כי דברי התוספתא חזקת דרכים של עו״ב אעפ״י שמובלעות בארץ העמים טהורות וכו׳ קאי על דרכים אחדים המוליכים ממדינה אחת שהחזיקו למדינה שנית שהחזיקו, וביניהן עוברות במדינה טמאה. כמו שאנו רואים אשר מהערים המקודשות שבארץ עוג דרכים אחדות נמשכות והולכות הנגבה לארץ עמון ומואב שטהרה; ולמה צריך למיתני דרך אחת ודוקא זו ההולכת למדבר. ובאתי למסקנא כי התוספתא פ״ד דשביעית והספרי שמזכירים מדבר סתם, כוונתם על הדרך ההולכת מנגב א״י להמדבר הידוע, למדבר התורה היא מדבר סיני זאת הדרך הגדולה ההולכת מבאר שבע הנגבה לברד (היא חג׳רא היא חלוצה) הרחוקה מבאר שבע 25 קילומיטר. ומברד לרחובות 13 קילומיטר ומרחובות לעצמון 24 קילומיטר ומעצמון הלאה הנגבה להמבצר הידוע בשם קַלְעַת נאחל מרחק 130 קילומיטר. ומשם הנגבה עד הר סיני 148 קילומיטר. כל אורך הדרך מבאר שבע להר סיני 340 קילומיטר (ב); כפי הנראה בימי הבית השני היו שיירות הולכות מארץ יהודה להר סיני.

הערה (א) מאמרי אודות תחום א״י שהחזיקו עו״ב בעבה״י המזרחי. נעתק ללשון גרמניא ונדפס בשנת התרס״ח בספר השנתי היוצא לאור ע״י אנשי קהלא קדישא יידיש ליטעראַרישע געזעלשאפט אשר בעיר פפד״מ שאליהם גלוו חסידים מלומדים אשר בשאר ערי גרמניא.

הערה (ב) בשנים הראשונות (של חקירותי בארץ) היו לי רבות מחשבות ע״ד הדרך הזאת והייתי נוטה לומר כי במסלול ישר זה עבר אליהו הנביא בלכתו מבאר שבע חוֹרֵבָה, יען כי מבאר שבע עד הר חורב אין דרך אחרת שהיא ישרה וקרובה כזו. אולם לא יכולתי להבין איך זה הקדוש הנאזר בגבורות הנבואה התמהמה כ״כ הרבה, ארבעים יום וארבעים לילה (מלבד דרך יום אחד קודם האכילה) במרחק 340 קילומיטר. והלך לא יותר משמונה (8) קילומיטר

ככלותי לתאר גבול השטח השלם וגם הערים והמקומות הבודדים בעבה"י המזרחי שהחזיקו בהם עו"ב לפי המשנה הראשונה (א) אבאר עתה עוד ערים ומקומות בארץ עוג מלך הבשן שהחזיקו בהם עולי בבל לפי המשנה שנשנית בדור מאוחר:

העיירות החייבות במעשרות בתחום סוסיתא: עיינש, ועיין תרע, ורומברך, ועַיון, ויערוט, וכפר הריב, ורגב, וחצפיא, וכפר צמח. רבי התיר כפר צמח. וכבר מבואר לעיל פ"ד כי העיר סוסיתא יושבת למזרחו של ים כנרת וקרובה אליו והרומים קראו לה היפפו שהוראתו סוס בלשון יוני, והערביים שנו את השם היפפו וקורין לה פיק. שם אמרתי אשר החלק המערבי של עיר פיק כעת חרב ושמם וקורין לו חורבת סוסיא (ב) ומכוונת לנכח טבריא ונראית משם. מזה נראה כי השם סוסיתא נשאר בלי שנוי. העיר סוסיתא נזכרת בתלמוד ירושלמי במדרש רבה ובפסיקתא דרב כהנא. וידוע שהעיר הזאת פטורה מן המעשרות כדאמר ר' יהושע בן לוי (ירושלמי שביעית פ"ו) כתיב ויברח יפתח וישב בארץ טוב זו סוסיתא ולמה נקרא שמה טוב שפטורה מן המעשרות. ולפי הדברים שהקדמתי בשיטת הכיבוש של עו"ב מובן הטעם שהיא פטורה מן המעשרות, לפי שלא החזיקו בה עולי בבל יען כי יצאה מיד ישראל לפני גלות הארץ ע"י מלך אשור. וחכמי המשנה (בתוספתא שביעית פ"ד) הודיעו לנו אשר בתחום (היינו במחוז) של סוסיתא הפטורה יש תשע עיירות שהן חייבות במעשרות, שהחזיקו בהן עולי בבל (ג). דברי התוספתא ההיא הובאה גם בירושלמי דמאי פ"ב בשנוים בשמות הערים. וכל מי שירצה ללכת למקומות ההם לראות את העיירות החייבות במעשרות שבתחום סוסיתא יכול להוכח כי גרסת הירושלמי נקי' מהשבושים שהכניסו מעתיקים להתוספתא שלפנינו. לכן ברובן בחרתי בגרסת הירושלמי.

עיינש כגרסת הירושלמי (ד). העיר הזאת חרבה כעת וקורין לה חורבת

בעשרים וארבע שעות, היינו $^{1}/_{3}$ קילומיטר בשעה. על כרחנו אנו צריכים לומר כי ברצון השי"ת עשה הנביא את דרכו בעגולים רבים.

הערה (א) וכבר הוכחתי כי המשנה תחום א"י שהחזיקו עו"ב האחרונה במקום, היא קודמת בזמן ונשנית לפני המשנה ע"ד העיירות המותרות בתחום גיתו ונאסרו, ולפני המשנה ע"ד העיירות החייבות במעשרות שבתחום סוסיתא. כי בתוספתות אומרים אין סדר למשנה אפילו בחדא מסכתא.

הערה (ב) ובשם זה ראינוה פעם אחת, בירושלמי שביעית פ"ח ה"ג: אילין קורדקיא דסלקין ומזדבנין מן סוסיא לטיבריא.

הערה (ג) וממילא שמעינן כי בתשע העיירות הללו ישבו בני מנשה עד גלות הארץ, ומדברי התוספתא שביעית פ"ד נודעו לנו מאורעות מקורות הימים של בני מנשה בבשן, נודעו לנו המקומות שהיו בידם עד גלות הארץ ויתר המקומות שיצאו מידם שנים רבות לפני גלות הארץ, מאורעות שלא נזכרו בספרי הנביאים.

הערה (ד) והגרסא ועינישת אשר בתוספתא כמעט שוה להגרסא עיינש אשר בירושלמי

אֻוואניש, ומקומה צפונה לסוסיתא במרחק 4 1/2 קילומיטר, ומנגב לגמלא 4 קילומיטר; הנחל ואדי סאמאק מפסיק בין חורבת גמלא ובין חורבת עיינ'ש. היהודים והערביים יושבי כפר ביר־שגום זורעים את השדות של עיינ'ש כי מקנת כספם הן. מעין מים חיים בחורבה זו (א).

ועין־תרע כגרסת הירושלמי. ובתוספתא שלפנינו הגרסא ועין תרעא - והיינו הך. העיר הזאת חרבה בעת וקורין לה אום־אֶל־עֲנָתִיר Um-el-Kanatir, והיא אצל הגיא ואדי סאמאק, ולמזרחה של גמלא וסמוכה לה, וצפונית מזרחית לחורבת עיינ'ש במרחק 6 קילומיטר וצפונית מזרחית לסוסיתא במרחק 9 1/2 קילומיטר (ב).

ורומברך כפי הגרסא אשר בתוספתא שלפנינו. זאת העיר החרבה שהערביים קורין לה אום-כְּרֶייבֶּי (בכף רפוי') היושבת במקום שהגיא ואדי עֵין הבא מצפון (מסוסיתא) מתאחד עם נהר גרר (הוא נהר גרר אשר מוזמן בעל כפו"פ ז"ל נתעו המחברים לכנותו בשם נהר ירמוך); ועֲמק עָמק ישיבתה, אצל מהלך המים שבנהר גרר; והמעינות הרותחים הנקראים חמי גרר שמקומם ג"כ עָמק בגיא הזה, המעינות ההם מערבית דרומית להחורבה אום כְּרֶייבֶּי וסמוכים לה, ביניהם מרחק שלשה קילומיטר. וכאשר הכרתי את העיר החרבה הזאת שהיא מנגב לסוסיתא וקרובה לה (ביניהן 6 1/2 קילומיטר נוכחתי כי השם אום כְּרֶייבֶּי נשתנה מהשם רומברך הנזכר בתוספתא שביעית פ"ד (ג).

ואות ו' שנוספה בראש באה ע"י שגיאת המגיה בדפוס, שחשב את עיר סוסיתא (היא צוציתה שלו) שהיא הראשונה מהערים החייבות, ועיניִשת היא השני' לכן כתבה בואו החבור. ויש ספרים שגורסים בתוספתא .ועגישת' ומתחילה אמרתי אפשר שכוונת הגרסא הזאת על עיר יאגוסא שמקומה מזרחית דרומית להיפפו-סוסיתא (Fik) במרחק 3 1/2 קילומיטר. אולם אחר עיון רב באתי למסקנא שהגרסא ועיגישת משִׁבְּשֶׁת וצ"ל ועינישת, היא עיינ'ש הנזכרת בירושלמי, זאת העיר שהערביים קורין לה עַוואניש.

הערה (א) בעל תבה"א לא הזכיר את המקום הזה. נייבואיר כתב שהמקום הזה נעלם מידיעתו.

הערה (ב) בעל תבה"א לא הזכיר את המקום הזה. נייבואיר כתב שאינו יודע איפה הוא.

הערה (ג) וגרסת הירושלמי ורם־ברין משובשת ע"י מעתיק טועה. ובעל תבה"א בחר בגרסת הירושלמי שגורס ורם ברין והשמיט תיבת ורם ונשאר אצלו ברין וכתב שלפי דעתו הוא המקום הנקרא Berua אשר בין מגדל קרום (מגדל ריו) ובין עכו עכ"ל. ועל זה צריך לתמוה: על מקום שהוא סמוך לעכו איך יאמר שהוא בתחום סוסיתא. ואחר שאין מחלוקת בדבר והכל יודעים כי סוסיתא פטורה מן המעשרות, התוספתא מבוארת רק באופן זה: העיירות החייבות במעשרות שמקומן בתחום סוסיתא הפטורה. והעיר בֶּירוּאַ שאצל עכו איך תוכל להיות בתחום סוסיתא שהיא בעבה"י מזרחה.

נייבואיר ג"כ מקיים גרסת הירושלמי ורם ברין וכתב שיכול להיות שזה שני שמות של שני מקומות, רם זה ראמיא שהיא בחצי הדרך מעכו לצפת. ועל ברין אמר שזה כפר בירים אשר למערבה של גוש חלב.

ועיון בגרסת הירושלמי (א). כעת העיר הזאת חרבה רק שמה העתיק יִקָרא עליה עד היום הזה. היא חורבת עַיון אשר בראש השפוי השופע ויורד לַגַי ואדי עַיון והגיא נקרא כשם העיר, ומקומה למערבה של הוסבוך במרחק $2 \frac{1}{4}$ קילומיטר ומנגב לסוסיתא במרחק 6 קילומיטר (ב).

ויערוט בגרסת הירושלמי. העיר הזאת חרבה כעת וקורין לה חורבת עַדַיִים ומקומה על שפת נהר רוֻעַט—Rukat. ובלי ספק, אשר לפנים לנהר זה קראו נהר יערוט כשם העיר הזאת שמקומה בראש השפוי היורד למטה למי הנהר. העיר יערוט (כעת חורבת עַדַיִים) יושבת למזרחה של פיק־סוסיתא במרחק 5 קילומיטר (ג).

וכפר חריב בגרסת הירושלמי. שֵם העיר הזאת לא נשתנה כי גם כעת הערביים קורין לה כפר חָרִיב. יושביה ערביים עובדי אדמה. מקומה מערבית דרומית לסוסיתא במרחק $2 \frac{1}{2}$ קילומיטר ולמזרחו של ים כנרת במרחק שלשה קילומיטר (ד).

הערה (א) והגרסא ועיון יערים (אשר בתוספתא שלפנינו) היא גרסא משובשת ע"י מעתיק טועה שמעולם לא ראה את סוסיתא ולא הערים שבתחומה. וראה בתוספתא עתיקתא שני שמות: ועיון ויערוט ולא ידע מה זה ויערוט ונמלך והתחכם שבוראי צריך לכתוב ועין יערים. והמעתיק הזה לא הרגיש שחבר שני שמות של שני מקומות ועשאם שם אחד.

הערה (ב) בעל תבה"א לא הזכיר את המקום הזה. נייבואיר בכתבו Iyoun נקד חיריק תחת אות ע'. בזה הוא מחוה דעתו שהיא עיר עִיון שבבקעת הלבנון, ואם כך דעתו הרי זו שגיאה גסה.

הערה (ג) בגמרא הירושלמית מדפוסים הראשונים ראיתי הגרסא ויערוט. וגם מטעות המעתיק בתוספתא שלפנינו שרימה בנפשו כי השם יערוט צ"ל יערים נִכָר שלפני המעתיק הי' כתוב ויערוט. אבל בעל תבה"א בשביל שלא ידע להראות מקום יערוט שִנָה את הגרסא העתיקה וגרס יעדוט, וכתב כי העיר הזאת צריכה להיות או צפונה לעכו בערך חצי שעה, או שזה הכפר סידשוד אשר בהר הלבנון הצידוני, או כי זאת העיר שדיידי שבבקעת הלבנון (8 קילומיטר צפונה לטתולא), נייבואיר ג"כ גורס ויעדוט וכתב שזאת עיר שדיידי שבבקעת הלבנון. ואני הבאתי השגיאות אשר בספרי המחברים שקדמוני לא להתגאות, חלילה, ולא להראות המקומות שהניחו לי להתגדר בהם, אולם כל עמלי וחפצי להועיל לחכמי לב המוכשרים להבין קדושת התלמוד, הם המוקירין והחימין את הארץ הקדושה בנפשם ובמאודם ומשתוקקים לדעת המקומות שבא"י לא ע"י נתוח (Operation) בגרסאות עתיקות שבגמרא, ברם לפי המציאות האמתית המתאימה עם דברי חז"ל; לאנשי דעת יש הבדלה, המה יבדילו בין שגיאות של חוקרים גדולים להועלת שהביא קטן המחברים; אם שורותי יצהירו לאנשי דעת שלא ישעו לדברים שאין להם בסיס נכון — זה חלקי מכל עמלי.

הערה (ד) בעל תבה"א לא הראה על כפר חריב אף שידע אותו, ורק בהזכירו מגדל חרוב הנזכר בתחום א"י שהחזיקו עו"ב אמר כי זה כפר חרוב אשר למזרחו של ים כנרת. שָם הוסיף לכתוב כי אצל כפר חרוב הסמוך לים כנרת יש כפר מישדיל וזה מגדל חרוב, ואני חפשתי שם

ורגב. כגרסת התוספתא שהיתה לפני בעל „אור הגנוז" (א) זה המקום עֵין־גִ'יב על שפת מזרח של ים כנרת במקום שהנחל ואדי עין־ג'יב היורד מעיר פיק־סוסיתא נופל לים כנרת. העמים השונים שמשלו חליפות בא"י, מעט מעט שנו את שם רגב עד שנשאר לפנינו בתמונת עֵין גִ'יב. אולם השם רגב העתיק נשאר ונשמר בשם ההם של הערביים השוכנים באהלים על שפת ים כנרת אצל עֵין־גִ'יב, אשר עד היום הזה הם נקראים בשם עַרַב רֵידשֵׂיב Arab Rehcsdeb, מן חורבת סוסיא מערבה עד רגב יש מרחק 4 קילומיטר.

ובירושלמי (דמאי פ"ב) כתוב ונוב; כפי הנראה כוונת הגרסא הזאת על כפר נאב שמקומו על הדרך ההולכת מן היפפו־סוסיתא לגדר (דישוהאדאר) במרחק 10 קילומיטר מן סוסיתא (ב).

חספיה לפי הגרסא אשר בירושלמי שוה להגרסא הצפיא אשר בתוספתא. זאת העיר שהערביים קורין לה סְקוּפִיָא Skufije (ג) ומקומה צפונה לסוסיתא במרחק 3 קילומיטר.

זה כעשר שנים שהחוקרים הגרמנים אומרים כי חספיא העתיקה זה הכפר היספין שהוא צפונה לחורבת סוסיא מהלך שלש שעות. ואני אישר בהתדמות השמות בלבד אינני רואה הוכחה וראי' ברורה, בחרתי יותר לומר כי העיר סְקוּפִיָא היא הספיה שבירושלמי היא הצפיא שבתוספתא. יען כי השמות דומות זה לזה והערים סמוכות זו לזו, ביניהן רק שלשה קילומיטר. לא כן הכפר היספין הרחוק מן חורבת סוסיא 15 קילומיטר וקרוב לגדר (דושוהאדאר) הרבה יותר מאשר לסוסיתא, בשביל זה אנו מוכרחים לומר אשר בזמן חבור המשנה כפר היספין הי' בתחום גדר (דושוהאדאר) ולא בתחום סוסיתא (ד).

וכפר צמח, ידוע לכל בשם Samech, ומקומו בעבה"י המזרחי במקום שהירדן

ולא מצאתי לא כפר ולא חורבה בשם מישדל. נייבואיר כתב שכפר חרוב ומגדל חרוב עיר אחת היא ומקומה אצל קדש נפתלי נכח כפר טהיללא (יסוד המעלה). ונייבואיר אשר בהלות שלו (הנלוה לספרו) חשב סוסיתא לעיר הראשונה מהחיובות במעשרות, ודאי שלא דקדק בפירוש התוספתא „העיירות החייבות במעשרות" וכו' וכיון שהדבר כך הוא אין לתמוה עליו.

הערה (א) וגם הגרסא ורגב, אשר בתוספתא דפוס ווין שהיתה לפני נייבואיר, אחת היא עם הגרסא ורגב, רק מסדר האותיות טעה והעמיד אות נ' תמורת אות ג' וטעות כזו רגיל מאד בהעתקות ובדפוסים.

הערה (ב) בעל תבה"א מקיים הגרסא ונוב שבירושלמי וכתב שמקומה לדרום אושא כמו חצי שעה (היינו אצל הר הכרמל וחיפה). נייבואיר מביא כל הגרסאות וחותם שאינו יודע איפה המקום הזה.

הערה (ג) ונתחלפה אות ח' לאות ע' ונשתנה גם מקומה להיות אחר אות ס'. והתחלפות אותיות א'ח'ה'ע והשנוי במקום האותיות רגיל מאד בלשונות משפחות בני שֵׁם.

הערה (ד) נייבואיר הסכים עם בעל תבה"א שהחליט אשר חספיה הנזכרת בתחום סוסיתא, היא העיר חַצְבַיָיא אשר במורד הר חרמון למערבו. המרחק מסע שני ימים מסוסיתא עד חַצְבַייא נראה כאפס בעיני שני המחברים ההם, המרחק הזה לא הפריע את החלטתם.

יוצא מים כנרת ובו תחנות מסה"ב העוברת מחיפה לדמשק. הכפר הזה הי' מאותן העיירות שהיו חייבות במעשרות בתחום סוסיתא, ורבי התיר כפר צמח.

לכל העיירות אשר בסביבות סוסיתא הערביים מדור דור קורין בְּלאד־אֶל־זוֹוֶיָא el Sowie, כלומר המחוזות של זוֹוֶיָא. ויש מהם שהושבים כי נקראו בשם זה, בשביל כי העיירות הללו מקומן בקרן זוית הנערך ע"י הנהרות ירדן וגרר (Hieromykes) (א) המתקרבים ומתאחדים שָׁמָּה. ואשר אני אחזה לי כי התיבות בלאד זוֹוֶיָא הם התרגום הערבי של "תחום סוסיא".

ואחר שבארתי מקום העיירות החייבות במעשרות (ב) שבתחום סוסיתא שהם במקצוע מערבית דרומית של ארץ עוג. אדבר אודות הערים שמקומן מזרחה ומזרחית צפונית לתחום סוסיתא (ביניהן מרחק שבע שעות) וגם בהן החזיקו עו"ב, המה העיירות המותרות בתחום גיתו ונאסרו (ג'). העיירות האלה סמוכות וקרובות למסלת הברזל דמשק מְזֶרִיב, וכלן מערבה למסלה ההיא. וטרם אחל לדבר ע"ד השמות שהערביים קורין להערים ההן, אעיר כי מאן דתני בתחום גיתו (כפי הגרסא אשר בתוספתא שלפנינו) לא משתבש כי כוונתו על העיר שהערביים קורין לה דשֶׁידִיָא Dschedije שהיא מערבה לעיר סנַאמֶין (ירח־סינים) במרחק 10 קילומיטר ובזמן (מהזמנים) היתה בירת המחוז ההוא והתחום נקרא תחום גיתו כשם העיר הגדולה. ומאן דתני בתחום ניוי כגרסת "אור הגנוז" (ד) ג"כ לא משתבש, בשביל שכוונתו על עיר נייא Naua (ה) שהיא נגבה לגיתו (דשֶׁידִיָא) במרחק 17 קילומיטר, ובזמן של מעתיק אחר היתה העיר נייא בירת התחום ההוא לכן קרא לו תחום נייא. ברם שני המעתיקים לתחום אחד כיוונו.

הערה (א) לעיל בפ"ה כבר הוכחתי שהנהר אשר בעל כפו"פ אמר עליו שהוא נהר ירמוך, בתלמוד בבלי ובתלמוד ירושלמי נקרא בשם נהר גרר (וכן שמו בלשון ערבי) והמעינות הרותחים אשר על שפתו נקראים בשם מֵי גרר, חמת גרר, חמתה דגרר. ולנהר הזה היונים קראו Hieromykes כלומר נהר גרר זה השוטף על פני עיר המחוז Hemches, והשם Hieromykes היוני הטעה את בעל כפו"פ וקרא לו ירמוך.

הערה (ב) היינו שהחזיקו בהן עו"ב מטעם שהי' ידוע להם כי העיירות האלו היו ביד בני מנשה עד גלות הארץ.

הערה (ג) תוספתא שביעית פ"ד, וכבר כתבתי כי לפענ"ד, כוונת התוספתא אשר שנים רבות חשבו כי עו"ב לא החזיקו בעיירות שבתחום גיתו והן מותרות באכילת בשביעית ופטורות ממעשר ירק ופירות אילן, ואח"כ נתברר לחכמי ישראל שהעיירות האלה היו ביד בני מנשה עד גלות הארץ והחזיקו בהן עולי בבל, לכן נאסרו.

הערה (ד) והגרסאות של בעל אור הגנוז נעתקו מכ"י שנכתב בשנת ד"א תתנ"ו, היינו בדורו של רש"י ז"ל.

הערה (ה) העיר נייא נזכרת רק בירושלמי שביעית פ"ו כהניא שאלון לר' יוחנן אהן חוטא דנייא וכו' שיבואר בסמוך בענין זה. והמגיה שהדפיס תלמוד ירושלמי בעיר קראטשין לא רצה

ואלו הן העיירות שבתחום גיתו (או בתחום נייא) שהיו מותרות ונאסרו כגון:

ציר. כפי גרסת התוספתא שָׁוָה להשם צור אשר בירושלמי. בלי ספק, שהרומים קראו לה טיר או טור כמו לצור אשר בפהניקיא שקראוה טירוס, והערביים קורין לה במבטא הרומי אוס־טורא, ומקומה דרומית מזרחית לעיר גיתו (דשידיא) במרחק 6 1/2 קילומיטר וצפונית מזרחית לעיר נייא Naua במרחק 14 קילומיטר. כמעט שנוכל לומר כי עיר צור שבבשן מקומה בין גיתו ובין נייא (**א**).

וצייר. זאת העיר שהערביים קורין לה סוּרֵיֵי Sureje, ומקומה מזרחית דרומית לצור (אוס־טורא) במרחק 3 1/2 קילומיטר ומזרחית דרומית לגיתו 40 קילומיטר. וצפונית מזרחית לנייא במרחק 12 קילומיטר (**ב**).

וגשמי. לעיר זאת הערביים קורין דשאסֶם Dschasem, שהיא מערבה לעיר צייר (סוריי) במרחק 7 1/2 קילומיטר והיא יושבת על הדרך ההולכת מן נייא לגיתו. היינו נגבה לגיתו וצפונה לנייא, ובמרחק שָׁוֶה מזו כמו מזו (**ג**).

וזיזין. כן הגרסא בתוספתא, והיא שָׁוָה להגרסא וזיזן אשר בירושלמי דפוס זיטאמיר. זאת העיר שהערביים קורין לה כפר־זידְיַאן Kafr Zidjan, ומקומה מזרחית דרומית לנייא במרחק 6 1/2 קילומיטר וצפונית מערבית לתחנות שוקְמֵיֵי (שֵׁיְךְ־מוסין) במרחק 5 קילומיטר (**ד**).

ויגדי טב. כגרסת התוספתא שלפנינו (**ה**). זאת העיר הקטנה אשר כעת קורין לה כְּטֵיבֵּי Ktebe (**ו**) היא יגדי טב העתיקה, דרך העיר הזאת עוברת מסלת הברזל דמשק־

להדפים חומא דנייא כמו ברפוס זיטומיר ובדה מלבו גרסא אחרת „חומא דנווה", והגרסא שלו יכולה להטעות אנשים רבים שיחשבו שזאת עיר נוה הנזכרת במדרש איכה רבתי ובמדרש שה"ש „כגון חלמיש לנוה" אשר כעת קורין לה Nafa ולפנים קראו לה נָוֶה, אבל לעיר נייא זאת כעת קורין Naua, ולא Nawa, ואני פעמים הייתי בעיר נייא, ושתי שנים ישבתי בתחומה, וגם בעיר נָוֶה Nafa ישבתי ירחים אחדים.

הערה (א) בעל תבה"א לא הזכיר את צור שבתחום גיתו. נייבואיר כתב שזאת צַר עיר מבצר של נפתלי.

הערה (ב) בעל תבה"א לא הזכיר את העיר הזאת. נייבואיר כתב שצריך להגיה ולכתוב צייר, וזאת ציירתא בנחלת נפתלי, אשר בימי יהושע בן נון קראו לה הנקב (יהושע י"ט ל"ג).

הערה (ג) המחברים שקדמוני לא הזכירו את העיר הזאת.

הערה (ד) המחברים שקדמוני לא דברו אודות העיר הזאת.

הערה (ה) בתוספתא שלפנינו כתוב „ויגרי", אולם בתיבה זו לקחתי גרסת הירושלמי „ויגדי" שנכתבה בלא שבוש.

הערה (ו) בכל פעם שעברתי דרך המקום הזה במסעי במסה"ב מדמשק לדקלייא Dael שמעתי כי הנוסעים הערביים ופקידי התחנות קורין לו Ktebe (ולא Kutebe).

מְזֵירִיב ובה תחנות קטנה, והיא מזרחה לעיר ,צור שבבשן (Um tura) במרחק חמשה קילומיטר.

ובירושלמי (דפוס זיטאמיר) הגרסא ויגדי חַמַּס, וגם הגרסא הזאת אינה משבשת. השם יגדי־חַמַּס מורה על עיר יגדי (היא כַּטִיבֵּי) הסמוכה לעיר אשר לפנים קראו לה בשם חַמַּס והערביים שנו את שמה, וכעת קורין לה מַחַרְשִׁי ומקומה למזרחה של יגדי (כַּטִיבֵּי) וסמוכה לה. ביניהן 5 קילומיטר (א).

ודגב חורבתא. כפי הגרסא אשר בתוספתא. כעת העיר הזאת חרבה והערביים קורין לה חורבת דשַׁבִּיָא ומקומה צפונית מערבית לעיר נייא במרחק 7 קילומיטר ומנגב לגיתו (דשידיא) במרחק 14 קילומיטר (ב).

וברכה דבית חַרַב לפי גרסת התוספתא, היא הבצה או האגם שהערביים קורין אֶל־חאב. ובימי קדם להבצה הזאת (בשביל שהיא עגולה) היו קורין ברכה. ומקומה נגבה לגיתו במרחק 16 קילומיטר. ומזרחה לנייא Naua במרחק 11 קילומיטר.

והגרסא וכרכה דבר חזרג אשר בירושלמי ג"כ נכונה והכוונה העיר שהערביים קורין לה אֶל מַרְכַּז ולפָנים היו קורין לה כרך של בר־חזרג, ומקומה נגבה לנייא Naua במרחק 5 קילומיטר מהלך שעה אחת (ג).

ואחר שדברתי אודות שבע ועשרים העיירות ושלשת המקומות (ד) שבארץ עוג שהחזיקו בהן עולי בבל בשביל שאלה הערים והמקומות היו ביד בני מנשה עד גלות הארץ, חשבתי כי לא למותר יהי' לבאר אשר בימי חכמי התלמוד היו בארץ עוג קהלות ישראל גם בערים שלא החזיקו בהן עולי בבל. ואעפ"י שחלה עליהן גזירת הטומאה וכהני א"י לא היו יכולים לכנוס שמה. בכל זאת הכהנים הקדושים מחכמי התלמוד בעת שהיו צריכים להביט אל החיים המוסריים של הקהלות ההן, וגם לגבות מגבות מצוה עבור התלמידים שבא"י שלמדו תורה מתוך עוני וצער, בשביל דברים כאלה שנשמת האומה הישראלית תלוי' בהם, היו הולכים להעיירות ההן ולא היו נכנסין לשם. ברם היו חונים חוץ לעיר אצל הדרכים של חזקת עולי בבל (ה).

הערה (א) בעל תבה"א לא כתב אודות העיר הזאת. נייבואיר כתב שאינו יודע מקומה.

הערה (ב) בעל תבה"א לא הזכיר את העיר הזאת. נייבואיר כתב שהיא נעלמה מידיעתו.

הערה (ג) וע"ד הנחל הנמשך מן ירח-סינים (סונאמין) לברכה דבית חַרַב, והנחל הזה כעת יִקְרָא ואדי חַרַם, אצלי אין ספק שבימי קדם קראו לו נחל חַרַב כשם הברכה, בעל תבה"א לא הזכיר את המקומות האלה. נייבואיר כתב שאינו יודע אותם.

הערה (ד) המה נחלא דזרד (הצפוני). טרכונא דגימרא, וכרכה דבית חרב.

הערה (ה) כמה דתנינן בתוספתא אהלות פי"ח: חזקת דרכים של עולי בבל אע"פ שמובלעות בארץ העמים טהורות. רשב"ג אומר עד מקום שאדם פונה מימינו ומשמאלו ואינו בוש.

בישבתי שנים אחדות בבישן קרוב לכפר דַאִיל ישאצל מסה״ב וקרוב לעיר נייא, רבות חשבתי על אודות המקומות חמתא דפחל, דקלייא דבבל, דמא ובירת חוורן ופרדיסא הנזכרים בירושלמי שביעית פ״ו. אז זכיתי להבין ולפרש מה שאמרו שם: ר׳ זעירא אזל לחמתא דפחל והוה חמי גרמיה יהיב מבר מדקלייא דבבל וכו׳ כלומר, ר׳ זעירא הכהן אחר ששהה איזה זמן בהערים המקודשית אשר בבישן (איזר בסביבות נייא), הלך מישם הנגבה לחמתא דפחל היינו לעיר חמתא ההרבה כעת והערביים קורין לה תל חַמַּא והיא בעבה״י המזרחי סמוך לירדן נכח בית שאן. ובשביל שהיא סמוכה מאד לעיר פחל (ההרבה כעת והערביים קורין לה חורבת פַחִיל Fachil בישמה העתיק) לכן קראו לה חמתא דפחל (א).

מדברי התלמוד נוכל להבין אישר ר׳ זעירא בצאתו מארין הבישן מאחת הערים שהחזיקו בהן עולי בבל (מְצור או מְצייר וכדומה) הלך הנגבה במסלה ההולכת דרך עיר נימרין Namir el Hawa ודרך עיר ההאזאלי שהיא מורחה לדקלייא דבבל Dael (ב) ונראית עָמֳּה, ומשם לאדרעי ולאירביד ולבטונים Tibne ולחמתא דפחל שהיא מערבה לבטונים במרחק 10 קילומיטר.

ור׳ זעירא הכהן סבר כי בדרכים שהן למזרחה של דקלייא לא החזיקו עו״ב, ובעת שהגיע להדרך ההולכת מחורבת האזאלי לדקלייא וראה את עצמו שמקומו מבר מדקלייא דבבל היינו למזרחה של עיר דַאִיל, שלח שאול לר״ח בר ווא ולתרי בנוהי דר׳ אביתר דדמא, היינו שאל לבניו של ר׳ אביתר אישר מושבו הי׳ בעיר דמא שהערביים קורין לה דַמִּיט-אֶל-אַלְיַא (בחבל ארגב) שהיא צפונית מזרחית לרקם דחגרא במרחק ששה קילומיטר וכיון שישבו במחוז הזה, ודאי שידעו עד איזה מקום הכהנים יכולים ללכת, כלומר עד איזה מקום לצד מזרח מגיעים הדרכים שהחזיקו בהן עו״ב; אמרין ליה נהיגין כהניא מטין עד תמן, וכן הורה ר׳ יוחנן: כהניא שאלון לר׳ יוחנן אהן חוטא דנייא (כלומר שאלו אותו ע״ד הדרך ההולכת מן נייא Naua למזרח), אמר להם ר׳ יוחנן בישם ר׳ נחוניא דברת חוורן נהיגין כדניא מטין עד דריי. (היא העיר שהערביים קורין לה דור Dur, ומקומה מזרחה לדקלייא Dael במרחק 31 קילומיטר, מהלך שבע שעות).

עוד אמר ר׳ יוחנן בשם ר׳ נחוניא דברת חוורן: והדן חוטא דבוצרייא עד דפרדיסא כלומר הדרכים ההולכות מגלילות הירדן לבוצרא, נתקדשו עד עיר פרדיסא, אשר כעת הערביים קורין לה חַרוּאַסִי, ומקומה על הדרך ההולכת מאדרעי Derat לבוצרא, והיא מערבה לבוצרא במרחק 15 קילומיטר (ג). עולי בבל החזיקו באלה הדרכים שהם מערבה

הערה (א) לעיר פחל הרומים קראו בשם פֶּילַּא והיא היתה עיר של נכרים אחת מעשר הערים (דֶיקאפולים) הצוררות לישראל. אצלה על הירדן יש מעברה לעבור אל ערבות בית שאן, הגיא שבין פחל-פֶּילַּא עיר הנכרית ובין חמתא היהודית, עד היום הזה יקרא בשם ואדי אל יהודיַא.

הערה (ב) כפי הנראה קראו למקום ההוא דקלייא דבבל בשביל שגדלו שם דקלים מאותו המין שגדלו בבבל.

הערה (ג) ובמעלות האורך ממערב למזרח, יושבת עיר פרדיסא במעלה אחת עם דריי

ממעלת האורך (Länge) דריי-פרדיסא וכהני א"י היו יכולים ללכת בהן, ברם הדרכים שהן למזרחה של הקו דריי-פרדיסא לא נתקדשו. וגבול חזקת עולי בבל בדרכים של ארץ הבשן הי' ידוע לר' נחוניא בשביל אשר מושבו הי' במחוז ההוא בעיר ברת-חוורן שהערביים קורין לה חַרַן (הקרובה לחגרא Ezra, וסמוכה לרקם דחגרא) והיא צפונה לדריי במרחק 11 קילומיטר.

מִזֶּה נראה אשר בימי חכמי התלמוד היו קהלות ישראל בארץ הבשן גם בערים שלא החזיקו בהן עולי בבל כמו: דמאי, ברת-חוורן, דריי, פרדיסא בארץ עוג, וחמתא דפחל בארץ סיחון. וגם העיר נוה Nafa שלא החזיקו בה עו"ב היתה עיר של יהודים שהיו סובלים צרות רבות משכניהם הגוים יושבי עיר חלמייש (אשר כעת תקרא כפר אִילְמֶי שהוא למערבה של נוה במרחק 8 קילומיטר) כמו שאמרו במדרש איכה רבתי סוף פסוק פַּרְשָׂה ציון, ובמדרש שה"ש בפסוק כשושנה בין החוחים.

הפרופיסור המנוח שלמה מונק בריש ספרו Palestine כתב: „קשה לסמן בדיוק את גבולות פלסטינה, לפי שהם משתנים לפי תקופות ההיסטוריא השונות, אשר לא תמיד הניחו לנו תאורים גיאוגראפים מדויקים".

ואולם מה יקרה ומה נכבדה נחלה שפרה עלי בהיות עלי סייעתא דשמיא למצוא ולהראות (בפרקים הקודמים) גבולי הארץ בכל אחת מהתקופות שבקורות הָעִתִּים לישראל, היינו:

א. תחומי א"י שבכתובים הרשומים בפ' אלה מסעי (א).

שבחוסא דנייא, הקו הישר פרדיסא-דריי אם נראהו מתוח צפונה מדריי אזי יגע בעיר רקם דחגרא. מזה נדע כי פרדיסא, דריי ורקם, מלבד שהן על קו ישר עוד הן במעלה אחת יושבות, והדרכים אשר מהן ולמזרח לא נתקדשו. זה שכתב הרמב"ם ז"ל בהלכות תרומות פ"א ה"ז: אי זו היא ארץ שהחזיקו עולי מצרים מרקם שהיא במזרח עד הים הגדול וכו'. וצריך לבאר דבריו אלה שאינם מפורשים ע"י נושאי כליו, וזה לפי שיטתי כי אעפ"י שעו"מ כבשו למזרח מרקם דחגרא, כמו קנת, סלכה, יגר שהדותא וכל הר הגלעד עד המדבר, ברם המקומות שלא יכלו להחזיק בהם עד גלות הארץ לא יחשבו בחזקת עולי מצרים, והשטח אשר מרקם ולמזרח יָצָא מיד ישראל לפני גלות הארץ. יגר שהדותא, יבקא ונחלא דזרד הצפוני שהיו בידם עד גלות הארץ לא חשובים כי הם רחוקים מישוב של ישראל ומקומם על גבול מדבר עוג. ר' יהודא דמתניתין (גיטין פ"א) הי' יכול להזכיר דריי או פרדיסא, ברם הזכיר רקם לפי שהיא במקצוע צפונית מזרחית של א"י ומכוונת לקבל עכו שהיא במקצוע צפונית מערבית של א"י. וע"ד עכו כבר כתבתי לעיל, שחשבו אותה בקצה הצפון לא בשביל כי מעכו ולצפון לא החזיקו, כי גם צפונה מעכו החזיקו, רק מאשקלון עד עכו לא השאירו אף מלוא צעד אחד ומעכו ולצפון התחילו להשאיר, מתחילה רצועה ממאה צרה עד לבלב, ואח"כ יותר.

הערה (א) אודות גבול א"י המתואר בפרשה אלה מסעי אמרתי שהוא הגבול לפי התקופה הראשונה, כמו שנמצא בכתובים אשר תוה"ק אֱצֻלָה מעלת העלות אלפי שנים קודם בריאת העולם, כדכתיב: ה' קנני ראשית דרכו קדם מפעליו מאז וכו', תורתנו הקדושה היא התקופה הראשונה בדברי ימי ישראל.

ב. תחום א"י שכבש יהושע בן נון, שהחזיקו עולי מצרים (א). גם הגבולים שבין שבט לשבט; ונראו המקומות שהיו ביד ישראל עד גלות הארץ וגם המקומות שיצאו מידם לפני גלות הארץ, אשר בשביל זה אבדו חזקת הכיבוש.

ג. תחום א"י שהחזיקו הנביאים האחרונים בעלותם מבבל (ב).

לא נשאר לפנינו בלתי אם לדבר אודות חלוקת הארץ אחר שעלו מבבל שחלקו אותה למדרגות קדושתה, וזה יבואר בפרק שיבוא.

הערה (א) כי שגיאה גסה יצאה מהמחברים שקדמוני באמרם אשר חזקת עולי מצרים מגיע עד תחום א"י הרשום בתורה. בספר כפתור ופרח פרק י"א כתוב: נמצא שעולי מצרים החזיקו כל גבולי א"י הנזכרים בתורה פרשת אלה מסעי. ואמנה הוא הר ההר כלומר מורי סמנוס והמשנה אמרה שעולי מצרים החזיקו מכזיב עד אמנה הוא הר ההר עכ"ד. כדברים האלה כתב גם בעל תבה"א באמרו (בספרו פ"א): ידוע שלא כבש יהושע עד הר ההר ועם כל זה בכל מקום שנזכר בש"ס תחום עולי מצרים נאמר מכזיב עד אמנה הוא הר ההר. וידענו שלא כבשו עולי מצרים עד המקום ההוא הלא זה ראי' ברורה שתחום עולי מצרים אינו תלוי בכיבוש כי אם במצות הש"י בפרשה אלה מסעי עכ"ד. ולעיל מבואר כי דברי שני המחברים האלה מראים אשר שגיאתם בדבר תחום חזקת עולי מצרים באה להם משגיאה אחרת, היינו מזה שחשבו כי אמנה הוא טור אמנון (אמנוס, הר ההר) ולא ידעו כי מן אמנה עד אמנון (הר ההר) משתרעת הארץ השלישית אשר חכמי המשנה קראוה בשם מן הנהר ואמנה ולפנים, זאת הארץ אשר גם עולי מצרים לא החזיקו בה (ודוד כבשה כיבוש יחיד) לפיכך דינה כסוריא: בשביעית נאכל ונעבד ועפרה טמא והמוכר עבדו לשם יצא לחירות.

הערה (ב) ואחרי אשר מן שמיא קא זכו לי להנות מהמאור שבתלמוד לתאר גבולי א"י כמו שהיו בשלש התקופות שבדברי ימי עמנו, ולגלות הערים, הַיַּמִּים, הנהרות והנחלים, ההרים הגיאיות והבקעות הנזכרים בספרותנו הקדושה, אצלתי רגעים אחדים בשביל להשיב להאדונים הנכבדים אשר בהשתוממות שאלוני, אם נכון הדבר שלא שאבתי ידיעותי מספרי התרים מחכמי איירופא ולמה הבטתי בשאט נפש על ספרי המלומדים ההם, אשר כמה יגיעות יגעו במסעיהם לחקור את הארץ הקדושה וחברו ספרים רבים על אודות הגיאוגראפיא העתיקה של א"י; להשואלים ההם אני אומר: התכבדו מְכֻבָּדִים, דרך ארץ הוא להכיר טובה לכל העמלים להרחבת המדע, ובפרט לחכמי לב שהתעוררו למסעות רבים בארץ הקדושה. עלו הרים ירדו בקעות לראות ולתאר המקומות הנזכרים בתנ"כ, ובכן כמוכם כמוני רחש לבי דבר טוב ורגש תודה לחכמי איירופא בגלל הָרְשָׁמִים (Karten) של א"י שחברו בדיוק רב; אולם ברשמיהם ובספריהם לא יֵרָאו התחומי א"י שבכתובים, ולא תחום של כיבוש יהושע בן נון, ולא תחום שהחזיקו עולי בבל, ולא הגבולים שבין שבט לשבט, ולא המקומות הרבים שכסה אותם הזמן העתיק; והמחברים מבני ישראל שהעמידו דבריהם על ספרֵי: Raumer, Robinsohn, Munk, Boedeker, Ankel, Graetz, Schlater, Peter Thomsen, Schumacher, Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins לא גלו מאומה; לכן לא פניתי לעצת האדונים שאמרו לי; הנה נא דברי המחברים פה אחד לסמוך על ספרי התרים מחכמי איירופא, יהי נא דְבָרְךָ כִּדְבַר אחד מהם; ברם בחרתי לסמוך את דברי על דברי חז"ל בעלי המשנה והתלמוד שקבלתם נמשכה מן הנביאים.

פרק עשירי.

א. חלוקת הארץ למדרגות קדושתה בזמן בית שני.

הנביאים האחרונים, בשקדם על תקנת עניי ישראל וקדשו בקדושת הארץ שטח מצער (מעט) מהשטח שהחזיקו עולי מצרים, חלקו את כל א״י המערבית מן קדש ברנע עד הקו קפלוריא-חצר עינן לשליש מדרגות בערך קדושתה — לשליש ארצות.

א. הארץ הראשונה, היא זאת המשתרעת מן קדש ברנע (רקם-גיאה) אשר בקצה הדרום עד הקו לבלב טהיללא המתוח מראש הר סולמא דצור (על שפת ים הגדול) אל הגלילה הקדמונה הוא ימא דסמכי (א). זאת הארץ אשר במשנה היא מצויינת בשם מא״י ועד כזיב, שהחזיקו בה עולי בבל, וכל שטחה נתקדש בחיוב המצוות התלויות בארץ, ורק לפי שנוי תכונת האויר והצמחים נחלקה גם היא לשתי ארצות: להדרומית קראו בשם יהודה ולצפונית קראו הגליל. הגבול הצפוני ליהודה, הוא גבול דרומי להגליל.

ואף כי בזמן הבית השני בין יהודה ובין הגליל הפסיקה רצועה של כותים ורוחב הרצועה ההיא, לפי דברי יוסיפוס, מן עיר עקרבה (בדרום) עד עיר עין גנים (בצפון) ולהרצועה הזאת הרומים קראו בשם ארץ השמרונים, אולם אצל היהודים לא נחשבה לארץ מיוחדת רק לחלק מארץ יהודה (ב).

בדיני המצות התלויות בארץ אין הבדל בין יהודה להגליל, ורבותינו בעלי התלמוד לא הוצרכו להזכיר ע״ד מהלך קו הגבול שביניהן. מדבריהם אנו יודעים כי אנטיפרס ביהודה וכפר עותנאי בגליל; ולא רק עיר אנטיפרס שעליה אמרו בפירוש שהיא ביהודה, אלא גם כפר פאני אשר כעת יקרא פאהמֶי Fahme שהוא צפונית מזרחית לאנטיפרס (כפר סבא) מרחק 32 קילומטר (מהלך שבע שעות) משמע מדבריהם שהוא ביהודה (ג).

הערה (א) ובמקצוע מערבית דרומית של הארץ הזאת הניחו עולי בבל רק מה שהניחו ולא כבשו עולי מצרים היינו כל השטח אשר מן הקו: רקם-אשקלון ולחוץ, שטח שהוא כתבנית משֻׁלש מסֻגר בין צלעותיו אלה: רקם-אשקלון ממזרח, עצמון-נחל מצרים מנגב, ושפת ים הגדול ממערב, שטח המכיל בתוכו בערך 3185 קילומטר מרבעים. הוא הנווה (המחוז) שבגררקי.

הערה (ב) חכמי התלמוד בהזכירם את ארץ השמרונים קראוה בשם רצועה של כותים, כלומר מקום ישיבת הכותים בארץ יהודה, רק במקום אחד בתלמוד קראו לה בשם הרומי סמרטיקי, באמרם (ירושלמי ע״ז פ״ה ה״ד) חדא ערובת שובא לא אשתכחת חמרא בכל סמרטיקי.

הערה (ג) במסכתא מעילה ז׳ ע״א תניא אמר ר׳ שמעון כשהלכתי לכפר פאני מצאני

כשם שאנו מחזיקים טובה ליוסיפוס על שגלה לנו החצי מקו הגבול שבין יהודה והגליל היינו מכפר בורקיוס (כעת בורקין) מזרחה דרך עין גנים, קסאלוס ודיראביטהא (א) עד בית שאן, כך קובלים אנחנו על סופרנו זה שהתרשל ולא כתב לאן מתוח קו הגבול מן בורקיוס מערבה עד הים הגדול, והכריח אותנו ללכת (חצי הגבול) בנתיבות ההשערות שהם אֳרחות עקלקלות;

ראוי להתבונן בדברי רז"ל שאמרו אודות כפר עותנאי שהוא בגליל (ולא על גבול הגליל) הוא הכפר החָרֵב כעת ונקרא חורבת עוֹתְנֵי Oteine, ומקומו בחלק מנשה בין ההרים שהם סעיפי הר הכרמל, צפונית מערבית לְעָפְּרָה של גדעון, וצפונית מזרחית להמושבה זכרון יעקב במרחק 8 קילומיטר (ב). וגם יוסיפוס כתב (במלחמות ספר ג'

זקן אחד ואמר לי, אומר הי' ר' עקיבא וכו' וכשבאתי והרצתי דברים לפני חברי שבגליל וכו'. הדברים האלה מוכיחים שכפר פאני אשר כעת יקרא פַּאהְמֵי Fahme מקומו ביהודה, וזה מסכים לדברי יוסיפוס שאין גליל אלא מן הקו עין גנים-בית שאן ולצפון, ומקומו של כפר פאני Fahme מנגב לעין גנים מהלך שלש שעות.

הערה (א) יוסיפוס בספרו חיי יוסף מזכיר את העיר דיראביטא שהיא על הגבול בין יהודה ובין הגליל; ובמלחמות היהודים ספר ג' פרק ג' מזכיר את עיר עין גניב, את כפר אנואט הוא בורקיוס, את כפר קסאלוט שבעמק יזרעאל, ואת בית שאן שהם על הגבול בין יהודה ובין הגליל; כעת לדיראביטא קורין דיר-אבו-דאיף, לכפר קסאלוט הערביים קורין גהוזאלֶי Der Ghusale ומקומן אצל הקו עין גנים-בית שאן, מזרחה לעין גנים ומערבה לבית שאן; אולם הכפר אנאוט בורקיוס הוא למערבה של עין גנים וסמוך לה. בימי יוסיפוס אנאוט בורקיוס הי' כפר אחד, וכעת הוא מפֹרָד לשני כפרים וביניהם מרחק פחות משלשה קילומיטר, להכפר המזרחי קורין בורקין ולמערבו כפר קוד.

הערה (ב) הרב בעל כפו"פ ז"ל כתב כי ספק אצלו אם כפר עותנאי (הנזכר במסכתא בכורות נ"ה ע"א) שמא זה כפר האתין שאצל טבריא, עיין בספרו, ודבריו תמוהים הלא מכפר חאתין עד צפורי המרחק רק י"א מילין (ולא ט"ו מלין שאמרו רז"ל) איך אפילו ספק אין בזה, ובעל תבה"א כתב שכפר עותנאי, הנזכר במסכתא בכורות נ"ה ובמסכתא גיטין ע"ו ע"א, הוא כפר קוד (והוא גורס כפר גות) אשר אצל עין גנים; אין ספק שבעל תבה"א לא ידע אשר מצפורי לכפר קוד המרחק כ"ב מילין. ומלבד זה, אם נאמר שכפר עותנאי הוא כפר גות אשר על גבול הגליל, נטעה בלשון השנוי בתוספתא: „כפר עותנאי בגלילי" ולא על גבול הגליל; ועוד לפי דבריו סוגיא דשמעתין איננה מחוור, כי איך נפרש התוספתא אנטיפרס ביהודה וכפר עותנאי בגליל בנתים מטילין אותו (המרחק שביניהן) לחומרא (מספק), ולפי דבריו, במרחק 41 קילומיטר שבין כפר גות ובין אנטיפרס איזה ספק יש? הלא כיון שיצא מתחום כפר גות פסיעה אחת הנגבה כבר הי' ביהודה וקיים תנאי אחד מהנך תרי (כדברי אביי) והיא מגורשת ודאי. ורש"י ז"ל שכתב במסכתא גיטין „עותנאי בראש גליל (ולא על הגבול) ואנטיפרס בראש יהודה וסמוכים זה לזה" דבריו אמתים ומסכימים עם המציאות, כי כפר עותנאי האמתי אשר כעת יקרא עוֹתְנֵי הוא בראש הגליל, כי ממנו הנגבה עד יהודה רק מהלך שלש שעות, וארכו של כל הגליל מדרום לצפון היינו מן עין גנים עד סולמא דצור מהלך ארבע עשרה שעות; ואנטיפרס בראש יהודה,

פרק ג') כי הר הכרמל הי' לפנים (לפני ממשלת הרומים בא"י) מהרי הגליל; לעומת זה לא מצאנו בתלמוד שיאמר על קיסרין שהיא מערי הגליל; בשביל זה נהי' יותר קרוב לאמת אם נאמר אשר מן בורקיוס הגבול נמשך ימה (ומעט צפונה) לכפר עָרָא Kafr Kara שמקומו בארץ הַפְּרִזִי בחלק שבט מנשה (א), ומשם הגבול יורד ומתגלגל בנחל נוגחל הוא הראיש של הנהר אשר בתלמוד (ירושלמי דמאי פ"ב) יקרא מיא שוריי, והערביים קורין לו נהר זֶרְקָא Nahr Zerka (ב) ובתוך זרם הנהר הזה הגבול הולך ומתגלגל ומגיע לים הגדול צפונה לקיסרין 4 קילומיטר.

הגליל, לפי תכונותיו הטבעיות, נתחלק לגליל תחתון ולגליל עליון; הגבול הדרומי של הגליל התחתון כבר מבואר על פי עדות יוסיפוס, שנראהו מתוח ממזרח למערב: מן בית שאן לדיראביטא, אשר כעת יקרא דיר-אַבּוּ-דַאְיְף, ומשם לכפר קסאלוט, אשר כעת יקרא דיר עוסאלֵי Der Ghusale, ומשם לעין גנים (דְשִׁינִין) ולבורקיוס־אַנוּט עד שפך מיא שוריי Nahr Zerka הימה צפונה לקסרין.

נחוץ להעיר אשר הכפר קסאלוט שהזכיר יוסיפוס שמקומו על הגבול בין יהודה ובין הגליל, לא זאת העיר הַכְּסְלוֹת של יששכר הסמוכה לגבול זבולן, כי הַכְּסְלוֹת (של יששכר) אשר כעת תקרא אִכְּסַל מקומה באמצע הגליל התחתון, היינו כמעט במרחק שוה בין עין גנים מנגב ובין כפר חנניא מצפון, ע"כ אנו צריכים להבין אשר כפר קסאלוט שהזכירו יוסיפוס שהוא על הגבול שבין יהודה ובין הגליל הוא זה אשר כעת יקרא דיר עוסאלֵי Der Ghusale שהוא סמוך מאד להקו הישר בית שאן־עין גנים שהוא הגבול הדרומי של הגליל התחתון.

ועל דבר הגבול הצפוני של הגליל התחתון, עיקר ידיעתנו מדברי חכמי המשנה שהראו לנו מקום ידוע על הגבול שבין שני חלקי הגליל, זה כפר חנניא שהערביים קורין לו כפר עֲנָן ובימי יהושע בן נון קראו לו חַנָּתוֹן, ומקומו ברגלי הר זַבּוּד דגלילה, בצד הדרומי של ההר.

בכיבוש ראשון, כשנחלקה הארץ לשבטים, הי' הכפר הזה (הנשען לזבוד דגלילה)

כי מאנטיפרס צפונה עד הגליל מהלך שבע שעות, וכל אורך יהודה מקדש ברגע עד הגליל מהלך שבעה ימים.

הערה (א) ולעיל בנחלת מנשה בן יוסף כבר מבואר שכוונת הזוה"ק בשלהי פרשה ויקהל יקומון חיילין כלהו על ארעא דגליל בגין דתמן זמין מלכא קרישא לאיתגלאה בגין דאיהו חולקיה דיוסף וכו', להשמיענו כי אעפ"י שגם שבט יששכר לקח חלקו בתחילת הגליל, ברם בעת תחית המתים, בעת שיהי' רצון השי"ת, יזכה הגליל להתגלות השכינה לאחיא מתיא רק בגין דאיהו חולקיה דיוסף.

הערה (ב) ואלו המחברים שהעתיקו את השם נהר זֶרְקָא (Zerka) בשם נהר התכלת, מאד שגו בזה.

במקצוע צפונית מזרחית של נחלת בני זבולן (א); וכשעלו מבבל ונחלקה הארץ למדינות ומחוזים הי' כפר חנניא על הגבול בין הגליל התחתון, שהוא מכפר חנניא ולמטן (היינו מנגב לכפר זה) ובין הגליל העליון, שהוא מכפר חנניא ולמעלן (היינו מצפונו).

תלמידי חכמי המשנה שקבלו מרבותיהם הדברים הקצרים אודות הגבול העובר דרך כפר חנניא, הבינו היטב אשר הקו המגביל ומבדיל בין כפר חנניא ולמעלן ובין כפר חנניא ולמטן, הקו הזה מתוח מעמק הירדן אל ים הגדול, המחוז שעל ההרים הגבוהים (שאינם מגדלים שקמים) אשר מצפון להקו הזה הוא הנקרא מכפר חנניא ולמעלן, זה גליל העליון; והשטח של ההרים הנמוכים (המגדלים שקמים) אשר מנגב להקו הזה, הוא הנקרא מכפר חנניא ולמטן, זה גליל התחתון. ברם למחברי ספרי כתיבת הארץ שבדור הזה, על פי הדברים הקצרים שבמשנה, קשה מאד לתאר מהלך קו הגבול שבין חלקי הגליל; ועדיין אנו צריכין ליוסיפוס למען נדע לאן פנה הגבול מכפר חנניא למזרח עד עמק הירדן, ובאיזה דרך עבר מכפר חנניא למערב עד הים הגדול.

מדברי יוסיפוס נודעו לנו עוד שני מקומות על הגבול אשר בין הגליל העליון ובין הגליל התחתון, המה: העיר זבולן והעיר ביר סאבא; זאת האחרונה, כפי הנראה, הביאה את כל חוקרי הארץ במבוכה גדולה, עד יאוש גמור, עד שלא הרהיבו עֹז לחקרה. אמנם חרֵבה ושוממה העיר הזאת בזמננו, ויכול להיות שעוד לא התנערה מעפר הריסותה בפולמוס אספסיאני או הדריאני, בכל זאת לא יכבד עלינו למצוא את המקום הזה. כאשר בתחילת חקירתנו נשפוט בהגיון ישר אזי נבא למסקנא, אשר אם בגבול המבדיל בין הגליל העליון לגליל התחתון, יוסיפוס לא הזכיר כפר חנניא של רז"ל, אין זאת כי אם שהעיר ביר סאבא קרובה לכפר חנניא ושניהם על הגבול, וכן הוא במציאות: אם בסביבות כפר

הערה (א) והעיר מגדל ריו (בערבי מֶישרל קרום) קבועה בקרן צפונית מערבית של נחלת זבולן ובזה נחלקו ר' יוחנן ור' אלעזר (ב"ר פ' צ"ח), ר' אלעזר אמר שהנבואה וירכתו (של זבולן) על צידון, קאי על זבור דגלילה, זה הר זֵבוד אשר אצל כפר חנניא הוא חַנְתֹון בקרן צפונית מזרחית של נחלת זבולן; ור' יוחנן אמר אשר וירכתו על צידון קאי על עיר מגדל ריו (בערבי מישרל קרום) אשר בקרן צפונית מערבית של נחלת זבולן, כי בימי יעקב אבינו מגדל ריו היתה נשענת לעיר בשם צידון (כעת תקרא דֵיר אֶל אַצַר) ולעיר אחת נחשבו.

ר' יוחנן ור' אלעזר שניהם השתדלו להזהירנו שלא נטעה לחשוב שהמלים וירכתו על צידון מורים על צידון הבירה שעל שפת הים, שלא נטעה לומר על איזו צידון שהיא משמאל לגבול הצפוני של הגליל התחתון, להקו עכו-צפת, והודיעו לנו שהנבואה תורה על צידון אחרת שהיא על הגבול בין הגליל התחתון ובין הגליל העליון, הוא ירכתי צפון של נחלת שבט זבולן. אולם בענין זה חוקרי זמננו לא זכו להבין דברי חז"ל האמתים. מחבר אחד כתב כי זבולן הגיע לצרפת שאצל צידון ולצידון ממש. נייבואיר חוה את דעתו כי זבוד דגלילה היא העיר זֶבְדַאנִי שהיא צפונה לדמשק מהלך תשע שעות, והד"ר הרכבי מפטרבורג בהערותיו לספר משא א"י חיא כתב: „אם נאמר כי ברותה הנזכרת בסוף ספר יחזקאל היא עיר ביירות, אז זבוד דגלילה יהי' הכפר זאבידי אשר בין צידון ובין ביירות" האדון הרכבי מדבר אודות כפר זֶבאד שהוא עוד צפונה לזֶיבדאני שהביא נייבואיר.

חנניא (כעת כפר עָנָן) נחפש את עיר ביר סאבא, אז תִּמְצָא מנגב לכפר הנניא במרחק 8 1/2 קילומיטר. ולציין את מקומה לא למותר יהי' להגיד, כי לעיר ביר סאבא החרבה כעת הערביים קורין ביר סִיבְאָנִי ומקומה צפונה לעיר עַת־קצין (אשר כעת תקרא חַתִּין) **(א)** במרחק 4 קילומיטר, ומנגב לחורבת עיר ממלא **(ב)** במרחק 3 קילומיטר. בקצה הדרומי של ביר סאבא יש מעין מים חיים שהם תמיד קרים וצלולים: תבנית המעין כמו באר ומדת קוטרו כשני מיטר.

אם נזכור מה שאמרו רז"ל (במשנה שביעית פ"ט) על אודות כפר חנניא, וגם מה שכתב יוסיפוס על אודות שתי הערים ביר סאבא וזבולן, אז מבט אחד על הרושם של הגליל התחתון יראה לנו כי הגבול שתאר יוסיפוס הוא הגבול שהזכירו רז"ל: הקו שנראהו כאלו הוא מתוח מביר סאבא עד כפר חנניא מגביל את הגליל התחתון במקצוע צפונית מזרחית שלו. אולם הגבול הצפוני של הגליל התחתון שהוא גבול דרומי לַגליל העליון, הגבול הזה מתוח מכפר חנניא מערבה (נוטה מעט לדרום) דרך עיר גאבארא (כעת חורבת קאבְּרא הנשענת למגדל ריו) (ג) עד עיר זבולן אשר כעת תקרא דְשאלון, ומשם הגבול נמשך הלאה מערבה בדרך ההולכת מעיר זבולן עד שער עכו.

ועל דבר מהלך קו הגבול הצפוני של הגליל העליון כבר מבואר לעיל (פרק ח') שהגבול הזה הוא תחום א"י שהחזיקו עולי בבל בעבה"י המערבי; והתחום הזה מתוח מן הים הגדול, אליבא דר"ג—מכזיב, ואליבא דר' יוסי מן לבלב, **(ד)** עד הירדן; הוא התחום ההולך בקו ישר מן לבלב קדמה מזרחה דרך קובעיא רעיתא Terbiha, דרך מציא רעבתא Kalaat Bahib והדך מלחא דביר Alma עד כפר טהיללא Tlel היושב אצל מקום שפך מי נחל הקדמונה (נחל האנדאדיש) אל הַגְלִילָה (אֶל חולי) הוא ימא דסמכי; והמושבה יסוד המעלה שנוסדה ע"י אחב"י לפני שלשים שנה, בצד צפון של כפר טהיללא, המושבה הזאת מקומה בתוך כפר טהיללא העתיק; שרידי בנינים עתיקים שנמצאו במעבה האדמה ביסוד המעלה מוכיחים על זה כמבואר לעיל.

כל השטח מקדש ברנע עד כזיב (שאצל לבלב) ועד כפר טהיללא הוא יסוד

הערה (א) לעיל בנחלת שבט זבולן כבר מבואר כי לחתין היום, לפנים (בימי יהושע בן נון) קראו עת קצין.

הערה (ב) לעיל בנחלת נפתלי כבר מבואר, כי עיר ממלא חרבה כעת וקורין לה חורבת מאמְלִיאַ

הערה (ג) זאת העיר שהערביים קורין לה מַיּשְׁדָּל קרום, והיא על הדרך מעכו לצפת.

הערה (ד) תוספתא אהלות פי"ח: ר' ישמעאל ב"ר יוסי אומר משום אביו עד לבלבו, כלומר המקצוע צפונית מערבית של חזקת עו"ב לא בכזיב, רק בעיר לבלב שהיא צפונה לכזיב במרחק 6 1/2 קילומיטר, ומקומה על הר סולמא דצור על שפת הים הגדול. לעיר לבלב הערביים קורין לְבוּנֶי Lebune.

המעלה (מהל׳ תישעה ימים) הכולל בתוכו יהודה, הגליל התחתון והגליל העליון יקרא מ א " י ו ע ד כ ז י ב, זאת הארץ ה ר א ש ו נ ה במעלת קדושת א"י ובשביעית לא נאכל ולא נעבד וחייבת בדמאי אף בירק ובפירות האילן ומכש"ב בגרן ויקב.

ברם המקומות אשר מצפון ליסוד המעלה כמו מלחיא והחולתא שבעמק עד אמנה־חרמון, ובהר: קדש נפתלי, איילון (הונין), חֲלָה (הולא), בית שמש (מַיִס), אדרעי (איִשירון) בית ענת (עֲנִיתָא) ועוד הרבה כרכים, עד הנהר קאסמִיָא, הם מחוץ להגליל (א), הם בהארץ שמדרגת קדושתה פחותה מקדושת יהודה והגליל, כמו שיבואר לקמן.

ככלותי לדבר אודות גבולי הגליל בזמן הבית השני, נחוץ להעיר אשר גם בימי יהושע בן נון ובימי דוד ושלמה היו בא"י בצפון כיבוש יהושע מחוז אחד אשר בישם הגליל קראו לו. ועל דבר הגליל ההוא נוכל לומר אשר מהכתובים נוכל לתאר רק את הגבול המערבי שלו הוא הקו חוסה־חֲבָל דנישען למדינת צר, מדכתיב: אז יתן המלך שלמה לחירם עישרים עיר בארץ הגליל; והעיר קדש נפתלי יושבת בתוך הגליל למזרחי של הקו חוסה־חֲבָל, אולם הגבול המזרחי של הגליל הקדמון הנרמז במקרא נודע לנו ברור מדברי חכמי התלמוד שאמרו (שקלים פ"ו ה"ב) כי ימא דסמכי, (שהערביים קורין לו אַל הולי), הוא הַגְלִילָה הקרמונה שהזכיר יחזקאל הנביא (יחזקאל מ"ז ח׳), מזה נראה אשר מימות יהושע בן נון עד חורבן ב"ר היאור ימא דסמכי הי׳ בקצה המזרח של ארץ הגליל, ובשביל זה הים נקרא הַגְלִילָה הקדמונה (ב׳); ומזה נוכל להבין אשר גבול נגב של הגליל הראשון היה נמשך מן הקצה הדרומי של ימא דסמכי נכחו מערבה אל הים הגדול עד כזיב או עד לבלב וקֶדֶש נפתלי היושבת צפונה להקו הזה היתה בתוך הגליל הראשון, ונקראה קֶדֶש בגליל, אולם מנגב להקו יסוד המעלה־כזיב בימי הבית הראשון לא השתרעה ארץ הגליל (ג׳). ונהי׳ יותר קרובים אל האמת אם נאמר כי הגליל הראשון היה נמשך לצד צפון לא הלאה מנהר מרום־קאסמיא ולא צפונה לליש־דָן אשר ברגלי אמנה חרמון, ארץ הגליל של התקופה הראשונה היא המדינה הצפונית עם הרבה כרכים שהניחו עולי בבל ולא החזיקו בהן.

וראוים הדברים האלה להִשָנות ולומר שהקו יסוד המעלה־כזיב שהי׳ תחילת הגליל בזמן הבית הראשון, הוא קצה הגליל בזמן בית שני, כי ידיעת גבולי הגליל בזמן שתי התקופות—ענין נכבד בחקירת א"י (ד׳).

הערה (א) וקדש נפתלי, דכתיב בה ויקדישו את קדש בגליל בהר נפתלי, היתה בגליל בזמן הבית הראשון, אבל בזמן בית שני, קדש נפתלי והמחוז שלה היו מחוץ להגליל, כמו שיבואר בסמוך.

הערה (ב) אבל ים כנרת (ימא של טבריא) לא הי׳ אז בארץ הגליל.

הערה (ג) וְקֶדֶש של יששכר שמקומה בעמק יזרעאל, $11 \frac{1}{2}$ קילומיטר צפונה לעין גנים, לא נקראה קדש בגליל, כי בזמן הבית הראשון העמק יזרעאל הי׳ רחוק מארץ הגליל הנגבה.

הערה (ד) ודלא כבעל תבהיא שכתב כי פמיים־קסרין־פיליפי ודאי בגליל העליון (בזמן חכמי המשנה). ועל אודות זבוד דגלילה כתב שהיא זֶיבְדִין אשר בלבנון אצל נאבאטִיָא. ועל אודות הקצה הצפוני של הגליל העליון כתב שהוא בכפר בֶּיְקִי Beke הקרוב לזסרון (ביניהן 9 קילומיטר)

ב. הארץ השנית משתרעת מהקו יסוד המעלה-לבלב (או כזיב) צפונה עד הנהר מרום-קאסמיא ועד אמנה-חרמון; את הארץ הזאת חכמי המשנה תארו במלים מכזיב ועד הנהר ועד אמנה שהחזיקו בה רק עולי מצרים, ברם הנביאים האחרונים, הם עולי בבל לא החזיקו בה, ואת הכרכים הרבים שבתוכה לא קדשו כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית; בשביל זה מעלת קדושתה פחותה ממעלת הארץ הראשונה, ובשביעית מותר לאכל כל הפירות וכל מיני ירק שגדלו שם מעצמם, אבל לא נעבד אף בתלוש (א); ולענין תו״מ, בפירות אילן ובירק פטור אף בודאי ובגרן ויקב פטור מן הדמאי אבל בודאי חייב (ב). היושב בארץ הזאת, כפי הנראה, מקיים מצות ישיבה בא״י (ג).

ג. הארץ השלישית משתרעת מן הנהר מרום-קאסמָיא ומן הקצה הדרומי של אמנה-חרמון צפונה עד טורי אמנון הנצבים על הקו קפלוריא-חצר עינן (ד) היינו מן הנהר

אצל הגבול הרשום בפרשה אלה מסעי. והחוקר הבריטאני Major C. Concder עשה מפה של א״י ובצבע מיוחד רשם את כל שטח הגליל המשתרע על המפה שלו מן עין גנים שבעמק יזרעאל עד דיבן-גד הצפונית Dschdeide Dibin אשר בבעל גד Merdsch Ajun בבקעת הלבנון, ולא עלה על דעת האדון C. Conder שגבולי הגליל הנרשמים במפה שלו אינם מתאימים עם הגליל של התקופה הראשונה ולא עם הגליל של התקופה השנית; ועתה אין לנו להתפלא על מחברים אחרים שראו זבוד דגלילה בכפר זָיבאד ובבית זבדין שהם משמאל לדמשק.

הערה (א) דאל״כ, היינו אם נאמר אבל לא נעבד במחובר אבל בתלוש נעבד, אזי הארץ השנית שוותה בדין שביעית להארץ השלישית (אשר מן הנהר ואמנה ולפנים), ומשנתנו באה ללמדנו כי שלש הארצות האלו חלוקות הן בדין שביעית. ודברי הר״ש ז״ל אינם מובנים לי, אם לא נאמר שהמעתיקים כתבו כל העולה על רוחם.

הערה (ב) כי בהשטח אשר מכזיב ועד הנהר, ואפילו להלן עד סוריא יש קדושה יותר מבסוריא, ואיך יכול להיות אשר בסוריא חייב בודאי ומכזיב ולהלן פטור ודאי (ולא דמי לדמאי כי בסוריא ליכא חזקת רוב ע״ה מעשרין לכן בדמאי החמירו). וכה שאמר ר׳ לא (ירושלמי דמאי פ״ק): מתניתין מסייע ליה לר׳ יוחנן מכזיב ולהלן פטור מן הדמאי לא שנא דמאי ולא שנא ודאי. בארתי דברי ר׳ לא דהכי קאמר כשם שהמשנה השלישית דברה בקצרה ואמרה בכלל מכזיב ולהלן פטור מן הדמאי ולא פירשה שיש מיני צמחים ירק ופירות אילן שהם מכזיב ולהלן פטורין אף בודאי, כך המשנה הראשונה דברה בקצרה: הקלין שבדמאי אף שהמינין הללו פטורין אף בודאי.

הערה (ג) ואין להקשות מדברי ר׳ יוחנן אשר בשמעו מרשב״ל על אודות צורבא דרבנן שעלה מבבל ונתיישב בעיר בוצרא, אמר ר׳ יוחנן מבבל לבבל; והעיר בוצרא יושבת בתוך כיבוש של משה רבנו בארץ הבשן למנשי בין סלכה ובין אדרעי, ברם עולי בבל לא החזיקו בה, ולכאורה משמע כי סבר ר׳ יוחנן אשר כל מה שלא החזיקו עו״ב חו״ל יחשב לענין ישיבת א״י, אולם באמת אינו דומה מה שלא החזיקו עו״ב בא״י המערבית שהיתה בהבטחה למה שלא החזיקו עו״ב בארץ עוג שלא היתה בהבטחה, ובעת שכבשה משה רבנו עשאה השי״ת חולין לישראל.

הערה (ד) עוד הפעם הזכרתי אודות טורי אמנון שהם על הדרך ההולכת מן קְעִירוּת לחצר עינן כדי לבטל דברי מחברים וסופרים כאלה הרואים את טוורוס אמנוס בתחום ארמיניא,

קאסמיא ומהר אמנה־חרמון אשר שם גבול כיבוש יהושע בן נון (הגבול שהחזיקו עולי מצרים) עד טורי אמנון וחצר עינן שמקומם על הגבול של א״י הנרשם בתורה בפרשה אלה מסעי.

השטח המוסגר בין שני קוים (ולפנים), היינו בין הקו שאצלו חדל יהושע לכבוש ובין הקו שנצטוו להגיע אליו בכיבושם, השטח הזה אשר יהושע בן נון לא הספיק לכבוש אותו, היא הארץ השלישית במדרגת קדושת הארץ, היא הארץ שקראו לה מן הנהר ואמנה ולפנים (א). ואל הארץ הזאת יחשב הלבנון מנהר מ־ום־קאסמיא עד הקו בְּעָרוּת־חצר עינן; ואל הארץ הזאת יחשבו גם צר והערים שאצלה; אף כי עיר צר בתחום הארץ השניה (מכזיב ועד הנהר), אולם עולי מצרים בְּמָתְחָם את גבול כבושם מן חוסה Ksebe אל חֵבֶל Dibl אשר על שפת נחל עיון, וּמַחֲבַל אכזיבה (כעת זובפין), נשארה מדינת צר למערבו של הקו חוסה־חֵבֶל, היינו חוץ לגבול כבושם, בשביל זה דין אחד לצר ותחומה כמו להארץ השלישית המשתרעת מן הנהר ואמנה ולפנים אשר בדין שביעית שוותה לסוריא שנאכל וגם נעבד בתלויש (אבל לא במחובר) (ב), והמוכר עבדו מא״י לשָׁם יצא לחירות ועפרה טמא טומאה ידועה. מדרגת קדושת הארץ השלישית פחותה כל כך בשביל שעולי מצרים לא כבשוה; ואע״פ שדוד כבש אותה, ובלי ספק כביש אותה קודם שכבש סוריא (ג), אבל במדינת צר וכל הארץ אשר מן הנהר ואמנה ולפנים דוד כביש בזה האופן כמו שכבש סוריא, לא הוריש מישם את הכנענים ולא הושיב את ישראל תחתם, היינו את המדינות הללו כבש בלא ירושה וישיבה רק למס; וכיבוש יחיד שהוא כיבוש לחוד רק למס, לאו שמיה כיבוש.

בזה אני מציב לי יד להעיר אשר בשביל שהי׳ קשה עלי להבין דברי המפרשים בענין כיבוש יחיד נצרכתי לעיון רב, ובסייעתא דשמיא מצאתי מסלה ישרה אשר מאורות גדולים יאירו עליה. אז זכיתי להבין היטב דברי הספרי בפרשה עקב: וא״ת מפני מה כבש דוד ארם נהרים וארם צובה ואין מִצְוֹת ניהגות שם, אמרו דוד עישה שלא כתורה וכו׳, אמר לו הקב״ה סמוך לפלטירין שלך לא הורשת היאך אתה חוזר ומכביש ארם נהרים וארם צובה.

במחוז שבונים כעת המסלה הַבַּגְדָדִית העוברת ממדינת קפודקיא לעיר נִנוה; סופרים כאלה שגו מאד.

הערה (א) ונתגלה טעמא של משנתנו „ומן הנהר ואמנה ולפנים" דקאי על השטח אשר לפנים בין שני הקוים, בין הגבול שהחזיקו עולי מצרים ובין הגבול הצפוני הרשום בתורה: המחברים שאמרו כי הגבול שהגבילה תוה״ק בפ׳ אלה מסעי הוא תחום שהחזיקו עולי מצרים שגו בזה.

הערה (ב) וכמו בסוריא גזרו על עבודה במחובר כדי שלא יניחו א״י ויתישבו בסוריא כן בארץ השלישית של א״י (אשר מן הנהר ואמנה ולפנים) גזרו על המחובר מטעם זה.

הערה (ג) שלא יתכן שדוד הלך מא״י לכבוש ארצות רחוקות ארם צובה וארם נהרים טרם נכנעו לפניו ממלכות צור וצידון ויתר העמים שישבו במחוזים אשר מן הנהר ואמנה ולפנים, היינו בין א״י ובין ארץ האויב שעלה עליה בסערת מלחמה; גם מהכתוב „ובת צור במנחה פניך יחלו" נראה שממלכות צור וצידון היו משועבדים לבית דוד.

אולם להרחיב צעדינו במסלה ההיא טוב שנזכור מה ששנינו במתניתין פ"ו דשביעית אשר בהארץ השלישית של א"י אשר יהושע בן נון לא הספיק לכבוש אותה, היא הארץ שקראו לה מן הנהר ואמנה ולפנים, בה בשביעית נאכל ונעבד (בתלוש) כמו בסוריא; ועל הארץ השלישית ההיא היתה כוונת ר' עקיבא שאמר (שם משנה ב'): זה הכלל כל שביוצא בו מותר בא"י עושין אותו בסוריא. גם בפ"ד דחלה משנה ח' אמר רבן גמליאל אשר הארץ השלישית של א"י היינו מן הנהר ואמנה ולפנים וארץ סוריא דין אחד להן בענין חלה. ולהלן יבואר כי בכל השלשה דברים אשר בהם סוריא שוותה לחו"ל, בהם גם הארץ השלישית שוותה לחו"ל.

המפרשים הראשונים ז"ל אמרו שכיבוש סוריא ע"י דוד נקרא כיבוש יחיד בשביל שדוד כבש את סוריא קודם שכבש את כל א"י; הם העמידו דבריהם על דברי הברייתא בספרי המובאים לעיל; ואחרי שנתבארו מדרגות קדושת שלש הארצות של א"י, אני העלוב תמהתי שתי תמיהות בדברי אריותא דאורייתא רבותינו המפרשים ז"ל: חדא, אם בשביל שמהר דוד והקדים כיבושו בסוריא טרם שכבש כל א"י, א"כ למה נקרא כיבוש יחיד והו"ל למקרי כיבוש מוקדם או כיבוש שלא כדין.

וַיִקֶש דבר התמיה השנית עוד יותר: אם כיבוש סוריא הוא כיבוש יחיד ולאו שמיה כיבוש בשביל שנכבשה קודם שנכבשו מקומות או מחוזים אחרים מא"י התינח סוריא שהיא חו"ל, היינו חוץ לגבול הצפוני הנאמר בתורה, אבל החלק הצפוני של א"י שהוא שָוֶה בשטחו (בערך) לששית (1/6) מן הארץ שכבש יהושע בן נון, המחוז הגדול הזה אשר חז"ל קראו לו „מן הנהר ואמנה ולפנים", הכולל בתוכו גם צ"ו וצידון, שנתחייבו ישראל לכבוש אותו ויהושע בן נון לא הספיק לכבשו ודוד כבשו טרם שכבש סוריא, למה יחשב (לענין המצוות התלויות בארץ) גם הוא כסוריא? היתכן שחלק גדול מא"י שהתורה חייבה לכבשו ודוד כבש אותו, יקרא כיבוש יחיד ויהי' שוה לסוריא שהיא חו"ל. ואין לומר אשר כיבוש החלק הצפוני של א"י יקרא ג"כ כיבוש יחיד בשביל שכבש אותו קודם שכבש ירושלם מידי היבוסי, א"כ כל מה שכבש יהושע בן נון, היינו כיבוש של כל א"י שהי' קודם שהורישו את היבוסי, יהי' כיבוש יחיד **(א).**

הערה (א) אמר המחבר, כאשר באתי לירושלם עיה"ק והרציתי הדברים לפני הרב הצדיק המאו"הג ר' יעקב משה חרל"פ שליט"א השיג עלי בזה"ל: באמת נראה מדברי הר"ש והרמב"ם בפ"ד מהלכות שמטה ויובל וביחוד מדבריו בפירוש המשנה פ"ד דחלה ובפ"ה מהלכות ביכורים דגרסי אמנוס, ולפי פירושם אתא מתניתין לחלק כל העולם לג' ארצות, וקמ"ל דמדין התורה כל מה שמאמנום ולחוץ דהיינו מטורי אמנון ולחוץ נעבד בשביעית, אך בסוריא החמירו שלא לעשות במחובר, או לפי מה שפירש המראה הפנים בדעת הרמב"ם דר"ע פליג וס"ל דגזרו גם בתלוש, לפ"ז אה"נ עד אמנום הכל נחשב חזקת עולי מצרים. ובדרך כלל לא מצינו שם כיבוש יחיד זולת על סוריא.

ואני דנתי לפני הרב הצדיק הנ"ל והוכחתי: א).— דמתניתין אתא לחלק את א"י לג" ארצות ולא כל העולם, כי מתניתין לא צריכה להשמיענו שבמדינות בבל, מצרים, פרס, אסיא ויון נעבד בשביעית; הש"ת אמר כי תבואו אל הארץ אשר אני נותן לכם (דוקא) ושבתה

לכן לימוד ערוך הוא בפי (א), שכל הארצות אשר מלך ישראל כבש אותם בלא ירושה וישיבה, רק למס, (אפילו בגבול א"י) נקרא אצל הז"ל בשם כיבוש יחיד, היינו כיבוש לחוד (למס) בלא ירושה וישיבה, וכר' ישמעאל דאמר כל ביאות שנאמרו בתורה (חוץ מחלה וערלה) לאחר י"ד שנים נאמרו-ז שבע שכבשו ושבע שחלקו; וכל מה שכבש דוד צפונה מגבול כיבוש יהושע בן נון בין בא"י (מן הנהר ואמנה ולפנים עם צר וצידון) ובין בחו"ל היא סוריא, תכלית ומטרת כיבושו-לא להוריש את משפחות כנען ולהושיב את ישראל על אדמתם, רק כיבוש לחוד, למס, לכן לאו שמיה כיבוש; וזה כוונת הז"ל בספרי: אמר לו הקב"ה סמוך לפלטירין שלך לא הורשת וכו' (נדקדק בתיבת לא "הורשת") האיך אתה הוזר ומכבש ארם נהרים וארם צובה (נדקדק בתיבת "ומכבש"); וזה שאמרו בירושלמי חלה פ"ב שהי' דוד מניח ספרי א"י ומכבש ספרי הו"ל, כוונתם שהניח את

הארץ; וגם בארץ הנתונה להם מהשי"ת היו מותרים לעבוד במחובר לחרוש ולזרוע בכל י"ד שנה שכבשו וחילקו, ע"כ לא יתכן לומר דמתניתין אתא לחלק כל העולם לג' ארצות.

ב)— איך נוכל לומר אשר עד טור אמנון נחשבה חזקת עולי מצרים, והלא צור שהיא מנגב לטור אמנון (היינו מטור אמנון ולפנים) מהלך יום וחצי והיא חו"ל כמו שאמרו: ממנים זקנים בחו"ל ע"מ לחזור, ר' זמינא הוה בצור ומנוהו ע"מ לחזור. עוד אמרו: חד כהן רצה לצאת לצור לחלוץ או לייבם ולא הניחו ר' חנינא, ואמר על אחיו (שיצא לצור) ברוך המקום שנגפו; עַפְרָה ממא כמו עפר חו"ל, והמוכר עבדו לצור יצא לחירות ועבד שברח מצור לא"י אין מחזירין אותו. כללו של דבר לענין כל המצוות צור שוותה לסוריא אעפ"י שלענין תו"מ לצור יש מעלה יתירה על סוריא שאם תרם מפירות צור על פירות סוריא או להפך אין תרומתו תרומה (תוספתא תרומות פ"ב), בשביל כי צור היא בתוך הארץ שהראה הקב"ה למשה וחייבת במעשר מדאורייתא, כמו שאמרו (בברייתא בספרי פ' פנחס): ר' עקיבא אומר מגיד הכתוב שהראה המקום למשה את כל הדרי א"י; עוד אמרו (שם בספרי): מגיד שראה משה בעיניו מה שלא הלך יהושע ברגליו, כוונתם, כי יהושע הלך עם המרגלים עד רחוב לבוא חמת, אבל משה ראה עוד צפונה מן רחוב היינו עד טור אמנון, לכן אמרו בתוספתא תרם מפירות א"י על פירות סוריא או להפך אין תרומתו תרומה, ובאותו ענין בתוספתא אמרו איזוהי א"י ואיזוהי חו"ל כל ששופע מטורי אמנון וכו', הרי מבואר ברור כי צור המעטירה אעפ"י שמקומה בתוך ארץ ישראל (מטור אמנון ולפנים) דינה כסוריא, בשביל שעולי מצרים לא החזיקו בה ודוד כבשה למס; והצורים היו אוהבים לדוד כי נפל פחדו עליהם, כתועי מלך חמת (בסוריא) הי' אוהב לדוד מפני היראה.

וממה שאמרו בירושלמי פאה פ"ז ה"ה ומעשר שני פ"ה סוף ה"ב; סוריא לפדה מי"ר שנים, נראה כי א"י אחר שנכבשה וטרם נחלקה לא נתחייבה במצוות. כש"כ המדינות צור וצידון הידועות לכל שלא נכבשו לישראל מימות יהושע בן נון עד גלות הארץ איך נוכל לומר עליהן אשר בשביל שהם מאמנום ולפנים מעלתן בקדושת הארץ יותר גדולה מסוריא, הרי אנו מוכרחים לומר שהחלק מא"י שלא החזיקו בו עולי מצרים ודוד כבשו רק למס דינו כסוריא, בשביל שהוא כיבוש יחיד.—

הערה (א) ובשיטה זו אחזיק, אם רבים מחכמי התורה יסכימו לדברי.

הכנענים שישבו בא"י הצפונית (מן הנהר ואמנה ולפנים) לא הורישם ולא הושיב שם ישראל כרצון השי"ת. אבל הוציא כה וכובד מלחמתו לכבוש ספרי חו"ל. להפיל אֵימָתָה ופחד על הגוים הקרובים והרחוקים ולשומם למס. וכדאמר רבא (סוטה מ"ד ע"ב): מלחמות יהושע לכבוש, מלחמות בית דוד לרווחה. וזה נגד רצון השי"ת. כי בכיבוש כזה אין תועלת לכלל ישראל. כי עם ישראל ירבה ויפרוץ, וְעָרָיו שדותיו וכרמיו לא יִרְבּוּ.

ראוי להתבונן בדברי רש"י ז"ל (גיטין ח' ע"ב) שאמר כי בכיבוש יהושע כבשוה לצורך כל ישראל אבל דוד לא כבש אלא לצורכו (א); ועוד פירש"י (ע"ז כ' ע"ב): כיבוש יחיד ארם צובה שכיבשה דוד וחיברה לא"י שלא ע"פ הדיבור (היינו נגד רצון השי"ת) ובלא ס' רבוא (בלא תועלת לכלל ישראל). ובמסכתא סוטה מ"ד ע"ב: מלחמות בית דוד לרווחא. פירש"י שנלחם בארם צובה להוסיפה על א"י ובשאר סביבותיה להעלות לו מנחה ומס עובד.

אלא, אמרו חז"ל (בברייתא בספרי). משתכבשו א"י עד הגבול הנאמר בתורה כיבוש גמור בירושה וישיבה תהיו רשאים לכבוש חו"ל. היינו כאשר תורישו את הכנענים עד הקו קפלוריא-טור אמנון-חצר עינן ותקחו את עריהם שדותיהם וכרמיהם כמו שהבטיח השי"ת לאבותיכם. ואח"כ תרצו להרבות לכם עוד ערים שדות וכרמים ותורישו את משפחות הכנעני מחו"ל (מארם צובה) ותרחיבו מושבותיכם גם שם. אז כל מקום אשר תדרוך כף רגלכם בו (בירושה וישיבה דוקא) לכם יהי'. אז יהיו מִצְוֹת נוהגות גם שם כמו בא"י.

על פי הדברים האלה נוכל להבין דברי הרמב"ם ז"ל שכתב (בפ"א מהלכות תרומות) בזה"ל: ולכן יהושע אע"פ שלא כבש כל א"י חלק להם את הארץ בגורל כדי שאח"כ כאשר יכבשו לא יהי' כיבוש יחיד. עכ"ל. לפי דברי המפרשים שהוראת המלים כיבוש יחיד הוא בבחינת כיבוש מוקדם. אזי דברי הר"מ קשה להבינם. כי למה יחשב כיבוש יחיד. כיבוש מוקדם. אם כל ישראל יכבשו א"י בלא גורל; אבל הדברים שהר"מ ז"ל קבל מרבותיו שקבלו מהגאונים שקבלו ממחברי התלמוד באים להשמיענו אשר יהושע בן נון בחלקו לשבטים את השטח 0,8 של א"י שכבש. אז בחשבון הערים והשדות שנתן לכל שבט חשב לו גם ערים כאלה שבתוך נחלתו. אשר בימיו (בימי יהושע בן נון) עדיין כנענים החזיקו בהן. ונתן להם את הערים האל עפ"י הגורל כדי שישתדלו ישראל לכבוש אותן כיבוש גמור בירושה וישיבה. כי אם איזה שבט יסתפק בכיבוש קל לכבוש את הערים האל כיבוש יחיד. כיבוש לחוד. רק לקחת מהן מס ויתרשל להורישם. אזי להשבט ההוא תחסר כמות האדמה כמות השדות והכרמים שנחשבו לו לפי מספר הנפשות. לכן בהכרח ישתדל לכבוש אותן כיבוש גמור—ולא יהי' אצלם כיבוש יחיד (כיבוש לחוד).

הערה (א) ובכל זאת התיבות כיבוש יחיד לא בארתי „לצורך יחיד". לפי שידוע שדוד שלח את חילו לחכניע את סוריא ולשומה למס והכסף והזהב הרב שלקח מסוריא ומשאר ארצות הקדיש לבנין בית המקדש. לכן בחרתי לבאר התיבות כיבוש יחיד: כיבוש לחוד—רק למס.

בזה אזכיר רק שבט אחד: מנשה לא הוריש את בית שאן ובנותיה ואת תענך ובנותיה ואת יבלעם ובנותיה ואת דאר ובנותיה ואת מגידו ובנותיה, ובראשונה היו יושביהן למס ישראל, כיבוש לחוד—כיבוש יחיד, ובימי דוד הורישו משם את הכנענים ונעשה כיבוש גמור.

בעמדנו על מצב איתן בענין כיבוש יחיד שהוראתו כיבוש לחוד בלא ירושה וישיבה, נוכל להבין כוונת דברי חז"ל בירושלמי פאה פ"ז ה"ה ומעשר שני פ"ה סוף ה"ב באמרם, סוריא למדה מי"ד שנים וכו', כוונתם, סוריא אעפ"י שבני ישראל כבשו אותה, בכל זאת מִצְוֹת התלויות בארץ אינן נוהגות בה, בשביל שכיבושה הי' בלא ירושה וישיבה, ומעלתה ודינה כמו שהיתה א"י בזמן י"ד שנים הראשונות טרם נגמרו הירושה והישיבה שלה.

גם מלתא דר' יהושע בן לוי מסייע לדברי. דאיתא בירושלמי דמאי פ"ו ה"א: ר' סימון היו לו שדות בהר המלך (הר אפרים מתרגמינן טור מלכא) במקום שאין ישראל מצויין, שאל לר' יוחנן אם מותר להשכירם לגוי—אסר ליה, שאל לריב"ל ושרא ליה סבר ר"י בן לוי מקום שאין ישראל מצויין כהדא סוריא (ובסוריא משכירין להם שדות כדברי ר' יוסי). לכל מבין ותלמיד גלויָה סברת ריב"ל והלכה כמותו שגם מקומות שקדשו עולי בבל והם בלב א"י (בין ירושלם ובין שכם, היינו בהר המלך), בזמן שאין ישראל מצויין שם מדרגתם ודינם כסוריא (חוץ מזה שעפרם טהור), כי גם בלב א"י קדושת הארץ שרויָה דוקא במקומות שבני ישראל יושבים שם ישיבת קבע. וכן אמרו בתוספתא ע"ז פ"ה: "כל זמן שישראל עליה כולה נכבשה, אינם עליה כולה לא נכבשה".

על פי הדברים האלה הבנתי את השקלא וטריא של ר' אבהו ור' סימון על אודות אשקלון (בירושלמי שביעית פ"ו): ידוע מן הכתוב (יהושע ט"ו) שבגורל יהודה הי' כל חבל הים נאות פלשתים מעקרון אשדוד אשקלון ועזה עד נחל מצרים; אולם יהודה לא יכול לכבוש את הערים האלו, כדכתיב (שופטים א'): כי לא להוריש את יושבי העמק וכו'; וגם דוד אחר מלחמות רבות שָׂמָם למס והוריש לא הורישם; ואח"כ באו עוזיהו וחזקיה ועָשוּ שם כיבוש גמור; בעוזיהו כתיב ויבנה ערים באשדוד ובפלשתים, ובחזקיה כתיב הוא הכה את פלשתים עד עזה ואת גבוליה ממגדל נוצרים עד עיר מבצר; והי' ידוע ליהודים כי חזקיה כבש כיבוש גמור רק עד עזה אבל עזה עצמה לא כבש; ובדורות שאחר אנשי כנה"ג הי' ספק על אודות אשקלון היושבת צפונה לעזה 17 קילומטר, אם נכבשה ע"י חזקיה (וזה חזקת עו"מ), ורק עולי בבל לא החזיקו בה משום תקנת עניים, או חזקיה לא כבשה, ובשביל זה גם עולי בבל לא החזיקו בה, כי בנגב א"י החזיקו עולי בבל מה שהחזיקו עולי מצרים, כמה דתנינן בתוספתא שביעית פ"ד. מעדותו של ר' פנחס בן יאיר נודע לרבה"ק כי חזקיה כבש את אשקלון כיבוש גמור לכן רבה"ק ובית דינו נמנו עליה וטהרוה.

ור' אבהו ור' סימון בדברם אודות אשקלון, לכאורה תמהו, למה אשקלון היתה (קודם לרבי) בספק והא כתיב וילכוד יהודה את עזה ואת גבולה ואת אשקלון ואת גבולה,

ות־צו ליתי עזה ליתי אשקלון, כלומר בלכידה לחוד (למס) אין לישראל לא עזה ולא אשקלון, כי בירושה וישיבה לא כבשו אותן כדכתיב כי לא להוריש את יושבי העמק וכו׳; ומזה מסקנת הגמרא: מעתה (אם הדבר כך) ההין נחל מצרים ליתי נחל מצרים, כלומר אע״פ שגורל יהודה הי׳ עד נחל מצרים, בכל זאת לא נחל מצרים הוא הגבול של א״י כי מעולם לא כבשו כיבוש גמור עד הנחל ההוא.

בשביל שהנביאים האחרונים את שתי הארצות הצפוניות לא השוו ליהודה והגליל, נשארה הארץ השנית אשר מכזיב ועד הנהר ועד אמנה במדרגה שהיא קרובה למדרגת סוריא (א), והארץ השלישית אשר מן הנהר ואמנה ולפנים — דינה כסוריא (ב); ואח״כ כאשר יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן ובית דינם גזרו טומאה על ארץ העמים, חלה הגזרה גם על הארצות השנית (ג) והשלישית, והנה גזרת הטומאה על הארץ השלישית (מן הנהר ואמנה ולפנים) היתה ידועה לכל העם, יען כי הארץ הזאת מעולם לא נכבשה לפני ישראל ולא נחלקה לשבטים, ברם הטומאה של הארץ השנית (מכזיב עד הנהר ועד אמנה, שנכבשה ונחלקה לשבטים) היתה אינה ידועה להמון העם.

ועל דבר חמש הערים: בית גוברין אשקלון קיסרין בית שאן וסיסית כבר מבואר לעיל שאע״פ שמקומן בתוך הארץ הראשונה במעלת הקדושה, בתוך הארץ אשר במשנה תקרא מא״י ועד כזיב, בכל זאת בדיני מעשרות ושביעית העיירות הללו במדרגה אחת עם הארץ השנית (מכזיב ועד הנהר ועד אמנה) היינו אשר בשביעית נאכל ולא נעבד וירק ופירות האילן פטורין ממעשר אף בודאי יען כי חמש הערים האל (ותחומיהן) הניחו עולי בבל ולא קדשו אותן כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית, כמו שהניחו הרבה כרכין

הערה (א) כי רק לענין עבודה בשביעית ולענין מכירת ובריחת עבדים הארץ השנית שווּתה לא״י; ובדין בריחת עבדים נוכל להביא ראי׳ לדברינו מירושלמי גיטין פ״ד ה״ו כי ר׳ אמי הורה אוני אסור אנטרים שרי, היינו עבר שברח מחו״ל לעיר אוני Kafr Dunin שהיא בהארץ השנית בחלקו של אָשר אסור להחזירו לחו״ל, ואם ברח מחו״ל לעיר אנטרים Der Antar שהוא מחוץ לנחלת אָשר, בהארץ השלישית, במדינת צור, משָם מותר להחזירו לחו״ל.

הערה (ב) ורק בדין תו״מ מעלתה גדולה מסוריא, שאם תרם מפירותיה על פירות סוריא או להפך—אין תרומתו תרומה.

הערה (ג) ברם לא גזרו טומאה על דרכים אחרים המוליכים מן הגליל, דרך הארץ השנית, עד אולם-רבתא (מֵיתּוּלָא) ועד כוריי רבתא דפנייס ועד עולישתא, נקיבתא דעיון, ומישא, ותוקרת וכרכא רבא וכו׳ שהם בקצה כיבוש יהושע והיו ביד ישראל עד גלות הארץ והחזיקו בהן עולי בבל; על הדרכים ההן לא גזרו טומאה, כמה דתנינן (תוספתא אהלות פי״ח) חזקת דרכים של עולי בבל אע״פ שמובלעות בארץ העמים טהורות וכו׳, ולפי זה גם בזמן הבית השני ובזמן חכמי התלמוד היו הכהנים הולכים מן הגליל לאולם-רבתא (מיתולא) וליתר המקומות שעל קצה כיבוש עולי מצרים שהחזיקו בהם עולי בבל; ולא חששו בזה שעברו דרך המחוז שחלה עליו גזרת הטומאה.

מכזיב ועד הנהר. כך הורו ר׳ מאיר ורבי ובן הלכה (א)׳ ורשב״ג ור׳ יוסי ב״ר חלפתא חלוקין עליהן וסוברים כי בחמש הערים האל מהני הנחת עולי בבל רק לפוטרן מדמאי אבל בודאי חייב אף בירק ופירות האילן כדמוכח מההוא אתרוגא ששלה ר׳ יוסי לרשב״ג וכו׳. וכשם שנחלקו בענין מעשר ירק ופירות אילן בודאי בחמש הערים האל כך נחלקו בענין אכילה לאחר הביעור בשביעית. וריב״ל רצה להורות הלכה למעשה להומרא היינו כאותן החלוקין על ר״ מאיר ורבי ולא הניחו הזכור לטוב.

ב. חלוקת עבר הירדן המזרחי בזמן בית שני.

הנביאים האחרונים בעלותם מבבל חלקו את עבר הירדן המזרחי לשתי ארצות שונות במדרגת קדושתן.

הארץ הראשונה, היא שהיתה לפָנים ירושת עמון ומואב, וסיחון מלך האמורי לקחה מידם, ואח״כ ישראל לקחו אותה במלחמה מיד סיחון, היא המדינה שטהרה בסיחון.

הארץ הזאת משתרעת מן המדבר ומשארית בני עמון שבמזרחה עד ים המלח ועד הירדן שבמערבה, ומן נחל ארנון שבדרומה משתרעת צפונה 80 קילומיטר עד נחל יבק, רק בעמק הירדן הגבול הצפוני של הארץ הזאת עובר את נחל יבֹק ונמשך סֻכּוֹתה ועוד הלאה עד עיר צפון אשר בתלמוד תקרא עמתו (וגם כעת קורין לה Amathe) היושבת על שפת נחל רגב (ב). המרחק מנחל יבֹק צפונה עד עיר צפון־עמתו בערך 9 קילומיטר.

ולפי שהארץ הזאת היתה בהבטחה לאברהם אבינו (ג), לכן כאשר טהרה בסיחון הוּרָמָה מעלתה כמעלת הארץ אשר בעבר הירדן מבוא השמש ; וקדשו אותה עולי בבל שתהי׳ לענין תו״מ ושביעית כמו יהודה והגליל (ד). ולעיל בתחום א״י שהחזיקו עולי בבל מבואר אשר מדברי חז״ל אנו יודעים כי את כל השטח מנחל ארנון עד היבֹק קדשו עולי בבל ולא הניחו בו אף מקום אחד שלא החזיקו בו כמה דתנינן בתוספתא שביעית פ״ז : רשב״א אומר איזהו הר שבעבר הירדן כגון חרים (ה)

הערה (א) את חמש העיירות הללו רבי התיר שלא במנין כי ר׳ ישמעאל ב״ר יוסי לא רצה להמנות לפוטרן מן המעשרות.

הערה (ב) כי המחוז הקטן הזה (עמק הירדן שבין נחל יבק ובין נחל רגב) מובלע בתחום שהחזיקו עולי בבל ודין שביעית נוהג בו, כמה דתנינן (בתוספתא שביעית פ״ז) : והעמק שלה בית הרם ונמרה וסכות וצפון וכו׳, ואמרינן בירושלמי שביעית פ״ט : סכות תרעלה (הערביים קורין לה דֵיר־אַלַּאּ), צפון עמתו (הערביים קורין לה Amathe) ; וסכות וצפון מקומן בעמק הירדן צפונה לנחל יבק ; והערים סכות וצפון, לולי שהיו לפנים מארץ בני עמון היו נעשות חולין לישראל, כמו שיבואר בענין זה.

הערה (ג) כי היא ארץ קניזי וקדמוני אליבא דר׳ יהודה ורבנן.

הערה (ד) ועל הארץ הזאת היתה כונת המשנה פ״ט דשביעית : שלש ארצות לביעור וכו׳, כי גם בעבה״י המזרחי יש מדינה אחת שדין שביעית נוהג בה.

הערה (ה) זה ההר שהערביים קורין לו דשֶׁיבִיל חָיְמַאר שמקומו 11 קילומיטר מזרחה לעטרות שופן היא סַאלְם.

וכגבוה (א) גדוד וחברותיו (ב). ולעיל בפ״ג מבואר כי ההרים האלה שהזכיר רשב״א קרובים וגם סמוכים להגבול המערבי של שארית בני עמון, היינו ההרים חרים וכגבוה וגדוד קבועים מנגב לנחל יבק (ג). ועוד אמר ר׳ שמעון בן אלעזר: שפלה שלה (של עבה״י) השבון וכל עריה שבמישור, דיבון ובמות בעל ובית בעל מעון. עמק שלה (של עבה״י) בית נמרה רמתא וחברותיה. המלים: וחברותיו וחברותיה, וכל עריה שבמישור שהזכיר רשב״א מראים לדעת כי מנחל ארנון עד היבק עולי בבל לא הניחו אף מקום אחד מבלי להחזיק בו לכן כל השטח ההוא חייב בשביעית.

הארץ השנית שבעבר הירדן מזרחה, המשתרעת מנחל יבק צפונה, היא אשר לפנים היתה ארץ האמורי, ארץ אחוזת סיחון שירש מאבותיו; ועל ארצו, ארץ ירושתו שלא היתה בהבטחה לאברהם, אמר השי״ת החל רש לרשת את ארצו, נתתי את ארצו (שירש מאבותיו) חולין לפניך (ד). וארץ ירושתו של סיחון משתרעת מנחל יבק צפונה עד

הערה (א) אות כ׳ מן וכגבוה באה במקום תיבת כגון — וכגון גבוה, זאת העיר שהערביים קורין לה דשוביהא, היא יגבהה העתיקה. להר שלה הערביים קורין דשִׁיביל דשוביהא. וחוא מנגב להר חרים וסמוך לו.

הערה (ב) הם ההרים של עיר גדוד יאדשוז וכעת נקראים הרי יארשוז.

הערה (ג) וכבר מבואר לעיל שגרסת התוספתא הזאת שתובאה בירושלמי שביעית פ״ט ה״ב איזה הר שבעבר הירדן תני רשב״א אומר כגון הרי מכוור וגדוד וכו׳, הגירסא הזאת משובשת ע״י מעתיק אחד שחשב כי ההרים שהזכיר רשב״א בענין המשואות הן הן ההרים שהזכירם רשב״א לענין ביעור בשביעית; ונעלם מהמעתיק ההוא כי בדברי רשב״א הרי ביעור לחוד, הם חרים וכגבוה וגדוד שמקומם מנגב לנחל יבק, והרי משואות לחוד, הם הרי כייר (מכוור) וגדור שמקומם צפונה לנחל יבק (לפי איכא דאמרי להך גיסא קיימי).

הערה (ד) כדברי ר׳ תנחומא (בירושלמי שביעית פ״ו) ולא מצינו מי שחולק עליו; ואחרי אשר במשנה פ״ט ובתוספתא פ״ז דשביעית אמרו בפירוש כי הארץ שלקח ישראל מיד סיחון מנחל ארנון ועד היבק חייבת בשביעית לכן אנו מוכרחים לדייק בתיבת „את ארצו" שהכונה דוקא את ארצו ארץ ירושתו נתתי חולין לפניך והיא נחשבת חו״ל, אבל הארץ שלקח סיחון מעמון ומואב ואח״כ באה לרשות ישראל נחשבת א״י. ולפי זה מובנים דבריהם שאמרו בפרקי דר״א פי״ז: אמר לו [השי״ת לדוד] אתם בארץ והוא (שאול הנקבר ביבש גלעד) בחו״ל, כי לפי המבואר העיר יבש גלעד מקומה בגלעד של שבט הגדי אשר מצפון לנחל יבק, בהארץ אשר הש״י נתן אותה חולין לישראל והיא חו״ל.

עפ״י הדברים האלה נוכל ליישב דברי רבותינו הרמב״ם והראב״ד ז״ל שאמרו כי פירות עבה״י שגדלו מאליהם בשביעית מותרים באכילה כל השנה בשביל שעולי בבל לא החזיקו שם, לכאורה דבריהם תמוהים, הלא המשנה פ״ט דשביעית שלש ארצות לביעור יהודה ועבר הירדן והגליל אומרת בפירוש אשר בעבה״י שביעית נוהג, ושם אחר הביעור אסור לאכול כמו ביהודה ובגליל; ובפרט אחר שבא ר׳ שמעון בן אלעזר ולימד (בתוספתא שביעית פ״ז): איזוהי שפלה חשבון וכל עריה שבמישור דיבון ובעל מעון ובמות בעל, ובעמק בית הרם ובית נימרה וסכות צפון, הרי בפירוש הזכיר רשב״א כל הערים שבנחלת ראובן, והרים וערים ועמק שבנחלת גד שהם

תחומי סלכה ואדרעי; שָׁם בארץ אחוזת סיחון, עולי בבל לא קדשו אף אותן העיירות שהיו ביד שבט הגדי עד גלות הארץ. ומשם צפונה השתרעה ארץ הבשן וחצי הגלעד וחבל ארגב—ממלכת עוג מלך הבשן אשר גם היא נתונה חולין לפני ישראל (א), רק בארץ ממלכת עוג שהיא המדינה הצפונית, הקיצונה בכיבוש משה רבנו, שם קדשו עולי בבל יותר משלשים מקומות שהיו ביד בני מנשה עד גלות הארץ, וזכרון לגבול הצפוני הוא קצה הכיבוש של משה רבנו.

עמון ומואב שלא טהרו בסיחון.

ובעבר הירדן המזרחי יש שתי מדינות שהן חו"ל גמור כארץ מצרים; אחת מהן משתרעת מנגב להארץ הראשונה (שטהרה בסיחון) מנגב לנחל ארנון, זאת ארץ מואב שלא לָחַם בה ישראל. והמדינה השנית משתרעת בקרן מזרחית צפונית של הארץ שטהרה בסיחון, אצל ראש נחל יבק, זאת שארית בני עמון שנשארה מחרב סיחון וגם בני ישראל לא כבשו אותה.

שתי המדינות הללו הן עמון ומואב שלא טהרו בסיחון, הן ארצות קיני וקדמוני

אסורים אחר הביעור. גם מדברי ר' יוחנן שאמר לרשב"ל זיל הדר בצר לאו בצרה, ג"כ נראה אשר בצר לראובני חייבת במעשרות (גם בירק ובפירות אילן) כי החזיקו בה עולי בבל. ברם אחרי שנדייק בדברי ר' תנחומא נתתי את ארצו חולין לפניך, דוקא ארצו — ארץ ירושתו, נבין כי רבותינו הרמב"ם והראב"ד ז"ל דברו אודות הארץ השניה של עבה"י, אודות השטח המשתרע מנחל יבק צפונה, אשר בדיני תו"מ ושביעית (וגם בענין טומאה משום א"ה) שוותה להארץ אשר מן הנהר ואמנה ולפנים.

ועל אדות שאילתיה דרשב"ל ששאל מרי חנינא הקונה בעמון ומואב מהו ופירשה ר' יוסי ב"ר בון דמספקא ליה לרשב"ל טהרה בסיחון וחייבת או לא טהרה ופטורה; את דבריהם הקדושים אבאר בהרחבת אמרים לפי שיטתי שכבר נאמרה בענין זה, כלומר מספקא ליה לרשב"ל בדבר המדינה אשר מארנון ועד היבק שכבש סיחון מעמון ומואב וישראל לקח ממנו. אם תאמר טהרה חייבת, ועל מדינה זו אמרו במשנה (שביעית פ"ט) שדין שביעית נוהג בה כמו ביהודה ובגליל, ואם תאמר לא טהרה פטורה כי דינה כדין חלקי עמון ומואב שלא כבשו בני ישראל ומה ששנינו (שביעית פ"ט) שדין שביעית נוהג בעבה"י קאי על ארצות האמורי היינו מדינות סיחון ועוג שירשו מאבותיהם; עד שבא ר' תנחומא ואמר: כתיב החל רש לרשת את ארצו, נתתי את ארצו (רק ארצו — ארץ ירושתו) חולין לפניך ואין דין שביעית נוהג בה, אבל הארץ שכבש סיחון מעמון ומואב טהרה בכיבושו, ועליה אמרו במשנה שדין שביעית נוהג בה.

הערה (א) כי במלחמת עוג כתיב ועשית לו כאשר עשית לסיחון מלך האמורי; וגוכל לדייק מדכתיב כאשר עשית לסיחון מלך האמורי ולא מלך חשבון כלשון המקראות דלעיל דכתיב: ראה נתתי בידך את סיחון מלך חשבון וכו', ואשלח מלאכים ממדבר קדמות אל סיחון מלך חשבון וכו' נראה שבא הכתוב להשוות ארץ עוג לארץ ירושתו של סיחון, לארץ האמורי.

שהן מותרות בשביעית, ומדאורייתא פטורות גם מן המעשרות (א) רק ע"פ תקנת זקנים שתי המדינות נתחייבו במעשרות ומעשרין מעשר עני בשביעית כמו ארץ מצרים.

ככלותי לרגיד מערכי לבבי על אודות גבולי המדינות שבא"י שנבדלו זו מזו במדרגות קדושתן בענין הַמִּצְוֹת התלויות בארץ, היינו בענין תו"מ ושביעית, אחר הדברים האלה באתי להודיע לאחב"י אשר בכתבי את הפרק העשירי "חלוקת א"י בזמן בית שני" היתה מגמתי להרצות לפני חכמי התורה הגות לבי בענין גדול ונכבד כזה אשר בדורות האחרונים נהירין שביליו רק ביהודה ובגליל; אולם אם באחת הַקְּצָוֹת של ארצנו הקדושה יִפָּלֵא דָבָר באחת מהמִּצְוֹת התלויות בארץ להורות **הלכה למעשה**, אזי צריך לדרוש דְּבַר ה' מפי גדולי חכמי התורה גדולי הדור שבירושלים; ויחד עם כל שלומי אמוני ישראל בקול אדיר נקרא: **אחריהם אחריהם!**

הערה (א) אודות מה שאמרו (ב"ב נ"ו ע"א): אמר רב יהודה אמר רב כל מה שהראה הקב"ה למשה חייב במעשרות, לאפוקי מאי לאפוקי קני קניזי וקדמוני. נראה לענ"ד כי לו אמר רב בסגנון אחר, היינו לו אמר כל מה שראה משה חייב במעשר אז לא היתה השאלה לאפוקי מאי כי הי' מובן מאליו כל מה שראה משה מראש הר נבו, (היינו כל א"י) חייב במעשר, וכל מה שלא ראה, היינו מטור אמנון ולצפון (זה מטור אמנון ולחוץ, זאת סוריא) וכל חו"ל פטור, רק בשביל כי רב אמר כל מה שהראה הקב"ה למשה (כלישנא דקרא ויראהו ה'), הבין השואל שיש מקומות אשר מראש הר נבו הי' יכול לראותם, והשי"ת לא רצה להראות לו כי לא רצה שיראה אותם, ושאל לאפוקי מאי, כלומר איזה הם המקומות אשר השי"ת לא רצה שיראה אותם ביום ההוא מראש הר נבו והם פטורין מן המעשר? והשיב, לאפוקי קני קניזי וקדמוני. הם אדום ומואב ושארית בני עמון, ומשה הי' יכול לראותם גם בשעה זו, כי קרובים המה להר נבו, רק נצטוה מהשי"ת שלא יביט עליהם.

*) הנקודות האלה הם סימנים על העמודים, נקודה אחת מורה על עמוד א' ושתי נקודות מורות על עמוד ב.

מזכרת תודה

לאחב״י המלומדים שבברלין הבירה, המה: האדון הנדיב Oscar Tietz, ע״י הרב הגדול ר׳ יוסף ד״ר אֶישֶׁילבּאכֶיר שליט״א, וחברי האגודה לחקירת א״י שבברלין, ע״י הפרופיססורים ד״ר וארבורג וד״ר מיטוואך הי״ו, והחברה לחכמת ישראל שנוסדה בעיר ברלין, וחבירי המוסד הײנימאן־שטיפטונג שבפפד״מ, ע״י הרב הגדול ר׳ יעקב ד״ר הורוויץ שליט״א, שראו את הספר הזה בהיותו כ״י וייטב בעיניהם, ובחבתם לארצנו הקדושה שלחו להמחבר מתנות יקרות; ברכת חובבי אדמת קדש וברכת המחבר עליהם תבוא ויזכו לראות בנחמות ציון וירושלים בבוא הגואל האמתי בב״א.

דף ט"ו ע"א בהערה שורה 5: במקום ברי הכתוב, צ"ל דברי הכתוב.

דף כ' ע"א שורה 7: במקום ר' בן זכאי, צ"ל ר"י בן זכאי.

דף כ"א ע"ב על מה שכתבתי "העמק הזה שהוא השפלה שבגליל התחתון" צריך להעיר: אבל לענין ביעור פירות שביעית גם ההרים שבגליל התחתון לשפלה יחשבו.

דף ל"ו ע"ב שורה 7 כתבתי: "והכינו את הגי' וכו' "שהי' משה מוטל בכנפי שכינה בארבעת מיל" וכו', בזה נחוץ להעיר שהחוקרים מדור העבר ומדור הזה הראו מקום הר נבו (המדומה) מנגב לעיר בית פעור (חורבת נַעוּר) במרחק 15 קילומיטר שהם עשרה מילין; יען כי החוקרים ההם לא נהנו מהמאור שבתלמוד המאיר לעולמי עד להודיע שהמרחק מראש הר נבו למקום קבורת משה בצמצום ארבעה מילין, גם התיבות "בגי מול בית פעור" מראים ברור שהגי ההוא סמוך לעיר בית פעור שלמעלה ממנו, והר נבו האמתי שעליו עיר נבו (שַׁנַב) גם הוא סמוך לעיר בית פעור ולהגי המאושר; החוקרים ההם לא הבינו שהכתוב בתארו מקום הר נבו במלים אשר על פני יְרֵחוֹ, ולא מול ירחו, בא ללמדנו שהוא מיריחו ולמזרח בצמצום; הוא ההר שהערביים המירו שמו "נבו' בשם "זבוד".

דף מ"ח ע"ב בהערה ה) אמרתי שלא יתכנו דברי יושבי טבריא האומרים כי הגוף הקדוש של ר' עקיבא נקבר אצל טבריא על ההר אשר בצד בית מעון, אולם אח"כ ראיתי בספר הגלגולים של רח"ו ז"ל שכתב ע"פ קבלתו מרבו האר"י הקדוש ז"ל שר' עקיבא קבור בהר אשר למערבה של טבריא. ע"ש; ומי יכול לחלוק על דברי עירין קדישין.

דף נ' ע"א כתבתי: "כי מגדלא דצבעיא מקומה ביהודה וסמוכה להמושבה פתח תקוה"; שם בהערה ד) כתבתי בקיצור, ועתה רצוני להוסיף להוכיח כי העיר מגדל צֶדֶק שאצל פ"ת היא מגדלא דצבעיא הנזכרת בתלמוד ירושלמי ובמ"ר, כי בירושלמי מעשר שני פ"ה על מה דתנן: ואיזו היא תחומה (מהלך יום אחד מירושלם) אילת מן הדרום ועקרבה מן הצפון לוד מן המערב, שאלו בגמרא (א"כ) הדא פליגי על (מעשה של) נקי, נקיי הוה שמש דכנישתא במגדלא דצבעיא בכל ערובא שובתא הוה סליק שבת בבית מקדשא ונחת ומדליק לון (ומגדלא דצבעיא מקומה אצל לוד שהיא רחוקה מירושלם מהלך יום אחד ואיך אפשר ללכת ולחזור ביום אחד); הרי בפירוש אתמר כי מגדלא דצבעיא מקומה אצל לוד, מהלך יום אחד מירושלם כמו שבארתי ולא אצל טבריא.

דף ס"ו ע"א שורה 10 במקום שנדפס הדמי' צ"ל אֲדָמִי.

דף ס"ט ע"ב שורה 2 במקום קשר אֶל מודשאמָי, צ"ל גשר אֶל מודשאמָי.

דף ע"ו ע"ב בשורות 20 וגם 21 במקום שתי שעות וחצי, צ"ל שעה וחצי.

דף פ"ז ע"ב שורה 11 במקום במרחק 2 1/3 קילומיטר, צ"ל במרחק 23 1/2 קילומיטר.

דף צ"ב ע"א להערה א) יש עוד להוסיף לבטל דעת החוקרים שנפתו לצלצלי השמות ביתר וביטטיר וקבעו מקום ביתר אצל שערי ירושלם; החוקרים הקלים בהחלטותיהם לא הבינו, אשר לו היתה ביתר סמוכה כ"כ לירושלים, לא היו אומרים בגמרא: ואם תאמר קרובה היתה לים וכו' שמשמע שרוב העם כבר שכח מקום עיר ביתר, ואלו היתה אצל שערי ירושלם, אזי לא היתה נשכחה גם מהמון העם, אזי המרחק ממנה עד הים הי' ידוע לכל.

דף ק"ז ע"ב בהערה ב) במקום יש שהערביים קורין לה, צ"ל יש עיר שהערביים קורין לה.

דף ק"ז ע"ב שורה 20 במקום צפונה לעט־ות של דבורה במרחק 19 קילום, צ"ל מזרחית צפונית לעטרות של דבורה במרחק 10 קילומיטר.

דף קי"ג ע"ב שורה כתבתי שיכול להיות שר' יוחנן בן ברוקא ור' ישמעאל בנו קבורים בבית שערים או בכפר שיך אַבְּרֶיק; אח"כ ראיתי בספר הגלגולים של רח"ו שכתב ע"פ קבלתו מרבו האר"י הקדוש ז"ל כי ר"י בן ברוקא קבור אצל צפת, בין צפת ובין כפר עין זיתון.